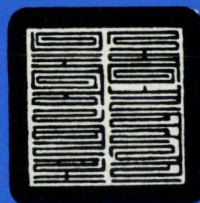

CZEGLÉDY KÁROLY

**MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

BUDAPEST • 1985

**MAGYAR 1ST1RT1NETI
TANULM1NYOK**

BUDAPEST ORIENTAL REPRINTS

SERIES

A ~~2~~ 3

EDITORS: E. SCHÜTZ — É. APOR

ERRATUM

A kötet sorozatszám helyesen:

Series number of volume correctly:

Series A 3

1877

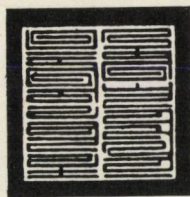
7th Nov 1877

3rd Nov 1877

1877

CZEGLÉDY KÁROLY

MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

BUDAPEST • 1985

Kőrösi Csoma Társaság — Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Kőrösi Csoma Society — Library of the Hungarian Academy of Sciences

Szerkesztette: Schütz Ödön

ISBN 963 7302 05 0

CZEGLÉDY KÁROLY TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGÁRÓL

Czeplédy Károly egyetemi tanulmányait a debreceni egyetemen kezdte meg. Külföldi és magyar ösztöndíjak révén lehetővé vált számára, hogy Belfastban (1934–1935), Utrechtben (1936–1939) és Bécsben (1940–1941) a régi sémi nyelvek (héber, arám, szír, asszír-babiloni, ugariti) és az összehasonlító sémi nyelvészet terén széles körű ismereteket szerezzen, s hogy elvégezhesse az arab szakot az utrechti egyetemen. Döntően hatott tudományos pályafutására, hogy egyetemi tanulmányait, most már a törökre és a perzsára is kiterjesztve, az Eötvös Kollégium tagjaként a budapesti egyetem bölcsészeti karán fejezze be.

Németh Gyula professzornak a turkológiai és magyar őstörténeti iskolájában foglalmazta meg távlati tudományos tervét, amelyet azóta is, évtizedek fáradságos munkájával igyekszik megvalósítani. A terv elsősorban az eurázsiai steppei övezet népei mongol kor előtti történetének kutatását, történeti földrajzuk, törzsi szervezetük és uralmi rendszerük vizsgálatát foglalja magában. Forrásanyagát alkotják a steppe lakóinak saját írásos és felírtos emlékein kívül a steppével közvetlenül vagy közvetve kapcsolatban állt (bizánci, perzsa, arab, iráni, örmény, török) kultúrnépek történeti és földrajzi feljegyzései, amelyeknek feldolgozásában Czeplédy a szövegkritikai alapon álló filológia sokoldalú módszereit alkalmazza.

Már Németh Gyula 1930-ban kiadott nagyhatású őstörténeti műve: *A honfoglaló magyarság kialakulása* megjelenésével világossá vált, hogy *A magyar honfoglalás kútfői* c. millenáris kiadvány után őstörténeti forrásainknak új kiadására lenne szükség, amely a magyarsággal korai története során érintkezésbe került népekre vonatkozó „marginális” forrásokat is felölelné. Kmoskó Mihály, a kitűnő szírológus, a kérdéses arab és perzsa források szövegeit sok más szír, arab és perzsa szöveggel együtt összegyűjtötte, elkészítette ezek fordítását bő magyarázatokkal, munkája azonban 1931-ben bekövetkezett halálával hozzáférhetetlen maradt és teljes tartalma csak Czeplédynek 1954-ben közzétett beható, angol nyelvű ismertetésével vált közismertté.

Czeplédy Károlynak már 1943-ban, a Ligeti Lajos által szerkesztett útmutató jelentőségű munka, *A magyarság őstörténete* számára írt fejezetei: *A magyar őstörténet mohamedán forrásai*, *A magyarság Dél-Oroszországban* és a *Keleten maradt magyar töredékek* máig is megőrizték alapvető fontosságukat. Czeplédy tanulmányaiban szembekerült az írásos források sarkalatos problémáival: a IX. századi magyar történelem két főforrásának, Bátorban-született Konstantinosz császár és Dzsahhání horászáni emír magyar vonatkozású tudósításainak ellentéteivel. A válasz, melyet

Czeglédy e kérdésre adott lényegében máig is útmutatónak tekinthető a modern magyar őstörténeti kutatás számára. A Dzsajháni-féle tudósítás többé-kevésbé egységes korszakot felölelő alapszövege 870 táján készült, karavánkereskedők szemtanú-beszámolóira megy vissza, a bizánci udvari archívum gyűjteményében követjelentésekből az évszázadok során összegyűlt anyag viszont különböző korok értesüléseit és politikai szempontjait tükrözi.

Egy évtized múlva (1955) Czeglédy Károly Hajdu Péterrel közösen szerkesztett egy hasonló című kiadványt: *A magyar őstörténet kérdései*, amely egy őstörténeti vita anyagát tartalmazza. A résztvevő szakemberek hozzászólásai igen tanulságosan világítják meg őstörténészeink állásfoglalását olyan kérdésekben, mint például az életföldrajzi módszer alkalmazásának korrekтивumai.

Őstörténeti forráskutatásai során Czeglédy behatóan foglalkozott a belsőázsiai nomád törzsszövetségek elnevezéseivel (hun, avar, ogur, stb.), 1956-ban pedig a *magyar* népnév korai előfordulásait tanulmányozta. Kutatásai során ismételten vizsgálta korai történetünk személyneveinek és méltóságneveinek (Álmos, Géza, Kündü) eredetét. 1966/67-ben tisztázta a magyar történet korai szakaszának uralmi rendszerét, a szakrális királyság intézményének mibenlétét, a magyarság körében betöltött szerepét. E kérdéskomplexummal kapcsolatos az az 1974-ben publikált tanulmánya, melyben azt a nagy feltűnést keltő elméletet cáfolta, mely szerint a magyar honfoglalás eseményeiről szóló egyes ismereteink Árpád-házi magyar főemberek Bizáncban előadott félrevezető, a valóságot meghamisító tudósításaira mennek vissza.

Czeglédy 1954-ben új besenyő vonatkozású szír adatra (*kangar*) hívta fel a figyelmet és ismételten boncolta a bizánci és Dzsajháni-féle adatok elemzésének lehetőségeit. Az új *kangar* adat felkutatását az tette lehetővé Czeglédy számára, hogy időközben intenzív középperzsa, örmény nyelvi tanulmányokba fogott attól a felismeréstől vezettetve, hogy a középperzsa, örmény források mind a Kaukázuson át, mind a türkmén steppe felől Iránt támadó nomádokról igen fontos értesüléseket közölnek, az örmény források pedig az észak-örmény területekre költözött magyar töredékekre vonatkozó, sokszor alapvető jelentőségű tudósításokat is tartalmaznak. Az örmény tanulmányok eredményének köszönhető Czeglédynek a szavárdokról szóló részletes elemzésű cikke (1959). Igen figyelemreméltóak a korai kazár történelem örmény forrásainak kritikájával foglalkozó tanulmányai is, melyekben Szebeosz krónikájának egyes problémáit is meggyőzően világítja meg.

A középperzsa tanulmányok fontos eredménye, hogy nem egy eset-

ben sikerült bizonyítania egyes perzsiai nesztoriánus források nomád adatainak bizánci görög irodalmi eredetét. Az iráni–nomád szomszédság kutatásából az iráni határzónára vonatkozó eredményei komoly nemzetközi visszhangot váltottak ki. Czeglédy ezirányú kutatásai, egyfelől a síita Mahdi-várás középpázsiai focusának, a Rézváros (a török Baqır baliq) kérdésének tisztázását eredményezték, világot derítettek a Mahdi kilétének Bahram Čöbīn személyéhez való kapcsolódására, másfelől a szír Nagy Sándor legenda Góg és Magóg falán, a Kaukázuson inneni vonatkozásait tárták fel.

Czeglédy egész pályafutása alatt megkülönböztetett figyelmet szentelt a kazárok történetének és a kazár-magyar kapcsolatoknak. A feliratos anyag és az elbeszélő források tárházának teljes birtokában a filológia, nyelvészet, régészet és a többi segédtudomány komplex ismeretével felvértezve sikerült megközelítenie a kazár történet eddig ismeretlen, illetve vitás kérdéseit. A 463 év körüli nagy népvándorlás történetéhez kapcsolódó egyik legnagyobb jelentőségű forrás, az 555-ből származó Ps. Zacharias-féle nomád névjegyzék problematikájára is sikerült fokozatosan fényt derítenie. E névjegyzék, melyben az ogur-bolgár törzsek nevei mellett a kazár elnevezés is megtalálható, végeredményben akkor vált igazán tisztázhatóvá, mikor a már 1957-ben Mongóliában feltárt, de egészében csak 1980-ban publikált terhini ujjur rovásírásos felirat szövegében sikerült a *qasar* nevet felfedeznie.

Czeglédy kutatásai kezdeti szakaszában természetesen a nyelvileg számára könnyebben hozzáférhető bizánci, szír, arab, perzsa forrásokat tette ismételt vizsgálat tárgyává, de fokozatosan, már korán eljutott a felismeréshez, hogy a felhasznált források körét a vizsgált nomád területekhez közelebb eső népek történeti irodalmára is kiterjessze. Így jutott el a kaukázusontúli elbeszélő források, főleg a gazdag örmény krónikák kiaknázásához. Mivel azonban jól tudta, hogy az első évezred népvándorlásai mind Belső-Ázsiából, illetve Eurázsia távoli észak-keleti vidékéről indultak ki, így e népek kezdetben elsősorban a szomszédos hatalmas kínai birodalom látókörében voltak. Ezért térben visszafelé haladva göngyöltette fel a források összefüggéseit és jutott el nagy erőfeszítéssel a kínai források felhasználásához. Ez az eljárás lehetővé tette, hogy számos török, iráni vagy arab-perzsa földrajzi név, személynév, törzs- vagy méltóságnév elemzéséhez sikerült megtalálnia a kínai megfelelőt. Ezáltal új adatok sorával tudta bővíteni az eddig ismert anyagot, és ez nem egy esetben új történeti összefüggések felismerését is lehetővé tette Czeglédy számára.

Évtizedek munkájával tanulmányozta a hiung-nu–hun vándorlásokat, azoknak jüe-csi, szaka és kusán vonatkozásait. Hosszú évek fáradhatatlan munkássága vezette el az avar–uar-hun vándorlás bonyolult esemény-

sorozatának kibogozásához. Az avarok (zsuan-zsuanok) elől Attila birodalmának felbomlása után (463 körül) – amint ezt Czeglédynak sikerült kimutatnia – a kínaiaknál *tie-lő* néven is szereplő ogur-bolgárok érkeztek a Volgától nyugatra elterülő steppére. Az őket lakóhelyükről elűző szavirok hamarosan (503-ban) követték őket, azokat pedig a lavinát eredetileg elindító avarok (558). Az 567-ben Európa területére érkező türkök fennhatósága alá került a kazárok területe is.

A Volga–Don vidék történetét végigköveti Czeglédy egészen a kazár birodalom felbomlásának korszakáig. Mindennek a roppant távlatokat nyitó eseménysorozatnak rendkívül tömör, de sok új kutatási eredményt tartalmazó összefoglalását adta Czeglédy Károly a Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8. kötetében „Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig” címmel. E műnek némi kiegészítésekkel ellátott angol nyelvű változata nemrégén jelent meg az Archivum Eurasiae Medii Aevi III. kötetében (1983).

Tudományos pályafutása alatt Czeglédy háromszor is foglalkozott a belső-ázsiai és kelet-európai nomád népek (ogurok, oguzok, ujgurok, és türkök) törzsi szervezetének kérdéseivel. E tanulmányai határainkon túl is széles körű, pozitív fogadtatásra találtak. Újabb tanulmányaiban a kimäk-kipcsak népek kialakulásának és vándorlásaiknak mindezideig alig ismert történetével foglalkozik.

Huzamos ideje munkában van vezetése alatt álló munkaközösség közreműködésével a magyar történelem keleti forrásainak hét kötetre tervezett kiadása eredetiben és fordításban megfelelő bevezetésekkel.

Islám-vonatkozású cikkei közül a legfontosabbak közé tartoznak még az Árpád-kori Magyarország mohamedán lakosainak eredetéről, valamint a magyar kalandozó seregeknek a kordovai kalifátus területén, i.sz. 942-ben végrehajtott támadásáról szóló, új forrásanyagot is feltáró tanulmányai.

Czeglédy Károly eddigi kutatásai új, szilárd eredményekkel gazdagították nemcsak a magyar őstörténet kutatása szempontjából közvetlenül számba jövő Volga–Don térség, hanem az első évezredi egész eurázsiai steppezóna történetének ismeretét. Ezek az eredmények máris bevonultak a magyar őstörténeti és nemzetközi tudományos köztudat kincses-tárába.

Schütz Ödön

TARTALOM

Czeglédy Károly munkásságáról	IV
Tartalom	IX
Magna Hungaria: <i>Századok</i> LXXVII (1943), 277–306.	3
A IX. századi magyar történelem főbb kérdései: <i>Magyar Nyelv</i> XLI (1945), 33–55.	33
A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban: <i>Pais Dezső Emlékkönyv</i> (1956), 268–75.	56
Géza nevünk eredete: <i>Magyar Nyelv</i> LII (1956), 325–33.	64
A szavárd-kérdés Thury József előtt és után: <i>Magyar Nyelv</i> LV (1959), 373–85.	73
Oszmán apósa Anonymusnál?: <i>Magyar Nyelv</i> LV (1959), 519.	86
Nyugati türk eredetű méltóságnevek (Termaču, barsbëg, jëbu, bayatur): <i>Névtudományi vizsgálatok</i> , szerk. Mikesy S., (1960), 119–25.	87
Megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királyság intézményéhez: <i>A magyar nyelv története és rendszere</i> , szerk. Imre S., Szathmári I., (<i>Nyelvtud. Ért.</i> , 58. sz., 1967), 83–7.	94
Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről (<i>Névtudományi előadások a II. Névtudományi Konferencián: Nyelvtud. Ért.</i> , 70. sz., 1970), 254–59.	99
Gardizî „török” fejezetének magyarázatához (Álmos nevének származtatásaihoz): <i>Magyar Nyelv</i> LXVIII (1972), 138–45.	105
Árpád és Kurszán (Az Árpád-ház megalapításához): (Pais Dezső Emlékünnepség, Zalaegerszeg, 1974): <i>Zalai Tükör</i> 1975/II, 43–58.	113
Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásairól: <i>Magyar Nyelv</i> LXXV (1979), 273–82.	129
Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról: <i>Magyar Nyelv</i> LXXVII (1981), 419–23.	139
Megjegyzések a 942. évi magyar kalandozás forrásaihoz: <i>Magyar Nyelv</i> LXXVIII (1982), 456–57.	144
A Terhin-i újgur rovásírásos felirat török és magyar történeti és nyelvészeti vonatkozásai: <i>Magyar Nyelv</i> LXXVII (1981), 461–62. ...	146
Egy bolgár-török <i>yiltavār</i> méltóságnév: (A volgai bolgárok és szlávok X. századi kapcsolatainak kérdéséhez): <i>Magyar Nyelv</i> XL (1944), 179–86.	148
Etimológia és filológia (bolgár-török jövevényszavaink átvételének történeti hátteréről: <i>Az etimológia elmélete és módszere</i> (<i>Nyelvtud. Ért.</i> , 89. sz., 1976), 82–9.	156
Egy kazár méltóságnév: <i>Magyar Nyelv</i> XLIII (1947), 290–1.	164

Šarkel: <i>Magyar Nyelv</i> XLVIII (1952), 79–86.	166
A kazár <i>kil</i> ~ <i>kel</i> eredete: <i>Magyar Nyelv</i> XLIX (1953), 174–8.	174
Ogurok és türkök Kazáriában: <i>Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből</i> (1981), 53–7.	178
Herakleios török szövetségesei: <i>Magyar Nyelv</i> XLIX (1953) 319–23.	183
A korai kazár történelem forrásainak kritikájához: <i>MTA I. Oszt. Közl.</i> XV (1959), 107–28.	188
A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál): <i>Magyar Nyelv</i> LXX (1974), 11–7.	210
A kunok eredetéről: <i>Magyar Nyelv</i> XLV (1949), 43–50.	217
A karluk törzsek nevei: <i>Magyar Nyelv</i> XLV (1949), 164–8.	225
Új adat a besenyők történetéhez: <i>Magyar Nyelv</i> XLVI (1950), 361–2.	230
Új adatok az onogurok történetéhez: <i>Magyar Nyelv</i> XLVII (1951), 266–67.	232
Beg: <i>Magyar Nyelv</i> XLVII (1951), 272.	234
Heftaliták, hunok, avarok, onogurok: <i>IV–IX. századi népmozgalmak a steppén</i> (Nyelvtud. Társ. Kiadv., 84. sz.), 1–12.	235
A kangarok (besenyők) A VI. századi szír forrásokban: <i>IV–IX. századi népmozgalmak a steppén</i> (Nyelvtud. Társ. Kiadv., 84. sz.), 12–45.	246
Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok: <i>Antik Tanulmányok</i> II (1955), 121–40.	280
Kangarok és zavarok: <i>Magyar Nyelv</i> LII (1956), 120–25.	300
A török népek és nyelvek tagolódásának kérdéséhez: <i>Magyar Nyelv</i> XLV (1949), 291–96.	306
Új adatok a steppe-népek és északi szomszédaik történetéhez: <i>Magyar Nyelv</i> XLVII (1951), 64–7.	312
Kášgarī földrajzi neveihez: <i>Bárczi Géza Emlékkönyv</i> , szerk. Benkő L., (Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből: Nyelvtud. Ért., 40. sz. 1963), 61–65.	316
A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez: <i>Magyar Nyelv</i> LIX (1963), 456–61.	321
A későókori Belső-Ázsia történeti földrajzához: <i>Antik Tanulmányok</i> XI (1964), 123–26.	327
Bahrām Čōbīn: <i>Antik Tanulmányok</i> IV (1957), 301–2.	331
Középperzsa eredetű szír tudósítások: <i>Antik Tanulmányok</i> V (1958), 251–3.	333
A szír Nagy Sándor legenda: <i>Horváth János Emlékkönyv: MTA I. Oszt. Közl.</i> , XIII, 3–20.	336
A Rézváros: <i>Antik Tanulmányok</i> VII (1960), 211–16.	354
Czeglédy Károly műveinek bibliográfiája	361

**MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

MAGNA HUNGARIA.

A Magna Hungaria-kérdés őstörténetünk egyik sarkalatos problémája. Pray Györgytől napjainkig foglalkoztatta a magyar történetírást, s a különböző források beható megvitatása és az egyre tökéletesebb eszközökkel dolgozó nyelvészeti kutatás sok vele kapcsolatos kérdést tisztázott már. Egy-egy új adat előkerülése és a hozzáfűződő vita jelzik az állomásokat a kérdés történetében. A kutató munka az utóbbi évek alatt sem szünetelt. Nem lesz tehát felesleges, ha röviden áttekintjük a kérdés történetét, majd pedig a régi és új forrásanyag vizsgálata után összefoglaljuk jelenlegi állását.

A Magna Hungaria-kérdést ma két élesen elkülönülő forráscsoport, a nyugati szerzetesek tudósításai és az arab geográfia adatai alapján szokás tárgyalni. A nyugati kútfők, elsősorban Richardus beszámolója, Pray György óta ismertek, az arab írók adatai azonban voltaképpen csak egy orosz tudós, Chvolsonnak pompás filológiai érzékkel és bámulatos akribiával 1869-ben megírt tanulmánya¹ révén váltak a kutatás közkincsévé. A nyugati források rövidre fogott lényege ez: egy magyar misszionárius, Julianus, előbb 1235-ben, majd 1237—38-ban a Volga vidékére utazott, az őshazában maradt magyarok felkeresésére, akiket állítólag meg is talált. A tatárjárás után más nyugati utazók is jártak Délkelet-Oroszországban s bár nem fordultak meg Nagy-Magyarországban, ők is említést tesznek róla. Julianus és a többiek is Nagy-Magyarországnak nevezik a keleti magyarok volga menti országát, a Julianus utáni utazók azonban Pascatyrnak (a baskirok országának latin neve) is hívják Nagy-Magyarországot. Az arab adatok közül messze kiemelkedik egy nevezetes földrajzíró, Balhí tudósítása, aki a magyarokat baskiroknak hívja és két országukról tud: az egyik nagyjából a mai baskir területen van, a másik pedig a Fekete-tenger mellett. Balhí adata 350 évvel régebbi állapotokra vonatkozik, mint a

¹ Izvēstija o chozarach, burtasach, bolgarach, madjarach — slavjanech i russach Ibn Dasta, 1869.

nyugati kútfők; valamikor 889 és a honfoglalás közti időkben keletkezett.

A nyugati források tehát Nagy-Magyarországot Baskir-földnek is hívják. Balhī pedig baskirnak nevezi a honfoglaló magyarságot. A baskir-probléma lényege mármost az, hogy a kutatók egyrészének véleménye szerint a két forráscsoportnak sajátos megegyezése azt jelenti, hogy a baskirok azonosak a magyarokkal. Mások viszont azt állítják, hogy Magna Hungaria, illetve lakóinak baskir elnevezése az araboknál és nyugaton csak földrajzi spekuláció eredménye. A baskir-kérdés kutatóit tehát e források különböző felfogása állította szembe egymással.

Ami a nyugati forrásokat illeti, azoknak hitelességét a múlt század végéig nem szokták kétségbevonni. Ekkor hosszabb polémia kezdődött: Vámbéry megtámadta Julianus hitelességét,¹ a pozitív álláspontot pedig a kitűnő Pauler védelmezte meg vele szemben.² Pauler felfogása Chvolsonéval egyezett, az arab és nyugati források alapján ő is a magyarok és régi baskirok teljes azonossága mellett tört lándzsát.³ Vámbéry nézete sem maradt azonban követő nélkül. Az arab adatok vizsgálata során ugyanis a német Marquart — részben Vámbéry hatása alatt — a baskir-magyar azonosságot arab eredetű tudós tóriának nevezte, amely szerinte később nyugaton is elterjedt volna.⁴ Magyarázatának lényege az volt, hogy az araboknál a *baskir* és a *magyar* név keveredett és ebből a keveredésből született meg az egész magyar-baskir tória. Pauler és Marquart tehát mindkét forráscsoport megítélésében pontosan az ellenkező véleményen volt. Közben sok kisebb jelentőségű részletvita is lezajlott. A baskir-magyar azonosság barátai és ellenzői különböző nyelvi és antropológiai tételeket víattak meg. Mindezt lezárta Gombocz Zoltán-nak a magyar őshaza-hagyományról hatalmas erudícióval és kritikával megírt, azóta már a nemzeti történetírástól is elfogadott fejtegetése.⁵ Gombocz tanulmányában krónikáinknak Schythiára, vagyis az őshazára vonatkozó különböző földrajzi adatait gondos filológiai vizsgálatnak vetette alá és arra az eredményre jutott, hogy azok nagyrészt a középkori geográfiai közhelyek sorába tartoznak, s így értékük a

¹ A magyarok eredete, 1882, 487 kk.

² A magyar nemzet története Szent Istvánig, 1900, 241 kk.

³ Chvolson: i. h., 102.

⁴ Marquart: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 1903, 68, 515.

⁵ Nyelvtudományi Közlemények, XLV. (1917-1920), 129-194; XLVI. (1923), 1-33; XLVI. (1926), 168-193.

történetíró számára csekély. Tanulmányának második fejezetében tárgyalja Gombocz az őshazakereső Julianus útját. Először kritikai szövegkiadásban közli a nyugati adatokat, majd a keletiekéről fejti ki nézetét. Gombocz felfogása érdekes kettősséget mutat. A nyugati kútfőkre nézve Pauler pozitív álláspontjára helyezkedik. Az araboknál található baskir-magyar azonosítást azonban ő is pusztán a névkeveredésből származó téóriának tekinti. Míg tehát egyfelől hisz Julianus magyarjaiban, másfelől elutasítja a baskir-magyar azonosság gondolatát minden nyelvi és egyéb bizonyítékaival egyetemben. A baskir-kérdés utolsó nevezetes állomása Németh Gyula tanulmánya,¹ aki a Marquart-Gombocz-féle elmélettel szemben a források és a nyelvi anyag újabb gondos megrostálása után a modern filológia eszközeivel fejti ki a baskir-magyar szonosság bizonyítékait.

Mielőtt a nyugati adatok tárgyalásába foglalnánk, nézzük meg, milyen volt a XIII. század második felében a földrajztudománynak Kelet-Európáról alkotott képe. Ez nagyban meg fogja könnyíteni a később felsorolandó (bár időrendben korábbi) adatok megértését. Ebből a szempontból a leghitelesebb forrás a „doctor mirabilis”-nek, Roger Baconnak *Opus maiusa*² (pars quarta).

„Deinde ultra Ethiliam est tertius principatus Tartarorum et destructae sunt gentes indigenae ab eis, et fuerunt Cumani Canglae, sicut prius.

Et durat ille principatus a flumine in orientem per iter quattuor mensium ex parte meridionali usque veniatur ad terram principalem imperatoris. Sed ex parte aquilonari durat per iter duorum mensium, et decem dierum. Ex quo patet quod Cumania fuit terrarum maxima. Nam a Danubio usque ad terram hanc, in qua imperator residet, habitabant Cumani, qui omnes sunt destructi a Tartaris praeter eos qui fugerant ad regnum Hungariae. Et hic principatus habet ab aquilone primo maiorem Bulgariam, a qua venerunt Bulgari qui sunt inter Constantinopolim, et Hungariam et Slavoniam. Nam haec quae

¹ Mzik: Beiträge zur historischen Geographie, 1929 c. műben, 92 kk.; A honfoglaló magyarság kialakulása (1930), (= A Honf. Kial.), 299 kk.

² The 'Opus Maius' of Roger Bacon, ed. J. A. Bridges, Oxford, 1897, I, 366 k. Az idézetet az 1733-as Jebb-féle kiadás alapján részben közli Tamás Lajos: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában, 1935, 96. A Bridges-féle kiadás szövegébe felvett *Balchi*-alak még vizsgálatra szorul. Ugyanesak Tamás Lajos (i. h., 21. jegyz.) idézi Abū-l-Gāzi mongolok és tatárok történetéről szóló művének egy adatát, amelyben az oroszok és baskirok mellett a magyarok is szerepelnek. Nagy-Magyarország nevének, történetének és a baskir-magyar kérdésnek szempontjából igen fontos volna a mongol forrásra visszavezethető adatok rendszeres vizsgálata.

in Europa est minor Bulgaria, habens linguam illorum Bulgarorum qui sunt in maiori Bulgaria, quae est in Asia. Et isti Bulgari de maiori Bulgaria sunt pessimi Saraceni. Et hoc est mirabile, quoniam illa terra distat a porta ferrea seu a portis Caspiis triginta diebus et plus per transversum solitudinis; et est in fine aquilonis; unde mirum est valde quod ad eos tam distantes a Saracenis pervenit secta Mahometi. Et de hac Bulgaria venit Ethilia, de qua dictum est. *Post eam ad orientem est terra Pascatyr quae est magna Hungaria*, a qua exiverunt Huni, qui postea Hungri, modo dicuntur Hungari; qui colligentes secum Bulgaros et alias nationes aquilonares ruperunt, sicut dicit Isidorus, claustra Alexandri. Et solvebatur eis tributum usque in Aegyptum, et destruxerunt terras omnes usque in Franciam; unde maioris potentiae fuerunt, quam adhuc sunt Tartari; et magna pars eorum resedit in terra quae nunc vocatur Hungaria ultra Bohemiam et Austriam, quae est modo apud Latinos regnum Hungariae. Et iuxta terram Pascatyr sunt Balchi (var. 1. Blaci) de Balchia maiore, a quo venerunt Balchi in terra Assani inter Constantinopolim, et Bulgariam et Hungariam minorem. Nam populus ille dicitur nunc a Tartaris Ilac, quod idem est quod Blac. Sed Tartari nesciunt sonare h litteram. A parte vero meridiei istius solitudinis Tartarorum est mare Caspium. Et deinde montes Caucasi usque in orientem.“

Ez a részlet Baconnak a Tatárországról szóló leírásából való. Látszik a fogalmazáson is, de Bacon maga is mondja, hogy elsősorban Rubruckrak, a nagy ferencrendi utazónak leírásából merített. Jellemző Bacon rendkívüli érdeklődésére és éleslátására, hogy Rubruck útjának jelentőségét világosan látta. Amint mondja is, Rubruck útleírása nagymértékben bővítette korának földrajzi látókörét.¹ Rubruck adatára még visszatérünk.

Bacon idézett soraiban szó van egy keleti Nagy-Magyarországról, Nagy-Bulgáriáról és Nagy-Oláhországról. Nagy-Magyarországról szóló adata, amely most bennünket közelről érdekel, Rubrucknak 1253-as útjáról készített jelentéséből való.

Nyugaton azonban már régen Rubruck előtt emlegetnek egy Vetus Hungariát. Viterbói Gottfried² (XII. sz. vége) a hunmagyar azonosítás alapján beszél a magyar őshazáról, amely szerinte keleten van „in confinio Asie et Europe iuxta Meotidas paludes“. A mótiszi mocsarak emlegetése mellett tehát a magyar őshazának egy új neve jelenik meg nála: *antiqua (vetus) Ungaria*, szemben a *nova Ungaria*-val. Hasonlóan ír Beauvais-i Vincent is³ (XIII. sz. első fele), hatalmas Speculum triplexének egy Orosiusból vett idézete kapcsán:

¹ Ed. Bridges, I, 305, 356.

² Gombocz: i. h., 1.

³ Gombocz: i. h., 3.

„Pannonia Europae est provincia, quae ab Hunnis quondam occupata ab eodem populo *Hungaria* vulgariter est appellata. Quae duplex est secundum Orosium. *Maiores* sc. et *Minores*. Maior quidem est in ulteriore Syria ultra Meotidas paludes constituta . . .“

A magyarországi Magna Hungaria-hagyomány első feljegyzései Julianus utazása után készültek. Úgy látszik azonban, hogy már a régi magyar krónikákban szó lehetett Nagy-Magyarországról. Ezt a Julianus első útjáról szóló Richardus-féle jelentés¹ világosan meg is mondja: „Inventum fuit in Gestis Ungarorum christianorum, quod esset alia Urgaria maior, de qua septem duces cum populis suis egressi fuerant, ut habitandum quererent sibi locum, eo quod terra ipsorum multitudinem inhabitantium sustinere non posset . . .“ Ezekhez a szavakhoz Gombocz Zoltán a következő megjegyzést fűzi:² „Már Szabó Károly észrevette, hogy az idézett rész egyes kifejezései élénken emlékeztetnek Aronymusra. De aligha tévedünk, ha feltesszük, hogy a Magna Hungaria-hagyomány ébrentartásához a magyarokkal azonosított hűberek őshazájának emlegetése külföldi forrásokban szintén hozzájárult“. Felmerül ezzel kapcsolatban a kérdés, hogy a *Magna* (*Vetus*, *Antiqua*) *Hungaria* kifejezés a Julianus útját megelőző előbb említett nyugati forrásokban magyar forrástól származik-e? A kérdésre nem könnyű válaszolni. A *Nagy-Magyarország* kifejezést ugyanis csak nyugati forrásokból ismerjük, azokban pedig a *magna*-szó több esetben kimutathatóan a keletről nyugatra vándorolt népek eredeti hazáját jelöli (ezért állhat a *magna* helyett *vetus*, illetőleg *antiqua*), vagyis mögötte valamilyen őshazaelmélet rejlik. Igen szép példákat találunk erre Roger Bacon előbb idézett leírásában:

„Et hic principatus habet ab aquilone primo maiorem Bulgariam, a qua venerunt Bulgari qui sunt inter Constantinopolim, et Hungariam, et Slavoniam. Nam haec quae in Europa est minor Bulgaria, habens linguam illorum Bulgarorum qui sunt in maiore Bulgaria, quae est in Asia.“ Ugyanígy: „Et juxta terram Pascatyr sunt Balchi (var. l. Blaci) de Balchi maiore.

¹ Richardus jelentésének régebbi kiadásait ismerteti és szövegét kivonatolva közli Gombocz: i. h., 4—7. Újabb kiadása (használató faksimilével) Bendefy Lászlótól: Fr. Julianus utazásának kéziratos kútfői. (Fontes authentici itinera Fr. Iuliani illustrantes, 1937.) Bővített különnyomat az Archivum Europae Centro-orientalis III. (1937.) évf. 1—3. számából, 21—34 és Tab. I—XIV. — V. ö. Bromberg ismertetését: Finnisch-Ugrische Forschungen, Anzeiger. XXVI, 1940, 60—73; továbbá Deér József: Scriptores Rerum Hungaricarum, ed. Szentpétery. II. 138, 531—542.

² I. h., 4.

a quo venerunt Balchi in terra Assani inter Constantinopolim, et Bulgariam et Hungariam minorem.”¹

Ahhoz, hogy Bacon Blachia Maiorja mögött valamilyen őshaza-elmélet rejlik, nem fér kétség, hiszen az oláhok nem voltak soha Baskiria vidékén. Bár elképzelhető az is, hogy a nyugati krónikások a *Nagy (Réji)-Magyarország* kifejezést is maguk kövécsolták, helyesebb feltenni, hogy valamilyen magyar forráshól merítettek.² Magyar forrásaik azonban a pusztá névnel és valamilyen őshazaelméletnél aligha tartalmaztak többet, hiszen a magyar dominikánusok sem találtak semmiféle konkrét adatot a keleti magyarokra vonatkozólag. Pedig Julianus és társai bizonyára a dominikánusokat jellemző tudományos elmélyedéssel igyekeztek megtalálni a krónikákban a keleten maradt magyarok emlékét, annál is inkább, mert nem akartak elindulni vaktában missziós területükre. Érdekes a jelentés elején közölt középkori őshaza-elmélet, amely az őshaza túlnépesedését tekinti a kivándorlás okának.

Hogy mit tudtak meg a dominikánusok az őshazáról, láthatjuk Richardus jelentésének bevezető soraiból és a magyar krónikák Scythiáról szóló közhelyeiből. Világosan látható ez a jelentés következő mondataiból is, melyekben arról van szó, hogy még Julianus előtt, 1230 táján, négy dominikánus barát indult el, hogy felkeresse a keleten maradt pogány magyarokat. Ezek a barátok

„sciebant per scripta antiquorum, quod ad orientem essent; ubi essent, penitus ignorabant”. A négy barát közül azonban egyiknek, Ottónak, sikerült hírt hoznia a keleti magyarokról: „in quodam regno paganorum quosdam de lingua illa invenit, per quos certus efficiebatur, ad quas partes manerent; set illorum provinciam non intravit; ymmo in Ungariam est reversus pro fratribus pluribus assumendis, qui cum ipso redeuntes fidem illis catholicam predicarent. Sed multis fractus laboribus post octavum reditus sui diem cum omnem viam illos querendi exposuisset migravit ad Christum”.

¹ Nagy-Bolgárország névvel már Theophanesnél és Nikephorosnál is találkozunk: ἡ παλαιὰ Βουλγαρία ἢ μεγάλη, mégpedig itt is egy őshazahagyománnyal kapcsolatban. Mint ahogyan a *vetus a magna* mellett, úgy áll itt is a *παλαιὰ a μεγάλη* mellett. Valószínűleg bizánci forráshól származik az arab *bulgār al-aʿzam* (= Nagy-Bulgária) kifejezés is, amely a dunai vagy a volgai bolgár birodalomra vonatkozik (v. ö. utoljára: Minorsky: Gibb Memorial New Series, XI, 1937, 439, n. 2). Moravcsik Gyula szerint talán a bolgároktól ered ez a kifejezés (v. ö. Moravcsik: Az onogurok történetéhez, A Magyar Nyelvt. Társ. Kiadványai, 27. sz., 1930. 19 k.; ugyanő Byzantinoturcica, II, 23).

² V. ö. Hóman, A Szent László-kori Gesta Ungarorum, 1925, 33 kk.

Ettől kezdve válik *Magna Hungaria* valóságos földrajzi fogalommá. Julianus, legalább is nagyjából, már tudta, hogy merre kell keresnie a magyarokat.

1235-ben indult el három társával együtt Julianus. Bulgárián át Konstantinápolyba jutottak, majd onnan 33 napi hajózás után Matrica (= Taman) városába. „Inde progressi . . . per desertum ubi nec domos, nec homines invenerunt, diebus tresdecim transiverunt; ibique venerunt in terram, que Alania dicitur“. Ez a részlet nem teljesen világos. Gomhocz szerint Alániának a Kaukázus északi lejtőjén levő részéről van szó. Egy másik magyarázat szerint azonban,¹ mivel Julianus idejében Alánia az Azovi-tenger mellett messze északra kiterjedt, a barátok Matricából keletre fordultak, a Matricából, vagy Tanából keletre és a Perzsiából a Volga felé vezető utak kereszteződésének irányába. Innen már senki sem merte őket tovább kísérni, mert állítólag közel voltak a tatárok, úgyhogy félesztendeig itt vesztegeltek. A sok szenvedés miatt Julianus három útitársa közül kettő visszafordult, ő pedig másodmagával nekivágott a pusztának; majd „transito autem deserto sine omni via et semita, tricesimo septimo die venerunt in terram Sarracenorum, que vocatur Vela, in civitatem Bundam“. A két utóbbi név máig megfjejtetlen.² Miután beteg útitársa meghalt,

„Julianus, qui solus remanserat nesciens qualiter posset habere processum, factus est serviens unius Sarraceni sacerdotis et uxoris ipsius, qui fuit in Magnam Bulgariam profecturus, quo et pariter pervenerunt . . . In una magna eiusdem provincie civitate, de qua dicuntur egredi quinquaginta milia pugnatorum, frater unam Ungaricam mulierem invenit, que de terra, quam querebat, ad partes illas tradita fuit viro. Illa docuit fratrem vias, per quas esset iturus, asserens quod ad duas dietas ipsos posset ungaros, quos querebat, procul dubio invenire; quod et factum est. *Invenit enim eos iuxta flumen magnum Ethyl*; qui eo viso, et quod esset Ungarus christianus, intellecto, in adventu ipsius non modicum sunt gavisi, circumducentes eum per domos et villas, et de rege et regno Ungarorum christianorum fratrum ipsorum fideliter perquirentes, et quecumque volebat, tam de fide, quam de aliis eis proponere, diligentissime audiebant, quia omnino habent Ungaricum ydioma, et intelligebant eum, et ipse eos. Pagani sunt, nullam Dei habentes notitiam; set nec ydola venerantur; set sicut bestie vivunt; terras non colunt, car-

¹ Bromberg: Finnisch-Ugrische Forschungen, Anzeiger, XXVI, 68.

² Bromberg a kéziratok Veda, illetve Bundaz olvasatát fogadja el es ezen az alapon Bundaz-t a Szura melletti Penzával, a Vedát pedig a Vjada-folyó nevével azonosítja. Igaz, hogy Penzát csak a XVII. században alapították hivatalosan, de talán ezt megelőzőleg is volt település a város helyén.

nes equinas, lupinas et huiusmodi comedunt; lac equinum et sanguinem bibunt. In equis et armis habundant, et strenuissimi sunt in bellis. Sciunt enim per relationes antiquorum, quod isti ungari ab ipsis descenderant; set ubi essent ignorabant.“

Ebben a leírásban feltűnő, hogy a keleti magyarok Julianus szerint tudtak nyugati testvéreikről, ami aligha volna elképzelhető, ha az őshazában maradt magyarokról van szó. Kérdés azonban, hogy ennek az állításnak szabad-e történeti fontosságot tulajdonítanunk. A leírás egyébként még legjobban egy lovas romád népre illik, mint a jelentés következő sorai is, ahol a keleti magyarok és tatárok harcáról esik említés.

Miután Julianus értékes információkat szerzett a közelgő tatárveszedelemről, hazairdulásra szánta el magát,

„duplici ratione, una quia si regnum paganorum et terra Ruthinorum, que sunt media inter Ungaros christianos et illos, audirent quod illi ad fidem catholicam invitarentur, dolerent, et vias omnes forsitan de cetero observarent, timentes, quod si illos istis contingeret christianitate coniungi, omnia regna intermedia subiugarent; alia ratione, quoniam cogitabat, quod si eum in brevi mori aut infirmari contingeret, frustatus esset labor suus...“ 1236 júniusában indult vissza és miután „transivit in fluvio regnum Morduanorum quindecim diebus,“

Oroszországon és Lengyelországon át ugyanannak az évnek utolsó napjaiban hazaérkezett.

Tudományos irodalmunkban elterjedt Pauler Gyulának az a magyarázata,¹ hogy a *flumen magnum Ethyl*, amely mellett Julianus a magyarokat megtalálta, nem a Volga, hanem a Bjelája. E magyarázat mögött a baskir-magyar azorosítás áll. Pauler azért találja meg a Bjelájában az Ethylt, mert a mai baskirok a Bjelája vidékén laknak. Bizonyítékai vízrajzi természetűek, főképen arra vannak alapozva, hogy a baskirok a Bjeláját még a múlt század közepén is Ak-Idelnek nevezték (Idel = Ethyl). Hivatkozik arra is, hogy szerinte az arabok a Kámát és Bjeláját tartották a Volga felső folyásának. Mindez azonban ellentétben áll Julianus és a többi utazók szóhasználatával. Benedictus Polonus világosan megmondja: „magnum flumen Ethyl, quem Rusci vocant Volga“.² De Julianus később tárgyalardó levele szerint is az Ethyl „in finitus Ruscie“ folyik. A Volgára vonatkozik a „transivit in fluvio regnum Morduanorum“ kifejezés is Richardusnál.³

¹ Budapesti Szemle, CIII, 1900, 342; Gombocz: i. h. 25.

² Van den Wyngaert: Sinica Franciscana, I. 1929, 136.

³ Bromberg: i. h., 69, n. 1.

Richardus jelentése egy térítői útról készült beszámoló, nem pedig történeti vagy földrajzi feljegyzés. Tartalma is eszerint ítéendő meg. Szálcnos kifejezés, k is vannak benne ugyan, de az nem tekinthető kcholmánynak, hogy Julianus valóban találkozott magyarokkal. Mivel a jelentésben szó van a közelgő tatárveszedelemről is, igen valószínűnek látszik, hogy Julianus útjának egyik fő célja a tatárokról való hírszerzés volt. Világosan kifejezésre jut ez abban a levélben, amelyet Julianus maga írt a perugiai püspöknek második útjáról.¹ Másodszorra (1237—38-ban) már nem sikerült Julianusnak eljuttatnia Nagy-Magyarországba.

„Cum secundum mihi iniunctam obedienciam ire deberem ad magnam Ungariam cum fratribus mihi adiunctis, iniunctum nobis iter perficere cupientes, cum ad ultimos fines Bruscie (var. 1. Brussie, Prucye) devenissemus rei subscriptae veritatem didicimus. Oy res miseranda et omnibus stupenda! Ungari pagani et Bulgari et regna plurima a Tartaris sunt destructa.“

Mivel a térítői útról le kellett mondania Julianusnak, most már csak a hírszerzést tekintette fontosnak: „quod autem sint Tartari cujusve secte, sicut petistis discrete, vobis tenore presentium enarrabo“. Ami az „ad ultimos fines Bruscie“ kifejezést illeti, Gombocz a *Bruscie* olvasat helyét a *Rusciet*, illetve *Russiet* ajánlja,² mert a szöveg az első sorok után áttér a mongol veszedelem keletkezésének leírására, majd nyilvánvaló utalással a levél elejére így folytatja:

„Nunc autem, cum in finibus Ruscie maneremus prope rei sensimus veritatem, quod totus exercitus ad partes veniens occidentis, in quatuor partibus esset divisus. Una pars a fluvio Ethil in finibus Ruscie a plaga orientali ad Sudal applicuit.“

Újabban sajátosságosan magyarázza e helyet Bromberg,³ aki egy magyar publikáció ismertetése kapcsán így ír: „Im berichte über die zweite reise Julians identifiziert hg. gleich am anfang das land Bruscia (IV) Brussia (V) — Prucya (VI), in dessen ultimis finibus Julian die beängstigende nachricht von der mongoleneroberung Wolgaungarns und Wolga--bulgariens erfuhr, mit Russland. Es wäre aber seitens Julians unfolgerichtig gewesen, gleich zu anfang von an den äussersten grenzen Russlands erkundigtem zu sprechen, um erst viel später davon zu erzählen, was er in finibus Ruscie erfuhr. —

¹ A régebbi kiadásokat ismerteti és belőlük választékot közöl Gombocz: i. h., 7—11; legújabb kiadása Bendefy Lászlónak itt a 281 l. 1. jegyzetében idézett művében, 35—47 és Tab. XV—XXIII.

² I. h., 8., 4. jegyz.

³ I. h., 70.

Nun es ist gar nicht unmöglich, dass Julian diesmal den weg nach Russland über *Preussen* nahm“. Eltekintve azonban attól, hogy a Julianus-féle levél egyébként is tele van következtetlenségekkel, az „in finibus Ruscie maneremus“ kifejezés csak a levél elejére vonatkozhatik. Nincs okunk tehát arra, hogy Bromberg exégézisét előnyben részesítsük Gomboczéval szemben.

A mongol veszedelem keletkeztéről szóló elbeszélés Julianus levelében igen zavaros. Gombocz Zoltán mutatott rá arra,¹ hogy az itt szereplő mondai elemek más nyugati forrásokban is megtalálhatók. A levélben a legfontosabb az a részlet, ahol a három felvonuló tatár hadsereg elhelyezkedéséről van szó. Amit a levél a nagymagyarok és tatárok háborújáról elmond, máig sem világos. A tatárok által meghódított országok közül csak Bulgária nevének olvasata bizonyos. Sascia valószínűleg Saksynnal azonos.²

A nagymagyarok földjének elpusztulását a levél így mondja el: ...a mongolok hadserege Perzsiából

„ad terram Cumanorum accedens ipsos Cumanos superavit terram sibi subiugans eorum. Inde reversi *ad magnam Ungariam* de qua nostri Ungari originem habuerunt, et expugnaverunt eos quattuordecim annis et quintodecimo anno obtinuerunt eos, sicut ipsi pagani Ungari viva voce retulerunt. Illis obtentis reversi versus *occidentem* spacio unius anni uel parum amplius quinque regna paganorum maxima obtinuerunt; *Faschiam* (v. l. *Sasciam*) *Meroviam*, regnum expugnarunt *Bulgarum* ...“

Máskép mondja el az eseményeket Plano Carpini:³ (a magyarországi 1242-es hadjáratról volt szó)

...„inde revertentes venerunt in terram Morduanorum, qui sunt pagani et eos bello vicerunt. Inde procedentes contra Bille-ros, id est Bulgariam magnam et ipsam destruxerunt omnino. Inde procedentes ad aquilonem adhuc contra Baschart, id est Hungariam magnam, et eos etiam devicerunt. Inde egredientes iverunt amplius ad aquilonem, veneruntque ad Parossitas... Inde procedentes venerunt ad Samogedos...”

Ha azonban az események lefolyását nem látjuk is tisztán, az valószínű, hogy a nagymagyarok földje a tatárjárásban teljesen elpusztult, lakossága pedig legnagyobbbrészt szétszóródott. Így lehet az, hogy egy magyar barát, Johanca,

¹ l. h., 12 k.

² Gombocz: i. h., 10., 1. jegyz.; Bromberg is, i. h., 70 k; erről a városról v. ö. Risch: Plano Carpini, 1930, 312—324 és Zeki Validi: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XXIV. 3, 1939. 203 kk.

³ Sinica Francisc. I. 72 k; Gombocz: i. h., 16.

80 évvel Julianus után megfordult Baskiriában, de a magyarokról már nem tud semmit. Johanca elmondja beszámolójában,¹ hogy a tatárok közt járt térítői úton s így jutott el Baskiriába, ahol hat évig működött. Egész beszámolója a térítői munkára vonatkozik. A magyarokról nem szól semmit, pedig ha csak hírüket hallotta volna is, bizonyára megemlíttette volna őket. Baskirnak, illetve Baskiriának nevezte Nagy-Magyarországot és lakóit Plano Carpini, Benedictus Polonust és Rubruck² is

Bár a baskiriai magyarok földje a tatárjárásban elpusztult, még a XIII. században, sőt a XIV. század elején is hallunk keleti magyarokról. IV. Ince pápa 1253-ban és IV. Miklós pápa 1288-ban kelt hittérítői meghatalmazása a keleti országok között egy bizonyos Ungaria Maiort is felsorol. Azt azonban, hogy ez a megjelölés a baskiriai magyarok maradványára, vagy más valamilyen keletre sodródott „tatároknál fogoly keresztyének“ földjére vonatkozik-e, nem tudjuk. Ugyanez érvényes XXII. János 1329-ben kelt levelére is,³ amelyben az ázsiai magyarokról van szó. Az *Ungari Asiatici* kifejezés ebben is vonatkozhatik más keletre sodródott magyarok földjére.

A Magna Hungáriával kapcsolatos földrajzi kérdések közül legfontosabb az, hogy hol találta meg Julianus a keleti magyarokat. Richardus jelentése szerint Julianus kétnapi járóföldre Nagy-Bulgária egy városától „invenit . . . eos juxta flumen magnum Ethyl“. Amint már láttuk, Pauler az itt említett Ethylt a Bjelájával azonosította, abból kiindulva, hogy a magyarok és baskirok azonosak, a mai baskirok pedig a Bjelája vidékén laknak. Magyarázatával szemben Bromberg így érvel:⁴ „In wirklichkeit reiste wohl Julian von Penza (Br. szerint = Bundaz) immer nach nordosten und hat das magnum flumen Ethil — die Wolga — zum ersten male erst in Grossungarn erblickt. Der ort is wohl weit abwärts von der Kamamündung zu suchen. Es gibt gar keinen positiven grund anzunehmen. Julian habe jemals auch das linke Wolgaufer bereist“. Bromberg Richardus

¹ Először ismertette C. A. Moule: Archivum Franciscanum Historicum, 17. Quaracchi, 1924. 65—70. Közli Bendeffy is: i. m. 47—50 és Tab. XXIV—XXV.

² Gombocz: i. h., 15 kk. Legjobb kiadásuk bő irodalommal: van den Wyngaert: Sinica Franciscana, I, Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV, 1929; a Baskiria-Magna Hungaria azonosítás a 73, 89, 111, 138, 181 és 218. lapon.

³ A pápai levelekre nézve v. ö. Gombocz: i. h. 23 k.

⁴ I. h., 70.

jelentésére alapozza megállapítását, de nem említi meg azt, hogy a Julianus-féle Magna Hungaria helyének meghatározása szempontjából fontos adatokat találunk magának Julianusnak levelében is, valamint a későbbi nyugati utazóknál, akik értesüléseiket a magyar dominikánusoktól vették. Ebből a szempontból legfontosabb Julianus levelének már idézett részlete a tatárok hadjáratairól. A kúnok legyőzése után a tatárok „*reversi ad magnam Ungariam . . . obtinuerunt eos, sicut ipsi pagani Ungari viva voce retulerunt. Illis obtentis reversi versus occidentem . . . regnum expugnarunt Bulgarum*“. Nagy-Magyarországból tehát nyugati irányban kellett menni Nagy-Bulgáriába. Ez azt mutatja, hogy már Julianus is a baskir területet értette Nagy-Magyarországon. Plano Carpini az előbb idézett helyen a következő sorrendben említi Kelet-Európa népeit: a mordvinok után a bolgárok, azoktól északra a baskirok, azoktól északra a permiek, azoktól északra a szamojédok. Rubruck szerint¹ Pascatur keletre van Nagy-Bulgáriától:

„Postquam iveramus xij diebus ab Etilia, invenimus magnum flumen, quod vocant Jagat (= Jagac, = Jajyk, az Ural folyó neve), et venit ab aquilone de terra Pascatur, descendens in predictum mare, Ideoma Pascatur et Ungarorum idem est, et sunt pastores sine civitate aliqua, et contiguatur *Maiori Bulgarie ab occidente*.“

Julianus levele megegyezik Rubruck jelentésével abban, hogy mind a kettő Nagy-Bulgáriától keletre helyezi Nagy-Magyarországot. Plano Carpini ugyan északról beszél, de mivel ő is minden valószínűség szerint a magyar misszionáriusoktól vette értesüléseit, nála alighanem csak önkényes változtatásról van szó. Rubruck világosan meg is nevezi forrását:² „Hoc quod dixi de terra Pascatur, scio per fratres predicatorum, qui iverunt illuc ante adventum Tartarorum.“ Julianus ugyan nem használja levelében a Pascatur nevet, de nyilvánvaló, hogy a Magna Hungaria nála ugyanazt a területet jelenti, mint Pascatur Rubrucknál és Plano Carpininél. A két nagy ferencrendi utazó tehát joggal azonosította Magna Hungariát Pascattal.

Hogyan egyeztethető azonban össze mindez Richardus levelének előbb említett adatával, amely szerint Julianus egy nagy bolgár várostól kétnapi járóföldre a Volga mellett találta meg a nagymagyarokat? Továbbá, ha a nagymagyarok valóban a Volga vidékén laktak, hogyan magyarazzuk meg

¹ Ed. van den Wyngaert, 218 k.

² Gombocz: i. h., 20; ed. van den Wyngaert, 220.

Julianus levelét, amely szerint Nagy-Magyarország keletre van Nagy-Bulgáriától? Pedig Richardusnál a *flumen magnum Ethyl*, amint már láttuk, sem a Kámát, sem pedig a Bjeláját nem jelenti.

Bár Julianus levelének és a ferencrendi utazók jelentéseinek egyezése eldönti azt a kérdést, hogy Richardus jelentését, vagy Julianus levelét kell-e hitelesebbnek tekintenünk, nem lesz felesleges, ha itt még egyszer hangsúlyozzuk azt, hogy Richardus jelentése beszámoló egy missziós útról, úgyhogy aligha volna helyes pontos földrajzi adatokat keresnünk benne. Lehet azonban az is, hogy Richardus adata is hiteles. De ebben az esetben fel kell tennünk, hogy nagy-magyarok Bulgáriában is voltak, s ezekkel találkozott Julianus a Volga mellett. Ettől függetlenül igaz lehet az is, hogy a nagymagyarok zöme Baskiriában lakott. A baskirokról egyébként tudjuk, hogy régebben nyugaton egész a Volgaig ért a területük. Ennek nemrég egy később tárgyalandó bizonyítéka került elő.¹

Nagy-Magyarország népi összetételének és nyelvének kérdésében a nyugati források, sajnos, igen szűkszavúak. Azt, hogy a magyarok és baskirok azonosak, egyik sem mondja ki világosan, a Baskiria = Nagy-Magyarország azonosítás pedig ebben a kérdésben nem lehet döntő. Julianus egy szóval sem említi, hogy Baskiriában törökök is lettek volna, Johanca viszont, igaz, hogy 80 évvel később, semmit sem mond arról, hogy Baskiriában magyarok is volnának. Nyelvükről Julianus („*omnino habent Ungaricum ydioma*“) és Rubruck („*Ideoma Pascatur et Ungarorum idem est*“) azt mondják, hogy azonos a nyugati magyarokéval. Hogyan egyeztethetők össze azonban ezek az adatok azzal a ténnyel, hogy bizonyos tudomásunk szerint már Julianus korában Baskiriában élt az a török nép, amely ma a *baskir* nevet viseli? Ha csak arról volna szó, hogy a baskirok ugyan ma törökök, de Julianus idején még lehettek magyarok is, úgy a kérdés egyszerű volna. A változást könnyen megmagyarázhatnók azzal, hogy a tatárjárásban az eredeti magyar baskirság elpusztult és átadta nevét az odatelepedett törökségnek. Mivel azonban tudjuk, hogy Baskiriában Julianus előtt már évszázadokkal éltek törökök, a tatárjárás okozta politikai változásokkal csak annyit magyarázhatunk meg, hogy a magyarság erről a vidékről eltűnt, a két baskiriai népelem eredeti viszonyának kérdésében azonban más forrásokat

¹ V. ö. alább a 302 kk. l.

kell keresnünk, ha világosabban akarunk látni. Ilyenek első-sorban az arab geográfusok adatai.

A magyar-baskir kapcsolat szempontjából a legfontosabb arab adat Balhī (megh. 934) két átdolgozójának, Istahīinak és Ibn Hauqalnak művében maradt fenn:¹ „A basgirtokról. Ez két fajta van. Az egyik fajta a gúzok földjének szélén lakik, a bolgárok mögött. Azt mondják, hogy számuk vagy kétezer. Erdőik védelmében élnek, senki sem bírhatja le őket. A bolgárok alattvalói. A másik basgirtok (Ibn Hauqal: a basgirtok legnagyobb része) a besenyőkkel határosak. Mind ők, mind a besenyők törökök és határosak a rómaiakkal.“ Konstantinos Porphyrogennetos művéből tudjuk,² hogy a gúzok a kazárokkal szövetkezve 889-ben úttértek a besenyőket az Ural- és a Volga-folyók közötti hazájukból. Ez a leírás tehát a 889. esztendő utáni állapotokra vonatkozik,³ amikor Baskiriának már délkeletről a gúzok, nyugatról pedig a volgai bolgárok voltak szomszédaik, keletkezésének ante quem-je pedig csak a honfoglalás lehet, mert a magyarok még a Fekete-tengertől északra vannak. Egy másik helyen is megemlíti Balhī a baskirokat, a Káspi-tó körüli utak leírásával kapcsolatban. Azt mondja, hogy a besenyőktől a „belső“ baskirokig tíznapi út, a „belső“ baskiroktól pedig Bulgárig huszonöttnapi út van.⁴ Ez az itinerárium nem teljesen világos, mert sem azt nem mondja meg, hogy melyik Bulgáriáról van szó,⁵ sem az nem tűnik ki szövegéből, hogy a „belső“, baskir megjelölés a feketetengeri, vagy a baskiriai magyarokra vonatkozik-e. Ha a távolságot vesszük figyelembe, akkor a volgai Bulgáriára, illetve a feketetengeri magyarokra gondolhatunk. Párhuzamba lehet állítani a „belső baskir“ kifejezést a „belső (ill. külső) bolgárral“ is, ez utóbbinak jelentése azonban szintén vitatott.⁶ A kérdés most nem érdekel bennünket, csak arra mutathatunk rá, hogy a „belső“ megjelölés nem név, hanem egy arab földrajzi műszó, amely

¹ Istahī, ed. de Goeje, 1870, 225; Ibn Hauqal, ed. Kramers, 1939, 396; = MHK, 240.

² De adm. imp., c. 37, MHK, 115.

³ Németh: A Honf. Kial. 302.

⁴ Istahī, ed. de Goeje, 227; Ibn Hauqal, ed. Kramers, 398; = MHK, 241 kk.

⁵ V. ö. mindenekelőtt Chvolson: i. h., 82 kk, továbbá Marquart: Streifzüge, 517 kk és Macartney: The magyars in the ninth century, 1930, 35 kk.

⁶ Chvolson, i. h., Minorsky, Gibb Memorial New Series, XI, 1937, 319, n. 3.

már az első nevezetes arab geográfus, Huwārizmī művében is előfordul.¹

A korábbi arab adatok közül fontos még Ibn Fūd'ān útleírása, aki 922-ben utazott át a baskirok országán. Az ő úti jelentése² és Mas'ūdīnak egy adata (X. század)³ később fog foglalkoztatni bennünket.

A későbbi geográfusok⁴ közül Gardīzī is megemlékezik a baskirokról. Egy sajátos történetet mond el, amelyben a baskirok a kazárok és kimekek szomszédságában szerepelnek. Gardīzī adata ugyan régi (XI. század), de nem teljesen világos és a jelen probléma szempontjából nem is lényeges. Idrīsī (XII. század) meghatározása is a mai Baskiriára illik nagyjából. Ő egy régebbi adatot is közöl a baskirokról, amely Sallām tolmácsnak a Góg és Mágóg falához tett állítólagos útjáról (IX. század közepe) szóló tőle is közölt jelentésben olvasható. Ezt az adatot azonban aligha sorozhatjuk a többiek közé. A még későbbi geográfusok az előbbieket kivonatolják, tekintet nélkül arra, hogy a régi adatok még megfelelnek-e a valóságnak. Így a XIV. századbeli Al ū-l-Fidā részben az előző századbeli Ibn Sa'īdot kivonatolja, részben azonban Balhī régi tudósítását. Hasonló a helyzet Dimāšqī és Qazwīnī esetében is. Új ezekben a forrásokban Balhīhoz képest csak annyi, hogy már a dunai magyarokról is tudnak. Megvan még náluk a Balhī-féle *basğirt* név, de már *hunkār*-nak is hívják a magyarokat. Némelyik három Magyarországról is tud közülük, akad olyan is, aki a keleti baskirokat a németekkel gondolja határosnak. Mindez természetesen a régi források és a dunai Magyarországról szerzett igen homályos értesülések keveréke: földrajzi spekuláció. A magyarokat Balhī után nevezik baskirnak, amint ez tartalmukból, sőt például Abū-l-Fidā-nál a szövegből is látszik. Arra a kérdésre, hogy a magyarok *baskir* neve az arab geográfiai irodalomban Balhī-től származik-e, vagy már ő is vette valakitől, nem tudunk bizonyos választ adni. Ez az azonosítás azonban, úgy látszik, elterjedt lehetett, mert a mongol korról szóló tudósításokban is megvan.⁵

¹ Ed. Mzik, 1926, 37, No. 538, „Jāğūğ városa, a belső“, 66. No. 967, „a külső nyugati tenger“ stb.

² V. ö. alább, a 302. l.

³ V. ö. alább, a 300. l.

⁴ Chvolson: i. h., 105—111; Németh: A Honf. Kial. 303—306.

⁵ Németh, A Honf. Kial. 305, 3. jegyz. — A mongol hadjáratok perzsa forrásaiban található baskir—magyar azonosítással kapcsolatban d'Ohsson elsőnek felveti azt az eszmét, hogy az azonosítás a két nép nevének összehasonlításából származik (d'Ohsson, Histoire des Mongols, II. 1852, 620. jegyz.)

A fentiek értelmében Balhī tudósítása a későbbi geográfiai kompendiumok adataitól különválasztandó. Ehhez fogható, magyarokra vonatkozó adat, Ġaiḥānī később tárgyalardó nevezetes tudósításán kívül az egész mohammedán geográfiai irodalomban nincs. Úgy látszik azonban, hogy már Balhīnál is jelentkezik a földrajzi spekuláció. Balhī ugyanis baskirnak nevezi a feketetengeri magyarokat is. Pedig a honfoglaló magyarságnak aligha lehetett ez a valódi neve. Ha a magyarok vagy akár csak egy törzsük 889. után ezt a nevet viselték volna, akkor érthetetlen, hogy miért nem maradt a *baskir* névnek sem a régi magyar névadásban, sem a helynevekben, sem az egész magyar régiségben, semmi nyoma. Természetesen, kérdés, hogy miért használta Balhī a Fekete-tenger vidéki magyarokkal kapcsolatban a *baskir* nevet. Azért-e, mert tudta, hogy — bár a magyarokat nem hívják baskirnak — a két nép összetartozik, vagy pedig valami más okból. Mielőtt erre a kérdésre válaszolnánk, egy másik problémát kell szemügyre vennünk.

A magyarok baskiriai hazájának Marquart egy elterjedt feltevése¹ szerint egy másik arab forráscsoportban is megvan az emléke. E csoportnak képviselői 1. Ibn Rusta, az arab lexikográfus (a IX. század legvégén, vagy a X. század legelején írt), akinek nagy művétől egy kötetre való maradt meg, 2. a perzsa Gardīzī (művét 1050—52-ben írta) és 3. a spanyolországi arab Bakiī (megh. 1094). E három író egyébként más korokról és témáról szóló művének van egy egyező részlete, amely az Iszlám területeitől északra lakó népek (besenyők, kazárok, burtaszok, volgai bolgárok, magyarok, szlávok, oroszok, kaukázusi népek) leírását tartalmazza. Az egyező részlet kb. tizenöt lapnyi terjedelmű. A három író közös tudósításának közvetlen forrása minden valószínűség szerint Ġaiḥār elveszett munkája (900. előtt pár évvel készühetett),² aki a IX. századi klasszikus arab geográfus Ibn Ḥurraǧǧīh művére támaszkodott erősen.³ Ez utóbbi ugyan megmaradt, de ma ismert szövegváltozatában éppen a kérdéses északi tudósítás hiányzik. Mivel Ibn Ḥurraǧǧīh művének a bizánci birodalomról szóló részében egy bizonyos Muslim b. al-Muslim al-Ġarmī nevű szerzőnek egyébként elveszett művére hivatkozik, szokásos feltenni, hogy a régi arab

¹ I. h., 515 k.

² A magyarság őstörténete, szerk. Ligeti Lajos, 1943, 240—2.

³ Barthold: Gibb Memorial New Series, V, 1928, 12 kk; XI. 1937, 23 kk.

geográfusok egész sora, akik az északi területeket leírják, ebből a munkából vette értesüléseit.¹ Ez a filtevés azonban, amint az elmondottakból is látható, egészen kétes értékű. Egyszerűség kedvéért a fent említett három író közös eredetű tudósítását „a Ğaihānī-féle tudósítás”-nak nevezhetjük. E tudósításhoz problémánk szempontjából a következő mondatok fontosak:²

Ibn Rusta	Bakri	Gardizi
„A besenyők országa és az 'skl-bolgárok országaközött a magyarok határai közül az első van” ... „Országuk nagy, egyik határa eléri a Fekete-tengert (lehetséges ez a fordítás is: egyik határa a Fekete-tenger partvonálával együtt halad), amelybe két folyó ömlik ...”	„A magyarokról. Ezek a besenyők országa és az 'skl-bolgárok között laknak” ... „Országuk egyik határa eléri a rómaiak határát (vagy azzal párhuzamos) ...”	„A bolgárok országa és az 'skl-ek között, akik szintén bolgárok, van a magyarok országa ... „Országuk a Fekete-tengert éri, amelybe két nagy folyó ömlik ...”

Gardīzī szövegében, amint az Ibn Rusta és Bakrī alapján megállapítható, az első szó („a bolgárok”) elírás „a besenyők” helyett. Ami az itt említett 'skl-bolgárokat illeti, róluk a Ğaihānī-féle tudósítás azt mondja, hogy ők alkották a három volgai bolgár törzs közül a másodikat.³

A Ğaihānī-tól leírt földrajzi helyzet nem teljesen világos. Tudósítása szerint a besenyők⁴ a Volga-torkolat vidékén és a Káspi-tó északnyugati partvidékén lakó kazároktól északkeletre (így Gardīzī, Bakrī szerint északra) laknak; a kazároktól északra, a Volga mentén a burtaszok földje,⁵ attól északra volgai bolgárok országa van.⁶ A három volgamenti ország: Kazária, a burtaszok földje és Bulgária elválasztja a keleti besenyőket a nyugati szlávoktól és magyaroktól. Ezt a képet azonban erősen zavarja a tudósításnak az az állítása, hogy a besenyők nyugatról a szlávokkal határosak.⁷

¹ Marquart, i. h., 28.

² A tudósítás teljes szövegének szinopszisa itt a 292. l. 2. jegyzetében idézett mű 106—9 lapjain olvasható. Régebbi fordítás: MHK, 150—196.

³ MHK, 163.

⁴ MHK, 150.

⁵ MHK, 158.

⁶ MHK, 163.

⁷ MHK, 174. Ez az adat kétszer is előfordul Ğaihānī tudósításában: egyszer a besenyők határainak leírásában Gardīzīnél (MHK, 150) és Bakrīnál. Ez a leírás Ibn Rustánál hiányzik, de az eredetiben benne volt, mert a másik helyen, a szlávok leírásában (MHK, 174) mind Ibn Rustánál, mind Gardīzīnél megtaláljuk.

A Ğaihānī-féle tudósításnak ezt az előbbiekkal ellentétes adatát eddig kielégítően még nem magyarázták meg.¹ A kérdés tárgyalása most nem célunk. A szláv-besenyő határt, mint Ğaihānī többi adataival ellentéset egyelőre figyelmen kívül hagyjuk.

Lássuk most a Ğaihānī-féle tudósítás imént idézett mondatainak magyarázatát. Pauler Gyula így ír:²... „Ibn Roszteh szerint pedig: 'A bessenyők és eszegel-bolgárok közt

¹ V. ö. Marquart, Über das Volkstum der Komanen (Abh. der Ges. d. Wiss. Göttingen. Ph.-h. Kl. N. F., XIII, No. 1, 1914), 98. Minorsky, i. h., 463 mint megbízható adatot használja ezt a megjegyzést, de figyelmen kívül hagyja azt a körülményt, hogy a tudósításban belső ellentmondás van. Az a lehetőség, hogy vagy a szlávok vagy a bessenyők nevét Ğ. ihānī földrajzi képének megfelelően egy másikra javítjuk ki, mint Macartney teszi (i. h., 23, 26), nem vezethet megoldásra, mert akkor érthetetlen, hogy ez az adat mért éppen a szlávok és bessenyőkről szóló leírásban szerepel. Macartney nem veszi figyelembe, hogy ha a bessenyők leírásában a a bessenyő-szláv határt bessenyő-burtászra változtatjuk, akkor a bessenyő-szláv határnak nincsen semmi keresnivalója a szlávok leírásában. — Valószínűleg Marquart találta meg a helyes megoldást: Streifzüge, 466 kk.

² I. h., 243 kk.

fekszik a magyarok (modzsar-ok) első határa' — az *első* szóval azt akarván jelölni, hogy nem arról a másik földről mondja ezt, amelyről aztán közvetlenül mindjárt, minden átmélet nélkül, mi egyébiránt az arab írónál nem szokatlan, beszél, mint azt már Rohonyi Gyula is honfoglalásról írt művében helyesen észrevette. E modzsar tartománynak tehát ép a Baskir-földre kellett esni, azzal azonosnak vagy legalább is közvetlen szomszédjának kellett lenni. Az arab írók azonban nem hagynak fenn kétséget az iránt, hogy az ő tudomásuk szerint a baskir és a magyar nem szomszéd, hanem egy és ugyanaz a nemzet". S valóban, amint láttuk, Ğaihānī szerint a besenyők a kazároktól északkeletre laknak, a volgai bolgárok eszeget törzse pedig a többi bolgár törzsekkel együtt a burtaszoktól északra, a Volga mentén; e két terület között van — nagyjából — a mai baskirok Ufa—Bjelája-vidéki hazája. Ez ellen a magyarázat ellen nem lehet felhozni ellenérvül sem azt, hogy az eszeget-bolgárok lakóhelyét nem tudjuk,¹ sem pedig azt, hogy a baskirok a legújabb ada'ok szerint talán a Volga mellől mentek távolabbi Bjelája-menti hazájukba, mert azt bizonyosan tudjuk, hogy az eszegetbolgárok a többi bolgár törzsekkel együtt laktak valahol a Volga táján, az pedig, hogy a baskirok régi földje a mai Baskiriában volt-e, vagy attól nyugatra egy kevéssé, ezt a magyarázatot nem zavarja. Fontos ebben a magyarázatban, hogy az „első határ“ kifejezésen a magyaroknak egy külön országát kell értenünk.

A kérdés földrajzi oldalát illetőleg Paulertől függetlenül Marquart is ugyanerre az eredményre jut:² „Die Vermengung der Magyaren mit den Baskhiren findet sich schon in dem alten Berichte des Ibn Rusta, Gurdēzī und Bekī“. Az imént idézett Ğaihānī-féle tudósítás ismertetése után Marquart így folytatja: „Es kann keinem Zweifel unterliegen, dass Ibn Rusta hier den ursprünglichen Text bewahrt hat . . . vergewärtigt man sich aber die von ihm vorausgesetzte Lage der Wohnsitze der Pečenegen, so muss ein Blick auf die Karte jedermann davon überzeugen, dass das zwischen den Pečenegen in den uralo-kaspischen Steppen und den Isgil-Bulgaren an der Kama gelegene erste Gebiet der Magyaren sich genau mit dem Lande der Baskhiren deckt. Muslim b. Abū Muslim muss somit als der Vater der Theorie von *Magna Hungaria*

¹ Mint Gombocz tette egy régebbi nyilatkozatában; Die bulgarisch-türkischen lehnwörter in der ungarischen sprache; Mém. de la Soc. Finno-Ougrienne, XXX, 1912, 204.

² I. h., 515 kk.

im Baschkirenlande gelten, die im 13. und noch am Ende des 15. Jahrhunderts die Gemüter in Halbasien in Wallung brachte . . . Für die Bestimmung der Sitze der wirklichen Magyaren zur Zeit des Muslim b. Al ū Muslim kommt somit obige Stelle gänzlich in Wegfall . . . Dagegen gewinnen wir durch die richtige Interpretation jenes einleitenden Satzes wieder einen wichtigen Einblick in die Komposition der durch die Nachlässigkeit unserer Auszüge, durch Auslassungen und Interpolationen vielfach so schwer verständlichen Berichte des Muslim b. Abū Muslim“. Marquart tehát földrajzi szempontból ugyanazt mondja, mint Pauler, azonban, amint látni fogjuk, Pauler a Ğaihānī-féle tudósítást a valóságnak megfelelő leírásnak fogja fel. Marquart szerint viszont a Ğaihānī-jéle baskiriai magyar haza csak egy Muslim b. Al ū Muslimtól (akit Marquart a Ğaihānī-féle tudósítás eredeti szerzőjének tekint) származó teória. Teljesen magáévá tette nálunk Marquart magyarázatát Gombocz Zoltán.¹

Mielőtt az imént előadott magyarázat vizsgálatába foglalnánk, nézzük a másik lehetséges magyarázatot. Ha ugyanis az „első határ“ kifejezést nem különálló ország értelmében használja Ğaihānī, akkor ez az „első határ“ bizonyára a magyarok feketetengeri országának egyik határa (v. ö. a Ğaihānī-féle tudósításból idézett részletet). Ebben az esetben a magyarok Fekete-tengeri országa kiterjedt volna messze északra, egészen a volgai-bolgárok országáig.² Nehezebb kérdés, hogy ezt hogyan egyeztethetjük össze Ğaihānī földrajzi képével. Ő ugyanis, amint láttuk, a keleti besenyők, valamint a nyugati magyarok és szlávok országa közé a kazárok, burtaszkok és bolgárok földjét helyezi. A feketetengeri magyarok országa tehát az ő elképzelése szerint nem lehet határos a besenyőkével. Ezt az érvet azonban nem szabad túlságosan hangsúlyoznunk, mert elvileg elhibázott volna feltenni, hogy ilyen ellentmondó állítás Ğaihānī tudósításában nem lehetett, mikor az egész arab geográfiai irodalom az ellenkezőjét bizonyítja. Mindezek alapján a Pauler-Marquart-féle magyarázat Ğaihānī földrajzi képét véve figyelembe, nem látszik helytelennek.

A másik fontos kritériuma ennek a magyarázatnak, hogy ez az első mondatban szereplő kifejezés („első határ“) fordítható-e „első terület“ értelemben és ez a fordítás össze-

¹ Nyelvtudományi Közlemények, XLVI, 29 kk.

² Így magyarázza ezt a helyet Minorsky: i. h., 319 k.

egyeztethető-e a tudósítás többi részeivel. Az „első határ“ kifejezést Ġaiḥārī három kivonatolója közül csak Ibn Rusta használja. Az arab eredetiben (awwalun ḥaddin, ahol ḥa'dun = „határ“, awwalun = „első“) a *ḥaddun* szó jelentése nem „terület“. A szó eredeti jelentése „valaminek a szélső pontja“, „extremitas“. A földrajzi irodalomban általában „határt“ jelent, többszámban viszont inkább „territoriumot“.¹ Feltehető tehát ezen az alapon, hogy a szónak itt is „terület“ jelentése van. Kizárja azonban ezt az *awwalun*-jelző használata. Az arab geográfiában ugyanis valamely földrajzi centrumból kiinduló leírásoknál, az egymás után következő országok közelebb, illetve távolabb eső határaival kapcsolatban igen gyakoriak az ilyen kifejezések: „határának kezdete(i)“, „határának eleje“, „az első határ“ stb., szemben a „határának végén“, „második határ“ stb. kifejezésekkel (az arabban ezeknek a kifejezéseknek a *ḥaddun* szó és az *awwalun* jelző melléknévi vagy főnévi használatban, egyesben vagy többesben felel meg). Ġaiḥārī is használ hasonló kifejezéseket: pl. *awwalu ḥaddi Arminiyyatin*, Bakīrál a magyarokról szóló tudósítás végén,² vagy pl. *fī awwāli ḥaddihā* Ibn Rustánál a szlávok országának leírásában.³ Hasonló kifejezésekkel azonban már a legrégebbi arab geográfusról, a Ptolemaios-átdolgozó Ḥuwārizmīnél is találkozunk.⁴ Ő a térképrajzolásra adott utasításokban használja az „al-ḥaddu 'l-awwalu“ kifejezést = „az első határ“, amely a térképen hullámvonallal ábrázolandó hegycsúcsok elejét jelenti, szemben az al-ḥaddu 'l-āhiri kifejezéssel, amely pedig „az általa másik végét“ jelenti.⁵ Az elmondottakat kitűnően illusztrálja néhány példa Iṣṭahrīnak az északi országok útjáról szóló leírásából, ahol pontosan ugyanez a kifejezés nyilvánvalóan „határ“-t, nem pedig „ország“-ot jelent:⁶ „... wa-min Itil ilā awwali ḥaddi Burṭās ... wa-min

¹ A szónak a geográfiai irodalomban szokásos jelentéseiről v. ö. Barthold: *Gibb. Mem. New Ser.*, XI. 30 k és Minorsky: u. o., I. 2. jegyz.

² MHK, 195.

³ MHK, 174.

⁴ Ḥuwārizmī, ed. Mžik, 39.

⁵ Mittermayer: *Geogr. Ges. in Wien*, LVIII, 1915, 162. — Az Ibn Rustánál található *awwalu ḥaddin* kifejezésben a *ḥaddin* ugyan alakilag determinálatlan, de tartalmilag megfelel a determinált alaknak (vagyis: *awwalu ḥaddin* = *al-ḥaddu 'l-awwalu*). v. ö. Wright, *A grammar of the Arabic language*, 2. ed., 1874. II. § 86, rem. a és § 93.

⁶ Ed. de Goeje, 227; MHK, 242.

awwali Burtās ila āhirihi... wa-min Bulgār ilā awwali ḥaddi r-Rūm...“: „Ítilből a burtászok első határáig... a burtászok elejétől a burtászok országának végéig... Bulgárból a rómaiak első határáig...“ stb. E példákban világosan látható, hogy a haddun nem különálló területet, hanem egy országnak a vele összefüggő szélső pontját jelenti. Mindezekből látható, hogy „az első határ“ kifejezés Ğaihānīnál is egyszerűen csak a magyarok keleti határára vonatkozik, mert Ğaihānī tudósítása keletről nyugatra halad s így nála a magyarok keleti határa az *első*.

A Pauler-féle magyarázat ellen szól az is, hogy az „első terület“ fordítás nehezen egyeztethető össze a tudósítás többi részével (v. ö. a Ğaihānī-féle tudósítás idézett mondatait itt a 293. lapon). A *határ* (ḥadd) szó ugyanis még egyszer előfordul a tudósításban: „országuk egyik határa eléri (vagy azzal párhuzamosan halad) a Fekete-tengert“. Ha az „első határ“ a magyarok baskiriai országát jelentette, akkor feltűnő, hogy itt csak *egy* magyar *országról* tud Ğaihānī, illetve annak egy másik területéről. Az is feltűnő, hogy itt nem a „másik“ magyar területről szól Ğaihānī, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy e két magyar területet a kazárok, burtászok és bolgárok országa elválasztotta egymástól.

Nyelvi megfontolások és az összefüggés alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a Ğaihānī-féle tudósítás jelen alakjában *egy* magyar területre inkább vonatkoztatható, mint két különálló országra. Hogy ez valóban így van, látszik Gardīzī és Bakrī kivonataiból, akik ugyanannak a Ğaihānī-féle tudósításnak kivonatát adják, mint Ibn Rusta, az „elsőhatár“ kifejezést azonban nem területnek értelmezik, hanem egyszerűen beleolvasztják a tudósításnak a feketetengeri magyarokról szóló további részletébe.

Míg tehát Ğaihānī földrajzi képének vizsgálata a Pauler-Marquart-féle magyarázat mellett látszott szólani, a tudósítás nyelvének és tartalmi összefüggésének vizsgálata inkább arra enged következtetni, hogy Ğaihānī leírása *egy* magyar területre vonatkozik. Mi ennek az ellentétnek magyarázata? A legkövetkezetesebb válasz az volna, ha feltennők, hogy Ğaihānī forrásában ugyan világosan a magyarok besenyőkkel határos baskiriai hazájáról volt szó, azonban ő azt gondolta, hogy ez a terület összefügg a magyarok másik hazájával (nem véve figyelembe az általa kivonatolt tudósítás földrajzi tanulságait), vagy pedig túlságosan röviden és emiatt kétértelműen

kivonatolt. Mindkét eset gyakran megtörténik a kivonatolókkal.

Összegezőképpen tehát annyit mondhatunk, hogy a Pauler—Marquart-féle magyarázat helyessége Ğaihānī ma ismert verziói alapján be nem bizonyítható, de nyomós okok szólnak mellette. Az „első határ“ kifejezésre sokat építeni azonban az elmondottak szerint nem szabad. Így már nyelvi okokból is helytelen az az újabban felmerült feltevés,¹ amely szerint „talán már Ibn Rusta leírásának „első határ“ megjelölése sem a térbeli sorrendet, hanem a kor szerint „első“ hazát jelentette, mert az arab „awwalu ħaddin“ ilyen fordítása, amint láttuk, helytelen.

Marquart egyébként úgy gondolja,² hogy a Ğaihānī-féle tudósítás nem a valóságnak megfelelő leírás, hanem érdekes névkeveredésből született feltevés. Magyarázata a következő: a magyarok arab neve: al-m.ġġ.rīya (névelővel és népnév-képzővel), néhány rekonstruált alak, továbbá b.sġ.rt, b.sġ.r; a baskiroké viszont: lāšq.rd. Azután így folytatja: „Von arabischem Sprachgebrauch, welcher die Magyaren und Baskiren mit demselben Namen bezeichnet, geht die Benennung der vermeintlichen Urheimat der Magyaren bei den Reisenden des 13. Jahrhunderts und den ungarischen Chronisten aus: terra *Bascart*, id est magna Hungaria (Joannes de Plano Carpini), Pascatir (Wilhelm de Rubruquis), Bascardia (Wiener Bilderchronik), Barsatia (Simon de Keza)“, majd Vámbéryre és Tomaschekre hivatkozik, akik nem hittek Julianus baskiriai magyarjaiban.

Marquartnak ez a magyarázata nyelvi érvekre épül. Ő ugyanis a baskirok nevének egy Yāqūtnál található alakját (*bāšq.rd*) szembeállítja a Balhī-féle másik (vokalizálatlan) variánszal (*b.sġ.rt*), azt mondva, hogy csak az előbbi a baskirok igazi neve, az utóbbi a *muġġ.r* név változata. A Balhī-féle *b.sġ.rt* egyike a *baskir* név araboknál használatos számos variánsainak. Feltűnő benne a ġ-hang, amit talán valóban megmagyarázhat a *muġġ.r* név ġ-je, bár más megoldás is elképzelhető.³ Balhī tehát *baskir*-nak nevezi a magyarokat, az általa használt névalak azonban talán keveredésen alapul. Rá kell azonban mutatnunk arra is, hogy — amint fentebb már láttuk — Balhī alaptalanul nevezi a feketetengetri magyarokat *baskir*-

¹ Gróf Zichy István: Magyar őstörténet, a Magyar Szemle Kincsestára, 5. sz., 1939, 38.

² I. h., 68 kk.

³ V. ö. Németh, A Honf. Kial. 310.

nak, úgyhogy a kérdés továbbra is fennáll: a baskirok és magyarok összetartozandóságának tudata, vagy a névhasználatosság miatt azonosította-e Balhī a két népet.

A *baskir* és *magyar* nevek keveredésére ugyanis legalább egy bizonyos példát találunk az araboknál. A dunai magyaroknak és a besenyőknek egy Bizánc elleni támadásával kapcsolatban Mas'ūdī a magyaroknak a (vokalizálatlan) *lǧǧrd* nevet adja,¹ ami aligha lehet más, mint a Ğaihānī-féle *muǧǧ.r* és a baskirok arab nevének (*ṭaǧǧ.rd*) keveréke. Azt azonban, hogy ez a névkeveredés az araboknál általános volt-e, vagy pedig csak néhány esetre korlátozódott, nem tudjuk. Németh Gyula szerint a Ğaihānī-féle névalak is keveredés eredménye. Szerinte ugyanis „eredetileg a pontusi magyarság neve *mogyeri*, a baskiriai magyarság neve *baǧyır*... A baskiriai magyarok *baǧyır* neve a Pontusnál lakó magyarok nevével, a *mogyeri*-vel összevegyült és így állt elő a *modǧyeri* név”.²

A keleti adatokról tehát összefoglalásul a következőket mondhatjuk: Balhī világosan baskirnak nevezi a magyarokat is. Nem állíthatjuk ugyan, hogy ez a magyar-baskir azonosítás megdönthetetlen bizonyíték, azt azonban, hogy ő a *baskir* és *magyar* nevek hasonlósága miatt azonosította a két népet, teljesen meggyőzően bizonyítani nem lehet. Ami Ğaihānī-t illeti, a valószínűség a mellett szól, hogy a tőle felhasznált magyarokról szóló tudósításban is szó volt Baskiriáról. Az érveket és ellenérveket mérlegelve arra az eredményre jutunk, hogy az arab források inkább a baskir-magyar azonosság tételének helyességét támogatják. Érthető azonban az is, hogy Gombocz Zoltán nem tekintette döntőnek ezeket az adatokat.

¹ Marquart, i. h., 60 kk. tárgyalja ezt a részletet; a névalakra nézve v. ö. de Goeje: *Bibl. Geogr. Arab*, VIII, 180.

² A *Honf. Kial.* 314. — A *magyar* névnek az araboknál egyetlen régi feljegyzését találjuk: ez a Ğaihānī-féle *muǧǧ.r*. Mivel az arab írás csak az *a*, *i*, *u* magánhangzó-jeleket ismeri, e három jel az idegen szavakban sok hangot fejezhet ki. A Ğaihānī-féle névalak első szótagjának *u*-ja Ğaihānī legrégebbi kivonatolójának, Ibn Rustának kéziratában található. A második szótag vokalizálatlan. Az összes többi Ğaihānī-kivonatolóknak ennek a névalaknak többé-kevésbé hibás változatait használják. A X. század utáni geográfusok is átvesszik néha ezt az alakot (pl. Abū-l-Fidā Bakrīn keresztül), az ő variánsaik azonban legtöbbször egész romlottak. A régebbi arab geográfia egyébként, amint az előadottakból kitűnik, a magyarokat *baskir* néven ismerte.

A baskir-magyar azonosság mellett azonban más természetű érvek is felmerültek. Már Pauler Gyula észrevette, hogy a magyar *Jenő* és *Gyarmat* törzsek neve igen erősen emlékeztet a baskirok *Jenej* és *Surmaty* törzsének nevére.¹ Ennek az egyezésnek természetesen rendkívül fontossága van az egész baskir-magyar kérdés szempontjából. Pauler ötletét Németh Gyula gondos vizsgálatnak vetette alá, és tudományosan kifejtette a *Jenej* és *Jenő*, valamint a *Jurmaty* és *Gyarmat* nevek azonosságának bizonyítékait.² Szerinte a *bašyrd(t)* név is (a baskirok nevének eredeti formája) a baskirok magyar eredetére mutat.

Az előadottakból látható, hogy amennyiben ezek az egyeztetések helytállóak, döntő szerepük van az egész probléma tekintetében, mert eloszlatják a kételyt, amely a keleti és nyugati források vizsgálata után a baskir-magyar kapcsolat kérdésében még felmerülhetett volna.

Németh Gyula így összegezi fejtegetéseit: „A mai török baskirok tehát nevüket az ott lakó magyarságtól, Baskiria régi lakóitól örökölték, kik beléjük olvadtak s — mint annyi más nép — szinte nyomtalanul eltűntek”.³ Szerinte a baskirok valószínűleg a volgai bolgárokkal együtt vándoroltak a magyarok kaukázusi hazájából észak felé. Moravcsik Gyula továbbmenőleg megkísérelte ennek az északi irányú vándorlásnak történeti okait felderíteni. Kutatásainak eredményét így foglalta össze:⁴ „A VII. század közepén: a kazárok előnyomulása következtében Kovrat birodalma felbomlik, s az onogurok szétszakadnak; egy rész Isperich vezetésével a Duna vidékére vonul s 679-ben meghódítja mai hazáját (dunai bolgárok), egy másik rész Baján vezérlete alatt az őshazában marad s a kazárok alattvalója lesz (magyarság), némely részek pedig északkelet felé húzódnak (baskirok és volgai bolgárok)”. Ugyanerre az eredményre jutott Munkácsi nyomán már Gombocz is,⁵ aki úgy gondolta, hogy Julianus azért értette meg a keleti magyarokat, mert azoknak nyelvén is megvolt a közös ugor szókészleten kívül a legfontosabb jövevényszócsoport, a bolgár-török. Gróf Zichy István tovább módosította ezt a gondolatot.⁶ Szerinte a baskiriai

¹ I. h., 126.

² A Honf. Kial. 308 kk. Gombocz i. h., 33 szerint ismerte Pauler cikkét, azonban úgy látszik, az egybevetést nem tekintette helyesnek. Németh Gyula tudományos érvelésével szemben Gombocz nem foglalt állást.

³ I. m., 315.

⁴ Az onogurok történetéhez, 36.

⁵ I. h., 26 k.

⁶ I. h., 38 k.

magyarok lehettek az ősi szállásokon maradt magyarok is. mert a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai legjelentékenyebb részét az Ural vidékén vette át. Ebben az esetben fel kell tennünk, hogy az ősi szállásokon maradt magyarok és a honfoglaló magyarság nyelve a hosszú évszázados különfejlődés alatt sem változott lényegesen.

A magyarok népi hovatartozandóságáról és nyelvéről a keleti adatok sem nyújtanak világos képet. Balhī szerint (IX. század) mind a két baskir fajta török. Ibn Fādlān is töröknek nevezi őket útleírásában (922-ben). Idrīsī szerint a baskirok nyelve eltér a besenyőkéétől. Igen fontos a XI. századi nyelvtudós, Kāšgarī tanúsága,¹ aki szintén töröknek nevezi őket és még azt is megmondja, hogy nyelvük a kimekek (nyugatsibériai törökök) nyelvével rokon. Abból, hogy e három megbízható forrás töröknek nevezi a baskirokat, arra következtethetünk, hogy az ő idejükben a török volt a vezető elem a baskirok között, bár az sincsen teljesen kizárva, hogy a *török* itt is általánosabb értelemben áll „törökös szervezetben élő nomád” helyett. Az utóbbi értelemben használja a *török* szót Ğaihānī is a magyarokkal kapcsolatban.

Már Ibn Fādlān idejében nomád törökös szervezetben éltek, és ezt a szervezetet úgylátszik, egészen Julianus idejéig meg is őrizték. Tatárjárás előtti történetüket nem ismerjük. Ibn Fādlān idejében önállók voltak. Területük akkor még messze nyugatra kiterjedt, egészen a Volgáig. Itt találkozott velük Ibn Fādlān a volgai bolgárokhoz menet. amikor átkelt az Ural-folyón.

Eddigi ismereteink szerint a baskirok mindig a Bjelája vidékén laktak, amióta csak szólnak róluk a források. Ibn Fādlān útleírásának nemrég előkerült bővebb szövegéből azonban megtudjuk, hogy 922-ben a Volga vidékén is voltak baskirok. Tekintettel arra, hogy az új adat gyökeresen megváltoztatja a baskirok régi történetéről alkotott eddigi képünket, s az elmondottak alapján valószínűleg rendkívül fontos a baskir-magyar kérdés szempontjából is, nem lesz felesleges, ha előbb Ibn Fādlān útjáról a legfontosabbakat röviden összefoglaljuk, majd részletesen ismertetjük az új szövegrészt.

Ibn Fādlān Muqtadir khalifa követségében utazott 921—22-ben a száamáni birodalmon, Khvárizmen, az ogúz steppén és a baskirok országán át a volgai bolgárokhoz. Útjának célja az volt, hogy a volgai bolgároknál megszervezze

¹ Németh, i. m., 315.

az iszlámot. Hazaérkezte után beszámolót készített utazásáról. Ez a beszámoló több példányban is ismeretes volt és a maga idejében, sőt még később is közkezen forgott, hiszen az iszlám hódításáról volt benne szó. Az úti jelentést egészen 1923-ig eredetiben nem ismertük, csak Yāqūt nagy geográfiai lexikonának néhány címszava alatt közölt részletei alapján tudtunk róla. 1923-ban Zeki Validi török tudós Meshedben egy gyűjteményes kéziratban megtalálta az úti jelentés eredeti szövegét. Az új verziót 1939-ben adta ki.¹ Ez utóbbi lényegesen bővebb, mint a Yāqūt-féle szöveg. A baskirokról szóló rész is tartalmaz egy igen fontos új részletet: azoknak a folyóknak nevét, amelyeken Ibn Fīdān követsége az Ural-folyótól egészen a volgai bolgár fejedelem székhelyéig átkelt. Ez a részlet az új szöveg legfontosabb adatai közé tartozik. Minden valószínűség szerint végleg eldönti Ibn Fīdān hitelességének sokat vitatott kérdését. Abból ugyanis, hogy Ibn Fīdān egész jelentéktelen folyók nevét is pontos sorrendben közli, világosan látszik, hogy ő valóban járt ezeken a területeken. De fontos ez a felsorolás a baskirkérdés szempontjából is, mert belőle megtudjuk, hogy a baskirok 922-ben a Volga- és Ural-folyók közti területeket is birtokukban tartották. Az új szöveg kiadója, ki egyébként maga is baskir tudós, ezt a részletet különösen gondos és részletes kommentárral közölte.² Kommentárjában három kivétellel az összes felsorolt folyóneveket sikerült az illető folyók mai nevével azonosítani. Eredményei csak néhány esetben szorulnak kiigazításra, vagy pótlásra.

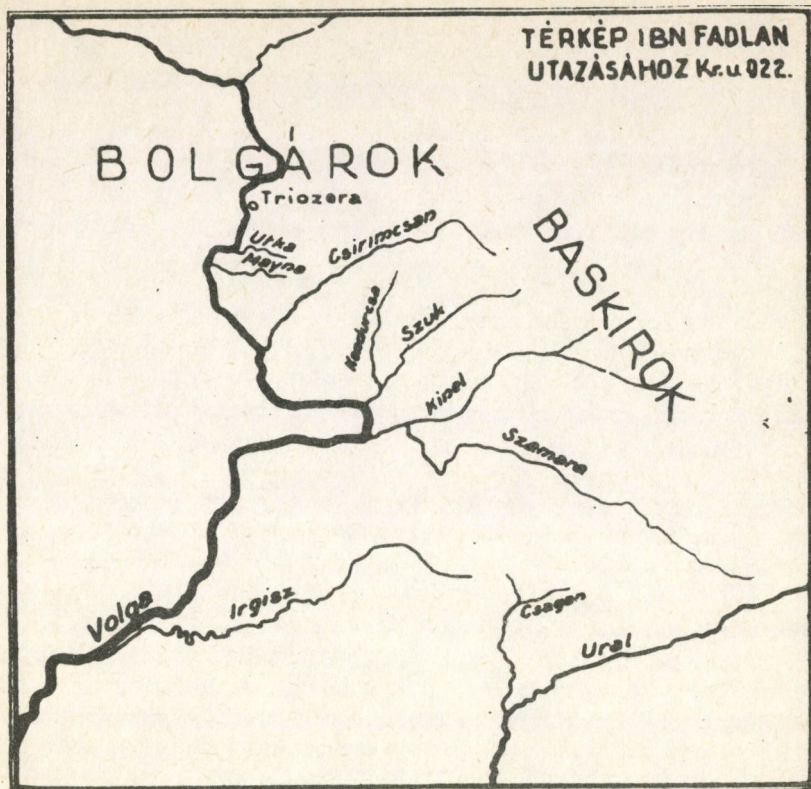
Az arab szövegben említett folyók nevének megfejtésében egyszerű vezérlő elv érvényesül: az Ibn Fīdāntól felsorolt folyóneveket ugyanis sorban össze lehet vetni azoknak a folyóknak mai török nevével, amelyeket a követség útjának körülbelül megfelelő vonal az Ural-folyó nagy nyugati hajtatótól a Volga és Káma összefolyásáig átszel. A felsorolandó arab folyónevekre nézve előre megjegyezzük, hogy az arab írás természetének megfelelően gyakran hiányoznak bennük a magánhangzók.

Az oğuz: steppén való átvonulás után a követség először a Ğyh-folyón kelt át.³ Validi ezt a nevet az Ural-folyó mai

¹ Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XXIV, 3, 1939.

² I. h., 34 kk.

³ A kéziratban a név *h*-val van írva, amit Validi indokoltan *ğ*-ra változtat. A 7. folyó, a Süh nevében is arab *ğ* felel meg a mai szövégi *k*-nak.

névvel, a *Jajyk*-kal azonosítja. Igen érdekes, hogy a név Ibn Fəḏ'ānnál *ğ*-vel (olv. magyar dzs) kezdődik. Németh Gyula mutatott rá arra,¹ hogy a besenyő alakja a névnek *Jejik*, amelyet Konstantinos Porphyrogenetos a Γείχ (olv.: *Jejik*) alakban őrizett meg. A *Gyġ* név tehát nem a besenyőktől származik. Mivel ezen a vidéken Ibn Fəḏ'ān szerint a besenyők és baskirok laktak, fel lehet tenni, hogy a név a baskirok által használt alak. Azonban nem tudjuk, hogy Ibn Fəḏ'ān kitől hallotta ezt az alakot, teljes bizonyossággal tehát nem állíthatjuk, hogy baskir névről van szó. Az is meglehet, hogy ez régi név, amelynek sem a baskirokhoz, sem a besenyőkhöz ríncsen köze. A második folyónak neve a szövegben *Gāhā*. Validi szellemes magyarázata szerint *Gāhān*-t kell olvasnunk s ebben az esetben természetesen

¹ I. h., III k.

a mai Csegan-nal való azonosítás.¹ Ebből láthatjuk, hogy a követség a mai Uralszk városának vidékén lépte át az Ural-folyót. A harmadik folyó neve Az^hn. Validi ezt a nevet megoldatlanul hagyta, pedig ha a térképen következő folyó nevét, az *Irgiz*-t arab betűkkel leírjuk, az Az^hn-nal csaknem azonos írásképhez jutunk. A negyedik folyó neve a szövegben Bāgāg, amelyet Validi bizonyára helyesen azonosít a mai Mocsá-val.² Az ötödik folyó neve: Smūr, ma is hasonlóan hangzik: Szamára. A hatodik: Knāl, ma Kinel, a hetedik: Sūh, ma: Szuk, a nyolcadik folyó neve a kéziratban nem világos, a térképről ítélve azonban a Kundurcsával lehet azonos.³ A kilencedik folyó neve: Ğrmsān, ma: Csirimsán. A tizediké: Ūrn, ma Ūrān.⁴ A tizenegyediké Ūrm, ma Urm. A tizenkettediké: Bābnāg, ma: Mayna.⁵ A tizenharmadiké: Wtīg, ma: Utkā. A tizennegyediké: Nbāsnh,⁶ ma: Niyasla. A tizenötödiké: Gāwšīn, ma: Gāwšīn (?) Az utóbbi folyó azonosítása Validinak nem sikerült, a következő megfontolás alapján azonban talán lehetséges.⁷ A szöveg szerint a bolgár király három tó mellett tartózkodott, amikor a követség először találkozott vele. Nem fér kétség hozzá, hogy a volgai bolgár romvárosokhoz közel levő Tri Ozeroról van szó. Ebben az esetben azonban Validi szerint, mivel az utolsó folyó Tri Ozero előtt délről számítva az Utkā fel kell tennünk, hogy Ibn Fādīlān a folyók felsorolásánál nem vette figyelembe a földrajzi sorrendet s ezért említette meg tizennegyediknek azt a folyót is, amelyet a követség csak a királlyal való találkozás után láthatott meg. Így volna legegyszerűbben megmagyarázható az, hogy a Tri Ozerotól délre levő folyók közé egy azoktól északra levő is belekerült. Validi ötlete nem teljesen helyes. A folyók ilyen felsorolása mással magyarázható. A 9–15. folyók

¹ Az arab *ğ* a 9. folyó nevében (Csirimsán) és a 4-ben (Mocsá) is mai *cs* helyett áll. Az arabban *cs* nem volt. Az arab *h* a 3. folyó nevében is (Irgiz) mai *g* helyett áll.

² Miután mind a szóeleji *b-m* megfelelés, mind a szóvégi *ğ* eltűnése a török hangtörténetből könnyen magyarázható.

³ A név a kéziratnak Ligeti Lajos tulajdonában levő budapest fotókópiáján sem látszik világosan.

⁴ Az arabban az *ū*-nek nincsen jele. Az *u* tehát *ū* helyett áll.

⁵ A *b-m* megfelelés, mint a 4. folyónál. Az eredeti alak Maynāg lehetett, a *ğ* lekopott, mint a 4. folyó nevében. A 2. *b* a *y* helyett íráshiba.

⁶ A *b* egyszerű íráshiba a *y* helyett, a másoló véletlenül csak egy pontot tett kettő helyett a betű alá. A második *n* az arab formában eredeti; a mai alak *l*-je disszimiláció eredménye.

⁷ E magyarázat lehetőségére Harmatta János hívta fel a sorok írójának figyelmét.

ugyanis a bolgárok területéhez tartoztak, az 1—8. folyók pedig a baskir területéhez. Feltűnő mármost az, hogy Ibn Fīdān a baskirokra vonatkozó tudósítást csak a baskir folyók felsorolása után kezdi el. Ennek a magyarázata természetesen az, hogy az egyes országok folyóit Ibn Fīdān feljegyezte magának és amikor az utazás végén beszámolóját elkészítette, már nem volt tekintettel arra, hogy az egyes országokban átélt események melyik folyó átlépése után történtek, hanem az illető ország folyóit mindjárt a tudósítás elején felsorolta.¹ Nyilvánvalóan ez az eset a volgai bolgár terület folyóinál is: a folyók nevének felsorolása mindjárt a tudósítás elején megtörténik, úgyhogy az olvasó első pillanatban azt gondolja, hogy a követség mindezen a folyón át is kelt, mielőtt a bolgár király táborához ért volna. A 15. folyót tehát nyugodtan azonosíthatjuk a Tri Ozero-tól keletre, levő Čawšin-folyóval, ha ez az utóbbi valóban létezik.²

A fentiek értelmében a baskir territorium 922-ben kiterjedt az Ural- és Volga-folyók közének vidékére is. Ennek a ténynek talán a baskir-magyar probléma szempontjától is van jelentősége. Julianus ugyanis, amint láttuk, a magyarokat egy bolgár várostól kétnapi járóföldre, a Volga vidékén találta meg. Feltehető, hogy a baskirok egész Julianus idejéig legalább is részben ezeken a Volga-vidéki szállásokon maradtak. Ha igazunk volt abban, hogy a baskirok között magyarokat is kerestünk, akkor Julianus magyarjai is talán itt a Csirimsán vidékén laktak. Ez azonban a baskiroknak csak egy kisebb maradványa lehetett, mert a XIII. században ők már minden más forrás szerint későbbi hazájukban éltek. Annak, hogy a baskirok valaha a Volgához közel is területeket tartottak megszállva, a baskir-hagyományban is nyomát találjuk.³

Végző összegezősképpen elmondhatjuk, hogy a baskir-magyar azonosság tételének helyessége mellett, úgy látszik, több érv szól, mint ellene. Mind a keleti, mind a nyugati források vizsgálatából erre következtethetünk. Ha pedig helyesen vontuk le Ibn Fīdān baskirokról tett látogatásának tanulságait a kérdés szempontjából, akkor fontos lépéssel jutottunk közelebb a keleti magyarok földrajzi helyzetének meghatározásához.

¹ Talán ezzel függ össze a baskirok túl korai megemlézése is a kéziratban (Validinél a 39. §-ban), már az Emba-folyó vidékén, bár az is meglehet, hogy a baskirok hatalma kiterjedt a „maradék” besenyők területére is. A szöveg szerint az Emba és Ural közötti folyók vidékén ugyanis a besenyők laktak.

² V. ö. Validi i. h., 38. jegyz.

³ Mészáros: *Magna Hungaria*, 1910, 52 k.

A IX. századi magyar történelem főbb kérdései.¹

A IX. századi Kelet-Európa történetének vizsgálatát igen megnehezíti az a körülmény, hogy a bizánci forrásoknak a VII. és VIII. századra vonatkozó adatai igen hiányosak (vö. MORAVCSIK GYULA, A magyar történet bizánci forrásai 4). A levediai kort megelőző időkből a görög források alig mondanak valamit a magyarságról. Az így támadt hézagot nem tudjuk kitölteni a bizánciakkal nagyrészt összefüggő örmény forrásokból sem, mert ezeknek, valamint a georgiai forrásoknak szerzettetési ideje, belső összefüggésük és a velük kapcsolatos elemi irodalomkritikai kérdések még többnyire tisztázatlanok. Nyugati adatokat Délkeletoroszország IX. századi történetéről csak szórványosan találunk. A keresztyénség keleti missziójára és apostolainak életére vonatkozó feljegyzések történeti értékelése nem könnyű. A későbbi gesta- és krónika-irodalomnak esetleg a IX. századra vonatkoztatható, szintén igen szórványos adatait pedig azért tudjuk csak nehezen felhasználni, mert egyrészt a gesták és krónikák írói sokkal a feljegyzett események után éltek, s így tudósításuk értéke már eleve kétséges, másrészt a hagyományból vett adataikat sokszor nehezen kibogozható középkori történelmi vagy földrajzi elméletekbe ágyazzák. Meglepő kevés az, amit az Orosz Krónika a Kiev alatt elvonuló honfoglaló magyarságról és a fekete magyarokról (ez utóbbiakról vö. MORAVCSIK igen figyelemreméltó fejtegetéseit: OnogTört. 34 k.) mond. A nyugati gesták és krónikák mindjobban kibontakozó forráselemzésével (HÓMAN BALINT, ECKHARDT SÁNDOR, DOMANOVSZKY SÁNDOR) ugyan sok tekintetben sikerült megállapítani a krónikák belső összefüggéseit, valamint kihámozni azokat a részleteket, amelyek ősi hagyományra vezethetők vissza (pl. a Csaba-monda), pozitív felhasználásuk azonban így is őstörténetkutatásunk egyik legnehezebb feladata.

A bizánci történeti források VIII. századi hallgatásával szemben öröndetes tény, hogy a IX. és X. századi klaszszikus arab történetirodalom VIII. századi futólók (a terjeszkedő Iszlám hódításainak első feljegyzései) nyomán ennek a századnak történetéről olyan tudósításokat közöl, melyek értékben messze felette állnak az egykorú nyugati feljegyzéseknek. Balāduri, Tabari és Ibn al-Atir néhol az iszlám környezetének történetére is kitérnek. Így tudunk meg igen fontos eseményeket az iszlámnak a VIII. századi kaukázusvidéki hadjárataival kapcsolatban. Ezekből a forrásokból meríthetjük tudásunk legnagyobb részét a VIII. századi belsőázsiai, khwárizmi, urálvidéki, volgai és kaukázusi törökség történetéről is. ZEKI VALIDI TOGAN az utóbbi években eddig még

¹ Az utolsó ötven év idevágó kutatásainak eredményeit ismertetem a MNyTK. egyik közelebbi számaként megjelenő, e cikket is tartalmazó értéközében.

nem használt kéziratok alapján olyan adatokat közöl a régi arab krónikákból, amelyek a MARQUART-féle Streifzüge készülte idején még nem voltak ismeretesek.

A IX. század második felében egy új arab forráscsoport jelentkezik: a földrajzírók munkái. Az arab tudományos földrajz a IX. század első felében fejlődik ki, Ptolemaios nyomán. Körülbelül 845-re tehető Huwārizmī művének szerkesztése. Ez idő tájt keletkezett Ibn Hurradādbih klasszikus művének első kiadása is. A IX. század végén és a X. század első felében írnak Ibn Rusta, Jaihani és Isṭahri: azok az írók, akikhez képest a későbbi századok arab és perzsa földrajzi szerzői legnagyobbreszt csak másodrendű kompilátorok. Az arab földrajzi irodalom virágkora 850-től Konstantinos császárig terjed. Ezen az egy századnyi időn belül azonban állandó visszafejlődés állapítható meg. Huwārizmī még iparkodott megérteni Ptolemaios rendszerének tudományos háttérét, Isṭahrinál azonban a klímákból már csak önkényesen beosztott térképdarabok lesznek.

A tudományos földrajzi érdeklődés helyét az araboknál is gyakorlati szempontok foglalták el. A világ különböző részeiből Mekkába vezető zarándokutak, a legfontosabb hadi és kereskedelmi utak jegyzékei és először bizonyára csak egyszerűbb kis kézikönyvek vetették meg az alapját annak az arab földrajzi műfajnak, melyet ők a „kitāb al-masālik wal-mamālik: az utak és az országok könyve” névvel illettek. Ezek a művek tudományos földrajzi háttér nélkül tartalmazzák az egyes országokra vonatkozó legfontosabb ismereteket, utakat, távoleágokat, az ország lakóinak, politikai és vallási viszonyainak leírását. Érdeklődésük első sorban a „dār al-islām: az iszlám országai”-ra terjed ki. Az iszlámi országok leírásában a földrajzi adatokon kívül igen sok értékes történeti ismeretet is közölnek. A „dār al-ḥarb”-ot, a meghódításra váró pogány világ országait, főképen kereskedelmi szempontból írják le. Az arab tudományos földrajz képviselőinek munkáit külön csoportként egészítik ki az arab útleírások.

A tudományos alapon álló Huwārizmī-féle Ptolemaios-átdolgozás a magyarokat még nem említi, bár látóköre északon már a szlávokig és kazárokig ér. E hallgatásnak természetesen nem az az oka, mintha az iszlám országaiban a IX. század idején a magyarokról semmit sem tudtak volna, hiszen a kazárokkal már hosszú idő óta folytak az iszlám harcai, hanem valószínűleg az, hogy Huwārizmī nem tartotta érdemesnek Ptolemaios szövegébe egy távoli nomád nép nevét beleszőni, melynek földrajzi helyzetéről asztronómiai adat úgy sem állott rendelkezésére.

A „kitāb al-masālik wal-mamālik” irodalom klasszikus műve, Ibn Hurradādbih munkája, csak rövidebb fogalmazásban maradt fenn. A magyarok említését nem találjuk

benne, hacsak a török népek felsorolásában található egyik romlott névalakot nem olvassuk *majjār* nak (vö. MINORSKY i. m. 319, 2. j.). Amint az egyik nevezetes arab földrajzíró, Maqdisi mondja (BiblGeogrArab. III, 3—4), ehhez a munkához csaknem az azonosságig hasonlított al-Jaihānī (számanida miniszter 914-től) nagy földrajzi munkája. Maqdisi szerint ez a mű is csak a hét klíma tanát vette át a tudományos földrajzból (vö. az egész kérdésről HONIGMANN, Die sieben Klimate und die ΠΟΛΕΙΣ ΕΠΙΣΗΜΟΙ. 1929.), valamint néhány földrajzi vonatkozású asztronómiai adatot.

Még a klímák tana is elveszti eredeti jelentőségét abban az új műfajban, amely az eredetileg a Ptolemaios átdolgozásokhoz tartozó „kitāb surat al-ard: a világtérkép könyve“ nevet viseli. Ezek a „kitāb al masūlik wal-mamālik“ műfajhoz tartozó munkáknak az anyagát tartalmazzák, elrendezésükben azonban új módezert követnek. Az újonnan értelmezett klímafogalom alapján (Ištāhri: BGA. I, 2—12) a világtérképet darabokra osztják, és így felosztott térképdarabokhoz csatolják a kísérő szöveget. Nyilvánvaló, hogy ezeknél a szövegekhez mellékelt térképek helyes megértés szempontjából igen fontosak (vö. KRAMERS: Acta Orient. X, 9 kk.). Huwārizmīval szemben azonban itt is világos különbség állapítható meg. Ezek az új térképszerkesztők ugyanis nem térképük tudományos megszerkesztését tekintették elsőrendű feladatuknak, hanem az egyes országok ismeretére vonatkozó adatok közlését. Ennek a következménye lett aztán, hogy az arab térképek már a X. századtól kezdve külön fejlődésen mentek át, s míg a szöveget a későbbi kompilátorok is elég hűen megőrizték, a térképek mindjobban elhatalmasodó romlása itt is ugyanúgy bekövetkezett, mint a nyugaton a ptolemaiosi alapok elvesztése után. Az a néhány régi térkép, ami ebből a műfajból fennmaradt, mindenesetre különös figyelemre tarthat számot.

•

Az a tény, hogy a honfoglalás előtti magyarság keleti forrásokban szerepel, HAMMER-PURGSTALL munkássága óta, tehát vagy száz éve ismeretes tudományos irodalmunkban. Ő volt az, aki először használta fel bizonyos középkori perzsa és török krónikáknak egy feltűnően egyező tudósítását, bár nem vette észre, hogy az előtte levő szöveg romlott névalakjában a magyarok neve rejtőzik. A keleti források egyre jobban bővülő ismerete azután megmutatta, hogy ez az egy forrásra visszavezethető tudósítás, amelyet utoljára Hāji Ḥalīfa XVII. századi lexikoníró másolt le, már megvolt egy a X. század legelején író nevezetes arab lexikográfus, Ibn Ruṣṭa munkájában is. HAMMER számára e tudósításnak még csak értéktelenebb fogalmazásai voltak ismeretesek, így Muḥammadī 'Aufi 1230 körül írt perzsa anekdota-gyűjteménye (vö.

JANICSEK: Századok LXIV, 226—7), az 'Aufit kivonatoló perzsa kompilátor Šukrullāh szövege, amellyel csaknem szóról-szóra egyezik egy még későbbi perzsa krónika, Muḥammad Kātīb művének idetartozó része, valamint Ḥajī Ḥalifa néhány mondatfoszlánya (JANICSEK: Századok LXIV, 225—36).

A magyar őstörténetkutatás szempontjából azonban a legnagyobb fontossága annak volt, amikor a kitűnő orosz tudós, CHVOLJSON egy british-museumi unikum-kézirat alapján 1869-ben közölte Ibn Rusta lexikonának azt a részletét, amely sokkal bővebben és sokkal pontosabb szövegalakban közli az említett kivonatot. CHVOLJSON óta Ibn Rustának ez a szövegrésze Kelet-Európa IX. századi történelmének Konstantinos Porphyrogennetos tudósításai mellett legfontosabb alapokmánya. — Ibn Rusta szövegével részben párhuzamos a XI. században élt mór Bakrinak a magyarokról szóló tudósítása. Ezt ROSEN magyarázta először (1879.).

Ibn Rusta szövegének minket érdeklő részletét SACHAU perzsa változatban is megtalálta a XI. századi perzsa krónikás, Gardizi munkájában. Gardizi munkájának idevágó részeit BARTHOLD adta ki 1894-ben (Mém. de l'Acad. des sciences de St. Pétersbourg VIIIe Sér. I, 4). A magyar honfoglalás kútfoineke millenniumi kiadására készülő GRÓF KUUN GÉZA SACHAUTól értesült erről az új szövegváltozatról, s azt Ibn Rusta szövegrésztelével és Bakri sokkal rövidebb kivonatával együtt egymás mellé nyomtatva a Magyar Honfoglalás Kútfoiben ki is adta.

A párhuzamos tudósítások minket most érdeklő részei a következők:

Ibn Rusta	Bakri	Gardizi
„A besenyők országa és az 's. k. l.-bolgárok országa között a magyarok határai közül az első van...	„A magyarokról. Ezek a besenyők országa és az 's. k. l.-bolgárok között laknak...	„A bolgárok országa és az 's. k. l.-ek között, akik szintén bolgárok, van a magyarok országa.
Országuk nagy. Egyik határa eléri a Fekete-tengert, amelybe két folyó ömlik. Egyikük nagyobb, mint a Jajhun (= Amudarja). Lakóhelyeik e két folyó közt vannak."	Országuk egyik határa eléri a rómaiak határát."	Országuk a Fekete-tengert éri, amelybe két nagy folyó ömlik (itt a szöveg rossz). Ők e (két) folyó közt élnek..."

Ehhez a szövegrészlethez fűzi még Gardizi a következőket:

„A tőlük balra levő folyónál (itt a szöveg kiegészítésre szorul), a szlávok közelében egy rómaiakhoz tartozó nép van, akik keresztyének. *n.n.d.r.*-nek hívják őket. Többen vannak, mint a magyarok, de gyengébbek. A két folyó közül az egyiket *Atil*-nak hívják, a másikat pedig *Dūbā*-nak. Ha a magyarok a folyó partján vannak, onnét látják az *n.n.d.r.*-eket.

A folyó partja felett egy nagy hegység van. Egy folyó ered ott és oldalánál folyik. E mögött a hegy mögött egy keresztyén nép lakik, amelyet *m.r.dāt*-nak hívnak. Ezek és a *n.n.d.r.*-ek között tíz napi távolság van. A *m.r.dāt* nagyszámú nép. Ruhájuk emlékeztet az arabokéra. Öltözetük turbánból, ingből és kabátból áll. Megművelt földjeik és szőlők vannak, vizeik a felszínen folynak, s földalatti csatornáik nincsenek. Állítólag többen vannak, mint a rómaiak. Ők külön nemzet. Leginkább az arabokkal kereskednek. Az a folyó pedig, amely a magyaroktól jobbra van, a szlávok felé, majd onnan a kazárok vidékei felé folyik. A kettő közül ez a nagyobbik.”

Ezután megint egy közös részlet következik a magyarok és szlávok kapcsolatairól. Ez a részlet mind a három forrásban megvan.

Ibn Rusta

„Meg-megrohanják a szlávokat és addig mennek a parton a foglyokkal, amíg a rómaiak országának egy kikötőjébe nem érnek, amelynek *K.r. h*-aneve. Azt mondják, hogy a kazárok régebben körülsáncolták magukat a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen. Amikor a magyarok *K.r. h*-be érkeznek a foglyokkal, a rómaiak kimennek eléjük és ott kötnek vásárt.”

Bakri

„Hatalmuk kiterjed mindazokra a szlávokra, akik közel laknak hozzájuk. Élelmiszerekből álló súlyos adót vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyokat.”

Gardizi

„A szlávokat meg-megtámadják, és foglyokat ejtenek közülük . . . Állandóan fosztogatják a szlávokat. A magyaroktól a szlávokig tíz napi út van. A szlávok (földjén) egy város van, amelyet *Wāntūt(?)*-nak neveznek.”

Bakri a magyarok hatáiról még a következőket jegyzi meg:

„Országuk egyik határa eléri a rómaiak határát. Másik határuknál, amely eléri a pusztát, egy hegy van. Azt a népet,

amely itt lakik, '...n-nek hívják. Lovaik, barmaik és vetéseik vannak.

Ez alatt a hegy alatt a tengerpart mellett egy nép lakik, amelyet 'w.g.ū.n.h-nak neveznek. Keresztyének s a mohamedánok országával határosak, amely Tiflisz országához tartozik. Itt kezdődik az örmények földje. Ez a hegység egészen a Báb al-Abwáb földjéig terjed és éri a kazárok országát."

A későbbi kompilátorok szövegéből 'Aufi tudósításának legfontosabb részét idézzük még: „Országuk a Római- (Fekete-) tengerrel határos. Tartózkodási helyeik két folyó partjain vannak, melyek közül az egyiket *W. fā*-nak, a másikat pedig *Atil*-nak hívják. Mind a kettő nagyobb, mint a *Jaihūn*. Közöttük és a szlávok között állandó vallási háború van. Állandóan győzedelmeskednek felettük. Foglyokat ejtenek közülük és Bizáncba viszik őket eladni. E kereskedelemből kifolyólag állandóan igen gazdagok". (A kéziratok eltéréseire nézve vö. JANICSEK: Századok LXIII, 229—31.)

Fontos még a *Hudud al-'ālam* szövegének a magyarokra vonatkozó részletéből néhány mondat, amelyet szintén közlünk: „Keletre tőlük egy hegy van, délre tőlük egy keresztyén törzs, amelyet *w n. n. d. r.*-nak hívnak. Nyugatra és északra tőlük az oroszok vidékei vannak... Télen annak a folyó partján tartózkodnak, amely elválasztja őket az oroszoktól... Ebben az országban sok fa és folyóvíz van... A magyarok az összes körülöttük lakó pogányokkal háborúskodnak és ők szoktak a győztesek lenni."

A fent közölt mondatok a megnevezett szerzőknek a magyarokról szóló tudósításaiból valók. Az egész szöveg közlése itt nem volt fontos. Ibn Rustáé, Gardizíé és Bakrié megvan a MHK.-ban (150—96), 'Aufié Kmoskónál (Történeti Szemle 1929. XIV, 51—2), a *Hudud al-'ālam*é pedig MINORSKYNÁL (i. m. 101, 160). A magyarokról szóló rész a szerzőknek a VI. és VII. klímában lakó kaukázusi, török és szláv népekről szóló leírásából való. A szöszerinti egyezés ezeknek a leírásoknak nemcsak az itt idézett, a magyarokra vonatkozó sorokban figyelhető meg, hanem a kaukázusi, török és szláv népekre vonatkozó további tudósításokban is. Ez a körülmény már maga is döntően szól a mellett, hogy az említett, időben és térben egymástól igen messze eső írók műveiknek az északi népekről szóló részét közös forrásból merítették.

Ami Ibn Rustának és társainak (Gardizí, *Hudud al-'ālam*, 'Aufi, Bakri és a későbbi krónikások) az északi népekről (szlávok, kaukázusi népek, törökök, a törökök között a magyarok) szóló, részben szóról-szóra egyező tudósításainak közös forrását illeti, Ibn Rustának és Bakrinak a művében vannak olyan egyező részletek, amelyeknek forrásul Bakri *Jaihānīt* nevezi meg, Gardizí pedig ugyanezt a *Jaihānīt* forrásai között az első helyen említi (vö. LIGETI, MÖst. 240—

2). *Jaihānī* munkája a *Hudud al-'ālam* szerzője előtt sem volt ismeretlen. Erre mutat az, hogy a későbbi *Bīrūnī*-nak egy mondata, amelyet névszerint *Jaihānī*-ből idéz, megvan a *Hudud al-'ālam*-ban is (vö. *BARTHOLD MINORSKYN*-nál i. m. 24). Feltehetjük tehát, hogy ezek az írók az északi népek leírását *Jaihānī* munkájából vették. Ez a feltevés *Sachau*-tól származik (MHK. 144, 2. j.), s *GRÖF KUUN GÉZÁN*-ál jelenik meg először, de csak a *Streifzüge* óta közismert (XXX—XXXIV. 1).

Jaihānī életéről néhány adatot feljegyeztek a Khorászán történetével foglalkozó későbbi írók. Ezekből megtudjuk, hogy *Jaihānī* 914-ben a fiatalkorú khorászáni uralkodó mellett kormányzóként működött (Századok 1927. LXI, 158—9). Munkája azonban, amelynek címe szerint az „utak és országok könyve” műfajba tartozott, elveszett. 1926-ban ugyan *HERZFELD* közlése nyomán (*Ephemerides orientales* 28. sz.) elterjedt az a hír, hogy *Jaihānī* művének kézírata *Mešhedben* megvan, erről az állítólagos *Jaihānī*-kéziratról azonban azóta sem derült ki semmi közelebbi. *MINORSKY* szerint (i. m. XVII, 2. j.) a hír „korai” volt. *Jaihānī* földrajzi művének szerzetési idejét nem ismerjük. Azt azonban *Maqdisi* előbb idézett megjegyzéséből tudjuk, hogy valaha közismert, igen sokat forgatott kézikönyv volt, amely igen hasonlított *Ibn Hurradādbih* munkájához. Ez az utóbbi a IX. századi arab földrajzirodalom legnevezetesebb terméke. Első kiadása teljesen elveszett. Második kiadását 886-ban adta ki szerzője. Ez is azonban sajnos csak részben maradt ránk (kiadta *DE GOEJE*: BGA. VI.). Éppen az északi népek leírását hagyták ki belőle a későbbi másolók. A világháború utáni esztendőekben ugyan az a hír járta, hogy *RAVERTY* őrnagy megtalálta *Ibn Hurradādbih* teljes szövegét (vö. *BARTHOLD*, *Turkestan* 13, 1. j.), a hír azonban minden valószínűség szerint téves volt (vö. *KMOSKÓ*: *Történeti Szemle* 1929. XIV, 17).¹

Ibn Rustán-nak és társainak az északi népekről szóló leírásában több kronológiai szempontból értékes adatot találunk. A legfontosabb közülük a besenyőkre vonatkozik, akik *Ibn Rusta* és társai szerint az *Atil* folyótól keletre laktak. Ez, amint bizánci forrásokból tudjuk, 889-ig volt így. Ebben az esztendőben a besenyőktől keletre lakó gúzok és nyugatra lakó kazárok megtámadták a besenyőket, s ezek nyugat felé menekülve a Fekete-tenger mellett, *Levediában* lakó magyarokat előbb *Etelközbe* (889.), azután pedig (895.) a mai Magyarország felé űzték. Az ősforrásnak a besenyőkről, kazárokról és magya-

¹ *Jaihānī* és a későbbi kivonatolók esetleg *Ibn Hurradādbih* munkájából merítettek, viszont bizonyosan függetlenek *Ibn Fadlān* úti-jelentésétől. Ezekkel a kérdésekkel részletesen foglalkozom a 33. lapon jegyzetben említett értekezésemben.

rokról szóló tudósítása tehát 889 előtt keletkezett. Az oroszokról és szlávokról szóló tudósítás valószínűleg a 862 előtti állapotokra vonatkozik. E szerint a tudósítás szerint ugyanis Kievdben még nem a normannok uralkodnak, és az oroszok még messze északon élnek. Az Orosz Krónika szerint a szlávok már 862-ben meghívták Askoldot és Dirit, hogy uralkodjanak a szláv törzseken. Ezeknek az adatoknak alapján MARQUART az ősforrás keletkezési idejét 862 előttre teszi.

Már Ibn Rustának és társainak közvetlen forrását sem sikerült teljes bizonyossággal meghatározunk. Még nehezebb azonban az ősforrás szerzőjének felkutatása. Bizonyos lehetőségek mégis ezen a ponton is kínálkoznak. A IX. századi arab írók közül kettőről is tudjuk, hogy a Bizánc szomszédságában levő népekkel munkáikban foglalkoztak. Ezek közül az egyiket, Muslim ibn Abi Muslim al-Jarmit tartotta már HARKAVY és utána MARQUART is (Streifzüge 28—30) az Ibn Rustánál és társainál található, az északi népekről szóló leírások ősforrásának. Muslim 845-ben szabadult bizánci hadifogságból. Nevét Ibn Hurradādhbih említi, és elvesztett munkájának néhány bizánci és balkáni vonatkozású részletét idézi is. HARKAVY feltevésével szemben KMOŠKÓ rámutat arra, hogy Muslim a művéből fennmaradt idézetek tanúsága szerint a Fekete-tengert nevezte kazár tengernek, ezzel szemben Ibn Rusta és társai a Káspi-tengert hívják így (vö. MINORSKY i. m. 422—3). Egy másik volt bizánci hadifogolyra, Hārūn ibn Yahyāra gondol MINORSKY (i. m. 320, 424), akit Ibn Rusta idézt többször. MARQUART úgy gondolta, hogy Hārūn nak beszámolóját a benne található kronológiai vonatkozásokból ítélve 880 és 890 között kellett írnia. Minthogy azonban Hārūn I. Basileios (866—886.) uralmára bizonyos távlatból tekint vissza, sokkal valószínűbb, hogy Hārūn 890 és 900 között írt (MINORSKY i. m. 423—4). MINORSKY úgy gondolja, hogy Ibn Rustának és társainak az északi népekről szóló tudósításában is vannak Hārūntól származó adatok, amennyiben a magyarok leírásában etelközi, tehát 889 utáni elemeket is találunk. Ilyenek volnának MINORSKY szerint (i. m. 422) a magyarok nyugati szomszédaira, vagyis a dunai bolgárokról vonatkozó megjegyzések, amelyek csak Gardizinél és a Hudud al-'ālam-ban vannak meg, és MINORSKY szerint Hārūn nyomán készült későbbi betoldások. MINORSKY hivatkozik arra, hogy Hārūn a szerbek megtéréséről is tud, és valóban Hārūnnak az Ibn Rustánál fennmaradt, a Balkánra vonatkozó adatai azt mutatják, hogy Hārūn a balkáni viszonyokról kitűnő forrásból vett igen pontos adatokkal rendelkezett. MINORSKY érvelése még sem fogadható el. Hārūn ugyanis egy helyen (Ibn Rusta: BGA. VII, 126, 17—23. s.) elmondja, hogy Bizánc városába húsz napi távolságból, a bulgar-ok földjéről egy vízvezetéken folyik a víz. Egy harmada

a császári palotába, egy harmada a mohamedán foglyok börtöneibe folyik, egy harmada pedig a patriciusok fürdői és a nép számára marad. Hārūn tehát *bulgar*-nak nevezi a dunai bolgárokat. Minthogy Hārūn maga is volt ezekben a börtönökben, nem kétes, hogy a vízvezetékről és a bulgárokról itt saját értesülései alapján beszél. A bulgárok *u. n. n. d. r* nevét tehát Gardizinek és a Hudud al-'ālamnak máshonnan kellett vennie. Bizánci forrás ez aligha lehetett, mert a *u. n. n. d. r* név a bizánci forrásokban teljesen ismeretlen. Lehetett ezzel szemben keleti eredetű, mert keleten a *u. n. n. d. r* név, amint majd látni fogjuk, még a X. században is élt.

Egy másik körülmény is az ellen szól, hogy a *u. n. n. d. r* népről szóló tudósítást Hārūnra vezessük vissza. A vízvezetékéről szóló néhány mondatot ugyanis Hārūn azzal folytatja, hogy „a bulgarok és a bizánciak pedig állandóan hadakoznak egymás ellen“. A *u. n. n. d. r* népről viszont Gardizinél azt olvassuk, hogy „kereszttyén és Bizánchoz tartozik“.

Nincs okunk tehát feltenni azt, hogy Ibn Rustának és társainak a magyarokról szóló, 889 előtti állapotokat feltüntető tudósításába Gardizi és a Hudud al-'ālam Hārūn nyomán az etelközi magyarságra vonatkozó részleteket toldott volna bele. A *u. n. n. d. r* népről szóló tudósítás, amint Gardizi és a Hudud al-'ālam egyezőségéből látszik, benne volt már Ibn Rusta és társainak közös forrásában is, azonban az ősforrásnak ezt a tudósítását csak Gardizi és a Hudud al-'ālam vették át, a többiek kivonatukból kihagyták.

Az a megjegyzés, hogy a magyarok délnyugati szomszédai, a dunai bolgárok: a *u. n. n. d. r* kereszttyének, lehetővé teszi, hogy az ősforrás magyarokra vonatkozó tudósításának keletkezési idejét meglehetősen pontosan meghatározzuk. Ez a Streifzüge idején még nem volt lehetséges, mert akkor a *u. n. n. d. r* ~ *bolgár* azonosság még ismeretlen volt. A bolgárok ugyanis Boris khán, a későbbi Mihály cár alatt vették fel végleg a kereszttyénséget 864-ben. A bolgár egyház pedig 870-ben szakadt el végleg a latintól és csatlakozott a keleti egyházhoz. Ezek szerint az ősforrásnak a magyarokra vonatkozó tudósítása 870 és 889 közötti időkre vonatkozik. Ezzel összhangban van az a másik, nyilván az ősforrásból származó, de csak Gardizinél fennmaradt megjegyzés, hogy a magyarok háborúskodnak a normannokkal, ami szintén a IX. század közepe utáni időkre vonatkozhatik.

Az elmondottak értelmében Ibn Rustának és társainak az északi népekről szóló leírása szövszerint megegyező részeiben valószínűleg Jai hūnira vezethető vissza, mint közvetlen forrásra. Hogy az ősforrás Hārūn vagy Muslim volt-e, nem tudtuk eldönteni, azt azonban megállapítottuk, hogy már maga az ősforrás összeállítója is különböző korokra vonatkozó adatokat használt fel tudósításában.

Ami Ibn Rustának és társainak itt közölt szövegrészeit illeti, Ibn Rusta nem nevezi meg a magyarok földjét határoló két folyót, sem pedig a magyarok szomszédairól nem szól részletesen. Tudósításának első mondatában a magyarok észak-keleti határáról beszél. Szerinte az a volgamenti kazároktól keletre lakó besenyők és a Volga-Káma összefolyásának vidékén lakó volgaj bolgárok között van. Amint másutt (Századok 1943. LXXV, 296—301) volt alkalmam rámutatni, az arab földrajzírók egy része a magyarokat a *baskir* néven ismeri. Mivel a magyaroknak az „első határa“ Ibn Rusta megjelölése szerint éppen a baskirok vidékén van, fel kell tennünk, hogy az ősforrás szerzője szintén a baskir-magyar azonosság alapján állva, a tőle leírt feketetengeri magyar hazába a baskirok országát is beleolvasztotta.

Ibn Rusta szövegéből nem lehet megállapítani azt, hogy melyik az a Fekete-tengerbe ömlő két folyó, amelyek között a magyarok éltek. Bizonyos következtetéseket azonban az ő szövege alapján is vonhatunk. A magyarok és a kazárok között ugyanis szerinte más ország nincsen. A kazárok határa hatalmuk tetőpontján nyugaton a Dnyepernél volt. A IX. században azonban már a Don alsó folyásánál építettek határerődöt, valamelyik nyugatról fenyegető ellenség ellen. Šarkel építésének okáról már sok vita folyt. A leghelyesebbnek látszik ЛАЕНН széles alapokra épített magyarázata (Die Anfänge des russischen Reiches 17, 122), aki a IX. század első felében fellépő normann-ruszkokkal és magyarokkal hozza kapcsolatba a kazároknak ezt a védelmi intézkedését. Arra, hogy a kazárok Šarkel építése után (839.) a Dontól nyugatra is laktak volna, semmi jel nem mutat, tehát már e miatt is a Donban kell keresnünk a magyarok és kazárok közötti határfolyót. Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy Ibn Rustának és társainak kivonata alapján a magyarokat nem tarthatjuk a kazárok határvédő zsoldosainak, hanem a szöveg világos tanúsága szerint nekik külön országot kell tulajdonítanunk. Ugyanerre az eredményre jutunk akkor is, ha megvizsgáljuk Gardizinek a magyarok határfolyójáról szóló leírását. Szerinte az a folyó, amely a magyaroktól jobbra van, a szlávok, onnan pedig a kazárok felé folyik. Ami a „jobbra“ kifejezést illeti, az Gardizinnél „keletre“ helyett áll, amint ez szövegének egyéb részeiből is világosan kitűnik. Az a folyó azonban, amely a szlávok felől a kazárok felé folyt, nyilvánvalóan a Don. Ezt a folyót Ibn Hurradābih mint a szlávok és a kazárok közötti fő kereskedelmi utat írja le, és egyenesen a szlávok folyójának nevezi (BGA. VI, 154). Ami a folyó nevét illeti, törökül a Dont is nevezték *Atil*-nak. JANICSEK ugyan arra való hivatkozással, hogy az *Atil* az arab forrásokban általában a Volgát jelenti, arra gondol, hogy itt is a Volgáról van szó,

azonban tévesen, mert Ibn Rustának és társainak leírása a Volga-Káma összefolyásától a Volga torkolatáig a volgai bolgárokat, a burtászokat és a kazárokat helyezi. Az a feltevés pedig, hogy a kazárok a Volga alsó folyásától keletre, a magyarok pedig nyugatra laktak volna, ellenkeznék mindazzal, amit a kazárok országáról arab forrásokból és egyebünnen tudunk.

Sokkal nehezebb kérdés a másik határfolyó azonosítása. A szöveg azonban itt is több támpontot nyújt. Így első sorban világos, hogy a magyaroktól „balra” levő folyó nyugati határfolyójuk.

Ezen a ponton vesztette el a fonalat MARQUART a Streifzügében. Ő ugyanis a magyarok másik határfolyóját a Kubánnal azonosítja (31—3; hasonlóan már WESTBERG: Bulletin de l'Acad. imp. de Science de St. Petersburg. 1899. 214). Magyarázata arra alapítja, hogy Bakri szerint a magyarok egyik határa a Kaukázusnál van. A Kaukázus vidékén pedig Bakri két népet említ. MARQUART szerint (Streifzüge 495—6) ez a két nép ugyanaz, mint a Gardizinél található *m. r. dāt.* és *n. n. d. r.*; Gardizinél a két név azonban erősen torzított alakban jelenik meg. Ugyanígy okoskodott már a Streifzüge előtt KUUN is (MHK. 196). A Bakri-féle két nevet MARQUART szerint (vö. MINORSKY i. m. 456—60) *ās*-nak, illetőleg *arǧāz*-nak kell olvasni. Az előbbi a jászok, az utóbbi az abkházok neve volna. Ezek szerint Gardizi az ősforrásnak eredetileg a Kaukázusra vonatkozó leírását a magyarok nyugati határfolyójára vonatkoztatta, s így alaposan összekavarta a dolgokat. MARQUARTnak ezt a tételét őstörténetkutatásunk (NÉMETH is, i. m. 163—4) már csak azért is elfogadta, mert egyéb jelek is arra mutatnak, hogy a magyarok valaha a Kaukázustól északra levő vidéken laktak. Az *onogur* ~ *onogundur* azonosságra nézve vö. NÉMETH GYULA fejtegetéseit (HonfKial. 58—9).

MARQUART már a Streifzügében is foglalkozik egy másik magyarázati lehetőséggel. Eszerint (Streifzüge 500) a Gardizi-féle *.n. n. d. r.*-ben az onogundur bolgárok neve rejtőznék. Ezt az ötletét már egy előbbi munkájában is előadta (Chronologie. 1898. 91), és 1924-ben is megismételte a nélkül, hogy a Streifzügében adott magyarázatára utalt volna. Azt sem fejtette ki MARQUART, hogy a Gardizi-féle *.n. n. d. r.*-ben a Fekete-tengertől keletre lakó régi onogurokat vagy a dunai onogurbolgárokat látja-e. A *.n. n. d. r.* ~ *onogundur* azonosítás természetesen a kérdéses Bakri- és Gardizi-féle szövegrészeket előbbi magyarázatának hallgatóságos feladását jelenti.

MINORSKY kiegészíti MARQUART ötletét azzal, hogy a magyarok nyugati határfolyójának *dwbā* neve *Dund*-nak olvasandó, a hegy pedig, amelyről Gardizinél szó van, a Kárpátokkal azonos, amiken túl a IX. században Konstantinos

esászsár Μεγάλη Μορβία-ja volt. A Gardiz-i-féle *m. r. dāt*-ban tehát a morvák nevét kell keresnünk. Az a folyó, amely Gardiz-i szerint a hegynél ered és annak oldalánál folyik, az Al-Dunának valamelyik mellékfolyója lehet.

Ezzel megérkeztünk oda, ahova THURY már 1896-ban eljutott (Századok XXX, 801). Az *Itil*-ben már ő is a Dont, a *Dübā*-ban pedig a Dunát kereste. Ami Bakr-inak a magyarok kaukázusi szomszédságára vonatkoztatott sorait illeti, azoknak túlságos fontosságot tulajdonítani aligha lehet. Ha ugyanis felteszük, hogy Bakri tudósítása elején Ibn Rustának és többi társainak közös forrását használja, a végén pedig más forrásból a magyarok egy másik kaukázusi hazáját írja le, akkor valószínűleg túlságosan sokat teszünk fel erről az egyébként elég felületes kompilátorról. Nem látszik alaptalan-nak MINORSKY feltevése (i. m. 459), aki úgy gondolja, hogy Bakri voltaképpen a kazárok kaukázusi szomszédait tulajdonítja a magyarokéinak azon az alapon, hogy Ibn Rusta, s így talán az ősforrás szerint is a kazárok körülsáncolták magukat a magyarok és más szomszédaik ellen. Bakri tehát a kazárok más szomszédaival, azaz a Bakrinál említett két kaukázusi néppel a magyarokat is kapcsolatba hozhatta. Ez a magyarázat lényegében már KMOŠKÓNÁL is megvan (Történeti Szemle 1929. XIV, 36).

Gardizinek a magyarok nyugati szomszédairól szóló tudósítását tehát MARQUART és MINORSKY feltevései alapján érthetővé lehet tenni. Magyarázatunkat ellenőrizhetjük a Hudud al-'ulam néhány adatának segítségével. A Hududban a magyarok délnyugati szomszédai a *m. r. wāt*-nak, illetőleg *w. n. n. d. r*-nek nevezett népek.

A Hududnak számunkra két igen fontos tanulsága van: első sorban megállapítható belőle, hogy a magyarok nyugati szomszédsága az ősforrásban is megvolt, másod sorban pedig a Hudud földrajzi szempontból végső bizonyítékot szolgáltat arra nézve, hogy a Gardiz-i-féle „bal” (nyugati) határfolyót a Kaukázus vidékén keresni nem lehet. Igen fontos a *w. n. n. d. r* és *m. r. wāt* népneveknek a Hududban található alakja. Az utóbbit Gardiz-i *m. r. dāt*-nak írja. Ha MINORSKYVAL együtt a morva nép nevét keressük ezekben a változatokban, akkor a Hudud névalakja feltevésünket erősen támogatni fogja. Ezt esetleg *murwa*-nak is olvashatjuk.

A Gardiz-i-féle *n. n. d. r*-ről a Hududban kiderül, hogy helyes alakja a *w. n. n. d. r*. A *w* elmaradása Gardizinél azzal magyarázható, hogy a *u(a)* az arabban és az újperzeában 'és' jelentésű kötőszó, s miatta hasonló íráshihák gyakran szoktak keletkezni. A *w. n. n. d. r* név más forrásokból is ismerős. Megtaláljuk abban a levelezésben is, amely József kazár kagán és egy spanyolországi zsidó között folyt le. Ebben a kagán a zsidó érdeklődésére válaszolva elmondja, hogy a kazárok orszá-

gukat egy *w. n. n. t. r* nevű néptől foglalták el, akik ugyan olyan sokan voltak, mint a tenger homokja, de a kazároknak ellenállni nem tudtak. Legyőzetésük után a kazárok elől a *Dūnā* folyón túlra vonultak. Itt az onogundur-bolgárokról van szó, akikről tudjuk, hogy régebben a Kubán körül volt birodalmuk. A VII. század közepén ez a birodalom a kazárok támadásai miatt omlott össze. Népének egy része nyugatra vonulva megalapította a dunai Bulgáriát. MORAVCSIK mutatta ki az onogur: bolgár azonosságnak a bizánci birodalomban egészen a IX. századig meglevő folytonosságát (OnogTört. 14).

Ha József kagán *w. n. n. t. r*-je hiteles, akkor Gardīzi, illetőleg a Hudud *w. n. n. d. r*-jének kérdését is elintéztünk tekinthetjük. E hitelesség ellen azonban fel lehetne hozni azt, hogy a *w. n. n. t. r* név a levélnek csak az úgynevezett „hosszabb” változatában fordul elő, amely a híres gyűjtő és hamisító FIRKOVICS révén került elő; róla pedig fel szokták tenni, hogy egyes adatokat maga írt bele a szövegbe. Meg kell azonban említenünk, hogy egy 1924-ben tett felfedezés óta tudjuk, hogy a levelezésnek legalább is a rövidebb változatát már az 1100 körül élő Yahuda ben Barzillai is ismerte. Amint TELEGDİ ZSIGMOND helyesen rámutat (Az Izr. M. Irod. Társ. 1940-i Évkönyve 247—87), a kazár király válasza naív hangjánál fogva nem származhatik hivatalos kazár forrásokból, értéke azonban mégis van, mert valamikor 1100 előtt készült. Szerzője valószínűleg régi arab földrajzi munkákat is használt (vö. MINORSKY i. m. 471, 1. j.), vagy utazó zsidóktól is vett értesüléseket. Ami közelebbről a *w. n. n. t. r* nevet illeti, az FIRKOVICS hamisítása nem lehet, mert FIRKOVICS idejében még ez a név egyáltalán nem volt ismeretes az európai tudomány előtt.

A *w. n. n. d. r* névvel kapcsolatban egy újabb igen érdekes adat is került elő. VALIDİÉ az érdem, hogy az iszlám hódításairól szóló krónikák egy nevezetes forrásmunkájának, Ibn A'tam al-Kafī (mh. 926.) Futuh-jának Saray-könyvtárbeli kéziratában a *w. n. n. d. r*-t újra megtalálta. A kérdéses helyen (VALIDİ: KCsA. III, 47) szó van az örményországi arab helytartónak 722-ben Kazária ellen vezetett hadjáratával kapcsolatban egy kaukázusi országról, amelynek *w. n. n. d. r* a neve. Ezt a tudósítást Ibn al-A'tīr is átvette. Ibn A'tam szerint ez az ország Balandzsar és Szamandar között van. Aligha kétséges, hogy itt az onogur-bolgároknak a Kaukázusban fennmaradt töredékéről van szó. Gyakran megfigyelték már, hogy a Kaukázus előterében megfordult népek töredékeit csaknem kivétel nélkül megtaláljuk a Kaukázusban.

MARQUART e névnek még a következő változatait ismeri (UngJb. 1924. IV, 275; Streifzüge 500; vö. MINORSKY i. m. 466—7): Οὐνογουνδοῦροι Nikephoros | 'l. g. n. d. r: *Ulugundur* Ibn al-Kalbī, mh. 820. | *Otrontor* Anania Širakac'i,

VII. század | *W(u)l(u)ndur Butkar* Ps. Moses Chorenaci, a IX. század utolsó harmada | *Wunundur Hudud al-'alam* | *Wulundur Mas'udi*, 934—944 körül | magyar *Nándorfejérvár* MARQUART nem mondja meg, hogy adatait honnan idézi, és nem magyarázza meg őket részletesen. Az idézetek forrásait MINORSKY kereste össze (i. m. 467). MARQUART adataihoz az ő nyomán a következő megjegyzéseket fűzhetjük: Az örmény adatok (Streifzüge 57) a Kubántól északra lakó onogur-bolgárokhra vonatkoznak. Az Anania Širakac'i féle névalak Chorenei Mózes földrajzi művében maradt fenn amelyet Širakac'inak szoktak tulajdonítani (ed. SOUKRY 25; német fordításban Streifzüge 57; magyarul NÉMETH, HonfKial. 175). A *w(u)l(u)ndur butkar*-t ugyancsak Ps. Moses Chor. említi történeti munkájában, a II. fej. 6. §-ban. A Hudud-ra MARQUART WESTBERG egy előzetes közlése alapján hivatkozik. *Nándorfejérvár*-t MARQUART magyar kutatók¹ nyomán említi.

A Mas'udi-féle *w. l. n. d. r* a magyaroknak a 934-i Bizánc elleni portyázó hadjáratával kapcsolatban szerepel, amelyet MARQUART is részletesen tárgyal (Streifzüge 60—74), de megnyugtatóan magyarázni nem tud. Ebben egy bizonyos *W. l. n. d. r.* nevű bizánci határvárosról van szó, nyolc napi távolságra Bizánctól, amelyet *w. l. n. d. r. i* nevű török népek elpusztítanak. A tudósítás vége egészen világos: itt a magyaroknak a Konsztantinápoly falai alatti táborozásáról és egész Galliáig kiterjesztett portyázásairól van szó. A *w. l. n. d. r. i* népek közé Mas'udi szerint a besenyők, a bolgárok, a baskirok: nála a. m. 'magyarok', a *b. j. n. y.* és az '*n. k. r. d. a* tartoznak. Ez utóbbiról MACARTNEY sikerült értekezésében (ByzNeugrJb. 1931. VIII, 159—70) kimutatta, hogy nem más, mint a magyarok másik neve. Fejtegetéseihez hozzáfűzhetjük, hogy a név az arab írásképnél minimális megváltoztatásával '*unkartya*-nak olvasandó, továbbá azt is, hogy a magyaroknak ez a neve a X. századbeli magyar portyázásokat tárgyaló nyugati eredetű forrásból kerülhetett Mas'udihoz. A *b. j. n. y* a Streifzüge óta általában mint a *bajanak* (besenyő) változata szerepel. MACARTNEY (i. h.) a bolgárok nevét sejtí benne. MARQUART ötlete azonban valószínűleg helyesebb. GOMBOCZ ugyanis a besenyők nevének a *b. j. n. y*-val egyező egyéb változatait is kimutatta (Turán 1918: 209—15), amelyekhez MINORSKYval (i. m. 471) a kazár kagán levelének *b. s. n.*'-ját is hozzáfűzhetjük. Ez utóbbi egy Krímtől északra levő nép neve. Az eredetiben ugyan *b. s. r.*' van, ilyen nevű népről azonban nem tudunk. Az *r* pedig héber szövegekben igen gyakran áll tévesen *n* helyett.

¹ Cikkeikkel, valamint GRÉGOIREnek és egyes oláh kutatóknak a *w. n. n. d. r.* névre alapított feltevésével részletesen vö. a 33. l. jegyzetében említett értekezésemet.

Az elbeszélés maga nem teljesen világos. Annyi bizonyos csak, hogy a 934-i magyar portyázás és valami előbbi esemény van benne összekeverve. MARQUART nézete szerint (Streifzüge 528; vö. Komanen 26) a főszereplők a bolgárok és a besenyők. Valószínűleg ez a gondolat volt MACARTNEY magyarázatának alapja, aki a bizánci-bolgár történelem egy mozzanatát keresi ebben a tudósításban. Abból, hogy Ma's'ud i szerint *W.l.n.d.r* Bizánc keleti határán volt (MARQUART, Streifzüge 69 fordítása: „északkelet“ már értelmezés, nem fordítás), VALIDI ROSEN után, de MACARTNEY értekezésének figyelembevétele nélkül, arra a következtetésre jut, hogy ez a *W.l.n.d.r* azonos az Ibn A'tammál említett kaukázusi *w.l.n.d.r*-ral (KCsA. III, 47—51), s így Ma's'ud i történetének ez a része is valami kaukázusi eseményre vonatkozik. Egyébként a földrajzi háttér világos: a *w.l.n.d.r* népek Kazária, Alánia és nyugat között laknak, őt a Pontust is eléri. Hasonlóan írja le Konstantinos a besenyők országát a X. században (AdmImp. 37. fej.). A történet részletes elemzésével most nem foglalkozhatunk. Lényeges számunkra az, hogy a *w.l.n.d.r* név itt a bolgárok, besenyők és magyarok összefoglaló neve. Amint tudjuk, a honfoglaló magyarok *ungar* neve az *onogur*-nak egy változata. Most tehát ugyanennek a névnek (*onogur* ~ *onogundur*) egy másik változatát találjuk meg a magyarokkal, az *onogundur* eredetű bolgárokkal és besenyőkkel kapcsolatban. Ha Ma's'ud i történetét még nem is sikerült teljesen tisztázni, a *w.l.n.d.r* népeknek ez a felsorolása már magában értékes adata őstörténetünknek. Látjuk belőle, hogyan ment át egyik nomád nép neve egy másikra egy-egy közös válalkozás nyomán. Ami a „görög város“ *W.l.n.d.r* nevét illeti, valószínű, hogy nem a *w.l.n.d.r* népek kapták nevüket erről a városról, hanem megfordítva. Az is lehet, hogy itt csak Ma's'ud i-nak vagy forrásának alkalmi névadásáról van szó. Ma's'ud i nem nevezi meg forrását. Mindenesetre érdekes, hogy míg az *onogundur* név bizánci források hallgatásából ítélve már korán eltűnhetett, a keleti *w.l.n.d.r* változatot még a X. században is megtaláljuk.

A *w.l.n.d.r* egyébként a *w.n.n.d.r* elhasonulásos alakja. Ez oly módon keletkezhetett, ahogy a magyarban *Nándorfejérvár*-ból később *Lándorfejérvár* lett (P.D.). Kiejtésük minden bizonnyal *wulundur*, illetőleg *runundur* lehetett, mert már MARQUART is rámutatott arra (UngJb. IV, 275), hogy a protheticus *w*, mint a csuvasban, itt is valószínűleg a labialis kezdő magánhangzó miatt keletkezett.

•

Egészen más az a kép, amelyet Konstantinos császár a magyarok országáról és szervezetéről a 889-et közvetlenül megelőző és követő időkre vonatkozólag feljegyez. A 38. feje-

zet szerint: A magyarok régebben Kazária szomszédságában laktak, egy olyan földön, amelyet vezérük után *Levediá*-nak neveztek. Levedias „első vajdájuk” volt. Fejedelemnek nem tettek meg soha senkit maguk közül. A kazárokkal három évig együtt laktak és velük együtt harcoltak minden háborújukban.

Levedia földrajzi meghatározására vonatkozólag közelebbi részleteket Konstantinos szövegéből nem tudunk meg, csak annyit, hogy Levediában egy folyó is van, amelyet *Khidmas*-nak és *Khingylos*-nak is neveznek. 889-ben besenyő támadás éri a magyarokat Levediában, mire ők Etelközbe vonulnak. *Leredia* határaitól általánosságban tehát annyit tudunk, hogy keleten a kazárokhoz volt közel, nyugaton pedig talán Etelközzel érintkezett.

Etelköz területét sem határozza meg pontosan Konstantinos. Annyit mond, hogy a magyarok dunai országukba való költözésük előtt Etelköz-ben laktak (40. fej.). Amint tudjuk, a magyarok honfoglalását egy második besenyő támadás idézte elő. A 38. fejezetben Konstantinos pontosan meghatározza azt a területet, ahol a magyarokat a besenyő támadás érte. Ezen az alapon fel szokták tenni, hogy a 40. fejezetbeli Etelköz azonos azzal a 38. fejezetben leírt területtel, ahonnan a magyarok dunai országukba költöztek. A 38. fejezet szerint ezen a területen öt folyó folyik: az elsőnek neve *Barukh* (= Dnyeper?), a másodiké *Kubu* (Bug?), a harmadiké *Trullos* (= Dnyeszter), a negyediké *Brutos* (= Prut), az ötödiké *Seretos* (= Szeret). A zárójelben közölt azonosítások FEHÉR GÉZÁ-nak a Századokban megjelent (XLVII, 577—90, 670—87) értekezése óta általánosan elfogadottak. Az azonban, hogy Etelköz valóban azonos-e ennek az öt folyónak a területével, ma sem teljesen tisztázott kérdés. Az *Atelkuzu* szó magyar hangalakja *etelküzu* lehetett (GYÓNYI i. m. 23). A területnév *Atel* eleme a török *atıl* 'folyó' szóval azonos, s itt tulajdonnévnek látszik, annál is inkább, mert Konstantinos szerint *Atelkuzu*-t a rajta keresztül folyó víz neve után hívták így. Erre következtethetünk az összetétel módjából is, minthogy Etelköz a *Bodrog-köz*, *Szamos-köz*, *Mura-köz*, *Csalló-köz*-féle területnevekhez hasonló alakulás. Ebben az esetben azonban az öt folyó közével való azonosítás aligha lehetséges. Ha viszont kijavítjuk a ποταμῶν-ra, továbbá az *atıl* szónak köznévi jelentését vesszük, mint azt többen teszik (így HÓMAN is MTört.² I, 69), akkor többé-kevésbé elfogadható értelmet kapunk: *Atelkuzu* 'folyók köze', azonban nem tudjuk megmagyarázni, hogy az etelközi magyarság a honfoglalás után miért vesztette el nyelvéből az *etel* közszót. Így nem marad más hátra, mint hogy az *Atel* ben mégis egy folyó nevét keressük. Feltehetjük, hogy az *Atel* éppen úgy a Dnyeper neve, mint a *Barukh*, a császár azonban itt (38. fej.), elég különösen, egy fejezeten belül a folyónak két különböző forrásból származó

nevét is használja. FEHÉR GÉZA idézett tanulmányában (672, 685) erre a magyarázatra hajlik, és úgy gondolja, hogy a magyarok „a Dnyeperen átkelve, először csak a folyó partján telepedtek meg s ekkor nevezték el földjüket Atelkuzunak, mely nevet aztán a Dnyeper és Szeret közti vidékre is megtartották. Megnyugtatónak ez a magyarázat sem mondható, de talán közel jár az igazsághoz. Mivel a császár a forrásokat általában gondosan használja, viszont az ellentéteket, amelyek az egyes forrásokban és a különböző források között vannak, gyakran nem egyenlíti ki, valószínű, hogy amikor ő azt a területet, amelyen a besenyők honfoglalás előtti támadása a magyarokat érte, forrása nyomán öt folyó területeként írja le, majd pedig a magyarok honfoglalást megelőző hazáját, tehát látszólag ugyanazt a területet egy folyó után *Atelkuzu*-nak mondja, jegyzeteit két forrásból veszi, s mindkettőt híven közli, de az ellentéteket itt sem oldja meg.

A török *atil* szó a régi és újabb volgai török nyelvekben mint közszó és tulajdonnév gyakran előfordul (vö. BARTHOLD, 12 Vorlesungen 28—31; VALIDI, IbnF. 173—4). Az *atil*-nek ez a kettős használata már a régebbi törökség történetének nehéz problémája (vö. Wehrot und Arang 27), de a Magna Hungaria-kérdésben is fontos szerepet játszik (vö. Századok LXXV, 284). A tatár korban az *Atil* mint tulajdonnév magyar és lengyel krónikákban a Donnal, sőt a Dnyeperrel kapcsolatban is szerepel, ez azonban a régi korok szempontjából nem jelent semmit (MELICH: KCsA. II, 238). Ezért téves MARQUART (Streifzüge 32) és mások hivatkozása Kézai Simonra.

Levedia földrajzi helyzetének meghatározásában arra szoktak hivatkozni, hogy a császár a 37. fejezetben leírja a besenyők országának határait azzal a megjegyzéssel, hogy a besenyők országukat a magyaroktól foglalták el. Ez természetesen elég általános meghatározás, azonban arra is rá szoktak mutatni, hogy a 42. fejezet szerint a besenyők és a kazárok között a határ a Donnal lehetett, mert ebben a fejezetben azt olvassuk, hogy a kazárok és a besenyők a donmenti Sárkel váránál néztek farkasszemet egymással. Így tehát a besenyők keleti határa, közvetkezésképen *Levedia* keleti határa is a Don volna. Ez a magyarázat, amelyet FEHÉREN kívül NÉMETH is elfogad (HonfKial. 152—4), ma is a legvalószínűbb. Fel lehetne ugyan hozni ellene, hogy a 37. fejezet vége szerint a besenyők országa keleten Kazária, Alánia és a gúzok felé is elnyúlt, tehát a Dontól keletre is kiterjedt, a császárnak ez az utóbbi leírása azonban máig sem egészen világos. A 42. fejezetre való hivatkozás ellenében pedig arra lehetne rámutatni, hogy ez a fejezet nem ugyanabból a forrásból ered, mint a többi (MORAVCSIK, A magyar történet bizánci forrásai 153), azonban ez sem lehet döntő érv FEHÉR és NÉMETH magyarázatával szemben.

Ha azonban *Levedia* keleti határfolyója valóban a Don volt, akkor a nyugati mindenesetre a Dnyeper lehetett. Altlában véve azonban világos, hogy a császár rövid tudósítása nem lehet megközelítőleg sem teljes képe azoknak a változásoknak, amelyek 889 után a Fekete-tengertől északra végbe mentek, s így szavainak túlságosan merev magyarázata nem volna helyénvaló.

Ami Konstantinos leírásának további részleteit illeti, a σάβαροι ἄσφαλοι névnek NÉMETH-től adott 'megbízható, rendületlen szavárd' magyarázata (HonfKial. 315—22) eddig a legjobb, tekintettel arra, hogy ez a magyarázat nem ötletszerű, hanem beleilleszkedik a török törzsnévadás általános kereteibe. Merésznek látszik azonban a σάβαροι szóvégi -ροι elemének a magyar -di képzővel való magyarázata. PAIS DEZSŐ szerint (Scriptores 93, 1. j.) a σάβαροι teljesen török nyelvi alakulat. PAIS a σάβαροι népnévben valamint a magyar hagyományban szereplő *zuardu*: *Szavárd* névben is a török *sap* ~ *sab* ~ *sav* ige *savar* igei származékának -ty: -du (-dy) képzős igenevét látja. PAIS szerint, amennyiben a török gyök jelentése 'letér az útról, elkalandozik', az anonymusi ú. n. *Csaba*-részletnek új magyarázata válik lehetségessé: a *Szuardu* nevet egy magyar vezér kapta, aki a Dunától délre irányuló kalandozásából nem tért vissza, az előrésében szintén az említett török igével összekapcsolható *Sobamogyera* nevet pedig ennek a vezérnek elkalandozó népe. NÉMETH és PAIS magyarázataival szemben több más kísérlet látott napvilágot. Ezeknek egy része túlságosan merész, más része pedig kezdetleges (vö. JUHÁSZ: MNy. XXXVII, 100; VALIDI: KCsA. III, 53; MOÓR i. m. 45—50; GRÉGOIRE: Byzantion XIII, 276). Teljesen indokolatlan és elhibázott az a THURY óta gyakran felbukkanó magyarázat, amely szerint az ἄσφαλοι szóban az arab *asfalu* rejlik.

A magyar—kavar—kaliz kérdéssel foglalkozik GYÓNI értékes tanulmánya (MNy. 1938. XXXIV, 86—96, 159—68). Vele összefüggésben itt röviden csak annyit jegyzünk meg, hogy a kalizoknak tőle feltett szektázó zsidó volta ellen igen nagy súllyal esik latba BAKRI egy tudósítása. Ez utóbbiból a kalizok mohamedán hite világosan kitűnik (vö. VALIDI, IbnF. 217).

A *Levedia* nevet JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ vizsgálatai tisztázták (utoljára PAIS: MNy. XXIX, 42). ILJINSKIJ szerint (Byzantinoslavica II, 100—7) *Levedias* neve voltaképen azonos a IX. század közepén kagánkodó *Obadja* nevével. Ennek ILJINSKIJ szerint lett volna egy *Abadjah* változata is, amelyhez a kezdő -l egy arab fogságban megfordult szláv ember tollából kerülhetett. Ez a magyarázat, bár GYÓNI is figyelemre méltatja (A magyar nyelv görög feljegyzéses szórvány- emlékei 79—81), tökéletesen elhibázott.

Maga a *Levedia*-fogalom nem lehetett hosszú életű. Annak, hogy a magyarok Levedias előtt is itt laktak volna, bizonyítéka nincs, s Gyóni (i. m. 80. jegyz.) helyesen mutat rá arra, hogy „a helynévadás gyakorlatával ellenkeznek az, hogy kétszáz éven át lakott hazájukat a magyarok a legutolsó ottani uralkodójuk nevére neveztek volna el”. A *Levedia* fogalomnak ez a Konstantinos szövegével össze nem egyeztethető, tágabb értelemben vett használata jellemzi egész őstörténeti és régészeti kutatásunkat. A császár a 39. fejezetben azt mondja, hogy a magyarok három évig laktak együtt a kazárokkal. Ezt csaknem minden kutató valami hosszabb időszakra nyújtja ki hivatkozással arra, hogy ugyancsak a császár szerint ez alatt az idő alatt a magyarok részt vettek a kazárok minden háborújában, ami szerintük elképzelhetetlen, ha csak három éves együttéléstről volna szó (MARQUART húsz évre gondol, Streifzúge 33; sokan háromszázra, mások pedig kétszázra). Ez az érv azonban elveszti bizonyító erejét, ha meggondoljuk, hogy pl. Ibn Rusta szerint (MHK. 154) a kazárok minden évben megtámadják a besenyőket. Az arab forrást megerősíti Konstantinos is (Admlmp. 3. fej.): „A turkok nemzete szintén nagyon tart az említett besenyők nemzetétől, mert gyakran szenvedett tőle vereséget”.

Mindezek előrebocsátása után könnyen meg fogjuk érteni a magyarság IX. századi földrajzi helyzetére vonatkozó elméleteket. MARQUART a Streifzúgében nem foglal világosan állást a *Levedia*-kérdésben. Előbb (32) hivatkozik arra, hogy a Konstantinos szerint *Levediá*-t átszelő *Khingylos* nem azonos az *Ingul*-al, mint azt előtte (és utána is, ILJINSKIJ i. h.) feltették, hanem — mint JERNEY mondja — a Malocsnája mellékfolyójával, a *Csinhul*-al. Minthogy az előbb előadottak szerint *Levedia* nyugati határa valószínűleg a Dnyeper, a Don és Dnyeper közötti *Csinhul* folyó valóban a legelőbb jöhet számításba. Toldásainak és javításainak utolsójában MARQUART arra gondol, hogy a *Khingylos* a Don és a Kubán között az Azovi-tengerbe ömlő *Jeja* (530, 2. j.). Azt, hogy miért változtatta meg véleményét, nem mondja meg. ILJINSKIJ (i. h.) és MACARTNEY (i. m. 91) meg is jegyzik, hogy MARQUART eljárása érthetetlen. Ez a „javítás” azonban nagyon is érthető. MARQUART ugyanis (32) a magyarok régi hazáját határoló Gardizi-féle két folyót a Donnal és a Kubánnal azonosítja. Ezzel azonban kirívó ellentétben áll a Konstantinos-féle *Khingylos*-nak JERNEY szerinti magyarázata, mert így *Levedia* fő folyója *Levediá*-n kívül folynék. Ezért emlegeti tehát MARQUART a javításban a Don és Kubán közti *Jejá*-t. A *Khingylos*-t FEHÉR GÉZA PAULER nyomán a Doneccal azonosítja (Századok LXIX, 141), mások ma is JERNEY magyarázatát fogadják el.

A másik lehetséges magyarázatot a Magyarástudományi Intézet összefoglaló kötetében adtam elő (100—5). Elképzelhető

volna, hogy *Levedia* valahol a Dontól keletre volt, az öt folyó öntözte terület pedig nem azonos *Etelköz*-zel. Ebben az esetben az első besenyő támadás a Dontól nyugatra vetette volna a magyarokat, amikor is az *Atelkuzu Atil*-jában a Dont lát-hatnók, *Etelköz*-ben pedig a Don és Donec vagy a Don és az Azovi-tenger között. Az öt folyó vidékén a besenyők második támadása idején táboroztak volna a magyarok. E mellett a feltevés mellett MACARTNEY azt az érvet is felhossa, hogy a 38. fejezet szerint Levedias Etelközből hajón ment a kazár kagánhoz. Ez pedig nem történhetett másként, csak a Don folyón. A „hajón” kifejezés azonban a szövegben nem található, helyette a hasonló, de korrupt *χελώνια* van. Erről pedig MORAVCSIK GYULA nagy valószínűséggel kimutatta, hogy voltaképen íráshiba, helyette *Λελώνια(v)*-t kell olvasni (NyK. L, 286—8). Így ez az egész magyarázat szempontjából igen fontos érv esik.

A harmadik lehetőség GRÓF ZICHY ISTVÁNTól származik (AkadÉrtesítő 1927. XXXVII, 174; újabban azonban ZICHY is NÉMETH magyarázatahoz csatlakozott: Magyar őstörténet: Kincsestár. 1939. 74). ZICHY hivatkozik arra, hogy a besenyőknek a magyaroktól elfoglalt országa Konstantinos szerint (37. fej.) Alánia felé is elnyúlt. Felteszi tehát, hogy *Levedia* a Dontól keletre volt, a Maeotis keleti partvidékén. Erre vonatkoznék a császár kifejezése, amely szerint a magyarok és a kazárok együtt laktak. A magyar-kazár együtt-lakás ZICHY szerint sem három évig, hanem valószínűleg igen sokáig tartott.

ZICHY régebbi magyarázata magáévá tette GOMBOCZ (Természettudományi Közlemények 1925. LVII, 369—74) és Konstantinos legkitűnőbb ismerője, MORAVCSIK GYULA is (OnogTört. 31). Ő a bolgár és magyar őstörténet szempontjából igen értékes tanulmányában arra az eredményre jutott, hogy a magyarok hosszú ideig az onogur-bolgár birodalom alattvalói voltak. Ezek szerint *Levedia* nem más, mint a magyaroknak az onogur birodalomban levő régi hazája. MORAVCSIK a Konstantinos-féle három esztendő paleográfiai okokból kétszázra javítja (i. m. 35). Szerinte az onogur-magyar együttélés már Dél-Szibériában megkezdődött, s onnan 450 táján valószínűleg az onogur nép hozta magával a későbbi magyarság magvát képező finnugor törzseket. A magyarok ezután két évszázadig a Maeotis-parti onogur-bolgár birodalomban éltek volna. A 650 után egyre erősödő kazár nyomás alatt az onogur birodalom felbomlott. A későbbi dunai bolgár birodalmat alkotó törzsek nyugatra, a baskirok és volgai bolgárok északkeletre vonultak, a magyarok pedig ott maradtak továbbra is *Levedia*-ban, egészen addig az időig, amelyről Konstantinos szól. Mindez azonban nehezen egyeztet-hető össze azzal a leírással, amit Jaihaninál olvasunk a

magyarok régi hazájáról, valamint a magyarok IX. századbeli nyugati kalandozásaival. Helyesebb lesz tehát, ha kitartunk Konstantinos tudósítása mellett, amely szerint a magyarok három esztendeig laktak együtt a kazárokkal, megjegyezve azt, hogy ez a kazár-magyar kapcsolatoknak csak egy szakasza volt. Azt is hitelesnek tarthatjuk, amit az arab források mondanak, hogy t. i. a magyarok a IX. századbeli *Levedi*-t megelőző hazája a Fekete-tenger egész északi vidékére kiterjedt, úgy mint az őket leváltó besenyőké, Šarkeltől az Al-Dunáig (AdmImp. 42. fejj.). Mindaz, ami még régebbi időkre vonatkozik, bizonytalan. A magyarok *ungar* neve alapján azonban valóban a legkövetkezetesebb arra gondolni, hogy a magyarok valaha beletartoztak az onogurok birodalmába. Az onogur-magyar, illetőleg kazár-magyar kapcsolatokat pedig a legtermészetesebben egy maeotismenti magyar őshaza feltevésével magyarázhatjuk. Ezt erősen támogatja a magyar nyelv alán jövevényszavainak a bizonyossága. Sajnos, ebben a kérdésben a kutatás SKÖLD óta megállt. A kaukázusi haza többi bizonyítékai közül nyelvünk déli átvételére mutató török jövevényszavai érdemelnek első sorban figyelmet. A Hunor és Magyar-monda is értékes bizonyítéka NÉMETH szerint (Attila és hunjai. 1941. 321) a magyarok kaukázusi tartózkodásának.

A magyarságnak talán régészeti nyomai is maradtak a Kaukázus előterében. ZAKHAROV és ARENDT idevágó kutatásai azonban biztos eredményeket még nem mutatnak fel. Mindezenesetre korai volna a kumamenti *magyar* elemű nevek és ezeknek a bizonytalan értékű régészeti adatoknak alapján RÖMANNAL (MTört. I, 615) és BENDEFFYVEL A magyarság kaukázusi őshazája 142) *Levedia* határait a Dnyepertől a Kaukázusig kiterjeszteni.

Az elmondottak lényegét a következőkben foglalhatjuk össze: Konstantinos és a mohamedán források nem ugyanazt a magyar hazát írják le. A császár informátoraitól a magyarság történetének csak egy meglehetősen kis szakaszáról nyert értesülést. Levedi vajdaságánál régebbi eseményekről nincsen tudomása. Ezért ellentétes látszólag az arabok tudósítása és az övé. Ha tehát a császár azt mondja, hogy a magyaroknak Levedi előtt sohasem volt vezérük, ez nem jelenti azt, hogy a császár ismerte a 880 előtti magyar történelmet, mint ahogyan a besenyő (37.) fejezet elején levő ἀπ' ἀρχῆς-ből sem következtethetünk arra, hogy Konstantinos a besenyők történetét attól az időponttól fogva ismerte, amikor azok keletről a Jajik folyó mellékére költöztek.

Mégis csaknem egész őstörténetkutatásunk annak a τὸ παλαιόν kifejezésnek a hatása alatt áll, amelyet a császár a magyarokkal kapcsolatban használ. Már MARQUART előtt is

ezekásban volt a császár *Levedia*-ját a mohamedán forrásokban leírt, szintén „régí“, vagyis 889 előtti magyar hazával azonosítani, annál is inkább, mert Gardizinél a magyarok egyik határfolyója az *Atil* nevet viseli, és így magától adódott az a feltevés, hogy ugyanez az *Atil* rejtezik Konstantinos *Atelkuzu*-jában is. Erre az alapra épültek azok a kombinációk, amelyekben az araboknál leírt magyar haza *Etelköz*-zel azonos. Azonban a nyelvészetileg tájékozott kutatók észrevették, hogy az *atil* szó túlságosan ingoványos alap ahhoz, hogy ilyen messzemenő kombinációt lehetne rá építeni, s így mind több pártolója akadt FEHÉR magyarázatának, aki meggyőző Konstantinos-magyaraztatást azzal a feltevéssel toldotta meg, hogy a mohamedán forrásokban leírt magyar haza Konstantinos *Levedia*-jával azonos. Újabban ZICHY és MINORSKY közvetítő elméletet állítottak fel: a mohamedán források magyar hazája részben *Levedia*-val azonos, tudósításuk bizonyos később interpolált részei azonban *Etelköz*-re vonatkoznak.

Mindezek az elméletek elfogadhatatlanok, mert Konstantinos és a mohamedán írók tudósítását csak földrajzi szempontból nézik, és nincsenek figyelemmel a görög és az arab forrás között levő áthidalhatatlan tartalmi ellentétre.

A mohamedán forrásoknak nézetünk szerinti helyes magyarázatából kiderül, hogy a császárnak a *Levedias* előtti magyar történetről nincsen tudomása. Ezzel szemben arab forrásunk közvetlenül a *Levedias*t megelőző korra vonatkozik. A mohamedán forrás valamikor 870 és 889 között keletkezett. A magyarokat mint független népet írja le, amely a kazárok-nak ellensége. A kettős királyság intézménye van meg náluk. Konstantinos leírásában viszont a magyarok a kazárok alárendelt szövetségesei, és a császár úgy tudja, hogy sohasem volt vezérük. A mohamedán forrásokban leírt 870 és 889 közötti magyar haza a Don és az Al-Duna között volt. Ugyanazon a területen tehát, ahol később az őket leváltó besenyők táboroztak. Ha a császár *το παλαιόν*-ja meg nem zavarta volna kutatóinkat, világosan beszélő történeti adatok alapján más úton is erre az eredményre jutottak volna.

Itt, a Don és az Al-Duna között jelennek meg először a magyarok mint régészeti emlékeikben is (*Verchne Saltovo*) a törökségtől különváló népcsoport. 833 táján ellenséges viszonyba kerülhettek a kazárokkal. Bizonyára ellenük is építették a kazárok a donmenti Šarkelt. Itt, az Al-Dunánál harcolnak 836–838 táján (Georg. Cont.; vö. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica* I, 142). Bizonyára ők zárták el 839-ben a Konstantinápolyból Kazáriába igyekező követség útját (vö. LAEHR i. m. 19, 122). Innen járnak portyázni a szláv törzsek közé. Itt, közelebből Krímben találkozott velük Szent Cirill 860 táján a kazár kagánhoz utaztában (*Vita S. Cyr.* 8. fejj.;

vö. DVORNIK, *Les slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*. 1926. 138; vö. GYÓNI: MNy. XXXIV, 164).

860 után az északról délre vonuló norman rúszok átveszik az uralmat a szláv törzsek felett. Ezzel áll kapcsolatban a mohamedán források tudósítása a magyar-rúsz harcokról. Közben keletről is új veszedelem fenyegeti a magyarokat. A IX. század közepén már gyengülő kazárokkal szemben a besenyők mind jobban éreztetik hatalmukat. Hogy hol ütköztek meg a magyarok a besenyőkkel 889 előtt, nem tudjuk, de Konstantinos szavaiból ítélve a magyarok sok szomorú tapasztalatot szereztek a besenyőkkel vívott harcokban.

Az északi és keleti nyomás alatt a magyarok nyugatra fordulnak. 862-ben az Annales Bertiniani szerint (GOMBOS, CatFont. I, 110—1) nyugaton pusztítanak. 881-ben az Admonti Évkönyvek új adata szerint lejátszódik a honfoglalás első próbája. Konstantinos szavaiból azt hihetnők, hogy a kazárok ellen lázadó kavarak Levedi idején csatlakoztak a magyarokhoz. Az Admonti Évkönyvek új adatából azonban látjuk, hogy ez már 881 előtt megtörtént. Valószínűleg ehhez a kalandozáshoz kapcsolódik a Metód-legenda elbeszélése Metód és a magyarok találkozásáról is (vö.: MORAVCSIK: Szent István-Emlékkönyv I, 201; DEÉR, A magyar törzsszövetség és a patrimonialis királyság külpolitikája 13, 20. j.).

Nyugati kalandozásaik azonban aligha jártak nagyobb sikerrel. Talán a keleti, besenyő veszedelem hatása alatt álló kazárok hívására vagy talán egy nyugati vereség miatt a magyarok megint keletre mennek, Kazária közelébe. Ezt a földjüket a vezér után *Levedid*-nak nevezik. A magyarságnak az eurázsiai steppe nyugati széléin vívott végső harcairól és a honfoglalás hatalmas fordulatáról már világos képet alkothatunk magunknak Konstantinos elbeszélése nyomán.

Az elmondottak csak vázlatos képét adják egy hatalmas kérdés-csoportnak. Részletek kidolgozására és áttekinthető kép megalkotására itt nem volt terünk, remélhetőleg a jövőben arra is sor kerül.

A magyar népnév legrégebbi előfordulásai a forrásokban

I.

A mai magyar őstörténeti irodalomban szereplő feltevészerű magyarázatok közül a legrégebbi *Μουάγερις* hun király nevéhez és történetéhez fűződik. Muageris 527–528 táján lett a kimmeriai Bosporos közelében, tehát a Kercsi-félsziget környékén lakó hunok ura, miután a régi vallás lázadó papjai és hívei együtt megölték testvérét, Gordast, aki előzőleg Bizáncban megkeresztelkedett. A történet szerint a hunok Bosporos védőit is leölték, de amikor megtudták, hogy a bizánciak szárazföldön és tengeren seregeket küldenek ellenük, elmenekültek (vö. MORAVCSIK GYULA: Szent István-Emlék. I, 191–4).

A *Muageris* név némileg emlékeztet a magyar népnév régi és új alakjaira, s így már régen felmerült az a gondolat, hogy Muageris nevében a magyarok neve rejtőzik. Ez a feltevés mindjárt az első alkalommal, 1693-ban a ma ismert formában jelentkezett. OTROKOCSI FÖRIS FERENC (*Origines Hungaricae I. Franequerae*, 1693. 358) a következőképpen fogalmazta meg: „Sic τὸ Μουάγερις *Muageres*, apud Theophanem *Chronographum* (cui in accusat. est *Μουάγεριν*) et *Moager* apud Cedrenum, ducis cujusdam Hunnorum nomen, circa an. D. 521 juxta Bosporum Cimmerium, inter Pontum et Maeotidem, non aliud fuisse putandum est quam id quod hodie dicimus *Magyari*. Est enim in hunc usque diem frequens, quosdam ex Hungaris, hoc nomine *Magyar* cognominari.”

Muageris király történetére DESERICZKY INCE (*De initiis ac majoribus Hungarorum II* Budae, 1753. 158) is visszatért. DESERICZKY azonban, aki a magyar-ral azonosnak vélt nevek egész sorát tudta kimutatni a klasszikus forrásokból (i. m. I, 208: „*Hunni Euthaliae, Margaritae, quoque et Margari. Mogerique et Magares aut Maegari ac verius Magari sive Magyari*”), nem tulajdonított különös jelentőséget ennek az adatnak: „Arbitrantur nonnulli *Magaros* nostros sero admodum vocitari coepisse a *Magore*, sive *Moagore*, qui Justiniano I. ad clavum sedente Hunnorum in Chasaria apud Bosporum princeps fuerit; et quia Christi religionem amplexus, a fratre *Gorda* enectus sit, de quo Cedrenus. Sed enim *Magarorum* et *Hunnorum* nomen longissimo intervallo vetustius isthoc *Moagore* fuisse, pluries quam semel sub conspectum dedimus ex Plinio, Ammiano Marcellino, Procopio, Simocatta, Dionysio Periegeta, Eustathio, aliisque” (a történet összefoglalása pontatlan: Kedrenosnál ed. Bonn I, 644₁₃–645₈ sem Gordas öli meg Muagerist, hanem megfordítva).

DERERICZKY tehát *Moagor* ~ *Magor*-ra változtatja a *Muageris*-t, s noha már műve megírásakor (1746 előtt), tehát SCHWANDTNER editio princeps előtt kéziratban használta Anonymus gestáját, nem keres kapcsolatot Muageris neve és Anonymus *moger*-je között. Ez sem váratott azonban sokáig magára. KATONA ISTVÁN (*Hist. crit. primorum Hungariae ducum*. Pestini, 1788. 95) éppen ezt az egyezést találta fontosnak: „Facile nempe *Moger* a *Moager*, quem cum Hunnis, Bosphoro vicinis, metu Romanorum, arrepta fuga, disparuisse vidimus, appellationem suam trahere potuit, quae tandem emollita pronuntiatione, in *Magyar* desiit.” KATONÁT (i. m. 90–7) már Muageris történetének földrajzi körülményei is erősen foglalkoztatták. A Kercsi-félsziget

és a Maeotis környéke akkori hun lakóinak, az utiguroknak és a kutriguroknak a nevét ő vonta be először Muageris történetének magyarázatába és ezzel együtt őstörténetünk „magyar gyanús” adatai közé (az ő nyomán halad **SZEKÉR JOAKIM**, *Magyarok Eredete* I. Pozsony, 1791. 75, 94).

A XVIII. század második felének nagy jelentőségű őstörténeti felismerései a továbbiakban némileg elterelték a figyelmet Muageris történetéről. Míg ugyanis a krónikák ideje óta csak Jugria, az északi őshaza, valamint a magyar és obi-ugor nyelvek rokonságának felfedezése változtatott a hagyományos hun=magyar szemléleten, most hirtelen kitágult a magyar őstörténeészek látóköre. Először a hun történet alakult át, amikor **DE GUIGNES** fordításban közzétette a kínai forrásoknak a hiung-nukra és más barbár népekre vonatkozó gazdag anyagát, és elsőnek kísérelte meg azonosítani a kínai és nyugati forrásokban szereplő nagy nomád népeket (hiung-nuk: hunok; zsuan-zsuanok: avarok; heftaliták, ogurok, türkök, kazárok). A következőkben **PRAY GYÖRGY** és **DESERICZKY**, valamint **PRAY** és **CETTO** között a hiung-nukról és hunokról lefolytatott vita eredményeinél azonban fontosabbnak bizonyult **DESERICZKY** saját felfedezése, **Richardus** jelentése: *Magna Hungaria* ténye, s még ezt is a háttérbe szorították **SAJNOVICSNAK** és **GYARMATHINAK** valóban korszakalkotó megállapításai a finnugor nyelvrokonságról. Most már gyökeresen át kellett alakulnia a hun—magyar—finnugor—ogur őstörténetnek. — Kerültek azonban elő olyan adatok is, amelyek ismét déli magyar őshazára mutattak. A kaukázusi Magyar városára már **HATVANI TURKOLLY SÁMUEL** ráterelte a magyar őstörténeészek figyelmét (vö. **KATONA** i. m. 53), **J. KLAPROTH**nak a Kaukázusban az 1807—1808. évek folyamán tett utazásai után azonban nemcsak Magyar városa (vö. **JERNEY JÁNOS**: *Tudománytár* XIII [1843.], 7—27, 67—85), hanem a dagesztáni avar „várkunok” (vö. **KÁLLAY FERENC**: *Új Magyar Múz.* I [1850/1.], CCXX XVIII) és a gudamakarok népe (vö. **FEJÉR GYÖRGY**, *De peregrinis nominibus Magyarorum avitorum sedium indicis*. Pesthini, 1837. 30) is tartósan őstörténeészeink érdeklődési körébe került.

Mind az északi, mind a déli őshazák kutatói fontos új adatokhoz jutottak. amikor a XIX. század első felében új mohamedán források váltak ismertté. A magyar őstörténeészek addig is idézgették **STRAHLENBERG** nyomán **Abū-l-Fāzīt**, **KLAPROTH** nyomán a *Derbend-nāme* egyes részeit, **d'HERBELOT** *Bibliothèque-jéből* pedig **Elmacint**, **Abū-l-Fidā'** történeti művét és néhány más szerzőt, érdeklődésük azonban hirtelen megnőtt, amikor a XIX. század huszas éveiben **C. M. FRAEHN** (vö. *Путешествие Ибн Фадлана на Волгу*. Под ред. И. Ю. Крачковского. М.—Л., 1939. 179) orosz földön közzéette **Ibn Fadlān** útleírásának akkor ismert részleteit, amelyek a baskirokról, a volgai bolgárokról és a kazárokról szólnak, és három évszázaddal megelőzik a **DESERICZKY**től idézett mongolkori utazók adatait. Hozzájárultak ehhez **C. d'OHSON**nak (*Les peuples du Caucase*. Paris, 1828.) a *Mas'ūdī* szövegére és más mohamedán forrásokra alapozott, ma is tanulságos fejtegetései a kaukázusi (1—71) és volgai (72—151) népek történetéről.

További fontos új mohamedán adatokat tett közzé **J. HAMMER** 1825-ben (*Sur les origines russes* 108, 123—4, 130) és 1835-ben (*Gesch. des osmanischen Reiches* X, 681—8). A közzétett késői perzsa és török kompilációk, amint ma már tudjuk, a honfoglalás előtti magyarságot *Gaihāni* nevezetes földrajzi műve alapján írják le (vö. alább 273). A *magyar* név azonban romlott formát

mutat ezekben a szövegekben, s így HAMMER nem vette észre, hogy szövegeiben a magyarokról van szó. Csak 1840-ben került elő olyan Gaihāni-kivonat, amely már félreérthetetlenül a *magyar* népvetet tartalmazta. Ez Abū-l-Fidā' földrajzi művéből (ed. REINAUD—DE SLANE 222—3) vált ismertté, amely a *m.ğ.y.riya* névalakot közli. HAMMER ugyan most sem vette észre, hogy a tőle idézett késői perzsa és török kompilációk ugyanennek a névalaknak romlott változatait tartalmazzák, de a Magyar Tudományos Akadémia 1841. december 17-én tartott ülésén felolvasták egy levelét, amelyben HAMMER (vö. Tudománytár 1842: 82) bejelentette, hogy a *magyar* népnév, amely eddig csak mint a kaukázusi Mağar város neve volt ismert („nomen gentilitium Magyarorum excepta urbe Madsar ad fluvium Terek sita in historiis et operibus geographicis Arabum, Persarum et Turcarum hucusque nullibi repertum fuisse constat”), végre népnévként is előkerült. JERNEY JÁNOS (uo. 88) ugyan HAMMERrel szemben hivatkozott arra, hogy a *magyar* népnév Abū-l-Fāzi (XVII. sz.) művéből *majār* formában már addig is ismert volt, azonban nem kétes, hogy a honfoglalás előtti magyarság *magyar* nevét HAMMER levele előtt mohamedén forrásokból nem sikerült kimutatni.

Az új adatokból a XIX. század első felében sajátságosan bonyolult kép bontakozik ki: őstörténészeink hun, magyar, finn és ugor—jugor—ogor—ogur hazákat keresnek északon Jugriában, Baskiriában (vö. JERNEY: Tudtár 1842: 88—90) és a mescser földön (a Magna Hungaria = mescser föld azonos-ságot hirdeti FEJÉR GYÖRGY i. m. 44—5), a távoli keleten, KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR álmainak jugur—ujgur földjén (vö. LIGETI LAJOS: Rev. des Études Hongr. XI, 233—53), délen pedig a Kaukázus előterében.

Bár az egyre fejlettebb nyelvészeti kritika ekkorra már végleg aláásta a klasszikus forrásokból vett, ősrégi időkre mutató „magyar” adatok tekintélyét — ekkor tűntek el irodalmunkból még OTROKOCSI szinte elnyúlhatetlen *maegari*-jai is —, Muageris hunjai túléltek az őstörténeti változásoknak e nagy korszakát is, és ismét feltűntek a század közepén képzült szintézisekben. Ennek nemcsak az volt az oka, hogy Muageris hazája a feltett kaukázusi őshaza közelében volt, hanem az is, hogy Muageris = Magyar „hun” király volt, tehát kedves a hun származás híveinek, de elfogadható a finnugor eredet hirdetőinek is. Ezért beszél KÁLLAY FERENC (i. h. CCXXXIX) 1850—1851-ben KATONA nyomán Gordás és Muageris ogor—magyar—hun főnökökről, s ezért tartotta SZABÓ KÁROLY (uo. 830) is Muageris nevét a magyarság legelső kétségtelen nyomának (ZICHY ISTVÁN: MNyK. I/5, 76 azonban, amint az elmondottak mutatják, tévesen állítja, hogy SZABÓ KÁROLY elsőnek utalt őstörténészeink közül Muageris történetére).

A *magyar* népnévre vonatkozó egyik legfontosabb adat 1869-ben került elő. Ebben az évben tette közzé D. CHWOLSON (Известия Ибн Даста. С—Пбг.) orosz arabista Ibn Rusta 930 körül készített lexikonának töredékei között Gaihāni előbb említett tudósításának azt az eredetihez közel álló vagy azzal azonos változatát, amely a steppe török népeivel együtt a magyarokat is leírja. CHWOLSON (i. m. 25, 112, 114) *moğğarija*-nak olvasta a kézirat arab betűs *muğğ.riya* névalakját, és mindjárt utalt Anonymus *moger*-jére is. Egyébként azonban CHWOLSON — bár szövegkiadásában a kézirati alakot közölte — azon a nézeten volt, hogy a *magyar* népnév legrégibb alakja nem *u*-val vagy *o*-val, hanem *a*-val hangzott (vö. alább 273—4). — Az új adatra felfigyeltek a magyar őstörténészek is. HUNFALVY PÁL (MgEthng. 1876. 199)

és az ugor—török háborúban résztvevő mindkét tábor Muageris és Anonymus *moger*-je mellett most már Ibn Rusta adatára is hivatkozott (vö. BARNA FERDINÁND: AkNyelvÉrt. XI/10, 35; VÁMBÉRY ÁRMIN: ou. XI/11, 21, 34). A vita során azonban nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a *muğy.riya* névalak *u*-jának, s csak MUNKÁCSI BERNÁT (Ethn. VI, 76) hangsúlyozta 1895-ben a *moger* ~ *Muager* ~ *moğgarije* egyezést. De még ugyanabban az évben ő is a „*mağgarije*” olvasatot fogadta el (NyK. XXV, 273), közben ugyanis KUUN GÉZA (AkÉrt. 1894: 223) Gardizi és más források (vö. alább 274) alapján a *mağgarije* olvasat mellett döntött. MUNKÁCSI (Ethn. VI, 140) tárgyalta először behatóan azokat a földrajzi neveket is, amelyek az egykori Kazáni, Szimbirszi, Penzai, Tambovi és Szaratovi kormányzóság területén fordulnak elő, és a *mažar*- ~ *možar*- ~ *možer*-, valamint a *mižar*- ~ *mišer*- ~ *mižer*- elemeket tartalmazzák, s ő mutatott rá arra is, hogy a kaukázusi Magyar romjaitól nem messze szintén előfordul a *mažar*- földrajzi névi elem. Mindezekben MUNKÁCSI honfoglalás előtti magyar nyomokat látott.

Az ugor—török háború alatt, 1896-ban adtak ki nálunk is egy igen fontos orosz forrást, amelynek bizánci eredetije valószínűleg a X. században készült (vö. MORAVCSIK: MNy. XXIII, 259; Uő., MTörtBizForr. 131, 247—8). Ebben a magyarok maguk használta neve *magerē*. Az illeszkedés nélküli *magerē* névalak Konstantinos *Μεγένης*-ével (vö. GYÓNI MÁTYÁS, GörFeljSzórv. 89—90) együtt a legfontosabb ide vonatkozó bizánci adat.¹

II.

MUNKÁCSI 1895-ben írt cikkei már mindazokat az egymással szorosan összefüggő kérdéseket felvetik, amelyek a *magyar* névvel kapcsolatban azóta is foglalkoztatják tudományunkat. Ezek: 1. a *magyar* népnév etimológiája, 2. a *magyar* népnév ómagyar alakjai, 3. a Muageris-kérdés, 4. az arab névalak, 5. a *magyar* népnév oroszországi előfordulásai.

1. A *magyar* népnév etimológiájával és a kérdés történetével illetékes finnugor nyelvészek 1895 óta ismételtelen foglalkoztak. A magunk részéről csak annyit jegyezhetünk meg, hogy REGULY régi magyarázata, amely szerint a *magyar* összetett név, és első eleme, a *magy*- azonos eredetű a *manysi*-k saját népnévével, ma is általánosan elfogadott (vö. ZSIRAI: NyK. LIII, 64—74). Az etimológia alapján tehát a *magyar* népnév első szótagját régi *a*-val kell képzelnünk: „A *magyar* név *magy*- elemének megfelelő vogul és osztják szavak hangmegfelelését mindeztideig nem sikerült teljesen tisztázni. A vogul alakok palatalis hangrendűek (KANNISTO vogul hangtörténete alapján *mantš- ~ *mentš- alakokat vehetünk fel), az osztják adatok viszont ősosztják velaris hangrendű *mantš- alakra mutatnak. Az északi vogulban elszigetelten álló *moš* alak még kérdésesebb; valószínűleg helyesnek fog bizonyulni ZSIRAINAK az a feltevése, hogy ez az osztjából való átvétel (NyK. LIII, 73).²

¹ A *Μάγαροι téves névalak, amelyet régebbi őstörténeti irodalmunkban gyakran idéztek (vö. MORAVCSIK: NyK. L, 288—90).

² ZSIRAI adatait meg nem győző módon csoportosítja át MOÓR ELEMÉR (NyK. LIV, 88, 94), aki a *moš* frátia-név és az arab *muğy.r*- (vö. alább 274) névalak alapján egy *moğš- eredetét következtet ki. — Cz. K.

Bárhogy ítéljük is meg az obi-ugor adatokat, a *magyar* népnév magyarázatakor mindenesetre legvalószínűbben ugor **mantš-* alakból indulhatunk ki” (HARMATTA JÁNOS szíves szóbeli közlése).

2. Az ómagyar írott *moger* *o*-jának hangértékével kapcsolatban már MUNKÁCSI (NyK. XXV, 273; vö. SZINNYEI: NyK. XXVII, 241–6) felvetette az *á*-s olvasat lehetőségét. Bár azóta — különösen a feltett $a > o > \hat{a}$ hangváltozással kapcsolatban — nagyszámú magyarázat látott napvilágot, az *ős-* és ómagyar *a*-hang(ok) kérdése illetékes vélemény (BÁRCZI, Hangtört. 19–21, 23, 32–3, 41–4) szerint még ma sem tekinthető teljesen lezártnak. Annyi azonban világosnak látszik, hogy az ómagyar írott *o* még akkor sem mutatna feltétlenül ósmagyar *o*-ra, ha ejtésbeli ómagyar *o*-t jelölne. Konstantinos feljegyzése ugyanis egy teljesen világos példában, a *Tosu* (< török *taš*) esetében az ómagyar írott *o*-val szemben *a*-t tartalmaz: *Taοης* (vö. GRÓNÍ, i. m. 202–3). Ugyanez vonatkozhatik természetesen Anonymus *moger*-jére is (vö. P. HIDVÉGI ANDREA: MNyj. I, 113, 115). — Sokkal fontosabbnak látszik a fent idézett *ó*-, sőt esetleg ósmagyar kori szláv feljegyzésű bizánci adat, amely világosan első szótagbeli régi *a*-ra mutat. A vegyes hangrendű *magyer-* alakból a *magyar* és *Megyer* alakpár előre- és hátraható palato-velaris illeszkedéssel keletkezhett (vö. HORGER: MNy. XXII, 129).

3. Muageris történetével az utolsó évtizedek során is sokat foglalkoztak. Míg a korábbi szerzőket teljesen kielégítette a *Muageris* = *magyar* névhasonlóság, most felmerültek a *Muageris*-epizódot tartalmazó forrásokkal kapcsolatos forrás- és szövegkritikai, valamint történeti kérdések is. MORAVCSIK (MNy. XXIII, 258–71) módszeres vizsgálataiból kiderült, hogy Theophanes (Kedrenos) korábbi kéziratai általában megbízhatóbbak a késői Malalas-kódexnél a tulajdonnevek hagyományozása tekintetében is. Így bizonyos mértékig igazolást nyert régibb őstörténészeink eljárása, akik a Malalas-kódex *Μουγελ*-jével szemben Theophanes *Μουάγγελις*-ét fogadták el. A keleti (szláv, ethióp és szír) Malalas-fordítások — amint MORAVCSIK megállapítja — sajnos csak Gordas nevét közlik (a szír adatról vö. még: Acta Orient. IV, 62). — Az epizódban szereplő hunok MORAVCSIK korábbi véleménye szerint (MNy. XXIII, 270) a Maeotistól nyugatra lakó kutrigurok lehettek. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a bizánciak szárazföldi és tengeri hadmozdulatai a Kercsi félszigeten keresztül a Maeotis keleti partján lakó hunok ellen irányultak. Prokopios (BellGoth. IV, 4) szerint a VI. század közepén a Fekete-tenger keleti partján az abcházoktól északra a bruchok, zichek, saginok, a Taman félszigetnél a trapezita („tetraxita”: E. STEIN, HistBasEmp. 62, 532) gótok, az utóbbiaktól északra pedig egészen a Donig az utigur „hunok” laktak. Ha tehát a Maeotistól keletre irányultak a bizánci hadműveletek, akkor Muageris hunjaiban elsősorban utigurokat láthatunk, s bár magyar–utigur kapcsolatokról egyetlen más forrásunk sem tud, feltehetnénk, hogy az utigurok a magyarokkal együtt az onogur törzsszövetséghez tartoztak.¹ Az onogurok ugyanis a következő (VII.) században szintén a Maeotistól keletre levő Nagy Bulgáriában laktak. Hivatkozni lehetne ezzel kapcsolatban a magyarság kaukázusi őshazájának elméletére is (vö. A magyar őstörténet kérdései. 1955. 33–4), s fel lehetne tenni, hogy Muageris korában az utigur

¹ Vö.: MORAVCSIK: MNy. XXIII, 97; Uő.: Szent István Emlék. I, 194, 4. j.

„hunok” mellett magyar „hunok” is laktak a Kubán környékén (vö. NÉMETH GYULA, HonfKial. 165–71, 217).

Mindez azonban csak közvetve bizonyíthatná Muageris népének magyarságát, s el kell ismernünk, hogy a *Muageris* = magyar azonosítás alapja és egyben legfőbb bizonyítéka mindenképp a két név hasonlósága marad. Ez a hasonlóság, bár egyáltalán nem kényszerítő (vö. BÁRCZI: MNy. XXXIX. 290; vö. még MOÓR: NéNy. IV, 168) mindenesetre meggondolkoztató, s legutóbb PAIS DEZSŐ (MNy. XLIX, 290) új magyarázati lehetőségekre mutatott rá a *Muageris* név *ua*-jával kapcsolatban is. A Muageris-kérdésben tehát korai volna a végső szót kimondani, s úgy látszik, hogy DESERICZKY „arbitrantur nonnulli”-ja egy ideig még érvényben fog maradni. Viszont világos az is, hogy a Muageris-epizód körül túlságosan sok a bizonytalanság ahhoz, hogy ez az adat más magyar őstörténeti kérdésekben támasztékképpen szerepelhetne.

4. Igen fontos ezzel szemben Gaihānīnak a magyarokra vonatkozó tudósítása, amely a magyar történelem első kétségbevonhatatlan hitelű írott forrása. A Gaihānī-kutatás szintén sokat haladt 1895 óta, bennünket azonban ez alkalommal csak a *m.ġ.y.rīya* névalak körüli fejlemények érdekelnek. A X–XIV. századi arab földrajzírók azonosnak tekintették a magyarokat és a baskirokat, s mind a mai Magyarországon lakó magyarokat, mind pedig az urali baskirokat *baskir* néven emlegették (vö. NÉMETH, HonfKial. 300–6). A IX. század 70-es éveire vonatkozik Gaihānī magyarokról szóló tudósítása. Gaihānī nem tud a baskirokról. Minthogy azonban a *m.ġ.y.rīya*-nak nevezett magyarok területének egyik határát Baskiriába teszi (vö. Századok 1943: 294–300), az ő tudósításának hátterében is a baskir–magyar azonosság gondolata áll. Gaihānīt még a honfoglalás után évszázadokkal is idézték a mohamedán kompilátorok. Ezek közül HAMMER 1825-ben a legkésőbbieket adta ki: Muhammad Za’im (1578.), Haġġi Halfa (megh. 1658.) török szerzők szövegeit, akik Šukrullāh ibn Šihāb ad-dīn (1456.) perzsa nyelvű művéből merítették (vö.: THURY JÓZSEF: Száz. 1896: 778–85; JANICSEK ISTVÁN: Száz. 1929: 225–36).¹ Šukrullāh közvetlen forrása Muhammad-i ‘Aufi perzsa szerző (XIII. sz.) munkája volt (vö. KMOŠKÓ MIHÁLY: Tört. Szemle XIV. 14–54). ‘Aufi sem közvetlenül Gaihānīból merített: az ő forrása Marwazi 1100 körül írt arab nyelvű műve volt, amelyet 1942-ben tettek közzé. Marwazinak (ed. MINORSKY 22.) és a tőle függő kompilátoroknak a magyarokkal kapcsolatban használt névalakja, amint az egyes kéziratok összehasonlításából világosan kitűnik, a minden esetben magánhangzók nélkül megadott *m.ġ.y.rīya* névalak volt.²

¹ Ezeknek a késői perzsa és török változatoknak új kéziratait találta meg HAZAI GYÖRGY 1954-ben Szófiában. Az új kéziratok közzétételére az Acta Orientalia egyik közeli számában fog sor kerülni.

² Az *-īya* (-i/y) képző + *-a* nőnem-rag, amely itt gyűjtőnév-képzőként szerepel) végződést irodalmunkban kevésbé pontosan *-īya* és *-īje* (-i/ja, -i/je) alakban is szokták idézni. Az arab *-īya* végződésbe esetleg beolvadhatott volna az ősmagyar **magyeri* i véghangzója is (a véghangzó nélküli ősmagyar alakokra vö.: JAKUBOVICH: MNy. XX, 20; BÁRCZI, TihAl. 78). Ez azonban nem valószínű, mert a jelek szerint az arab **maġyirīya* névalak (vö. alább) második felében az arab *bašyir(d)* név *-yir(d)*-je őrződött meg (vö. alább). — Az arab szerzők az arab határozott névelővel ellátott **al-maġyirīya*, a perzsa fordítók a **maġyiri* alakot használják. A *ġ* (o : dza) helyett egyesek a *j*, a *y* helyett pedig a *g* (zöngés postpalatalis spirans) vagy *gh* átírást használják. Teljesen elhibázott a *g* helyén a *ž* átírás (HÓMAN) használata.

Magánhangzó nélküli alakban közlik a *m.ġ.γ.rīya* nevet Ġaihānī korábbi, egymástól független kivonatolói is. Ezek: a 982-ben készült „Hudūd al-‘Ālam” című perzsa földrajzi mű (ed. BARTHOLD. 1930. 10b, 13a, 19a, 38b), Gardizi 1050 táján készült munkájának mindkét kézírata (vö. Kmoskó, Gardizi Abhandlung über die Stämme der Türken 214, vö. Acta Orient. IV, 84), valamint Bakri (megh. 1094.) 1849 óta ismert arab nyelvű kivonata (vö. MagyarHonfKútf. 195–6). A *m.ġ.γ.rīya* név magában álló, részben magánhangzós változata, a fent említett *muġ.γ.rīya* Ibn Rusta művének egyetlen, 1254-ből származó, késői kéziratában (Brit. Mus. Add. 23, 378) fordul elő.¹ A magyar népnévvel foglalkozó tudósaink 1895 és 1930 között ismételtelen orientalistákhoz fordultak ennek a névalaknak az ügyében. Így HÓMAN BALINT (A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. Bp., 1917. 34; vö. MELICH JÁNOS, HonfMg. 13), aki a GOLDZIHERTől kapott felvilágosítás alapján, de azt nyilvánvalóan félreértve a *mo-*, *ma-*, *me-* olvasatokat tartotta titi lehetségesnek. Nem tulajdonított különösebb jelentőséget az Ibn Rusta-kézirat *u-*jának Kmoskó (vö. ÓMOLv. 2–4) sem,² csak NÉMETH GYULA (MNY. XXV, 8–9) hangsúlyozta ismét ennek az adatnak fontosságát. Minthogy az arab írásban csak *a-*, *i-* és *u-*jel van, s az *u* idegen nyelvi *o*-t, az *a* pedig idegen nyelvi *e*-t is szokott jelölni, a *muġ.γ.rīya* névalakot egy magyar **moġyer(i)*, esetleg **moġyerīya*-nak is értelmezhetnénk (vö. HonfKial. 246).

Van azonban ennek a magyarázatnak egy nehézsége, amelyre Kmoskó (Száz. 1927: 150–1; határozottabban kéziratok művében, 214) lett először figyelmes. Ez pedig az, hogy a *m.ġ.γ.rīya* névalak, amely a magyar tudósítás szövegében (vö. MagyarHonfKútf. 167–73, 195) mintegy tíz alkalommal fordul elő, a fejezet elején mind Ibn Rusta, mind Gardizi, mind pedig Bakri kéziratában a *مَجْهَرِيَّة* : *m.ġ.γ.rīya*-val csaknem azonos, téves *مَجْهَرِيَّة* : *m.h.f.rīya* alakot mutatja. Márpedig a *m.h.f.rīya* betűcsoport a másoló számára nem volt idegen tulajdonnév, hanem arab közszó, amely *maġfariya*-nak vokalizálva az ’ásás helyéhez tartozók’, *muġaffariya* olvasatban pedig az ’elásotthoz tartozók’ (célzás egy *al-ard al-muġaffara*: az elásott föld [ország]’ kifejezésre). Ilyen „elásott ország” ugyanis az arab földrajzírók (Abū-l-Fidā’, id. kiad. 206₃; *al-ard al-maġfura*: az elásott föld [ország]”) képzeletében éppen Baskiria táján valóban létezett. Erre gondolhatott első pillanatban a másoló is, amikor ideért a szövegben, és ezért tehette a *m.h.f.rīya* alak *m*-je fölé az *u* jelét.³ Mindebből az következik, hogy a *m.ġ.γ.rīya* változat értelmezésekor figyelmen kívül kell hagynunk Ibn Rusta kéziratának *u*-ját. Így pedig nincs akadálya annak, hogy Ġaihānī névalakjának első szótagját **maġ*-alakban rekonstruáljuk.

Ami a **moġyerīya* feltett alak második szótagjának *γ*-jét és *e*-jét illeti, NÉMETH GYULA (HonfKial. 314) magyarázata, amely szerint a *γ*-t a **moġyeri*

¹ A *muġ.γ.r.* névalakra „Magna Hungaria” című cikkemben (Száz. 1943: 300) már volt alkalmam felhívni a figyelmet. Moór, aki ezt az alakot fogadja el kiindulópontul, fejtegetéseimre „tudvalevőleg” utalással hivatkozik (NyK. LIV, 82; vö. ezzel szemben NéNy. IV, 123: *maġghar*). — OTROKOCsival kapcsolatban tett szóbeli közlésemre Moór (NyK. LIV, 83, 12. jegyz.) „tudomásom szerint” megjelöléssel utal.

² A mai magyar népnév alapján a *maġfariya* olvasatot fogadta el Ibn Rusta kritikai szövegének kiadója, DE GOEJE (BiblGeogrArab. VII, 142) és az ő nyomán BARTHOLD (Ezsl. I, 698) és MINORSKY (Hudūd 317–24) is.

³ Nagyon valószínű, hogy az „elásott föld” fogalma éppen ennek az íráshibának köszönheti eredetét. Erre mutat az is, hogy az „elásott föld”-ről a névén kívül semmit sem tudnak az arabok.

és *bašyir(d)* nevek keveredése magyarázza, ma is a legmegfelelőbbnek látszik. Ugyanez a keveredés azonban aligha jogosít fel egy második szótagbeli *e* feltevéseire.¹ Az arabban ugyanis eredeti *e* hang nincsen, *γ* előtti vagy utáni helyzetben pedig még olyan nyelvjárásokban sem várható *e*, amelyek egyébként ismerték az eléggé általános *a* > *e* hangváltozást (vö. például: arab *yalaba* > arab nyelvj. *yalebe* > oszm. *gulebe*). A *m.ğ.γ.riya* második szótagjában tehát aligha kereshetünk **yer-t*. Ezzel szemben a *bašyir(d)* név *γir(d)*-je alapján szinte magától kínálkozik egy **γir* olvasat.² Az utóbbi magyarázat mellett nagy súllyal esik latba az a tény, hogy Mas'ūdi (X. sz.) *b.ğ.γ.r.d.*-nak nevezi a Balkánon kalandozó magyarokat (CHWOLSON i. m. 104). Ennek a névalaknak a második szótagja ugyanis, a *γ.r.d* még világosabban a *bašyir(d)*-ra (vö. NÉMETH, HonfKial. 310) utal.³ — Az elmondottak alapján tehát Gaihāni *m.ğ.γ.riya* betűcsoportjának teljes hangalakját a **magyirya*-ban kell látnunk.⁴

5. Ha azonban a *magyar* népnév ősmagyar hangalakja **magyeri* volt, akkor ennek a névalaknak első szótagja pontosan megegyezik a *mažar*-elemű orosz földrajzi nevek első szótagjával. Az első szótag magánhangzója tehát nem volna akadálya annak, hogy a *mažar*-elemű földrajzi nevekben a honfoglalás előtti magyarság hátrahagyott nyomát lássuk (a *možeri*- [o: *mažeri*?] elemre vonatkozólag ezt már NÉMETH i. m. 330 is megtette). Az oroszországi *mažar*-második szótagbeli *a*-jának a későbbi nyugati *magyar* névalak megfelelő hangjával való egyezése párhuzamos hangfejlődés eredménye is lehet (a hangrendi illeszkedés az oroszországi magyarság nyelvében is érvényesülhetett). Nem teljesen világos ezzel szemben az oroszországi *mažar* (*možar*, *mžer*) régi hangalakjának és fejlődésének (**magye[a]ri* > *mažar*) kérdése.⁵

A Kuma melletti Magyar városának létezéséről az egyébként igen jól tájékozott mohamedán szerzők a tatárjárás előtti időkben egyáltalán nem tudnak, és aránylag igen késői alapításról tanúskodnak a régészeti leletek is. Aligha lehet tehát kétséges, hogy Magyar népe a tatárjárás alkalmával odasodródott magyar töredék volt. Igen gyümölcsözőnek ígérkezik ezzel szemben a baskiriai, Volga vidéki és mescser földi földrajzi nevek ilyen szempontból való alapos vizsgálata.

¹ Az írásban, minthogy *e*-jel nincs, az *e* jelül természetesen ebben az esetben is csak az *a* jelét várhatnók.

² Az arabban sem hangrendi illeszkedés, sem pedig *i* fonéma nincsen, tehát felesleges volna *i* olvasatot feltennünk.

³ A **magyeri* és *bašyir(d)* nevek *e*-je, illetőleg *i*-je különösen akkor lehetett alkalmas a keveredésre, ha az *e* zárt volt. Erre vonatkozólag azonban eltérnek a vélemények (PAIS: MNy. XLIX, 290: *ē*; GyÓNI i. m. 90: *e*; P. HIDVÉGI ANDREA: MNy. LI, 158: bizonytalan).

⁴ Kalandos MOÓR (NyK. LIV, 85, 92; vö. még Acta Ethn. II, 43, 96, 99; Acta Ling. II, 428–9) feltevése, aki szerint a bolgártörökök **božyir* alakban adták át az araboknak a magyarok nevét. A török *γ* ebben a névalakban szerinte egy eredeti *h-t* helyettesít: **ser(i)* < **her(i)*: a permick állítólagos neve az ősmagyarban.

⁵ A *judamakar* név nemcsak Ps. Moses Xorenac'inál, hanem grúz forrásokban (vö. WAKHOUCHT, Descr. Georg. 221) is előfordul. Teljesen elhibázott tehát BENDÉFY LÁSZLÓ (A magyarság kaukázusi őshazája. Bp., 1942. 31–2) emendációja (**Kummagyar*). BENDÉFY egyébként terjedelmes művében JERNEY (i. h.) adatait újítja fel. — Más állítólagos örmény adatokról vö. P. POUCHA: Acta Orient. IV, 171–5; NÉMETH, HonfKial. 330–1). — A *baskir* és *magyar* neveknek a mongol hadjáratok forrásaiban található névalakjairól és azok használatáról vö. P. PELLLOT, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or 138.

Géza nevünk eredete

Árpád-kori személyneveink közül az egyik leggyakrabban tárgyalt és legjobban ismert a *Géza* név. Eredeti helyes olvasatát (*Gyēŋcsa ~ *Gyēŋsa), régi magyar alakváltozatait (*Gyējcsa, *Gyējsa), személy- és földrajzi névi előfordulásait KARÁCSONYI JÁNOS, NAGY GÉZA, MELICH JÁNOS, JAKUBOVICH EMIL, PAIS DEZSŐ és mások (vö. GYÓNI, Görög feljegyzéses szórványeml. 38–40) kutatásai tisztázták. Általános elfogadásra találtak NÉMETH GYULA (MNY. XXIV, 147–51) fejtegetései is, amelyek szerint *Géza* nevünk magyar alapszava egy török eredetű méltóságjelölő szó.

A türk–kazár–magyar kapcsolatok vizsgálata során magam is foglalkoztam a *Géza*, *Gyula* és más Árpád-kori neveinkkel, különösen átvételük történeti körülményeivel. Ide vonatkozó kutatásaim során olyan adatokat is találtam, amelyek – úgy hiszem – hasznosan egészíthetik ki a *Géza* névről eddig elmondottakat, s egyben lehetségessé teszik az eddigi magyarázatok egyes homályos pontjainak felderítését is.

I. Az utóbbiak közül először talán azt említeném, hogy a *Géza* névnek az egykorú külföldi latin forrásokban található számos alakváltozata még magyarázatra vár. Ezek közül néhányra már SÁNDOR ISTVÁN (Sokféle VII [1801.], 143–6) felhívta a figyelmet, a továbbiakban azonban többnyire torzított formákat láttak bennük (vö. például KARÁCSONYI: Turul X, 40), s a figyelem akkor sem fordult feléjük kellő mértékben, amikor a fejlettebb helyesírástörténeti ismeretek ezt már indokolták tették volna. GOMBOS F. ALBIN Catalogusa – ha szövegkritikai apparátus nélkül készült is – ma már jelentékeny mértékben megkönnyíti ezeknek a szétszórótt adatoknak nemcsak történeti, de nyelvészeti felhasználását is (vö. Cat. Fontium Hist. Hung. IV. [CSAPÓDI Cs.] Bp., 1943. 61).

A *GÉZA* név régi magyar *Gyēŋcsa ~ *Gyēŋsa (*Gyēŋ- alapszó és -*cs* [~ *s*/ + *-a* kicsinyítőképző-bokor: BÁRCZI, TihAl. 141–4, 157–60) változatát a külföldi forrásokban is megtaláljuk. Így VII. Gergely pápának I. Géza magyar királyhoz intézett leveleiben *Geusa alakban: 1074: *Geuse* gen., 1075: *Geusam* acc., 1075: *Geuse* dat. (ed. CASPAR 85, 218, 229). A latin szóvégi *a* itt, ugyanúgy, mint I. Géza érmefeliratainak *Geuca* névalakjában (vö. NÉMETH: MNY. XXIV, 147) ejtésbeli ómagyar *ä*-t jelöl. A pápai levelek *s*-szének eredeti hangértéke bizonytalan, de tekintettel arra, hogy ez az adat végeredményben bizonyára valamilyen magyarországi forráson alapul, ebben az esetben is lehetségesnek tarthatjuk az *s* vagy *cs* olvasatokat. Géza érméinek *c*-je ezzel szemben – mint XI. századi okleveleinkben (vö. KNEZSA. Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig 14–6) – világosan *cs*-t jelöl. – A *Gyēŋcsa ~ *Gyēŋsa nevet (I. Géza) a német Manegold (a XI. század végén írt: GOMBOS 1490) *Gieuso* formában jegyezte fel latin nyelvű munkájában. Itt azonban a szóvégi *ä* helyén már latin *o*-t találunk (az ilyen adatok értékelésére vonatkozólag vö. BÁRCZI, TihAl. 98). Érdekes a szókezdő magyar *gy*-nek a *gi* betűkapcsolattal való, egyébként természetes (vö. KNEZSA i. m. 77) írásmódja is. Ugyanez a jelölésmód később nálunk is feltűnik (vö. KNEZSA i. m. 22). Ami a németországi feljegyzésű *Gieuso* és alább tárgyalt más latin alakok *s*-szét illeti, ezek lehetnek magyarországi latin feljegyzésű, *š* vagy *cs* kiejtésű *s*-szes formák átvételei, de figyelembe kell vennünk azt is, hogy a mai német *s* helyén a XI. században még a német feljegyzők nyelvében is *š* hangzott (vö. KNEZSA i. m. 65, 67), amely a németben ekkor még hiányzó

cs hangot is helyettesíthette (vö.: MOÓR ELEMÉR, Westungarn im Mittelalter 198–9; KNIEZSA i. m. 69). — A *Gyēūcsa alaknak bajor nyelvterületen feljegyzett latin formái a Salzburgi Necrologiumok *Geutse*, valamint az Admonti Necrologium hibásan másolt *Kautse* változatai (így GOMBOS is 1667–8; mindkét adat II. Géza halála napjának feljegyzésében; a necrologiumok forrásaiban ezek valószínűleg genitivusi [*Geutsae regis] formák voltak).

2. A XII. századi csehországi latin feljegyzésű *Deuca (GOMBOS 2292–3, *Deucam* acc., *Deuce* gen.: II. Géza) alak is világosan a *Gyēūcsa nevet tükrözi. Ugyanezt a változatot (*Deuca* nom.) tartalmazzák a cseh necrologiumok is (vö.: K. SCHÜNEMANN, Die Deutschen in Ungarn 35, 4. jegyz.; GOMBOS 1672). A magyar *gye*-nek a jellegzetes (vö. KNIEZSA i. m. 61–2) *de-* (o: d'e) átirása cseh jelölési sajátosság, és a magyar *cs*-nek a *c*-vel való jelölése is pontosan megfelel a XII. századi cseh helyesírási szokásoknak (vö. KNIEZSA i. m. 68–9).

Ehhez a *Deuca változathoz tartozik Pribislaw XIV. századi krónikájának hibásan másolt *Deuthe* (gen.) névalakja is (GOMBOS 1994). — A cseh feljegyzésű *Deuca* alakra emlékeztet az 1075-ben élt *deuczha* száznagy neve a garamszentbenedeki apátság többször másolt (vö. KNIEZSA i. m. 14) alapítólevelében (1075/1124/1217; vö. PAIS: MNy. LI, 529–30). SZABÓ DÉNES MNyTK. 85. sz. 23–4) ezt a *deuczhá*-t tartja *Décs* helység (Békés megye; 1403: *Deche*, 1138/1329: *Geijca*, *Geijfce*, *Geiche*, tehát — amint alább látni fogjuk — a Géza név egyes régi változataival azonos alakok) névadójának. A *deuczha eu*-ja, ha ez a név valóban a *Gyēūcsa átirása, megfelel a *Gyēūcsa* XI. és XII. századi feljegyzésű változataiban található *eu* jelölésnek. A *de* betűkapcsolat azonban, mint a *gye* jele, magyar forrásainkban szokatlan; egy szókezdő *gye* > *de* hangváltozást pedig, tekintettel arra, hogy a név még 1138/1329-ben is *gy*-re mutató átirásokban maradt fenn, 1075-re aligha vehetünk fel. Elképzelhető ezzel szemben, hogy a *deuczha* név az eredetiben *G*-vel kezdődött (vö.: 1141/1146: *geuc-czha*: PAIS: MNy. XXX, 109; MIKOS: MNy. XXXI, 249; KNIEZSA i. m. 24; az olvasat FEJÉRPATAKY kétértelmű megjegyzése miatt nem teljesen világos).

Egy cseh **Deu-*, illetőleg a kettőshangzó kiküszöbölésével *Dev kezdetű forma átvételén alapszik az a *Deuix* változat is, amely Géza fejedelem és Szent István kortársának, merseburgi Thietmarnak a német földön latinul írt krónikájában maradt fenn. Ezt a névalakot régebben Thietmar korábbi kiadásából (MGH. SS. VI, 682_a) *Deuix* formában szokták idézni, bár néhány még régibb kiadó és fordító a *Dewix*, KUNZE iskolai kiadása pedig a *Deuix* olvasatot fogadta el. Az utóbbi R. HOLTZMANNnak a legújabb kiadásban (MGH. SS. Nov. Ser. IX, 497, 8. jegyz.) tett megjegyzése szerint határozottan hibás. A cseh *Deuca* változatra való tekintettel a leghelyesebb szerinte a *Deuix* írásmód. Ez az érvelés nem teljesen meggyőző: Thietmar névalakja nem egy cseh *Deuca eredetire, hanem olyan cseh változatra mutat, amelyben egy szóközépi *vi* szótag is volt. Ennek a *v*-jét pedig általános helyesírási szokásnak megfelelőleg (vö.: BÁRCZI, TihAl. 128; KNIEZSA i. m. 69, 71) jelölhette mind a két *u* vagy akár *uv* betűkapcsolat is. A *Deuix és *Dewix formák tehát egyformán jogosultak, s mindkettőben egy cseh eredeti *Devi-átvételt láthatjuk, amelyet Thietmar — valószínűleg egy *ča* szóvég helyén — latinosító szóvégi *x*-szel látott el. — A *Devix alak cseh eredetét nemcsak a szókezdő *de* betűkapcsolat és az bizonyítja, hogy Merseburgba, Csehország túlsó határának közelébe elsősorban cseh közvetítéssel juthatott el Géza

fejedelem neve, de az is, hogy Thietmar valóban a szlávok kiváló ismerője volt, s hogy pár sorral a *Deuvix* név után Szent István anyjának nevét (*Beleknegini*) is szláv fordításban közli (vö.: MELICH, HonfMg. 247–53; PAIS: MNy. XXXI. 270; BERRÁR JOLÁN: MNyTK. 80. sz. 25). Minden valószínűség szerint igaza van tehát GYÓNI MÁTYÁSNAK (i. m. 39–40), amikor a *Deuvix* alakot — bár közelebbi bizonyítás nélkül — ő is szláv közvetítésének mondja. A **Devix* alak *i*-jének magyarázata azonban (vö. alább), mind itt, mind pedig a következő adatban — ha csak a **Gyēŭcsa* eredetiből indulunk ki, látszólag leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik.

Thietmar **Devix*-jéhez a legközelebb az a bizánci feljegyzésű változat áll, amelyet a magyar korona alsó részén levő, I. Gézátrábrázoló zománckép feliratából Γεωβιτζιάς alakban (ῶ: *jeovidzas*) ismerünk (MORAVCSIK: Szent István-Eml. III. 446. MNy. XXXI, 137–40). Ez világosan három szótagú szó, amelyben ismét feltűnik az imént tárgyalt *vi* szótag is. GYÓNI (i. h.) szerint ez szintén szláv közvetítésű alak, amelyben az ω „egy magyar **Gyēŭcsa* névalak” ű-jét írja át. Honnan került azonban a névbe a *vi* szótag? — Bizonyos nehézséget jelent a szláv közvetítés feltevése esetén a bizánci Γε ~ magyar *Gyē* megfelelés is. Egy szláv *D'e* bizánci feljegyzése ugyanis természetesebb volna a Δε betűkapcsolattal. Erre mutat például az albán Devolli folyó szláv *Děvoli* nevének bizánci Διάβολις, Δεάβολις alakja (vö. A. VAILLANT, Grammaire comparée des langues slaves I. Lyon—Paris, 1950. 114) s közvetve a cseh *Deuca* írásmód is. — A *Deuvix* és Γεωβιτζιάς névalakok magyarázata — amint alább (332) látni fogjuk — valószínűleg egészen más módon lehetséges. Egyelőre jegyezzünk meg annyit, hogy ez a két névalak egy *vi* szótagot is tartalmazó három szótagú eredetire mutat.¹

3. A közös forrásból merítő XII–XIV. századi osztrák krónikák IV. Henriknek I. Géza ellen 1073-ban viselt hadjáratával kapcsolatban (1074: „Heinricus rex in Ungariam adversus *Goutsonem* patrualem Salemonis profectus incassum rediit”), továbbá II. Géza halálának feljegyzésében (1162: „*Goutso* rex Ungarie obiit”) említik a *Géza* nevet (GOMBOS 90, 156, 267, 504, 559, 677, 751, 1484). Az egyes krónikáknak az idézett két latin mondatban használt főváltozata a *Goutso* (acc.: *Goutsonem*; *Goutso*) és a **Ioitsco* (acc.: *Ioitsconem*). Ezek az adatok az osztrák krónikák 1793–1794. évi kiadásából, továbbá a Monumenta Germaniae Historica korai köteteiből nálunk is régen ismertek voltak, meggyőző magyarázatuk azonban *ou*-juk, illetőleg *oi*-juk miatt mindezekig nem látszott lehetségesnek, s így a *Géza* név magyarázatakor legtöbbször egyszerűen figyelmen kívül hagyták őket. Talán csak NAGY GÉZA (Turul IX, 121–2) volt kivétel, aki éppen ezeknek a változatoknak az alapján vette fel a *Géza* névnek az egyetlen más forrásból sem igazolható **Gyovicsa* ~ **Gyoucsa* változatát. — Nézetem szerint azok után, amiket BENKŐ LORÁND (NyK. LIV. 59) írt az ómagyar *ēŭ* > *ōŭ* > *ō* fejlődés *ōŭ* fokáról a magyar kettőshangzókat tárgyaló tartalmas cikkében, a *Goutso* adat magyarázata nem okoz nehézséget. BENKŐ bizonyítékai közül én csak a *Gourin*-ra hivatkoznám, amelynek első része nyilvánvalóan egy ejtésbeli **Gyōŭr* alakot tükröz (vö. még BÁRCZI, Hangtört. 70)²: a *Gou* írásmód tehát a *Goutso* esetében is **Gyōŭ* eredetét adhat vissza. Az osztrák krónikák ebben az esetben a *Géza* névnek

¹ A GYÓNITÓL ide sorolt szlovák *Devicne* (?) földrajzi név külön vizsgálatot érdemelne.

² Vö. PAIS, Az -n határozórag történetéhez: MNy. XXXV, 315.— P. D.

olyan változatát rögzítették, amely magyar forrásainkban nem maradt fenn. Fennmaradt ezzel szemben a magyarban a *Gyeu-nek *Gyöu fokon keresztül fejlődött *Gyó* alakja az *Al-Gyó*, *Gyöd*, *Gyüd* földrajzi nevekben, amire PAIS DEZSŐ mutatott rá meggyőző módon (MAN. 117, MNy. XXIII, 507, Script-RerHung. I, 116, 2. jegyz.; vö. még: SZABÓ DÉNES: MNyTK. 85. sz. 19–20; MOÓR i. m. 134–5).

Hogy a latinul írt osztrák krónikák *Goutso* névalakja mögött milyen kiejtett bajor névalak áll, természetesen nem volna könnyű megmondani. Azonban *ou* kettőshangzó volt az egykorú bajorban is (vö. V. MOSER, Frühneuhochdeutsche Grammatik I/1. Heidelberg, 1929. 154), s — úgy látszik — ismereteseek ugyanonnan *oi* nyelvjárási fejlemények is (vö. MOÓR i. m. 189–90). Talán nem lehetetlen tehát, hogy a latin írású bajor *Gou*, *Ioi* változatok *ou*-vel, illetőleg *oi*-val hangzó formákat adnak vissza. — A szókezdő magyar *gy* ~ bajor *j* változás magyarázata nem ütközik nehézségekbe: a bajor *j* ugyanis a magyar *gy*-t — a ritkább *g* mellett —, amint néhány világos földrajzi névi példa bizonyítja (MOÓR i. m. 192; KNIEZSA i. m. 71) szabályosan helyettesíti. A *Goutso*, *Goutsco* és *Ioitsco*, *Ioitscho* alakok *ts*, illetőleg *tsch* betűkapcsolatai szintén szabályosan jelölik a *Gyöücsa cs-jét (a *t* + *s*, *t* + *sc*, *t* + *sch* betűkapcsolatok *š* hangértékű *s*, *sc*, *sch* elemeire vonatkozólag vö.: KNIEZSA i. m. 69, 73, 74–75; BÁRCZI: Acta Lingu. I, 31–4; MOÓR i. m. 198–9). Nyilvánvaló íráshibában alapulnak a *Ioitsco*, *Goutsa változatnak az osztrák krónikákban (GOMBOS 559, 763) található *Iottscnem*, *Loutse*, *Poutsa* névalakjai.

A bajor *Goutso* formával azonos vagy hasonló hangértékűnek tekintetjük a *Gouso* (indecl.) változatot is, amely Eberhard salzburgi püspöknek a II. Gézához 1161 táján írt levelében (GOMBOS 863) fordul elő. Ez a *Gouso* alak egyben megmagyaráz egy vele szorosan összefüggő másik — eddig rejtélyes — formát: a II. Géza királynak ugyanehhez az Eberhardhoz előzőleg, 1161 táján (vö. PAULER, MNT. 293) küldött levelében WENZELNÉL (Árp-UjOkm. VI, 102) található *Goviso* (nom.) aligha lehet más, mint egy eredeti *Gou(t)so* elírása. Erre mutat az is, hogy FEJÉR (CodDipl. II, 161) HANSIZ (Germ-Sacr. II, 272) nyomán ugyanitt *Goviso* helyett *Couso*-t olvas. Feltehető tehát, hogy a HANSIZTÓL használt és a WENZELNÉL „Bécsi udv. kézír. 629. sz. 55. lev.” jelzéssel közölt másolatok nem voltak azonosak (vö. SZENTPÉTERY, Krit.J. I, 33). Ugyanezzel az elírással találkozunk a Chronicon Garstense egyik helyén, ahol (GOMBOS 559) a következő alakokat találjuk: 1146, 1163: *Goviso* (nom.). 1162: *Gouis* (gen.). Ugyanez a forrás használja az imént tárgyalt *Iottscnem* (acc.) változatot is (1074: I. Géza). Minthogy az 1162. évnél közölt mondat szó szerint egyezik a többi krónikák szövegével, azok azonban a *Goviso* helyett *Goutso*-t írnak, nem kétséges, hogy — mint II. Géza és Eberhard levelezésében — itt is elírással van dolgunk. Elhibázott volna tehát a *Goviso* formákat a *vi* szótagot tartalmazó adataink közé sorolnunk.

A *Gouso* változattal függ össze a bajor Notae Weltenburgenses (GOMBOS 1712: I. Géza) *Gonzonem* (acc., így GOMBOS is; helyesen: *Gouzonem*, nom.: *Gouzo) névalakja, amelyben a *z* szintén jelölhet magyar *cs*-t (vö. KNIEZSA i. m. 69). Valószínűleg egy német *Gouzo* formára vezethető vissza Chavannesi Ademar (GOMBOS 16) *Gouz* és esetleg Gaufredus de Bruil (GOMBOS 976) *Gonzalco* (olv. *Gouz + ?) adata is. Az utóbbi forrást azonban GOMBOS is a „maxima ex parte fabulose enarrata” szavakkal jellemzi (Gaufredus — úgy látszik — pár sorral később a bibliai eredetű *Iosepha* nevet is használja II. Géza nevéként).

A bajor *Gous/z/o* és *Ioitsco* változatok feljegyzési sajátosságait egyesíti magában Freisingeni Otto (GOMBOS 1774) *Goizo* (gen.: *Goizi*), valamint a Klosterneuburgi Necrologium-nak *Iouotsa* (GOMBOS 1658; olv. *Ioutsa*: II. Géza) névalakja is. — Ide tartozik végül Hersfeldi Lamprecht *Io(i)as* (abl.: *Iojade* acc. *Ioadem*: I. Géza) adata is, amely látszólag azonos a Lamprechttől eredeti összefüggésében is említett (ed. HOLDER-EGGER 5₁₅) bibliai עִיטָּ: LXX: *Iwás*: Vulg.: *Ioas* (II. Kir. 12, 1) névvel (így magyarázza a *Ioias*-t HOLDER-EGGER, i. kiad. 78). Azonban nem kétséges, hogy a bibliai *Ioias*-szal való kontaminációra a *Géza* névnek csak egy eredetileg is *Ioi*-val kezdődő német változata lehetett alkalmas.

4. A magyar **Gyöücsa* eredetit tükröző bajor változatok mellett a XII. században és azután mind a magyar, mind a külföldi forrásokban egyre tömegesebben olyan változatok mutatkoznak, amelyek csak egy magyar **Gyēicsa* ~ **Gyējsa* eredetiből magyarázhatók. Ennek a változatnak az *ei* kettőshangzója általánosan elfogadott magyarázat szerint egy mellékfejlődést követve (*eü* > *ei* > *é* > *i*) korábbi *ēü*-ből fejlődött. A **Gyēücsa* ~ **Gyēüsa* névből a *Gyēicsa* ~ *Gyējsa* alak NÉMETH (MNY. XXIV, 148) szerint 1100 körül fejlődött: II. Géza viaszpecsétjén *Geisa* alakban, ólombulláján *Geise* (gen.) formában olvasható (NÉMETH: i. h.). XII. századi okleveleinkben a következő változatokat találjuk: *Geyfa*, *Geyse*, *Geissa*, *Geisse*, *Geiffa*, *Geiza*, *Geize*, *Geica*, *Geythfa*, *Geytfe*, *Geifce* (vö. MIKOS: XXXI, 249; az idézett alakok közül az *a* végűek nominativusi és ablativusi, az *e* végződésűek genitivusi és dativusi formák). Krónikáinkban később még néhány más alakváltozat is felmerül: *Geicha*, *Geyca*, *Geyssa*, *Geyza* (ScriptRerHung. I, 523; vö. még JAKUBOVICH: MNY. XVI, 125–7, XVIII, 165).

Ami ezeknek a névalakoknak a helyesírási sajátosságait illeti, az *i*-vel való írás régebbi, mint az *y*-os (KNIEZSA i. m. 21, 24; SZABÓ DÉNES: MNY. XXXIII, 102). Az *s*-ses (*f*-ses), illetőleg *sc*-s (*f*-s) és *ss*-ses (*ff*-ses, vö. KNIEZSA: MNY. XXIV, 320–4) alakok hangértéke ebben a korban is kérdéses (KNIEZSA i. m. 19–20, 22–4, 74–7), lehet *š*, de lehet *cs* is, sőt PAIS (MNY. XXX, 109–10) a *Geifce* (gen.) és *Geiza* alakok esetében az *sz*-szes olvasatot is lehetségesnek tartja. A *cs* hangértékben a legrégebbi a *c* jelölés. későbbiek a *z*, *cz*, *ch*, *czh*, *ths*, *ts* írásmódok (KNIEZSA i. m. 16, 19, 23).

A külföldi krónikák a **Gyēicsa* ~ **Gyējsa* nevet részben ugyanilyen változatokban használják. A XII–XIV. századi bajor krónikában (GOMBOS 267, 315, 505, 762, 1754, 1766) *Geizza*, *Geysa* és *Geiza* alakokat találunk. Az *ei* kettőshangzót *ai*-val is jelölik (GOMBOS 1770). — A *Geisa* és *Geissa* változatok megvannak a lengyel forrásokban is (GOMBOS 996, 1400; 455). A lengyeleknél a későbbi történeti művekben a *Geyssa* forma is használatos (GOMBOS 1594, 2577). — Az olaszországi forrásokban *Geysa* (GOMBOS 1986) van, a XIV. századi velencei *Geyza*, *Geiza* (uo. 59–62) formák mellett. — A *z*-s írásmódot (*Geyza*, *Gejza*, *Geizza*) alkalmazták a dalmát (GOMBOS 2224) és a késői német források is (uo. 354, 373, 377). Aventinusnál azonban (*Geizo*, *Geyzo* és *Geitzo*) a magyar *ä*-t *o* jelöli.

5. A külföldi források egy részében, már a XII. századtól kezdve egyetlen betűt találunk a magyar feljegyzésű *Geisa* és más névalakok *ei*-jének a helyén. Ezeknek az *ei* helyén *e*-vel vagy *i*-vel írt változatoknak a magyarázata több okból is igen nehéz. Egyrészt kérdéses az átatott magyar forma hangalakja. A **Gyēicsa* alak mellett — amint a *Décse* földrajzi név (vö. EtSz.)

és talán az 1166: *Geche* (gen.: I. Géza) adat is mutatja — olyan *Gyécse*. sőt esetleg *Gyicsa* alakokkal is számolnunk kell, amelyek a mi forrásainkban nem maradtak fenn. Márészt számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a német feljegyzésű alakok *i*-je esetleg magyar *é*-t is helyettesíthet (vö. Moór i. m. 187), a távolabb feljegyzett alakok esetében pedig sokszor lehetetlen megállapítani, hogy milyen közvetítéssel került oda a név. A XII—XIII. századi német forrásokban előforduló ilyen alakok a *Giso* (GOMBOS i. m. 2560, 2564) és *Gizo* (uo. 519), valamint *Gysa* (uo. 763). — Albericus (XIII. sz.) aki különböző forrásokból veszi magyar vonatkozású tudósításait, II. Géza nevéként a *Gizza* névalakot használja, hozzáfűzve a „vel *Gecha*” kifejezést (GOMBOS 28). Géza vezért azonban ugyanő (uo. 28) — a *gy ~ j* hanghelyettesítésből ítélve — német forrás nyomán *Ieche* (gen.) néven említi. — A lengyel—magyar, továbbá bizonyos sziléziai és lengyel krónikák XIII—XV. századi, egyébként igen kétértelmű tudósításaiban, valamint Miechovi Mátyásnál és Dlugosz-nál szintén *e*-t találunk az *ei* helyén. s a *gy ~ j* hanghelyettesítést is megtaláljuk ugyanezekben a változatokban: *Iesse*, *Yesse* nom. (hibásan *Iestae* gen.: GOMBOS 117, 145, 202, 455, 476, 566—8, 574, 1313, 1593, 2061). A magyar *gy* (vö. Miechovi Mátyás *Gyesse* névalakját) helyettesítésére a lengyelben ekkor már szükség volt, mivel a *d'*-ből a XII. század végére *dž* fejlődött (VAILLANT i. m. 46). BOD „*Geisa*: *Jesse*” megjegyzésével kapcsolatban KARÁCSONYI (vö.: MNy. III, 170; MNy. XXIV, 148; GYÓNI i. m. 40) tévesen állítja, hogy a *Jesse* alak csak Thietmárnál fordul elő. Thietmar egyáltalán nem közli ezt a formát, amely a lengyel—magyar krónikák jellemző változata. — Sigbert Gemblacensis XII. századi folytatója (GOMBOS 312—3) Manegoldhoz hasonlóan *gi*-vel írja a magyar *gy*-t II. Géza és Géza herceg nevének *Giezo* alakú feljegyzésében, s ezzel lényegében azonos a XIII. századi folytató *Gyezo* alakja is (uo. 766). — A velencei *Zechae* (gen.) és *Zeicha* adatok (XIV. és XVI. sz.: GOMBOS 1593, 1550) *z*-je szabályos velencei jelölés (vö. MELICH, SzJöv. I/2, 33—5).

A Kinnamosnál (XII. század vége) görög írással feljegyzett Γειτζᾶς (pontosabban Γειτζᾶς-t kell olvasnunk) alak egy magyar *Gyeica átírása (vö.: GYÓNI i. m. 40; MORAVCSIK, ByzTurc. II, 104). A Kinnamosnál és Niketas-nál fennmaradt Γαρτζᾶς változat *a*-ja — bár mindkét szerzőnél ismételtelen előfordul — elírásnak látszik *ε* vagy *ει* helyett.

6. A feltett török *jig ~ džiy* alapszó (vö.: NÉMETH: MNy. XXIV, 149. HonfKial. 126, 292) hangalak szempontjából kifogástalan előzménye lehetne a magyar *Gyē-nek (PAIS: ScriptRerHung. I, 116, 2. jegyz.), jelentéséről azonban nem mondhatjuk el ugyanazt. A *jeg* (türk. *jig ~ jäg*, ujjg. *jig ~ brahmi* írásos *jeg*, oszm. *jāj*, azerb. *jāj*, csag. *ig* 'feljebb levő [előkelő], jobb [előnyös]' szó (RADL. III, 313, 415; Anallnd.; TürkTurfText. VII.; CAFEROĞLU: MALOV, ПамДревнТюркскПисм.; BAILEY: BSOS. IX 2, 296; vö. NÉMETH: i. h.) ugyanis — amint THOMSEN (Turc. 21, 2. jegyz.) hangsúlyozza — mindig egy közép- vagy felsőfokú melléknév értelmében használatos.¹ Ugyanilyen jelentései vannak a *jeg* szabályos mongol megfelelőjének (*dege-), illetőleg származékainak is: *degere* 'oben, über, besser' (vö.: RAMSTEDT: KSz. XV, 148, KalmWb. 91, MSFOu. XCV, 260, JSFOu. LV, 51—2, MSFOu. CIV/2, 32; POPPE, MongGramm. 59, MSFOu. CX, 62, 146). Ez a jelentés alkalmassá

¹ Ezért nem valószínű, hogy I. Géza királyunk másik (vö. JAKUBOVICH: MNy. XXIII, 238) neve, a *Magnus* (Manegoldnál *Magnisonem* acc.) a *Gyēica* név fordítása volna (vö. már NÉMETH: i. h.).

teszi a *jeg* közszót összetett méltóságnevekben való használatra: például *Jeg qu/o/nčui* 'Fő qu/o/nčui' (*qu/o/nčui* 'az uralkodó feleségének a méltóságneve'; vö. THOMSEN i. h.), amelyben azonban a *qu/o/nčui* a valódi méltóságnév, a *jeg* pedig olyan szerepet tölt be, mint az *uluy* 'nagy' szó az *Uluy beg* összetett címben. Nem meglepő tehát, hogy a *jeg* szó önálló méltóságnévként eddig sem a török, sem az ujjur, sem más török forrásból nem került elő, de hiányzik az egyébként igen gazdag arab, perzsa, örmény, szogd, saka stb. feljegyzésű török szórvány-névanyagunkból is, és nincs meg a magyarsággal egykor szoros kapcsolatban volt török népeknél sem. Felmerül tehát a kérdés, hogy — NÉMETH alapgondolatát továbbra is szem előtt tartva — nem találunk-e a török, közelebbről a kazár méltóságnév-anyagban más, megfelelőbb alap-szót a magyar *Gyēn számára. Úgy gondolom, hogy erre a kérdésre igennel válaszolhatunk.

„Herakleios török szövetségesei” című cikkemben (MNY. XLIX, 319–20) rámutattam arra, hogy Herakleios harmadik perzsa hadjáratának (626–628.) elbeszélésében a kazár uralkodó az örményeknél a *Jebu* (a *j-t dž* hangértékben használom), a grúzoknál a *Jibyo*, Theophanesnél pedig a *Ziéβηλ* nevet viseli. Ugyanott rámutattam arra is, hogy ez a név azonos a bizánci feljegyzésű nyugati türk (*Σιλ)ζιβουλος*, arab (< középperzsa) (*Sin*)*jibu* és a szintén bizánci feljegyzésű nyugati türk (*Σπαρ)ζεγροον* névalakokkal, továbbá arra is, hogy ugyanez a név a keleti türköknél *yabyu* alakban volt meg. Az eddigiekhez még azt tenném hozzá, hogy a nyugati türk és kazár változat *γ*-je megvan a *Jibyo* és *-ζεγροον* alakokban, hiányzik ezzel szemben nemcsak a meggörögösített kazár *Ziéβηλ* és nyugati türk *-ζιβουλος* formában, de az arab feljegyzésű nyugati türk *-jibu*-ban és az örmény feljegyzésű kazár *Jebu*-ban is. A *γ* váltakozó meglétének, illetőleg már 628 táján mutatkozó hiányának a legtermészetesebb magyarázata az, hogy ez a spirans már eltűnőfélben volt mind a nyugati türk, mind pedig a kazár alakokban. Ami a *b-t* illeti, az örmény, grúz és arab forrásokban ezt az írásmódot találjuk. A bizánci *-ζιβουλος* és *Ziéβηλ* *β*-jának azonban a középgörögben *v* hangértéke volt, s bár a bizánciak az idegen nyelvi *b* feljegyzésére a *β*-t régi *b* hangértékében is használták, a *zeugun* hangértékű *-ζεγροον* szintén eredeti *v* hangértékre mutat. Eredeti hangértékű azonban nemcsak *b-t* és *v-t*, hanem éppen az írott formákban mutatkozó *b ~ v* váltakozásra való tekintettel bilabialis spirans *β*-t is számításba kell vennünk. Hasonló a helyzet a török nyelv különböző más írásrendszerekkel feljegyzett régi szórványemlékeinek a területén is: bizonyos szórványok esetében a *v-s* írásmód legalább olyan régi, mint a *b-s*. Nem lehetetlen, hogy ezekben az esetekben vagy egy részükben szintén ejtésbeli *β* áll az ingadozó írásmódok mögött, s a következtelen jelölés-mód annak az eredménye, hogy a kérdéses adatok olyan írásrendszerekkel vannak feljegyezve, amelyek nem rendelkeznek külön jellel a bilabialis spirans részére (vö. THOMSEN: KSz. II, 255–6). Az arab írásos régi török nyelvemlékekben, ahol nemcsak a *β*, de a *v* jelölése is nehézségekbe ütközött, az arab *μ*-vel vagy a három pontos *ف*-fel (vö. például a *Tavğāđ* nevet Kāšgarinál) jelölt „*v*” (vö. BROCKELMANN, OsttürkGramm. 22) mögött — legalább is az esetek egy részében — szintén állhatott ejtésbeli *β*.

Egy *b ~ v* váltakozással egyébként is találkozunk a török nyelvek területén (vö. RÄSÄNEN, Lautg. 124–31), s nem éppen gazdag példatárunkból ítélve *v* vagy *β* volt a magánhangzók közötti török *b* helyén a magyar nyelv honfoglalás előtti jövevényszavait átadó török nyelv(ek)ben is (vö. *szór*

és öröl szavaink török alapszavát: GOMBOCZ, BTLw. 168; NÉMETH: MNy. XXVIII, 9; LIGETI: MNy. XXIX, 179).

Az elmondottak értelmében a tárgyalt nyugati türk ~ kazár méltóság-név egykorú hangalakját a *džēvu ~ *džēbu (*džēbu*) formákban kell látnunk. Az *ē* felvételét a grúz *i* ~ örmény *e* ~ bizánci *i*, *e* és *ae* megfelelés indokolja. — Ez volt nézetem szerint a magyar *Gyēu alapszava, amely valamikor a VI. század után került át a honfoglalás előtti magyarok nyelvébe.

Érdekes, hogy a török labialisok hang- és írástörténeti értelmezésében mutakozó nehézségek számos vonatkozása a magyar labialisok esetében is megtalálható. A magyarban is előfordul (vö. PAIS: MNy. LII, 15–9) *v* ~ *b* váltakozás, s magyarzata itt is egy közös előzménynek, a *β*-nek a felvételével történhetik a legtermészetesebben (vö.: BÁRCZI: MNy. LII, 11–2; DEME LÁSZLÓ: uo. 13–4; KÁLMÁN BÉLA: uo. 21–3). A román nyelv magyar jövevényszavainak néhány hangtani sajátága a PETROVICI EMIL kitűnő előadásában (vö. MNy. LII, 6–11)¹ elhangzottak tanúsága szerint szintén világosan bizonyítja, hogy a magyar *v* hang helyén korábban egy bilabialis spirans képzésű hangot ejtettek. Bár PETROVICI megállapításainak érvényességét a magyar hangtörténet és a magyar nyelvjárások szakértői mind kronológiai, mind pedig földrajzi szempontból erősen korlátozták (vö.: DEME: i. h.; TAMÁS LAJOS: MNy. LII, 15; BENKŐ: uo. 23–6), az a tétel általános elfogadásra talált, hogy a későbbi magyar *v* (és részben *b*) előzményeként az ősmagyarban *β* volt.

Egy török *džēvu ~ *džēbu* (*džēbu) forma átvétele tehát az ősmagyarban *džēbu alakban történhetett, amelyben a *β* vagy egy török eredeti *β*-nek felel meg, vagy pedig egy átadott török *v*-t helyettesít (vö. DEME: MNy. LII, 11–2). Ez a névalak a későbbiek során vagy ilyen illeszkedés nélküli formában élt tovább az ősmagyarban, vagy pedig idők folyamán az ősmagyar szóvég-szabályoknak (vö. BÁRCZI, Hangtört. 13–5) is megfelelő *džēbi, illetőleg az ősmagyar nyelvjárási *ü*-k (vö. BÁRCZI, Régi m. nyelvj. 7) megjelenése után (amit ebben az esetben a *β* labializáló hatása is elősegíthetett) részben *džēbu fejlődhetett belőle. Ezek az ősmagyar *džēbi és *džēbu alakok — úgy gondolom — kifogástalan alapot szolgáltatnak a Géza név összes régi formáinak értelmezéséhez.

Szembeötlő elsősorban, hogy az igen régi Γεωβιτζás és *Devix névalakok vi szótagja kitűnően magyarázható egy kicsinyítő képzős *džēpitša változatból. A Γεωβιτζás alak εωβι betűcsoportjának ω-jában, mivel a középgörög ω már csak hangsúlyos helyzetben jelölt hosszú hangot, a *β*-t bevezető labialis hangképző-elem pleonasztikus jelölését, illetőleg az egész εορι betűkapcsolatban egy magyar *ēbi* megfelelőjét láthatjuk. A magyar *β*-t a oseh *Devix alakban is helyettesíti a *v*.

A *džēbu változat szóvégi *ü*-jének redukálódása valószínűleg igen korán végbement (vö. BÁRCZI, TihAl. 79), ami a szóvégre került *β* vokalizálódását vonta maga után. Az így keletkezett *Gyēu alakot tükrözik az Al-Győ név Győ elemének az ősmagyar korban feljegyzett *Geu*, *Gew* alakjai (vö. SZABÓ DÉNES: MNyTK. 85. sz. 19–20). További fejleményeiről (*Gyeu* > *Gyōu* > *Gyō*) fentebb (328) már szóltunk. Arra a kérdésre, hogy a -csa (-sa) kicsinyítő-képző-bokrot az ősmagyar *džēbu név egyszótagúvá válása után (és részben

¹ Géza nevünk itt előadott magyarázatának alapgondolatait ez az előadás és az utána elhangzott tanulságos hozzászólások támasztották bennem.

következtében) vagy pedig még eredeti kétszótagú formájában vette-e fel, határozott választ nem adhatunk. De a későbbi fejlemények — úgy gondolom — egy eredeti **Gyēβūcsa*-ból is kifogástalanul magyarázhatók. Ha ugyanis figyelembe vesszük BENKŐnek (MNY. LII, 25—6) az ősmagyar β kivetésére vonatkozó fejtegetéseit, nyilvánvaló lesz, hogy a β kivetése után egy **Gyēβūcsa*-ból is **Gyēūcsa*-nak kellett fejlődnie. A β kivetését a rákövetkező labialis hang, az *ū* itt is elősegíthette. Arra a kérdésre, hogy vajon a XII. századi **Gyēicsa* alakot is — a fentebb említett **Gyēūcsa* > **Gyēicsa* fejlődés feltevése helyett — nem volna-e megfelelőbb ismét BENKŐ tételét alkalmazva egy régi **Gyēβicsa*-ból a β kivetésével magyarázni, a magam részéről nem tudnék határozott feleletet adni. Tekintettel arra, hogy a **Gyēicsa* alak feltűnése vagy száz évvel megelőzi az alkalmi és nem minden esetben világos *ēū* > *ēi* fejlődés (illetőleg megfelelés) XIII—XIV. századi példáit (vö. BARCZI, Hangtört. 71), egy ilyen magyarázat talán nem volna lehetetlen.

Ami a későbbi fejleményeket illeti, a **Gyēicsa* névalak *ēi*-jének monoftongizálódása (**Gyēcsa*) talán az idézett külföldi adatokból igazolható. Figyelembe kell vennünk azonban azt a lehetőséget is, hogy az *e* ezekben a formákban a magyar *ēi*-t helyettesíti. A szóvégi *a* illeszkedését a **Gyēicsa* személynév hazai példái még nem mutatják, s a külföldiek közül is csak egy-kettő végződik nominativusi *e*-re. Mind a monoftongizálódás, mind pedig a szóvégi *a* illeszkedése végbement ezzel szemben a *Décse* (és *Décs*) földrajzi névben. Az elmondottak értelmében a XVIII. századi rossz latin olvasaton nyugvó *Géza*, *Gyeiza* nevünk helyett talán a földrajzi névi *Décse* alak volna a legindokoltabb („helyes”) forma. Ha az ősmagyar kori **Gyēicsa* személynév tovább élt volna a középkorban, bizonyára más alakot vett volna fel a későbbiek során, akkor is, ha a *gy* > *d* változás nem történt volna meg benne. Egy **Gyēcsa* (KARÁCSONYI: Turul XII, 22) alak azonban csak feltevés a *Décsé*-vel szemben.

*

Ha a fentiekben tárgyalt — több szakterületet is érintő, rendkívül szétágazó — kérdésekben nem is nyújthattam végleges megoldásokat, remélem, hogy *Géza* nevünk magyarázatát egyes vonatkozásaiban a fentiek is előbbre fogják vinni.

A szavárd-kérdés Thury József előtt és után

I.

1. A magyar őstörténettudomány terén ma általánosan elfogadott nézet szerint a *Σάβαροι ἀσφαλοι*-ra, a Perzsia közelébe vándorolt magyarokra (vö. Konstantinos Porphyrogenetos: De adm. imp. c. 38) vonatkozó keleti, főként az örmény adatok felfedezése THURY JÓZSEF érdeme, aki ide vonatkozó klasszikus értekezését a milleniumi ünnepségekkel kapcsolatos történeti munkálatok egyik legszebb termékeként 1897-ben tette közzé (Száz. 1897: E17—27, 391—403). Így tanítja ezt a szavárd-kérdés két legtekintélyesebb 3merője, NÉMETH GYULA — THURY-ról írt kiváló megemlékezésében (a MTA ismlékbeszéd-sorozata XXII/3. Bp., 1934.) — és J. MARKWART, az örmény források legkitűnőbb szakértője is (Streifzüge 36, 4. j.), aki pedig egyébként egyetlen más esetben sem szól elismeréssel magyar tudósok eredményeiről. NÉMETH és MARKWART nyomán sokan beszéltek újabban THURY érdeméről ebben a vonatkozásban mind itthon, mind külföldön (vö. MORAVCSIK, Byz. Turc. II³, 261—2), így néhány szerény próbálkozásomban jómagam is.

Az elmúlt évek során azonban a magyar őstörténetkutatás történetével foglalkozva egyre inkább világossá vált előttem, egyrészt, hogy THURY-nak kétségtelenül vannak ugyan érdemei a szavárd-kérdés felderítésében.

az adatok felfedezése és összegyűjtése azonban már jóval ő előtte megtörtént. Másfelől bebizonyosodott előttem az is, hogy THURY részben tudott ugyan ezekről az előzményekről, de mégsem utalt rájuk. — Minthogy a THURY előtti szavárd-kutatás fejlődése meglehetősen bonyolult folyamat, áttekinthetőség kedvéért először röviden összefoglalom ide vonatkozó vizsgálataim eredményeit. Ezek: az örmény és a keleti forrásokban található szavárd-adatok felfedezésének érdeme egyrészt C. M. d'OHSSONÉ, aki a *sevordi*-k népére vonatkozó örmény forrásokat először kapcsolta össze az arab történeti forrásoknak ugyanerre a népre vonatkozó tudósításaival, másrészt DANKOVSKY GERGELYÉ, aki J. HAMMER-PURSTALL osztrák orientalistát megismertette Konstantinosnak a szavárdokról szóló elbeszélésével, végül magáé HAMMERÉ, aki — ha jegyzetben odavetve és az összevetés helyességében kételkedve is — először szerepeltette együtt a *sevordi*-kra vonatkozó örmény és arab, valamint a szavárdokra vonatkozó bizánci adatokat. HAMMER fejtegetései később FEJÉR GYÖRGY megsemmisítő bírálatának hatására merültek feledésbe, s csak LUKÁCSY KRISTÓF hozta őket ismét napvilágra. THURY, noha ezt maga nem mondja, LUKÁCSY művéből ismerkedett meg az örmény adatokkal. Ezzel szemben határozottan THURY érdeme, hogy d'OHSSON óta először nyúlt megfelelő kritikával a szavárd-kérdés örmény és más keleti forrásaihoz, először ismerte fel valódi jelentőségüket és először tárgyalta őket módszeresen, kora filológiai színvonalának megfelelő módon.

2. Bár THURY nem szól arról, hogy mi indította őt az örmény források tanulmányozására, ez látszólag világosan kiderül értekezésének egyik furcsa idézetéből (Száz. 1897: 321), ahol THURY az ifjabbik BUXTORF JÁNOS (1599—1644.) egykor nagy hírű bázeli hebraistára hivatkozik. BUXTORF „Liber Cosri” című munkájában, 1660-ban először adta ki nyugaton József állítólagos kazár királynak (X. század) egy spanyolországi zsidó érdeklődő levelére küldött válaszlevelét (vö. TELEGDI ZSIGMOND: IMIT. Évk. 1940: 272). BUXTORF munkájának erre a helyére THURY a következőképpen hivatkozik: „S mivel a kozár király levelében — mint ismeretes — Thogarmának 10 fia között említve van a *Szavir* név is, a szerző, illetve kiadó [a két utóbbi szót THURY természetesen BUXTORFRA érti] e név magyarázatául ezt a megjegyzést teszi: »*Savortii Armeniam incolentes* et Savir decimus filiorum Thogormae.« — A *szavortik*, vagy Konstantinus írása szerint *szavartik*, tehát Perszisznek észak-nyugoti részében laktak, minthogy annak idejében Armenia is része volt a persa birodalomnak. — De még Armenia is nagy terület; annyit azonban már tudunk, hogy ebben az országban kell tovább kutatnunk s az örmény írókhoz kell fordulnunk.”

Minthogy BUXTORF a kazár levelezést műve bevezetésében (Praef. a5, d3) közli, itt kellene lennie a THURYtól idézett mondatnak is. A valóságban azonban itt csak ennyit találunk: „Invenimus in libris genealogicis patrum nostrorum Thogarmam decem habuisse filiis, quorum haec fuerunt nomina. . .”. Ezután következik a tíz név felsorolása, közöttük a tizediké סַוּוֹרִי: *Sāvūr*. Ezek azonban a válaszlevél szavai, s BUXTORFnak a levéllel kapcsolatban tett megjegyzéseiben sem található sehol a „*Savortii Armeniam incolentes*” kifejezés. BUXTORF terjedelmes művének további részeiben, amelyek J u d a H a l l é v i 1140 körül író spanyolországi szerző eredetileg arabul megírt, majd hamarosan héberre fordított apologetikus munkájának latin fordítással ellátott héber változatát tartalmazza, már nincsen többé szó Togarma fiairól. Juda Hallévi szintén a kazárokkal hozza ugyan kapcsolatba mondani-

valóját, bizonyára a távoli kazárok iránt a spanyolországi zsidóság körében mutatkozó általános érdeklődésre való tekintettel, a kazár király és egy zsidó bölcs szájába adott beszélgetés azonban, amely a mű zömét alkotja, semmilyen lényeges kazár vonatkozású adatot sem tartalmaz. THURY tehát tévesen tulajdonítja BUXTORFnak a „Savortii Armeniam incolentes” kifejezést. Ami a *savortii* névalakot illeti, az *o* világosan mutatja — amint alább látni fogjuk —, hogy itt örmény forrásból származó adatról van szó. Világos tehát az is, hogy az örményországi szavárdokra vonatkozó örmény adatok felfedezője nem BUXTORF volt. Ez azonban nem is meglepő, hiszen az európai örmény filológia első, a későbbiekben rendkívül nagy hatásúnak bizonyult termékei, a WHYSTON-fivérek Ps.-Moses Khorenac'i földrajzi és történeti munkáiról készített, szövegkiadással ellátott latin fordításai csak 1726-ban, illetőleg 1736-ban láttak napvilágot, tehát BUXTORF halála után fél évszázaddal, s még egy újabb évszázadnak kellett eltelnie, amíg J. SAINT-MARTIN „Mémoires sur l'Arménie I, II” című (Paris, 1818—1819.) közismert műve megjelent, amelyből (II, 425) az örmény nyelvben járatlanok is megismerkedhettek az örmény eredetű *Savortii* adattal.

3. A THURYnál idézett rejtélyes „Savortii Armeniam incolentes” kifejezés eredetét kutatva eleinte, vagy tíz esztendővel ezelőtt, azt gondoltam, hogy a keresés nem lesz túlságosan nehéz, hiszen csak azokat a forrásokat kell megnézni a THURY különböző cikkeiben idézettek közül, amelyekben ez a latin mondatföredék egyáltalán előfordulhat. S valóban, törekvéseim látszólag gyors sikerrel jártak. THURY ugyanis ismételtelen idézi mind ebben a cikkében (323, 403), mind pedig egyebütt (ITK. VII, 407; Száz. 1896: 788, 902) egy magyarországi örmény tudósnak, LUKÁCSY KRISTÓF szamosújvári plébánosnak „A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei” című két kötetben, Kolozsvárt, 1870-ben kiadott őstörténeti munkáját (a mű függelékét alkotó 23 lapnyi örmény forrásidézetet a bécsi mechtaristák nyomdájában készítették el). A legvalószínűbbnek tehát elejétől kezdve az látszott, hogy THURY örmény vonatkozású, téves BUXTORF-idézete ebből a munkából származik. Rövid keresés után meg is találtam a helyet, ahonnan a kérdéses idézet szóról szóra ki van írva (LUKÁCSY i. m. II, 158): „Buxtorf Armenia Savortiit, kiket keleti kútfőkből ismert Savir Thogorma fiától származtatja. Savortii Armeniam incolentes et Savir decimus filiorum Thogormae.” Ehhez jegyzetben LUKÁCSYNál is megtaláljuk a téves hivatkozást: „Buxtorf, de Cabri. Basileae anno 1660.” Ehhez az idézethez mindjárt megjegyezhetünk annyit, hogy az „ismert” és a „Savir” szavak után hiányzik a vessző, s hogy a „Savir” helyett „Savirtól” világosabbá tenné az értelmet. Feltűnő az is, hogy BUXTORF művének címében itt sajtóhiba („Cabri”, „Cosri” helyett) van, amelyet azonban THURY kijavított.

Örömbömbé tehát, amelyet az idézet gyors megtalálása szerzett, nem kevés üröm is vegyült. Egyrészt csalódással kellett tudomásul vennem, hogy THURY, aki pedig általában lelkiismeretesen meg szokta jelölni forrásait, ebben az éppen nem lényegtelen esetben elmulasztotta a LUKÁCSYra való hivatkozást. Másrészt kiderült az is, hogy hiába találtam meg THURY közvetlen forrását, a tévesen BUXTORFnak tulajdonított idézet eredetéről LUKÁCSY szavai sem árulnak el többet. A további kutatás pedig, tekintve LUKÁCSY írói jellemvonásait, egyáltalán nem ígérkezett könnyűnek.

LUKÁCSY még 1850 körül kezdett művébe. Ennek megírásával a „nagy álmodozó” HORVÁT ISTVÁN felhívásának tett eleget, aki 1835-ben

rövid áttekintést adott az örmény történeti forrásokról, és a magyar őstörté-
nészek közül elsőnek hangsúlyozta, hogy igen nagy jelentősége volna, ha egy
örmény hazánkfia hozzáférhetővé tenné őket a hazai történetkutatás számára
(TudGyűjt. XIX/7, 120—6). LUKÁCSY először Horvát Istvánnak és a másik
akkor legtekintélyesebb magyar történésznek, Fejér Györgynek akarta ren-
delkezésére bocsátani a tőle gyűjtött örmény adatokat, azok azonban arra
buzdították, hogy tegye önállóan közzé munkája eredményeit. Ugyanez
volt az Akadémia véleménye is (vö. AkÉrt. 1851: 287), amely a művet
dicséretben részesítette, s mielőbbi kiadását javasolta. LUKÁCSY azonban
még sokáig dolgozott rajta és csak 1870-ben tette közzé. A mű jelentősége,
amint THURY itt tárgyalt esete is mutatja, lényegesen nagyobb őstörténetünk
fejlődése szempontjából, mint eddig gondoltuk (vö. MORAVCSIK, MTörtBiz-
Forr. 32). Fontossága főleg abban van, hogy ilyen alapos nyelvi és forrás-
ismerettel örmény történeti forrásokról sem LUKÁCSY előtt, sem azóta nem
írt nálunk senki sem. Ebben a tekintetben LUKÁCSY, annak ellenére, hogy
a forráskritika gyenge oldala volt, felülmúlta két másik kiváló hazai örmény
tudósunkat, SZONGOTT KRISTÓFOT és PATRUBÁNY LUKÁCSOT is.

LUKÁCSY műve révén a magyar őstörténet számára egy addig gyakor-
latilag teljesen ismeretlen forráscsoport vált hozzáférhetővé. Jogos tehát, ha
LUKÁCSY örmény forrásgyűjteményében őstörténettudományunk negyedik
nagy korszakának utolsó számottevő emlékét látjuk. Ez a korszak KÉRI
BORGIA FERENC „*Epitome historiae Byzantinae*”-jával kezdődik (1739.), s
a magyar őstörténettudományban az új írott források (Konstantinos műve,
Anonymus, Richardus jelentése, a kínai források hing-nu [hun] tudósításai,
különböző mohamedán források, közöttük Ibn Rusta magyar vonatkozású
adatai) felfedezésének. őstörténeti szempontból nevezetes keleti utazásoknak
(HATVANI TURKOLLY SÁMUEL, J. KLAPROTH), valamint nagy jelentőségű
nyelvészeti felismeréseknek (SAJNOVICS, GYARMATHI) a kora (vö. Pais-Eml.
268—70). Ezekhez az új forrásokhoz csatlakoznak 1870-ben, utolsóként
LUKÁCSY révén az örmény adatok is. BUDENZ 1871-ben közzétett nevezetes
cikke (NyK. X/1, 67—135), amelyben a magyar nyelv finnugor eredetének
tisztázása után most már a magyar és török nyelv kapcsolataira is fény derült,
őstörténeti szempontból is egy új korszak kezdetét jelzi.

Őstörténetünk általános fejlődése szempontjából azonban LUKÁCSY
teljesen a régi iskola híve volt, aki még mindig a szkíta—hun—magyar
rokonság alapján állt, sőt fő gondolata éppen a szkíta—hun elméletnek az
egyik már LUKÁCSY korában is ódonul ható változatának tekinthető. Ez az
egyébként meglehetősen elrejtett (II, 244, 2. jegyz.) alapötlet az, hogy mivel
a pártusok a szkíták közül váltak ki, a pártus dinasztia egyik ága pedig
Örményországban is uralkodott, a szkíta kapcsolatokkal szintén rendelkező
magyarok és az örmények között is voltak bizonyos összekötő szálak. E mögött
az elképzelés mögött szemmel láthatólag LUKÁCSY kettős: örmény és magyar
hazafisága húzódik meg. A szkíta—hun elméletnek ez a formája azonban
már csak a hazai örmény körökben keltett különösebb lelkesedést. 1871 után
ugyanis a szkíta—hun elmélet szintén új formát vett fel: ezt egyrészt az a
hibás szemlélet jellemzi, amely a magyar és a török nyelv között genetikuss
kapcsolatot lát, másrészt az a feltevés, hogy már a hunok és velük együtt
a türk idők előtt, vagyis 550 előtt Európába jött más steppei népek is török
nyelvűek voltak — mások e szerint a feltevés szerint nem is nagyon lehettek —,
s így nyelvi maradványaikat a törökből kell megmagyarázni. THURY is ennek

az őstörténeti szemléletnek a híve lett, és az is maradt az ugor—török háború során a későbbiekben is. LUKÁCSY szkita—örmény—magyar elmélete viszont rohamosan feledésbe merült, s vele együtt tűnt el sajnos hosszú időkre nálunk az örmény források iránti érdeklődés is.

Erősen foglalkoztatta LUKÁCSYt természetesen az Örményország irányába vándorló szavárdok kérdése is. A legfontosabb ide vonatkozó gondolata azonban, a Σάβ(ε)ροι névnek és a Ὑψήρ : *Sper* (modern Ispir, a Fekete-tenger délkeleti kiszögellésénél) örmény földrajzi névnek az azonosítása, kétségtelenül téves. A *Sper* név ugyanis a Σάπειρος ~ Σάσπειρος népnévvel függ össze (vö. HÜBSCHMANN: IdgForsch. XVI, 287), amely azonban már Herodotos korában a Pontus környékének földrajzi névkészletéhez tartozott. Igaz ugyan, hogy a régi *sa(s)peir*-eket már egy bizánci szerző, Stephanos Byzantios (Σάπειρος, ἔθνος ἐν τῇ μεσογείᾳ τῆς Ποντικῆς, ὁ ὢν διὰ τοῦ β λεγόμενοι Σάπειρος: MORAVCSIK i. m. 228) és nyomában igen sok XIX. századi történész összekapcsolta a savirokkal, ez azonban nyilvánvalóan anakronisztikus népetimológia, ugyanolyan, mint az Anonymus Ravennasnál található *akatzir* = *kazár* azonosítás, amely azonban még ma is kísért (vö. legutóbb W. B. HENNING: BSOAS. XIV, 502—7).

4. LUKÁCSYt szkita—örmény—magyar elmélete elsősorban a pozsonyi DANKOVSKY GERGELLYel állította szembe, aki Akadémiánk híres kültagjának, Klaprothnak a hatása alatt a Kaukázustól északra, *Madzsar* középkori város környékén kereste a magyar őshazát (A magyar nemzet maradékai az ősi lakó helyekben. Pozsony, 1826. 7—8), és éppen ezért kizárta a Volgán túli pártusokat a hun—magyar rokonságból. DANKOVSKY a szavárdokra vonatkozó adatokat is ebben a szellemben magyarázta. Elfogadta Stephanos Byzantios magyarázatát, de egyben egy új, hírhedt etimológiát is adott, amely szerint a Σάβαροι név a Kaukázust elzáró kapukra való tekintettel 'zárar'-nak értelmezendő (Hungarae constitutionis origines. Posonii, 1826. 24—5), — amiért FEJÉRTől (TudGyűjt. 1838/X, 4) a „tótizáló és szófaragó DANKOVSKY” jelzőket kapta, és azt a megjegyzést, hogy „ilyen önkényes szócsavarásoktól iszonyodniok kell a józan historikusoknak”. Jelentkezik azonkívül DANKOVSKY szavárd-adatai között Justinus (XII. 5.) nyomán a pártusok történetében szereplő *Zapaortene* hegység neve is, amely HORVÁT ISTVÁN álmódosásaiban és még LUKÁCSYNál is komoly szerepet játszik. Mindezeket a valóban „szófaragó” és földrajzi szempontból is teljesen elhibázott elméleteket FEJÉR GYÖRGY zúzta szét: HORVÁT „filiszteus” elméletét egy külön könyvben (Dissertationes. Budae, 1837.), DANKOVSKYét pedig az imént idézett cikkben.

LUKÁCSY tehát 1870-ben egy lényegében már teljesen túlhaladott álláspontot védelmezett, amely a töle hangoztatott formában többé soha nem jelentkezett. Hasonlóan elavult volt LUKÁCSY bizonyítási módja is. Történeti fejtegetéseiben sok helyet juttatott XVIII. századi exegetikai műveknek, így S. BOCHART „Geographia sacra”-jának, CALMET exegetikai munkáinak és egész sor más, egykor híres, de már LUKÁCSY korában is kiérdemesült műnek.

Eppen ez a körülmény tette nehezzé LUKÁCSY téves idézetének felkutatását. Minthogy az idézetben Togarma fiáról is szó van, csak annyi látszott világosnak, hogy LUKÁCSY forrása valamelyik régi, latin nyelvű Genesis-kommentár vagy valamilyen bibliai földrajz lehet. Ezen a nyomon

elindulva azonban ismételt kísérletek után sem sikerült fellelnem a kérdéses mondattörődék nyomát. Így 1954-ben a szavárd-kérdéssel foglalkozva (MNY-TK. 84. sz., 41, 114. jegyz.) meg kellett elégednem azzal, hogy LUKÁCSY művére mint THURY forrására utaltam.

5. A rejtélyes idézet végül is ott került elélem, ahol a legkevésbé vártam: J. HAMMER-PURGSTALL egyik cikkében, amely a M. Tud. Társ. Évkönyveinek III. kötetében 1838-ban (130—44) jelent meg. HAMMER ebben a cikkében a magyar őshazák kérdésével foglalkozik, s az egyik jegyzetben (137) teszi a következő megjegyzést: „Savortii Armeniam incolentes p. 15, 170, 167, 207 et Savir decimus filiorum Thogarmæ ex documentis hebraicis libri Buxtorfi de Cobri, Basileæ 1660.” A lapszámok, amelyeket HAMMER idéz, mint az előbbi jegyzetben, itt is C. M. D’OHSSON „Des peuples du Caucase” című, Párizsban 1828-ban megjelent munkájára vonatkoznak. Az első, ami HAMMER idézetében szembeötlő, az, hogy BUXTORF művének címében itt is sajtóhiba van. Ez is félreérthetetlenül mutatja, hogy LUKÁCSY innen írta ki a téves idézetet. Egyébként LUKÁCSY jól ismerte HAMMERnek ezt a cikket, amelyet műve egy másik helyén (II, 43) idéz is. A legfontosabb azonban az, hogy HAMMER a *Savortii*-ra nem BUXTORF, hanem D’OHSSON nyomán hivatkozik. LUKÁCSY egyszerűen kihagyta a D’OHSSON-ra való utalást, THURY pedig hűségesen lemásolta LUKÁCSY-t. Így vált előttem egyszerre érthetővé az is, hogy miért nem találtam meg esztendőnkön keresztül LUKÁCSY idézetét a Genesisre vonatkozó exegetikai irodalomban.

6. Ezzel végleg tisztázódott a szavárd-kérdés XIX. századi története. HAMMERRől ugyanis tudjuk, hogy még Akadémiánk külső tagjává való választása (az első Nagygyűlésen, 1831. febr. 16-án) kapcsolatban volt magyar őstörténészekkel, különösen DANKOVSZKY-val, aki a „Der Völker ungarischer Zunge Urgeschichte” című (Pozsony, 1827.) műve függelékeként — nem minden büszkeség nélkül — idézi HAMMERnek 1826. január 27-én kelt levelét. Ebben HAMMER helyesli DANKOVSZKY szavárd-elméleteit, csak földrajzi szempontból jelent be különvéleményt, amennyiben szerinte a szavárd-nyomok Észak-Mezopotámiában találhatók meg. Ezeket a gondolatokat fejtette ki azután HAMMER az Évkönyvek III. kötetéből fent idézett cikkében. Bizonyítása nyilvánvalóan hibás: összetéveszti Dárát, a pártus fővárost Darával, az észak-mezopotámiai erődtérrel; a *savir*-t találja meg a *Βενδοσαβεία* névben, egy Theophylaktos Simokattesnél (III. 5.) található városnévben (vö. HAMMER, *Gesch. des osm. Reiches* II, 648), amelynek azonban *Βενδοσαβόα* volna a helyes alakja (így javít NÖLDEKE, *Tabari* 41 és *Aufsätze* 95), minthogy a név második eleme a *Šāpūr* perzsa királynév; ide vonja a Kaspi-tón túli *Zapaortene* hegynevet stb. D’OHSSON idézett megjegyzését az örményországi szavárdokról csak egészen mellesleg, jegyzetben említi, viszont DANKOVSZKY szófaragásait annál inkább méltányolja. Annyi mindenesetre tény, hogy HAMMER elsőként szerepelteti együtt a szavárdokra vonatkozó bizánci és örmény adatokat. Biztosnak azonban HAMMER még akkor sem tekintette ennek a két adatsoporthoz az összetartozását, amikor 1840-ben újra visszatért a kérdésre (*Gesch. der Goldenen Horde* 17).

Mindez természetesen nem változtat sokat azon a képen, amelyet W. AHLWARDT és K. SCHLOTTMAN rajzoltak HAMMERRől mint orientalistáról. Felületessége, filológiai megbízhatatlansága közismert, s új német bírálója J. FÜCK (*Die arabischen Studien in Europa*. Leipzig, 1955. 164) is kény-

telen megelégedni annak megállapításával, hogy „műveinek belső értéke nem volt arányban terjedelmükkel”, s hogy legnagyobb érdeme nem is műveiben, hanem abban van, hogy az öregedő Goethét megismertette Kelet világával.

A magyar őstörténettudománynak azonban HAMMER még később is szolgálatot tett azzal, hogy felhívta a figyelmet Abū-l-Fidā' magyar vonatkozású adatára. Erről TOLDY FERENCHEZ 1849 elején, a legnagyobb viharok idején írt levelében emlékezik meg (MTA Kézirattár, vö. Pais-Eml. 270). Így, ha ma már nem túlozhatjuk is úgy HAMMER érdemeit, mint egykor KÁLLAY FERENC (TudTár. 1838: 139) tette, nem is feledkezhetünk meg róluk teljesen. Mindenesetre kár, hogy HAMMER visszaemlékezéseiből, amelyeknek azonban a nagy osztrák orientalista és egykori akadémiai elnök iránti kegyeletből R. BACHOFEN VON ECHT csak egy tizedét tette közzé (Font-RerAustr. 2. Abt. 70. Bd. Wien, 1940.), HAMMERnek a magyar őstörténet-szekkel és a M. T. Akadémiával való kapcsolatairól nem tudunk meg többet.

7. Ha azonban a magyar őstörténettudománynak tett érdemeiről beszélünk, akkor még inkább meg kell ezt tennünk D'OHSSONnal kapcsolatban. D'OHSSONra ugyan mind a régibb (pl.: FEJÉR GYÖRGY, *Aborigines* 142; LUKÁCSY i. m. II, 97), mind pedig az újabb (pl.: NÉMETH, *Honf. Kial.* 197; TELEGDI: i. h. 282) magyar őstörténeti irodalomban történetek alkalmi hivatkozások, a „Des peuples du Caucase” igazi jelentőségéről azonban talán csak egy alkalommal (Pais-Eml. 269) esett szó. Hasonló azonban a helyzet külföldön is. Így J. FÜCK előbb idézett művében 8 lapot ír HAMMERRŐL, ugyanakkor azonban D'OHSSONnak a nevét sem említi, MARKWART pedig (Streifzűge 38, 1. j.) megelégszik annak megállapításával, hogy D'OHSSON műve számára nem volt hozzáférhető (sokkal méltányosabban jár el V. MINORSKY, *Hudūd* 448). Pedig MARKWARTnak a kaukázusi és Volga vidéki népekre, közöttük a baskirokra, kazárokra, bolgárookra és Jugriára vonatkozó fejtegetéseiben szinte minden egyes lapon hivatkoznia kellett volna D'OHSSONra is, aki az ide vonatkozó adatok legnagyobb részét — jórészt kéziratok alapján — már 1828-ban idézte. Egyébként, ami a szavárd-adatokat illeti, D'OHSSON, bár jól ismeri és gyakran idézi Konstantinos „magyar” fejezeteit is, a SAINT MARTIN (*Mémoires* II, 425: *savord*-) művéből vett örmény adatot nem kapcsolja össze a császáréval. Ennek egyebek mellett feltehetőleg az is az oka volt, hogy D'OHSSON sokkal óvatosabban járt el a népnevek magyarázatában, mint MARKWART. Az örmény adatokkal bizonyára azért nem foglalkozott részletesen, mert nem rendelkezett megfelelő örmény ismeretekkel. Pedig D'OHSSON maga is örmény származású ember volt, aki, mint apja, a szintén kiváló orientalista I. M. D'OHSSON (a híres „Tableau général de l'Empire Ottoman I, II” szerzője, a III. kötetet már fia adta ki), a svéd állam szolgálatában folytatott diplomáciai tevékenység mellett foglalkozott az orientalisztikával (vö. a Nordijsk Familjebok, *Konversationslex.* och *Realenc.* ide vonatkozó cikkét, amelynek adatait LAKÓ GYÖRGY volt szíves a számomra hozzáférhetővé tenni). A két D'OHSSONnal bizonyára HAMMERnek is voltak hasonlóan személyes kapcsolatai. Az ifjabbik D'OHSSONnak HAMMERhez írt három leveléről mindenesetre BACHOFEN VON ECHT kiadványában (562) is szó van.

THURY és D'OHSSON szavárd-adataihoz még MARKWART csatolt néhány újat. Ezek közül a legfontosabb a Balādurī arab adatára való utalás (Streifzűge 36—7) volt. Balādurī adata mutatja, hogy szavárdok már 750 előtt is

éltek Transzkaukáziában, a Kur folyó völgyében (vö. MNyTK. 84. sz. 42). A „Streifzüge” óta lényeges haladás csak a *szavárd* név etimológiai magyarázatában történt.

II.

1. A szavárdok nevének etimológiai magyarázatát őstörténészeink kezdettől fogva a *savir*-okéval kapcsolták össze. Ez a magyarázat, amelyet másfél évszázaddal ezelőtt vetettek fel először, nézetem szerint is nyomós történeti és földrajzi érvekkel támogatható. A VII. és VIII. századi arab—kazár harcokra vonatkozó örmény és mohamedán adatokból ugyanis, amelyeket egy sajtó alatt levő értekezésemben tárgyalok részletesen, világosan kitűnik, hogy a régi Kazária a későbbi Kazária déli részén, Tarkutól északra a Kuma torkolatvidékén volt. A kazár főváros ekkor még Baiangar volt. Ezt a régi Kazáriát forrásaink még világosan megkülönböztetik a nyugati türk birodalomtól. A kazár főváros csak később, a nyugati türk birodalom felbomlása után került a Volga-torkolat vidékére. A régi, déli Kazária területén azonban örmény forrásaink szerint a szavirok laktak. Aligha marad tehát más választásunk, mint hogy a *kazár* névben a szavirok egyik (talán az 558 után vezető) törzsének nevét lássuk. Így válik érthetővé a X. századi Mas'ūdi sokszor tévesnek gondolt tudósítása is, aki azt mondja, hogy a kazárokat perzsául *azarān*-nak, törökül *sabir*-nak nevezik (BiblGeogrArab. VIII, 83). Nézetem szerint tehát, amelyet említett értekezésemben okolok meg bővebben, a magyarság *szavárd* nevét nem a magyarságnak a kazároktól időben és térben elválasztott szavirokhoz, hanem éppen a kazárokhöz fűződő kapcsolatai magyarázzák meg. A kazár kapcsolatok teszik érthetővé azt is, hogy a Σάβαροι néven említett magyarok egy része a kangaroktól elszennvedett vereség után éppen a régi kazár települési területre, a Kur folyó vidékére költözött.

A szavirok nevét azonban már a magyar őstörténetírás harmadik korszakában (Aeneas Sylvius Jugriára vonatkozó adatainak feljegyzésétől, 1458-tól egészen a nagy őstörténeti felfedezések koráig, 1739-ig; a második korszak Julianus Magna Hungariába tett útjától, 1236-tól 1458-ig; az első korszak a magyarokat a hunokkal azonosító nyugati és magyar krónikáktól egészen 1236-ig tartott) Szibéria nevével (orosz *Sibir*) is azonosították. Mikor azután Konstantinos szavárd-vonatkozású tudósításai is ismertté lettek (1739.), felmerült egy kettős összekapcsolás lehetősége: a régibb *savir*—*Sibir* mellett a *savir*—*szavárd*—*Sibir* azonosítás is.

2. A szavirok és Szibéria nevének összekapcsolása a Jugria-kérdés szempontjából különösen fontossá vált. Priskosnál ugyanis együtt szerepelnek a szavirok és az ogurok. Az északi őshazára tehát most már nemcsak a *jugor*-ral összefüggőnek gondolt *ogur* név mutatott, hanem a szavirok és Szibéria nevének összefüggése is. Priskos tudósítása ekkor már természetesen régen ismert volt, s a *Sibir* névről is régen tudtak ekkor már nyugaton nemcsak régi térképeknek és a nyugati utazóknak, hanem keleti forrásoknak a mongol hódításokra vonatkozó tudósításaiból is. Az utóbbiakból vált ismertté nyugaton az eddig is megmagyarázatlan, összetett (PELLIOT szerint ikerített) *Ibir-Sibir* forma is (a *Sibir* név korai nyugati és keleti előfordulásaira vonatkozólag vö. М. П. АЛЕКСЕЕВ, Сибирь. Иркутск, 1932. 54—7; a mongol adat kínai átírására vonatkozólag vö. még BRETSCHNEIDER, Mediaeval Resear-

ches II, 37). Nálunk tehát már NADÁNYI JÁNOS (Florus Hungaricus. Amstelodami, 1663. 8) így ír: „A Septentrione est Amir Sibir, seu regio Sibirorum, qui et Saberi.” Ehhez NADÁNYI hozzáfűzi még a pannoniai Sabariára való utalást, mint amelyet szerinte sokan be akarnak vonni ebbe az egyeztetésbe. A *Sabaria* név, a Herodotosból vett *Sapeir*-rel és az Ammianusból vett *Sapir*-ral (vö. még FEHÉR GÉZA: KSz. XIX, 47-et is) együtt valóban még két évszázadon keresztül állandóan kelléke maradt a *savir*—*szavárd* magyarázatoknak. Még tartósabbnak bizonyult azonban a ptolemaiosi (III. 5. 10) *Σαύρασι*-ra való hivatkozás, amely már TIMON SÁMUEL-nél is megvan (Imago antiquae Hungariae. Cassoviae, 1733. 211). Minthogy a szavirok mai ismereteink szerint (vö. MNYTK. 84. sz. 12) Belső-Ázsia felől jöttek Európába, a *Σαύρασι* pedig már Ptolemaios korában az európai Sarmatia északi részén laktak, ez az azonosítása aligha lehet helyes. Egyesek (MARKWART: Ujb. IV, 269—73; MOÓR, MŰSTFőprobl. 45—50; D. SINOR: Journ. Asiat. 1946—1947: 21) mindazonáltal makacsul kitartanak mellette. Még kevésbé látszik elfogadhatónak a *savir*—*Σαύρασι* azonosításnak az a változata, amely a *Séverjane* orosz törzsnevet és azzal együtt a szláv *sever* 'észak' szót is bevonja a magyarázatba (ŠAFARIK, FLORINSZKIJ, vö. S. PATKANOFF: KSz. I, 271; MARKWART: i. h.; helyesen M. VASMER, RussEtymolWb. II. 600). Ugyancsak történeti szempontból elhibázottnak kell tekintenünk a ptolemaiosi *Σάβιροι*, valamint a bolgár törzsként szereplő *suvar* név etimológiai összekapcsolását is (MARKWART: i. h.; vö. ezzel szemben P. PELLiot, Histoire de la Horde d'Or 230—1), még akkor is, ha az a csuvas *a > u* hangváltozásra való hivatkozással történik (így SINOR: i. h. 22—3). Ez a csuvas hangváltozás ugyanis a *suvar*-adatok feltűnésének (vö. RÁSONYI NAGY: MNY. XXVII, 314—5) idején még nem ment végbe (vö. GOMBOCZ, BTLW. 202—3). Más és adatok híján nehezen ellenőrizhető kérdés, hogy a *suvar* adatok közül valamelyiket NÉMETH GYULA szellemes magyarázata (HonfKial. 322) alapján a *savir* név magyar *szovár alakjának tekinthetjük-e.

A jugriai származás-elmélet ellenfelei nem éppen nagy lelkesedéssel fogadták a szavirok nevének Szibéria nevével való összekapcsolását. OTROKOCSI FÓRIS beszél ugyan a Priskos-féle népvándorlásról, de a szavirokat meg sem említi (Origines 151—4). BÉL MÁTYÁS sem lát tisztán ezekben a kérdésekben, amint az a FRÖHLICH-EL és S. T. BAYER-rel váltott leveleiből világosan kitűnik (Adparatus 406—17; vö. erről még PRAY, Annales veteres 7). Igen jellemző DESERICZKY (i. m. 99) fanyar „misera Siberia”-ja is. Mindez azonban nem tudott ártani a *savir*—*Sibir* azonosításnak, amely egészen a legújabb időkig számtalanszor feltűnt a különböző őstörténeti elméletekben, sőt úgy látszott, hogy közel három évszázados szereplés után döntő bizonyítékokkal is megtámogatható lesz. S. PATKANOV ugyanis az 1900-as években egész sor olyan obi-ugor adatot közölt (KSz. I, 258—277; vö. ZSIRAI, Jugria 99), amelyek szerinte egy valaha a tobolszki kormányzóság területén élt *Saber* vagy ahhoz hasonló nevű népre vonatkoznak. Minthogy ezen a környéken volt egykor az a *Sibir* nevű város is, amelynek nevét az oroszok később egész Szibériára átvitték, PATKANOV számára világos volt a kérdéses obi-ugor adatok, valamint a *Sibir* és *savir* nevek összefüggése. Ehhez hozzáfűzhetjük még, hogy a mongolok nyugati terjeszkedéséről szóló elbeszélésekben a Mongolok Titkos Története is említi Nyugat-Szibéria népei között egy *sibir* ~ *šibir* nevűt (vö. PELLiot, Hist. de la Horde d'Or 141). A múlt századi obi-ugor adatok (vog. [MUNK.] *šqépér*, *šópér*, osztj. [PATK.] *tāpar*, *šabar*, *šaber*, *šoper*,

saper stb.) nem mutatnak teljes egyezést a *Sibir* földrajzi névvel, de PATKANOV szerint ugyanaz a jelentésük, mint a *Sibir* földrajzi névvel azonos tobolszki tatár *Sébér* ~ *Sévér* névalakoknak. Az utóbbiakhoz kapcsolhatjuk a *sibir* népnévet is. Így látszólag valóban helyesnek tetszik PATKANOV érvelése, és az is világos, hogy ennek a magyarázatnak az érvényessége esetén RAMSTEDT etimológiája (KalmWb. 362), amely szerint Szibéria neve földrajzi névi eredetű, és egy 'nasses Land mit Gebüsch und Wald, Urwald' jelentésű mongol *sibir szóval azonos, aligha lehet helyes. Nem kételkedtünk abban sem, hogy az osztjások és a tobolszki tatárok hagyománya lényegében történeti alapon nyugszik: a tobolszki tatárok odaköltözése előtt valóban élt ott egy *sibir* vagy ahhoz hasonló nevű nép.

A mi számunkra persze fontos volna, hogy ezekben a kérdésekben ne csak hozzávetőleges véleményt tudjunk mondani. Ezen a ponton azonban már szinte leküzdhetetlen nehézségek mutatkoznak. Az obi-ugor adatok ugyanis a múlt századból valók, a *sibir* népre vonatkozó mohamedán, mongol és orosz adatok is csak a XIII. századig mennek vissza, a szavirokról viszont csak igen korai, V–VII. századi adatokkal rendelkezünk. Ehhez járulnak a népnevek magyarázatában állandóan visszatérő nehézségek, amelyek a népnevek elterjedésének többnyire igen bonyolult folyamatával függenek össze. LAKÓ GYÖRGY barátom illetékes véleménye szerint, amelyet hozzá intézett kérdésemre volt szíves közölni, a vogul *šapër*, *šopër*, valamint az osztják *tāpar*, *šabar*, *šaber*, *šoper*, *saper* alakok — az osztják *saper* kivételével —, ha a közölt adatokat hiteles, eredeti vogul és osztják formáknak tekintjük, aligha vezethetők vissza egy *savir eredetire. A közös eredeti — csak ezekből a formákból ítélve — egy *tš*-vel vagy *tš*-vel kezdődő forma volna. Az egyes obi-ugor változatok egymáshoz való viszonya, a közvetítés kérdése és az átvétel kronológiai háttere azonban tisztázatlan. Hasonló nehézségek mutatkoznak az obi-ugor formák vokalizmusát, valamint a tatár *sébér*, *sévér* alakokhoz, továbbá a *Sibir* földrajzi és *sibir* népnévhez való viszonyukat illetőleg is. — Az obi-ugor adatok tehát valószínűleg igen értékesek a *szavir*-kérdés szempontjából, de megbízható és véglegesnek tekinthető értékelésüktől — úgy látszik — egyelőre még távol vagyunk.

Nem lényegtelen ezeknek a kérdéseknek a szempontjából a *savir* név régi alakjának minél pontosabb meghatározása sem. A bizánci adatok (MORAVCSIK i. m. 262–3) valószínűleg egy *savir eredetire mutatnak, ugyanúgy, mint Jordanes *saviri*-ja is (vö. NÉMETH i. m. 188; a *v-s* olvasat mellett kardoskodott MÉSZÁROS GYULA: Népünk és Nyelvünk XI, pótfüzet 9–10). Az örmény *savir* szintén *v-s* eredetű tükröz. A héber levelezés kéziratai és Júda ben Barzilláj (1100 körül), aki ezeket a leveleket először idézi, egyöntetűen a *šduř* alakot használják (vö. П. К. Коковцев, Еврейско-хазарская переписка в X. веке. Ленинград, 1932. 20, 28, 74, 128). Ami Ps.-Zacharias rhetor szír *šapir* adatát illeti, amint másutt (Ant. Tanulm. V, 251–3) már volt alkalmam rámutatni, itt egy bizánci *Šáβuřou*-adat (valószínűleg Priskosból) átvételéről van szó, amely azonban pehlevi közvetítéssel jutott el a szír szerzőhöz. A *v* helyén *b*-t egyedül Mas'ūdī arab névalakja: *šabīr* tartalmaz. Minthogy azonban az arabban *v* fonéma nincsen, számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy itt is — mint az arab *abar* népnév esetében — egy eredeti *v* helyettesítéséről van szó.

Ezzel szemben egy *p-s* eredetire mutatna W. B. HENNING (BSOAS. XIV, 502, 5. j.) szerint egy VIII–IX. század táján készült szogd népnév-jegyzék

(náfnámak) ide vonatkozó adata, amelyet HENNING először (Sogdica. London, 1940. 8) a (s)/[.k'ry vagy (s)/[.jpyry alakban közölt, megjegyezve, hogy szerencsére a *savir* név itt nem jön számításba. Az előbb idézett helyen azonban HENNING mégis a (s)/[.jpyry : *Sabir-ē* (az *ē* szogd végződés) olvasat mellett tör lándzsát, és most már a savirokkal való azonosítást is valószínű-nek tartja. Sajnos azonban, ezzel az adattal sem megyünk sokra. A náfnámak kéziratairól ugyanis maga HENNING azt mondja művében (Sogdica 1), hogy azok duktusa „a lehető legrosszabb (ami sokat megmond)”. Ez, valamint az is, hogy a kérdéses névalaknak szinte minden betűje kétes, erősen megingatja HENNING magyarázatának hitelét. Pedig ez az adat különösen fontos lehetne a *savir* név etimológiája szempontjából. NÉMETH GYULA ugyanis a *savir* nevet egy török **sap-* töből magyarázza, s felteszi, hogy itt egy *sapyr* ~ *sabar* > *sabyr* ~ *sabar* > *savyr* ~ *savar* fejlődéssel van dolgunk (i. m. 189). PELLIOT, aki szintén érinti a tőle is *sabar* ~ *sabir* formában ártírt név etimológiájának kérdését (i. m. 231—2), úgy gondolja, hogy mind ez a magyarázat, mind pedig a *Sibir* névnek a *savir*-hoz való etimológiai kapcsolása helyes lehet. PELLIOT PATKANOFF obi-ugor adataira is utal, RAMSTEDT magyarázatával, tehát azzal a kérdéssel, hogy a névbe egy 'erdős hely' jelentésű, *sibir* hangalakú mongol közszo is beolvadt-e, PELLIOT nem foglalkozik, azonban szerinte a *sabar* ~ *sabir* név — úgy látszik — más hozzá közel álló ethnikonokkal is keveredett. Az imént elmondottak alapján ehhez legfeljebb annyit fűzhetünk hozzá, hogy a *savir* név etimológiai magyarázatát mindenestre jobban összhangba kellene hozni a ténnyel, hogy legrégebbi adataink szinte kivétel nélkül *v*-t, nem pedig *b*-t tartalmaznak.

A *savir* név török etimológiája részben azon alapul, hogy a név a törökből is magyarázható, részben pedig azon, hogy a ránk maradt néhány savir személynévi szórvány (így elsősorban a *Baláx* és az *Ilıyeq, vö. MORAVCSIK i. m. 83—4, 138) szintén magyarázható a törökből. Természetesen világosabban láthatnánk ezekben a kérdésekben, ha több savir nyelvi szórvány és nemcsak személynévek állanának rendelkezésünkre.

Végző fokon az iránból magyarázta legutóbb a *savir* nevet SZEMERÉNYI OSZVALD (F. ALTHEIM, *Gesch. der lateinischen Sprache* 73—6), aki egy észak-iráni **asabāra-* alakból kísérli meg a *savir* név származtatását. A *savir* alak *i*-jét azonban SZEMERÉNYI is a feltett török *sabar* ~ *sabyr* formához kapcsolja. Végképp elhibázottnak látszik Z. V. TOGAN magyarázata (Ibn Fadlān's Reisebericht XXX—I, 313), aki a *savir* nevet egy mindig *š*-el írt kaukázusi földrajzi névvel, a *Šaberān*-al kapcsolja össze, de nem fogadhatók el O. PRITSAK (*Der Islam* 1950: 101) magyarázatai sem, aki a *savir* nevet egy kalandos magyarázat során egy *sabin névalakra vezeti vissza. Elhibázottnak tekinthetjük továbbá MOÓR (i. m. 47—8) magyarázatát is, aki a *savar népnév első részét az alánból vezeti le, a másodikat pedig az *uar* népnévhez kapcsolja. Nem indokolt G. VERNADSKY fejtegetése sem (*Ancient Russia* 270—2), amely szerint a savartok normannok lettek volna. Ugyancsak hibás Z. V. TOGAN másik magyarázata, aki (i. m. 210) az Ibn al-Faǧihnál *Sāburiya* alakban szereplő név helyett teljesen önkényesen *sābir*-t olvas.

3. A *savir* és *Sibir* nevek magyarázatába, amint fent láttuk, már d'OHSSON és HAMMER bevonta a *szavárd* név különböző bizánci, arab—perzsa és örmény változatait is. Ezeknek a neveknek magyarázatában THURY cikke után elsősorban MARKWART pontosabb olvasatai és néhány új adata jelentettek komoly haladást. MARKWART már helyesen *sevordi*-t olvasott a THURY-nál (vö. GYÓNT

i. m. 112; MORAVCSIK i. m. 261) még a modern nyugati örmény kiejtés szerint átírt *sevorti* helyett is. THURYNak a Századokban (XXXI, 395—6) közölt teljesen elhibázott etimológiáját (*sev-orgi ~ *ugri* 'fekete ugorok') azonban KUUN GÉZA közvetítésével még MARKWART (Streifzüge 39—40) is átvette. A helyes magyarázatra (*szavárd* > örmény népetimológiával *seav-ordi* 'fekete fiú'), amelyet az örmény alaknak Konstantinosnál megadott *Μαῦρα παιδία* fordítása tesz bizonyossá, FRÓK KÁROLY már a Századok következő füzetében (700—1) rámutatott. Az örmény *sevordi* formával kapcsolatban még megjegyezhetjük, hogy a Konstantinosnál (De cer. 687) téves kézirati alakban található *Σεβόριων* névalakot nem MARKWART javította ki először (így: GYÓNI i. m. 112; MORAVCSIK i. m. 261), hanem M. BROSSET (Coll. des hist. arm. I. S.-Pétersb. 1874. 617), akit MARKWART is idéz.

A forrásokban is előforduló örmény *seavordi* alakból MARKWART (Streifzüge 36, 4. j.) szerint a hangsúlylnak az összetétel vége felé való szabályos eltolódása miatt keletkezett az első tagban megrövidült *sevordi*, illetőleg *savordi* változat. A *Σεβόριον* alaknak a *Μαῦρα παιδία*-val való fordítása azonban mutatja, hogy az örmény fül számára a *sevordi* alak sem vesztette el közszói jelentését. Számolhatunk tehát azzal is, hogy itt nem egy *seav* > *sev* fejlődésről van szó, hanem, hogy a népetimológia a *seav*-nak az összetételekben egyébként is szokásos *sev* alakját is használta.

Ami az örmény *sevordi* alak *-di* végződését illeti, a népetimológiának esetleges kisebb-nagyobb torzításai miatt, sajnos, nem dönthetjük el teljes határozottsággal, hogy az eredeti is *d*-vel vagy *t*-vel hangzott-e. Ugyanez érvényes a szóvégi *i*-re is, bár természetesen az örmény *sev-ordi* népetimológiás alak sokkal könnyebben volna érthető egy *savarti, mint egy *savart eredeti alapján, s az is nagyon valószínű, hogy itt egy *szavárd*—magyar névalak örmény átvételéről van szó. Az arab *siyāw.rāḏi(ya)* alaknak önálló jelentősége ebben a kérdésben nincs, mert az arab alak nyilvánvalóan egy örmény *seavordi*-t ír át. Ezt az alakot egyébként MARKWART (Streifzüge 36) után sokan *siyāwardi(ya)*-nak írják át, holott a névnek a különböző arab—perzsa forrásokban található alakjai egyáltalán nem zárják ki a *siyāwu[o]rādiya* olvasatot sem. Úgy látszik, az örmény *sevordi*-t írja át végül az a *Sevordius* névalak is, amelyet MORAVCSIK (i. m. 261) a martir-aktákból idéz.

Sajnos, hasonló nehézségek mutatkoznak a bizánci *Σάβαιοι* és *Σεβόριοι* értelmezése körül is. A *Σάβαιοι* esetében a legtermészetesebb volna egy *savart eredetiből kiindulni, míg a *Σεβόριοι* világosan egy örmény *sevordi eredetire mutat. Ha viszont *Σάβαιοι*-ban egy eredeti *savarti átírását látjuk, amelynek *i*-jét az egyben görögösítő végződésként használt *οι* (ο: i) írja át, akkor nem világos, hogy a császár miért kétféleképpen írja át a csaknem azonos hangalakú örmény, illetőleg magyar névalakokat. Zavaró az is, hogy nem ismerjük a *Σάβαιοι* névalak eredetét, és nem látunk világosan a közvetítés kérdésében sem. Ha a *Σάβαιοι* magyar eredetű névalak, és magyar közvetítéssel is jutott el a császárhoz, akkor bizonyára a legvalószínűbb volna a *savarti olvasat. Ha azonban a *Σάβαιοι* alak nem magyar eredetű, és nem is magyar közvetítéssel jutott Bizáncba, akkor semmi okunk sincsen, hogy ne a legtermészetesebb *savart- egyes számú eredetiből induljunk ki.

A *savart-név végződésének eredetét azonban mindeztideig nem sikerült teljes biztonsággal tisztázni. A szóvégi *t*-nek mint ugor többesnek a magyarázata (FRÓK: Száz. 1896: 611—3; vö. FEHÉR: KSz. XIX, 49) sem történeti.

sem nyelvi szempontból nem kielégítő, minthogy az obi-ugor *-t* többes — formailag LAKÓ György szerint nem lehetetlen — feltevése éppen egy magyar alakra vonatkozólag nem indokolt. Számításba vették már egy alán vagy mongol származtatás lehetőségét is (vö. MOÓR i. m. 49, 56). Ezek a javaslatok azonban nem felelnek azokra az alaktani kérdésekre, amelyek részben magával a *-t* többesszám-képző elemmel, részben annak az alapszóhoz való illeszkedésével függenek össze. Az észak-iráni nyelvekben valóban meglevő *t* elemű többes-képzőkre (vö. HARMATTA: Acta Orient. I, 263—4: szkíta, szarmata, alán *-tai*, oszét *-tā*, *-t'ā*, szogd *-t*), illetőleg a mongol vagy mongolos *-t*-re ebben az összefüggésben tehát egyelőre csak sejtésképpen gondolhatunk. Ismételt hivatkozás történt újabban (vö. legutóbb SINOR: i. h. 63) a *baskir* név *bašqyr*d változatára, valamint egy VI—VII. században a Kaukázustól északra szereplő nép, a barszilkok nevére is, amelynek örmény többese a *barsilk'* alakot mutatja, s amely Theophylaktos Simokattesnél látszólag ugyanolyan *t* végű formában (*Βαρσήλτ*) szerepel, mint a *Σάβαγροι* népnév. Ennek a népnévnek újabban egy tibeti átírását is ismerjük (*barsil*), amely egy tunhuangi tibeti kéziratban fordul elő (vö. J. BACOT: JournAsiat. 1956: 137—53).

Mindezek a nehézségek szorosan összefüggenek a szavirok nyelvének kérdésével is. Ezen a ponton pedig, amint fent már láttuk, szintén korai volna a végleges állásfoglalás. NÉMETH Gyula szerint (HonfKial. 312) mind a *bašqyr*d, mind pedig a *szavárdi* névben egy magyar képző, a *-d*, illetve *-di* maradt fenn. E mellett a magyarázat mellett lehetne hivatkozni arra, hogy a *-di* kicsinyítő képző használata régen igen elterjedt volt, úgyhogy talán még az sem különös, ha ebben az esetben egy népnévhez járult a kicsinyítő képző. Másképp oldja meg a *szavárd* és a magyar *Zuardu* nevekkal kapcsolatos nehézségeket PAIS DEZSŐ. Szerinte (ScriptRerHung. I, 93) a **savarti* névalak (az Anonymusnál előforduló *Zuardu* névvel együtt) a maga egészében a törökből magyarázható, mégpedig mint egy *sap-* ~ *sab-* ~ *sav-* 'icit, caedit, iter flectit, a via aberrat' tőből való *savar* igének ugyancsak török *-ty* : *-du* (*-dy*) suffixummal ellátott alakja.

Az elmondottak, úgy gondolom, tanulságos képet adtak arról a fáradságos és nehéz munkáról, amelyet őstörténészeink immár három évszázada folytatnak a *szavir*—*szavárd* kérdés felderítése terén. Azt hiszem azonban, az is világos lett a fentiekből, hogy végleges eredményekről ezen a téren még nem igen lehet szó, s hogy a további haladás érdekében még igen sok elmélyült részletkutatásra lesz szükség.

Oszmán apósa Anonymusnál?

Anonymus 3. szerint Ügek vagy Ügyek Emesüt, *Eunedubelianus lányát: „filium *Eunedubelianum*” vette feleségül. Emesü azután a turul-mondában megjelölt módon lett Álmos anyjává. XIV. századi krónikáink szerint a hunok és magyarok ősanja *Enech* volt, akinek fiai, Hunor és Magor *Dula* alán fejedelem két lányát is elrabolták *Belar* fiainak gyermekeivel együtt, a hunok és magyarok pedig e monda szerint női ágon ugyanúgy *Enech*, illetőleg *Dula* és *Belar* leszármazottai, mint Álmos és az Árpádok Anonymus szerint *Eunedubelianus*-éi: GYÖRFFY GYÖRGY (Krónikáink és a magyar őstörténet 11–7) ezen az alapon világosnak tartja, hogy Anonymus a XIV. századi krónikák XIII. századi eredetijének szerzőjéhez hasonlóan szintén megtalálta a XI. századi Gestában a *Dula* lányairól szóló hiteles magyar ősmondát, de megbotránkozva a nőablás motívumán, az *Enech*, *Dula* és *Belar* nevekből *Emedubelianus* nevét szerkesztette össze, akit azután az Árpádok ősevő tett meg. Igaz, hogy Anonymus *Eunedubelianus*-a *Eunodbilis* formában (vö. PAIS: SRH. I, 38, 3. jegyz.) és a hozzáfűződő monda más összefüggésben a krónikákban is megvan, ez azonban GYÖRFFY (i. m. 43) szerint csak annyit jelent, hogy a XIII. századi krónikáiról a XI. századi Gestán kívül Anonymus Gestáját is használta. (A krónikák és Anonymus eredetmondáinak közös eredetéről vö. már SEBESTYÉN GYULA, A magyar honfoglalás mondái II, 60–80).

Ezek a feltevések azonban — úgy látszik — GYÖRFFY-t magát nem nyugtatták meg teljesen, mert legutóbb (Száz. 1958: 569–70) annak a véleményének adott kifejezést, hogy az *Eunedubelianus* név a régi oguz eredetmondával (amelyről vö. SEBESTYÉN: i. h.) is összefügg. Az oguz eredetű Oszmán ház megalapítójának, a XIV. század elején meghalt Oszmánnak a mohamedán apósa ugyanis a XV–XVI. századi török történetíróknál fennmaradt hagyomány szerint az *Edebal*i nevet viselte, amely GYÖRFFY szerint szintén nyilvánvalóan összefügg az *Eunedubelianus névvel, különösen, ha GYÖRFFY-vel együtt feltesszük, hogy *Edebal*i leányának ó-oguz nyelven *Áwin-Edebalinij 'Edebal-i magzatja' (GYÖRFFY szerint) volt a neve. A feltett *Áwin* elem ugyanis még közelebb hozná egymáshoz az *Eunedubelianus és az *Edebal*i neveket. Anonymus tehát egyszerre merített volna az oguz és a magyar ősmondából: az előbbiből a — nem éppen meggyőző módon feltett — *Áwin-Edebalinij nevet és a turultól való származás motívumát, az utóbbiból pedig az *Áwin-Edebalinij-gal bizonyára csodálatos véletlen folytán „kitűnően” összekapcsolható *Enech*, *Dula* és *Belar* neveket. A turultól való származás mondája Oszmán történetében nem fordul ugyan elő, ezt azonban GYÖRFFY feltevés-sorozatában pótolja az, hogy Oszmán atyját *Er-Toyru*-nak hívták. Az, hogy *Er-Toyru* történeti személyiség volt, nem pedig totemős, GYÖRFFY szerint — úgy látszik — nem zuvaró, mint ahogyan nem zavaró az sem, hogy *Er-Toyru*-hoz hasonlóan egész sor nála korábban vagy később élt oguz vezér viselte a *toyru* vagy más sólyomféle ragadozók totemisztikus képzetek alapján felvett nevét.

Mindez — megvallom őszintén — nem teljesen világos előttem, bár még mindig világosabb, mint az, hogy milyen módon ismerte meg Anonymus annak az *Edebal*i-nak a nevét, aki a török történetírók szerint szintén nem totem-após volt, hanem a XIII. század közepének történeti szereplője. Oszmán ugyanis a török történetírók szerint 1288-ban volt harminc éves és 1326-ban halt meg.

NYUGATI TÜRK EREDETŰ MÉLTÓSÁGNEVEK

Termacsu, barsbëg, febu, bayatur

Ma délelőtt PAIS DEZSŐ egyebek között Árpád dédunokájának, *Termacsu*-nak a nevével is foglalkozott, s arra az eredményre jutott, hogy ez a név a törökből származik, továbbá, hogy származtatásakor egy velaris hangrendű török **Tarmaç* formán kívül egy palatalis hangrendű **Tirmäç*-ből is kiindulhatunk. A magam részéről rá szeretnék mutatni arra, hogy a *Termacsu* név török származtatását egy kazár vonatkozású örmény adattal támogathatjuk meg a legjobban. Ez az örmény adat egyúttal — úgy vélem — eldönti a török eredeti magashangúságának, illetőleg mélyhangúságának kérdését is. Hozzászólásom további célja, hogy ráirányítsam a figyelmet a kazár történelem eddig kevésbé ismert forrásaira, amelyek feltehetőleg még a régi magyar méltóság- és személynemekhez fűződő számos nehéz kérdés megoldásához fognak hozzásegíteni bennünket.¹

I. A kazár történelem korai szakaszairól terjedelmes forrásanyaggal rendelkezünk ugyan, a különböző forráscsoportok filológiai feldolgozása azonban még csak részben és nem is mindig kielégítő módon történt meg. A kazár kérdéssel foglalkozó szakirodalom legnagyobb részét éppen ezért bizonyos egyoldalúság, a források egyik vagy másik részének figyelmen kívül hagyása jellemzi. Ezt mondhatjuk el például D. M. DUNLOP „The History of the Jewish Khazars” címen, 1954-ben (Princeton, N. J.) kiadott kazár történelméről is, amelyet a kritika is kedvezően fogadott, s az első teljes áttekintést nyújtó, úttörő kazár történelmi összefoglalásnak tekint. DUNLOP ugyanis nagyjából kielégítő képet ad a kazár történelem arab—perzsa és héber forrásairól, az örményeket azonban gyakorlatilag teljesen mellözi. Ennek következtében ő sem tesz különbséget a kazár birodalom különböző népelemei között, és egyes régi forrásokhoz hasonlóan „k a z á r”-t mond akkor is, amikor a többi forrásokkal való egybevetésből nyilvánvaló, hogy nem a kazár birodalom tulajdonképpeni kazár elemeiről, hanem a kazárokon uralkodó nyugati türkökről, vagy esetleg a türköknek a Derbendtől északra lakó alattvalóiról, a kaukázusi hunokról van szó.

Smbat Bagratuni örmény főúrnak i. u. 600 táján a nyugati türkök ellen folytatott harcairól, valamint Herakleios bizánci császár kazár szövetségéről (627.) örmény, arab—perzsa és bizánci forrásaink is beszámolnak. Ezekből félreérthetetlenül kitűnik, hogy a kazár birodalom 600 táján, sőt még később is, a türk birodalom szerves része volt. A türk és a kínai

uralkodók dinasztikus házasságai, valamint a nyugati türköknek a heftalita, később pedig a kínaiaknak a nyugati türk területeken folytatott hódításai magyarázzák meg, hogy bizonyos örmény és arab—perzsa források a „kazár” kagánt — az első pillanatra különös módon — „kínai kagán”-nak, a „kazár”-okat pedig *t'etal*-nak (*~ heftal-*) nevezik.¹

A Kaukázusban, Derbend közelében lejátézkodott első arab—„kazár” összecsapásokról szóló forrásokban szintén szerepel a „Kína” szó a kazárokkal kapcsolatban. Ezek az arab támadások az 'Utmān halálát követő zavarok idejére (656—661.) szűntek meg.

Az arab—„kazár” harcok második korszakában (656—700.) a kazárok mellett a források egy részében „kazár”-nak nevezett kaukázusi hunok is előtérbe lépnek. Erről a korszakról DUNLOP különösen hiányos és kuszált képet fest. A kazárok 656. évi nagy betörését ekkor a hunok 659. évi támadása követte. A továbbiakban a hun támadások évről évre megismétlődtek, majd amikor 680-ban a kalifátus területén egy egész évtizedet betöltő újabb belső villongások kezdődtek, a hunok 681-ben ismét nagyszabású betörést hajtottak végre, amelyet 685-ben egy hatalmas, örmény és grúz szempontból különösen súlyos következményekkel járó kazár betörés követett.

Az arab—„kazár” harcok harmadik korszakában (700—737.) az arabok újra megszervezték támadó erőiket, és Muḥammad ibn Marvān örményországi arab helytartónak 700 körül ismét sikerült Derbendig hatolnia. Az araboknak a kazárok ellen ebben az időben folytatott hadműveletei egyúttal azokat a csapatokat is hivatva voltak oldaltámadások ellen biztosítani, amelyek ugyanebben az időben Kis-Ázsián keresztül a bizánci főváros bevételeit kísérelték meg. Hasonló stratégiai helyzet ugyanis már korábban, a perzsa—bizánci háború idején is adódott, s a kazároknak a bizánciak szövetségében a perzsák ellen végrehajtott oldaltámadása nagyban hozzájárult a bizánci császár, Herakleios végső győzelméhez. Maslama iraki helytartó 707/8-ban megtámadta a kazárokat, mire 709/10-ben nagy kazár ellentámadás következett, amelyről örmény forrásokból értesülünk. Sulaimān kalifasága alatt Maslama Derbendet is elfoglalta (715—717.), a kazárok ellentámadása viszont 717/8-ban egészen Azerbejdzsánig hatolt. A helyzet ekkor igen kényessé vált az arabok számára, minthogy a Bizáncot ostromló arab seregek is dolguk végezetlenül tértek vissza. 722/3-ban egy arab támadással megkezdődött az állandó háború az arabok és a kazárok között, amely a téli hónapok kivételével egészen 737-ig tartott. E változó sikerrel folytatott harcok idején előbb al-Jarrāh, azután ismét Maslama volt az örményországi arab helytartó. Nagyobb szabású arab győzelmekre azonban csak 732 és 737 között került sor, amikor Marwān ibn Abdulmalik vette át az arab parancsnokságot. Marwān egy alkalommal egészen Ätölig, a türkök Volga menti fővárosáig hatolt. A Kaukázustól északra azonban Marwān győzelmei idején sem sikerült lábukat megvetniük. 737 után egyre ritkábbá váltak az arab—„kazár” összecsapások, s a Kaukázus körül olyan egyensúlyi helyzet alakult ki, amely egészen a X. századig lényegében változatlanul fennmaradt.

2. A 730. évi nagy török betörésről több arab—perzsa történetírón kívül az arabok örményországi harcainak örmény krónikása, a VIII.

¹ Vö. erről részletesen: I. OK. XV (1959.), 107—28.

századi *Levond* (Leontios) is ír. *Levond* szerint (ed. EZEANC', 101):
Չայնու ժամանակաւ դարձեալ ամբոյս յուզէր ի կողմանցն Հիւսիսոյ. քան զի յեռաւ արքայն խազրաց որում խաքանն կոչէին: Իբրև ետես մայր նորին, որոյ անունն էր Փարսբիթ. Հրաման տայր զօրավարին որ Թարմաշ կոչէր. զոր բազում գումարելի ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Ebben az időben nagy mozgolódás támadt az északi részekben, mert meghalt a kazár uralkodó, akit kagánnak hívnak. Amint ezt látta anyja, akinek a neve *P'arsbit'* volt, parancsot adott hadvezérének, akit *T'armač'*-nak hívnak, hogy Örményország ellen nagy sereget gyűjtsön össze."

Az itt említett *T'armač'* névre a kiváló oroszországi örmény filológus, K. PATKANEAN nyomán már A. HARKAVY orosz hebraista is felhívta a figyelmet a kazár nyelv szórványemlékeiről írt értekezésében (*Russische Revue* VI/1 [X], 1877. 321). Nálunk GYÓNI MÁTYÁS (MNy. XXXIV, 166, 168; Görög feljegyzéses szórványeml. 132—3) lett figyelmes az adatra, amelyet ő HARKAVY *Tarmatsch*-a nyomán *Tarmacs*-nak írt át, és igen helyesen a *Termacsu* névvel egyeztetett. HARKAVY és GYÓNI nem foglalkoztak az örmény eredetihez fűződő filológiai kérdésekkel: HARKAVY egyszerűen átvette PATKANEAN orosz átírását (*Тармач*), GYÓNI pedig HARKAVY-t követte. Minthogy azonban PATKANEAN átírása itt lényegében az egykorú ó-örmény alakot (*T'armač'*) is pontosan tükrözi, a *Тармач* ~ *Tarmatsch* ~ *Tarmacs* átírás ellen semmiféle kifogást nem emelhetünk. Nem kétes továbbá az sem — amint *Levond* idézett részlete világosan mutatja —, hogy itt valóban kazáriai adatról van szó. — GYÓNI magyarázatával kapcsolatban legfeljebb arra kell világosabban rámutatnunk, hogy a *Tarmač* névben a *-č* nem magyar képző, hanem már az átvett török formában is megvolt. Minthogy a magyar *Termacsu* *e*-je egy jól ismert magyar elhasonulási jelenség alapján szintén kifogástalanul megmagyarázható (vö. NÉMETH, HonfKial. 292), egy palatalis török eredeti (**Tirmāč*) feltevésére nézetem szerint nincsen szükség.

3. A *Levond* tudósításában előforduló *P'arsbit'* név magyarázatára egészen a legutóbbi időkig semmiféle lehetőség nem mutatkozott, mert bár hasonló kezdetű (*Pharsman* stb.), iráni eredetű nevek az örményeknél és a grúzoknál is voltak, az *-it* végződésben pedig, a kazárok zsidóságára való tekintettel, esetleg a női neveket képző héber *-it* (vö. *Jahūdīt* > *Judīt*) képzőt is kereshetnők, nyilvánvaló, hogy ezek a magyarázati elemek nem szolgáltathatnak megfelelő alapot a török *P'arsbit'* név megnyugtató etimológiájához.

A megoldás csak a legutóbbi időkben vált lehetségessé, amikor AKDES NIMET KURAT török történész „*Abū Muhammad bin A'gam al-Kūfi'nin Kitāb al-futūh'u*” című értekezésében (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi VII/2, 1949. 255—73) részleteket tett közzé Ibn A'tam al-Kūfi X. századi arab történetírónak eddig csak idézetekből ismert művéből és rámutatott arra, hogy a *Levond*-nál említett *P'arsbit'* név ugyanazoknak az eseményeknek a történetében Ibn A'tamnál is előfordul, mégpedig a *بارسبيك*: *Bārsb. y. g* (*Barsbēg* 'Párdue heg') formában. Ami a *P'arsbit'* örmény alak végződését illeti, a *β : t'* paleográfiaiilag valóban könnyen megmagyarázható, mint egyszerű elírás a *q : g* helyén. Tárgyi nehézséget okoz azonban, hogy míg az arab—perzsa forrásokban a *Barsbēg* nevet a kagán fia, addig a *P'arsbit'*

nevet Levondnál a kagán anyja viseli. Ezt a sajátosságos eltérést KURAT azzal magyarázza, hogy a török népeknél a nők is viselhették ugyanazokat a neveket, mint a férfiak, tehát nincsen semmi kivetni való azon, hogy a kagán anyja és fia egyaránt a *Barsbég* nevet viselik. Ezzel szemben rá kell mutatnunk arra, hogy a *bég* a későbbi kazároknál a szakrális jellegű főkirály mellett a tulajdonképpeni király címe volt, akinek legfőbb feladata — mint az itt tárgyalt török betörés esetében is — éppen a hadvezéri teendők ellátása volt. Ez már önmagában is valószínűtlenné teszi, hogy az arab—perzsa forrásokkal szemben Levondnak volna igaza. A mohamedán források azonban egyéb tekintetben sem hagynak kétséget afelől, hogy a kérdéses portya idején valóban a kagán fia, nem pedig a kagán felsége volt a fővezér. Barsbég szerepéről ugyanis a 722—730. évi események előadása során egész sor mohamedán forrás megemlékezik. Ezek pedig nemcsak azt mondják meg világosan, hogy az azerbeidzsáni kazár betörés idején a kagán fia volt a török hadvezér, hanem ismételten megemlítik a kagán fiának nevét, a *Barsbég*-et is. Az idevonatkozó adatok a következők:

A) A 722/3. évi arab—kazár harcok leírásában Ibn al-Atīr elmondja, hogy az arabok Tābit al-Nahrāni vezetése alatt törtek kazár területre, a kazárok azonban „kipesakok és más törökök segítségével” (wa-a‘ānahun qifāq min al-turki wa-gairuhum) visszaverték őket (ez egyben a kipsakok első említése is). A harcokat még ugyanabban az esztendőben al-Jarrāh örményországi helytartó vezetése alatt folytatták az arabok. A „Kagán fia” (*Ibn Hāqān*) Derbendtől északra megpróbált szembeszállni velük, azonban vereséget szenvedett és menekülésre kényszerült. Ibn al-Atīr nyomán Ibn Haldūn is közli ugyanezt a tudósítást, de sem ő, sem pedig Ya‘qūbī, aki a „kazárok fejedelmének, a Kagánnak fiá”-ról beszél, nem említi a *Barsbég* nevet. Bal‘ami ezzel szemben ugyanezekről az eseményekről szólva név szerint beszél *Barsbég*-ről. „az átkozott Kagán fiá”-ról, a csagatáj Derbendnāme pedig azt is megmondja, hogy Barsbég székhelye az Átélnél, tehát a Volgánál volt. Igen fontos a csagatáj Derbendnāme tudósításának az a részlete is, amelyben Barsbégről nemcsak egyszerűen mint a „Kagán fiá”-ról, hanem mint a „kínai Kagán fiá”-ról van szó. Ez az adat különösen világosan mutatja, hogy a kazárok szövetsége a nyugati türkök képviselőjeként Átélben székelő kagán fia volt.

B) A Levondnál is leírt 730. évi betörést követő arab készülődések hírére Bal‘ami szerint a „Kazár király” hívta segítségül a „Kagán”-t, s ez a fiát, Barsbéget küldte az arabok ellen. A „Kagán” ebben az esetben is természetesen az Átélben székelő „kínai” kagánt jelöli. A „kazár király” személyéről és székhelyéről forrásaink nem adnak meg közelebbit. Minthogy azonban a források egy része Barsbég harcainak leírásában „Balangar urá”-t (*Šāhibu Balangar*), mint a kagánon kívül a legfontosabb kazáriai uralkodót említik, a X. századi Mas‘ūdī pedig megmondja, hogy a kazár uralkodók székhelye régebben Balangar (a Kuma folyó torkolatától nem messze) volt, aligha lehet kétes, hogy a „Maliku Hazar: Kazár király” és a „Šāhibu Balangar: Balangar ura” kifejezések ugyanazt a személyt jelölik, s hogy a „Kazár király” kifejezés ebben az esetben a tulajdonképpeni, balangari kazár uralkodót jelöli az átéli „kínai” kagánnal szemben. — Barsbég 730. évi betöréséről a mohamedán források

közül még Ibn al-Aṭīr és Ya'qūbī, a keresztyén arab szerzők közül pedig Agapios is megemlékezik. A kazár vezér náluk is az *Ibn Hāqān* nevet viseli. Az események híre azonban még Bizáncba is eljutott, ahol szintén nagy figyelemmel kísérték a kaukázusi eseményeket. Theophanes ebből az alkalmából (a. m. 6220) a mohamedán forrásokkal teljes összhangban ő vő *Χαγάνου, τοῦ θανάστου Χαζαρίας*-nak nevezi a török vezért. Különösen fontos azonban Moses Kālānkatvāc'i örmény krónikásnak, Albánia történetírójának egy eddig ide nem sorolt tudósítása (ed. Tiflis, 368): *ἔτι τὸ ἀρχιεπίσκοπος αὐτὸν ἐν τῷ βασιλείᾳ αὐτοῦ ἐκ τῆς καζάρων βασιλείας ἐκ τῆς καζάρων βασιλείας ἐκ τῆς καζάρων βασιλείας*: „A következő évben kivonult a kazár uralkodónak a fia, és megölte Jarrahot...”.

C) A „Kagán fia” utoljára Tabarinál szerepel, Maslama 732/3. évi hadjárata során. Ugyanezeket az eseményeket még Ibn Qutaiba és Elias Nisibenus is leírják, ők azonban a „Kagán fia” kifejezés helyett egyszerűen „Kagán”-t mondanak. Ez a három forrás egyebek között arról is tudósít, hogy a „Kagán fia”, illetőleg a „Kagán” Maslama betörése alkalmával elesett.

Mindezek a mohamedán források Theophanes és Moses Kālānkatvāc'i tudósításaival együtt félreérthetetlenül tanúsítják, hogy a *Barsbēg* nevet a kazároknak és az araboknak a 722/3—730-ban vívott harcai idején az áteli nyugati türk („kinai”) kagán fia viselte, aki egyben, mint másodkirály, fővezére is volt a türk hadseregnek.

Levond eltérő tudósítása, amely laza gondolatfűzéséből ítélve egy hosszabb eredeti egészen rövidre fogott változata, jelenlegi alakját talán felületes kivonatolásnak köszönheti. Kevésbé valószínű, hogy Levondnál valamilyen paleográfiai úton magyarázható, másolói elírásról volna szó. A tudósítás szövege ugyanis nyelvileg teljesen világos, javításra egyáltalán nem szorul. Levond részlettévedései közé tartozik az is, hogy míg Bal'ami szerint Barsbēget atyja, a kagán küldte az arabok ellen, Levond szerint ugyanezt, a kagán halála után „a Kagán anyja” tette. Természetesen magától kínálkozik az a lehetőség, hogy az idézett szövegrészletben a *ἡ μήτηρ*: *mayr* 'anya' szót *ἡ πατήρ*: *hayr*-ra 'atya' emendáljuk, az a nehézség azonban akkor is megmarad, hogy Levond szerint Barsbēget egy bizonyos kagán halála után küldték az arabok ellen.

Nyelvi szempontból igen érdekes a török *bāg* méltóságnév itt jelentkező *بیک*: *b. y. g* formája. Az utóbbinak teljes olvasata ugyanis az *y*-nak a korai arab feljegyzésű török szórványokban szokásos használatát figyelembe véve nem lehet más, mint **bēg* vagy **big*, az *ē ~ i* pedig az *ā* helyén északnyugati, „kipesakos” török nyelvi sajátság (NÉMETH, Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós 59).

A kazár *bēg* méltóságnévnek a X. századból két feljegyzését ismerjük: az egyik az Ibn Fadlān-nál található *b. h* (a *ḥāqān b. h* összetett méltóságnévben, a másodkirály címében, vö. MHK. 215), a másik pedig a Balhī átdolgozóinál szereplő *بك*: *bāg* (MHK. 223). Tekintettel arra, hogy Barsbēg neve 722—730 táján már *ē ~ i*-vel hangzott, fel kell tennünk, hogy itt a kazár birodalom két egymástól különböző török nyelvből származó adatról van szó: a *bāg*-ról, amely még a X. században is ugyanígy, továbbá a **bēg ~ *big*-ről, amely 722—730 táján még *-g*-vel, a X. században azonban már spiranssal hangzott (vö. az arab feljegyzésű *b. h*-en kívül még Konstantin császár *πέχ* adatát is). Más és ebben a pilla-

natban aligha eldönthető kérdés, hogy az arab *h* (illetőleg a bizánci *χ*) közelebbről milyen eredeti spiranst jelöl ebben az esetben. — A *b. h* változatnak egyébként Ibn Fādlān egyik kéziratában van egy *bhu*-nak írt, de nyilvánvalóan hibás és az új Ibn Fadlān-kézirathoz sem szereplő kézirati változata. Erre a hibás *bhu* alakra FRAEHN és D'OHSSON ideje óta mind nálunk, mind külföldön gyakran történt felesleges és téves hivatkozás.

4. A *Barsbēg* ~ *Barsbig* név *ē* ~ *i*-je egyébként már a második olyan mozzanat, amely a nyugati türk nyelv kipszakos jellegét bizonyítja. — Amint ugyanis már korábban rámutattam (MNY. XLIX, 319—20), Herakleios nyugati türk (kazár) szövetségeseinek a legjobban értesült forrásban, Moses Kāṭānkatvāc' inál *Qbani*: *Jebu* formában feljegyzett neve szókezdő *ǰ*-t tartalmazott, ugyanennek a méltóságnévnek a keleti türk *yabyu* alakjával szemben. A *ǰ*- pedig, eredeti őstörök *y*- helyén szintén kipszakos nyelvi sajátosság. A *ǰ*-re következő eredeti *a* itt a *ǰ*- (vagy már a *y*-) palatalizáló hatásának következtében vált *e*-vé. Ez a jelenség a kipszakos nyelvek történetének régebbi korszakaiból, így a besenyő szórványokból és a Codex Cumanicusból is kimutatható. A besenyő *Γεῖχ* egy eredeti **Yäyiq* ~ **Yäyix* alak feljegyzése (vö. NÉMETH i. m. 57; RÄSÄNEN, Lautgeschichte 81 *Jäjik*-et olvas: az Ibn Fadlān-nál található جيج: *J. y. h* [**Jeyiq* ~ **Jeyix*] *h*-ja azonban szintén velaris szóvégre mutat). A Codex Cumanicus *čäyhalmäs* < *čayqalmaz*; *ayäk* < *ayaq*; *mäy-mäčiq* < *maymaciq*; *äygir* < *aygir* formái (vö. NÉMETH: i. h.) szintén világosan mutatják a *y* és a *č* palatalizáló hatását, de kitűnik belőlük az is, hogy a másodlagos *ä*-k csak vegyeshangrendűvé változtatták ezeket az eredetileg velaris hangrendű szavakat és még nem szüntették meg az egész szó velaris jellegét.

A nyugati türk **Jebyu* esetében a *Ya* -> *Je*- palatalizációt az összes idevonatkozó örmény (*Jebu*), grúz (*Jibgo*), középperzsa (*-jep-ik*, arab-betűs középperzsa *-jibu*), bizánci (*-ζιβουλός*, *Ζέβηλ*, *-ζενγοῦν*) adatok mutatják. Az *e* ~ *i* váltakozás ezekben az adatokban (vö. MNY. XLIX, 320) egy eredeti nyugati türk *ē*-re mutat.

Az arabok, akik több mint félévszázadig harcoltak a nyugati türk és a tokharisztáni karluk *ǰebyu*-val, szintén sokszor feljegyezték ezt a nevet, mégpedig جېغوه: *ǰ. b. γ. w(ya)* formában (a *-ya* perzsa—arab végződés). Ezt az arab betűcsoportot MARKWART különböző munkáiban a keleti türk *yabyu*-ra való tekintettel egyszerűen *ǰabyu*-nak írta át, nem véve figyelembe, hogy az összes többi adat eredeti első szótagbeli *e*-t tanúsít. MARKWART hatása alatt azután a szakirodalomban általánosan elterjedt az állítólagos nyugati türk **ǰabyu* forma, amelyet azonban egyetlen forrásadattal sem tudunk megtámogatni.

Felmerülhetne természetesen az a gondolat is, hogy a nyugati türk **Jebyu* különböző forrásokban feljegyzett alakjait egy **ǰebgü* eredetire vezessük vissza. Ebben az esetben azonban az arab *ǰ. b. γ. w(ya)* forma *γ*-je maradna megmagyarázatlanul. Az arab *γ* (ع) ugyanis már a legrégebbi, arab írással feljegyzett török szórványokban is velaris hangrendű szavak *γ*-jét jelöli. Egy eredeti török **ǰebgü*-t tehát az arabok minden bizonnyal a *ǰ. b. g. w(ya)* betűcsoporttal jegyezték volna fel, amelyben a *g*-t természetesen „perzsa” *g* (ج) jelölné. Az elmondottak értelmében azonban a **ǰebgü* forma feltevésére nincs is szükség: a fent idézett kipszak vegyeshangrendű

formák tanúsága szerint nincs akadálya annak, hogy a *yabyu* méltóság-név nyugati türk megfelelőjét egy **jebyu* formában lássuk. A köztörök *čajuš* és *čavdur* szavak magyar megfelelői, a *csősz* és a *csödör*, szintén ilyen vegyeshangrendű kipszakos formákra (**čajuš*, **čavdur*) mennek vissza (KNIEZSA: MNy. XXX, 104; HASAN EREN: MNy. XXXIX, 26).

5. A kazár (nyugati türk) méltóságnevek közül Ibn A'tam még egy másikat is közöl: *بغانور*. Ez a forma (pontosabban a *بغانور*) a nyugati türk **bayatur* feljegyzése, s ez azért is érdekes, mert a *bayatur jebyu* méltóságnév más források szerint (HAVANNES, Documents 72, 219) a nyugati türk uralkodók állandó címe volt. A Kazárián uralkodó nyugati türk eredetű kagánok tehát rokonuknak, a nyugati türk főkagánnak nemcsak a *jebyu* méltóságnévét, hanem e méltóságnév díszítő jelzőjét, a *bayatur*-t is átvették. Így a kazár *bayatur*-t, bár különleges kipszakos jelleget nem visel magán, szintén a kipszakos nyugati türk nyelv szórványai közé kell sorolnunk. Hasonló „semleges” nyelvi jellegű kazár szórványt még számosat ismerünk (például: *tudun*, *šad*, *taršan*, **kündü*; ezekhez járul még néhány kazár személy- és földrajzi név is: *Qadir-ülüber*, *Čorpan*, *Sariyāšin* stb.); minthogy azonban ezek a nevek valamilyen formában a Kazárián uralkodó nyugati türk dinasztiahoz kapcsolódnak, a legtermészetesebb, ha bennük is nyugati türk formákat látunk.

6. Lényegében hasonló a helyzet török eredetű régi méltóság-, törzs- és személyneveink esetében is. Ilyenek: a *kündü*, *Termacsu*, *bó*-vel összetett neveink és a *Tas*. Ezekről már régen ismert, hogy szinte kivétel nélkül köztörök jellegűek; azt viszont, hogy valamilyen kipszak típusú köztörök nyelvből származnának, semmi sem bizonyítja. Ennek ellenére, tekintettel a kazáriai nyugati türk dinasztia és a honfoglalás előtti magyarság kapcsolataira, történeti okokból mégis a leghelyesebb, ha nyugati türk eredetűnek tekintjük őket.

Honfoglalás előtti *gy*-s szókezdetű, egyébként azonban nem csuvasos jellegű közszeveink (BÁRCZI, A magyar szókinés eredete² 73 nyomán: *gyaláz*, *gyalom*, *gyapjú*, *gyarló*, *gyárt*, *gyász*, *gyáva*, *gyékény*, *gyenge*, *gyeplő*, *gyertya*, *gyertyán*, *gyomor*, *gyopár*, *gyöngy*, *gyúr*-, *gyül*-, *gyümölcs*, *gyűr*, *gyűrűfa*, *gyűszű*) esetében eddig is számoltunk (vö.: LIGETI: MNy. XLII, 10; BÁRCZI: i. h.) a kipszakos típusú köztörök nyelvből való átvétel lehetőségével. Az elmondottak alapján ehhez még hozzátehetjük, hogy az átadó török nyelv ebben az esetben a legnagyobb valószínűség szerint a kazáriai nyugati türk lehetett. Ugyanezt mondhatjuk el a *Gyarmat* törzs- és a *gyula*¹ méltóságnévről is. Ezekben szintén láthatunk kipszakos átvételeket is.

A *Jutocsa* (< köztörök *yut*- ~ csuvas *šat* 'nyel') *j*-je viszont nem csuvasos és talán nem is kipszakos török nyelvből származik, bár tekintetbe kell vennünk, hogy a nyugati türk *y* > *š*-hangváltozást nem minden fonetikai helyzetre vonatkozólag tudjuk igazolni, s így elképzelhető esetleg egy kipszakos nyugati türk *yu*-szókezdet is. A mai kipszakos török nyelvek *y* > *š*-hangváltozása mindenesetre szinte kivétel nélkül csak részleges és a *y*-re következő magánhangzó minőségétől függ.

¹ A *gyula* méltóságnévet „Géza” etimológiám (MNy. LII, 325–33) alapján nyugati türknek gondolja GyÖRFFY GyÖRGY (Száz. 1958:569).

Megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királyság intézményéhez

A honfoglalás kori magyar királyság intézménye az elmúlt másfél évtized folyamán a közérdeklődés előterébe került. Az érdeklődés megnövekedését nem annyira új adatok feltűnése, mint inkább az okozta, hogy a magyar őstörténet klasszikus forrásainak, így főként a Bíborbanszületett Konstantin császár magyar fejezeteinek, továbbá Anonymus gestájának az Árpádra és Álmosra, valamint a honfoglalás eseményeire vonatkozó tudósításairól, illetékesek tollából is, eddig talán még soha nem tapasztalt mértékben merész és egyben romantikus feltevések láttak napvilágot, amelyek a sajtón, rádión és részben a tankönyveken keresztül is hamarosan közismertté váltak.

A honfoglalás forrásainak megítélésében támadt bizonytalanságot tükrözi azonban a legilletékesebb állásfoglalás, MORAVCSIK GYULA Londonban, 1962-ben kiadott Konstantinos-kommentárja is. Ez a nagyjelentőségű mű a „De Administrando Imperio”-nak a MORAVCSIK GYULÁTól készített szövegkritikai kiadásához (Budapest, 1949.) csatlakozó második, kommentár-kötetként, több szakember közreműködésével, R. J. H. JENKINS kiadásában jelent meg. MORAVCSIK szerint egyelőre távol vagyunk a „De Administrando Imperio” 38. fejezetéhez fűződő kérdések kielégítő megoldásától. Ennek szerint legfőbb oka az, hogy Konstantin császár feljegyzései ellentétben vannak azokkal a leírásokkal, amelyeket a mohamedán írók közölnek a honfoglalás előtti magyarságról. MORAVCSIK felsorolja az ellentét megmagyarázására irányuló feltevéseket, s bár maga nem foglal határozottan állást a kérdésben,

nem utasítja el annak lehetőségét sem, hogy Konstantin császár magyar vonatkozású tudósításait valóban Árpád-házi hercegek csaló és félrevezető tájékoztatására kell visszavezetnünk. Minthogy az arab forrás és a császár tudósításai között nem egy ponton mutakozó látszólagos vagy valóságos ellentétre magam hívtam fel ismételten a figyelmet (MNY. XLI, 33–55; MNYTK. 84. sz. 38–45; vö. DEÉR JÓZSEF: Száz. 1945–1946: 3), nem lesz felesleges, ha a magyar királyságra vonatkozó tudósítások ellentétes mozzanataira részletesebben is visszatérek.

A császárnál megőrzött információk szerint a honfoglalást megelőző időig a magyaroknak sem maguk közül való, sem idegen fejedelmek nem voltak sohasem. Hét törzsük vajdák vezetése alatt élt, akik közül abban az időben Levedi volt az első. A magyarok a honfoglalást megelőzőleg három esztendőn át együtt éltek a kazárokkal és együtt harcoltak velük a kazárok minden háborújában. Vitézségükért, amelyet mint a kazárok szövetségségi tanúsítottak, a kazár kagán egy előkelő kazár hölgyet adott feleségül Levedinek. Gyermeke azonban nem született ebből a házasságból. Ekkor a magyarokat besenyő támadás érte (889-ben, amint más forrásokból is tudjuk), mire vereséget szenvedve Levediből Etelközbe szorultak. Ekkor a kazár kagán magához hívatta Levedit, hogy a magyarok neki engedelmességet fejezve tegye meg őt. Levedi azonban nem érezte magát elég erősnek erre a nagy tisztségre és maga helyett inkább Almucsit, egy másik vajdát vagy annak fiát, Árpádot javasolta a fejedelemségre. A kagánnak tetszett a válasz és néhány emberrel Levedivel a magyarokhoz küldte. A követek megtárgyalták a dolgot a magyarokkal, akik inkább Árpádot találták alkalmasnak a fejedelemségre. A tudósítás végén a császár ismét megjegyzi azt, hogy a magyaroknak ezt megelőzőleg sohasem voltak fejedelmek, majd közli, hogy a magyarok uralkodói azóta is kivétel nélkül Árpád családjából valók. Árpád megválasztása után érte a császár szerint a magyarokat a besenyők második támadása, amely után a magyarok ismét kénytelenek voltak tovább vonulni. Így foglalták el „mai” hazájukat, ahol a császár szerint a magyarok azóta is élnek.

Ugyanerre az időre, pontosabban a 886-ot megelőző másfél évtizedre vonatkozik azonban Dzsahjáni bukhari emírnél a magyarokról szóló tudósítása is, amely több arab és perzsa változatban maradt reánk, s amelyet az emír a magyaroknál járt arab és perzsa kereskedők szemtanú-elbeszélései alapján jegyzett fel. Dzsahjáni szerint a magyarok szállásai két folyó, mégpedig az Atil (ṣ: *Átil*, a Don török neve) és a Duna között vannak. Szemben velük, a Duna túlsó (déli) partján a *w.n.n.d.r*-ek (az onogundurok, vagyis dunai bolgárok) népe él. A magyarok egy király uralma alatt állnak, aki a *kündä* méltóságnévet viseli, de semmilyen fejedelmi funkciót nem végez, hanem helyette a *dzsila* (vagyis *gyula*) nevű másodkirály intézkedik minden lényeges kérdésben. A továbbiakban Dzsahjáni információkra hivatkozik, amelyek szerint a kazárok a „régibbi időkben” a magyarok és más szomszédos népek támadásaitól félték és ezért körülsáncolták magukat. Egyébként a magyarok Dzsahjáni szerint nomád életet élnek, mint a többi türkök, és az összes szomszédos szakláb (szláv) törzset a hatalmuk alatt tartva rabszolgakereskedelmet folytatnak a bizánciakkal Kercs városában.

Az arab forrás keletkezési idejének megállapítása szempontjából igen fontos az a megjegyzés, hogy a dunai bolgárok a feljegyzés idején már felvették a keresztyénséget. Ez ugyanis, amint tudjuk, a Boris bolgár kán megkeresztelkedését, tehát a 864-et követő évek során, hozzávetőleg 864–870

táján történt meg. A tudósítás ante quem-jét a 889. évben kell látnunk, mint-hogy a besenyők nyugati vándorlásáról Dzsajháni még nem tud, sőt nincsen tudomása a magyarok és a kazárok együttéléséről sem, amely a császár szavaiból ítélve 886 táján kezdődött meg. Az arab tudósítás ezek szerint 870 és 886 között keletkezett, s kronológiailag közvetlenül érintkezik Konstantin császár leírásával. Ha tehát a magyaroknál az arab tudósítás szerint megvolt a szakrális kettős királyság intézménye, akkor semmiképpen nem lehet hiteles a császár megismételt közlése, amely szerint a magyaroknak Árpád előtt soha nem volt fejedelmük.

Mielőtt azonban a császárnak, illetőleg informátorainak ezt a teljes joggal vitatott hiteltű közlést közelebből szemügyre vennénk, nem lesz felesleges megjegyeznünk, hogy a császárnak és Dzsajháninak a magyar fejedelemségre vonatkozó összes többi közlése egymással kifogástalan összhangban van és jól ki is egészíti egymást. A „régibb idők”-re, tehát a 870 előtti korra vonatkozik Dzsajháni szerint is informátorainak az a közlése, hogy a kazárok a magyaroktól és más szomszédaiktól való félelmükben sáncolták körül magukat. Dzsajháni tudósítása egyébként, amint az imént láttuk, e mondat kivételével a 870. és a 886. évek között készült és a magyarokat saját, szakrális királyuk uralma alatt élő független törzsszövetségként írja le, anélkül, hogy a magyarok és a kazárok közötti viszonyról bármilyen részletet közölne. A magyarok függetlensége azonban a császár szavaiból ítélve csak 886-ig tartott. Ekkor ugyanis a magyarok szövetségre léptek a kazárokkal, sőt Levedi vezetése alatt kazár területre is költöztek, majd három esztendőn át együtt harcoltak a kazárokkal azok minden háborújában. A kazárok háborújáról a császár nem közöl részleteket, Dzsajháninak a kazárokról szóló tudósításából azonban megtudjuk, hogy a kazárok minden évben háborút viseltek a besenyőkkel. A 889. évi besenyő támadást a magyarok ellen ezek szerint évről évre megismétlődő összecsapások előzték meg a kazárok és a magyarok, valamint a besenyők között.

A császár tudósításából tehát csak egyetlen mondatot utalhatunk a dinasztiaalapítási legendák világába, mégpedig azt, hogy a magyaroknak Árpád előtt soha sem voltak fejedelmek. Mindjárt megjegyezhetjük azonban, hogy hiba volna ennek az arab adatok tanúsága szerint téves közlésnek túlzott jelentőséget tulajdonítanunk. Figyelembe kell ugyanis vennünk, hogy a dinasztiaalapítási elbeszélések és legendák általában keveset foglalkoznak az előző dinasztiák legitimitásának kérdésével, különösen, ha az új dinasztia fegyverrel döntötte meg az előző dinasztia hatalmát. Nem ismerjük azokat a körülményeket, amelyek során Levedi és a kazárbarát irányzat hatalomra jutott a magyaroknál. Elképzelhető azonban, hogy az új politika dinasztia-változással is össze volt kötve. Ebben az esetben könnyen érthető, hogy a császár Árpád-házi informátorai nem akartak tudni a Levedit megelőző és a kazároktól független, sőt talán kazárellenes régi dinasztiáról.

A császár tudósításának a magyar fejedelmválasztásra vonatkozó egyéb részei a legcsekélyebb mértékben sem viselik magukon a dinasztiaalapítási legendák mitikus hamvát. Így semmiképpen sem tekinthetünk Árpád-házi hercegektől származó kitalálásnak olyan részleteket, mint hogy a magyarok a kazárok szövetségei voltak s velük harcoltak a kazárok háborúiban, hogy Levedinek a kazár feleségtől nem született gyermeke, vagy hogy a magyarok kétszer is vereséget szenvedtek a besenyőktől, s hogy végül is a kazár kagán parancsára választották meg Árpádot fejedelemül. Ellenkezőleg, ezek

a részletek elég józan és reális elemet tartalmaznak ahhoz, hogy tiszta történeti valóságnak tekintsük őket.

Az östörténeti irodalmunkban jelenleg gyakran megnyilvánuló negatívizmussal szemben a magam részéről tehát úgy gondolom, hogy egyfelől a konstantinói hagyományban továbbra is a magyar östörténet felbecsülhetetlen értékű forrását kell látnunk, másfelől, hogy az östörténettel kapcsolatos különböző részstudiumok elért és elérendő eredményei még igen sok lehetőséget fognak nyújtani vitás kérdések megnyugtató tisztázásához. Legyen szabad néhány rövid utalást tennem ebben a vonatkozásban.

Az arab forrásokban leírt szakrális kettős királyság intézményének összehasonlító vallástörténeti tanulmányozása sokat haladt előre a második világháború óta. RÓHEIM GÉZA a freudi pszichoanalízis eszközeivel vizsgálta a szakrális királyság létrejöttének körülményeit. Az újabb idevonatkozó fenomenológiai és szociológiai vizsgálatok legfőbb tanúsága az, hogy a szakrális királyság csak felülrétegezett társadalmakban jött létre, tehát ott, ahol hódítás vagy hódítások során a főuralkodó a vazallus népek és a rabszolgáknak tekintett hódolt törzsek felett mintegy a piramis csúcsán emelkedett a szakrális királyság isteni szféráiba. Ez történt a nomád szakrális királyság esetében is, amint arra a legutóbb volt alkalmam rámutatni (Numen XIII [1966.], 14–26).

Sok új adatot várhatnak a magyar östörténészek a kazár történelem kutatásának újabb eredményeiből is. A kazár birodalom kialakulásának körülményeit az utóbbi időkben sikerült közelebbről megismernünk. Így ma már egyre több bizonyítékkal tudjuk megalapozni Maszudi arab író állítását, amely szerint a kazárokat perzsául *khazar*-nak, törökül azonban *sabir*-nak hívták. Történeti és földrajzi adataink ugyanis egyaránt azt tanúsítják, hogy a tulajdonképpeni kazárok a szavirokkal voltak azonosak. Különösen fontos azoknak a középperzsa forrásból merítő arab tudósításoknak a tanúsága, amelyek az 506 és az 578 közötti időkről szólva mindig *kazár*-t mondanak ott, ahol a bizánci források *szavir*-t. Ezt figyelhetjük meg például a Kur folyó völgyében megtelepedett transzkaukáziai (persarmeniai) szavirok (így a bizánci források, az arab források *kazár*-t mondanak) esetében is.

A szavirok 567-ben (a dátumot Ibn Miskawajhi eddig kevésbé ismert művéből tudjuk meg) az Európa felé terjeszkedő nyugati türkök fennhatósága alá kerültek. Minthogy a *kazár* név első hiteles említései a legújabb kutatások szerint 567 után kezdődnek, azt kell hinnünk, hogy a *kazár* név megjelenése a szaviroknál a nyugati türk uralkodó réteg megjelenésével függ össze. A magyar östörténet szempontjából ez azért is igen fontos, mert a császár szerint a honfoglaló magyarok szintén viselték a *szavarti* (< *savir*) nevet, és egyes törzseik, a császár szerint 889-ben, szintén megtelepedtek Persarmeniában.

Mindez azonban azt is jelenti, hogy a csuvasos nyelvet beszélő tulajdonképpeni kazárokat a szavirokban kell keresnünk. A nyugati türkök ugyanis mind Belső-Ázsiában, mind pedig Kazáriában köztörök jellegű nyelven beszéltek, amely a keleti türkökéhez állt igen közel. A nyugati türk nyelvjárásnak egyik jellemzője a *ja* > (> *je*-) > *dže*- változás volt, amelyet a keleti türk *jabyu* ~ nyugati türk és kazár *dževyu*, *dževu* méltóságnév esetében sok forrásból ismerünk.

A kazár méltóságnév-rendszer, amint arra már volt alkalmam rámutatni (a budapesti Altajisztikai Napokon, 1965. május 18-án tartott előadásomban), azonos volt a nyugati türkökével. Ez nemcsak a *šad*, *čor*, *büg* és *tarxan* méltóságnevek alkalmazásában jut kifejezésre, hanem abban is, hogy a kazárok

a nekik hódolt népeket (volgai bolgárokat, kaukázusi hunokat), ugyanúgy, mint a nyugati törkök, az összes uralmuk alatt álló népet (köztük, úgy látszik, az avarokat is), egy-egy *ilbār* és egy-egy *tudun* vezetése alá helyezték. Igen fontos a magyar őstörténet szempontjából, hogy az *ilbār-tudun* rendszernek a honfoglalás előtti magyaroknál semmi nyoma nincs. Megvoltak ezzel szemben a magyaroknál a legmagasabb kazár uralkodói méltóságnevek. Így elsősorban a *kündä*, amely újabban a kicsinyítő képzős török *kündäc* és *kündäčik* formákban került elő a kazár történetlem arab forrásaiból (vö. Numen XIII, 22). A honfoglalás, tehát a kazárok és magyarok végső szétválása utáni időkben pedig megvolt a magyaroknál a legmagasabb kazár uralkodói méltoságnév, a *dževu* is, mégpedig Géza (Gyeücsa) fejedelem nevében, amely a **gyevü ~ Gyeü ~ Győ (< dževu)* méltoságnévnek a *-csa* összetett kicsinyítő képzővel ellátott formája (vö. MNy. LII, 325—33). A köztörök jellegű nyugati türk nyelv jelenléte Kazáriában mind a honfoglalás előtti magyar méltoságnévrendszer, mind pedig honfoglalás előtti köztörök jellegű jövevényszavaink szempontjából alapvetően fontos (vö. Névtudományi vizsgálatok. Szerk. MIKESY SÁNDOR. Bp., 1960. 119—25).

Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről

1. Árpád-kori királyaink korában számottevő mohamedán lakossága is volt Magyarországnak, amely egészen a XIII. század végéig szerepelt történelmünkben, és magára vonta a pápák figyelmét is. Árpád-kori törvényhozásunk, különösen I. László és Kálmán törvényei, vizsgálatot és kemény elnyomó intézkedéseket írnak elő azok ellen az „izmaeliták” ellen, akik csak színlelik a keresztyénséget, de titokban továbbra is megtartják az Iszlám törvényeit. A XIII. század pápái, III. Honorius, IX. Gergely, IV. Orbán, IV. Honorius és IV. Miklós, több alkalommal is a mohamedánok elleni intézkedések megtételére ösztönözték a magyar királyokat, különösen attól óva őket, hogy mohamedánokat magas tisztségekhez juttatva, módot nyújtsanak nekik a keresztyének elnyomására és keresztyén rabszolgák tartására. Árpád-kori törvényeink és egyéb írott forrásaink főleg az *Ismaelita* néven említik a mohamedánokat, a pápai levelek következetesen a *Saracenus* néven emlékeznek meg róluk. De az utóbbi nálunk is megjelenik a XIII. században. II. András egyik iratában, mégpedig az *Ismaelita* név szinonimájaként: „*Saraceni, sive Ismaelitae*”. Ez arra mutat, hogy a *Saracenus* névben nem meghatározott mohamedán terülről ideszármazott mohamedánok nevét kell keresnünk, például a Szíriából kivándorolt arabokét (vö. erről a lehetőségről EtSz. *böszörmény* alatt), bár a *Saracenus* eredeti jelentése nem szólna ez ellen (The Oxford Dictionary of English Etymology. 1966. 788; W. von Wartburg, Französisches Etymologisches Wörterbuch XI. Basel, 1964. 217–21). A *Saracenus* név mindenesetre korán meghonosodott nálunk is a beszélt nyelvben, amit a név helynévi használatán kívül a későbbi *szerecsen* forma hangtani sajátosságai is tanúsítanak. Ugyancsak az *Ismaelita* név szinonimájaként jelenik meg 1395 körül a *böszörmény* név is (BesztSzj. 82), amely a XIII. század óta szerepel helynevekben is.

2. A *böszörmény* névvel kapcsolatban nálunk már régebben (RÉTHY LÁSZLÓ, Magyar pénzverő izmaeliták és Bessarábia. Arad, 1880. 23), külföldön pedig újabban (Z. V. TOGAN, Ibn Fadlān's Reisebericht. Leipzig, 1939. 172, 217–20; I. HRBEK: AOr. V. 217–9) felmerült az a gondolat, hogy a név nálunk nem, mint etimológiájából gondolhatnók (a *böszörmény* a perzsa *muslimān* többes számú formának török közvetítésű átvétele), az *Ismaelita*-hoz és a *Saracenus*-hoz hasonló vallási megjelölés, hanem egy steppe-környéki nép neve, amely Hvárezm körzetéből, közelebbről a Szir-darja alsó folyásának vidékéről (Plano Carpini, 1247: „Terra *Bisermorum*”) került Európába. A magyarországi böszörményeken kívül hivatkozás történt ebben a vonatkozásban egy *bisermen* nevű, a votjakkal együtt élő néptörödékre is. Ezt a feltevést nem utasíthatjuk el fenntartás nélkül, bár gyér adataink aligha teszik lehetővé a *böszörmény* név jelentésének pontos meghatározását. Figyelembe kell ugyanis vennünk, hogy a magyarországi mohamedánok két csoportja közül a fontosabbik, a kálizoké, valóban Hvárezm környékéről került hozzánk.

3. A hvárezmi, pontosabban Szir-darja környéki kálizok útja a volgai bolgárok, kazárok, besenyők és később a kunok földjén vezetett kereszttől. Anonymus szerint már Taksony vezér korában nagyszámú izmaelita érkezett hazánkba „de terra Bular”. Sokan arra gondolnak, hogy Anonymus itt is későbbi eseményeket vetít vissza a vezérek korába, egyesek pedig nálunk

(MELICH: NyK. XXXIX, 10 RÉTHY nyomán, ő pedig HUNFALVYÉN) és külföldön is (T. LEWICKI: Rocznik Orientalistyczny XIII, 122; I. HRBEK: AOr. V, 221-2; vö. e. véleményekkel szemben PAIS DEZSŐ megjegyzéseit: SRH. I, 115, l. j.) úgy vélik, hogy a „terra Bular” kifejezés ebben a tudósításban a dunai bolgárok országára, nem pedig a volgaiakéra vonatkozik. Abban azonban mindenképpen PAIS DEZSŐVEL kell egyetértenünk, hogy ezek a bolgár földi mohamedánok, akiktől Anonymus szerint *Ethey* nemzetsége is származott, káliz eredetűek voltak. *Eltheius*-t ugyanis az 1111. évi zabori oklevél is említi, mégpedig mint nyitrai káliz centuriót (PAIS: SRH. I, 115 2. j.). Bolgár mohamedánok Yáqút arab lexikon-író (IV, 468-70) szerint is már „hosszú idővel” 1220 előtt jöttek Magyarországra, s itt missziói tevékenységet is folytattak.

A kálizok egyébként a Hvárezmből Magyarországra vezető út mentén élő népeknél mindenütt megtelepedtek. Bakri XI. századi mór író tudósításából (fordításban idézi J. MARQUART, Streifzüge 72-3) tudjuk, hogy eredetileg a besenyőknél is a kálizok képviselték a mohamedán elemet, akik a mór szerző szerint bizánci hadifogságból kerültek a besenyőkhöz. Később, ugyancsak Bakri szerint, maguk a besenyők is felvették az Iszlámot. A XI. században azután, amikor a besenyő törzsszövetség felbomlott, és egyes törzsi elemei a kun törzsek közé olvadtak, a kunoknál (komanoknál) is megerősödött az Iszlám. Számolnunk kell tehát azzal, hogy sok káliz érkezett már hozzánk az Árpádok uralmának korábbi szakaszában, s hogy később a betelepülő kun csoportokkal is jöttek kálizok Magyarországra. A besenyő és feltehetőleg kun eredetű káliz csoportokat királyaink többnyire a végekre telepítették, hogy ott határőri szolgálatot teljesítsenek. Határvidékeink lakossága tehát igen kevert volt. Délen például, Észék környékén, Imre király egy 1196. évi irata szerint besenyő-kálizok, illetőleg besenyők és kálizok („*Hysmaelitae*, vel *Byssenij*”) éltek (vö. alább), a nyugati végek egyes pontjain pedig káliz, besenyő, kun, székely és zsidó hely- és birtoknevekkel találkozunk. Ez magyarázza meg azt is, Zala megye göcseji részén, a Kerka vidékén, káliz helynévi nyomok (*Kálócfa* neve) mellett különböző török nevekkel (*Becs*, *Itemer*, *Taba*, *Szata*), a Zsidó személynévvel, ószövetségi nevekkal, sőt, amint szintén PAIS DEZSŐ fejtegetéseiből (MNY. XXX, 126-8) tudjuk, a koman-kunok nevével kapcsolható *Komondor* családnevével is találkozunk.

4. A zsidók kisebb csoportjai már a római uralom idején megtelepedtek Magyarországon, de csak Taksony fejedelem korában kezdenek kereskedelmi tevékenységük révén, fontosabb szerepet játszani. Erről először egy spanyolországi zsidó utazónak, Ibrahim Ibn Ya'qúb-nak a Bakrínál megőrzött úti-jelentéséből értesülünk, aki 965-ben, Prágában nemcsak magyar és magyarországi mohamedán, hanem magyarországi zsidó kereskedőkkel is találkozott. Erősebb zsidó beáramlás következett be azután Magyarországra a XI. században, amikor szoros kapcsolatok létesültek Magyarország és Nyugat között (A. SCHEIBER: *The World History of the Jewish People. The Dark Ages*. 1966. 313-8).

5. Árpád-kori törvényeink, okleveleink és elbeszélő forrásaink nem tudnak arról, hogy Magyarországnak már I. István előtt vagy éppen a honfoglalás idején jelentős mohamedán és zsidó lakossága lett volna. Sokan azonban különböző őstörténeti elképzelésekből és kombinációkból kiindulva mégis felteszik, hogy a magyar törzsekhez már Dél-Oroszországban nagyszámú mohamedán vagy zsidó népelem csatlakozott. Különösen fontosnak tartják

ezeknek az elméleteknek a szerzői, hogy biztos tudomásunk szerint Dél-Oroszországban egy lázadó kazár törzs, a kavaroké is, a magyarokhoz csatlakozott. Túlságosan messze vezetne itt ezeknek az elméleteknek a részletes tárgyalása, néhány megjegyzést azonban itt is tehetünk velük kapcsolatban.

Ami először is a csatlakozott kavarok feltett mohamedán hitét vagy akár zsidóságát illeti, először is Dzsajháni feltétlen hitelű tudósítására kell utalnunk, amely kevéssel a magyar honfoglalás előtt, 870 táján készült, s amely szerint a kazár uralkodó maga zsidó ugyan, főemberei közül azonban csak azok követik őt ebben, akiknek kedvük tartja (HonfKútf. 152 - 8). Arról, hogy a többi kazár főember és a kazár törzsek népe zsidó vagy mohamedán volna, szó sincs. Ellenkezőleg, Dzsajháni világosan megmondja, hogy ezek vallása olyan, mint a törököké, tehát más szóval samanista. Egyébként a kazárok zsidóságának nem sok köze lehetett az ortodox zsidó tanokhoz. Erre mutat az az ősi pogány király-avatási szertartás és a királyt körülvevő tabu-intézkedések tömege, amelyek nemcsak a rabbinikus tanokkal, de a karaita zsidók szektájának tételeivel sem egyeztethetők össze. Ugyanezt tanúsítja Ibn Fadlán, aki 922-ben járt a volgai bolgároknál, valamint Isztahri és Ibn Hauqal is, akik tudósításukban elmondják, hogy a kazár birodalomban legkevesebben a zsidók vannak (HonfKútf. 214, 224). Egyedül Masz'údi állítja, hogy a kazároknál a legerősebbek a mohamedánok, minthogy ez a vallása az uralkodó testőr-seregének (i. h. 256). A mohamedánok és a keresztyének körülbelül egyforma számban voltak képviselve Kazáriában, amely Isztahri és Ibn Hauqal szerint pogány ország benyomását tette az arabokra. A kazáriai Iszlám középpontja a fővárosban volt, amelynek mindkét felét, a Volga egyik ágától keletre és nyugatra, mohamedánok lakták. A kazár főváros egyben hatalmas kereskedelmi központ és a perzsa, arab, orosz és más kereskedők találkozóhelye is volt.

Mindez nyilvánvalóan ellene szól annak, hogy a kavarokban kizárólag zsidókat vagy mohamedánokat keressünk. Ezért nem érhetünk egyet D. M. DUNLOPPAL, aki már könyvének címében is eltűlozta a kazáriai zsidóság jelentőségét (The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954.). De leküzdhetetlen nehézségei vannak Sz. P. TOLSZTOV feltevésének is, aki hvárezmi eredetű zsidókat látott a kavarokban, s kombinációjában Aba Sámuel hvárezmi kapcsolataira is hivatkozott (SzovEtnogr. 1946/2, 94 - 104; SzovEtnogr. 1947/1, 104 - 7; TOLSZTOVOT követi H. SCHÖNEBAUM: Aus der byzantinistischen Arbeit der DDR I [1957], 145; vö. GYÖRFFY: Száz. XCII, 62; ellene foglal állást M. I. ARTAMONOV, Isztorija Hazar. Leningrad. 1962. 283 - 7).

A kavarok zsidóságának hirdetői között külön csoportot alkotnak azok, akik a kazárokat és velük együtt a kavarokat is, nem ortodox zsidónak, hanem a karaita szektához tartozónak vélik. Ennek az elméletnek különböző változatait dolgozták ki, nálunk a felejthetetlen emléké GYÓNI MÁTYÁS (MNy. XXXIV, 86 - 96, 159 - 68), külföldön pedig olyan tudósok, akik maguk is karaita eredetűek, és a kazár birodalom vallási és nyelvi örököseinek tekintik magukat (a nyelvi vonatkozásokat tárgyalja A. ZAJĄCZKOWSKI: AOr. XII, 299 - 307; a történetiket S. SZYSZMAN: Zeitschr. f. Ostforschung VI, 24 - 54). A kálizok karaitizmusáról azonban éppúgy nem lehet kizárólagos értelemben szó, mint a kavarokéről (KOSSÁNYI BÉLA: Domanovszki-Eml. 355 - 68). Azok a zsidó és mohamedán legendák, amelyek a kazároknak a zsidóságra vagy a mohamedán hitre való megtérését mondják el, a Cirill-legendával együtt, amely a szlávok nagy keresztyén apostolának sikeres kazáriai térítői útjáról

is említést tesz, egyaránt arra vallanak, hogy a kazár kagán meg volt elégedve saját Tängri-kultuszával, és megtérése után is Tängri maradt számára a legfőbb isten. Világos az is forrásainkból, hogy a kazár uralkodó a zsidóságnak még ezt a nagyon furcsa változatát is csak azért tette a magáévá, mert a mérleg nyelvének szerepét kívánta játszani Bizánc és a vele élethalálharcot folytató arabok között, anélkül, hogy bármelyikük irányában is elkötelezné magát. Mindez azt jelenti, hogy a kavarak révén valóban érhatték a magyarokat mohamedán vagy zsidó hatások. Óvakodnunk kell azonban attól, hogy ezt a hatást különösen mélyrehatóan képzeljük. Mindenesetre e pillanathban semmi olyan adattal nem rendelkezünk, amely a kavar törzs tagjainak zsidó hitét valószínűsíthetné.

6. Több valószínűsége van ezzel szemben annak, hogy a kavarak soraiban mohamedánok, esetleg éppen kálizok is voltak. E feltevés, különböző változatokban, nálunk már régebben felmerült (PAULER, MNTört. I², 166; NAGY GÉZA: Ethnogr. XXII, 220 2; PAIS: SRH. I, 42 3. j.: a hvárezmiekről), külföldön pedig IMRE BOBA (Nomads, Northmen and Slavs. The Hague – Wiesbaden, 1967. 116 – 20, 127 9) szállt síkra legutóbb mellette. Ennek a feltevésnek legfőbb támasza az, hogy arab adatok szerint (vö. már MARQUART, Streifzüge 36 – 7) 854 – 855-ben, közelebbről nem ismert beharcok után, Kazáriából mohamedánok menekültek hitük miatt a Kaukázuson át arab fennhatóság alatt álló észak-örmény területre. Könnyen elképzelhető volna, hogy ugyanakkor hagyták el a kavarak is a kazár kötelékeket és csatlakoztak a magyarokhoz. Ez az érvelés feltétlenül figyelemre méltó, s amint másutt rá kívánok mutatni, a szavárd kérdéssel kapcsolatban is vizsgálatot érdemel. Az elmondottak értelmében azonban különösen nagy mohamedán hatás minden valószínűség szerint az úton sem érte a magyarokat, s meg kell elégednünk annak megállapításával, hogy a kavar kapcsolat révén szerény számban ortodox és karaita zsidók, valamint mohamedánok (kálizok) is juthattak a honfoglaló magyarok közé.

A kálizokról általában mint török nyelvű népről szokás beszélni. Nem kétes azonban, hogy ez csak a besenyők, volgai bolgárok és kazárok között letelepedett kálizokra érvényes. Korábban a kálizok iráni nyelven beszéltek. Eredeti hazájuk, a Szir-darja vidéke mindig is az iráni nyelvterülethez tartozott, és iráni jellegű nevük régi formája a *χwāliz* (*χwālis*) is, amely személynév-ként: *Koaliz* formában az 1138/1329-i dömösi összeírásban is fennmaradt (PAIS: MNy. XVIII, 99).

A *káliz* név legkorábbi előfordulásának általában Ps. Zacharias Rhetor VI. századi szír adatát (*k.w.l.s*, σ : *χwālis*) tekintik. A magam részéről azonban úgy gondolom, hogy a kálizok nevével függ össze a *χωαλιται* név is, amelyet Zemarchos, a bizánciaknak a türköknél járt követe említ 569 – 571. évi útjáról szóló jelentésében (var. *χολιῆται*, vö. MORAVCSIK, ByzTurc. II², 345), mint a Szir-darja alsó folyásánál levő terület, tehát a későbbi „Terra Biserminorum” nevét. Idetartozik nézetem szerint az eddig megfejtetlen kínai *Kuo-li* (archaikus kínai *kuá-li*) is, amelyet a kínaiak *Hvárezm* egyik neveként említenek (P. PELLLOT: T'oung Pao XXXIV, 156 – 62).

A káliz területről (a Szir-darja alsó folyásától) azonban nemcsak kálizok, hanem egy másik, szintén mohamedán nép, az *ārsi*-k egyes csoportjai is Kazáriába vándoroltak. Masz'údi arab író szerint „Hvárezm környéki”, *ārsi* nevű mohamedán zsoldosok alkották a kazár kagán testőrségét, ami nagy előnyt

jelentett a kazáriai mohamedánok számára (HonfKútf. 256). H. W. BAILEY (Transactions of the Philological Soc. 1946., 1947.) e nevet az alánok *ās(i)* törzsének nevével kapcsolta össze, és egy *arēi* > *ās(i)* fejlődést tett fel. E mellett a magyarázat mellett szól, hogy a 764-ben szereplő kazáriai zsoldos vezér, tehát az előbbieket értelmében egy *ārsi* ember, forrásainkban az *Ās-tarhān al-Hwārizmī*, illetőleg a másik arab forrásban *Rās-tarhān*, az örményeknél pedig *Raž-tarhān* néven van megemlítve. Legutóbb volt alkalmam rámutatni (Nomád népek vándorlásai Napkelettől Napnyugatig. 1969. 30–9). hogy ez a magyarázat történelmileg és földrajzilag is szilárd alapokra helyezhető.

A kálizok iráni nyelvéről egy igen érdekes adatot tartalmaz Isztahri és Ibn Hauqal arab íróknak a kazárokról szóló leírása (HonfKútf. 230). Erre azonban csak 1939-ben derült fény, amikor Z. V. TOGAN (Ibn Fadlān's Reisebericht 217–8) egy közlése nyomán ismertté vált, hogy a két arab író kazártudósításának egyik mondatában valójában nem „tisztá kazárokról” (arabul: *al-ħazar al-ħullaš*, az utóbbi szó magánhangzók nélkül az eredetiben) van szó, hanem Ibn Hauqal Seray-könyvtárbeli kéziratának megfelelőleg „*ħališ*-kazárok”-ról. Az új adat egy régi rejtély megoldását teszi lehetővé. A két arab író ugyanis itt azt mondja, hogy a „*ħališ*-kazárok” nyelve sem nem török, sem nem perzsa, és egyetlen más nép nyelve sem egyezik vele; kevéssel utóbb viszont azt állítja, hogy a kazárok nyelve olyan, mint a bolgároké (HonfKútf. 239). Amíg „*ħališ*” helyett „tisztá”-t olvastunk, teljesen érthetetlen volt, hogy a két arab író szövegében, alig egy lapnyira egymástól, ilyen ellentétes tudósítások maradhattak fenn a kazárok nyelvéről (vö. NÉMETH, HonfKial. 209–10). Most viszont teljesen világos, hogy az első esetben nem a kazárok, hanem a kálizok nyelvéről van szó, amely valóban nem volt sem perzsa, sem pedig török, hanem az észak-iráni nyelvek egy önálló ága.

7. További fontos új, káliz vonatkozású arab forrás került elő 1953-ban, amikor CÉSAR E. DUBLER közzétette a granadai Abū Hāmid úti jelentésének bővebb változatát (Abū Hāmid el-Granadino. Madrid, 1953.). Abū Hāmid a hidzsra 473. évében (i. sz. 1080–1081.) született. Fiatalabb korában bejárta az iszlámi világ nevezetes központjait: Alexandriát, Kairót, Bagdadot és Damaszkuszt, majd 1130-ban nagy északi útra indult. A Volga melletti Szakszínba ment, ahonnan később meglátogatta a volgai bolgár (1133–1135.) és a magyar (1150–1153.) mohamedánokat is, majd Magyarországon hagyva fiát, aki itteni mohamedán nőt vett feleségül, Szakszínon és Hvárezmen át visszatért a Kalifátus területére, és hosszabb mekkai, bagdadi, moszuli és kairói tartózkodás után 1169-ben vagy 1170-ben halt meg. Úti jelentésének eddig csak a meglehetősen érdektelen rövid változata volt ismert. A hosszú változat jelentősége abban van, hogy egyrészt egész sor új adatot tartalmaz a kelet-európai Iszlámról, s hogy ezek a feltétlen hiteles érdemi adatok olyan szemtanú tollából származnak, aki valóban kiváló ismerője volt az Iszlámnak. Egyes adataira már a magyar történelem kutatói is felfigyeltek (SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története I². 1967. 66, 72).

Abū Hāmid tudósításából fény derült a magyarországi mohamedánok származásának és megoszlásának főbb kérdéseire is. A mór utazó ugyanis világosan megmondja, hogy Magyarországon egyfelől nagyszámú hvárezmi, tehát keleti mohamedán, másfelől pedig szintén nagyszámú magribi, tehát északnyugat-afrikai (levantei) mohamedán él. A magribiekhez számítják az arabok néha a mórokat, Abū Hāmid földijeit és a berbereket is. Ezek a nép-

elemek tehát szintén képviselve lehettek hazánkban. Az úti jelentésnek ezek a részletei most IVAN HRBEK cseh orientalista megbízható német fordításában is hozzáférhetők (AOr. Hung. V, 207–11).

A hvárezmi eredetű mohamedánok Abū Hāmid szerint királyi tisztviselők, és titkolják mohamedán vallásukat. A magribiek ezzel szemben, Abū Hāmid földjei, csak katonai szolgálatot teljesítenek, és nyíltan megvallják hitüket. IVAN HRBEK számára nem volt hozzáférhető a teljes magyar forrásanyag, s így egyébként igen értékes fejtegetései ezeken a pontokon kiigazításra szorulnak. A magyar törvények és a pápai levelek ugyanis semmilyen kétséget nem hagynak afelől, hogy a magyarországi mohamedánoknak hitét eltitkoló s emiatt néha üldözött csoportja, amelynek tagjai egyébként királyi tisztviselők voltak, azokkal az izmaelitákkal azonos, akik a kincstár és a sókamara tisztviselői, valamint adóbérlők voltak, s magyar nevük, amint a zabori oklevélből tudjuk, a *káliz* volt. Abū Hāmid közlése tehát, amely szerint ezek a mohamedánok hvárezmi eredetűek, pontosan megegyezik a fent előadottakkal. Tökéletesen világos a mór tudósnak a másik csoportról adott meghatározása is, amely nem hagy kétséget afelől, hogy ennek a csoportnak tagjai különböző nyugat-keleti és afrikai zsoldosok voltak. A magribiek természetesen teljes vallásszabadságot élveztek Magyarországon, ami egyáltalán nem zavarta a királyt, II. Gézá abban amint Abū Hāmid mondja, hogy szeresse mohamedán zsoldosait. A „magribiek”-ről mondottak mindenesetre teljesen világosak Abū Hāmid tudósításában, s ezért nem fogadható el HRBEK magyarázata (követi SMAIL BALÍC is: *Süostforschungen* XXIII, 19–35), amely szerint a magyarországi magribi csoport valójában egy mohamedán besenyő törzssel azonos. Az, hogy Abū Hāmid a besenyőknél, sőt Szakszínban élő magribiekről is tud, csak annyit jelent, hogy a levantei mohamedánok vállalkozó szellemű csoportja, a normannokhoz hasonlóan, óriási területen működött.

Érdekes, amit Abū Hāmid a mohamedán zsoldosok toborzásáról mond. Amikor ugyanis 1153-ban Abū Hāmid visszatért Magyarországról Szakszínba, II. Géza vele küldte megbízottját, Iszmail Ibn Haszant is, hogy az, Abū Hāmid segítségével az ottani szegény mohamedánok és törökök közül Szakszínban toborozzon számára. Hasonló toborzások során kerülhettek a magyarországi magribiek is hazánkba.

Abū Hāmid tudósítását földrajzi szempontból is kitűnően egészítik ki Yáqút arab lexikon-író (I, 469–70) feljegyzései a magyarországi mohamedánokról. Yáqút 1220 táján találkozott Aleppóban a magyar mohamedánokkal, akik elmondták, hogy harminc helységben laknak Magyarország szélén, magyarul beszélnek, ugyanúgy öltözködnek, mint a magyarok, és az ortodox Iszlámnak az Abū Hanífa-féle ágazatához (jogi iskolájához) tartoznak. Az utóbbi, amint tudjuk, az Iszlám keleti tartományaihoz és a steppei népek körében volt elterjedve. Nem szenved kétséget, hogy a magyar mohamedánoknak ez az ország szélén nagyobb területen élő csoportja azokkal a szerémségi kálizokkal volt azonos, akik Abū Hāmid szavaiból ítélve is, nagyobb vallásszabadságot élveztek, mint az ország városaiban és falvaiban szétszórta, a keresztényekkel együtt élő többi kálizok. Ezek a szerémségi kálizok vettek részt II. Géza és a délről támadó Mánuel bizánci császár háborúiban éppen Abū Hāmid itt-tartózkodása idején. Abū Hāmid említést is tesz erről, és elmondja, hogy ő maga is buzdította „azokat” (itt tehát nem földijeiről, a magribiekről van szó) a mohamedánokat a „szent” háborúra.

Gardizi „török“ fejezetének magyarázatához

Álmos nevének származtatásaihoz

1. A régi török történelemnek és a magyar őstörténelemnek egyaránt fontos eseménye Gardizi „Zain al-ahbār: A tudósítások ékessége” című művének 1968. évi, teheráni, új kiadása. A mű jelentősége kettős: egyfelől ez Gardizi munkájának eddig egyetlen, teljes kiadása, másfelől a kiadó, ‘ABD AL-ḤAYY ḤABIBI magas színvonalon végezte el a szöveg gondozását, és általa-

ban igen jól hasznosította az eddigi szakirodalom eredményeit is, mind a szöveg megformálása terén, mind pedig a kritikai apparátusba felvett magyarázatok elkészítésekor.

Az új kiadás a mű szövegén kívül értékes, perzsa nyelvű bevezetést tartalmaz a Zain al-ahbār kéziratáról és HABĪBĪ szövegkritikai elveiről, majd a szövegkiadáshoz kapcsolódó függelékként, az „index latinitatis”-ok mintájára, közli a Gardizi művében található figyelemreméltó (köztük archaikus vagy nyelvjárási) perzsa szavak és egyes kifejezések jegyzékeit és magyarázatukat (303–12). A mű függelékei között újra kiadta HABĪBĪ a korábbi Gardizi-kiadó, a nálunk is jól ismert, nemrég elhunyt kiváló perzsa tudós, SA’ID NAFĪSĪ rész-kiadásának előszavát (313–5), majd a másik, szintén elhunyt perzsa tudós, MUHAMMAD QAZWINĪnek a Zain al-ahbār egy másik perzsa rész-kiadásához írt kritikai fejtegetéseit (316–8). Egy további függelékben HABĪBĪ a Zain al-ahbār és Ibn Rusta arab munkája néhány egyező szövegrészletének egybevetését végzi el (319–20), majd a tulajdonnevek gondos indexével zárja munkáját.

HABĪBĪ kiadása bizonyára új lendületet fog adni a Gardizi-kutatásnak. Különösen az eddig ki nem adott szövegrészletek teszik majd lehetővé új eredmények elérését. Más esetekben viszont HABĪBĪnek a már eddig is ismert, de hibás formában kiadott szövegrészletek helyreállításával sikerült új alapot teremteni a szöveg tárgyi magyarázatához. Egyébként HABĪBĪ több kérdésben megerősíti az eddigi szakirodalom eredményeit. Így bevezető fejtegetéseiben ő is arra a következtetésre jut, hogy Gardizi eddig ismert két angliai kézírata nem tartalmazza a mű eredetijének teljes szövegét. Egyetért HABĪBĪ abban is a korábbi szakirodalommal, hogy az oxfordi kézirat nem más, mint az i. sz. 1497–1498-ban vagy 1523–1524-ben készült cambridgei kézirat késői (i. sz. 1781.) másolata, ugyanazokkal az írnok-hibákkal, kihagyásokkal, téves névalakokkal és a lapok sorrendjében egyes helyeken mutatkozó zavarokkal. Mindkét kézirat Indiában készült, indiai, nesztalik-típusú duktussal. HABĪBĪ is hangsúlyozza, hogy a helyes olvasat megállapítása lépten-nyomon nagy nehézségekbe ütközik a sok és gyakran értelemzavaró másolási hiba miatt. Gyakran hiányoznak a betűk diakritikus pontjai is, és különösen bizonytalan a tulajdonnevek írása. Nem egy esetben, amint HABĪBĪ megállapítja, az is kimutatható, hogy a másoló a lapszéli jegyzeteket is beillesztette — mégpedig többnyire rossz helyen — a szövegbe. Mindez HABĪBĪ szerint arra mutat, hogy a cambridgei kézirat indiai másolója vagy rendkívül hanyag módon végezte munkáját, vagy pedig meg sem értette a perzsa szöveget. Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy a hibák nagy tömegével összehasonlítva kevés azoknak az eseteknek a száma, amikor az oxfordi kézirat másolója megpróbálta kijavítani a cambridgei eredeti hibás olvasatait.

2. Gardizi i. sz. 1041 után készítette művét, amelyet a ghaznevida szul tánnak, ‘Abd al-Rašīdnak (i. sz. 1050–1053.) ajánlott. Írónk közelebb hazája az afganisztáni Ghazna közelébe levő Gardiz volt. Az ottani kelet-írán nyelvjárásról a Zain al-ahbār perzsa nyelvjárási eredetű szavai is tanúskodnak. A mű nyelve egyébként egyszerű, V. MINORSKY (BSOAS. XII, 626) a Hudūd al-‘ālam nyelvével hasonlítja össze. Stílusa nemcsak a földrajzi leírásokban igénytelen, hanem a történeti és néprajzi tárgyú fejezetekben is. Egyes nyelvi archaizmusait (így az *andar* és a *hami* a későbbi *dar* és *mī* helyén; vö. G. LAZARD, *La langue des plus anciens monuments de la prose persane* I. Paris, 1963. 73) a cambridgei másoló elég híven megőrizte.

Gardizi nyelvéről szólva azonban MINORSKY és HABĪBĪ fejtegetésein túlmenőleg hangsúlyoznunk kell, hogy a műnek csak egy része eredeti fogalmazás. A Zain al-ahbār nagy része arab szövegek fordítása, mégpedig sok helyen igen gyenge fordítása. Ezt azokban az esetekben állapíthatjuk meg, amikor számunkra is rendelkezésre áll a Gardizitól használt eredeti arab szöveg. Vonatkozik az egyebek között a kelet-európai és a steppei török népek leírására is, amelyet Gardizin kívül több más perzsa és arab kompilátor is közöl munkájában, s amely — ezt már régen tudjuk — Džaihānī khorászáni (bukhárái) emír „Kitāb al-masālik wa-l-mamālik: Az útvonalak és országok könyve” című művéből származik. Gardizi a „török” fejezet elején maga is idézi Džaihānī művét, és egyébként sincs semmi jele annak, hogy Ibn Rusta művét használta volna. HABĪBĪ tehát tévesen állítja, hogy ennek a fejezetnek az anyagát Gardizi Ibn Rusta művéből vette. Ibn Rusta Gardizivel együtt csak egyike volt azoknak a mohamedán íróknak, akik Dzsaihānī egykor híres, de sajnos ránk nem maradt művéből merítettek. A keleti népeknek ez a mintegy 20 nyomtatott lapnyi terjedelmű leírása mindenestre maga is elegendő arra, hogy világos képet alkossunk Gardizi fordítói képességeiről. A kérdéses szövegrészlet ugyanis tele van kisebb-nagyobb félreértéssel és fordítási pontatlansággal, ami csak részben magyarázható azzal, hogy Gardizi Džaihānī-kézirata talán már szintén sok hibát tartalmazott.

A Zain al-ahbār nyelvéről szólva nem lényegtelen azt sem megemlítenünk, hogy Gardizi egyes alább tárgyalandó török népetimológiás elbeszélésekből ítélve törökül sem tudott megfelelően. Így történhetett meg vele, hogy néhány esetben éppen a csattanót hagyta ki ezekből az elbeszélésekből. Például a kimäk-törökökről szóló fejezetben arról van szó, hogy a kimäkek uralkodója azért kapta a *tutuğ* méltóságnevet, mert egy alkalommal az Irtis partján állva, egy hangot hallott, és egy hajfonatot látott úszni a víz színén. Erre haladéktalanul a vízbe ment, megragadta a hajfonatot, és kimentette a vízből — saját feleségét. A kimäkek ekkor adták uralkodójuknak a *tutuğ* méltóságnevet, „mert hallotta a hangot, a vízbe ment és nem félt”. Így Gardizi, pedig nem kétes, hogy az eredeti népetimológiás elbeszélés szerzője, a kínai eredetű török *tutuğ* méltóságnevet a török *tut* 'megragad' ige -*uq* képzős névszói származékának érezte, s ehhez költötte az egész történetet. Gardizi viszont, minthogy nem tudott törökül, az idézett mondat végéről éppen az „és megragadta a hajfonatot” szavakat hagyta el.

3. Gardizi munkájának központi részét az iráni történelem alkotja. Az iráni történelem legendás őskora után közli a Szászánida-dinasztia (i. sz. 224–632.) történetét, majd az arab birodalom létrejöttét és az arabok iráni hódítását mondja el. A legrészletesebben azonban az Irán keleti részein uralkodó mohamedán dinasztiák történetével foglalkozik (egészen i. sz. 1040-ig). Művének második nagy fejezetét az összehasonlító kronológiának szentelte. Ebben a görög, arab, perzsa és indiai kronológia összefüggéseit és az említett népek ünnepeit ismerteti. Ezen a fejezeten meglátszik Gardizi nagy kortársának, Bīrūnīnak a hatása, akivel Gardizinek személyes kapcsolatai is voltak. A mű harmadik nagy fejezete a „türk” törzsek leírása, az utolsó, negyedik rész pedig az indiai szokásokat tárgyalja.

4. A „türk” fejezet elején Gardizi idézi forrásait, amelyek közül a legfontosabbak Džaihānī és Ibn al-Muqaffa' művei. Gardizi Džaihānī-idézeteivel más alkalommal kívánok foglalkozni. Itt csak annyit jegyeznek meg, hogy

a kutatás az utóbbi időben nagyot haladt ezen a téren is, s hogy MARQUART és részben még MINORSKY felfogásával is ellentétben ezeket az idézeteket ma egyetlen egységes, i. sz. 870 táján készült leírásra vezethetjük vissza. Ez érvényes Džaihāninak a magyar orosz harcokról szóló feljegyzéseire is. A leírás alapját arab és perzsa karaván-kereskedők szemtanújelentései alkotják, amelyek személyes benyomások alapján számolnak be a besenyőkről, kazárokról, burtaszokról, bolgárokról, madzsgirokról, szlávokról, oroszokról, szarírokról és alánokról, tehát Kelet-Európa steppei törzseiről és néhány más, nem nomád népről. Ugyanesak Džaihāni művéből vette Gardizī annak a hosszú karaván-útvonalnak a leírását is, amely a Szir-darja és az Ili-folyó között lakó törökökhöz, valamint Kásgarba, onnét pedig a Tarim-medence északi és déli peremén haladva Tibetbe, illetőleg Kanszuba és tovább Kínába vezetett.

5. Az eurázsiai steppe középső részének népeit Gardizī már nem Džaihāni műve alapján írja le. Ez érthető is, hiszen a Szir-darja vidéki és a Kazaksteppén élő nomádok aránylag sokkal közelebb voltak Gardizī hazájához, s közülük például az oguzok ekkor már erősen be is avatkoztak Nyugat-Turkesztán életébe. Míg tehát a távoli népek leírásában az i. sz. 1050 körül író Gardizī megelégedett a Džaihāni művéből vett, 870 táján készült leírásokkal, a Szir-darja vidéki oguzokról szóló, teljesen elavult Džaihāni-féle leírást már nem vehette át művébe. Minthogy azonban ő maga nem volt földrajzíró, és a távoli útvonalakról sem rendelkezett saját adatgyűjtéssel, végül is egy olyan forrást választott leírásai alapjául, amely régi volt ugyan, de semmi olyan részletet nem tartalmazott, amely elavultságával megbotránkoztathatta volna olvasóit. Ez Ibn Muqaffa' „Rub' al-dunjā” című munkája volt.

A fiatalon meghalt Ibn Muqaffa' (i. sz. 720 kb. 756.) az arab irodalom nagy alakjai közé tartozik, aki rövid működése alatt rendkívül jelentős irodalmi tevékenységet fejtett ki. Mint az arab tudományos próza megalapítója, elsőként fordította le a Szászánida-dinasztia közép-perzsa nyelvű történetét. Ez a fordítás később igen nagy hatással volt az egész arab történeti irodalomra. Ugyanesak nagy elterjedtségűek voltak más közép-perzsából készített fordításai is. Ibn Muqaffa'-nak az a műve azonban, amelyet Gardizī idéz, valószínűleg nem tőle, hanem pontosabban fiától származik, akit az újabb szakirodalom az Ibn-al-Muqaffa' neve alatt szereplő görög művek fordítójának tekint (F. GABRIELT: *Enc. of Islam*² III, 883. 4). Ő lehetett a fordítója a „Rub' al-dunjā”-nak is, amely már címével is elárulja a görög eredetét. A *rub' al-dunjā* kifejezés ugyanis annyit jelent, mint 'a világ lakott negyede'. Tehát nyilvánvalóan nem más, mint Ptolemaiosz és a görög földrajzírok *οἰκουμένη*-jének arab fordítása.

Ibn Muqaffa' fiának a művéből vette át Gardizī először is a török népek leszármazásáról szóló részletet. Ebben egy, a bibliai népszármazási táblázat (Genesis 10.) mohamedán átdolgozói nyomán készült genealógiát találunk Jáfet fiairól, tehát az északi népekről, amelyek az arab genealógiákban a *türk* nevet is viselik. Az egyes „török” népekről azután külön genealógiai történeteket is olvashatunk Gardizínél, amelyekben a népek ősatyjai eponim hősökként szerepelnek. Minden fejezet bővelkedik ezen kívül etiológikus magyarázatokban. A *genealógia* szót a perzsa szövegben az arabból átvett *nasab*, az *altia* szót a szintén arabból átvett *asl* jelzi. Ibn Muqaffa' fia ugyanis a mi Anonymusunkhoz hasonlóan magyaráz meg méltóságneveket, személyneveket és más tulajdonneveket úgy, hogy a név valóságos vagy állí-

tólagos jelentéséből egész történeteket kerekít ki. Az egyes fejezetek tartalma első pillanatra természetesen alig kelti történeti hitelű elbeszélés benyomását. Az eponim hősök története s az elbeszélést megszakító népetimológias magyarázatok mögött azonban gyakran más forrásokból is ellenőrizhető, valószínű történeti események húzódnak meg. Így van ez a karlukokról szóló fejezetben, ahol a karluk eponim hős a türkök országából előbb a tokuzoguzokéba menekül, majd onnét a többi karlukokkal türk területre költözik. Amikor azután a türk birodalom népe fellázad, az uralom a karlukok kezébe megy át. A történet végén szerepel az első karluk uralkodó neve is, aki a sikeres lázadás után új méltóságnevet kapott, s kezébe vette a hatalmat a türk terület fölött. Ezen kívül azonban még sok részletet tartalmaz a karluk fejezet az eponim hős vándorlásainak egyes részleteiről, házasságáról stb., és megtaláljuk e fejezetben a *jabgu* méltoságnév népetimológias magyarázatát is.

6. Az eddigi szakirodalom keveset foglalkozott Ibn Muqaffa' fiának ezekkel a Gardizínél fennmaradt nehezen értelmezhető leírásaival. Pedig például a karluk-fejezet tartalmát is könnyen ellenőrizhetjük más forrásainkból, s az összehasonlítás azt mutatja, hogy Gardizi elbeszélésének lényege pontosan megegyezik a más forrásokból ismert tényekkel. Ezek a karlukok csatlakozása a tokuzoguzokhoz az i. sz. 742 és 744 között lejátszódott események idején, amelyek végül is a keleti türk birodalom megdöntéséhez vezettek, továbbá a karlukok átköltözése nyugati türk területre, a lázadás a nyugati türkök ellen, s a hatalomnak a karlukok kezére való kerülése (i. sz. 766.). Az is feltűnő, hogy az említett események időben igen közel állnak Ibn Muqaffa' fiának a korához, aki 780 után kezdhetett meg irodalmi tevékenységét. Mindez azt jelenti, hogy ezekben a fejezetekben sok értékes történeti anyag van, amely újabb, alapos vizsgálatot érdemel, s hogy Ibn Muqaffa' fiának a Gardizínél megőrzött fejezeteit a korai török történelem értékes forrásai közé kell sorolnunk.

Ami az első karluk uralkodónak a Gardizi feljegyzésében fennmaradt méltoságnévét illeti, BARTHOLD (Ötöt 82) és nyomában a későbbi szakirodalom, HABIBIval (257) együtt, a két kézirat elég bizonytalan kézzel írt feljegyzései alapján az *İlmālsn Jabgu* olvasatot fogadja el, bár az *İlmālsn* betűcsoport értelme mindez ideig megfejtetlen maradt (vö. legutóbb PRITSAK: ZDMG. CI, 280 és SCSEBBAK: Ucs. Zapiszki Inszt. Vosztokov. XVI, 557 megjegyzéseit). Ezzel kapcsolatban először is arra kell rámutatnunk, hogy az *İlmālsn* betűcsoport utolsó vonásai a kéziratokban ugyanolyan joggal értelmezhetők *m. s*-nek vagy *mjš*-nek is. Az *İlmālm*- betűcsoport értelmezésekor pedig azt kell figyelembe vennünk, hogy a lam + mim + alif ligatura sokszor értelmezhető lam + alif-nak is. Az *İlmālsn* olvasat tehát csak az egyik lehetőség, és megvan a mód arra is, hogy a másik lehetséges olvasatot, az *İlalmış*-t fogadjuk el. Ez az utóbbi pedig kifogástalan török forma és pontosan megegyezik a turfáni leletekből (Zwei Pfahlschriften 12) ismert ujgur(oguz) *İl-almış Sangun* méltoságnév első részével. Az utóbbiról pedig tudjuk, hogy az *il*-l elcsúszott török méltoságnevek mintegy 120-as csoportjába tartozik (RÁSONYI: ALingu. III, 333). A második elem, a *sangun* 'tábornok' értelmű, kínai eredetű rangjelző szó. Ami az *il-almış* összetételt illeti, e kifejezés értelmét a régi török nyelvemlékek alapján ugyancsak pontosan meg lehet határozni. A türk feliratokban (II E 27–29; vö. I E 40, I N 2) ismételtelen előfordul az *il al*- kifejezés, mégpedig mindig az 'egy országot elfoglal' vagy 'egy népet leigáz' értelemben. *İl-almış jabgu* és *İl-almış Sangun* tehát olyan

török méltóságviselők voltak, akik egy másik nép leigázásával és országa elfoglalásával szereztek meg maguknak a 'nép-hódítás, nép-hódító' tiszteleti jelzõt. Elõfordul az *Il-almiř* tiszteleti név az Oguz-hósi énekekben is (V. V. BARTOL'D. Kniga mogo deda Korkuta 74; vö. 236 és 274: V. M. ZSIRMUN-SZKIJ és A. N. KONONOV megjegyzéseit).

Az *Il-almiř* ezek szerint a török uralkodók és vezérek tiszteleti neveinek abba a kategóriájába tartozik, mint az *El-teriř*, amelyet Qutluğ El-teriř kagán, a szétszórt és a kínaiaknak hódoló keleti türk törzsek felszabadítója, a törzsek összegyűjtése és függetlenségük kivívása után, i. sz. 683-ban vett fel. Hasonló okokból kapta az *Il-almiř* tiszteleti jelzõt az a karluk jabgu is, aki Gardizi elbeszélése szerint legyőzte a nyugati türköket és elfoglalta területüket, majd az új ország első uralkodója lett. *Il-almiř* Sangun történeti szerepét nem ismerjük, de a 'Nép-hódító' jelzõt ő is ilyen események során kaphatta.

7. Az *Il-almiř Jabgu* méltoságnév tanulságos az *Álmos* magyar fejedelmi név szempontjából is. Az utóbbi, Árpád atyjának neve, Bíborbanszületett Konsztantinosz császár 950 táján készült feljegyzéseiben (De adm. imp. 38. §.) és Anonymusnál (3. §: *Almus*, nom.) maradt fenn. A görög forma egy magyar **almucs* alakot (GYÓNI, GörFeljSz. 17), Anonymusé viszont egy **almus*-t vagy **Álmos*-t ad vissza. A két forma közötti eltérés, amint arra először MELICH (MNY. X, 152) mutatott rá, nem okoz nehézséget: az **Álmos* és az **almucs(i)* formák kifogástalanul magyarázhatók magyar *-s ~ -cs* (illetőleg MELICH szerint *-si ~ -csi*) kicsinyítő-becéző képzővel ellátott formaként. Ez a magyarázat természetesen akkor sem vesztené el érvényét, ha Anonymust követve az *Álmos ~ almucs(i)* alakokat az *álom* szó régi *álmu* formájából származtatnók mint nomen possessoris vagy kicsinyítő képzős származékokat.

Az Anonymustól, illetőleg MELICHTől felvetett származtatás ellen kifogás újabban sem merült fel. Bizonyos tárgyi nehézségek azonban mégis határozottan az ellen a magyarázat ellen szólnak. Így elsősorban figyelembe kell vennünk, hogy az etimológiának alapja és legfőbb bizonyítéka, Anonymus elbeszélése Álmos születéséről és Emesü turul-madaras álmáról, aligha tekinthető a valóságban is megtörtént álom hiteles elbeszélésének. Hiszen Álmos, ha egyáltalán volt is fejedelem, később kapta fejedelemségét, mint az *Álmos* nevet, s így Emesü álma, bár híven tükrözi a magyarok ősi hitét a dinasztiaalapító természetfeletti származásáról, nem hitelesebb történeti forrás, mint a dinasztia-alapítók csodálatos születéséről és jövődő nagyságáról szóló vaticinatio ex eventu-k végeláthatatlan sora. Kérdéses egyáltalán az is, hogy Anonymusszal egyetértve Álmosban kell-e látnunk az első magyar választott fejedelmet. A Bíborbanszületett császár sokkal régibb elbeszélése ugyanis, amely valószínűleg szintén Árpád-házi fejedelmi személyek tudósítására megy vissza, nem Álmost, hanem Árpádot teszi meg az első magyar fejedelemnek. A magam részéről tehát igen fontosnak találom PAIS DEZSŐ (MAn. I! 2. 103; SRH. I, 40, n. 3: részben JAKUBOVICH gondolatainak felhasználásával, vö. Klebelsberg-Emlék. 212) fejtegetéseit, amelyek szerint Anonymusnak meglehetősen az oka arra, hogy politikai célzatossággal igazolja az aralkodáshoz való jogot a megvakított *Álmos* herceg ága: II. Béla és leszármazottai számára.

Mindez nézetem szerint világosan amellett szól, hogy Anonymus magyarázata (*Álmos* <: *álom*) nem más, mint politikai körülményektől is sugalmazott népetimológia (vö. GOMBOCZ, EtSz. I, 79), másfelől nyomatékosan rá-

irányítja figyelmünket az *Álmos* névnek arra a másik lehetséges magyarázatára, amelyet GOMBOCZ, MELICH előbb említett magyarázatával egy időben (1914.) előbb ötletszerűen (EtSz. i. h.), majd rövid idővel később határozott formában (MNY. X, 242–3, XI, 146–7), vetett fel. E magyarázat szerint az *Álmos* török eredetű név, s török eredetije, az *Almîş* a török *al* 'venni' igének a *-mîş* igenév-képzővel ellátott 'vétel' jelentésű alakja. A török származtatás mellett GOMBOCZ KUUN GÉZA (Rel. 209) és MARQUART (Streifzüge 25) nyomán egy igen fontos történeti érvre is hivatkozott: ugyanezt az *Almîş* nevet viselte Ibn Fadlân és Ibn Rusta szerint i. sz. 920 táján a mi Álmosunk feltehetőleg fiatalabb kortársa, az akkori bolgár fejedelem is. E magyarázat felvetése után kevéssel GOMBOCZ igen súlyos újabb bizonyítékot talált magyarázata mellett HOUTSMAN az „Ein türkisch-arabisches Glossar”-jában (Leiden, 1894.), amelyből GOMBOCZ megismerkedett a török személynevek bizonyos típusaival, közöttük azzal a csoporttal is, amelyet a *-mîş* ~ *-mîş* igenévképzővel képzett nevek alkotnak. GOMBOCZ most már végleg megbizonyosodott a török származtatás helyességéről, s azon legfeljebb csak annyi változtatni valót talált, hogy HOUTSMA mintegy húsz példája alapján pontosabbnak látta az *Almîş* név passzív jelentésű igenévként való értelmezését, s így a 'vétel' helyett most már a 'vett' jelentést tartotta valószínűbbnek, anélkül azonban, hogy megkísérelte volna a 'Vett' név mögött rejlő képzetek magyarázatát.

Az *Almîş* > *Álmos* magyarázat mellett GOMBOCZ a későbbiekben (Revue des Études Hongroises VI [1928.], 84–5) is kitartott. Bizonyos nehézségek azonban ezzel a magyarázattal kapcsolatban is jelentkeztek. Így első-sorban az, hogy az *Almîş* > *Álmos* származtatás hangtanilag kifogástalan ugyan (vö. a török magyar *arıq* > *áruk > *árok* átvételt), sőt török alapon ez az egyetlen lehetséges magyarázat (LIGETI: MNY. XXII, 81), a magyar *Almus* forma mellett azonban már 950 táján ott volt a bizánci formában fellejegyzett *Almucus* változat is, amely viszont török alapon aligha magyarázható. Ezt a nehézséget is eloszlatta azonban NÉMETH GYULÁNAK a MELICH fent említett ötlete alapján adott, meggyőző magyarázata. E szerint a magyarba átvett török *Almîş* név magyar *Almus* formája egybeesett finnugor eredetű *álom* (illetőleg *almu*) szavunk -s képzős *almus* alakjával, amelyben időnként az *s* szokásos párja, a *cs* is jelentkezett (HonfKial. 281–3).

A magam részéről tehát egyetérték ugyan azzal az óvatos megfogalmazással, amely szerint az *Almus* név származtatása nem kerülhető a végérvényesen lezárt kérdések közé (hasonlóan, 1926-ban, LIGETI: MNY.: i. h.), vagy — hogy az *Álmos* török származtatásának lehetőségét nem tagadva — a magyar levezetést is lehetségesnek kell tartanunk (sőt NÉMETH: i. h. és PAIS: SRH. I, 38. 8. jegyz.¹ szerint a magyar levezetést kell¹ előnyben részesítenünk), mégis azt gondolom, hogy helyesebb az *Álmos* eredetét a törökben keresnünk. Emesé, ha nem is az Anonymusnál leírt álomtól indítva, hanem esetleg egy másik álom miatt, valóban adhatott gyermekének egy „Álmoeska”-féle nevet. Ez azonban elég furcsa volna mint egy meglett fejedelmi személynek a neve. Számomra sokkal elfogadhatóbbnak látszik, hogy itt egy török eredetű névről, illetőleg annak részben megmagyarosított formájáról van szó. E mellett szólnak a történeti körülmények is. *Almîş*, a bolgárok uralkodója, aki Ibn Fadlân szerint a kazároknak hódolt, ugyanolyan szoros kapcsolatban volt a

¹ „Attamen multo propius ad veritatem esse derivatio An.-i videtur, . . .” (I. h.) — P. D.

kazárokkal, mint Álmos népe, szintén a honfoglalást megelőző években. A kazár uralkodó-réteg nyelvének köztörök jellege megmagyarázza azt is, hogy az *Almiš* név mind nálunk mind pedig a bolgároknál köztörök (LIGETI: MNy. XXII, 80–2) formában tűnik fel.

GOMBOCZ magyarázatához legfeljebb még annyit fűzhetünk hozzá, hogy az *Almiš* passzív igenévi: 'vett' értelmezése nem látszik meggyőzőbbnek, mint GOMBOCZ korábbi magyarázata: 'vétél', minthogy a *-miš* ~ *-miš* képző sokkal nagyobb forrásanyagból vett mai ismereteink szerint is csak részben használatos passzív igenévi értelemben (vö. RÄSÄNEN, *Materialien zur türkischen Morphologie*. Helsinki, 1957. 137). Továbbra is elképzelhető tehát, hogy az *Almiš* ('vétél') aktívnak érzett név volt a törökök számára, és a 'vevő, szerző, hódító' értelmű fejedelmi vagy talán a köznéptől is használt nevek közé tartozott. Z. V. TOGAN (MAGNICKIJ nyomán: Ibn Faqlān's Reisebericht 107) mindenesetre utal arra, hogy az *Almiš* mint pogány név még a közelmúltban is megvolt a csuvasoknál.

ÁRPÁD ÉS KURSZÁN

(az Árpád-ház megalapításához)

Az Árpádok legrégibb történetéhez fűződő mai fejtegetéseim vezető gondolatát így is megfogalmazhatnám: az őstörténeti radikalizmus kérdéséhez. A radikalizmus mindig szükségszerű velejárója a nagyon különböző mértékben hiteles őstörténeti források értékelésének. Minden őstörténetész radikálissá válik, ha nyilvánvalóvá lesz előtte, hogy egy-egy forrásmű vagy tudósítás részben vagy teljes mértékben megbízhatatlan. Példaképpen hivatkozhatunk a magyar krónikákkal szemben már régen megnyilvánuló radikalizmusra, amely lényegében időtállóan is bizonyult. Beszelnünk kell azonban arról az őstörténeti radikalizmusról is, amely az utóbbi három évtized során kapott lábra, mint — nézetem szerint — hiperkritikus, túlzó irányzat.

Őstörténetünk írott forrásai közül először még a XVIII. század végén, Anonymus gestájával, valamint a hun krónikával szemben jelentkezett az őstörténeti radikalizmus. L. Schlözer kezdeményezte, majd az ő nyomán — nem csekély szubjektívizmussal — R. Roesler, E. Dümmler és M. Büdinger fejtették ki részleteiben. Klasszikusnak tekinthető összefoglalása Hunfalvy Pál tollából származik, aki így ír az 1877-ben kiadott „Ethnographie von Ungarn”-ban (195; az idézetet magyarra fordítottam): „A magyar krónikák jellegzetes hun történetei tehát nem magyar forrásokból vagy hagyományokból erednek, hanem német történetíróktól és krónikákból származnak. Ezek a tudósítások a nyugati kereszténység elterjedésével kerültek a magyarokhoz. Nem a pogány, hanem a keresztény magyar hallott először, mégpedig német keresztény papjaitól Attiláról és a hunokról. A hun—magyar rokonságot keresztény német papok találták ki, és ők voltak a szerzői az úgynevezett «hun—magyar» történelemnek is.” Hunfalvy radikalizmusát az idő messzemenően igazolta. Krónikakutatóink, Hunfalvy korától Kristó Gyuláig és Kulcsár Péterig, a krónikák forrásaival és egymáshoz való viszonyukkal kapcsolatos kérdések hosszú sorát fejtették meg.¹ Krónikáink őstörténeti értékéről alkotott alapvető véleményünk azonban mégsem változott meg. Ma is tudatlanságnak tekintjük, hogy krónikaíróink a magyar törzseket nem a Fekete-tengertől északra levő vidékeken át, hanem az északi, szuzdal—kievi útvonalon vezetik a Kárpát-medencébe. Az is

nehezen érthető tévedése krónikáinknak, hogy a kunok csatlakozásáról beszélnek egy olyan korszak történetében, amikor a kunok még Pekinghez éltek közelebb, nem pedig Kievhez. Ma is súlyos történeti tájékozatlanságnak tartjuk, hogy az avarokról egyetlen szóval sem esik szó krónikáinkban, de hiányos, elmosódott és gyakran igen torz az a kép is, amelyet krónikáink a honfoglalás korában Magyarországon, a morva földön, Lengyelországban, valamint a szomszédos bajor földön lejátszódott eseményekről festenek. Más kérdés, hogy helyiel-közzel értékes, eredeti őstörténeti hagyománytöredékeket is közölnek krónikáink, s hogy tudósításaik értékes felvilágosításokat nyújtanak, ha nem is a honfoglaláskori eseményekről, de legalább a krónikairó saját koráról, a birtok- és társadalmi viszonyokról.

A Hunfalvy-féle radikális krónikabírálattal szemben csak 1921 és 1940 között mutatkozott több-kevesebb fenntartás. Ennek oka a nagy tekintélyű Gombocz Zoltán egy cikke² volt, amelyet 1921-ben tett közzé. Ebben Gombocz bolgár—török kapcsolataink kérdését újra megfontolva, arra a következtetésre jutott, hogy mivel a magyar és bolgár—török nyelvi kapcsolatok vitathatatlanok, a bolgárok pedig voltaképpen a hunok egyik ágának tekinthetők, mégis csak azt kell gondolnunk, korábbi nézetekkel szemben, hogy a magyaroknak volt hun hagyományuk, mégpedig a bolgároktól közvetített eredeti hun hagyományuk. Gombocz hivatkozott cikkében egyebek között az úgynevezett bolgár fejedelmi listára is. Ebben a listában pedig szerepel egy *Dulo* formában feljegyzett fejedelmi név is. Egyes kutatók tehát — és ez mai témánk szempontjából különösen fontos — felelevenítették Nagy Géza régi ötletét³, amely szerint a bolgár lista *Dulo* neve valójában a magyar *Gyula* fejedelmi címmel azonos. Nemcsak arról volna tehát szó, hogy a honfoglalók valóban rendelkeztek hun hagyománnyal, hanem arról is, hogy a magyar *gyulák*, vagy ahogyan ezek a kutatók mondják, a *gyulák* fejedelmi háza, voltaképpen a hun—bolgár uralkodóház kései ágának tekinthetők.

Gombocz magyarázata, az állítólagos Gyula-dinasztiára vonatkozó feltevésel bővítve, eleinte nagy sikereket ért el. Ezt a magyarázatot adta elő Hóman Bálint is „Magyar Történet”-ének különböző kiadásaiban⁴, hirdetve hogy a

¹ Azt a lehetőséget, hogy Délkelet-Európa népei a nyugatiakhoz hasonlóan szintén rendelkeztek eredeti hun hagyománnyal, nem volna helyes kétségbe vonni. Ami azonban a magyar krónikák hun történetét illeti, egész krónikakutatásunk egyetért abban, hogy itt nyugati átvételről van szó (Györffy György, *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, 1948. 126—46; Mályusz Elemér, *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest, 1967. 51—4). Csak a hun történet szerzősége és kialakulásának egyes mozzanatait vitatottak (Csóka J. Lajos, *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XVI. században*. Budapest, 1967. 562—99). A legújabb időben egyre világosabbá válik az átvétel oka és társadalmi háttere is (Kristó Gyula: *Irtórt. Közl.* 76: 7—8). Nyugaton szórványosan már a hun—magyar azonosítás előtt, majdnem a honfoglalással egyidőben megjelenik az avar—magyar azonosítás is. Ez a gondolatkör azonban csak nagy késéssel válik ismertté nálunk, s így az avar—magyar azonosság gondolatának magyar őstörténeti felhasználására is csak több évszázados késéssel kerül sor (Kulcsár Péter, *Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése*. Budapest, 1973. 207—12).

² „A bolgár kérdés és a magyar húnmonda”: *MNy.* 17: 15—21.

³ *Vö. Ethn.* 18: 329; *Ethn.* 5: 87, 93—4.

⁴ *Magyar Történet* I.7, Budapest, 1941. 68.

honfoglaló Gyula vezér egyenesen Attila fláig vezethette vissza családfáját, s hogy a magyar törzsek népe éppen hun származása miatt látta benne törvényes urát. Ez az elmélet azonban meglehetősen rövid életűnek bizonyult. Bár hasonló nézeteket mások is vallottak, már 1940 táján sokat veszített hiteléből, az 1950-es években pedig alig maradt kutató, aki továbbra is fenntartás nélkül ragaszkodott volna hozzá. A közelebbi vizsgálatok során ugyanis két igen súlyos érv merült fel ellene. Az egyik az, hogy Gombocz indoklás nélkül tette magáévá azt a régi, már 1921-ben is nyolcvanéves elméletet, amely szerint a bolgárok olyan hunok, akik Attila birodalmának felbomlása után szorultak vissza a Pontus vidékére. Azóta azonban többször is összegyűjtötték a hunok és bolgárok azonosságára vonatkozó összes számba vehető adatot — utoljára V. Besevliev bolgár tudós tette ezt meg négy évvel ezelőtt⁵ —, és kiderült, hogy a hun—bolgár azonosságot e források alapján meggyőzően bizonyítani nem lehet. Ugyanez érvényes a hun—bolgár azonosság más, módosított változatairól is: az Attila-fiak valóban visszamentek az Al-Duna vidékére. Ott azonban birodalmat már nem alapítottak, hanem maradék népük hamarosan szétszóródott, és ismételt vereségek után a bizánciak szolgálatába került. Egyes töredékeik egyesülhettek ugyan a később odaérkező ogur-bolgárokkal, olyan bizonyítékokkal azonban, amelyek egy új hun—bolgár törzsszövetség kialakulását igazolnák, ebben a pillanatban nem rendelkezünk.

Több hitelt nyert krónikáinknak az a tudósítása, hogy az első, még Scythiában megválasztott magyar fejedelem nem — mint Konstatinos császár mondja — Árpád, hanem annak édesapja, Álmos volt, bár az új hazát, Attila jogos örökét már a krónikák szerint is Árpád foglalta el, akit egyes krónikák szerint a határon, mások szerint Hungváron, ismét mások szerint Erdélyben választottak meg fejedelemnek. Sokan gondoltak arra, közöttük olyan kutatók is, mint Deér József⁶, hogy az első fejedelemség kérdésében a krónikai magyar hagyomány mégis hitelesebb lehet, mint Konstatinos császár feljegyzései, s az egyes krónikaváltozatok között mutatkozó eltérések magyarázása sem látszott leküzdhetetlen feladatnak. Az utóbbi évtizedek kutatásai azonban nem erősítették meg az Álmos első fejedelemségéről szóló elméletet. A vitában ugyanis egyre nagyobb nyomattal érvényesült egy harmadik forráscsoport, a honfoglalás előtti magyarokra vonatkozó mohamedán források tanúsága. Vessük össze röviden a császár tudósításának, valamint az arab feljegyzéseknek⁷ a magyarokra vonatkozó egyes részleteit (parafrázisban):

⁵ Aus der Geschichte der Protobulgaren: Études Balkaniques 6: 39—56.

⁶ Száz. 1947. 13—4.

⁷ Vö. fordításomat: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Györffy Gy. Budapest, 1958. 51—9.

Dzsajháni leírása
(az i. sz. 870—880 körüli
állapotokról szól)

A magyarok két határfolyója az Atil (Etel, vagyis Don) és a Duna. A Dunán túl, vagyis a folyótól délre a keresztyén nándorok (dunai bolgárok) a szomszédaik.

Főnöküket *k.nde*-nek (*künde* vagy *kende*) nevezik, de neki csak királyi címe van, mert az az ember, aki királyképpen uralkodik felettük, a *dzs.la* (*dzsila* vagy *dzsula*).

Minden magyar a dzsilának engedelmeskedik a háború és a védelem dolgában és más ügyekben.

Meg-megrohanják a szlávokat és az oroszokat, majd a foglyokat a bizánciaknak adják el Kercs kikötőjében.

Régebben (tehát 870—880 előtt hosszabb idővel) a kazárok körülsáncolták magukat a magyaroktól és más szomszédaiktól való félelmükben.

Konstantinos császár tudósítása
(a 889-et megelőző évekre vonatkozik)

A turkok (magyarok) régen Kazária szomszédságában éltek, Levediában, amelyet első törzsfőjükről neveztek így.

Abban az időben nem *turk*-nak, hanem, valamilyen okból *szavarti aszfalinak* hívták őket.

Hét törzsük volt (Anonymus: *hetü-mogyer*). Sohasem volt sem saját soralkból való, sem idegen fejedelmük, csak törzsfőik, akik közül az első Levedi volt.

Három évig együtt laktak a kazárokkal, és velük harcoltak minden háborújukban. A kazár uralkodó Levedihez — érdemeiért és nemzetsége előkelőségére való tekintettel — egy előkelő kazár hölgyet adott feleségül. E házasságból azonban nem született gyermek.

Ez idő tájt a besenyők, akiket akkoriban valamilyen okból — nem *bese-nyő*-nek, hanem *kangar*-nak neveztek, háborút kezdtek a kazárok ellen, majd mikor vereséget szenvedtek, a turkok országában kényszerültek megszállni. Összecsapásra kerülván a sor a turkok (a fentiek értelmében: szavarti aszfali) és a besenyők (pontosabban: kangarok) között, a kangarok szerezték meg a győzelmet. A turkok (szavarti aszfali) egy része ekkor nyugatra ment, az Etelköznek nevezett területre, a másik rész pedig Perzsia vidékén szállt meg. A nyugati turkok azóta is tartják a kapcsolatot a Perzsia vidékére költözött turkokkal.

Kevéssel utóbb a kazár uralkodó magához hívatta Levedit (Etelközből), és közölte vele, hogy szeretné őt kinevezni, hogy (egész) népének uralkodója legyen, egyben pedig neki engedelmeskedjék (kazár vazallus fejedelem legyen).

Levedi azonban nem érezte magát elég erősnek ilyen uralomra és javasolta, hogy inkább egy másik vajdát, Álmost vagy annak fiát, Árpádot tegyék meg fejedelemnek. A kazár uralkodónak tetszett a javaslat, és visszakísértette Levedit embereivel a turkokhoz. A turkok megtárgyalván a dolgot, végül is Árpádot választották meg fejedelemnek, és őt emelték kazár módon a fejük fölé egy pajzson. Ez előtt az Árpád előtt a turkoknak sohasem volt fejedelmük, és a magyar fejedelem azóta is mindig Árpád családjából kerül ki.

Néhány év múlva (889 után) a besenyők újra megtámadták a turkokat, és kiűzték őket Etelközből, Levedivel együtt. A menekülő turkok új hazát kerestek és Nagy Moráviában szálltak meg.

Azóta (vagyis 896 óta) nem érte újabb besenyő támadás a magyarokat.

A kavarok törzse eredetileg a kazár törzsek közé tartozott. Egy alkalommal fellázadtak, de végül is vereséget szenvedtek, s elmenekülve a turkokhoz (magyarokhoz) csatlakoztak. Három törzsük azóta, egyetlen törzsfő alatt, a turkok nyolcadik törzsét alkotja.

Minthogy az arab és a bizánci tudósítások egyaránt a magyar honfoglalást megelőző időkre vonatkoznak, természetesnek látszik, hogy a honfoglalás előtti magyar fejedelemségről az arab és bizánci forrás, valamint a magyar krónikai hagyomány egybevetése alapján rajzolhatunk hiteles képet. E feladat megoldása azonban, bár az arab forrás első közzététele óta sokan megpróbálták, mindezekig nem sikerült teljes mértékben. Ennek oka, nézetem szerint az volt, hogy mindaddig, amíg a három forrás belső problémáit nem sikerült megnyugtatóan tisztázni, egybevetésük sem sikerülhetett. A két legfontosabb kérdés kronológiai és földrajzi természetű: mikor és hol játszódtak le azok az események, amelyekről az idézett tudósításokban szó van.

A legjobban pillanatnyilag az arab források magyarázata terén állunk. Míg ugyanis 1869 és 1930 között, hatvan éven át, Dzsajháni tudósításaihoz a bonyolult és erőltetett magyarázatok egész légiját fűzték, újabb szövegvariánsok kiadása után ma már gyakorlatilag teljes pontossággal helyre tudjuk állítani Dzsajháni elveszett eredeti szövegét. Így Dzsajháninak a magyarokról, kazárokról, besenyőkről, szlávokról és dunai bolgárokról adott leírásai alapján ma már világos, hogy az arab szerző karavánkereskedő informátorai 889 előtti állapotokat rögzítettek. A besenyők ugyanis szerint még a Volgától és a kazároktól keletre élnek, tehát nem került sor a magyar területre való költözésükre. Azt is tudjuk, hogy Dzsajháni leírásai 864–870 után keletkeztek, amikor a dunai bolgárok (itt: keresztény nándorok) felvették a kereszténységet. E jólismert idői kerethez még hozzáfűzhetjük, hogy a szláv törzsek Dzsajháni leírása szerint még önállóak, ami további pontosabb datálást tesz lehetővé. Bár 862 táján a novgorodi oroszok első képviselői, Askold és Dir már megtelepedtek Kieven⁸, ez még nem jelentett orosz uralmat Kiev felett. A magyarok ezeket az orosz–szláv csoportokkal szemben zavartalanul folytathatták portyáikat, és súlyos adókat is vethettek ki rájuk. A nagy orosz erők ekkor még északon, Novgorod vidékén „a szigeten” éltek. Erről az orosz központról beszél Dzsajháni is. A helyzet 880 körül változott meg gyökeresen, amikor a novgorodiak legerősebb csoportjai Oleg vezetése alatt délre vonultak, és átvették Kiev fölött, majd rövidesen a szomszédos törzsek területén is az uralmat. A novgorodiak megérkezése a magyarok számára is új helyzetet teremtett. Dzsajháni azonban még nem tud az oroszok déli vándorlásáról, s így tudósításának 880 előtt kellett keletkeznie.

⁸ Vö. I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*. The Hague—Wiesbaden, 1967. 118–29.

Fontos további részlet Dzsajháni leírásában, hogy a kazarak a magyaroktól és más szomszédaiktól való félelmükben körülsáncolták magukat. Ez az esemény Dzsajháni 870 és 880 táján működő informátorai szerint „régén”, tehát hosszabb idővel 870—880 előtt történt. Ilyen védelmi munkákról a bizánci források tudósítanak, amelyek szerint a kazárok bizánci segítséggel építették Sarkel erődjét a Don mellett, a 833. esztendő táján. Tekintve, hogy a magyarok 800 táján érkeztek északkeletről a Don és az Al-Duna közötti területre, azt kell gondolnunk, hogy még 833 táján is önálló, a kazár birodalom biztonságát veszélyeztető népként éltek a Don és az Al-Duna között. Ezzel a második kérdésre is válaszoltunk: Dzsajháni tudósításának ezek a földrajzi adatai ma már teljesen világosak.

A továbbiakban a magyarok 837 táján szerepelnek még az Al-Dunánál lejátszódó események során bizánci források szerint. 850-ben azonban gyökeresen megváltozik helyzetük. Sarkel megépítése ugyanis igen sikeres stratégiai intézkedésnek bizonyult. Másfél évtizeddel az erőd megépítése után a kazárok, a doni erődre támaszkodva, már a Dontól nyugatra, tehát magyar területen hódítottak: ekkor tették adófizetőiké a szláv törzsek egy részét. Ugyanakkor azonban a magyar törzsek is kazár függőségbe kerültek. Erre két forrásadat mutat világosan. Az egyik a szláv apostol, Cyrill életrajzában maradt fenn, ahol azt olvassuk, hogy amikor az apostol Kazáriába ment, egy időt a Krím félszigeten, Cherson városában töltött⁹. Ekkor történt, hogy a kazár seregek váratlanul körülvették a várost. Az apostol ekkor kiment az ostromló kazárok vezéréhez. Mikor azután sikeres tárgyalásai után visszafordult, egy magyar csapattal is találkozott. Aligha kétes, hogy ezek a magyar lovasok a kazár sereg egy részét alkották. A másik adat, amely a magyarok függőségére utal 860 táján, Dzsajháninak a magyar fejedelemségre vonatkozó leírásában található, amennyiben a két magyar fejedelem, a künde és a dzsila török méltóságnevet, sőt a künde éppen kazár méltóságnevet visel, s olyan kettős uralmi rendszerben él, amely a kazár kettős királyság pontos mása¹⁰. A kazár méltóságnevek és a kazár rendszer átvételére 850 táján, a kazároktól való függés idején kerülhetett sor. 860 és 870 között ugyanis a magyarok ismét visszanyerték önállóságukat. Erre mutat, hogy már 862-ben nyugaton kalandoztak, ami aligha a kazárok kezdeményezésére történő, új orientációt jelent. 870 és 880 között, Dzsajháni leírása idején, a magyarok mindenesetre már ismét függetlenek voltak a kazároktól.

Konstantinos császár tudósításának egyes kronológiai részletei kiegészítik, mintegy folytatják az arab adatokat. Vannak azonban olyan mozzanatok is tudósításában, amelyek már kétszáz éve dacolnak a magyarázati kísérletekkel, és egész sor radikális magyar őstörténeti elméletnek szolgáltak kiindulópontul.

A császár kronológiai adatainak magyarázatában először is egy nyugati krónika, Regino művének egy adatát kell segítségül vennünk. A császár ugyanis két besenyő támadásról is beszél az idézett fejezetben, s ezek közül az elsőnek

⁹ A Cyrill-életrajznak ezzel az adatával behatóan foglalkozik Király Péter: MNy. 70: 1—11; 157—73.

¹⁰ A szakrális kettős királyság néprajzi-vallástörténeti vonatkozásairól l. cikkemet: MNy. 70: 11—7.

a dátumát Reginonál találjuk meg a 889. év alatt. A Regino-féle besenyő tudósítás kronológiai nehézségeit most figyelmen kívül hagyva megállapíthatjuk, hogy Levedi és a kazárok hároméves együttélése 886 és 889 között volt. 886 előtt és az előbbieket értelmében 880 után Levedi a róla nevezett Levediában élt. Helyzete azonban — és ez alapvetően fontos a régi magyar fejedelemség egész problematikájának szempontjából — már nem annak a szakrális magyar nagyfejedelemlennek a helyzete, akiről 870 és 880 között az arab kereskedők tudósítottak, hanem egy sokkal szerényebb „vajdáié”, aki csak primus inter pares a többi magyar törzsek fejei mellett. Felmerül a kérdés, mi történt 880 után a magyarokkal, ami ilyen változást vonhatott maga után. Sajnos erre a kérdésre egyetlen forrásunk sem válaszol világosan. Csak annyit mondhatunk, hogy mivel a szakrális királyok bukását általában természeti csapások és katonai vereségek okozták, a magyar törzseket 880 után valamilyen hasonló csapás érthette, mégpedig feltehetőleg a 880 táján délre, Kijevbe költözött orosz főerőkkel való megütközés során. Minthogy a császár más helyen ismételt utal arra, hogy a magyarokat 889 előtt ismételt vereségek érték a besenyők részéről, nem lehetetlen az sem, hogy a magyar szakrális fejedelem bukásának egy ilyen besenyő csapás volt az oka. A besenyők számára ugyanis a Volgán és a Donon való átkelés sem jelentett leküzdhetetlen akadályt. A későbbiekben ugyanis, amint arab forrásokból (Maszúdi) tudjuk, az oguzok is gyakran átkeltek a Volgán, amikor annak kemény jege a téli fagyok idején megbírta a lovasokat. Mindenesetre akár besenyő, akár orosz vereség, akár természeti csapás vagy más körülmény volt az oka, a Dzsajháninál leírt szakrális kettős fejedelemség 880 és 886 között, valamilyen okból összeomlott, s Levedi, az új magyar vezér, már csak olyan primus inter pares volt a többi magyar törzsfők között, aki szoros szövetségi kapcsolatban élt a kazárokkal. Az utóbbiak annál is természetesebb szövetségesei voltak a magyaroknak, mert hiszen az oroszok és a besenyők a kazároknak is ellenségei voltak. Kazár vonatkozásban különösen fontos Dzsajháninak a kazárok leírásában feljegyzett az az adata, amely szerint a kazárok évenként háborúztak a besenyőkkel. Nem kétes, hogy ezek a háborúk voltak, talán mások mellett, amelyekben a császár tudósítása szerint Levedi és magyarjai a hároméves kazár—magyar együttélés idején részt vettek.

Persze ez a magyarázat csak 1869 óta lehetséges, amióta rendelkezésünkre áll Dzsajháninak a sűrű kazár—besenyő háborúkra vonatkozó tudósítása. Korábban szinte minden kutató ellentétet látott a császár szavaiban, mondván, hogy a hároméves együttélés túlságosan rövid ahhoz, hogy a kazárok „minden háborúiról” beszéljünk. Ezért folyamodtak a radikális magyarázat eszközeihez. J. Thunmann már 1778-ban, minden részletes magyarázat nélkül „203”-at olvasott a császár szövegében betűkkel kiírt „három” helyett. Mások 30-at, ismét mások 33-at, vagy 200-at vagy 300-at javasoltak, ki-ki saját őstörténeti elméleteivel összhangban. Mindezek a javaslatok azonban az arab forrás szavaival teljes mértékben összeegyeztethetetlenek. Az előbbieken láttuk, hogy a magyar történelem a IX. század folyamán számos olyan fordulatot vett, amelyek kizárják azt, hogy akár 30 éves, akár 300 éves kazár—magyar együttélésről beszéljünk akkor, amikor a kazárok és a magyarok nemcsak hogy nem éltek együtt, hanem egyes időpontokban egyenesen ellenségek

voltak. Az egyetlen lehetőség tehát pillanatnyilag az, hogy a császár szövegében levő „hármát” érintetlenül hagyjuk, a „minden háborújokat” kifejezést pedig a kazárck évenként megismétlődő besenyő harcaira vonatkoztatjuk azzal, hogy a kazároknak ezenkívül is támadhattak háborús konfliktusaik szomszédaikkal, amelyekben szerephez juthatott az új kazár katonai segédnép, a magyar is.

Mindez világosan érthetővé teszi, hogy a kazár kagán a magyaroknak a közös ellenség, a besenyőktől elszenvedett veresége és a besenyőknek a magyar terület egy részére való költözése után magához hivatja tárgyalásra Levedit, és iparkodik rávenni, hogy rendezze a megvert magyarok sorait, mégpedig úgy, hogy az egyszerű, vezető törzsfőségét cserélje fel a kazár vazallusi fejedelemség szerepével. A megvert Levedi helyzete rendkívül kényes volt. A csatavesztes hadvezérekkel, különösen a szállásterület nagy részének elvesztése után, válogatott kegyetlen eszközökkel szoktak elbánni mind a türkök, mind a mongolok, s így Levedi is kétségtelenül a halálfélelem állapotában volt, amikor a besenyőktől elszenvedett veresége után nyugatra kényszerült menekülni népével. Helyzetét csak az enyhítette, hogy a kazár uralkodó még korábban egy előkelő kazár nőt adott hozzá feleségül, ami az egyik legmagasabb kitüntetés a türköknél a vazallus uralkodó számára. Teljes biztonságban azonban még így sem érezte magát Levedi, s jobbnak látta, ha örül életének, és nem igyekszik kényes helyzetében még feljebb, a monarcha uralkodói széke felé törni. Ez magyarázza meg lemondását, és teszi teljesen érthetővé, hogy Levedi inkább a tekintélyben következő vajdát, Álmost, illetőleg annak fiát, Árpádot javasolja a vazallus fejedelmi tisztségre.

Mindenesetre hangsúlyoznunk kell a sok önkényes kombinációval szemben, amely ezekkel az adatokkal kapcsolatban napvilágot látott, hogy Árpád már megválasztásakor monarcha lett ugyan, de csak vazallus monarcha, a kazár kagánnak alárendelt vazallus magyar fejedelem. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy Árpád fejedelmi tiszte mellett sor kerülhetett ugyan a régi másodfejedelmi pontosabban hadvezéri, gyulai tiszt betöltésére is, ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az új magyar monarchia kazár vazallus államalakulat volt, nem pedig a régi magyar szakrális nagyfejedelemség folytatása.

A továbbiak megértéséhez először közelebbről szemügyre kell vennünk a császár tudósításának bizonyos részleteit. Először is feltűnő, hogy a császár az első, 889. évi besenyő támadásról szólva arról beszél, mégpedig feltűnően határozatlanul, hogy a magyarokat e támadás idején *szavarti aszfali*-nak, a besenyőket pedig *kangar*-nak hívták. Ugyanakkor más keleti forrásaink már következetesen *magyar*-nak és *besenyő*-nek nevezik a magyarokat és besenyőket a honfoglalás idején. A szavárdok pedig, a császár *szavarti*-jai, szintén nem 889-ben telepedtek meg a Kaukázuson túli, Perzsia közelében levő területükön, hanem örmény források szerint a 850-es évek idején, arab források szerint pedig száz évvel korábban, 750 táján. Ezeknek az adatoknak az alapján született meg 1896-ban Thúry József radikális elmélete, aki az örmény adatok alapján Levedi történetét a 850 körüli időkbe helyezi, majd J. Marquarté, aki az arab adatok alap-

ján a 750 körüli szavárd vándorlásról beszél¹¹. A magam részéről szintén indokoltnak tartom ebben az esetben a radikalizmust. Ismerve a császár munkamódszerét, valóban nagyon valószínűnek látszik, hogy a császár itt különböző adatokat kever össze, pontosabban: a császári levéltárnak egy régi szavarti—kangar háborúra vonatkozó datálatlan feljegyzését egyesítette gyanútlanul a 889. évi magyar—besenyő harcokra vonatkozó más információival. Korábban ugyanis, elsősorban a 850 körüli kazár főség idején, valóban hívhatták a magyarokat a kazárok egyik nevén (*szavir*) *szavarti*-nak is, s ugyanakkor a besenyők is szerepelhettek vezértörzseik, a kangarok nevén.

Ebben az esetben három besenyő—magyar háborút kell megkülönböztetnünk; az elsőt még *szavarti aszfali* és *kangar* néven viselték, nézetem szerint 854 táján; a másodikat 889-ben, amikor Levedi és magyarjai a besenyők elől Etelközbe menekültek. A harmadik besenyő támadás a császár szerint a 889. évi — ezek szerint — második után „néhány évvel” érte a magyarokat, és végeredményben a magyar honfoglaláshoz vezetett, ami teljes összhangban van a magyar honfoglalás más forrásokból is ismert 895., illetőleg 896. évi dátumával. Más kérdés, s ebben három évtizedes vizsgálódások után ma én is új véleményre jutottam, hogy a kazárok *szavir* neve azonos ugyan a magyarok *szavarti* elnevezésével, de nem feltétlenül azonos a *szavarti aszfali* elnevezéssel. Ez azt jelenti, hogy 854 táján minden számbavehető forrásunk alapján valóban mehettek a magyar törzsek a Kaukázuson keresztül a Kur folyó völgyébe. Különböző forrásaink azt is világossá teszik, hogy a magyarok a Kalifátussal harcban álló dél-kaukázusi népek hívására és engedélyével tudtak átkelni a Darieli-szoroson. A korábbi szavarti vándorlások azonban forrásaink szerint nem szavarti aszfali, tehát magyar vándorlások voltak, hanem *szavir*, vagyis kazár betelepülések Dél-Kaukáziába, amelyek közül az elsőt bizánci források már 575 körül megemlítik.

Mindez számomra azt jelenti, hogy nem szükséges továbbra is ragaszkodnunk a magyarok kaukázusi őshazájának sokat vitatott elméletéhez. Míg azonban korábban¹² csak az ellen szóltam, hogy az arab források két folyóját a Donnal és a Kubánnal azonosítsuk, ezzel látszólag megdönthetetlen alapot teremtve a kaukázusi magyar haza elmélete számára, — most úgy látom, hogy a magyar nyelv bolgár jellegű jövevényszavainak átvételére, valamint a magyar—alán nyelvi kapcsolatok kialakulására bőségesen elegendő alkalmat nyújtottak a magyarok 850 után időnként szoros kazár kapcsolatai és főleg kazáriai tartózkodásuk. Az igen erős és hosszú időt igénybe vevő bolgár—török átvételek legnagyobb része egyébként sem délen, a IX. században történt meg, hanem a volgai bolgár birodalom táján, még a VIII. század második felétől kezdve, valamint a szaltovo—majackoe-i (Donec-vidéki) bolgár települések vidékén, a magyarság déli vándorlásának idején. A 850 után kialakult szoros kazár kapcsolatok teljesen érthetővé teszik bizonyos, életföldrajzi okokból csak

¹¹ Vö. a szavárd—kangar háború kérdéséről korábbi megjegyzéseimet: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 84. sz. (Budapest, 1954.), 38—45.

¹² A magyar őstörténet kérdései: Nyelvtudományi Értekezések, 5. sz. Szerk.: Czeglédy Károly, Hajdú Péter. Budapest, 1955. 33—4.

délen átvehetett bolgár szavak jelenlétét a magyarban, s megmagyarázzák olyan bolgár szavainknak az északi átvételektől eltérő hangalakját is, mint például az *onogundur* népnévnek a magyarban kimutatható protetikus *v-s* bolgár alakra (**vnundur*) visszamenő *nándor* formája.¹³

Kronológiai szempontból érdekes még a császár tudósítása a lázadó kavar törzseknek a magyarokhoz való csatlakozásáról, ami a bajor évkönyvek tanúsága szerint 881-ben már megtörtént, mert ebben az évben a magyarok Bécs táján „cum Cowaris” portyáztak. Más kérdés, hogy a csatlakozás időpontjának meghatározása továbbra is nehéz feladat, elsősorban azért, mert a kavarok a jelek szerint elég önállóak maradtak a magyarokhoz való csatlakozásuk után is, s így nem tudjuk eldönteni, hogy például a „hétmagyar” korban együtt voltak-e már a kavarok a magyarokkal. Számolnunk kell azszal, hogy forrásunk szerzője nem tekintette a magyar törzsszövetség szerves részének a kavarokat, s ezért beszél a hét magyar törzsről, noha ugyanabban az időpontban már a kavarok is együtt éltek a magyarokkal.

Földrajzi vonatkozásban a császár tudósítása még mindig nem teljes mértékben világos. Csak az látszik valószínűnek, hogy Levedi eredeti szálláshelye valahol a Dontól nyugatra, a Dzsajhánitól megjelölt magyar területen volt. A császár szerint Levediát átszelték a Chidmas és a Chingilus folyók. Bár megfelelő nyelvészeti bizonyítás lehetőségét a magam részéről e pillanatban nem látom, elképzelhetőnek tartom, hogy e nevek a ma *Kodüma*, illetőleg *Ingul* néven ismert folyókat jelölik. Ezek közül a *Kodüma* nyugati mellékfolyója a Déli-Bugnak, az *Ingul* pedig ugyanennek a folyónak a torkolati deltájába ömlik. Levediából a vezér — amint láttuk — kazár területre költözött. Ezután azonban összekeverednek az elbeszélés fonalai, minthogy a császár a 889-es esztendő eseményeit a korábbi kangar—szavárd harcáival keveri, s így nem tudunk világos képet alkotni egyik esemény földrajzi vonatkozásairól sem. Etelköz helyzete azonban bizonyosnak látszik: a császár ismételt utalásaiból ítélve Etelköz a Don és a Duna közötti nagy folyók vidékén volt. Levedi eredeti szállásterülete ezek szerint éppen Etelköz központi részén volt, ott, ahol a szláv törzsek szállásai a legmesszebb érték déli irányban. Ez is összhangban van Dzsajháni tudósításával, amely szerint a magyarok kényükre-kedvükre bántak a szlávokkal, rabszolgává tették őket, és súlyos élelmiszer-adókat vetettek ki rájuk.

A legnagyobb viharokat azonban nem az eddig tárgyalt adatok keltették, hanem a császárnak a magyar fejedelemségről szóló tudósításai. Ha ugyanis el-

¹³ A szavarti aszfali transzkaukáziai bevándorlása dátumának nagy jelentősége van az egész magyar őstörténet kronológiája szempontjából. Németh Gyula új őstörténeti elmélete (*Acta Linguistica* 16: 18—20) szerint a magyarok valószínűleg 730 után, talán évtizedekkel a 830-as évek előtt mentek Baskíriából a Dentü-Mogyerbe, a Don körüli magyar hazába. A kaukázusi magyar haza elméletére most már csak közvetve utal, jelezve, hogy a bolgár (*onogur*) nyelvi hatás a déli vándorlás után a Don és a Kaukázus közötti vidéken érte a magyarokat (i. h. 18). Nem világos, kronológiai okokból, Németh utalása Muageris hun vezérnek a „valószínűleg magyar” nevére. Muageris a bizánci források szerint 527 táján szerepelt a Kuban folyó torkolatának vidékén.

hanyagoljuk a bizánci és az arab adat kronológiai értékelését, és egyszerűen mindkettőt ugyanarra az időre, általában a honfoglalás előtti korra vonatkoztatjuk, akkor a két tudósítás magyarázatában leküzdhetetlen nehézségekkel kerülünk szembe. Hiszen Dzsajháni kündéje, a magyar uralkodó, olyan nagy hatalmú fejedelem volt Kelet-Európában, mint rajta és a kazár kagánon kívül senki más. Levedi viszont, a császár félreérthetetlen tanúsága szerint, kazár vazallus volt, aki viselhette ugyan elődeinek *künde* méltóságnévét, de ez sem változtatott semmit kazár vazallusi státusán. Mindenesetre világosan látnunk kell, hogy a szakrális nagyfejedelemség intézménye nem kapcsolódik elválaszthatatlanul a *künde* méltóságnévhez. Ugyanez a méltóságnév például a kazároknál csak a harmadik méltóságot és nem a szakrális nagyfejedelmet jelölte. De az is tanulságos ebből a szempontból, hogy a magyar kendék nemzetsége még azután is viselte ezt a nevet, amikor méltóságától megfosztva a szétszórtságban élt, és határőri szolgálatot teljesített.

Az ellentét azonban csak látszólagos, s amint már előbb is hangsúlyoztam, a két tudósítás nem pontosan ugyanarra az időre vonatkozik, következésképpen nem is lehet tartalmilag ellentétes. Dzsajháni leírása időben megelőzi a császárt: 870—880 körüli állapotokat rögzít, szemben a császárnak a Levedire vonatkozó, pontosan datálható elbeszélése, amelyben Levedi a 886-ot megelőző években Levediában mint a kazárok szövetségese, 886 és 889 között pedig Kazáriában mint a kazárok magyar katonai segédnépének vazallus vezére szerepel. A magam részéről tehát elhibázottnak tartom Dzsajháni és a bizánci császár e tudósításainak, mint pontosabban azonos időre vonatkozó leírásoknak az egymással való szembeállítását. A *künde* és a *gyula* méltóságnevek Levedi idején, sőt Árpád vazallus fejedelemmé való megválasztása idején is meglehetettek, arra azonban semmi sem jogosít fel bennünket, hogy akár Árpádban is, legalábbis megválasztása idején, mást mint kazár vazallus fejedelmet lássunk. Csak az események alakulása, főleg a magyarságnak az Etelközből a Kárpát-medencébe való költözése és ezzel együtt kazár kapcsolatainak meggyengülése vezetett oda, hogy az uralom megszilárdult Árpád családjában, s ezzel kialakult a monarchia, illetőleg az Árpád-dinasztia örökös fejedelemsége.

Mindez összhangban van a magyar Konstantinos-kutatásnak azzal a fontos eredményével is, hogy Konstantinos tudósításának forrása annak a két magyar fejedelmi személynek, Tormásnak és Bulcsunak az elbeszélése volt, akik 948-ban látogatták meg Konstantinost a császári udvarban. Tormás és Bulcsu pedig még személyesen is ismerhette Tormás dédnagyapját, Árpádot, s így aligha gondolhatjuk, hogy alapvető tévedéseket követtek volna el tudósításaikban Levedi és Árpád korával kapcsolatban. De értelmetlen és indokolatlan volna az a vád is, hogy Tormás és Bulcsu éppen Levedi és Árpád vazallus fejedelemségének történetével akarták volna valamilyen hízelt, de hamis fényben feltüntetni az Árpád-dinasztia eredetét.

Igaz, hogy a „cui prodest” kérdést legutóbb a kazár—kaliz származásúnak mondott Bulcsu személyével kapcsolatban is felvetették¹⁴, mondván, hogy a kazárok szerepének túlzott kidomborítása Levedi történetében Bulcsu műve

¹⁴ Dümmerth Dezső: Filológiai Közöny, 1971. 412.

volt, aki így akarta fényes színekben feltüntetni saját kazár őseit. Ez az érvelés azonban — úgy vélem — szintén félreértésen, mégpedig a nomád gondolkodás teljes félreértésén alapul. A kínai források ugyanis sokszor elmondják azt a türkökről, amit Bölcs Leo a magyarokról, ti., hogy a nomádok mindig szeretnék magukat a bizánci vagy a kínai császár alattvalóinak feltüntetni, még akkor is, mikor valójában éppen az ellenkezőjére lett volna okuk. A császároknak, vagy a kazár előkelők vejének lenni olyan dicsőség volt a nomádok személyében, amelyet sohasem mulasztottak el emlegetni. Nincs okunk tehát arra gondolni, hogy a kazár kapcsolatokkal a két magyar fejedelmi személy közül csak Bulcsu kérkedhetett, mint ahogyan nincs okunk arra sem, hogy a császár tudósításában olvasható sorokat a magyarok kazár vazallusi viszonyáról akár Tormásnak, akár csak külön Bulcsunak tulajdonítsuk. Ugyanilyen jogosulatlan feltevés volna végül az is, hogy Levedi és Árpád kazár vazallus fejedelemségének történetét a két magyar fejedelmi személy igazságot meghamisító meséjének minősítsük. Egy ilyen eljárás a kritika területéről a légbőlkapott hiperkritika talajára vinne át bennünket.

Egyetlen mondat van Levedi és Árpád történetében, amely mindenképp ellentétes Dzsajháni tudósításával. Ez pedig a császárnak az a kétszer is megismételt állítása, hogy a magyaroknak Levedi, illetőleg Árpád előtt sohasem voltak fejedelmeik, csak egyenlő hatalommal rendelkező törzsfőik. Ennek a mondatnak a magyarázata során magam korábban¹⁵ arra a lehetőségre mutattam rá, hogy a császárnak ez a Dzsajháni tudósításából ítélve nyilvánvalóan téves állítása magyar fejedelmi személyek rovására írandó, akik talán nem akartak megemlékezni a császár előtt azokról a régi fejedelmekről, akik az ő családjuk, vagyis az Árpád-ház előtt uralkodtak a magyar törzsek felett. Ez alkalommal szeretném még azt a gondolatot is felvetni, hogy a császár, édesapjának, Bölcs Leónak a szellemében maga is hozzáfűzhette a magyar fejedelmi személyeknek a Levediig visszamenő elbeszéléséhez, hogy a Levedit megelőző legrégibb időkben, amelyekről egyébként neki semmilyen értesülése nem volt, a magyarok a nomádoknak a „sok fő alatt élő” csoportjába tartoztak. Ezzel a császár egy igen régi bizánci irodalmi közhelyhez (toposzhoz) kötötte elbeszélését, ami pontosan megfelelt az archaizálást megkövetelő bizánci irodalmi stílus követelményeinek.

Mindenesetre a magam részéről ennek az egyetlen ellentétnek semmiképp nem akartam olyan jelentőséget tulajdonítani, mint rám való hivatkozással Deér József tette¹⁶, aki alapvetőnek tekintette a Konstantinos-kritika szempontjából a császár szavai és Dzsajháni között mutatkozó ellentétek megállapítását, és arra a szokatlanul radikális következtetésre jutott, hogy a konstantinosi tudósítás értékelését az egész eddigi kutatással szemben új alapokra kell helyeznünk. Szerinte ugyanis a császár magyar informátorai a hiteles arab tudósítással szemben olyan dinasztikus ihletésű tájékoztatást adtak a császárnak a Levedi és Árpád koráról, amelyben monda, sőt mítosz, szételemezhetetlenül egyesül a történeti valósággal. Az Árpád-ház dinasztikus hagyománya ez,

¹⁵ IV—IX. századi népmozgalmak a steppén 42.

¹⁶ Száz. 1947. 3—20.

amelynek értékelését egyedül a többi, hiteles források, főként Dzsahjáni tudósításai alapján végezhetjük el. Így jut Deér arra a következtetésre, hogy Levedi tulajdonképpen a 750 körüli idők, Árpád pedig a 850 körüli korszak szereplője. Viszont a magyar krónikai hagyományt (Váradi krónika) részesíti előnyben, amikor megállapítja, hogy az első fejedelem nem Árpád, hanem Álmos volt.

Deér radikális elméletének bírálatát voltaképpen már az eddigiekben elvégeztük. Téves kiindulópontja, amennyiben nem állapítja meg az egyes források belső kronológiáját, s így önmagukban is tisztázatlan adatokat vet össze egymással. A téves kiindulás után következtetései is erőltetettek. Ez az oka annak, hogy merész feltevései nálunk részleteikben, egészen a legutóbbi időkig, szinte semmilyen visszhangra nem találtak.

Volt azonban Deérnek két fontos alapgondolata, amelyek annál fontosabbnak bizonyultak a későbbi kutatás számára: egyfelől az arab és a bizánci forrás közötti állítólagos ellentéteknek általánosító hangoztatása, másfelől az a gondolat, hogy Konstantinos állítólagos tévedései valóban a császár magyar informátorainak rovására irandók, mert ők voltak azok, akik történeti igazságok helyett mítoszból, mondából és a valóságból összeelegyített dinasztikus hagyományt adtak elő a császárnak.

Ebből az alapszemléletből kiindulva, de azt több kérdésben teljesen átalakítva állította fel Györffy György, az újabb magyar őstörténeti kutatás egyik legtöbb érdemet szerzett képviselője, az utóbbi évtizedek legnagyobb feltűnést keltő őstörténeti elméletét, amely szerint a nemzeti tudatunkba szilárdan begyökerezett. Árpád-korig visszakisérhető szemlélettel szemben a magyar honfoglaló főfejedelem nem Árpád, hanem Kurszán volt.¹⁷

Györffy kiindulópontja szintén az, hogy a magyar Árpád-házi személyek nem adtak hiteles felvilágosításokat a magyar fejedelemség kezdeteiről a bizánci császárságnak. Ő azonban még messzebbre megy, mint Deér. Szerinte ugyanis nemcsak monda és valóság keveredett a Tormás és Bulcsu-féle elbeszélésben, hanem egyenesen arról van szó, hogy a két fejedelmi személy tudatosan félrevezette a császárt, hogy úgy tűntethesse fel a dolgot, mintha valóban Árpád lett volna a honfoglaló főfejedelem. Györffy új elméletében fontos szerep jut annak a sokat tárgyalt adatnak, amely szerint a bizánci katonai felderítő, Niketasz Szklérosz, amikor felkereste a magyarokat az Etelközből való távozás után, de még a Kárpát-medencébe való megérkezés előtt, — a magyarok fejedelmeivel Árpáddal és Kurszánnal találkozott. A másik adat Anonymusnál található, aki szintén tud egy *Cundu* (Kündü) nevű honfoglaló

¹⁷ Györffy először 1955-ben tette közzé elméletét „Kurszán és Kurszánvára. A magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglaláskori szerepe” címen (Budapest Régiségei XVI, 9—34). Ezt a dolgozatát 1959-ben újra kiadta a „Tanulmányok a magyar állam eredetéről” című munkájában (A Magy. Néprajzi Társaság Könyvtára). Az itt előadottakat azóta sokszor megismételte cikkeiben és a sajtóban, utoljára: Budapest története, Szerk. Gerevich László. I, 1973, 217—349.

vezér Curzan nevű fiáról.¹⁸ Mármint Györffy szerint világos, hogy az arab forrásban leírt szakrális nagyfejedelemség egészen a honfoglalás koráig fennállt, továbbá az is, hogy a *künde* címet, tehát a főuralkodói címet előbb Levedi, majd annak fia és utóda Kurszán viselte. Ez szerinte világosan adódik Niketasz Szklérosz jelentéséből, valamint abból, hogy Kurszánról és a *Kündü* névről, mint honfoglaláskori szereplők nevére Anonymus is tud. Mármint, tekintve, hogy az arab forrás feltétlenül hiteles tudósítása szerint a magyar dinasztia s szakrális főfejedeleme a *künde* volt, nincs más választásunk, Györffy szerint, mint arra következtetni, hogy a főfejedeleme Árpád és Kuszán kettős fejedelemsége idején is Kuszán (Kurszán) volt, aki egészen 904-ben bekövetkezett haláláig bírta a főfejedelmi címet. Csak ekkor került sor arra, hogy Árpád és fiai átvegyék a meghalt főfejedeleme jogait és birtokait, végleg megszüntetve ezzel a magyar kettős fejedelemséget. Kurszán és a többi *künde*-utód sorsának drámai fordulataira Györffy igen szellemesen egykori birtokneveik és az Árpád-fiak birtokneveinek változásaiból következtet.

E szellemes következtetéseknek azonban az elmondottak értelmében leközdöhetetlen nehézségei vannak.¹⁹ Semmi okunk nincs ugyanis kétségbe vonni annak a tudósításnak a hitelét, amely szerint Levedi, aki egyébként tényleg viselhette a *künde* méltóságnévet, a besenyő vereség után jobbnak látta elutasítani a kazár kagán felhívását a vazallus fejedelemség elfogadására. Az, hogy Levedi utódai, az új főfejedeleme, Árpád mellett is az egyik legfőbb méltóságot, talán éppen a fővezéri tisztet viselhették, Levedi kazár kapcsolatainak, főleg kagán-vőségének volt köszönhető. A honfoglalás után mindenesetre Kurszán lép az előtérbe, és Aventinusnak egy bajor krónikából vett kivonata szerint ő vezette azt a hadjáratot Ausztriában, amelynek végén a bajorok megölték. Mindenesetre Árpád neve teljesen ismeretlen a külföldi krónikáirodalom számára, s ez már magában is arra mutat, hogy a honfoglalás idején Ár-

¹⁸ Györffy 1954 és 1973 között, húsz éven át (utoljára: Budapest Tört. I, 252) gyakran megismételte cikke első változatának (Tanulmányok 142) egy tollhibáját, amennyiben Anonymusnak egy téves idézetet tulajdonítva Kurszant „Kündü fiá”-nak teszi meg. Az idézett helyen Anonymusnál (Scriptores I, 41) „Cundu pater Curzan” áll. Ehelyett Györffy a saját latin fogalmazásában „Cundu filius Curzan”-t ír, amit így fordít: „Kündü fia Kurszán”. Ez a fordítás azonban nemcsak nyelvi okból kifogásolható, de akkor sem volna elfogadható, ha Anonymusnál valóban „filius” állna. A 46. fej.-ben (Scriptores I, 95) ugyanis Anonymus erről a személynéről szólva a „Cundunec patri Curzan” kifejezést használja, amiből következik, hogy a vesszőt, úgy, mint a magyar és a kun vezérek névsoraiban többször, a „pater” elé kell képzelnünk. Természetesen el kell ismernünk, hogy ez a tollhiba Györffy elméletének lényeges mondanivalóját nem érinti. Az utóbbinak a szempontjából ugyanis egyedül annyi lényeges, hogy a *kündü* szakrális fejedelmi cím, és Györffy szerint maga a *kündü* főméltóság Levedi után, sőt a honfoglalás korában is, egészen 904-ig megvolt. A szereplők egymáshoz való viszonya (apa—fiú) nem döntő a kérdés szempontjából.

Hogy mégis szóvá tesszünk egy tollhibát, inkább csak azért tesszük, mert azt Györffy követői közül sem javította ki — tudomásunk szerint — senki.

¹⁹ Györffy Kurszán-elméletének részletes bírálatát „A fejedelemségek intézménye a honfoglaló magyaroknál” című előadásomban adtam, amelyet 1959. febr. 20-án tartottam az Ókortudományi Társaság felolvasó ülésén (I. Antik Tanulmányok 9: 255).

pád a főfejedelelem, Kurszán pedig a hadvezér volt. A főméltóságok átrendezése tehát nem csak 904-ben, hanem már Levedi lemondásának idején megtörtént. Árpádnak a nagyfejedelemmé való megválasztása előtti méltóságnevét nem ismerjük. Megválasztása után azonban bizonyára nem a hadvezéri *gyula* méltóságnevet viselte.

A X. századi magyar fejedelmek méltóságnevei nem maradtak ránk. Egyedül Gézáról tudjuk, hogy nevének eredeti formája, a *Gyeücsa*, a kazár uralkodók főméltóságnevének a *dzsevu*-nak, a magyar -*csa* kicsinyítőképzővel ellátott változata.²⁰ A török népek, önállóvá való válásuk után annak a népnek a legfőbb méltóságnevét szokták használni, amelynek előzőleg alattvalói voltak.

Deér magyarázatát követi Dümmerth Dezső, aki szintén a zágrábi és váradi krónikára való hivatkozással tör lándzsát Álmos fejedelemsége mellett.²¹ Ezt a XI. század végi hagyományt azonban semmi okunk sincsen előnyben részesítenünk a Konstantinos császárnál megőrzött sokkal régibb magyar hagyománnyal szemben, amely Árpád előtt nem Álmosról, hanem Levedi fényes nemzetségéről beszél.²² Még kevésbé fogadható el Dümmerth érvelése, amikor az eredeti magyar hun-hagyománynak a Hómantól megfogalmazott feltevésére hivatkozva azt igyekszik bizonyítani, hogy Álmos maga is Attila utódjának tekintette magát.

A magyar őstörténeti radikalizmus e rövid áttekintésének a legfontosabb tanulsága — úgy vélem — az, hogy e kevés írott forrással rendelkező területen sokszor önmagunkkal is könnyű elhitelnünk azt, hogy egyik-másik régi probléma megoldásáért akár az eddig legértékesebbnek elismert forrásunkat is fel kell áldoznunk. A valóság ezzel szemben az, hogy e régi szövegek mint sziklák a tengerben, többnyire túléltek a legnagyobb viharokat is.

Végezetül néhány szubjektív szó!

A mai előadásomban tárgyalt kérdések idestova harminc esztendeje foglalkoztatnak engemet. Hadd mondjam el ez ünnepi alkalommal én is, hogy az, aki e harminc év alatt meg nem szűnő érdeklődést tanúsított munkám iránt, és mindig buzdított, hogy újra és újra térjek vissza a magyar őstörténet kérdéseihez — Pais Dezső volt, atyai tanítóm, öreg barátom. Felejtethetlen emlékét én is hálával őrzöm!

²⁰ Erről Géza nevünk eredetéről írt értekezésemben szoltam: MNy. 52: 325—33.

²¹ FilKözl. 1970. 404—30; A Budapesti Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VI. 205—21.

²² Erre, helyesen, Györffy György mutatott rá: Archaeológiai Értesítő 97: 197—8. Az Álmos névvel és az Álmoshoz fűződő dinasztikus álommal kapcsolatban vö. megjegyzéseimet: MNy. 68: 138—45; az Álmos név török eredetijének jelentéséről l. még Németh Gyula: Klebelsberg Emlékkönyv. Budapest, 1925. 140—1.

Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról

1. A középkori spanyolországi mór birodalom történetírása, amint az az 1870-es évek óta egyre világosabbá válik, számos nyugat-európai és földközi-tengeri, valamint északnyugat-afrikai szempontból is igen fontos tudósítást tartalmaz. A mór történeti irodalomnak az arabok első ibériai harcától az i. sz. X. sz. végéig terjedő részét leíró termékei (vö. К. А. Бояко, *Арабская историческая литература в Испании*. Москва, 1977.) eredetiben nem maradtak ránk, szerencsére azonban mégis módunkban áll használnunk őket. Az i. sz. X. századi mór történetírás legkiválóbb képviselője, Abū Marwān ibn Ḥaijān (i. sz. 987/8 – 1076.) „*Al-Muqtabas*” (szabad fordításban: „*A Kivonatok*”) című munkájában ugyanis voltaképpen e régi mór történeti irodalomnak általában igen részletes idézeteken alapuló, az eredetivel egyenértékű szövegét adja. Abū Ḥaijān nevét a *Muqtabas*on kívül még több mór történeti mű is viselte. P. CHALMETA meggyőző fejtegetéseiből (*Historiografía medieval Hispania: Arabica: Al-Andalus XXXVII* [1972.], 353 – 92) azonban az tűnik ki, hogy e művek, sőt maga a *Muqtabas* is, csak részeit alkották Ibn Ḥaijān mintegy hatvan kötetes „*Al-Matīn*” („*A Szilárd*”) című közvetlen hagyományozásban szintén

ránk nem maradt művének. A Muqtabas CHALMETA feltevése értelmében a Matin első tíz fejezetét tette ki.

A Muqtabas egyes részei több kéziratban is ránk maradtak. Ezeknek a részleteknek a feldolgozása és részleges kiadása 1870 óta folyik. Feldolgozásuk tette lehetővé a mór birodalom történetének megírását R. Dozy számára, de jórészt ugyanezeket alapul Dozynek az arab lexikográfia szempontjából olyan nagy jelentőségű „Supplément”-ja is. 1963-ban a Moszkvai Nemzetközi Orientalisztikai Kongresszuson sorolta fel MUHAMMAD AL-FASI, a Rabati Egyetem akkori rektora, a rabati Biblioteca Real kéziratkincese között röviden ibn Haiján egy közelebbről meg nem határozott művének kéziratát is. Nem tudtunk meg többet a kézitról MUHAMMAD AL-FASInak az ELTE Arab Tanszékén, 1963-ban tett látogatása alkalmával sem. Csak 1972-ben közölt először a rabati tudós egy marokkói folyóiratban (Al-Taqafa al-Magribija VI [1972.], 1—22), részletesebb leírást a kézitról, amely rövid tartalmi összefoglalást is tartalmaz. Így megtudtuk, hogy ez a kézirat a Muqtabas V. kötetét zárja magába, amely a hidzsra 299. évétől (i. sz. 911/2.) a 330.-ig (i. sz. 941/2.) terjedő évek történetét tárgyalja, tehát a mór kalifátus fénykorának. III. Abd al-Rahmán kalifa uralmának (i. sz. 912—961.) nagy részét, amikor Kordova félmillió, hámulatosan szép és gazdag, amellet nagy műveltségű város volt, amelynek az egész akkori Európa csodájára járt.

A feltűnést keltő közlemény után PEDRO CHALMETA GENDRÓN, madridi professzor, a mór történeti irodalom kiváló ismerője fogott hozzá az új szöveg tanulmányozásához, amelynek egyik célja a rabati kézirat kritikai kiadása volt, F. CORRIENTE professzorral való együttműködésben. P. CHALMETA érdeme az, hogy már a kiadás elkészítése közben felhívta a figyelmet bizonyos fontos részletekre, amelyeket az új kéziratban talált. Így utalt az új kézirat egyes helyeire a Földközi-tenger nyugati térsége kutatásának tanulmányával foglalkozó II. kongresszus, Barcelonában, 1975 őszén tartott ülésén, majd pedig fontos részleteket tett belőle közzé francia fordításban az olasz „Rivista degli Studi Orientali” (L [1976.], 337—51) című folyóiratban.

CHALMETA e cikkében francia fordításban közli a Muqtabas bizonyos helyeit abból a célból, hogy felhívja a nyugat-mediterrán térség története kutatóinak figyelmét a szöveg bizonyos nehezen olvasható részleteire, és segítségüket kérje a helyes olvasatok megállapításában. A kézirat ugyanis egyes helyeken igen hiányosan van ellátva a magánhangzók és mássalhangzók dia-kritikus jeleivel, és ilyen esetekben, különösen a tulajdonnevek helyes olvasata, csak a kérdéses szakterület ismerői számára lehetséges. Emiatt közölte CHALMETA azt a részletet is, amely a magyarok 942. évi, észak-spanyolországi hadjáratáról tudósít. Bár a Rivistában közzétett cikkében sem a szövegrészletek fényképmásolatát, sem arab betűs nyomtatott változatukat nem közölte, CHALMETA lehetővé akarta tenni a magyarországi arab filológusok számára is, hogy a magyar vonatkozású tudósítást eredetiben is tanulmányozhassák, ezért azt fényképmásolathoz rendelkezésükre bocsátotta, dicséretes eljárásával köszönetre kötelezve őket.¹

2. A rendelkezésemre bocsátott fényképmásolat a rabati Biblioteca Real 87. számú, az elején mintegy 20 lapnyi hiányt felmutató, több kéztől szár-

¹ A fényképmásolat közvetítéséért VAJDA GYÖRGY párizsi professzornak és VOLT VILMOS kollégámnak tartozom köszönettel.

mazó, akefál és datálatlan kéziratának a P. CHALMETA számolásában 324. lapjáról készült. A 942. évi spanyolországi magyar kalandozó hadjárat történetét tartalmazza. Valójában azonban, amint CHALMETA fordításából látható, a tudósítás még folytatódik a következő lapon, ahol a támadó magyarok országának leírása található, továbbá a hadjáratra és az azt követő eseményekre vonatkozó egy-két adatot közöl a szerző.

A magyar vonatkozású szövegrészlet fordítása a fényképmásolat alapján (a [ ]-ben magyarázó jellegű kiegészítések):

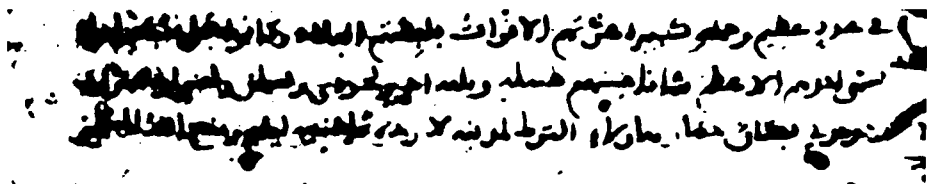
Tudósítás a turkok [magyarok] megjelenéséről a Felső-végeken

Muhammed ibn Hāsim al-Tuġībī, a wazīr és qā'id levele a hidzsra 330. éve šauwal havának 19. napján, csütörtökön [i. sz. 942. július 7-én] érkezett meg al-Nāšir li-dīn Allāh-hoz [III. 'Abd al-Rahmān kordovai kalifa tiszteleti címe] testvérének Ahmed ibn Jahjā ibn Hāsim-nak levelével, valamint Mūsā ibn Muḥammad ibn al-Tawil-nak, Wašqa [ma Huesca városa] urának és a Végek qādī-l-quḍāt-jának. Mundir ibn Sa'īd-nak a levelével együtt, az erős, Quṣṭantīniya [Konstantinápoly] mögött élő turk népnek a támadásáról a mohamedánok ellen, akik Andalúzia Felső-végein [a végek vonala ekkor Barcelonától délre kezdődött, és a félszigetet nagyjából nyugati irányban vágta át] élnek. A frankok országából jelentek meg, és hirtelen nagy erővel Lārida [ma Lerida] városára törtek a Felső-végek vidékén, és kiterjesztették portyáikat az arab várak ellen. Fogságba ejtették Jahjā ibn Muḥammad ibn al-Tawīl, Barbaštūr [ma Barbastro] városának urát.

Nāšir li-dīn Allāh-ot nagyon bántották ezek a dolgok, és nagyon elszomorította a nép félelme és riadalma is [a támadás] miatt. De Allāh segédelmével még az említett csütörtöki nap végén megérkezett Muḥammad ibn Hāsimnak [a wazīrnak és qā'idnak] levele, amelyben jelezte, hogy a turkok megfordultak és maguktól hazaindultak az Iszlám földjéről, s hogy a felséges Allāh eltávolította őket a mohamedánoktól. Ekkor al-Nāšir li-dīn Allāh bánata is egyszerre megszűnt, és örvendezett ezeken. Megszűnt a riadalom is, mert Allāh megóvta az ő szolgálait. Mikor azután elérkezett šauwal havának 23. napja, hétfő [i. sz. 942. július 11.], megjött Mūsā ibn Muḥammad ibn al-Tawīl, Wašqa városa kormányzójának levele, amelyben megírta, hogy hiteles volt a turkok megfordulásának [híre], s hogy hanyatt-homlok elvonultak tőlük. Küldött levelével együtt nyilaikból, hadieszközeikből és más holmijukból is, amelyet náluk találtak. Tehát igaznak bizonyult a hír, hogy eltávoztak a turkok Andalúziából. Nagy volt Allāh kegyelme, mert megvédelmezte azt.

Ennek a kevély népnek [a magyaroknak] a támadása pedig a frankok országa felől következett be, és mindenkit levertek ott, aki mellett csak elhadtak. Šauwal 19-én [941. július 7-én], csütörtökön táboroztak le Lārida városának kapujánál a Felső-végek szélén, előőrsök pedig két völgyig [a kéziratban: *wāḍinah*; CHALMETA *ilā-Wāḍinah*-t olvas, kérdőjellel mintha egy egyébként ismeretlen „Oden” helynévről volna szó; de a paleográfiailag és tartalmilag egyaránt kínálkozó emendáció „*ilā wādijūni*: két völgyig” tökéletes értelmet ad] -- jutottak. Šartānija [ma Cerdagna] és Wāšqa városáig. Fogságba ejtették Jahjā ibn Muḥammad al-Tawīl-t, Barbaštūr urát, az ostrom harmadik napján, szombaton. Nagy számban érkeztek erős lovas hadsereggel [CHALMETA fordítása: „lourdement chargés (?)” itt nem kielégítő], az élelmiszerük azonban kevés volt, és [ezért] kivetette őket magából az ország.

Hét főnök [*amīr*] alá tartoztak. A leghatalmasabbat közülük *Šānā*-nak hívták, továbbá közülük volt *T.x.x.la*. Utána egy másik következett: *W.l.g.ūdi*, majd *X.s.mūn* és *L.j.s.* és *X.x(?)'r.w.d* és *? H.r.h.r.j.* Ezek a türkök pedig 8 napig ostromolták Lārīda városát. Allāh azonban megvédte a mohamedá-neket.

A rabati Biblioteca Real 87. sz. kézírata, 324. lap (alsó rész)

Eddig tart a szöveg a kézirat rendelkezésemre bocsátott lapján. A tudósítás azonban CHALMETA fordításából ítélve még folytatódik anélkül, hogy eredeti híjában módomban volna ellenőrizni. Először pár mondatban arról van szó, hogy Lārīda ostroma 8 napig tartott, míg végül is sikerült visszaverni a támadókat saját táborukba. Fontos a következő ismételt megjegyzés, amely szerint e türkök szűkében voltak az élelmiszernek, sőt az abraknak is, így aztán vissza kellett térniük oda, ahonnan jöttek.

Ezután egy részlet következik a türkök országáról, amelyet a szerző tudós forrásokból merített, s itt lát célszerűnek előadni. Forrására csak az „egyes, jól tájékozott emberek” kifejezéssel utal. E leírás szerint a türkök [magyarok] országa a legtávolabbi keleten van. Keleti szomszédaik a besenyők, délről Rómával határosak. Konstantinápoly némileg ferdén, délkeletre van területüktől. Északi szomszédságukban *Marāva* [Moravia] városa van és a többi Saqālība [szlávok] országa. Nyugaton a szászok és a frankok vannak tőlük, ezeken a területeken szoktak átvágni Andalúzia irányába, amely nagyon messze van tőlük. Mostani támadásuk alkalmával azonban Lombardián haladtak át, amellyel a türkök 8 napi járóföldre határosak. A Duna mellett laknak és nomádok, mint az arabok. Nincsenek városaik és házaik. Sátrakban élnek szétszórva.

Ezután ismét egy részlet következik a türkök andalúziai támadásáról, amely szerint dū-l-ḥiġġa hónap 19-én [i. sz. 941. szeptember 4-én] Zaragozából követ érkezett Muḥammad ibn Hāšimtól, a város urától, 5 türk fogollyal, akiket a fogságban is meghagytak eredeti külsejükben és ruhájukban. A kalifa elé vezették a foglyokat, aki megsejmelte őket. Később megtértek az Iszlámra, és a darabontjai közé kerültek. Ezután, a 331. év muḥarram havának elsején [i. sz. 942. szeptember 14.] megérkezett Jahjā ibn Muḥammad ibn al-Tawīl megszabadulásának híre. Őt váltságdíj fizetése fejében engedték szabadon a türkök, 33 napi fogvatartás után. Muḥammad személyesen 943. január 5-én [CHALMETANÁL a 942. elírás] jelent meg Kordovában a kalifánál.

Ezután nem hallatszott semmi az átkozott türkokról, amíg Tortoza kormányzójától hír nem érkezett, hogy a frankok legyőzték őket, amikor áthaladtak területükön, olyannyira, hogy csak néhány türk menekültnek sikerült visszajutni hazájába.

3. Az Ibn Haijān tudósításába foglalt új adatok közül kiemelkedik először is jelentőségben a spanyolországi magyar kalandozó hadjárat pontos dátuma. Minthogy a mór terület északi határáról a betörés híre mintegy 10 nap alatt érkezhettek meg Kordovába, azt kell gondolnunk, hogy a magyarok 942. június közepe után keltek át a Pireneusokon, Lerida irányába. Kronológiai szempontból eddig a 942. évi spanyolországi betörés egyetlen számottevő másik forrására, Liudprand „Antapódosis”-ának (ed. GOMBOS, Catal. II, 1474) adatára voltunk utalva, amely egy 941-es esemény után adja elő a spanyolországi magyar hadjáratra vonatkozó értesüléseit. Liudprand szerint „hoc in tempore”, tehát az említett 941-es események után valamikor, Hugó, itáliai király súlyos sarcot fizetett a magyaroknak, hogy az országában folyó garázdálkodásuknak véget vessen, majd tűzokat vett tőlük, s egy kísért adott melléjük, hogy az a mórok területe ellen vezesse őket. Minthogy Liudprand szavaiól arra is következtethetünk, hogy az olaszországi magyar betörés 942 tavaszán történt, semmi akadálya sincs annak, hogy az arab tudósítás és Liudprand szavai között kronológiai egyezést állapítsunk meg. Egyébként a magyarok átkelése az olasz Alpokon és a frank területen a szükségesnél hosszabb időt nemigen vehetett igénybe. Az arab szerző megjegyzi ugyan, hogy a magyarok mindenkit levertek, aki mellett csak elvonultak, de fogalmazása egyáltalán nem mutat arra, mintha a magyarok frank területen kitérőket tettek volna, vagy hosszabb portyákat hajtottak volna végre. Minden valószínűsége megvan tehát annak, hogy mind az olaszországi, mind a spanyolországi támadás 942-ben volt. Viszont fel kell adnunk W. GIESEBRECHT immár 100 éves magyarozatát, amely a spanyolországi magyar hadjárat dátumát 943-ban jelölte meg, s amely egészen ezideig nálunk is általános elfogadtatásra talált. Ami a támadás időtartamát illeti, Ibn Haijān tudósításának fent megadott dátumaiból világosan adódik, hogy a magyar támadás valójában mintegy egy hónapig tartott, tehát 942 június végét és július havát vette igénybe.

Ibn Haijān és Liudprand tudósításai más részletekben is igen szerencsésen egészítik ki egymást. A mór szerző nem tud a spanyolországi hadjárat előzményeiről. Liudprand szavaiból viszont kiderül, hogy a magyarok, akik mint a kalandozó hadjáratok idején szinte kivétel nélkül „dei gratia” uralkodó királyok szövetségeseiként vagy az ő megbízásukból hajtották végre egyébként zsákmányolás céljából végrehajtott rabló hadjárataikat, ez esetben is Itália királyának, tehát egy keresztény uralkodónak a megbízásából cselekedtek.

A spanyolországi hadjárat lefolyásának részleteit természetesen sokkal pontosabban ismeri a mór szerző. Kiemelkedő mozzanata tudósításának, hogy a magyarok nagy erővel, hét vezér parancsnoksága alatt támadtak. Minthogy tudósítása végeredményben szemtanúk beszámolóira megy vissza, ebben nincs is okunk kételkedni. Az arabok maguk is a magyarokéhoz hasonló lovas taktikával harcoltak, a támadásra azonban felkészületlenek voltak. Így az történt, ami a magyar kalandozások esetében általában történni szokott: a betörés után a magyarok „kiterjesztették portyáikat”. Ibn Haijān itt jellemző módon ugyanazt a kifejezést (*šannū l-ġārūt*) használja a magyar portyákkal kapcsolatban, mint amelyeket az arab történétírók állandóan használnak az arab lovas portyákról szólva. Mint az arab portyázók, a spanyolországi hadjárat magyar résztvevői is több támadó alakulatra bontották fel seregüket, és iparkodtak minél nagyobb területen zsákmányolni, foglyo-

kat ejteni és túszoikat szerezni. Közben az erődített helyek sikeresen ellenálltak a támadási kísérleteknek. A hadjárat záró fejezete, mint mindig, itt is az lett, hogy a magyarok felajánlották túszaikat és foglyaikat nagyobb összegek fejében. Mire azután a mór kalifa nagyobb lovas sereget gyűjthetett volna össze, a magyarok megfordultak, és ugyanolyan gyorsan, mint ahogy érkeztek, el is tűntek. Jahjá ibn Muḥammad ibn al-Tawīl, Barbaṣtro urát a rövid beszámolóból ítélve a várbeliek egy kitörése alkalmával foghatták el a magyarok.

Ibn Haijān tudósításának egyéb részletei is józanságról és jó megfigyelésről tesznek tanúságot. Míg a nyugati krónikások általában csak a pánikot és óriási zűrzavart érzékeltetik szemléletesen, amelyet a magyarok egy-egy villámgyors támadása okozott, a mór szerző értesülései még arra is kiterjednek, hogy a támadó magyar hadsereg hét külön alakulathoz állt, hét parancsnok vezetése alatt, sőt Ibn Haijānhoz még a vezérek neve is eljutott. Ami a hadjárat végét illeti, fontos Liudprand közlése, amely szerint a magyarok három napi sivatagi lovaglás után látták be, hogy ezen a terepen többet elérni már nem tudnak. Ezért haragra gerjedve itáliai vezetőjüket agyonverték, s megfordulva haza indultak. A sivatagi út említése arra mutat, hogy egyes támadó csoportjaik meglehetősen messze eljutottak nyugatra. Ez abból is következik, hogy Mas'ūdī, a X. századi arab történétíró, a spanyolországi magyar betörés kortársa, egy egyébként zavaroktól sem mentes tudósításában arról szól, hogy műve megírásakor, 942 után egy-két évvel, a turkok támadásai már a spanyolországi Galiciát is elérték (Murūḡ al-dahab I 162; II, 64). Tudósításában a zavart az okozza, hogy nem tesz különbséget a különböző „turk” népek között, s így nála keverednek a két néven szereplő besenyőkre, és a szintén két néven szereplő magyarokra (*ungarija és *baḡgird*) vonatkozó 894/6. és 934. évi adatok. A zavar következményeként jött létre Ibn Hauqal furcsa tudósítása (Kitāb ṣūrat al-ard, ed Kramers I, 113). Ibn Hauqal ugyanis, Mas'ūdīt vissszhangozva azt állítja, hogy Andaluziát időnként támadások érték a normannok (rūs), besenyők és néhány más nép, mint a ṣaḡāliba és a bulgárok részéről.

Nehezebb megítélni Ibn Haijān tudósításának utolsó részletét, ahol arról van szó, hogy a visszavonuló magyarok frank területen olyan súlyos vereséget szenvedtek, hogy csak kevesen tudták közülük elérni hazájukat. E tudósítás hitele ellen szól azonban, hogy Ibn Haijān itt már nem mór szemtanúk beszámolóit közli, hanem frank területről, nagy távolságról érkező híreket. Mindenesetre, ha a frankoknak egy ilyen erős magyar hadsereget, s nemcsak egyik alakulatát, sikerült volna teljesen felmorzsolniuk, aligha érthető, hogy a frank források nem tesznek említést a hatalmas győzelemről. Elég ebben a vonatkozásban a Lech-mezei csatának a német krónikásoknál található visszhangjára gondolni. Egyébként — amint majd alább látjuk — a híresztelés hitelessége ellen szól az is, hogy a spanyolországi hadjárat egyik vezére, Bulcsú, épségben visszakерült Magyarországra.

1. A 942. évi magyar támadással kapcsolatban P. CHALMETA utal J. M^a. MILLAS VALLICROSA egy cikkére (Sobre las invasiones húngaras en la Cataluña condal: Homenaje a Johannes Vincke. Madrid, 1962/3. I. 71—80). Ebben a cikkben két, latin nyelvű, egyházi forrásról is szó van, amelyek szintén említést tesznek a „nefandi Unquli”-ról. A magyarok itt feltűnő *Unquli* nevéhez hozzáfűzhetjük, hogy az más spanyolországi forrásokból is ismert, így a spa-

nyolc zsidó, Ibrahīm ibn Ja'qūb útijelentéséből, közelebből annak a későbbi kivonatolóknál fennmaradt töredékéből is kimutatható. Mindenesetre Ibrahīm-tól idézi az *unqulīja* formát a XI. századi mór al-Bakri (ed. KUNIK – ROZEN 35; vö. MARQUART, Streifzüge 192–510), bár ő (i. h.) a magyaroknak a bizánciaknál használatos *turk* nevét is ismeri. Bakri *turk*-ja szintén elsősorban Ibrahīm útijelentéséből való átvételnek tekinthető. Más mór szerzőknél Mas'ūdī hatásával találkozunk a magyarok nevének használatában. Ő ugyanis (Murūğ II, 58; Tafhīm 181/2) a *turk* néven összefoglalt négy, illetőleg a bulgárokat is hozzászámolva öt *turk* név felsorolásában a magyarokat egy romlott alakban használt (a kéziratokban: *Anqiradu, *Nukarda stb.) **unqa(u)rija* névvel illeti. A névalak romlása — úgy látszik — régi, úgyhogy az *unqarija*-t már Mas'ūdī maga is romlott formában vehette át.

A Mas'ūdīnál található *unqarija egy Mas'ūdīnak tulajdonított elveszett műben, az Aḥbār al-Zamānban is szerepelt. Úgy látszik, erre a műre utal ugyanis Al-Bakrī híres mór kortársa, a nagy tradicionalista és geneológus, Ibn 'Abd al-Barr (Kitāb al-Qaṣd wa-l-Amam, ed. Husām al-dīn al-Qudsi 28) az *aḥbār al-aḥbār* kifejezéssel. Ibn 'Abd al-Barr műve a bibliai Diasmerismos mintájára készült egyik geneológiai táblázatában az *anqiradu-t (*unqarija) is felsorolja (vö. még D. M. DUNLOP: BSOAS. 1953: 159–61).

5. Ibn Haijān tudósításának az egyik legfontosabb része az a három sor, amelyben a 942-ben támadó magyar hadsereg hét vezérének nevét sorolja fel. Sajnos azonban ez a néhány sor egyben a legnehezebben értelmezhető része is a kéziratnak. Míg ugyanis Ibn Haijān fent lefordított tudósításának értelmezése semmilyen nehézségbe nem ütközik, ez a három sor annál több fogas kérdést vet fel. A nehézségnek több oka van. Először is az, hogy a másoló ezeknek a soroknak a leírásakor maga is teljes bizonytalanságban volt a helyes olvasat tekintetében. Jobbnak látta tehát minél kevesebb magánhangzó-jellet használni, sőt a mássalhangzók megkülönböztető pontjait is mellőzni. Ennek következtében több esetben egyetlen névnek is gyakran egész sor lehetséges olvasata van. Tekintve mármost, hogy teljes biztonsággal csak *Bulcsu(dī)* nevét tudjuk elolvasni, tisztában kell lennünk azzal, hogy a többi esetben csak kevésbé meggyőző olvasási javaslatokat tehetünk. További nehézséget okoz, hogy a kézirat lap baloldalán, vízkár miatt alig olvasható a hatodik név, és a következő sor elején ugyancsak bizonytalan a hetedik név eleje is.

A hiányos pontozásból következtethetőleg a másoló számára nem volt világos, hogy a negyedik vezér, *X.s.mān* neve magyar név-e, vagy hogy itt egy arab dualis igei forma: *jusammāni* 'kettőjüket hívják' olvasandó. Ha ugyanis az arab értelmezés a helyes, akkor az egész lista olvasása megváltozik, és a két első vezér neve után egy vonatkozó mellékmondatnak kell következnie, így: „A leghatalmasabbat közülük *Šānā*-nak hívták, továbbá közülük volt *T.x.x.la*. Utána egy másik következett: *W.l.ğūdi*. Az utóbbi kettőt [*T.x.x.la*-t és *W.l.ğūdi*-t] *W.l.j.s.*-nak és *X.x(?)*.*r.w.d*-nak hívják, (?)*h.r.h.r.j*”. Ez az olvasási mód azonban aligha helyes. Először is így olvasva a hét vezér nevei közül csak négy maradna meg. A *T.x.x.la* és *W.l.ğūdi* után a *jusammāni* olvasat elfogadása esetén ugyanis a két vezér második neve, csúfneve vagy rangja következne. Súlyosan ez ellen szól viszont, hogy a *w.l.j.s.*, vagy ha az első *w*-t e szóban leválasztjuk (arab *wa*-: 'és'), a *l.j.s.* és a *x.x(?)*.*r.w.d* szavak mint arab szavak, teljesen értelmezhetetlennek látszanak. Még inkább zavarna

ebben az esetben a *wa-* 'és' közvetlen használata, mindenképpen helyesebb tehát a *X.s.mán* szóban a negyedik vezér nevét látnunk.

Végül, mint minden magyar szó arab átírása, mint általában bármilyen nyelv szavainak bármilyen idegen írással való lejegyzése, csak akkor értelmezhető hangtanilag is nagyobb biztonsággal, ha nem alkalmi, teljesen elszigetelt lejegyzésekről van szó, hanem nagyobb mennyiségű szóanyag áll rendelkezésre azonos korból, azonos területről és egyetlen szerző lejegyzésében, aki maga hallotta az idegen szavakat vagy neveket. Erről spanyol—magyar vonatkozásban, a X. századról szólva, sajnos egyáltalán nem beszélhetünk, ami azt jelenti, hogy a vezérek nevében ismeretlen fültanúk elmondása alapján feljegyzett, elszigetelt adatokat kell látnunk, ami magyarázati lehetőségeinket súlyosan korlátozza.

Az első, leghatalmasabbnak mondott vezér nevének olvasata a kéziratban világosan *Šānā*. CHALMETA helyette a paleográfaiilag teljesen indokolatlan *hān* méltóságnévi olvasatot javasolja. A magam részéről úgy vélem, hogy *Šānā*-t nem szükséges megváltoztatnunk, minthogy a névben nagy valószínűséggel kereshetjük az Anonymusnál és az Árpád-korban szereplő *Šunad(i)*, *Chanad*, *Csanád* ismeretlen eredetű személy- és földrajzi nevet (EtSz. I, 838–9). Az arab *Šānā* a magyar névalakok *-di* kicsinyítő képző nélküli változatának felel meg. Az arab átírás hosszú magánhangzójának csak akkor tulajdoníthatnánk jelentőséget, ha nem alkalmi feljegyzésről volna szó. Egyébként különböző arab átírásokban, különösen ahol a magánhangzókat általában elhagyják, a hosszú magánhangzók (itt *ā-k*) használata egyszerűen csak annyit akar mutatni, hogy *a*-ról és nem *i*-ről vagy *u*-ról van szó. Nehézséget jelent viszont a szókezdő *š*. Ez lehet egy magyar *cs*-nek az arab helyettesítése. A X. századi arabban ugyanis az idegen nyelvi *č*-nek a *š* (o: *dž*) és szeszélyes eloszlásban az *š* a leggyakoribb helyettesítése. Nem tudom megítélni ezzel szemben, hogy lehetséges-e feltenni az Árpád-kori magyar *Csuna*, illetőleg *Csana* korábbi formájaként egy X. századi *Šuna*, *Šana* alakot (az EtSz. *Csana*-t vesz fel). Mindenestre, ha a X. századi magyar forma *Šana* lett volna, akkor azt az arab *Šānā* pontosan tükrözné.

A második vezér nevében található két *x* olyan megkülönböztető pontok nélkül írt mássalhangzót jelöl, amelynek lehetséges olvasata, aszerint, hogy a hiányzó pontokat hogyan egészítjük ki: *b*, *j*, *n* vagy *t*. Számomra e pillanatban evidens olvasata e névnek csak a *Djila* lehetne. Ebben az esetben azonban fel kell tennünk, hogy a mór lejegyző az „emfatikus” *t*-t, ugyanúgy, mint az a mohamedán világ más részein is megfigyelhető, idegen nyelvi *d* jelölésére is alkalmasnak érezte. Ilyen átírások pl. a magyar őstörténet X. századi arab forrásaiban találhatók, az alán *tuvalások*, a *burtások* és a *tuhszik* nevének esetében, amelyeket így is írnak: *duvalász*, *burdász* és *duhszi*. Ami az átadott magyar formát illeti, talán nem teljesen eldöntött kérdés e pillanatban, hogy egy *Djila* vagy egy *Dzsila* eredetiből kell-e kiindulnunk. Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy miért találunk itt *Djila*-t egy esetleg várható arab *Ğila*-val szemben, azt kell meggondolnunk, hogy az arab írás *ğ* betűjének kiejtése az Iszlám egész területén, a mecsetekben *dž* volt. A mecseteken kívül azonban igen sok helyen és nagy területen nyelvjárásiilag *g*-t is ejtettek és ejtenek helyette, mind a mai napig.

A harmadik vezér neve teljes bizonyossággal *Wul(u)ğūdi*-nak olvasható. A *ğ* itt ugyanúgy egy eredeti magyar ejtésbeli *č* megfelelője, mint a szintén X. századi bizánci *Βουλτζούς* *τζ*-je (vö. EtSz. I, 563–4). A magyar *Bul(u)csudi*-

val való megegyezés teljesen pontos. Ezen az sem változtat, hogy az arab *w* hangértéke β , hiszen talán nem túl merész feltevés, hogy a X. századi magyar forma szintén β -vel hangzott.

A negyedik vezér *X.s.mūn* nevének első *x*-szel jelölt betűje szintén *b*, *j*, *n* vagy *t*-re egészíthető ki. A magam részéről e pillanatban meggyőző olvasatot javasolni nem tudok. Valószínűnek vélem azonban, hogy a magyar és török régiség hivatott ismerői itt is rá tudnak majd mutatni a név eredetijére.

Az ötödik vezér *L.j.s.* nevének feltehető magyar eredetije tudomásom szerint nem szerepel a X. századi magyar névanyagban. Csak az látszik biztosnak, a szókezdő *l*-re való tekintettel, hogy itt semmiképpen sem török, hanem magyar névről van szó. Az eredeti magyar forma elsősorban *Lisz* vagy *Lész* lehetett. Ha azonban a régi magyar névadás ismerői ezekből az alakokból kiindulva nem tennének javaslatot a név azonosítására, akkor a magam részéről egy egészen csekély – rövidke vonalnyi – paleográfiai eltérést tudnék elképzelni. Ebben az esetben *L.j.l.*-t olvashatunk, ami tökéletes megfelelője volna a krónikáinkban és az idegen forrásokban Bulesú vezértársaként szereplő *Lél* (*Lchel*) nevének. Ez azt jelentené, hogy *Lél* már 942-ben is együtt portyázott Bulesúval Nyugat-Európában. Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy filológiaiag nagyon meggondolandó egy hapax legomenon adat akár legcsekélyebb emendálása is, hiszen különböző kisebb változtatásokkal szinte tetszés szerinti olvasatokat lehet elérni.

A hatodik vezér neve vízkár miatt elmosódott a kéziratban. Ezért csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a betűk megadott rekonstrukciója igen bizonytalan, s hogy a magyar eredetire vonatkozólag javaslatot tenni e pillanatban nem tudok.

A hetedik vezér neve elejének olvasata bizonytalan. Az első betű talán *h* és egy *w* (*ua* 'és') is lehet előtte. A *h* hang előfordulása már maga is feltűnő egy arab átíratban, minthogy az arabok ezt a hangot csak a legritkábban, gyakorlatilag sohasem használták az idegen szavak feljegyzésében. Megkülönböztető pontokat azonban a *h* hang jelére is jogosak vagyunk tenni, így, ha a két *h* alá tesszük a pontot, akkor két *ġ*-t kapunk, ha pedig föléje, akkor két postalatális spirans *h*-t; így elvileg tehát a ? *H.r.h.r.i.*, vagy ? *Ġ.r.ġ.r.i.* formák vagy a ponttal kiegészített betűk különböző kombinációi lehetségesek. Megjegyzem azonban még, hogy az *r* fölé is helyezhetünk pontot, amely esetben a *z* jelét kapjuk helyette. Más lapra tartozik, hogy az eredetire, a lehetséges olvasatok nagy száma ellenére, javaslatot tenni e pillanatban sem magyar, sem török nevekből kiindulva nem tudok.

6. A „hét vezér” pusztá említése is rendkívüli jelentőségű adat azonban Ibn Haijān tudósításában. Fontossága abban áll, hogy közelebb visz bennünket a magyar őstörténet immár nagyon régi, „hét vezér”-problémájának megoldásához. Azt ugyanis, hogy a magyarság a honfoglalás korában és azután is ismert valamilyen hagyományos hetes felosztást, eddig is jól tudtuk. Kiderült ez elsősorban a krónikák *hét-magyar* kifejezéséből, amely teljes összhangban áll Konstantinos császárnak a hét magyar törzsről adott leírásával. De gesta-íróink nemcsak „hét törzs”-nek értelmezik a *hét-magyar* kifejezést, hanem „hét-vezér”-nek is, akiknek nagy szerepet juttatnak a honfoglalásban. Feltérül tehát a kérdés, használták-e őstörténeti hagyományaink a *hét-vezér* nevet is a *hét-magyar* mellett, vagy pedig volt-e a *hét-magyar*-nak eredeti 'hét vezér' jelentése is. Erre a kérdésre, most Ibn Haijān tudósításának bir-

tokában azt kell válaszolnunk, hogy legalábbis 942-ben egy nagy magyar kalandozó hadsereg valóban hét vezér parancsnoksága alatt állt. Más kérdés, hogy visszavetíthetjük-e a „hét vezér” fogalmat a honfoglalás korába, vagy még annál is régebbi időkhöz. Határozott választ adni erre a kérdésre — jelenlegi adataink alapján — aligha lehet. Hiszen egyfelől kétségtelen, hogy a hét magyar honfoglaló törzs főnökei vagy a törzsekből alakított katonai egységek parancsnokai esetleg viselhették volna a *hét-vezér* nevet is. A számnévi összetételű nevet viselő török népek, pl. a toquz-oguzok történetében azonban nincs nyoma annak, hogy a törzsek felosztását jelző név mellett még egy másik, a magyar *hét-vezér*-hez hasonló megjelölés is létezett volna, s hogy az a kérdéses nép hadseregét, illetőleg annak számszerű felosztását jelölte volna. Törzsszervezet és katonai szervezet nem fedték egymást a magyarsággal egykor szoros kapcsolatban volt török népeknél és távolabb sem, a steppe keleti vidékein. Bár a nomád népek szervezeti formái képlekenyek és erősen változékonyak, s így a párhuzamoknak sincs feltétlen bizonyító erejük, azt kell gondolnunk, hogy egy még meglevő X. századi és talán a korábbi magyar hadsereg felosztásában szintén nem feltétlenül a hetes törzsszervezet jutott kifejezésre, hanem egy hagyományos hetes felosztás.

A 942-ben kalandozó magyar hadsereg hetes szervezete, tehát azé a hadseregé, amelynek Bulcsú is egyik vezére volt, ezek szerint még 955-ben is fennállt. A Lech-mezei vereségből a legenda szerint hazatért „hét gyászmagyar” hetes száma ugyanis aligha lehet véletlen, s így joggal tehetjük fel, hogy Bulcsú a második hadjáratában is hét parancsnok alatt harcoltak a magyarok. Krónikáink számára azonban a *hét-magyar* és a *hét-vezér* név meglehetősen üres fogalom volt, így történhetett meg, hogy a valóban hét vezér alatt harcoló hadsereg két vezérének nevét a gestairó visszavetíthette a honfoglalás történetébe. Bulcsú és Lél nevének szerepeltetése a vezérnévsorban azonban azt is mutatja, hogy a vezérnévsor, a régi gestái és Anonymus némileg javított változatáé is, csaknem teljes mértékben történetietlen, fiktív lista. Erre a meggyőző eredményre jutott az újabb magyar krónika-kutatás (GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet 96—124), s ugyanezt mondhatjuk el Anonymusnak a „kun” vezérekről adott listájáról is (GYÖRFFY: ItK. LXXIV. 7).

A *hét-magyar*, *hét-vezér* és *hét-gyászmagyar* nevek megítélése krónika-irodalmunkon belül is lényeges változásokon ment keresztül. Modern magyar krónikakutatásunk társadalomtörténeti alapon (vö. MÁLYUSZ ELEMÉR, A Thúróczy Krónika és forrásai 14—6, 50), majd az osztályérdek szempontjainak következetes vizsgálata alapján (KRISTÓ GYULA: Ethn. LXXXI, 113—35) felderítette, hogy milyen szemléletet érvényesítettek krónikaíróink őstörténetünknek már az ő korokban is csak az énekmondók ajkán élő kisszámú hagyományával szemben. Kutatásaik nyomán világosság derült a régibb gestairó klerikusok ellenszenvére a pogány magyar múlt iránt. Az ő ítéletük alig különbözött koruk nyugati klerikusainak a kalandozó magyarokkal szemben mondott ítéletétől. Csak a XII—XIII. század fordulóján került sor arra, hogy világiasabb szempontok is érvényesülhettek krónikaíróink részéről őstörténeti adataink megítélésében. Addigra azonban, majd különösen a tatárjárás után, őstörténeti emlékeinknek legnagyobb része már az énekesek ajkán is elhalt. Ezért vesszük örömmel, hogy a távoli mór birodalom történetírója váratlanul új adatokkal gazdagította őstörténeti kutatásunkat.

Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról

A 942. évi spanyolországi magyar kalandozásról szóló, újabban ismertté vált arab tudósítás élénk érdeklődést keltett mind nálunk, mind pedig a Sevilleban, 1980. március 20-a és 23-a között megtartott „Az arabok és az Iszlám kultúrája” tárgykörével foglalkozó nemzetközi konferencián, ahol a jelen sorok írójának arab nyelvű előadása is szerepelt a spanyolországi magyar kalandozásról. Az érdeklődést azonban tartósan az fogja ébren tartani, hogy még 1979-ben megjelent Ibn Hájján „Al-Muqtabas” című nagy történeti kompilációja V. részének a mostani témánk szempontjából is igen nagy jelentőségű kritikai kiadása, amelyet P. CHALMETA készített el. F. CORRIENTE és M. SUBH közreműködésével (Al-Muqtabas V. Madrid, 1979.).

A kiadás, amely igen alapos filológiai előkészítő és szöveggondozói munkával készült, valóban megérdemli a kritikai nevet. Használhatóságát csak az korlátozza, hogy a kiadók nem csatolták a kézirat fényképmásolatát a szöveghez. Kivételt csak négy kézirati lap képez, ezeket a bevezetés szövegébe illesztve találjuk. CHALMETA és társai nagy erőfeszítéseket tettek, hogy feltüntessék a hiányzó írásjeleket, a betűket megkülönböztető pontokat, és ott, ahol azt lényegesnek vélték, a magánhangzók jeleit is. Eljárásuk kétségtelenül kényelmesebbé teszi a szöveg folyamatos olvasását, azokon a helyeken azonban, ahol a szövegben olvasási nehézségek mutatkoznak, nem pótolhat-

ják a fényképmásolatokat. A szöveg nyelvi ellenőrzését a kiadók Ibn Hájján műve teljes szövegének kézírata alapján, stílusának és – ami igen fontos – szóhasználatának beható ismeretében végezték. Ez eleve lehetetlenné teszi, hogy a textus receptuson világos és kényszerítő indokok nélkül változtassunk.

Vonatkozik ez a minket közelebből érdeklő vezérnévsor szövegére is, amelyen a kiadók igen lényeges változtatást hajtottak végre. Korábban ugyanis CHALMETA, bár nem foglalkozott a magyar vezérnevek olvasatainak megállapításával, a tőle elsőnek tartott vezér nevének megfejtését maga is megkísérelte. A *šānā* betűcsoportot ugyanis *hān(an)* nak olvasva a 'kán' méltóságnév megfelelőjét találta meg benne (Rivista degli Studi Orientali L [1976.], 343; vö. MNy. LXXV, 274, 280). A „kán” magyarázatot nem fogadtam ugyan el 1979-ben cikkemben, abban azonban egyetértettem vele, hogy az első vezér nevét a *šānā*-ban kell keresnünk. A kritikai kiadók változtatásának lényege az, hogy az új olvasat szerint a *šānā* nem az első magyar vezér nevét, hanem egy a r a b k ö z s z ó t jelöl. A *šānā* betűcsoportot ugyanis olyan írásjelekkel látták el, amelyekből tökéletesen világos, hogy szerintük itt helyesebb a *šānā*-nak a szintén lehetséges *ša'nar* olvasatát elfogadni, amely nyilvánvalóan a lépten-nyomon használt, sok jelentésű *ša'n(un)* 'dolog, ügy, méltóság; stb.' ragozott formája, 'méltóságra nézve' jelentéssel. A *ša'n(an)* jól illeszkedik az előtte álló 'a' *šamu*-hoz ('a leghatalmasabb') és a rá következő *minhum*-hoz ('közülük') is. „A leghatalmasabb méltóságra nézve közülük” után a nem arab *f.x.x.la* betűcsoportot találjuk, amelyben szerintem a magyar *Djilu személynévként és méltóságnévként is használt szó megfelelőjét láthatjuk (vö. MNy. LXXV, 280).

A kiadók *ša'n(an)* olvasatát, tekintettel a fentiekben Ibn Hájján szóhasználatáról mondottakra, úgy gondolom, el kell fogadnunk, s nekem is fel kell adnom az 1979-ben, egyetlen kézírati lap fényképmásolatára alapozott, Ibn Hájján szóhasználatának hiányos ismeretében megfogalmazott magyarázatomat a *šānā* betűcsoport és a **Csaná(di)* feltett vezérnév azonosságáról. Ugyanakkor a kiadók új *ša'n(an)* olvasata, amint azt alább megkísérlem bizonyítani, mint minden jól végrehajtott javítás, további új és meggyőző magyarázatok előtt nyithatja meg az utat.

Az új *ša'n(an)* olvasattal kapcsolatban nyelvi szempontból meg kell jegyeznünk, hogy az valóban a legkézenfekvőbb, s hogy magam is számoltam vele 1979-ben kiadott cikkem megírásakor, de Sevillában, az „Arab és mohamedán kultúra” konferencián is, az arab résztvevők közül cikkemnek ott sokszorosított szövegét olvasva – felvetették ennek az olvasatnak a lehetőségét.

A másik megjegyzésem az, hogy az új olvasat esetén a vezérnév-listában hét helyett csak hat vezérnév maradna. Tehát az új olvasat elfogadása egyben azzal a kötelezettséggel is jár, hogy a lista valamelyik másik betűcsoportjában meg kell találnunk a hetedik vezér nevét is. Felmerülhet esetleg az az ellenérv, hogy a számnévek a kéziratok szövegromlásnak leggyakrabban kitett elemei, tehát hogy a hetes számnak ebben az esetben nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget. Ezzel az érveléssel szemben azonban súlyosan esik latba, hogy a vezérnév-lista szövegében a második a hetes számot nem számjellel közölte, hanem pontosan kiírta betűkkel.

A hetedik vezér nevének kijelölése látszólag nem nehéz feladat, hiszen a listában csak a *Djila név után találunk két olyan betűcsoportot, amelyik a hetedik vezér nevét adhatja vissza. A *x.l.x.h* és az '*h.r*' betűcsoportokról van szó, amelyeket a kritikai kiadás szerzői pontozatlanul hagytak, jelöl

annak, hogy ők is e két betűcsoport egyikében sejtik a hetedik vezér nevének megfelelőjét. Ebben azonban csak részben érthetünk velük egyet, amennyiben a *x.l.r.h* aligha adhat vissza magyar nevet, ugyanakkor mint arab kifejezés, *yalíhi*-nek olvasva „következik rá” jelentésével pontosan illik a szövegbe. Ez az 1979-ben adott olvasatom tehát — úgy gondolom — ma is változatlanul megállja helyét. Marad tehát az egyetlen lehetőség, tudniillik hogy az utolsó vezérnevet az *'h.r*-ben találjuk meg. Az *'h.r* vezérnévi értelmezésének lehetőségével a magam részéről a lista első elolvasásának pillanatától foglalkoztam. Sajnos azonban a tőlem képzelt hetes vezérlista a *šānā*-nak személynévi értelmezése révén már teljes volt számomra, s zavaróan hatott az is, hogy a betűkülönböztető pontnak a *h* jele fölé való pótlásával az arab *āharu* 'másik' szót kapjuk, amely a *yalíhi*-vel együtt a „következik rá egy másik” értelmezést teszi lehetővé. Ez utóbbi pedig a legkisebb mértékben sem zavarja a vezérnévfelsorolás szöveget. Ezért közöltem a két szónak ezt a fordítását cikkemben. Most azonban, tekintettel a **Šānā* név kiesésére, újra szemügyre kell vennünk az *'h.r* lehetséges olvasatait.

Először is meg kell jegyeznünk, hogy ennek a betűcsoportnak a *h*-ja, amely a sémi nyelveknek egy különleges torokhangja, semmiképpen sem várható mint egy magyar beszédhang arab megfelelője. Ez persze önmagában nem jelent különösebb nehézséget, hiszen az íráskép minden megváltoztatása nélkül, pusztán a betűkülönböztető pontnak a betű alá történő helyezésével az *'ġ.r* (a *ġ* hangértéke: *dž*) olvasathoz jutunk. Ugyanígy jártunk el a *Wuljūdi* név esetében, ahol azt is láttuk, hogy a *ġ* egy magyar *č*-t jelöl. Ez pedig azt jelenti, hogy az *'ġ.r*-t magánhangzókkal kiegészítve elsősorban egy eredeti magyar **acsar*-t vagy **Ecser*-t ad vissza.

Az *'ġ.r*, illetőleg régi névanyagból számomra ismeretlen **Acsar* kikapcsolása után **Ecser* olvasat lehetőségével már viszonylag régen, 1978-ban is számoltam, amikor is a számomra ceglédi tartózkodásom idejéből jól ismert *Ecser* családnévnek, illetőleg a szintén közismert *Ecser* helynévnek a vezérnévsorba való esetleges bekapcsolása is foglalkoztatott. De látva azt, hogy SZABÓ DÉNES (MNYTK. 85. sz. 21) MELICH JÁNOSnak az EtSz.-ban, az *Ecser* címszó alatt közölt finnugor etimológiáját „nem meggyőző”-nek mondja, jobbnak láttam abbahagyni az *Ecser* névvel való foglalkozást. Pedig kevéssel később kezembe került KISS LAJOS helynévi szótára, amelyből meggyőződtem róla, hogy az *Ecser* név származása még mindig nem lezárt kérdés (FNEtSz.). De 1979. március 13-án a Kőrösi Csoma Társaságban tartott előadásomban még mindig erős fenntartással beszéltem a vezérnév-lista *šāna* olvasatáról és az egész listához fűződő kérdésekről (vö. GYÖRFFY GYÖRGY: MNY. LXXVI, 309). Végül is csak BENKŐ LORÁND szíves szóbeli közléséből lett világossá számomra, hogy az *Ecser* név német származtatása egyáltalán nem bizonyított, ezzel szemben mint lehetségesen eredeti magyar etimonú és valószínűleg személynévből keletkezett Árpád-kori helynévünk, kifogástalanul illeszkedik a régi magyar helynévi anyagba.

Mindez azt jelenti, hogy Ibn Haiján vezérnév-listájának első három nevét (**Djila*, *Ecser*, *Wuljūdi*), különösen pedig a harmadikat elég nagy valószínűséggel tudjuk feltett magyar megfelelőikkal azonosítani. Úgy gondolom, ugyanez érvényes GYÖRFFY GYÖRGYnek a magyarázatára is (uo.), amelyet a negyedik vezér, *X.s.mān* nevééről adott, amelyben ő a XIV. században Érsekújvár közelében levő, *Busman*, *Bosman*, *Basman* és más változatokban említett helység nevét ismeri fel.

A vezérnév-lista többi neve körül még sok a bizonytalanság. Magam sem tartom vitathatatlannak a *L.j.s* betűcsoportról adott magyarázatomat. E betűcsoport *s*-ének *l*-re való változtatása, hogy *Lél* névéhez jussunk, ugyanolyan kérdéses értékű megoldás, mintha a *L.j.s*-t, *L*-jének megváltoztatásával *Fujsz* későbbi nagyvezér nevével azonosítanánk. Elfogadhatatlannak látszik nyelvészeti és paleográfiai okokból egyaránt — GyÖRFFY javaslata, hogy a *L.j.s* betűcsoportot javítások árán a krónikai *Veluc*, *Velec* névvel kapcsoljuk össze.

Ha az ötödik vezérnév, a *L.j.s* esetében nagy a bizonytalanság, akkor még inkább érvényes ez a megállapítás a hatodik és a hetedik névvel kapcsolatban. A hatodik ugyanis a vízkáros papíron még elmosódottabb, mint a *L.j.s*. Megfejtése egyelőre nem látszik lehetségesnek. Olvasata valószínűleg *wa-‘r.w.d* „és *‘r.w.d*”. A név elején álló ‘ajin betűről azonban meg kell jegyeznünk, hogy az magyar hangot semmiképpen nem jelölhet. Az ‘ajin ugyanis a sémi nyelvek különleges hangja, a *h* zöngös párja, átiratokban egyáltalán nem használatos. Egy pontnak az ‘ajin felé való helyezésével a gain betűt (o: y) kapjuk ugyan, az viszont ómagyar kori szókezdőnek képzelhető el nehezen. Valószínű tehát, hogy névnek az eddigi olvasata, talán a *L.j.s*-ével együtt, hibás. Az utolsó nevet a kiadók *H.d.h.d.y*-nek olvassák. A két *d* helyett én 1979-ben *r*-et ajánlottam. Az arab kézirat nagy részében sokszor alig megkülönböztethető betűk megítélésében — úgy gondolom — helyesebb a teljes kéziratot ismerő kiadók véleményét elfogadnunk.

Végezetül szót kell ejtenünk még a magyar vezérnévsor feljegyzésének kérdéséről, vagyis arról, hogy ki adhatta át e vezérneveket az araboknak, s hogy az átadás közvetlenül vagy tolmács közreműködésével történt-e. Minderről Ibn Hájján tudósításában nem esik szó, így óhatatlanul feltevésekre vagyunk utalva, amelyek csak többé vagy kevésbé valószínűsíthetők. A hét magyar vezérnév nézetem szerint végső fokon feltétlenül magyar forrásból származik. Azt nem gondolom lehetségesnek, hogy az átadás arabul is tudó magyar harcos vagy magyarul is tudó arab katona érintkezése során történt volna. GyÖRFFY (i. h.) tehát teljes joggal veti fel a kérdést, hogy mi módon történt a tolmácsolás, és azt tartja valószínűnek, hogy abban vagy volgai bolgár, vagy zsidó kereskedők, vagy esetleg a magyarok szláv rabszolgája vehetett részt. Fenti cikkében ELTER ISTVÁN tulajdonképpen fel sem veti a tolmácsolás kérdését, hanem abból indul ki, hogy az arab feljegyző ugyanolyan „szabályos” módon jegyezte fel arab írással a magyar neveket, mint a spanyol szavakat, amelyeknek az arabban hiányzó hangjait, az arab—spanyol óvszázados együttélés során kialakult helyesírási szokásoknak megfelelően, mindig következetesen ugyanazokkal a betűkkel jelölte. A valóságban tolmácsolás, sőt esetleg kettős tolmácsolás, útján hallott hangok feljegyzésében következetességet várni teljesen elhibázott volna. Mindenesetre spanyol nyelvtörténeti fejtegetések helyett sokkal egyszerűbb és főleg szerényebb eljárás lett volna, ha ELTER egyetlen világos mondatban, egy tekintélyes szakmunkára való rövid hivatkozással annyit jegyzett volna meg, hogy a spanyol *č*-t a spanyolországi arabok következetesen *ğ*-vel szokták helyettesíteni, — ezért feltehető, hogy a magyar *č*-t is így helyettesítették. Ezt persze már én is feltettem *Wulčüdi*-magyarázatomban, azzal a különbséggel, hogy nem látom indokoltnak a spanyol nyelvtörténeti érveknek a tárgyalásba való bevonását, mindaddig, amíg nem választunk arra a kérdésre, hogy milyen úton jutott el a kalandozó hűt magyar vezér neve az arabokhoz. Ugyanez

érvényes a *Wulġūdī* olvasat ellen felhozott, spanyol nyelvtörténeti adatok esetében is. Változatlanul azt tartom, hogy az Ibn Ĥaiján-féle magyar vezér-név-lista legtökéletesebb arab átírása éppen a *Wulġūdī* név esetében mutat-ható ki. Megjegyzem végül, hogy ELTER, aki mindenben a kritikai kiadásban talált olvasatokat másolja, a nélkül, hogy erre világosan, esetenként utalna, az *x.l.x.h* betűcsoport *yalihi* olvasatát (szintén idézet nélkül) tőlem veszi.

Megjegyzések a 942. évi magyar kalandozás forrásaihoz

1982 március havában, berlini tartózkodásom idején, volt alkalmam használni Mutahhar ibn Táhir al-Makdiszi (i. sz. XI. sz.), „A kezdet és a történelem könyve” című nagy művének számomra eddig eredetiben hozzáférhetetlen, IV. kötetét. Ebben szó van a turkok (magyarok) andalúziai, i. sz. 942. évi portyájáról is. A datálás nélküli, rövid tudósítást Makdiszi egy „Abú Abd-al-Rahmán” elmondása alapján közli, aki egy mekkai zarándoklatra érkezett oda. A zarándok szerint a magyarok Andalúzia egyik tartományába törtek be. Embereket ejtettek foglyul, és elhajtották a legelésző állatokat. Mikor azonban tovább indultak, üldözők szegődtek a nyomukba, akiknek sikerült is az egyik magyar kézre keríteni. Szót azonban nem tudtak érteni vele, minthogy kölcsönösen nem értették meg egymás nyelvét.

Ez a tudósítás már régen ismert volt számomra Kmoskó Mihály kéziratos forrásgyűjteményéből (M II, 115, A III, 20; vö. Czeglédy: ActaOrientHung. 1955: 68—9) és Kmoskó szóbeli közléséből, amelyet Németh Gyulának tett (HonfKial. 197). Kmoskó csak egy-két megjegyzést fűzött a tudósításhoz. A részletes magyarázatot — úgy látszik — későbbre hagyta. Németh számára pedig csak a magyaroknak itt használt *turk* neve volt fontos, minthogy őt erősen foglalkoztatták a magyaroknak a más forrásokból is jól ismert különböző elnevezései.

Makdiszi tudósításának jelentőségét a magam részéről abban látom, hogy segítségével meggyőző módon állapíthatjuk meg főforrásunk, Ibn Hajján párhuzamos tudósításának eredetét. A Makdiszinél említett zarándok ugyanis, Abú Abd-al-Rahmán, a híres andalúziai történétíróval azonos, aki bizonyára az i. sz. 942. évi zarándoklat alkalmából érkezett Mekkába. Teljes neve *Abú Abd al-Rahmán Muáwiya ibn Hisám al-Sabaniszi* volt. Az is aligha lehet kétséges, hogy Abú Abd-al-Rahmán, korának foglalkozásszerű történétírója, mekkai szóbeli közlésén kívül ránk nem maradt nagy művében is részletesen beszámolt a 942. évi magyar portyáról, és azt a riadalmat is szemtanúként írta le, amelyet a kordovai udvarban keltett a hirtelen magyar támadás. Ibn Hajján tehát, akinek egyik főforrása éppen Abú Abd al-Rahmán műve volt (vö. К. А. Бойко, Арабская историческая литература в Испании. Москва, 1977. 95—6), minden valószínűség szerint innen vette a számunkra legújabbán ismertté vált, hiteles és pontos, a szemtanú friss benyomásait tükröző beszámolóját erről a portyáról.

Egyébként a hét magyar portyázó vezér nevét aligha a portya áttekinthetetlen, zűrzavaros eseményei alatt jegyezték fel az arabok. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy

a pontos információon alapuló vezérnév-lista azoktól a fogságba jutott magyaroktól származik, akik a portya után a kordovai udvarba kerültek, és a kalifa testőrségébe vették fel őket (vö. MNy. LXXV, 276). Ott volt alkalom arra, hogy megfelelő tolmácsok segítségével kihallgassák őket, és feljegyzéseket készítsenek információik alapján. Az a hiedelem azonban, hogy a kordovai udvarban ezerszámmra voltak magyar testőrök, mindenképp tévesnek mondható, minthogy az arab *szakláb* 'szláv, északkelet-európai ember' név félreértésén alapul (vö. már PAULER, A magyar nemzet története Szent Istvánig 171, 119. jegyz.).

A Terhin-i ujjur rovásírásos felirat török és magyar történeti és nyelvészeti vonatkozásai

1. A Terhin-i felirat 1957-ben került elő a mongóliai Hangáj hegység északi oldalán, a Terhin-gol folyó völgyben. A jelen sorok írója Ulan-Bátorban, 1973 májusában ismerkedett meg vele „A nomád népek szerepe Belső-Ázsia művelődésének történetében” témakörben, az UNESCO támogatásával tartott nemzetközi szimpozionon, M. SINEHU mongol filológus előadásából. SINEHU azonban a feliratnak nem teljes szövegét tárgyalta. Tévedett a felirat korának meghatározásában, és egyéb magyarázatai sem voltak meggyőzőek. Sokkal világosabb képet kaptak a magyar szakemberek a feliratról S. G. KLJASTORNYJ szovjet szakembernek Budapesten, 1978. november 25-én tartott előadásából. Nemrégén került sor a felirat kiadására is szintén KLJASTORNYJ részéről (Szovetszkaja Tjurkologija 1980. 3. sz. 82—95). A kiadás tartalmazza a rovásírásos szöveg kézzel elkészített másolatának fényképét, a szöveg latin betűs átíratát és orosz fordítását, rövid bevezető tanulmánnyal és a szöveghez fűzött néhány még rövidebb jegyzettel. Sajnos, a feliratok fényképmásolatát a szerző nem közli.

2. A felirat El-etmiş Bilgä ujjur kagán (747—759.) rendeletére készült, 753-ban vagy kevéssel az után. Ugyanennek a kagánnak a tiszteletére készült a már több mint fél évszázada ismert Sine-uszu-i felirat is, 759 táján. Minthogy mindkét felirat El-etmiş kagán tetteiről szól, szövegük helyel-közzel szoros egyezést mutat. Az események történeti hátterével KLJASTORNYJ nem foglalkozik, noha éppen az utóbbi időkben kerültek elő fontos új adatok a feliratokban tárgyalt egyes eseményekről. Vonatkozik ez az El-etmiş Bilgä kagán uralomra jutásakor bekövetkezett lázadásra, valamint a következő évek eseményeire, amelyek a kínai határvidék és Dzsungária között játszódtak le és 754-ig tartottak (CZEGLÉDY: Acta Orient. Hung. XXVII, 257—67).

3. A legfontosabbak azonban az új feliratnak azok a sorai, ahol a felirat szerzője visszatekint az ujjurok és türkök legendás régi történetére. Ilyen visszatekintéssel kezdődnek a Sine-uszu-i ujjur, valamint az Orhon-i és Ongin-i türk feliratok is. Az új felirat e régi időkről ismertetést tesz egy eddig nem ismert Yoliy, és a türk feliratokban is említett Bumin kagánról, utána pedig töredékes szövegösszefüggésben beszél a *Bedi* (?) *Bersil* és a *Qadír Qasar* népekről. Annak ellenére, hogy a *Bedi* betűcsoportról semmi közelebbit nem tudunk, és a *Qadír* (közszoói jelentése a törökben 'zord stb.') név értelmezésében sem vagyunk biztosak, világos, hogy itt a kazár és *barsil* ~ *bersil* népről van szó, amelyek megjelenését Európában a bizánci és szír történeti legenda az ogur-bolgárokéval kapcsolja össze. E népek hiteles forrásaink szerint 463-tól kezdve szerepelnek a Kaukázustól északra, illetőleg a Pontus vidékén. Sajnos, az ujjur felirat nem tartalmaz történeti adatokat a két népről, de pusztán a két nép együttes említésével is rendkívüli jelentőségű adattal gazdagítja stepptörténeti ismereteinket.

4. Kitűnik ez elsősorban a Ps.-Zacharias rétor-féle, 555-ből származó, pontosan datált szír népnév-jegyzékből, amelyben a kazárok neve is szerepel, mégpedig *qasar* alakban, amely lényegileg egyezik a felirat *qasar* változatával. Minthogy azonban a kazárok eddig ismert legrégebbi említésének az 567. évet tekintettük, a szír adatot általában nem szokták hitelesnek tekinteni. Így jártam el magam is a Ps.-Zacharias-féle népjegyzékéről írt cikkemben (Studia Turcica. Ed. L. LIGETI. Bp., 1971. 133—48). Tekintettel azonban arra, hogy a szír adatot most már döntően megerősíti az ujjur feliratban használt *qasar* névalak, nincs tovább okunk kétségbe vonni, hogy a kazárok legkorábbi hiteles

emléke 555-ből származik, s hogy a kazároknak a nyugati türk uralom idején, 567 után általánosan használt *z-s* formáját megelőzte egy korábbi *s-es* változat.

A kazárok és a berszil ~ barszilok egyes töredékei azonban nem vettek részt a többi törzscsoport nyugati, Kaukázus vidéki vándorlásában. Erre mutat, hogy a kazárok **qasar*-nak értelmezhető kínai neve az ujjur törzs egyik altörzsének nevéként, a berszil ~ barsziloké pedig a keleti türkök egyik törzsének nevéként szerepel.

5. Az ujjur törzs maga korábban a kínai források szerint ahhoz a *ti-li* (egykorú hangalakja **tig-lig*, korábban *ting-ling*) törzsszövetséghez tartozott, amelynek központi törzsei, közöttük az ujjurok is, Mongóliában, nyugati törzsei pedig 607-ben a Kaukázus vidékén helyezkedtek el. Ennek a hatalmas törzsszövetségnek nyugati törzscsoportjai, az ogur-bolgárok, berszil ~ barszilok és bizonyára a Terhin-i feliratban a berszilekkel együtt említett *qasar*-ok 463-ban érkeztek Belső-Ázsia felől a Kaukázustól északra levő területre. Itt 503 táján mindezek a népek a szavirok fennhatósága alá kerültek. 557 után tíz évig az avarok vették át az uralmat, míg végül 567-ben a nyugati türkök terjesztették ki rájuk hatalmaikat. Az, hogy a kazárok korai nevükön, a *qasar*-on 567 előtt alig szerepelnek, szemmel láthatólag annak a következménye, hogy sokáig idegen uralom alatt éltek. A türkök kis számban telepedtek meg a hódolt nyugaton. A Kaukázus vidékének népei tehát az ő uralmuk alatt ismét saját nevükön szerepelnek. A türk uralomról tanúskodik azonban, hogy a *qasar* név ettől kezdve a köztörök jellegű *qazar* formában tűnik fel forrásainkban.

6. Történeti szempontból fontos, hogy a magyar nép mind az onogur-bolgárok mind pedig a szavirok nevét viselte (*Savarti asfali*). A *savart* név a kazár kapcsolatok következtében került a magyarokhoz. A kazár birodalom területén való tartózkodásuk idején, de már részben feltehetőleg a volgai bolgárokkal való érintkezések révén is kerülhettek csuvasos jellegű jövevényszavak a magyar nyelvbe. Minthogy azonban a Terhin-i felirat tanúsága szerint a kazárok is az ogur-bolgár törzscsoportához tartoztak, eddigi véleményünket feladva számolnunk kell azzal, hogy csuvasos jellegű jövevényszavaink részben déli bolgár vagy kazár átvételűek, de származhattak a kazár kavarak nyelvéből is.

Egy bolgár-török *yiltavār* méltóságnév.

A volgai bolgárok és szlávok X. századi kapcsolatainak kérdéséhez.

Az újonnan előkerült Ibn Fadlan-kéziratnak¹ egyik érdekes problémája az úti jelentésben szereplő bolgár király méltóságneve. A jelentés egyik helyén² a király neve és címe így hangzik: '*l.m.š ibn Š.l.k.y y.l.ṭ.wār malik aš-šaḡālība*'. Ebben a formulában az '*l.m.š*' nyilván személynév, a '*Š.l.k.y*' pedig patronymikon. Az arab *malik* szónak 'király' a jelentése, a *šaḡālība* pedig, amely arab többese a *šaḡlāb* szónak, a. m. 'szláv', Ibn Fadlan-nál azonban a. m. 'bolgár-török'. A fenti formula jelentése tehát: "*l.m.š, Š.l.k.y* fia, a bolgár-törökök királya". A kézirat egy másik helyén³ a királynak csak méltóságnévét találjuk, tulajdonneve nélkül: *al-malik y.l.ṭ.wār malik Bulgār*: '*y.l.ṭ.wār* király, Bulgār királya'. A fenti két formulából kitűnik, hogy a bolgár király személynéve „*l.m.š, Š.l.k.y* fia” volt, a címe pedig „*Bulgār* királya”.

Van mind a két formulában egy eddig még meg nem magyarázott szó: a *y.l.ṭ.wār*, a régi szöveg szerint *b.l.ṭ.wār*. R. VASMER (Numismatische Zeitschrift. Wien. LVIII, 83—4) szerint ez a szó valamilyen bolgár tulajdonnév lehet, mert ha méltóságnév volna, akkor az *al-malik b.l.ṭ.wār malik Bulgār* kifejezésben a méltóságnevek furcsa halmozásával volna dolgunk. Ez az érv azonban nem meggyőző, mert a *b.l.ṭ.wār* és *malik* szavak egymás melletti alkalmazása akkor sem méltóságnév-halmozás, ha a *b.l.ṭ.wār* is valamilyen méltóságnév. A *malik* ugyanis éppúgy lehet itt is fordítás vagy magyarázat a *b.l.ṭ.wār*-hoz, mint pl. a Ibn Hurradadbihi-féle *tarḡān malik al-ḡazar*⁵ 'tarkán, a kazárok királya' kifejezésben. VASMER magyarázata ellen szól az is, hogy a király neve az új kéziratban egyszer magára is előfordul '*l.m.š ibn Š.l.k.y* formában.⁶ Itt a *b.l.ṭ.wār* hiányzik, s ez furcsa volna, ha a *b.l.ṭ.wār* is a király személynévéhez tartoznék. Továbbá az úti jelentés egyik fontos részlete⁷ szerint a bolgár király a maga és az édesapja neve helyett

¹ Kiadása: A. ZEKI VALIDI TOGAN, Ibn Fadlan's Reisebericht: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXIV, 3. Leipzig, 1939.

² VALIDI arab szövege 3. 7. sor.

³ I. h. 22, 4. sor.

⁵ Ed. DE GOEJE 163, 11. sor.

⁶ VALIDI arab szövege 16, 16. sor.

⁷ I. h. 22, 3. sor.

muszlim neveket kér Ibn Fadlantól, hogy a prédikátor a pénteki istentiszteleten a prédikáció előtti imában megemlíthesse nevüket. Erre a fontos célra a mohamedán államokban egy formulát szoktak használni. Mikor Ibn Fadlan előtt a régi formulát megemlítik, amelyben a király *malik*-nak van nevezve, figyelmezteti a királyt, hogy a szószéken a *malik* név csak Istent illetheti meg. A régi formulában a király neve és címe így hangzott: *'l.m.š ibn š.l.k.y y.l.ṭ.wār malik Bulgār*. Az új formula ennek pontosan megfelel: *Ja'far ibn 'Abd Allāh amīr Bulgār*. Amint látjuk, az új formulában a király apja és a király már muszlim neveket viselnek. A *y.l.ṭ.wār* helyett nincsen megfelelő arab név az új formulában, hanem a *y.l.ṭ.wār* és a „szentségtörő“ *malik* az *amīr* szóban vannak összefoglalva. *Amīr* a X. században a kalifátus egyes helytartóinak címe. Ez is arra mutat tehát, hogy a *y.l.ṭ.wār* valamilyen bolgár-török méltóságnév. Végül igen súlyosan esik latba VASMER érvelésével szemben az is, hogy a XIII. századi 'Aufi a *y.l.ṭ.wār*-t, amelyet ő a torz *b.ṭ.l.ṭ.ū* (változata: *b.ṭ.l.ṭ.ūn*) alakban ismer, világosan a bolgár király címének mondja (BARTHOLD: ZVO. II, 264). VASMERnek (i. h.) 'Aufi megbízhatósága elleni érvei nem meggyőzők.¹ Mindezek alapján igen valószínűnek látszik, hogy a *y.l.ṭ.wār* valamilyen bolgár-török méltóságnév, s ezen az sem változtat, ha a szó a későbbi hagyományban személynévként jelenik meg (VALIDI i. m. 217).

A *y.l.ṭ.wār*-t már 'Aufi összehasonlította a *hāqān*-nal és az orosz király fejedelmi címével, a *Buladmīr*-ral. Ilyen irányban kísérelte meg a szó magyarázatát FRAEHN is (Ibn Foszlans und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit LVI.): *b.l.ṭ.mār*-t olvasott, és ezt az orosz *Volodimir* vagy *Vladimir* megfelelőjének tartotta. FRAEHN később (Drei Münzen der Wolga-Bulgaren 182) ŠENKOVSKIJ magyarázatához csatlakozott, aki a *y.l.ṭ.wār*-t egy dalmát *vladavac* szóval tekintette azonosnak. Ez a *vladavac* azonban M. VASMER szerint a dalmátban nincs meg, és hangtörténeti okokból nem is lehetett meg korábban sem (közlés R. VASMER fent idézett cikkében 82).

Ha a szót a szlávból akarjuk magyarázni, akkor fel kell tennünk, hogy a bolgárok Ibn Fadlan idején vagy szlávok voltak, vagy már erősen keveredtek a szlávokkal, vagy esetleg szláv uraiktól kapták a király nevét. Arról, hogy a volgai bolgárok Ibn Fadlan idején, Kr. u. 922-ben szlávok lettek volna, természetesen szó sem lehet. Erős bolgár-török és szláv keveredésre sem gondolhatunk még ebben az időben, mert ilyenről forrásaink nem szólnak. Az sem valószínű, hogy a bolgár-

¹ VASMER egyébként a bolgár-törökök története szempontjából igen értékes és tanulmányos cikkében a *b.l.ṭ.wār* szót a bolgár-török érméken „barbár“ arab írással írt *Barmān* királynévvel azonosítja (BARTHOLD után). A *b.l.ṭ.wār* szó azonban a fentiek értelmében nem lehet tulajdonnév.

roknak ebben az időben szláv uraik lettek volna, hiszen minden jel arra vall, hogy a bolgárok korai történetük minden szakában a kazárok érdekkörébe tartoztak (BARTHOLD: *EnzIsl.* I, 819 kk.).

Mindezek ellenére BARTHOLD (12 Vorlesungen 68) határozottan a mellett foglal állást, hogy Ibn Fadlan új szövege a korai szláv-bolgár keveredést bizonyítja: „Ibn Fadlan a volgai bolgárok királyát a szlávok uralkodójának nevezi. Régebben ezt *Yāqut*¹ tévedésének lehetett volna tulajdonítani, most azonban ugyanazt találjuk Ibn Fadlan eredeti művében is. A volgai bolgárok nyilván, ugyanúgy mint a dunai bolgárok, a török-csuvas népnek a szlávokkal történt keveredéséből származnak, azzal a különbséggel, hogy míg a dunai bolgároknál a szláv nyelv, addig a volgai bolgároknál a török-csuvas nyelv jutott uralomra.“ BARTHOLD tehát arra építi érvelését, hogy Ibn Fadlan a bolgárokat felváltva nevezi *bolgár*-nak és *szláv*-nak. Ibn Fadlan szóhasználata azonban ebben a kérdésben nem lehet döntő. A régebbi arab földrajzírok ugyanis a *ṣaqlāb* szót nemcsak 'szláv' értelemben használják, hanem gyakran *szláv*-nak nevezik a bizánci birodalomtól északra levő területek népeit általában, faji kapcsolataikra való tekintet nélkül. Al-Huvarizmi, Ptolemaios átdolgozója (IX. század közepe), a szlávokat, akiket Ptolemaios ezen a néven még nem említ, a germánokkal azonosítja.² Ibn Hurradadbihi szerint (IX. század második fele) a szláv terület Spanyolországtól egészen a Tanais (Don) folyóig terjed.³ Balhinál az ismert terület északon már egészen a volgai bolgárokig ér. Azoktól északra azonban még nála is „szlávok“ laknak, pedig neki már a szlávok kelet-európai országáról elég világos képe van.⁴ Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a *ṣaqlāb* névből helytelen volna a bolgárok népi kapcsolataira következtetni. Még azt a kérdést sem dönthetjük el Ibn Fadlan jelentése alapján, hogy a bolgárok milyen néven nevezték önmagukat. A bolgárok maguk használta névvel ugyanis az úti jelentésben csak egyszer találkozunk, mégpedig az előbb idézett imaformulában. Itt a bolgár király neve — és ez, úgy látszik, elkerülte BARTHOLD figyelmét — *amīr Bulgār* 'Bulgār (városának) királya'. Igen valószínű tehát, hogy Ibn Fadlan csak a korabeli szokásnak megfelelően használja a *ṣaqlāb* szót 'bolgár-török' értelemben.

Helyesebb tehát már kiindulásnak is az, ha a fejtegetni kívánt szó eredetét a törökben keressük.

¹ Ibn Fadlan úti jelentése régebben csak a *Yāqut*-féle nagy földrajzi szótárban található kivonatokból volt ismeretes.

² Ed. von MĀZIK Nr. 1592.

³ Ed. DE GOEJE 119, 6. sor; 93, 1. sor; 105, 15. sor; 154, 12. sor; 155, 4. sor; 155, 8. sor.

⁴ Istahri, ed. DE GOEJE 8, 11. sor; 69, ult.; 70, 1. sor; 9, 15. sor.

Az első ilyen magyarázat AŠMARINTÓL származik (Bolgary i čuvaši 62). Ő a nevet egy feltett *bixtuan*-nal hozza kapcsolatba.¹ Ennek első felében a *beg*, a második felében a csuvas *tuan* = *tavan* 'születésű' rejlenék. Ilyen török nevet azonban egyebünnen nem mutat ki.

Részben helyes ezzel szemben MARQUART magyarázata (Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge 114—5), aki a *b.l.ṭ.wār* szóban a török *Alp-Al-atbār* méltóságnév megfelelőjét látja. Az *Alp-Al-atbār* Moses Kałankajtvaci' orosz fordításában egy kaukázusi hun fejedelem nevéként szerepel. Az orosz fordítás névalakjai: *alfilitver*, *alfilutver*, ŠAHNARAZEAN kiadása szerint *Atbiuti-T'vel*, *Atbitu-T'vel*. Mind a két kiadásban vannak egyszerű *alp*-, illetőleg *alb*- nélküli alakok is: *Ilitver*, *Ilu-T'vel*. Megvan a szó egy összetett nemzetségnévben is *chat'rlit'ber* alakban.² A *lit'ber* MARQUART szerint itt is = *al-atbār*. Ide sorozza MARQUART az Ibn Fadlan-féle *b.l.ṭ.wār*-t is. Ennek eredeti alakja szerinte *albilatwār*. Az arab másoló azonban az első szótagot tévesen értelmezte és az *al*-kezdetet, mint arab névelőt elhagyta. Jegyzetben hozzáfűzi ezekhez MARQUART, hogy az *il-utver* és *lit'ber* alakoknak a türk feliratokban szereplő, szerinte *al-atbār*-nek olvasandó szóval való összefüggését a turkológusoknak kell eldönteniök. Nem említi MARQUART, hogy ő a türk *altābār*-t egy régebbi magyarázatában (Chronologie 41) *al-tābār*-nek olvasta.

MARQUART magyarázata mellett szól első sorban a türk *altābār* és a kazár *ilutver* szavak feltűnő hasonlósága. Továbbá az is, hogy a kazár méltóságnevek általában türk eredetűek. Elfogadhatatlan azonban az Ibn Fadlan-főle *b.l.ṭ.wār* szókezdő *b*-jének MARQUART szerinti magyarázata, amely még akkor is erőltetett volna, ha a szónak csak szókezdő *b*-s alakját ismernők. Az új kézirat egyik helyén³ azonban a szó nem *b*-vel, hanem *y*-vel kezdődik. A *y* és *b* betűk között az arab írásban csak egy pont különbség van. Ez a *y* az Ibn Fadlan új kéziratának budapesti, LIGETI LAJOS birtokában levő fénykép-másán is világosan látszik.

VALIDI tehát (i. m. 105—7) a *y.l.ṭ.wār* alakból indul ki, és azt — nyilván nem függetlenül MARQUART előbb említett jegyzetétől — a türk feliratok *altābār*-jével hozza kapcsolatba. Ibn Fadlan adatát csuvas hangtani jelenségekkel magyarázza. Ő a türk *altābār*-t *al*- és *tābār* részekre bontja. Szerinte az Ibn Fadlan-féle *yal-tavar* (így olvassa ő a *y.l.ṭ.wār* írott alakot) ennek pontos megfelelője. A türk *al* 'nép' ugyanis a

¹ *Vixtyn* név előfordul a bolgár fejedelmi listában (vö. MORAVCSIK, Byzantinoturcica II, 296 kk.).

² MARQUART ezt az adatot „Geschichte des Levon d, ed. ŠAHNARAZEAN 163” után közli; idézi KÖPRÜLÜZADE is az Enzlel. török fordításában, *alp* címszó alatt.

³ VALIDI arab szövege 3, 7. sor.

csuvas *yul*-lal azonos (itt azonban 'falu' a jelentése). A *-f.wār* a türk *tābār*-rel szemben *v*-t tartalmaz, minthogy köztörök *b*-nek a szó belsejében csuvas *-v*- felel meg (POPPE: KCsA. II, 75).

Összetételnek tekinti az *ältābār*-t már a feliratok megfejtője, THOMSEN is, aki megjegyzi, hogy a feliratok egyik helyén az *ältābār* első magánhangzója helyén egy *i*-nek a nyomai látszanak (Inscr. 182). Minthogy THOMSEN szerint (vö. NÉMETH GYULA: KCsA. I. kieg. k. 75) az írott *jār* ~ *jir* váltakozás egy kiejtésbeli zárt *e*-re mutat, feltehető az is, hogy az *ältābār* első magánhangzója is zárt *e* volt. Így olvassa a szót THOMSEN újabb munkájában (Zschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch. NF. III, 172), ahol a szó alakját és jelentését a következőképen adja meg: „*eltābir* (il-) türkischer Gouverneur o. dergl.“ A második és harmadik magánhangzó olvasatát mai adataink alapján pontosan meghatározni nem lehet. THOMSEN sem okolja meg fenti olvasatát. A feliratokban az *ältābār*-nek *-lig* képzős alakja is szerepel (II E 28), azonban a szó magánhangzóira nézve ebből az adatból sem tudunk meg közelebbit. Előfordul ugyan a szó HÜSEYİN NAMIK ORKUN szerint (Eski türk yazıtları II. Istanbul, 1939. 114; DR. HASAN EREN szíves közlése) a Hoitu Tamir-i feliratokban is, de szintén magánhangzók nélkül. Egy manichaeus írással írt szövegben az *ilt(ā)bār* alakot találjuk (LE COQ: Thomsen-Festschrift 147). Ennek az adatnak értékét emeli, hogy archaikus szövegben fordul elő. Helyesebb tehát a türk *ältābār*-t is THOMSEN *iltābir*-jével és MARQUART *äl-ātābār*-jével szemben *ilt(ā)bār*-nek olvasni.

A kazárban a szó az előbb idézett örmény adatok tanúsága szerint *i*-vel kezdődött, bár az örmény *i* adhat talán erősebben zárt *e*-t is vissza. Az örmény átírásokban a harmadik magánhangzó mindig *e* vagy *ē*. A második szótagban *u* vagy *i* van (*ilutver*, *ilitver*). A türk *ältābār* alak második magánhangzója az örmény átírásokban hiányzik.

Az *ältābār*-nek kínai átírását eddig még nem ismerjük. HIRTH (Nachworte 111—2) ugyan és utána F. K. W. MÜLLER (Uigurica II, 94 és Hirth-Festschrift 318) is, kimutatta a szó kínai változatát, olvasatuk azonban PELLIOU (T'oung Pao XXVI, 225—9; PELLIOU cikkére LIGETI LAJOS volt szíves figyelmeztetni) szerint téves. A kérdéses, *k'i-li-fa*-nak írt szó helyes olvasata ugyanis nem *il-di-bar*, hanem *el-fa*, s így nem tartható az *ältābār* átírásának.

Az *ältābār*-re vonatkozó eddigi adatokhoz valószínűleg még egy igen érdekes és fontos adatot csatolhatunk. Az *ältābār* a feliratokban mint méltóságnév szerepel, mégpedig mint az ujgur és az Az nép fejedelmének neve (THOMSEN: ZDMG. 154, 157). Az ujugrok történetére egy másik igen becses keleti forrás is van, igaz, hogy sokkal későbbi időből: Rasid ad-din „Ta'riḥ-i Gāzānī“ című XIV. századi munkája. Az ujugrok régi

történetére vonatkozó szövegrészletet SALEMANN közli belőle gondos szövegkritikai kiadásban (a RADLOFF-féle „Kudatku Bilik“ bevezetésében XXVI. l.). Rasid ad-din itt előbb az Oguz-kán legendáját mondja el, majd rátér az ujugurok régi történetére. Az ujugur „népek“ eleinte fejedelem nélkül éltek, majd két fejedelmet választottak, hogy minden ujugur népen uralkodjanak. Ezeknek neve: *Al-áltirir*, illetőleg *Kül-ärkin*. Lényegében azonos ezzel Abu-l-Gazi egyik elbeszélése „Šejere-i Tüirk“-jében (XVII. sz.). Az ujugurok két csoportjának a neve nála: *Toquz ujugur*, illetőleg *On ujugur*, az egyik fejedelemnek a neve pedig *Al-áltir*,

Hogy ezek az adatok mennyiben tükröztetik vissza a történelmet, nagy kérdés. Maga az *On-ujgur* és a *Toquz ujugur* elnevezés is a régi török történelem egyik legnehezebb problémájával, az ujugur kérdéssel függ össze. Annyi azonban bizonyos, hogy a régi keletnek kevés olyan megbízható írója van, mint éppen Rasid ad-din; ezért tehát nem volna helyes feltenni, hogy elbeszélését és a benne előforduló neveket ő találta ki. Ez az elbeszélés, még ha nem is történelem, kitűnő összefoglalása mindannak, amit a nomád fejedelemválasztásról más forrásokból tudunk (NÉMETH: KCsA. II, 441). Mindazonáltal Rasid ad-din adatát az Oguz kán legendájához tartozónak szokták tekinteni, s így különös történeti jelentőséget nem tulajdonítanak neki.

Újabban azonban Rasid ad-din elbeszélésének értékelése bizonyos mértékben megváltozott. F. K. W. MÜLLER ugyanis BARTHOLD nyomán rámutatott arra, hogy a Rasid-ad-din-féle *ärkin* a türk feliratokban, sőt kínai forrásokban is megvan (Hirth-Festschr. 318; vö. PELLIOR i. h.). Ez a körülmény is a mellett szól, hogy Rasid ad-din elbeszélésének valami történeti magva van.

Az ujugurok másik királyát Rasid-ad-din szerint *Al-áltirir*-nek, Abu-l-Gazi szerint pedig *Al-áltir*-nek hívták. Az egyik kéziratban ezt a változatot találjuk: *الالبتر* *al-älb.t.r* (megemlíti BEREZIN is Rasid ad-din kiadásában 162). Az arab írás természetéből következik, hogy egy ilyen *al-älb.t.r* alak írásképe csaknem azonos az *äl-ält.b.r*-ével. Rasid ad-din tehát a másik ujugur király nevét is valamilyen történeti forrásból vehette, hiszen egy *ält.b.r* névalaknak a türk *ältäbär*-rel való összefüggése nyilvánvaló. Ez a magyarázat az eredeti íráskép erőszakos megváltoztatása nélkül lehetséges, de ha ez nem volna is döntő érv helyessége mellett, döntő fontossággal szól mellette az a körülmény, hogy a türk feliratok előbb idézett adata szerint az ujuguroknak a tokuzoguz uralom idején valóban *ältäbär*-ek voltak az uralkodóik. Az ujugurok *iltäbär*-jéről beszél az előbb említett manichaeus történeti szövegtöredék is.

Amint láttuk, az *ältäbär* Rasid ad-dinnél összetételként jelenik meg: *äl-ältäbär* formában. Ha ez az alak helyes, akkor az első elem nyilván a 'nép' jelentésű *äl* szó. Ebben az esetben azonban a következő *äl* szótag nem lehet ugyanezzel az *äl* 'nép' szóval azonos, mert ilyen összetételnek aligha volna értelme. Ha azonban az *ältäbär* első szótagja nem választható el a többitől, akkor THOMSEN *eltäbir* (*il-*) olvasata sem lehet helyes.

NÉMETH GYULA foglalkozott azokkal a török méltóságnevekkel, amelyek viselőjüknek a nép történetében játszott szerepével függenek össze (KCsA. II, 440 kk.). Ilyenek: *Elteriš-qagan* 'Reichsammlungs-kagan' (THOMSEN), *El-etmiş Qutlug Bilgä* 'aki a népet megszervezte, a szerencsés, a bölcs', *Il-tirgüg* 'népgyűjtő' stb. NÉMETH GYULA (i. h. 3. j.) szerint idetartozik Rasid ad-din *äl-ältirir*-je is.

Az *äl* ~ *il* 'nép' szóval összetett méltóságnevek a törököknél igen gyakoriak. Nem meglepő tehát, hogy a magyarban is nyomuk van. PAIS DEZSŐ tárgyalt ilyen alakulatokat egy magyar helynévvel kapcsolatban (KCsA. II, 324—6). E szerint a magyar *Ölbő* helynév olyan területhez kapcsolódik, ahol sok a török eredetű név. Az *Ölbő* mint személynév is előfordul. 1328-ban szó van egy *Ilbeg* nevű személyről, *Twdbeg* fiáról. Az *Ilbeg* pontos megfelelője a török *Il-begi* összetételnek. Hasonló összetételek birtokos személyraggal és a nélkül is gyakoriak, pl. *il-xany*, illetőleg *il-xan*. Azt gondoljuk, hogy az *äl-ältäbär* is lehet ilyen összetétel, mégpedig úgy, hogy a második fele talán idegen eredetű méltóságnév, mint pl. a *xan* az *il-xan*-ban, vagy pedig olyan török szó, amely az uralkodónak valamely, a népre vonatkozó tevékenységét jelöli. Ez utóbbi magyarázat ellen szól az a körülmény, hogy az *ältäbär*-t mint török szót eddig nem sikerült megmagyarázni. LIGETI LAJOS egyetemi előadásaiiban kifejtett nézete szerint a türk feliratok több idegen eredetű méltóságneve egy letűnt ázsiai nyelv utolsó emléke. Nem lehetetlen, hogy Rasid ad-din *ältäbär*-je is ezek közé tartozik.

Rá kell mutatnunk azonban arra a lehetőségre is, hogy a Rasid ad-din-féle *äl-ältäbär* első *äl*-je csak dittográfia, s így a szó helyesen csak *ältäbär*-nek hangzik. Ebben az esetben a szót THOMSENNEl az *äl*- és *täbär* tagokra oszthatjuk. MARQUART (Chronologie 41) szerint egy ilyen *täbär* alak kapcsolatba volna hozható a VIII. ökuménikus koncíliumon résztvett egyik bolgár követnek a nevével, a *Tabare*-val. MORAVCSIK GYULA (ByzTurc. II, 299) azonban az ökumenikus koncíliumról szóló Anastasius-féle jelentés legjobb kéziratának alapján másképp olvassa a követek egymásután következő nevét: *Ves-tranna Tabare* helyett *ilues cannataban*-t. Ilyen *Tabare* alak ezek szerint nincsen. — PAIS DEZSŐ volt szíves figyelmeztetni arra, hogy az *äl-täbär* szót magyarázhatjuk az *äl* és *täbär*

összetételeként. Egy *tābār ugyanis lehet a *temir* formában általános török nyelvi 'vas' jelentésű szónak változata. A 'nép' és 'vas' szavak összetétele a törökben mint név nem különös, sőt más példákban is kimutatható. GOMBOCZ ZOLTÁN foglalkozott a *tāmir* alakváltozataival és személynevekben való előfordulásaival (MNY. X, 339 kk.). Ehhez a szóhoz kapcsolja többek között a magyar *Tömör* helynevet, és a *Töbörce*-ket is valószínűleg idetartozónak gondolja. MLADENOFF pedig az 'Επιμνησ-τ, Terterij bolgár cár testvérének nevét magyarázza így, rámutatva arra, hogy a szó második fele a *demir*-rel azonos (MNY. XXI, 38—9). A GOMBOCZNÁL felsorolt alakváltozatok között találunk sor, lebed *tābir*, szagaj *tebir* alakokat is (vö. GYÖRFFY Gy.: KCsA. I. kieg. k. 459).

Rasid ad-din valami középzásiai forrásból vehette adatát. A nála található *al-āltābār* alakot *il-āltābār*-nek is olvashatjuk (vö. NÉMETH: KCsA. I. kieg. k. 518). Az arab írás *t*-je (*ṭ*-vel szemben) arra mutat, hogy a kiejtésben a *t* előtt és után magashangú magánhangzók voltak. A bolgár alak: *y.l.ṭ.wār* magánhangzóit nem ismerjük. A csuvasból következtethetnénk ugyan esetleges hangváltozásokra, azonban ehhez a szó régi hangsúlyát és a szóbelseji csuvas hangváltozásokat is pontosan ismernünk kellene. Meglehet, hogy a szó a bolgárban is *i*-vel kezdődött. Szókezdő *i* előtt a csuvasban is szokott fejlődni prothetikus *y* (POPPE i. h. 71). E szerint az első szótagot *yil*-nek olvashatjuk. A második szótag *ṭ*-je valami mélyhangú magánhangzóra mutat, itt valószínűleg *a*-ra. A harmadik szótag magánhangzója az arab írásból ítélve valami hosszabb, esetleg nyílt *a* vagy *e* hang. A szó valószínű olvasata tehát: *yiltavār*.

Történeti szempontból érdekes megfigyelni, hogy az *āltābār* méltóságnév mind a tokuzoguzoknál, mind a kazároknál nem az uralkodó nép egy főméltóságát jelöli, hanem egy meghódolt népét, hiszen a tokuzoguzok és ujugrok viszonya nagyjából megfelel a kazárok és a bolgár-törökök viszonyának.

Etimológia és filológia

(Bolgár-török jövevényszavaink átvételének történeti háttéréről)

Bolgár-török jövevényszavaink etimológiai kutatása 1873 óta (BUDENZ JÓZSEF cikke ötörök jövevényszavaink csuvasos jellegéről: NyK. X.) fonódik össze elválaszthatatlanul a magyar őstörténet kérdéseinek vizsgálatával. A legnagyobb jelentőségű megállapításokat e téren mind etimológiai, mind pedig őstörténeti tekintetben GOMBOCZ ZOLTÁN tette, először az 1912-ben kiadott „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache” című nevezetes munkájában, azután pedig az 1920 és 1930 között írt különböző cikkeiben és egyetemi előadásáiban. Minthogy GOMBOCZ állásfoglalásai máig erősen éreztetik hatásukat őstörténet-kutatásunkban, az átvételek történeti háttéréről szólva ma is a legcélszerűbb, ha az ő fejtegetéseiből indulunk ki.

GOMBOCZ szerint a BUDENZtől „ócsuvasos” jellegűnek meghatározott jövevényszavaink átadójaként csak két, egykor Kelet-Európában élt nép

vehető tekintetbe: a bolgár-török és a kazár. Minthogy pedig GOMBOCZ is, mint gyakorlatilag az egész szakirodalom 1878 óta, elfogadta A. KUNIK és mások bizonyítását, amely szerint a mai csuvasok az egykori volgai bolgár-törökök leszármazottai, a feladat GOMBOCZ számára leegyszerűsödött: ha sikerül igazolni, hogy a kazárok nyelve nem csuvasos jellegű török nyelv volt, akkor az is végleg igazolódik, hogy csuvasos jellegű jövevényszavaink átadói csak a bolgár-törökök lehettek.

A kazár nyelv jellegének közelebbi meghatározásában GOMBOCZ a dialektológiaiilag közömbös hangalakú kazár nyelvmaradványokat mellőzve döntő jelentőséget tulajdonít magának a *kazár* népnévnek, továbbá az arab feljegyzésű *Sāriḡšār* (ma a *Sāriḡšin*-t tekintjük a helyes olvasatnak) és a görög feljegyzésű *Σάρκελ* földrajzi neveknek. Az utóbbi név olvasatát GOMBOCZ, tekintve, hogy a görög szigma szerinte itt idegen nyelvi *š*-t és *s*-et egyaránt képviselhet, kétesnek tekintette, a másik két nevet azonban — és ezzel együtt a kazár nyelvet is — határozottan köztörök jellegűnek határozta meg. Így számára már 1912-ben világos volt, hogy csuvasos jövevényszavaink átadói csak a bolgár-törökök lehettek. Ami a *Sāriḡšār*, illetőleg *Sāriḡšin* földrajzi nevet és a *kazár* népnevet illeti, a későbbi kutatás (NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása. 1930. 212; 37, 211) is megerősítette GOMBOCZ eredményeit. A *Sāriḡšin* eredetileg valóban köztörök jellegű és 'sárgás' jelentésű közszo, s a *kazár* népnév köztörök jellegéhez sem fér semmilyen kétség sem. Más kérdés a kazár népnév vitatott etimológiája: továbbra sem teljesen világos a török *qaz*-gyök kérdése. Viszont P. PELLiot kísérlete, hogy a *kazár* népnevet egy i. sz. 555-ből való eredeti szír *χasar*-ra vezesse vissza, már kiindulópontjában elhibázottnak tekinthető (vö. megjegyzéseimet: Stud. Turcica. ed. L. LIGETI. Budapest, 1971. 133–48).

Sokkal nehezebb problémák fűződnek a *Σάρκελ* névhez. Először is meg kell jegyeznünk, hogy e név első hangja a héber feljegyzésű שֶׁרְכֵּל (*Š.r.kyl*) formából ítélve határozottan *š*, nem pedig *s* (o: sz). (P.K. KOKOVCOV, Evrejsko-hazarskaja perepiska v X veke. Leningrad, 1932. 31₁₀; vö. PELLiot, Histoire de la Horde d'Or. Paris, 1949. 214–5). Ez pedig, tekintettel a bizánci forrásokban megadott jelentésre (*Sarkel*: 'fehér ház (szállás)'), határozottan azoknak a véleménye mellett szól, akik a csuvas *šyrš* 'fehér' jelentése alapján a csuvasból magyarázzák a *Šarkel* nevet. Az első ilyen magyarázatot C. M. FRAEHN már 1828-ban felvetette (vö. J. KLAPROTH: Journ. Asiat. 1828: 417), tehát egy olyan időpontban, amikor még a csuvas nyelv hovatartozása sem volt világos. Mikor azután a múlt század közepe táján sikerült igazolni, hogy a csuvas a török nyelvek közé tartozik, sokan éppen a kazár *Šarkel* név csuvas jellege miatt — úgy gondolták, hogy a csuvas nyelv csuvasos jellegéhez sem férhet kétely. Így gondolkozott nálunk 1877-ben HUNFALVY PÁL (Éthnographie von Ungarn 257), de korunk legkiválóbb szakemberei közül is sokan voltak, még a közelmúltban is, ezen a véleményen (LIGETI: Bácszi-Eml. 237–8; PELLiot i. m. 207–24). A *Šarkel* név GOMBOCZtól előadott köztörök értelmezésének legszembeötlőbb gyengéje kétségtelenül az, hogy ő a köztörök *sariy* szónak a 'sárga' mellett — adatokra való hivatkozás nélkül — 'weiss' jelentést is tulajdonít (BTLw. 199–200). A *sariy* szónak ezt a jelentését azonban sem az újabban kiadott ótörök szótárak, sem a török etimológiai szótárak nem ismerik (vö. még. I. LAUDE—CIRTAUTAS, Der Gebrauch der Farbenbezeichnungen in den Türkdialekten. 1961. 64–8). 'Fehér' jelentése csak a csuvas *šyrš*-nek van. A csuvas *šyrš* szó egy korábbi *sari-ra, az pedig egy *siari(γ) formára

megy vissza (LIGETI: Journ. Asiat. 1938: 195). MELICH (MNy. XXIX, 111) és NÉMETH (HonfKial. 214) a *Šarkel* név *šar* elemét is egy bolgár *šari(y)*-ra vezetik vissza, a szóvégnak összetételekben egyébként is ismert redukciójával.

A *kazár* nyelv közelebbi dialektológiai meghatározása tehát nem könnyű feladat, tekintve, hogy a *kazár* és a *Sāriğšin* nevek félreérthetetlenül köztörök, a *Šarkel* név viszont világosan csuvasos jellegű. Ez az ellentét azonban csak látszólagos, és NÉMETH GYULA véleményét kell helyesnek tekintenünk, aki rámutat arra, hogy Kazáriának zömében bolgár lakossága volt, ami megmagyarázza, hogy a bolgár környezetben épült *Šarkel* nevét a bizánci építők ebben a bolgár névalakban jegyezték fel. Viszont az is világos, hogy Kazária uralkodó törzse, a *kazár* nyugati türk eredetű törzs volt, hiszen Zemarchos és a későbbi Ázsia-járó bizánci követek jelentéseiből bőséges bizonyítékokkal rendelkezünk afelől, hogy a Kazáriát 567-ben birtokba vevő kazárok nyugati törkök voltak. A kazároknak a keleti, nyugati, északi és déli szomszédaiktól egyaránt használt *kazár* nevében tehát elhibázott dolog volna egy csupán nem kazároktól használt, ismeretlen eredetű nevet látnunk, s érthető az is, hogy a *kazár* főváros neve köztörök jellegű név. A *Sāriğšin* névnek az araboknál megadott *al-Baydā* 'a Fehér' jelentése ennek ellenére sem lehet a köztörök *sariy* feltett 'fehér' jelentésének bizonyítéka, minthogy nincs bizonyítékunk arra, hogy az arab névalak a *kazár* főváros köztörök, nem pedig bolgár nevének a fordítása.

A volgai bolgár nyelv csuvasos jellegét egyébként GOMBOCZ is az egykori volgai bolgár birodalom területén talált sírfeliratok csuvasos jellegű török számneveivel (dátumaival) igazolja (BTLw. 201–3). Csuvasos jellegű jövevényszavaink átvételének korát GOMBOCZ hozzávetőleg i. sz. 600 és i. sz. 800 között állapítja meg. Az első dátum nézete szerint a volgai bolgárok megérkezését jelöli északi, Volga menti hazájukba, a második pedig a magyar törzsek délre költözésének dátuma, amikor a volgai bolgárok szomszédságából pontusi hazájukba, közelebből a Dontól keletre levő vidékre költöztek (BTLw. 194, 204–5). Ami ezeket a dátumokat illeti, a volgai bolgár birodalom megalapítását ma nem az i. sz. 600 körüli évekre, hanem i. sz. 750-re tesszük. Az utóbbi dátum számos régészeti feltáráson és rétegvizsgálaton, érmeleleteken és relatív kronológián alapszik, és az egész szakirodalomban általánosan elfogadottnak számít. Ha azonban a 750-es dátum helyes, akkor i. sz. 800-ig csak legfeljebb ötven év marad a volgai-bolgár magyar érintkezésekre. Ez pedig túlságosan rövid időnek tűnik ahhoz az igen erős nyelvi és művelődési hatáshoz képest, amelyet a volgai bolgárok a magyar törzsekre gyakoroltak (a kérdésre alább még visszatérünk).

Ami az i. sz. 800 utáni Pontus vidéki magyar hazát illeti, az, hogy GOMBOCZ ezt a területet nem a Don és az Al-Duna között keresi, annak következménye, hogy J. MARQUART (Streifzüge 530, 2. jegyz.) *Levedia*-magyarázatának hatása alá került, aki a magyarok határfolyóit nem a Donban és az Al-Dunánál jelölte meg, hanem a Don és a Kubán folyókban. Ez az elképzelés al-Bakri egy téves adatán alapszik, és később is igen sok kárt okozott a magyar őstörténetkutatásban (vö. megjegyzéseimet: A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. 1943. 110–1). Arról, hogy a magyarok északi hazájukból egyenesen *kazár* területre költöztek volna, egyetlen forrásunk sem beszél. Ellenben tudjuk, hogy 839-ben az Al-Dunánál harcoltak, 856 után a nyugatra terjeszkedő kazárok alattvalói lettek, és 861-ben a Krim-félszigeten találkoztak Konstantin Cyrillel. 862-ben nyugaton portyáztak a magyarok és 870 tájára ismét vissza-

nyerték önállóságukat, sarcolták a szomszédos szláv törzseket, és megkezdődtek harcaik az északról érkező oroszok ellen is. Dzsajháni elmondja 870 táján készült leírásában, hogy korábban a kazárok a magyaroktól és más népektől való félelmükben körülsáncolták magukat. Ezt az adatot általában Šarkelnék a 833 (837) táján történt megépítésére szoktuk vonatkoztatni. 881-ben a magyarok megint nyugaton harcoltak az időközben hozzájuk csatlakozott kavaroikkal együtt. Ezután azonban a kazárokkal kötöttek szoros szövetséget, sőt együtt laktak velük (kazár területre költöztek), és együtt harcoltak a kazárokkal minden háborújukban. A felsorolt adatok mutatják, hogy a IX. századi magyar történelem igen változatos és fordulatos volt, különösen, ami a magyar-kazár kapcsolatokat illeti. GOMBOCZ erős ítélőképességét mi sem mutatja jobban, mint hogy nem engedett kora divatjának és nem javította ki a Konstantinos császár tudósításában a magyarok és kazárok együttlakására vonatkozó „három évet” 30-ra vagy 200-ra, vagy 300-ra, ami esetleg kíváncsnak tűnhetett volna valamilyen őstörténeti elmélet szempontjából, de összeegyeztethetetlen volna a IX. századi magyar történelemre vonatkozó nem kisszámú adatunkkal.

GOMBOCZ második őstörténeti állásfoglalására először a BTLw. közlése után nyolc évvel került sor. Új véleményének kialakításához GOMBOCZ, amint maga is jelzi (NyK. XLVI, 26–7), az indítékot ZICHY ISTVÁN egy készülő munkájából vette, aki elsőnek mutatott rá a magyar őstörténetkutatásban az életföldrajzi adatok jelentőségére. Bár ZICHY maga csak 1922. február 20-án beszélt eredményeiről egy akadémiai előadásban (AkÉrt. XXXIII, 244), és csak 1923-ban tette közzé munkáját (A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig: MNyK I/5), GOMBOCZ, hangsúlyozva ZICHY úttörő érdemeit, már 1920-ban alkalmazta az életföldrajzi módszert (Új Magyar Szemle II, 176–82). Új őstörténeti elképzeléseit azután még lényegükben azonos módon többször is előadta (MNy. XXI, 15–21; NyK. XLVI, 26–29 és 1930. évi egyetemi előadásában, kiadta LIGETI LAJOS: NyelvtÉrt. 24. sz. 21–30).

Az életföldrajzi szempontok érvényesítése GOMBOCZ őstörténeti elméleteiben elsősorban csuvasos jövevényszavaink átvételének történeti és földrajzi körülményeit érintette. A szőlőművelésre vonatkozó török eredetű szavaink ugyanis, mint a *szőlő*, *seprő*, *szűr* ugyanis csak a 49. szélességi foktól délre átvett jövevényszavak lehetnek a magyarban. Hasonlóképpen a *körös* és a *som* sem lehet a Volga vidékén átvett bolgár-török jövevényszó, tekintettel e növényfélék nyugatibb és délibb elterjedésére. Ha azonban csuvasos jövevényszavainkat a déli boigároktól, tehát valahol a kubáni Nagy Bolgária vidékén vettük át, akkor az átvételek korszaka csak i. sz. 463-mal kezdődhetett, amikor Priskos híres tudósítása szerint megtörtént az avar szavir onogur vándorlás, s az onogurok elfoglalták új, európai hazájukat a Kubán vidékén. Az onogur – magyar és a szavir Szibír azonosítás alapján ugyanis mód nyílt annak feltevésére, hogy az ogur népek vándorlása északon, a magyarok Úralon túli hazájának szomszédságából indult a Volga és a Kubán irányába, s hogy e vándorlásban valamilyen módon a magyarok is részt vettek. Az onogur-bolgárokkal együtt a magyarok e feltevés szerint második hazájukba, a Kaukázustól északra levő kubáni területre kerültek. Ez a második haza GOMBOCZ elméletében a *Levedia* nevet viseli. A magyar onogur bolgár érintkezés itt mintegy másfél évszázadig tartott. I. sz. 600 táján ugyanis GOMBOCZ elképzelése szerint kazár nyomás alatt felhízlott a kubáni onogur bolgár birodalom, amelynek egyes törzscsoportjai nyugatra, a Dunai-Bulgáriába, más kötelei pedig észak-

ra, a későbbi volgai bolgár területre mentek. Az északra vonulókkal ment volna egy magyar csoport is, Magna Hungaria lakóinak elődei.

Új kronológiáját GOMBOCZ egy igen nyomósnak tűnő nyelvészeti érveléssel is megtámogatta. Rámutatott ugyanis arra, hogy míg a magyar nyelv csuvasos jövevényszavai lényegében őstörök hangalakot mutatnak, a többi volgai finnugor népek olyan csuvasos török jövevényszavakat vettek át, amelyeknek legtöbb hangsajáttsága már inkább a modern csuvasallal mutat rokonságot. Ugyanakkor a bolgár-török nyelvi hatásnak a finnugor nyelvekben, földrajzi okokból, közvetlenül a bolgárok északi vándorlása után meg kellett kezdődnie. GOMBOCZ szerint ez világosan annyit jelent, hogy a magyar nyelv csuvasos jövevényszavainak átvétele korábban és más területen történt, mint a többi volgai finnugor nyelveké.

A magyarok Urálon túli hazájának feltevése csak látszólag volt modern vonás az új elméletben, hiszen a *szavir*—*Szibir* azonosítás XVII. századi (vö. MNy. LV, 380—1), és az *onogur*—*Hunuguri*—*magyar* azonosítás is igen régi kelléke nálunk az őstörténeti kombinációknak. Mégis ZICHY előadásában meggyőzően hatott az *onogur*—*szavir* és magyar vándorlás összekapcsolása, és sokan voltak GOMBOCZON kívül is, akik elfogadták a Tobol és Isim vidéki magyar őshaza elméletét (például B. WIKLUND).

Az Urálon túli finnugor szállásterületek kérdéséhez röviden csak a következőket jegyezhetjük meg. FODOR ISTVÁN, „Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből” (1973.) című kitűnő tájékoztatása alapján: A legújabb, egyre hatalmasabb arányokban folyó régészeti kutatások tanúsága szerint a finnugor és ugor kori régészeti kultúrák számára az Urál-hegység nem jelentett határvonalat. Érvényes ez már a volga—kámai újkőkori finnugor műveltségre, amely az i. e. IV. és III. évezredben átnyúlt az Urálon túli területre is. De az Urálon túl voltak részben az ugor szállások is, mind a bronzkorban, mind pedig a korai vaskorban, egészen időszámításunk kezdetéig. Az Urálon túli haza északi részén az obi-ugorok elődei, déli részén pedig, az Urálon túli ligetes steppén, a magyarok elődei helyezkedtek el. Keleten, a Tobol, Isim és Irtis vidékén a legnyugatibb és legrégebbi török törzsek, a ting-lingek helyezkedtek el, akik az i. sz. III. század óta szerepelnek a kínai forrásokban. A ting-lingek keleti törzsei a Bajkáltól délre levő területeket és az Altáj-Szaján vidékét népesítették be. A ting-lingek irtisi csoportja a nép legnyugatibb ágát alkotta. I. sz. 350 után, amikor a hunok egyik ága Európába, a másik ága pedig (a fehér hunok) Kelet-Írán területére vonult, a Szir-darjától északra levő steppék felszabadultak. Ekkor költözött délre a ting-lingek irtisi ága a Szir-darjától északra levő területekre. A *ting-ling* név helyett azonban később már a **tig-lig*, még később a **til-lig* nevet találjuk. Mint majdnem minden nagy steppei nép, a tiligek is több néven szerepelnek forrásainkban. Egyik kínai feljegyzésű nevük, a *yüan-ho* talán *ongur*-nak hangozhatott az V—VI. század táján. Ez azonban azt is jelenti, hogy az ogur népek 463. évi európai vándorlása más néven a tiligek vándorlása volt. S hogy nem tévedünk következtetésünkben, azt a tilig törzscsoportok i. sz. 600 körüli kínai jegyzéke mutatja, amelyből kitűnik, hogy a tilig törzsek legnyugatibb törzscsoportja a Kaukázusnál táborozott, s hogy törzsei közé tartozott az *a-lan* is. (vö. részletesebben: CZEGLÉDY, Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. 1969. 90—110).

Az elmondottakból adódik, hogy az ugor korban, a korai vaskor végén megvolt a lehetősége az Urálon túl az ugorok és az irtisi ogur népek érintkezésének. Ezt a lehetőséget annál inkább sem zárhatjuk ki, mert ismeretes, hogy

nyelvünk bizonyos török elemei esetleg még e régi korokból származó átvételek (vö. LIGETI LAJOS: A magyarság őstörténete 45). A magyarok, hozzávetőlegesen datálási alapján, valamikor az i. sz. I. évezred közepén lépték át az Urál-hegységet nyugati irányban, hogy a későbbi volgai bolgár és baskir terület környékén telepedjenek meg. Hogy az ogur népek maguk is korán megjelentek-e az Uráltól nyugatra, mint azt egyes régészek gondolják, egyelőre tisztázatlan kérdés (vö. V. F. GENING – A. H. HALIKOV, Rannie Bolgary na Volge. Moszkva, 1964. 131 – 48). A lényeges számunkra az, hogy az irtisi tilig-ogurok európai vándorlásuk előtt a Kazak-steppe déli részére vándoroltak, mégpedig száz évvel a Priskos-féle 463. évi vándorlás előtt, úgyhogy az avar szavir – onogur vándorlás a magyarokat közvetlenül aligha érintette.

Egyébként GOMBOCZ második kronológiája is pontatlan, még akkor is, ha a bolgároknak a magyar nyelvre tett hatása valóban i. sz. 463 és i. sz. 600 között történt volna. A kubáni bolgár birodalom felhomlását ugyanis semmiképpen nem tehetjük a VII. század elejére. Tudjuk ugyanis, hogy az ogur-tilig törzsek éppen i. sz. 603 táján lázadtak fel a türk uralom ellen, és nyerték vissza önállóságukat Kazáriában a nyugati türk-kazárokkal szemben fél évszázadra. Ekkor szövetkeztek a kubáni onogur-bolgár uralkodók Herakleios bizánci császárral is, ekkor volt Kovrat a bolgárok királya, és csak az ő halála után, nem korábban i. sz. 650-nél következett be a kazárok előretörése és a kubáni bolgár birodalom felhomlása. Egyébként is az onogur-bolgár törzsek egy része, a hódolt bolgár törzsek népe, a kazár győzelem után is a Kubán vidékén maradt, úgyhogy e törzsek nyelvi hatásával elvileg még a IX. század végén is számolnunk kell.

Érdekes, hogy rövid időre, szemmel láthatólag ZICHY 1923-ban megjelent művének hatása alatt GOMBOCZ maga is másképp képzelte az átvételek földrajzi és kronológiai körülményeit. 1925-ben közzétett cikkében (Természetud. Közl. LVII, 372 – 3) úgy gondolja, hogy a magyarok az Urálon túli hazájukban nemcsak érintkeztek, hanem egyenesen keveredtek a hun birodalomhoz tartozó bolgár-törökökkel. Itt vált volna a magyar – bolgár hatás alatt állattenyésztő, de földműveléssel is foglalkozó néppé. A második bolgár hatás azután a kaukázusi „Levediában” érte volna a magyarokat. Ezt az elméletet azonban hamarosan elvetette GOMBOCZ. 1930-as egyetemi előadásaiiban már ismét kb. 450 – 600-ban jelöli meg az első bolgár hatás idői korlátait.

Az utóbbi magyarázatnak azonban a tilig-ogur vándorlásról előbb mondtak értelmében leküzdhetetlen nehézségei vannak. Egyfelől az ogur népek 463 táján nem a ligetes, hanem a délibb, kazaksztáni füves steppéről indultak a Volga és a Kubán irányába. Vonulásuk tehát közvetlenül nem érintette az Urálon túli magyar törzseket. Másfelől a magyarok valamikor i. sz. 500 táján Urálon túli hazájukból nem a Volga- és a Kubán-folyók irányába költöztek, hanem az Uráltól nyugatra, a későbbi volgai bolgár és baskir terület környékére. A kaukázusi őshaza legfontosabb, okmányyszerű igazolása, MARQUART-nak az al-Bakrí anyagból kivonatolt tudósítására alapított tétele a Don és Kubán közötti Levediáról, amint arra 1943-ban és 1955-ben is ismételten rámutattam (A magyar őstörténet kérdései: NytudÉrt. 5. sz. 33), ma már tárgyi tévedésnek tekinthető. 1943-ban tett ilyen tárgyú megjegyzéseim (A magyarság őstörténete. 109 – 14) megjelenése után, de hivatkozások nélkül előbb MOÓR ELEMÉR, azután több más őstörténészünk adott annak a nézetének kifejezést, hogy a kaukázusi őshaza elméletét, mint elhibázottat, fel kell adnunk. Igen súlyosan esik ezzel szemben latba LIGETI LAJOS véleménye (Bárcezi-Eml.

239), aki a kérdést más oldalról megközelítve szintén annak a véleményének ad kifejezést, hogy Magna Hungaria későbbi lakói nem délről vonultak északra a VII. század elején, mint a MUNKÁCSI – GOMBOCZ-féle elméletben, és ez az elválás csak a IX. század első harmadára tehető.

1966-ban adta fel a MUNKÁCSI – MARQUART – GOMBOCZ-féle kaukázusi őshaza-elméletét őstörténettudományunk nagy alakja, GOMBOCZ életrajz-írója, munkásságának értékelője és sokoldalú továbbfejlesztője, NÉMETH GYULA is (ALingu. XVI, 1 – 21). NÉMETH korábban, a „Honfoglaló magyarság kialakulása”-ban (1930.), GOMBOCZ II. magyarázatát vette alapul bolgár-török jövevényszavaink történeti hátterének megrajzolásakor. 1966. évi új magyarázatában viszont egyfelől elveti az Urálon túli őshaza ZICHY – WIKLUND – GOMBOCZ-féle elméletét, másfelől a MUNKÁCSI – MARQUART – GOMBOCZ-féle kaukázusi őshazaelméleten is alapvető változtatásokat hajt végre. Most már ugyanis ő sem gondolja, hogy az első nagy bolgár nyelvi hatás 463 és 600 között a Kaukázustól északra érte volna a magyarokat. Új elmélete szerint a volgai bolgár hatás északon, az i. sz. V. század és kb. i. sz. 750 – 800 között érte a magyarokat. Ezután a magyar törzsek délre, Dentü-Mogyerbe, a Dontól keletre levő vidékre költöztek, ahol határaik délen időnként elérték a Kubán vidékét is. Ebben a korban azonban a magyarok már nyugaton, az Al-Dunánál is harcoltak. Bizonyos mozzanatokat azért NÉMETH új magyarázata is megőriz a régi kaukázusi őshaza elméletéből, így elsősorban az *onogur* névnek a Kubán környékén történt átvételét, valamint Muageris hun vezér nevének a *magyar* névvel való azonosítását.

A magam részéről úgy vélem, hogy a magyar hagyomány *Dentü-Mogyerjének* az idevonása igen szerencsés gondolat volt NÉMETH részéről, amely jól helyettesíti GOMBOCZ és MARQUART időben és térben indokolatlanul kiterjesztett *Levedia*-fogalmát. Bizonyos nehézségek csak kronológiai téren mutatkoznak az új elméletben. Először is nehéz összhangot találni a volgai bolgár birodalom megalapításának ma általánosan elfogadott dátuma (i. sz. 750) és a magyarok feltett 750 – 800 táján történt déli vándorlása között. Az *onogur* név átvétele szintén történhetett nemcsak a Kubán vidékén, hanem például a volgai bolgár területre vándorolt onogur törzscsoport révén is, akik egyben Jugria névadói is lehettek. A sokszor cáfolt Muageris-elmélet elfogadása viszont kronológiai nehézségbe ütközik: Muageris a kercsi félsziget és a Kubán torkolatvidék szereplője i. sz. 527-ben, holott a magyarok az új elmélet szerint csak 750 – 800 táján költöztek délre volgai hazájukból (vö. még: Pais-Eml. 268 – 73). Ami végül alán jövevényszavainkat illeti, továbbá krónikáink alán hagyományát, egyet kell értenünk NÉMETH GYULÁVAL, hogy az alán – magyar érintkezésekre a IX. században, a szoros kazár – magyar kapcsolatok idején is sor kerülhetett.

Ha most összefoglalólag vázolni akarnók azokat a lehetőségeket, amelyek GOMBOCZ, NÉMETH, LIGETI és más kiváló elődök munkáiból, valamint az újabb idők sokoldalú nemzetközi vizsgálataiból adódnak, a magunk részéről a következőkben kísérelnénk meg vázolni bolgár-török jövevényszavaink átvételének hátterét:

A magyar törzsek i. sz. 500 táján költöztek a későbbi baskír és volgai bolgár terület környékére. Itt érte őket az első, igen erős bolgár-török nyelvi hatás, kb. i. sz. 750 és 800 között, amikor azután déli, pontusi hazájukba költöztek, a Don és az Al-Duna közötti területre.

A második, igen erős kulturális és feltehetőleg nyelvi hatás is a pontusi

hazában érte a magyarokat az i. sz. IX. század folyamán. A magyarok fennhatósága ugyanis időnként a szaltovo—majackoei kultúra hordozóira is kiterjedt. Ez a régészeti kultúra, amelynek központja a Dontól nyugatra, illetőleg a Donyec vidékén volt, egész Kelet-Európát, a Volgától a dunai bolgárokig és a Felső Donyectól a Kaukázusig a maga hatása alatt tartotta. Legkiválóbb ismerői, I. I. LJAPUSKIN és S. A. PLETNEVA meggyőzően bizonyították, hogy a Donyec vidéki, úgynevezett zlivki típusú leletek a bolgárok, az észak-donyeci katakombás sírok leletei pedig az alánok régészeti hagyatékai. Régészeti okokból minden valószínűsége megvan tehát annak, hogy a szaltovo-majackoei leletek hordozói ugyanúgy a VII. század közepe után, a felbomló kubáni onogur birodalomból vándoroltak ide, mint a volgai bolgárok i. sz. 750 táján, a középső Volga vidékére. Ezt a feltevést írásos forrás is megerősíti, mégpedig az a fent említett adat, amely szerint a kubáni tilig-onoguroknak i. sz. 600 táján egy alán nevű törzsük is volt.

A harmadik bolgár nyelvi hatás a kazárai bolgárok részéről érthette a magyarokat, akik a fentiek értelmében a IX. század folyamán időnként kazár fennhatóság alá kerültek, sőt kazár területre is költöztek.

Említést tehetünk végül egy negyedik lehetőségről: a kavarok jelentős bolgár nyelvi hatásáról. Ezzel a lehetőséggel őstörténészeink egy része már a múlt század óta számol. Arra a kérdésre azonban, hogy a kavarok tulajdonképpen, köztörök nyelvű türk-kazárok, vagy pedig kazárai bolgárok voltak-e, ismereteink jelenlegi állása mellett határozott választ adni nem tudunk.

Egy kazár méltóságnév. A VIII. század második felében a kazároknál örmény források szerint szerepel egy hadvezér, aki a *Ḫat'ir-lidber* hordájából származik (MARQUART, Streifzüge 114: „aus der Horde des *Chat'ir-lit'ber*”; MARQUART: UJb IV, 271: „das Regiment des *ḫat'ir-lidber*”). — Amint már MARQUART helyesen rámutatott, a *ḫat'ir-lidber* második felében az *ältäbär* török méltóságnév lappang (vö. MNy. XL, 182). Ugyancsak MARQUART (i. h.) mutatta ki az *alp-ältäbär* méltóságnevet is a kazároknál.

Megfejtetlen eddig a *ḫat'ir-lidber* név első eleme: a *ḫat'ir*. Csak annyi látszik első tekintetre is világosnak, hogy a *ḫat'ir* valamilyen török méltóságnév-alkotó jelző lehet, hasonlóan a 'vitéz' jelentésű *alp*-hoz. Én ebben a *ḫat'ir*-ban a török *qadīr* szó örmény átírását látom. A *qadīr* a *qan* méltóságnévvel összetéve az ujúgúr eredetű kasgári karakhánida dinasztia történetében igen gyakran fordul elő méltóságnévként, de kimutatható a kipesakoknál is (MARQUART, Komanen 171). A *qadīr* szót mint méltóságnevet magyarázza K ā š r ā r ī is (konstantinápolyi arab

kiadás, I, 304: 6—8). Jelentése Kāśarī szerint 'hatalmas'. Kāśarī megjegyzi, hogy az arabban is van egy 'hatalmas' jelentésű *q.d.r* (i. m. I, 304: 3—5); ugyancsak 'hatalmas'-nak mondja a szó jelentését Rašiduddīn is. (A török *qadīr* ~ *qayīr* szó mongol *qačir* változatáról vö. PELLiot: T'oung Pao XXXVII, 42—4). A török *qadīr* szó azonban nem egy arab *qadīr* átvétele (vö. BARTHOLD, Turkestan 273), mert Kāśarī szerint (i. h.) a *qadīr* a törökben 'kemény (tél)' és 'nehéz (dolog, út)' jelentéssel is használatos (vö. RADLOFF, Wb. II, 326).

Šarkel

Részlet a kazárok eredetét és nyelvét tárgyaló kiadásra kész tanulmányból¹

A kazár kérdésben a *Šarkel* név K o n s t a n t i n o s császár „De administrando imperio“-jának és a „Theophanes continuatus“ című munkának (vö. MORAVCSIK, ByzTurc. I, 214) XVII. századi közzététele óta játszik

¹ Hálás köszönettel tartozom LIGETI LAJOS professzornak, aki volt szíves átnézni értekezésem első fogalmazványát. Értékes megjegyzései nagyon elősegítették a részletnek és egész dolgozatomnak végleges kialakítását.

nevezetes szerepet. Konstantinos munkájának 42. („földrajzi“) fejezetében mondja el részletesen az erőd építésének történetét (ed. MORAVCSIK 182—5). *Sarkel*-t a kazár kagán kérésére építették a bizánciak Theophilos (829—842.) uralkodása alatt.¹ Az építkezés vezetője, Petronas, bizonyára a helyszínen hallotta a *Sarkel* nevet, amelyet az ő jelentése nyomán a császár is közöl. A császár irodalmi iskolájából származó „Theophanes continuatus“ a jelentés kissé átstilizált változatát tartalmazza (ed. Bonn 122—4).

A két munkából megtudjuk, hogy *Sarkel* valahol a Don alsó folyásának vidékén épült. Romjait már régebben is keresték Cimljanszk körzetében,² de csak nagyszabású újabb ásások után erősödött meg szovjet régészek körében az a nézet, hogy a Cimljanszkaja Sztanyica melletti romok *Sarkel* maradványai.³

Konstantinos elbeszélése szerint (ed. MORAVCSIK 42₂₄) a *Sarkel* névnek „náluk“ (a kazároknál) 'fehér tanya' a jelentése: ἐρμηνεύεται δὲ παρὰ αὐτοῖς τὸ Σάρκελ 'ἄσπερον ὀσπίτιον'. A „Theophanes continuatus“ szerzője, aki kisebb-nagyobb stiláris javításokat (pl. ismétlések kiküszöbölése stb.) végzett a jelentés szövegén (vö. pl. De adm. imp. 42₃₄₋₅ τὸ κάστρον helyett τὴν πόλιν; 42₃₅ κτίσαι helyett οἰκοδομῆν; 42₃₅ κτίσις helyett οἰκοδομή; vö. MORAVCSIK szövegkritikai apparátusát), Petronasnak a Konstantinosnál megőrzött ἄσπερον ὀσπίτιον-ja helyett a klasszikus λευκὸν οἶκημα 'fehér ház' kifejezést használja.

A *Sarkel* névhez fűződő kérdések a XVIII. század óta foglalkoztatják az orosz tudományt. Ennek a századnak a során két fontos új forrással gazdagodott az orosz történetkutatás: Konstantinos munkájával és a Nagy Péter rendelete nyomán gyűjtött és kiadott orosz krónika-szövegekkel.⁴ Ezeknek összehasonlító tanulmányozása során hamarosan ráirányult a figyelem a bizánci *Sarkel* névre is. *Sarkel* földrajzi azonosítását már Konstantinos korai magyarázója, G. DE L'ISLE megkísérelte (A. BANDURI „Imperium orientale“-jában [1711.] a II, 1017-hez): szerinte a régi *Sarkel* a Dönc felső folyásának vidékén levő mai Belgorod helyén volt. Ugyanezt a nézetet képviselte az orosz történetírók közül V. N. TATISCSEV és I. BOLTIN,⁵ a külföldiek közül pedig T. S. BAYER,⁶ A. L. SCHLÖZER⁷ és J. THUNMANN⁸ is. Korán felmerült azonban az a gondolat is, hogy a bizánci *Sarkel* az orosz forrásokban említett valamelyik *Belaveža* nevű hellyel lehetett azonos. Ezt a gondo-

¹ Vö. G. OSTROGORSKY, Gesch. des byzantinischen Reiches 144.

² Vö. M. HRUBÁNKYJ, Gesch. des ukrainischen (ruthenischen) Volkes I (Leipzig, 1906.), 160, 2. jegyz.

³ Vö. Sz. P. TOLSEV, Az ősi Chorezm, ford. BALÁZS JÁNOS (Bp., 1950.) 253; vö. még Повесть о нем и о его лет, szerk. V. P. ADRIANOVA-PERETC (Moszkva-Leningrád, 1950.), II, 311.

⁴ Nálunk is körülbelül ugyanakkor (a XVIII. század közepén) kezdődött a két fontos új forrásnak, Konstantinos munkájának és Anonymus gestájának tanulmányozása.

⁵ TATISCSEV és BOLTIN munkáit idézi LEHRBERG, Untersuchungen 8.

⁶ Comment. rii Ac. d. Sc. Imp. Petropolitanae IX (1744.), 99—102.

⁷ AllgNordGesch. (Halle, 1771.), 59—60.

⁸ Gesch. der östlichen europ. Völker I (Leipzig, 1774.), 529—30, 157.

latot BAYER már 1745-ben megpendítette,¹ módszeres kifejtését azonban csak A. C. LEHRBERG végezte el 1816-ban.² Bár pontos adataink a Don vidéki *Belaveža* földrajzi helyzetéről sincsenek, LEHRBERG igen figyelemreméltó érveket sorakoztatott fel az azonosítás mellett. Az Orosz Krónika (vö. az idézett szovjet kiadást, II, 311) Szvjatoszláv 965-i kazár hadjáratával kapcsolatban említi a kazárok *Belaveža* nevű erődjét. A név jelentése az oroszban 'fehér sátor' vagy 'fehér torony'. A bizánciak *Sarkel*-je a Don mentén volt, tehát azon az útvonalon, amelyet Szvjatoszlávnak is érintenie kellett, s a *Sarkel* név jelentése is erősen emlékeztet a *Belaveža*-éra. LEHRBERG nézetét N. M. KARAMZIN is magáévá tette nevezetes munkájában.³ Ettől kezdve a *Sarkel* ~ *Belaveža* azonosítást szinte az egész szakirodalom bebizonyítotttnak tekintette. Az azonosság legfőbb bizonyítéka a két név jelentésének hasonlósága. Ezzel kapcsolatban azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a *Belaveža* név nem pontos fordítása a *Sarkel*-nek, s hogy a *Belaveža* orosz területen másutt is előfordul (vö. A. N. NASZONOV, Русская земля [Moszkva, 1951.], 221). Számolnunk kell tehát azzal a lehetőséggel, hogy a kazár *Sarkel* és az orosz *Belaveža* párhuzamos névadás eredményeként, egymástól többé-kevésbé függetlenül váltak az erőd nevévé. Ebben az esetben mind a kazár, mind pedig az orosz név valamilyen szembetűnő sarkeli építményre vonatkozik. Hivatkozhatunk ezzel kapcsolatban Konstantinosra is, aki szerint a besenyők egyik várát azért nevezték *Fehér*-nek, „mert egészen fehér kőből épült“ (vö. MELICH, HonfMg. 8–9).

Az ἄσπερον ὀπίτιον kifejezés első tagja Akkermannak a bizánciaknál használatos nevében, az Ἀσπρόκαστρον-ban is előfordul (Phrantzes 308). A város orosz neve: Бѣлгород pontosan megfelel a török: koman eredetinek: *Aq kermen; vö. koman *kermen* 'város' CodCuman (ed. K. GRONBECH 141); J. BENZING (OLZ. 1942., 146–7) nem teljesen meggyőző érvelése szerint a *kermen* bolgár-török eredetű szó (vö. még V. MINORSKY: BSOAS. XIV [1952.], 230).

'F e h é r': arabul *al-Baiḏā*, 'a fehér' nevű kazár városról az arab források is beszélnek (vö.: MARQUART: WZKM. XII, 194; MINORSKY, Hudud 452; Z. V. TOGAN, Ibn Fadlān 295–303), földrajzi helyzetét azonban nem jelölik meg pontosan. Tabarī szerint (ed. DE GÖEJE I, 2668₁) kétszáz farszakhra (kb. 1200 km) volt a Kaukázusban levő Balangartól. KMOŠKÓ MIHÁLY (KCsA. I, 284, 1. jegyz.) szerint *al-Baiḏā* azzal a várossal azonos, amelyet a bizánciak *Sarkel*-nek, az oroszok pedig *Belaveža*-nak neveztek. KMOŠKÓ magyarázatának erőssége az, hogy mind a három névben van egy 'fehér' jelentésű elem. Ellene szól viszont az, hogy *al-Baiḏā*-t az arab történeti források (Ibn al-Aṭīr,

¹ Comment. Petrop. X (1747.), 418.

² Untersuchungen 385–462.

³ История государства российского I (St. Phg., 1833.), 175 és 361. jegyz.

Ibn A'tam al-Kūfī, Tabarī;—vö. MARQUART, Streifzüge 18, 199, 491—2; Z. V. TOGAN : i. h.) már Marwān hadjárata (737) alkalmából említik. A IX. században épült sarkeli erőd körzetében ugyan már előbb is lehetett egy hasonló nevű település, erre vonatkozó bizonyítékokkal azonban egyelőre nem rendelkezünk. Az is az azonosítás ellen szól, hogy a Marwān hadjáratáról szóló összforrásban *al-Baiḏā'* a kagán rezidenciájaként szerepel. Legalább is erre lehet következtetni Ibn al-A'tīr és Ibn A'tam egyik azonos szövegezésű helyéből : „*intahā ilā l-Baiḏā'i llatī yakūnu fī-hā l-ḥāqān* : eljutott al-Baiḏā'-ba, ahol a kagán tartózkodni szokott“. A kagán székhelye pedig a mohamedán források egybehangzó tanúsága szerint nem a Donnál, hanem előbb a Kaukázus, majd a Volga-torkolat közelében levő fővárosban volt.

A *Baiḏā'*-t kapcsolatba hozták a Volga menti főváros egyik felének nevével : *Sār. ḡ. š. n*-nel is (MARQUART: WZKM. XII, 194; NÉMETH, HonfKial. 208; MINORSKY, Hudūd 452). E szerint a magyarázat szerint a *Sār. ḡ. š. n* első fele a köztörök *sarīy* 'sárga' szóval azonos. NÉMETH (HonfKial. 212) szerint az egész név helyes olvasata *Sarīyšin (vö. oszm. *sarişin*,¹ 'szőke, sárgás, szép külsejű'), jelentése pedig 'sárgás', esetleg 'fehéres'. Ennek a magyarázatnak kronológiai nehézségei nincsenek. Ellene szól azonban a *Baiḏā'* és a *Sarīyšin nevek közötti jelentéskülönbség. Az arab *abyaḏ*-nak (fem. : *baiḏā'*) 'sárga' vagy 'sárgás' jelentése nincsen, a *sarīy*-nak viszont a köztörök nyelvekben 'sárga' a szokásos jelentése (a *sarīy* szónak a török nyelvekben található alakváltozatait és a magyarba átkerült származékait tárgyalja PAIS DEZSŐ : MNyTK. 50. sz. [1939.] 20—1). Ez a nehézség PELLIOU szerint kiküszöbölhető, ha feltesszük, hogy a név a kazárban *Šarīysin-nek hangzott.² Ebben az esetben a név első eleme egy óbolgár *šarī volna, amelynek 'fehér' jelentése az arab *Baiḏā'* pontos megfelelője. PELLIOU magyarázatához csak az arab feljegyzésű *Sār. ḡ. š. n* névvel kapcsolatban jegyezzünk meg annyit, hogy amennyiben a szókezdő *s*- ebben a változatban hiba egy eredeti *š*- helyett, akkor ez a hiba már *Š a i h ā n i* eredeti munkájában is megvolt. A későbbi kivonatolók ugyanis mind *s*-szel jegyezték fel ezt a nevet. A *-ḡ*- egyébként a régi kéziratokban mindenütt megvan, a *Sarkel* névben viszont egy *-iy* nélküli első elem mutatkozik.

A *Baiḏā'* nevet más városok is viselik az arab forrásokban. Volt *al-Baiḏā'* nevű város Moszul mellett (Yāqūt I, 793), Indiában (Yāqūt I, 762), Andaluziában (BGA. VI, 90), Perzsiában Isztahr körzetében (BGA. VI, 46—7) és másutt. *K ā š γ a r i* is említ egy *Baiḏā'*-t, a Szir-darja közelében épült, egykor fontos szogd központ, Ispēč-āb ('fehér víz') nevét. C. BROCKELMANN (Mitteltürk. Wortsch. 246) tévesen vonatkoztatta ezt a *Baiḏā'*-t a kazár fővárosra. Téve-

¹ A. ZAJĄCZKOWSKI utal a Kāšyarínál található *kōkšin* szóra is: *Ze studiów nad zagadnienim chazarским* (Kraków, 1947.) 48, 6. jegyz.

² Vö. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or : Œuvres posthumes de PAUL PELLIOU (Paris, 1950.) 214.

dését már többször helyreigazították,¹ de azért még mindig találkozunk vele a szakirodalomban (legutóbb : K. H. MENGES : Byzantion XVII [1944—1945.], 258—9).

A *Fehérvár* típusú helynevek természetesen mindenütt közönségesek. Különösen gyakoriak voltak azonban a steppe népeinél (vö. MELICH i. m. 9).

Az eddigiek tanúsága szerint a kazár *Sarkel* név valószínűleg ugyanazt a várost jelölte, mint az orosz *Belaveža*. Az arab *al-Baiḏa* ezzel szemben aligha vonatkozott *Sarkel*-re. Nem lehetetlen, hogy *Baiḏa* a kazár főváros egyik felének a *Sār.ḡ.ḥ.n*-nek az arab neve.

A *Sarkel* név etimológiáját már az első magyarázók is a törökben keresték. T. S. BAYER szerint² „*Scher* urbem significat, *Kil* lutum, argillam“. Amint azonban ma már tudjuk, ez a két orientális szó az oszmánliban perzsa eredetű. Így nem hozhatjuk őket kapcsolatba a *Sarkel* névvel.

A második magyarázó, LEHRBERG, a köztörök *sarī* és a török *qaḷ'a* ('vár') szavakban kereste a *Sarkel* név etimonjait.³ Az előbb mondottak azonban itt is érvényesek : a *qaḷ'a* szó csak *Sarkel* építése után évszázadokkal került az arabból az anatóliai törökség nyelvébe.

LEHRBERG magyarázatát nem fogadta el J. KLAPROTH, aki a kazárokat a hunokkal együtt finn eredetűnek tartotta. Szerinte a *Sarkel* név első elemében a vogul *sar*, *sarni* 'fehér' szót (vö. szamojéd *syr*, *sirr*, *siri*), a *kel*-ben pedig a vogul *kell*, *huel*, *kual*, *kol*, illetőleg csuvas *kil* 'ház' szót kell keresnünk.⁴

Egy másik finnugor nyelvből, a magyarból származtatta *Sarkel* nevét C. D'OHSSON.⁵ Szerinte *Sarkel* magyarul annyi, mint 'sárga hely'. Magyar eredetűnek tartotta a *Sarkel* nevet később JERNEY JÁNOS is, szerinte azonban 'szárhely' volna a név magyar jelentése.⁶ JERNEY magyarázatát eleinte sokan elfogadták, a századforduló óta azonban már csak elvétve beszélnek róla.⁷ *Sarkel* magyar etimológiája csak a legutóbbi években bukkant fel ismét : K. H. MENGES (i. h.) kísérelte meg módszeres igazolását. MENGES, aki nem ismerte D'OHSSON és JERNEY magyarázatát, a *Sarkel* név első felében a magyar *sárga*, a második felében pedig a magyar *hely* szót kereste (i. h. 258).

A vogul és a magyar etimológia hívei helyesen hivatkoztak arra, hogy a kazár nyelvemlékek között finnugor eredetűek is lehetnek. A hatalmas kazár birodalomnak minden valószínűség szerint voltak finnugor alattvalói is. A vogul magyarázatnak azonban leküzdhetetlen történeti és földrajzi nehéz-

¹ Vö. W. BARTHOLD, 12 Vorlesungen 141; H. H. SCHAEFER, Die Welt des Islams (1941.) Sonderband, 4, 4. jegyz.; ZAJACKOWSKI i. h.

² Comment. Petrop. IX, 399.

³ Untersuchungen 404.

⁴ Nouv. Journ. Asiat. II (1828.), 413—8.

⁵ Des peuples du Caucase (Paris, 1828.), 203.

⁶ Jerney János' keleti utazása II (Pest, 1844—1845.), 82.

⁷ Vö. PAULER GYULA : MHK. 453; MELICH i. m. 50.

ségei vannak, a magyar etimológia pedig összeegyeztethetetlen a *Sarkel* névnek Petronastól származó 'fehér tanya' fordításával.

A *Sarkel* név etimológiájával kapcsolatban 1835-ben C. M. FRAEHN vetett fel új és figyelemreméltó gondolatokat.¹ FRAEHN a *Sarkel* név mindkét elemét egyetlen török nyelvből, a csuvasból magyarázta. Az első elem szerinte a csuvas *šura* 'fehér', a második pedig a csuvas *kil* 'ház' szóval azonos. FRAEHN etimológiája 1835-től mindmáig szerepel a *Sarkel*-kérdés irodalmában. Legfőbb erőssége az, hogy a két csuvas szó jelentése pontosan egyezik *Petronas* értelmezésével. Ellene szolt legalább is FRAEHN idejében az, hogy a *šura* és a *Sarkel* név első eleme hangtanilag nem mutatnak teljes egyezést. Ez a nehézség is megszűnt azonban akkor, amikor a magyar nyelv honfoglalás-előtti jövevényszavainak tanulmányozása során kiderült, hogy a jövevényszavainkat átadó régi csuvasos nyelvben is *a* volt ott, ahol a mai csuvasban *y*-t találunk.

Időközben egy orosz hebraista, A. HARKAVY fontos új adatot közölt: a héber nyelvű kazár levelek egyikének úgynevezett hosszabb változatában a *Šarkil* név is előfordul.² Szemben a bizánci adattal, amelynek Σ-ja egyaránt jelölhet idegen nyelvi *s*-et vagy *š*-et, a héber alak *sin-šin*-je a X. század táján (sőt már előtte is évszázadokkal)³ csak egy idegen nyelvi *š* átirata lehet. Ez az új héber adat döntő lehetett volna a *Sarkel* név etimológiája szempontjából. Felhasználását azonban megakadályozta az, hogy az újonnan közölt héber szövegek, különösen a hosszabb változat hitelessége körül heves vita kezdődött, amely csak évtizedek múlva zárult le, illetőleg bizonyos vonatkozásokban még ma is tart. A csuvasos jövevényszavainkkal foglalkozó nyelvészek azonban a héber adat nélkül is a *Sarkel* név csuvasos jellege mellett foglaltak állást: legfőbb bizonyítéknak ők is a *Sarkel* név Petronas-féle értelmezését tartották. Ez volt HUNFALVY PÁL (MgEthn. 394–7) nézete is.

A csuvasos magyarázattal szemben foglalt állást VÁMBÉRY ÁRMIN (A magyarok eredete², 70, 440), aki a *Sarkel*-t a köztörök nyelvekből magyarázta. Az első elem szerinte a köztörök *sarī* 'sárga' szó, a másodikat az arabból kölcsönzött *qal'a*-val hozta kapcsolatba, azonban kissé hozzáigazítva a *Sarkel* második tagjához, *kil'a*-nak írta át. — Más utakon keresték a *Sarkel* név etimológiáját MARQUART,⁴ BÁLINT GÁBOR⁵ és N. MARR⁶.

¹ Mémoires de l'Acad. imp. de St. Pétersb. Sér. VI, t. III (1836), 21, 56. jegyz.

² Russische Revue VI (1875.), 79–98; vö. KOHN SÁMUEL, Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez (Bp., 1881.), 40, 1. jegyz.

³ K. ABRECHT, Neuhebräische Grammatik (München, 1913.), 8.

⁴ WZKM. XII (1898.), 194, 3. jegyz. Szerinte a két elem: perzsa *sahr* 'város' és perzsa *kala*, örmény *k'alak* 'vár'. Ez az ötlet már előbb is felmerült V. DE ST. MARTINNAI: Nouv. Annales des Voyages 1851/I, 165.

⁵ A honfoglalás revíziója (Kolozsvár, 1901.), 82. A *Sarkel*-t is az adíghéből magyarázza. Jelentése szerinte 'habituaculum lucescens'. A kérdés esetleges adíghé vonatkozásaira már B. DORN is utalt (Caspia 119).

⁶ Csak történeti érdekessége miatt idézzük két magyarázatát: Az egyik szerint

A századforduló után két ellentétes nézet alakult ki a kérdésben. Az egyik szerint a *Sarkel* név csuvasos jellegű török nyelvből való. Ezt a nézetet MUNKÁCSI BERNÁT fejtette ki részletesen (Ethn. VI, 372; KSz. I, 217; vö. még KCsA. II, 82). A név két eleme MUNKÁCSI szerint is a csuvas *šur* és *kil* szavakkal függ össze. MUNKÁCSI tárgyalta a vogul *kwil*, *kwol* szavak eredetének kérdését is és arra az eredményre jutott, hogy ezek a szavak zürjén és votják megfelelőikkel együtt kaukázusi eredetűek.

A másik nézetet GOMBOCZ ZOLTÁN képviselte (BTLw. 200, 1. jegyz.). GOMBOCZ szerint, mivel a kazár nyelv z-török jellegű volt, a *Sarkel* nevet sem a csuvasból kell magyaráznunk. A bizánci Σ- természetesen egy köztörök *sarā* szókezdőjét is jelölheti, az pedig, hogy a *kil* (<*käl) szó csak a csuvasban van meg, „még nem bizonyítja a csuvasok kazár eredetét”. GOMBOCZ később sem változtatott nézetén. 1930-i egyetemi előadásaiban ugyanezt a magyarázatot ismételte meg.

GOMBOCZ magyarázata nem talált egyhangú helyeslésre. K. SCHÜNE-MANN (MARQUART nyomán) újra hangsúlyozta azokat a forrásadatokat, amelyeknek tanúsága szerint a kazárok nyelve a bolgárokéval volt azonos. Ebben az összefüggésben utalt SCHÜNE-MANN a *Sarkel* név csuvasos jellegére is (UJb. V, 295–6). A csuvasos magyarázatot fogadta el NÉMETH GYULA is 1930-ban (HonfKial. 214).

Nevezetes állomás a *Sarkel* név megfejtésének történetében P. K. KOKOVCOV szovjet hebraistának 1932-ben megjelent műve.¹ KOKOVCOV a héber nyelvű kazár levelezéshez fűződő forráskritikai, szövegkritikai és nyelvi problémákat vizsgálta és arra az eredményre jutott, hogy a héber levelek ugyan lehetnek hamisítványok, de tekintettel arra, hogy már a XII. században is idézik őket, van bizonyos forrásértékük.² A héber *Šarkil* tehát azt bizonyítja, hogy a bizánci forma Σ-ja egy eredeti š-et ír át.

A *Sarkel* név csuvasos eredetének legfontosabb nyelvi bizonyítékait LIGETI LAJOS (MNY. XXXII, 45) és P. PELLIOU állították össze (i. m. 214–5). LIGETI utalt arra, hogy Konstantinos *ἀρχὸν δαπάνιον*-ját Theophanes *λευκὸν οἶκημα*-ja is megerősíti. Minthogy más török nyelvben a *šar*-elemnek 'fehér' jelentése nincsen, ez az adat döntő fontosságú az egész kérdés szempontjából. PELLIOU KOKOVCOV nyomán utalt a héber adat szókezdő š-ére,³ és szintén arra az eredményre jutott, hogy a *Šarkel* név egy csuvasos nyelvből

(ИЗбp. паб. 367) *Sarkel* annyi, mint 'a *har-uk* (kazárok) városa (*kel*)'. A *har*, *qar*, *qaz* törzsnév pedig a *szal-ber qaz-var* archetipusnak felel meg, ugyanúgy, mint a vele összefüggő *sar-mat*. Másik magyarázata szerint (Имтap. ИЗбp. паб. III, 323) a *Sarkel* név 'város'-t jelent.

¹ Еврейско-хазарская переписка в. X. в. (Leningrád, 1932.).

² I. m. XVIII–XIX.; a hosszabb változat körüli vitát ismerteti és bírálja TELEGGI ZSIGMOND: Évkönyv, kiadja az Izr. M. Irodalmi Társulat. 1940. 273–4.

³ KOKOVCOV nyomán utalt a héber adatra Z. V. TOGAN is (Ibn Fadlān 200).

származik. GOMBOCZ magyarázatát az utóbbi időkben már csak ZAJĄCZ-KOWSKINÁL (i. h.) találjuk meg. Új érveket azonban ő sem sorakoztat fel mellette.

Az utóbbi évtizedek vizsgálatai tehát kielégítően tisztázták a *Šarke* név eredetét. Hátra van még a *Šarkel šar-* eleme és a feltett ócsuvas **šari* forma közötti viszony pontosabb meghatározása. A második elem, a *kel* a héber *kil* változatból ítélve a kazárban zárt *e*-vel hangozhatott. Tisztázandók még azok a kérdések is, amelyeket MUNKÁCSI és KLAPROTH vetett fel a csuvas *kil* és finnugor megfelelőinek eredetével kapcsolatban.¹ Mindez azonban nem változtat azon, hogy a *Šarkel* nevet a határozottan csuvasos jellegű kazár nyelvmaradványok közé kell sorolnunk.

A *kazár kil* ~ *kel* eredete. Van a balkáni és előázsiai török nyelv-járásokban egy főleg személy- és családnevekhez kapcsolódó szó, illetőleg partikulálsruű elem, a *gil*. J. DENY (Grammaire de la langue turque, Paris, 1920. 349. 1106) szerint a franciában nincs pontos megfelelője: hozzáve-tőleg 'la famille, le chez soi, l'habitation' lehetne fordítása, bár legtöbbször a 'chez' egyedül is kifejezi értelmét. A szíriai türkméneknél (BALKANOOLU: KSz. I, 268) 'famille, maison', az azerbajdzsáni törököknél pedig 'такой-то или такая-то с семьей или домохозяцами' jelentésben használatos (A. SZAMOJLOVIC: Яфетический Сборник III [1924.], 99—102). A várnai oszmánli nyelvjárásból NÉMETI (GYULA (HonfKial. 214) jegyezte fel. Ő a családnevekhez járó *ék*-el fordítja magyarra. A két oszmánli nyelv-járású szótár (H. ZÜBEYR és İ. REZET, Anadolien derlemeler. Ankara, 1932. 146; Tür-kiyede halk agzından söz derleme dergisi II. İstanbul, 1940. 636) tanúsága szerint az elő-ázsiai oszmánli nyelvjárások nagy részében ugyancsak 'familya, aile: család' jelentésben van meg. A konjai oszmánli nyelvjárásból T. KOWALSKI (Sir Aurel Stein's Sprachauf-zeichnungen im Äinallu-Dialekt aus Sudpersien. Kraków, 1937. 26) is közöl néhány adatot.¹ KOWALSKI (uo.) szerint megvan a *gil* a bulgáriai török nyelvjárásokban is. STEIN AURÉL-nak a délperszai Fars tartományban élő ainallu-törökök nyelvjárásáról készített feljegyzéseiben (KOWALSKI i. m. 23) szintén előfordul a *gil*.

Használatát a következő példák világítják meg: „*Ali gile gildim*: je suis allé chez Ali”; „*Ahmed gilde dir*: il est chez Ahmed”; „*anam gil yaninda oturur*: il (elle) habite près de chez ma mère” (DENY i. h.) | „*çalam gil goŧti*: семья моей тетки переселилась”; „*dajinüz gilin eri harada-dir*: где дом семьи вашего дяди?”; „*baŧimüz gil-ile sefere gidirix*: мы отправляемся в путешествие с семьей нашей старшей сестры” (SZAMOJLOVIC i. h.) | „*Ivan gildän* = *Ivannarım*: Ivánéktól”; „*Ösman ä gildän gäldjorum*: Ösman agáéktól jövök (NÉMETI i. h.) | „*Ahmet gile gittik*: Ahmetékhoz mentünk”; „*teyzem gil*: nagynénémék” (Anadol. i. h.) | „*amjam gile gittik*: nagybátyámékhoz mentünk”; „*Naji gile*: Najiékhoz” (HalkAgzSözDerl. i. h.) „*ben Ahmedile gidejelim*: ich werde zu der Familie des Ahmed gehen”; „*Mustafagilde iangin varidi*: im Hause des Mustafa ist ein Brand ausgebrochen” (konjai adat: KOWALSKI i. m. 26) | „*Ömer gilin*: Ömer с чадами и домохозяцами; семья Омера” (D. A. MAGAZANYIK,

Турецко-русский словарь. Moszkva, 1945.) | „Qāzim-xān gillār: die Anhänger des Qāzim Chān“ (äinallu adat: KOWALSKI i. m. 23₉₀). Az azerbeidzsániban a *gil* a család- és személyneveken, valamint a rokoni viszonyt jelző szavakon kívül a helyettük álló foglalkozásnevek (*a tanító, mulla, nőker*) után is használatos (SZAMOJLOVICS: i. h.). Mint oszmánli nyelvújítási szó a *gil* az *evgil* 'háznép' összetételben a perzsa-arab *hane halkı* 'háznép' *halk*-ját (< arab *ḫalq* 'nép') pótolja (L. BONELLI, LessTurc-Ital. 95; MAGAZANYIK 181).

A *gil* jelentése a közölt adatokból és példákból ítélve (vö. különösen a *dajiniz evin gili* kifejezést és az *evgil* 'háznép' összetételt) nem pontosan 'ház (épület)' vagy 'család (vérszerinti rokonok közössége)', hanem sokkal inkább 'lakóhely, otthon: aki vagy ami a házban van: család (lokális színezetű jelentés), háztartás'. Hasonló jelentéskörű szavak más nyelvekben is közönségesek. Az arab *ahl* főnév és a vele összetartozó *ahala* ige régi és újabb jelentései között például a következőket találjuk: 'sátor (vö. óhéber *ohel* 'ua.'), ház, háznép, család, családapá, családjánya, emberek, lakó, tulajdonos; megszokni valahol, nősülni, házasodni' (LANE, WEHR). Ugyanígy jelentésfejlődésen ment át a török *âb* szó is, amelynek a különböző török nyelvekben szintén van a 'ház, sátor' alapjelentés mellett 'család, háztartás' (RADLOFF, Wb. I, 1172); 'feleség' (RADL. I, 1800), 'férj' (K. K. JUDAHIN, Киргизско-русский словарь. Moszkva, 1940.) és 'házasodni' (köztörök *âvân*-, csuvas *avlan*-, vö. M. RÄSÄNEN, Lautgeschichte 128) jelentése is. Az arab példa egyébként arra mutat, hogy a magyar *házasodni* nem szükségszerűen a török *âvân*-tükröszava (az utóbbi feltevést illetően vö. MUNKÁCSI: KSz. VI, 183).

A *gil* mint beszédrész nem sorolható sem az önálló névszók, sem pedig a formások közé. Ha ugyanis önálló főnév volna, akkor az idézett mondatban *zulum gil* ('a nagy-nénémék') helyett *zalam gili-t, ha pedig képző, akkor *zaluğilim-et várnánk (SZAMOJLOVICS: i. h.). DENY (i. h.) a partikulák közé sorolja a *gil*-t, MAGAZANYIK szótára (vö. az idézett példamondatot) közelebbi megokolás nélkül a genitívusi *gilin* alakot közli nominatívusi jelentésű alapformaként.

A *gil*-lel kapcsolatban már kétszer is történt utalás a kazár *kil* ~ *kel* (MNY. XLVIII, 84) és a hasonló hangalakú csuvas *kil* (*gil*) szavakra. A kazár szót csak a *Šarkil* ~ *Šarkel* összetett névből ismerjük, amelyben *ōōπιτιον* (*oixhμα*), *пеша* (vö. MNY. i. h. 81) a jelentése. A bizánci *ōōπιτιον* jelentése 'hospitium: szállás, *oixhμα*: lakás, *oixia*: ház' (DUCANOE Suidas és más források után). Az *oixhμα* Theophanes Continuatusnál is mint a *ōōπιτιον* klasszikus szinonimája szerepel (MNY. XLVIII, 80). Az *ōōπιτιον* név fordítása tehát: 'Fehér szállás (lakás, ház)'. A csuvas *kil*-t a szakirodalom ZOLOTNYICKIJ, АРМАРИН „Thesaurus“-a, MUNKÁCSI, ГОМБОЦ, РААСОНЕН és N. K. ДМИТРИЕВ, Русско-чувашский словарь. Moszkva, 1951.) *жилище*: lakó alkalmas-ság, *двор*: udvar, *дом* (квартира): ház (szállás) jelentésben idézi. A csuvas adat alapján tehát szintén 'Fehér szállás (ház)' a Σάραελ ~ Σαραγον *ōōπιτιον* név fordítása. A *пеша* az orosz forrásokban 'sátor, fedett kocs, torony' jelentésben fordul elő (I. I. СЗЕЗНУЕВСКИЈ, Материалы для словаря древне-русского языка I. Moszkva, 1893, 482, 483). Az újabb irodalmi nyelvben 'sátor, fedett kocs, mozgatható nomád lakóhely; őrházikó, bódé, őrtorony, bástya' jelentésben volt használatos (V. ДАЛ', Толковый словарь I. Moszkva, 1935.). A jelenlegi orosz irodalmi nyelv nagy szótára (Словарь современного русского литературного языка II. Moszkva—Ленинград, 1951.) szerint a *пеша* elavult szó; a КЛУСЦЕВСКИЈ és ЛОМОНОСОВ klasszikus történeti munkáiból idézett két példában a *пеша* a besenyők, illetőleg a Kiev alatt elvonuló magyarok nomád sátraira vonatkozik. A *пеша* eredeti jelentése A. ПРЕОБРАЗЕНСКИЈ (Этимологический словарь русского языка I. Moszkva, 1910—1914, 107) és R. VASMER (Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1950, 178) szerint 'mozgatható szállás' (fedett kocs → sátor; mozgatható bástya → torony: összláv *рѣза, рѣжа*, vö. a *пезы* 'fahre'

igét). — Minthogy a *seuca*-nak a tárgyalat bizánci és csuvas adatokkal ellentétben nemcsak egyszerűen 'szállás', hanem 'mozgatható szállás' volt a jelentése, valószínű, hogy az a szembetűnő tárgy, amelyről *Šarkel ~ Belaveža* (illetőleg a másik *Belaveža* is; vö. MNY. i. h. 81) nevét kapta, nem maga a várépítmény volt, hanem a nomádok ottani szállása.

A délnyugati török *gil*, valamint a kazár, csuvas *kil ~ kel* egybevetésének lehetőségére elsőnek SZAMOJLOVICS (i. h.) utalt. Szerinte azonban ezek a szavak két okból sem lehetnek azonos eredetűek: egyrészt mivel a csuvas *kil* 'ház'-at jelent, nem pedig 'család'-ot, mint a *gil*, másrészt mivel a csuvas *kil* önálló főnév, s így nem vethető egybe a *gil* partikulával. Ez a magyarázat nem talált általános helyeslésre. Többen NÉMETH GYULA (i. h.; vö. A. ZAJACZKOWSKI, Ze studiów nad zagadnieniem chazarским. Kraków, 1947. 55) véleményéhez csatlakoztak, amely szerint a két szó a jelentésükben mutatkozó különbség ellenére is közös eredetű. NÉMETH magyarázatát erősen támogatják a *gil*-re, valamint a kazár, csuvas *kil*-re vonatkozó fentebb tárgyalat, lényegében azonos jelentésű adatok. A *gil* 'család, lakás, háztartás' jelentéséhez különösen közel áll a csuvas *kil* jelentésének a N. V. ZOLOTSZICKIJ-től származó megfogalmazása: a *kil*-nek „önmagában is van 'gazdaság (хозяйство)' és 'család (семейство)', amely a 'házat alkotja' jelentése".¹ Nem meggyőző SZAMOJLOVICSnak az a másik érve sem, amely a *gil* és a *kil* között mutatkozó szófajbeli eltérést állítja az egyeztetés útjába. Erre alább még visszatérünk.

A kazár *kil ~ kel* és csuvas *kil* eredetét az eddigi kutatásoknak nem sikerült tisztázniuk. Bár már másfél évszázada foglalkoznak vele (vö. MNY. i. h. 83–6), elfogadható török etimológiája nincsen.² Idegen eredetre mutat az a döntőnek látszó adat is, amelyre nemrég lettem figyelmes.

C. BARTHOLOMAE a „Zur Kenntnis der mittelliranischen Mundarten" című munkájának (SitzBer. d. Heidelberger Ak. d. W. Phil. hist. Kl. I: 1916/9. Abh.; II: 1917/11; III: 1920/2) egyik helyén (III, 20–3, 53) a többféleféppen olvasható pehlevi *dl r* betű, illetőleg ligatúracsoport helyes olvasatának kérdésével foglalkozik. A szövegbeli összefüggés és a párhuzamos helyek vizsgálata alapján BARTHOLOMAE arra a meggyőződésre jut, hogy a *dl r* *zratay* kifejezésben egyedül a *gil* olvasat és a 'ház' jelentés jöhet számításba, amit döntően bizonyít az a körülmény, hogy az óind *ggha*- 'ház' ~ avesztai *garəda*- szónak mindenkép *gil a várható, hangtorvényszerű középperzsa folytatása. Ugyanezt a középperzsa *gil*-t BARTHOLOMAE a továbbképzett *gil-istak* ('Hausstand, Wohnstätte') formában is kimutatja. — Nézetem szerint a középiráni *gil* mind hangalak, mind pedig jelentés szempontjából pontos megfelelője a délnyugati török nyelvekből kimutatható *gil*, valamint a csuvasból és kazárból kimutatható *kil ~ kel* szavaknak.

Ami az átvétel hangtani körülményeit illeti, három lehetőséggel kell számolnunk: 1. őstörök átvétel: középiráni *gil*-ből hanghelyettesítéssel (mivel *g*- nem volt az őstörökben, vö. RASANEN, Lautgeschichte 24) őstörök *kil, amelynek szabályos folytatása egyfelől a kazár, csuvas *kil ~ kel*, másfelől a délnyugati török *gil*; 2. különnyelvi átvétel: középiráni *gil*-ből délnyugati török *gil* és (hanghelyettesítéssel, mivel a kazárban és az ócsuvasban *g*- nem volt) kazár, csuvas *kil ~ kel*; 3. szintén különnyelvi átvétel, de úgy, hogy a *g*- > *k*- elkülönülés már az átadó iráni nyelvekben megtörtént. Tekintve, hogy a *gil* és *kil* a török nyelvterületnek aránylag csak kis részén fordul elő és csak olyan török népek nyelvében, amelyek közvetlenül érintkeznek az irániakkal, az első lehetőségnek nem sok valószínűsége van.

¹ Ezt a jelentést ZOLOTSZICKIJ művének (Корневой чувашско-русский словарь. Казань, 1875.) az egyes fogalmi koroket tárgyaló részében (123–4) közli. A szótári részben nála is csak a 'дом' jelentés szerepel.

² ZOLOTSZICKIJ i. m. 123. 31. jegyz. megadott magyarázata, amely szerint a csuvas *kil* 'ház' a csuvas *kil*- 'jönni' ige származéka, és eredeti jelentése 'menedék', inkább népetimológia, mint módszeres szövejtés.

OGUROK ES TÜRKÖK KAZÁRIÁBAN

A kelet-európai népvándorlás kori történelem egyik legjobban ismert fejezete az ogur—bolgár népek megérkezése keletről, a Kaukázustól északra levő vidékre és a Pontus környékére, i. sz. 463 táján, egy évtizeddel Attila halála után. Ugyanilyen jól ismert tény az is, hogy mintegy fél évszázaddal később (508) szabir törzsek követték az ogurokat, akik a Volga torkolatvidéke és a Kaukázus között telepedtek meg, a későbbi Kazária központi területén. Újabb fél évszázad múlva, 557 és 567 között az uar-choniták (avarok) törzsei vonultak át a Kaukázustól északra levő és a pontusi területeken.

Az ogurok 463. évi megérkezése után azonban a legnagyobb eseménynek a nyugati türk kagán kaukázusi hadjárata bizonyult. 567-ben jelentek meg a kagán csapatai a Kaukázus közelében, s ettől kezdve egészen 963-ig a nyugati türkök, pontosabban kazár nevű törzsük uralkodott a Volga, a Don és a Kaukázus által bezárt területen, sőt időnként a Dontól nyugatra és a Volga környékén levő országokon (burtászok, volgai bolgárok, baskírok) is.

A türkök megérkezését követő eseményekről nem rendelkezünk részletes értesülésekkel. Annyit azonban tudunk, hogy a kubáni onogurok és a velük szomszédos alánok megkísérelték az ellenállást a türkökkel szemben, de vereséget szenvedtek. Erről Turxathos, a nyugati türkök Türk (kínai Tu-li, ókínai tou-liuk) törzscsoportjának sadja beszélt kérkedéssel és fenyegetőzve a bizánci követeknek, akik 576-ban találkoztak vele. Ugyanez lett azonban a sorsa a Volga alsó folyásától nyugatra élő oguroknak, valamint az utigurok töredékeinek is, amint azt az 569—571. évi bizánci követség jelentéséből látjuk. 576-ban, Bosporos bevételekor, mindenesetre az egész Kaspi-tenger és Pontusz közötti terület türk fennhatóság alá került.

Felmerül azonban természetesen a kérdés, hogy mindezek az adatok kapcsolatba hozhatók-e legfontosabb steppei forráscsoportunkkal, a kínai tudósításokkal. A válasz e kérdésre csak 1899-ben látszott először lehetségesnek, amikor F. Hirth híres *Nachwort*-jában közzétette a Szuj-dinasztia (i. sz. 581—618) évkönyveinek (*Szuj-su*, 84. fejezet) egy fontos tudósítását a hatalmas t'ie-lő törzsszövetségről. A türk és ujgur időkben ugyanis a kínaiak három fejezetben tárgyalják a belső-ázsiai török népek történetét: egy fejezetben a t'ie-lőkről, egy másikban a keleti (északi) és egy harmadikban a nyugati türkökről tudósítanak. A *Szuj-su* t'ie-lő tudósítása egy sor t'ie-lő törzscsoport leírását tartalmazza, amelyek közül a legkeletibb a keleti türkök szomszéd-

ságában élő oguz-ujgur (a türk feliratokban : Toquz-oguz) csoport. Más t'ie-lő törzsek a lista szerint a Tiensanban, ismét mások pedig az Altajtól délnyugatra, valamint a Balhas-tótól keletre, továbbá a Szir-Darjától északra, s végül a Bizánci Birodalom közelében élnek. Az utóbbi törzscsoport tagjai között szerepel az A-lan név is, amely nyilvánvalóan a kaukázusi alánokra vonatkozik. Ezt természetesen Hirth maga is felismerte, sőt arra is gondolt, hogy a többi itt felsorolt törzsek nevei között az onoguroké és a bolgároké is megtalálható. Hirth azonban nem volt kínai nyelvtörténész, s az ő korában még az arra hivatottak is meglehetősen az elején tartottak a kínai nyelvtörténeti kutatásoknak. Így azok a magyarázatok, amelyeket Hirth a kaukázusi t'ie-lő csoport egyes törzseinek kínai neveihez fűzött, sem Hirth kortársainak körében, sem az újabb kutatóknál nem találtak helyeslésre.

Nagyobb baj volt azonban ennél, hogy Hirth fel sem vetette azt a kérdést, hogy milyen viszonyban voltak az európai t'ie-lő törzsek az európai nyugati türkökkel, pontosabban a kazárokkal. Ennek az oka pedig az volt, hogy — bár a t'ie-lők és a türkök megkülönböztetése mind a Szuj-, mind pedig a T'ang-évkönyvekben tökéletesen világos — szinte minden kutató elfogadta (sokan még ma is tartják) azt a gondolatot, amelyet még V. Thomsen vetett fel 1896-ban, s amely szerint a t'ie-lők neve megvan a keleti türkök egyik szárnyát jelölő Tölisz névben. Az utóbbit jól ismerjük a türk feliratokból, mint a Tardus (a másik szárny törzseinek összefoglaló neve) párját. Hirth még megtoldotta ezt a feltevést azzal a merész magyarázattal, hogy a tardusok neve a kínaiaknál feljegyzett t'ie-lő törzs, a Szie Jen-t'o nevével azonos. Így a két kiváló tudós, Thomsen és Hirth végeredményben olyan magyarázatot adtak elő, amelyek szerint a türkök mindkét törzscsoportját oguz-ujgur törzsek alkották, holott a kínai források világos leírásai szerint a türkök nem voltak azonosak az oguz-ujgurokkal. Még nagyobb azonban a zavar, ha a t'ie-lők nyugati csoportjaiban is töliszeket és tardusokat keresünk. Végül elfogadhatatlan mindkét magyarázat nyelvi szempontból is. Ma ugyanis már tudjuk, hogy a t'ie-lők korábbi kínai neve egy eredeti *tigliget* tükröz, amely egy még korábbi *ting-lingre* megy vissza. Talán ez volt az oka annak, hogy Thomsen később maga is feladta magyarázatát azzal, hogy 1924-ben kiadott munkájában már nem *töliszekről*, hanem *töliszekről* és *tardusokról* beszél, és nem tesz említést többé a korábbi t'ie-lő magyarázatról. A rovásírás olvasási lehetőségei ugyanis nemcsak a tölisz, hanem a tölis vagy tülis olvasását is megengedik, s így a régi *ting-ling* ~ *tig-lig* ~ *tie-lő* név és a *tülis* közötti hangalakbeli egyezés is végleg eltűnik.

Mind történeti, mind pedig földrajzi szempontból világos ezzel szemben, hogy a keleti türkök nem voltak oguz-ujgurok, és — ami most bennünket érdekel — semmi kapcsolatban sem voltak Kelet-Európával. A t'ie-lők végső fokon a ting-ling törzsszövetségnek voltak a közvetlen utódai, amely már a hiung-nu kor elején, az i. e. 3. században szerepel a kínaiaknál, s amelynek

a sorsa egészen a türk időkig követhető forrásainkban. Minthogy továbbá sem az európai türkök (kazárok), sem pedig az európai t'ie-lök semmilyen kapcsolatban nem voltak a keleti törökökkel, nincs okunk arra, hogy a keleti türkök kelet-európai szerepéről beszéljünk.

Ahhoz azonban, hogy a feltevést a t'ie-lök, valamint az ogurok azonoságáról szilárdabb alapokra helyezhessük, először tisztáznunk kell a *Szu-j-su* t'ie-lő tudósításának kronológiáját és történeti háttérét. Az első kérdés, amely itt felmerült az, hogy a t'ie-lő keleti törzscsoportjai 546-ban, az európai t'ie-lő törzscsoportok pedig 567-ben elvesztették önállóságukat. Magyarázatra szorul tehát, hogy miért szerepelnek a *Szu-j-su* tudósításában mind a keleti, mind pedig az európai t'ie-lő csoportok önálló népként.

A keleti t'ie-lök leverése után a türkök szomszédságában élő t'ie-lő törzsek a keleti türk törzsszövetség szerves részeivé váltak. Minthogy a türkök és az oguzok nyelvileg azonosak voltak, az egységet igen szorosnak kell gondolnunk. Úgy látszik azonban, hogy az oguzokból nem veszett ki a teljes önállóság emléke. Cs'ang-szun Seng, a híres kínai hadvezér és államférfi, a türköknek a kínai határvidék ellen 582-ben végrehajtott portyája idején már azt az álhírt terjesztette, hogy a türköket rövidesen a lázadó t'ie-lök támadása fogja érni. Jellemző a türkök és az oguz-ujgurok közötti viszonyra, hogy ez az álhír már magában is elegendő volt arra, hogy a türköket csapataik visszavonására bírja. A továbbiakban a kínaiak még tudatosabban igyekeztek bevonni politikájukba a t'ie-löket. Ezt nagyban megkönnyítette a keleti és nyugati türk birodalom végleges szétválása 582-ben, továbbá, hogy 587-ben a keleti türk törzsek két szárnya is önállósult és egymás ellen fordult. Ez azt jelentette, hogy Tüli kagán (588—608) nemcsak Tardu nyugati türk kagánnal (576—603), hanem Tulan kagánnal (588—599), a másik keleti türk szárny uralkodójával is ellenséges viszonyban volt. A türk széthúzás még erősebben Cs'ang-szun Seng malmára hajtotta a vizet.

599-ben Tulan kagánt emberei megölték. Minthogy Tüli kagán kevéssel előbb a kínaiaknak hódolt, és a kínai határvidékre költözött, egy pillanatra lehetségesnek látszott, hogy Tardu nyugati türk kagán a saját uralma alatt egyesítheti a nyugati és keleti türköket. De már 600-ban súlyos vereség éri a kínai határvidéken, úgyhogy a t'ie-lő törzsek, kihasználva a zavart, szétszóródnak. 601-ben folytatódnak a türk támadások, de folytatódik a t'ie-lő törzsek lázadása is. Cs'ang-szun Seng 602-ben felveszi a kapcsolatot a t'ie-lökökkel, hogy a birodalom mellé állítsa őket. 603-ban a lázadó t'ie-lő törzsek Ni-li nyugati türk kagánra mérnek súlyos csapást, majd kitör a keleti oguz-ujgur törzsek nagy lázadása, amelyben tíz törzs vesz részt. Ez a törzscsoport a kínaiaknak szándékozik meghódolni. A helyzet reménytelenné válik Tardu kagán számára. Emberei szétfutnak, az egykor oly hatalmas uralkodó pedig kénytelen a t'u-jü-hunok területére menekülni, ahol végleg eltűnik. Cs'ang-szun Seng politikája ekkor arat teljes diadalt.

Cs'u-lo nyugati türk kagán (603–611) nehéz helyzetben veszi át Tardu örökségét. Fél a legerősebb t'ie-lö törzs lázadásától, és hogy megelőzze azt, összegyűjt több mint 100 Szie Yen-t'o vezető embert, s mindannyiukat megöleti. Szerencsétlen tette azonban még nagyobb bonyodalmak forrásává válik. Ettől (605) kezdve teljes erővel folyik a t'ie-lö törzsek általános lázadása. Cs'u-lo szembeszáll a lázadókkal, de súlyos vereséget szenved. Közben a kínaiak a másik nyugati türk részkagánt támogatják ellene, és egyre világosabbá teszik előtte, hogy nem kerülheti el a hódolást. Erre 611-ben került sor, amikor Cs'u-lo menekülni kényszerül, s végül is a kínai hódoltságban húzódik meg. A türkök ellenőrzése ekkor teljesen meglazul a belső-ázsiai országok felett. Elérkezett az idő a kínai gyarmatosításra.

A nyugati hódítás és gyarmatosítás terén 607-ben történik a döntő jelentőségű esemény. Ekkor ugyanis Jang-ti (606–617), az új császár, P'ej-kü bízta meg a régi és igen élénk kanszui kereskedelmi forgalom ellenőrzésével. P'ej-kü ugyanazt a politikát kívánta folytatni a barbárokkal szemben, mint korábban Cs'ang-szun Seng. Ő azonban még következetesebben és színteljes gátlástalansággal érvényesítette a megtévesztés és félrevezetés, a megosztás és intrikák politikáját, és nem riadt vissza a fondorlatos politikai gyilkosságok eszközétől sem. Sok tekintetben Machiavelli elődje volt. Végső céljának, a Tarih-medence városállamainak, valamint a nyugati országok meghódításának minden más célkitűzést alárendelt. Ebben annál inkább is meg nem szűnő buzgalommal és odaadással járt el, mert hiszen jól tudta, hogy Jang-ti császár maga is a távoli országok meghódítását tervezi, s így készen fedezte hűséges tisztviselője minden cselekedetét.

P'ej-kü 607-ben és az azt követő évek során a felderítő munkát tartotta a legfontosabbnak. Kanszuba nagy számmal érkeztek kereskedők és követek, s így bőséges alkalma volt, hogy a nyugati országok képviselőit elbűvölje a szívélyes vendéglátással, amely minden elképzelhető kívánságra tekintettel volt. Ugyanakkor a követek jóindulatának megnyerése után kihallgatta őket, és minden lehetséges tájékoztatást beszerzett tőlük országaik természeti adottságairól, politikai szervezetükről és minden más viszonyukról. Így készítette el még ugyanabban az évben (607) *Szi jü t'u ki* című művét három fejezetben. A mű 44 nyugati ország leírását tartalmazta. Bár P'ej-kü célkitűzése erkölcsi szempontból nem állt erős lábakon, nem kétséges, hogy e munkájával akarva, nem akarva a tudománynak is igen fontos szolgálatot tett — annak ellenére, hogy eredeti formájában a *Képek és tudósítások a nyugati országokról* nem maradt ránk. Általánosan elfogadott ugyanis jelenleg is az a vélemény, hogy az elveszett mű lényegében azonos a Szuj-dinasztia évkönyveinek a nyugati országokról szóló leírásával.

A császár elragadtatással fogadta a mű bemutatását, s még nagyobbra nőttek szemében P'ej-kü érdemei, amikor ugyanabban az esztendőben (607), amikor a Heng-sanon (az öt szent hegy egyike Észak-Kínában) vallásos

rítusokat hajtott végre, tíz barbár ország követei jelentek meg előtte, hogy hódoljanak neki. Ez alkalommal jelentek meg először, amint a *Szui-sunak* a t'ie-lökről szóló fejezetéből értesülünk, a t'ie-lö követek is az Udvarban, hogy azután megszakítás nélkül küldjék követeket és hódolatukat a császárnak. P'ej-kü tehát eredményesen működött, s nem maradtak el számára az újabb kinevezések és kitüntetések sem.

A *Szui-su* t'ie-lö fejezetében, amelynek Hirth csak kivonatos összefoglalását adta, a tudósítás végén szó van a 607. évi t'ie-lö küldöttségről, valamint előbb a t'ie-lök 605. évi lázadását követő eseményekről is. Ez félreérthetetlen utalás arra, hogy a tudósítás tartalma azoktól a t'ie-lö követektől származik, akik 607-ben jelentek meg a császárnál a Heng-sanon bemutatott áldozat idején. Ez megmagyarázza, hogy a leírás kínai szempontból látszólag teljesen elméleti értékű részleteket is tartalmaz, mert azokra a t'ie-lö csoportokra is kiterjed, amelyek Kínától óriási távolságra, a bizánciak kaukázusi határainál éltek, és a gyakorlati politika szempontjából elérhetetlenek voltak. A t'ie-lö követek ugyanis, és egyedül csak ők, nemcsak a belső-ázsiai t'ie-lö csoportokról tudtak, hanem ismerték az egész hatalmas törzsszövetség többi csoportjainak helyzetét is. Mindebben nyilvánvalóan P'ej-kü széles körű érdeklődése jut kifejezésre. Életrajzírójának feljegyzéséből is tudjuk ugyanis, hogy P'ej-kü, bár sohasem jutott el oda, irt Indiáról és Fu-linről is.

P'ej-kü, illetőleg a *Szui-su* 607. évi tudósítása tökéletes összhangban van nyugati forrásainkkal is. A t'ie-lök lázadásának a nyugati, európai törzsekre való áttérjedése ugyanis világosan mutatja, hogy ebben az időben egy jelentős erőkből álló törzscsoport visszanyerte önállóságát a kazárokkal szemben a Kaukázustól északra, sőt kiterjesztette fennhatóságát a kaukázusi alánok népére is. Bizánci forrásainkból tudjuk, hogy ez a nép, amely a megadott időben visszanyerte önállóságát Kazáriában, az onogur-bolgárok népe volt, amely a 610-es évektől nem volt többé a kazárok vazallusa, hanem bizánci irányú politikát folytatott. Bosporos városának nyugati türk ostroma (596) óta tehát nagyot változott a helyzet a Kubán folyó vidékén. Az onoguroknak, amint szintén nyugati forrásokból tudjuk, 650 tájáig sikerült fenntartaniok kubáni birodalmukat.

650 táján a kazárok ismét megerősödtek, s lázadásuk hatására felbomlott a kubáni bolgár birodalom. Egyes onogur-bolgár törzscsoportok kazár fennhatóság alatt a Kubán vidékén maradtak. Más onogur törzsek alán törzsek kíséretében a Donyec vidékére költöztek, ahol a szaltovo-majaki régészeti kultúra megalapítói lettek. Ismét más onogur-bolgár törzsek a Volga-könyök vidéke felé vonultak, ahol a VIII. század közepe után alkottak jelentős nomád birodalmat. További fontos kubáni onogur-bolgár kötelékek előbb az Al-Duna vidékére, majd onnan 680-ban a későbbi dunai bolgár területre vonultak.

Herakleios török szövetségesei

1. Herakleios császár harmadik perzsa hadjárata (626—628.) idején a kazárokkal is szövetséget kötött. A császár a perzsa fennhatóság alatt álló örmény területen, valamint Grúzián és Azerbejdzsánon keresztül igyekezett behatolni Perzsiába. Közben Tiflisz falai alatt¹ személyesen is találkozott a szövetséges török vezérrel, akinek a segítség fejében leánya, Eudokia kezét ígérte oda (Nikephoros, ed. DE BOOR 16₁₃₋₅). A találkozóról igen nagy számú bizánci, sémi (szír és arab), örmény és grúz forrás emlékezik meg. Ezeknek a forrásoknak összegyűjtése és egybevetése részben megtörtént ugyan,² néhány hozzájuk fűződő alapvető kérdés azonban még mindig tisztázatlan. Így mindeztideig megmagyarázatlan a forrásokban említett török kagán neve, és azt sem tudjuk, hogy melyik török nép birodalmához tartoztak Herakleios török szövetségesei. Ennek a két kérdésnek a tisztázása nemcsak a nyugati törökség korai történelmének szempontjából rendkívül fontos, de tanulságokkal szolgál a magyar őstörténet számára is.

A tifliszi találkozóhoz résztvevő török uralkodó a legjobban értesült forrás, Moses Kałankatvac'i X. századi örmény író tudósítása (ed. ŠAHNAZAREAN I, 239, > Kirakos, ed. Velence, 1865. 98_{pa-mult.}) szerint *Jebu xak'an* kazár kagán volt, *Észak Királyának* helyettese (i. kiad. I, 248₂₀), aki az Északi Birodalomban a második legmagasabb rangot viselte. Majdnem pontosan ugyanezt olvassuk Theophanesnél (ed. DE BOOR 316₂) is: *σὺν τῷ ἐκπρωτῷ στρατηγῷ Ζυβήλῃ, δευτέρῳ ὄντι τοῦ Χαγάρων τῇ ἀξίᾳ*, itt azonban *Ziebel* (= örmény *Jebu*) a „kazárnak nevezett keleti türkök“ (i. kiad. 315₁₅₋₆: *τοὺς Τούρκους ἐκ τῆς ἐσῆας, οὓς Χάραεις ὀνομάζουσιν*) hadvezére. Nikephoros (i. kiad. 15₂₁), aki ebben az esetben — úgy látszik — nem Theophanes forrását használja, a kagán nevét nem említi. Nála Herakleios szövetségese a „türkök ura“: *πρὸς τὸν Τούρκων κύριον*. Nikephorosnak a Herakleios dinasztikus házassági ajánlatáról szóló tudósítását Michael Syrus (ed. CHABOT IV, 409) is megerősíti. Michael azt mondja, hogy Herakleios a kazárok kagánjának tette ezt az ajánlatot. Herakleios török megsegítői Eutychius arab krónikájában (ed. CHEIKHO, pars posterior 2₁₃: *chazarun*: perzsa forrásra mutató perzsa többes) is a kazárokl. A Grúz Krónika³ viszont Herakleios szövetségeseit *Jibyo* „nyugati türk“-jeiben jelöli meg. *Jebu xak'an* nevének eredeti hangalakja az örmény, grúz és bizánci változatokból ítélve *J/ǰ/ǰebyu qayan* lehetett. A bizánci változatban tehát a Z kazár j-nek felel meg. A *-(by)u* végződés a görögben szokatlan, Theophanes ezért a bibliai eredetű *-(β)ηλ*-t használja helyette (vö. még MORAVCSIK GYULA, A magyar szentkorona görög feliratai: AkNyelvÉrt. XXV/5, 30). Ugyanezt a méltóságnévet több forrás a nyugati

¹ Herakleios harmadik perzsa hadjáratát földrajzi szempontból A. MANANDJAN (Византийский Временник XXVIII [1950.], 146—53) tárgyalja. Vö. még V. MINORSKY „Tiflis“ című cikkét az EnzIsl.-ban (IV, 815).

² Ez elsősorban E. GERLAND (Byzantinische Zeitschr. III [1894.], 330—73) érdeme. GERLAND kronológiai hibáit N. H. BAYNES (ByzZschr. XXI [1912.], 110—28) javította ki. BAYNES kronológiáját fogadja el G. OSTROGORSKY, Gesch. des byzantinischen Reiches. München, 1940. 52—63; R. GROSSSET, Histoire de l'Arménie. Paris, 1947. 273—6; C. W. PREVITÉ-ORTON, The Shorter Cambridge Mediaeval History I. Cambridge, 1952. 206—8. Vö. még CH. DIEHL—G. MARÇAIS, Le monde oriental de 395 à 1081 (Histoire générale. G. GLOTZ, Histoire du moyen âge III). Paris, 1936. 145—51 (DIEHL).

³ A Grúz Krónika egyes szövegváltozataiban található névalakokat illetőleg vö. C. TOUMANOFF: Le Muséon LXV, 3—4 (1952.), 200. 7. jegyz.

türköknél jegyezte fel, mégpedig a *Ziέβηλ*-hez igen közel álló formában: arab írásos (< pehlevi) *(Sin)jibu*, pehlevi *(Sin)jēpik* (vö. J. MARQUART, A catalogue of the provincial capitals of Ērānshahr: *Analecta Orientalia* 3. Roma, 1931. 10. 38), bizánci *(Σιλ)ζίβουλος*, *(Σπαρ)ζενγοῦν* (vö. MORAVCSIK, *ByzTure*. II, 120, 234, 246). Ezek a bizánci alakok szintén görögös végződést kaptak: az *-ονν* végződés közönséges a görögben, a *-βουλος* elem pedig összetett nevek igen gyakori második eleme, bár lehet, hogy itt is bibliai hatásról (vö. a *Βεελζεβούλ* nevet) van szó.

A kazár *jəbyu* a többi török nyelvekben használatos *yabyu* méltóságnév megfelelője: keleti türk, nyugati oguz (Ibn Fadlān) *yabyu* ~ nyugati türk *jəbyu* (vö. LIGETI LAJOS: MNy. XLII, 10, 16) ~ karluk *ja(e)byu*- (Bibl. Geogr. Arab. VI, 16_a). Feltűnő itt a k. türk *ya* ~ ny. türk *jə*- ~ karluk *ja(e)* ~ kazár *jə*- megfelelés. A kazár *jəbyu* azonban a nyugati türk uralom (vö. alább) idejéből való átvétel is lehet.

Jebgu kagán családi viszonyairól Moses Kalānkatvacínál találunk néhány igen figyelemreméltó adatot: Jebgu kagán fia a hadjárat során sokat szereplő királyfi (i. kiad. I, 270₅, 274₂₃), *Šat'* (= török *šad*) volt.¹ Mint-hogy más helyen (i. kiad. I, 250₁₋₂) Moses *Šat'*-ot Észak Királya unokatestvérének mondja, Jebgu kagán és Észak Királya Moses tudósításainak értelmében testvérek voltak. Észak Királya Mosesnél egy alkalommal (i. kiad. I, 284₁₈) az *Észak Katsai*-ja nevet viseli.

Az itt közölt adatok némelyikével már többször is foglalkoztak, megítélésükben azonban erősen eltérnek a vélemények. Különösen a forrásokban említett *türk* és *kazár* nevek értelmezése vitatott. Menandros (Exc. de leg. ed. DE BOOR I, 474₂₈₋₉) megmondja ugyan, hogy a türkök hatalma nyugaton még 581-ben is a Krím félszigetig terjedt (A. VASILIEV, *The Goths in the Crimea*. Cambridge Mass., 1936. 74), a VII. században már igen hézagos bizánci forrásokból azonban nem állapítható meg, hogy a kazárok és a nyugati türkök között 626–628. táján is függőségi viszony volt-e. Kérdés tehát, hogy a kazárok 626–628. táján is türk kötelékekben harcoltak-e, vagy pedig csak a korábbi függőségi viszony következtében viselik a *türk* nevet; s kérdés az is, hogy Észak Királyát és Jebgu kagánt a kínaiaknál és bizánciaknál leírt nyugati türk fejedelmek vagy pedig a kazár uralkodók közé kell-e sorolnunk.

Jebgu kagánt régebben, elsősorban Theophanes tudósítása alapján kazár fejedelmnek szokták tartani. J. MARQUART (Streifzüge 394, 401, 430, 498) azonban, arra való hivatkozással, hogy Jebgu kagán neve a nyugati türk fejedelmek méltóságnevével, a „*Yabyu qayan*”-nal egyezik, Jebgu kagánt a kínai forrásokból jól ismert *Ton jəbyu qayan*² (616. előtt–630.) nyugati

¹ A kazár *šad* Mosesnél (i. kiad. II, 73₉) egy alkalommal a *šat' qazr* ('kazár *šad*': a szavak őrmény sorrendben vannak) néven szerepel. K. PATKANEAN (История Агван Монарха Карагантваци. Sanktpeterb. 1861. 208–9, 212), MINORSKY (Hudūd 411, 1. jegyz.) és MARQUART (Wehr- und Arang. Leiden, 1938. 142. 3. jegyz.) nem vették észre, hogy a Mosesnél más helyeken (I. 394₁₆, 396₂₀, 400₁₅) szereplő *Čat' qazr* (MINORSKY, PATKANEAN), illetőleg *Kat' qazr* (MARQUART) nevek ugyanennek a névnek a paleográfiaiag könnyen magyarázható romlott változatai.

² A *Ton* (vö. CHAVANNES, Doc. 24, 1. jegyz.) igen gyakran (vö. például Mahr-namag, ed. F. W. K. MÜLLER 9) fordul elő mint összetett nevek egyik eleme, így a *Ton Yuquq* névben is (CHAVANNES, Doc. 377 más *Yuquq* nevű méltóságviselőket is említ). Ugyanezt a nevet a tibetiek *Ton yabzo khaqan* formában említik (BACOT—THOMAS—TOUSSAINT, Documents de Touen-houang. Paris, 1940–1946. 38–9).

türk kagánnal azonosította. E. CHAVANNES (Documents 255) a nyugati türkök történetéről szóló fejtegetéseiben helyteleníti MARQUART magyarázatát. Szerinte az *Észak Királya* név Mosesnél a kazár kagánt, a *Jebu хаk'an* pedig a rangban második kazár fejedelmet jelöli. J. KULAKOVSKIJ (История Византии III. Киев, 1915. 57–91) részben a MARQUARTÉVAL egyező nézetten van: Jebgu kagán szerinte is Ton jebgu kagánnal azonos. Ő azonban MARQUARTTAL szemben *Észak Királya*-nak személyével is foglalkozik, aki szerinte a nyugati türkökön is uralkodó keleti türk kagán volna. E magyarázat szembe-tűnő gyengéje az, hogy Ton jebgu kagán nem volt *Hie-li* keleti türk kagán alattvalója, sőt uralmának nagy része *Hie-li* kagánnal való harcokban telt el (vö. CHAVANNES i. m. 24–5, 52–3). — Élete vége felé MARQUART (Ujb. IX [1929.], 100–1) is foglalkozott az örmény *Észak Királya* és *Észak Katsai*-ja nevekhez fűződő kérdésekkel. Minthogy Ton jebgu kagán, vagyis szerinte Jebgu kagán a kínai császár névleges alattvalója volt, annak a nézetének ad kifejezést, hogy az *Észak Királya* és az *Észak Katsai*-ja neveket a kínai császárra kell vonatkoztatnunk. MARQUART még egy bonyolult kettős emendációval is megtoldja magyarázatát: mivel Theophylaktos Simokattes szerint a kínai császár címe *Taišav*: 'vιός θεοῦ', az utóbbinak és az örmény *Katsai*-nak a kontaminációjából a *Tansai eredeti alakot következett ki.¹ Ez szerinte a kínai *t'ien-c'i* 'Ég Fia' (a kínai császárok szokásos címe) szavak átírása volna. Amint majd alább látni fogjuk, ennek a magyarázatnak minden részlete elhibázott. Az örmény és kínai adatok sok fontos új megfigyelést is tartalmazó egybevetését M. I. ARTAMONOV szovjet kutató adta elő a kazárok legrégibb történetéről szóló munkájában (Очерки древнейшей истории хазар. Ленинград, 1936. 69–78). ARTAMONOV szerint Jebgu kagán a kazárok uralkodója volt, *Észak Királya* pedig Ton jebgu kagánnal azonos.

2. Nézetem szerint e bonyolult kérdések megoldásához a legjobb kiindulópontot a *Katsai* „név” magyarázata szolgáltatja. Sémi filológiai szempontból Moses Kalankatvac'i munkájának egyik érdekessége az, hogy a szerző lépten-nyomon hivatkozás nélküli ószövegségi idézeteket használ. Így korának bírodalmait Dániel (11. fej.) apokalipszisést utánozva az *Észak* (törökök), *Dél* (a kalifátus), *Kelet* (Perzsia) és *Nyugat* (Bizánc) néven emlegeti (II, 27). Idézi (uo.) Dániel (8₅) szavait „Nyugat Keeskebákja”-ról is (héber szöveg sefir ha-izzim; LXX: τράγος, magyar fordítás *kecskebák*; örmény *k'oš* [*<* török *qoç* *>* magyar *kos*]), amely Dánielnél Nagy Sándorra, nála pedig Bizánra vonatkozik. Az északi nomádok örményországi betöréseinek leírásában (II, 36) Ezechielnék (38–9. fej.) Góg és Mágóg népéről szóló prófécijából vesz képeket. Így jár el a *katsai* esetében is. A *katsai* (*<* szír *kads(a)* *<* görög *χάδος* *~* óhéber *kad* [*~* magyar *küd*], vö. HÜBSCHMANN, AGr. 306) jelentése ugyanis az örményben 'katlan', s Jeremiásnak (I₁₃) az északi népekre vonatkozó prófécijából származik (héber *sir nāfūah mippene šāfōnā*; LXX: *λέβητα ἐποκαιόμενον, καὶ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἀπὸ πρόσωπον βορρᾶ*; magyar fordítás: „forró fazék, amelynek szája észak felől van”; az örmény fordításban *katsai yerandan*). Jeremiásnál ez a látomás az északi népek küszöbön álló támadására vonatkozik. Moses Észak Királyára viszi át a képet („Észak

¹ Ugyanezt a magyarázatot MARQUART az A. BAUER-féle Hippolytos-kiadáshoz (Leipzig, 1929. 468) írt jegyzeteiben is közli. A *katsai* szóban SAHNAZAREAN (i. m. 94. 146. jegyz.) is tulajdonnevet keresett. PATKANEAN (i. m. 338) szerint a *katsai*-nak valamilyen barbár nyelven 'király' lehetett a jelentése.

Katlana“). A *Katsai*-t tehát a MARQUART-féle *Tansai-jal együtt törölnünk kell a török uralkodók nomenclaturájából.¹

Moseshez hasonlóan jár el a Grúz Krónika (vö. M.-F. BROSSET, *Histoire de la Géorgie* I. S.-Pétersbourg, 1849. 226; I/2: Add. et éclairc. uo. 1851. 46) szerzője is, aki elmondja, hogy mikor a Tiflisz alatt táborozó Herakleioszt a fellegvár parancsnoka a várfokról csúfolkodva *Bakkecské*-nek nevezte, Herakleios Dániel könyvét ütötte fel, ahol az előbb idézett (8.) fejezet szerint „Nyugat Kecskebakja“ (Nagy Sándor) legyőzi „Kelet Kosá“-t (Perzsia). Ez a történet azonban nem feltétlenül a krónikás szellemeskedésének szülötte. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a bizánci császárok számára mindig kísértő lehetőség volt a „Nyugat Kecskebakja“-nak az önmagukra vonatkoztatása, s hogy ez különösen érvényes Herakleios esetében, aki Theophanes, Georgios Pisides és Sebeos szerint minden cselekedetét vallásos mezbe igyekezett öltöztetni, s hogy Theophanes szerint (i. kiad. 308₁₅₋₈) Herakleios például egy másik esetben is a találmányra felütött biblia alapján döntötte el, hogy mit kell cselekednie.

Észak Királya egyébként a Mosesnél található családi vonatkozású adatok miatt sem lehetett azonos a kínai császárral: Jebgu kagán nem volt T'ai-cung (627–649.) kínai császár testvére, és a kazár sad sem volt a kínai császár unokatestvére. Ugyanezt mondhatjuk KULAKOVSKIJ-nak Észak Királya és a keleti türk kagán azonosságát hangoztató elméletével kapcsolatban is.²

3. Észak Királya allegorikus nevének („Katlan“) tisztázása után a többi adat megmagyarázása nem jelent nagyobb nehézséget. A fent (319) összeállított adatok világosan mutatják, hogy Jebgu kagán a kazárok legfőbb uralkodója volt, de csak a második rangot viselte testvérenek, Észak Királynak birodalmában. A Mosesnél szereplő örmény *Észak Királya* nevet Herakleios örmény életrajzírója, Sebeos és Ptolemaios örmény átdolgozója, Pseudo-Moses Xorenac'i magyarázzák meg, akik az *Észak Királya* nevet félreértetetlenül a kazárok keleti szomszédságában, a Volgától keletre levő türk birodalomra vonatkoztatják.³ Az *Észak Királya* név tehát, mint ahogy már ARTAMONOV is feltette, Ton jebgu nyugati türk kagánt jelöli. A türk fennhatóság tehát 626–628. idején is kiterjedt a kazárokra.

Sebeos Herakleios török szövetségeseiről is megemlékezik (vö. MARQUART: WZKM. XII [1898.], 191–2). Szövege azonban ezen a helyen nincsen rendben

¹ A *Tansai* névre nézve vö. J. A. BOODBERG: *Harvard Journ. of Asiatic Studies* III (1938.), 231; N. PIGULEVSKAJA, *Византия на путях в Индию*. Moskva, 1951. 210–1.

² T'ai-cung a kínai *Li* családból származott (vö. O. FRANKE, *Gesch. des Chin. Reiches* II, 337.); *Hie-li* apja *Cs'u-lo* keleti türk kagán (CHAVANNES i. m. 174. 5. jegyz.), Ton jebgu viszont *Tu-lou* nyugati türk kagán (uo. 3) volt. Eddig nem tudtuk, hogy a kazárok uralkodója Ton jebgu egyik testvére volt, és azt sem, hogy a kazár uralkodó a türk uralom idején szintén a *jebgu* nevet viselte.

³ Sebeos és Ps. Moses Xorenac'i idevonatkozó helyeit H. HÜBSCHMANN (*Arm.-Gramm.* 159) és MARQUART (*Streifzüge* 58–9) tárgyalja. Ptolemaios IX. századi arab átdolgozója, al Xuwarizmi (ed. MŽIK, N° 1600–1) szintén a törökök ázsiai területeivel azonosítja a két ptolemaiói Skythiát.

A türk birodalom felbomlás után író örmény és grúz szerzők az *Észak* megjelölést a kazároknak vitték át. 'Kazár' értelemben használja az *Észak* nevet a Ps. Moses-féle földrajz rövid változatának szerzője (vö. MARQUART uo.), Michael Syrus szír krónikájának örmény fordítója (*JournAsiat.* 1849. 316) és Szent Abo grúz Vitájának szerzője (vö. P. PEETERS: *Analecta Bollandiana* LIII [1934.], 25; a kazár kagán neve *rex Septentrionis*).

(vö. ARTAMONOV i. m. 69, 74; CHAVANNES i. m. 255, 3. jegyz.; W. B. HENNING: BSOAS. XIV/3 [1952.], 504, 3. jegyz.). A fejezetek megzavart sorrendje miatt Sebeos tudósításából nem derül ki, hogy a Herakleioszt megsegítő csapatok törökök vagy pedig örmény lázadók voltak-e. Annyi azonban Sebeos mai szövegéből is világos, hogy a szövetségesek fővezére a nyugati türk kagán volt, akinek területe itt a *Čenastan* ('Kína') néven szerepel. Ugyanezt a szóhasználatot a mohamedán forrásokból is ismerjük (vö. pl. a *Derbend-náme* régi arab forrásait). Később, Kašyarínál, a *Kína* (*Čin*) név már nem vonatkozik az egykor kínai fennhatóság alatt állt nyugati türk területekre, csak a Tarim-medence kínai városait foglalja magába.

Ezeket a megállapításokat más idevonatkozó adatokkal is támogathatjuk. Bár a kínaiak a nyugati türkök és a kazárok kapcsolatairól nem beszélnek, ők is közölnek néhány olyan adatot, amelyek fontosak az említett kérdések szempontjából. Így megtudjuk belőlük (CHAVANNES i. m. 25, 53, 256), hogy Ton Jëbgu kagán élete végén (627–630.) nem „jóságosan“, hanem kemény kézzel uralkodott, s hogy emiatt alattvalói meggyűlölték őt, sőt a karlukok fel is lázadtak ellene. A nyugati türk birodalom szempontjából végzetes belső zavarok után Ton Jëbgu kagánt 630-ban saját nagybátyja ölte meg. Ugyanezekről az eseményekről emlékezik meg Moses Kalankatvac'i (i. kiad. I, 284₁₈–285_{un.}) is, amikor elmondja, hogy a kazár sad 629. évi északakerbeidzsáni portyázása idején Észak Királya (Ton Jëbgu türk kagán) saját fiai ellen fordult, és „elkezdte ezerszeresen megtorolni a vétkeket“. Jëbgu kazár kagán ugyanakkor a sadhoz küldött üzenetében a halálról beszél, amely azért lesekeledik rá, mert őt meg nem illető uralomra tört. Ez világos célzás a Ton Jëbgu kagán elleni lázadásra. Úgy látszik azonban, Ton Jëbgu kagán keze gyorsabb volt: Nikephoros (i. kiad. 21₂₈–22₅) Herakleios 629. évi jeruzsálemi útjának említése előtt elmondja, hogy a császár ígéretéhez híven elküldte ugyan Eudokiát Ziebelnek, a házasságra azonban mégsem került sor, mert közben megérkezett Ziebel (Jëbgu kagán) halálhíre. Az örmény forrás és Nikephoros *σφαγή ἀνιόντο*-ja tehát pompásan kiegészítik egymást. A két forrás alapján Jëbgu kazár kagán halálának a dátuma: 629. Egy esztendő múlva, amint tudjuk, már Ton Jëbgu sem volt életben. A nyugati türk birodalom 630-ban bekövetkezett felbomlását a kazár hatalom megerősödése, majd a kubáni onogur-bolgár birodalom felbomlása követte (vö. MORAVCSIK: MNy. XXVI, 102–3).

Ha azonban Herakleios szövetségesei a nyugati türk kagán kazár alattvalói voltak, akkor Theophanes velük kapcsolatban használt „keleti türk“-je magyarázatra szorul. Őstörténeti irodalmunkban általánosan elfogadott magyarázat szerint (vö.: MORAVCSIK GYULA: KČSA. I, 157; NÉMETH GYULA, HonfKial. 201–2) ez a „keleti“ jelző itt nem a történelemből ismert keleti (orkhoni) türkőkre és nem is általánosságban a keleten lakó vagy keletről származó türkőkre vonatkozik, hanem a kazárokat egy másik türk néptől, a Bizáncban „nyugati türk“-nek nevezett magyaroktól különbözteti meg. Ezt az elmondottak után is helyesnek kell tartanunk: Theophanes 810. körül írt, amikor a Volgán túli türk birodalmak már régen felbomlottak, s az ő „keleti türk“-je valóban érthetetlen volna, ha az akkori kettős bizánci szóhasználat miatt ugyanúgy meg nem kellett volna különböztetni a kazárokat bizonyos „nyugati türk“-öktől, mint 626–628. táján a „nyugati türk“-nek (Grúz Krónika) nevezett kazárokat a keleteiktől.

A KORAI KAZÁR TÖRTÉNELEM FORRÁSAINAK KRITIKÁJÁHOZ

A korai kazár történelem forrásainak megítélése körül, ismételt erőfeszítések ellenére, még mindig igen nagy nehézségek mutatkoznak. A nehézségek fő oka — s ez ma már egyre világosabb — a soknyelvű forrásanyag filológiai feldolgozásának elégtelenségében rejlik. A források egy része, így a bizánci feljegyzések és az arab földrajzírók leírásai, jól ismertek és a történeti kutatás számára is hozzáférhetők, más részük azonban, közöttük például a fontos örmény források is, kevésbé ismertek és filológiai feldolgozásuk is csak részben történt meg.¹ Nem kétes tehát, hogy az egyébként meglehetősen nagy számú korai kazár tudósítás gyümölcsöző kritikai egybevetésére csak a különböző forráscsoportok egyenkénti feldolgozása, a hozzájuk fűződő nyelvi, irodalmi és történeti problémák egyenkénti vizsgálata után kerülhet sor. Ezen a téren még sok a tennivaló, de minden részletkérdés megoldása fontos lépést jelenthet a végső cél felé.

A kazár történelem kezdetei mohamedán források szerint jóval a VI. század előtti időkhöz, örmény és grúz források szerint pedig a II—III. századba, sőt egyenesen a bibliai időkhöz nyúlnak vissza. A kazár történelem legjobb ismerői azonban, közöttük W. BARTHOLD² is, e korábbi adatokat csaknem teljesen figyelmen kívül hagyva a 627. évet tekintik a kazár történelem megdönthetetlen hitelű forrásokból kimutatható kezdetének. Herakleios bizánci császár szövetségesei ugyanis 627-ben a perzsák ellen irányuló hadjárata alkalmával bizánci, örmény, grúz, szír és mohamedán források egybehangzó és egymástól teljesen független tanúsága szerint a kazárok voltak.³ Nem kétséges azonban az sem, hogy a kazárok e segítségnyújtás idején a nyugati türkök

¹ Ezeket a nehézségeket jól illusztrálja D. M. DUNLOP legutóbbi munkája (*The History of the Jewish Khazars*, Princeton 1954, különösen 3—34), amelyben a korai kazár történelem szinte minden kérdésére több megoldást is ajánl a szerző.

² *Enzyklopädie des Islam*, s. v. *Khazar*.

³ Vö. E. GERLAND: *Byzant. Zeitschr.* III (1894), 330—373. Az idevonatkozó örmény tudósításokkal N. H. BAYNES (*Byz. Zeitschr.* XXI, 1912, 110—128) és M. I. ARTAMONOV (*Очерки древнейшей истории хазар*, Leningrad 1936, 67—78) foglalkoztak; a hadjárat grúz forrásait legutóbb C. TOUMANOFF (*Le Muséon* LXV, 1952, 199—200) tárgyalta: igen sok szír és mohamedán forrást gyűjtött össze idevonatkozólag is КМОСКОВИЧ МИХАИЛ terjedelmes kéziratosa munkájában, amelynek részletes ismertetését az *Acta Orient. Hung.* IV (1954), 19—91. lapjain adtam.

fennhatósága alatt álltak. Az örmény Moses Kalankatvac'i (ed. Tiflis 160₇ 8 : „որ էր երկրորդ թագաւորութեանն նորա : aki országának második méltóságviselője volt”) és a bizánci Theophanes (ed. de Boor 316₂ : „δευτέρου ὄντι τοῦ Χαγάνου τῇ ἀξίᾳ”) ugyanis egymással szinte teljesen azonos fogalmazású tudósításaikban jelzik, hogy a kazár kagán a segítségnyújtás idején a második rangot viselte a nyugati türk birodalomban.⁴ Egy másik helyen Moses Kalankatvac'i (ed. Tiflis, 161₈₋₉) „Észak Királya”-nak nevezi a türk kagánt. Az „Észak Királya” kifejezés a Moses Khorenac'inak tulajdonított Földrajzban is a türk birodalom uralkodójának a címe, akinek országa, *T'urkastank'*, a Volgától keletre van, tehát nyilvánvalóan azonos a nyugati türk birodalommal.⁵

A legfontosabb idevonatkozó adat azonban Sebēosnál, Herakleios császár örmény életrajzírójánál található, aki a 606. és azt követő esztendőök eseményei során (vö. alább 114) szintén ismételtén az Oxusson túli nyugati türkök urát jelöli az „Északi vidékek királya” névvel⁶. Minthogy Sebēos 661 táján írt, s így nemcsak a nyugati türk birodalom fennállásának, hanem esetleg a 627. év eseményeinek is kortársa volt, nem kétes, hogy szavai itt különös súllyal esnek a latba. Fokozza Sebēos tudósításainak jelentőségét az is, hogy a korai kazár történelemre vonatkozó forrásaink, azokat sem kivéve, amelyek a középperzsa Khvatāy-námakból merítettek, Sebēos után legalább is másfél évszázaddal, tehát a nyugati türk birodalom felbomlását követő időkben keletkeztek, s hogy a bizánci források éppen a minket érdeklő VII. és VIII. századból csak igen hézagosan, későbbi kivonatokban maradtak ránk.

Sebēos tudósításainak felhasználását azonban nagymértékben megnehezíti, hogy nála a Kazária felől támadó nomádok nem a *kazár*, hanem a *t'etal* néven szerepelnek. Az utóbbi pedig Sebēosnál és néhány más örmény

⁴ Az idevonatkozó adatokkal behatóan foglalkoztam a Magyar Nyelv 1954. évi kötetében (XLIX, 319–323). Moses Kalankatvac'i szerint a kazár kagán a nyugati türk uralkodó örököse volt. Az „örökös” (յաշորդ) szó helyett PATKANEAN „наместник”-et fordított, s ebben követte MARKWART (Ung. Jahrb. IX, 100 : „Stellvertreter” ; magam az idézett helyen „helyettes”-t fordítottam) is. A „helyettes” azonban az „örökös” helyett pontatlanság, amely onnét adódott, hogy PATKANEAN (История Агван, 331) ismerte Ibn Hauqal-nak és Mas'ūdī-nak a kazárokról szóló tudósítását, amelyekben arról van szó, hogy a kazár másodkirály, a kagán beg az ügyek intézésében helyettese (خليفة) volt a főkirálynak.

⁵ Vö. Pseudo-Moses Khorenac'i „Földrajz”-ának rövid változatát (ed. J. SAINT-MARTIN, II, 356) és a hosszabb változatban ugyanazt a leírást (ed. SOUKRY, 27 ; vö. még MARKWART, Streifzüge, 58–9). — A korai örményországi arab hódítások krónikása, Levond (VIII. sz. vége) szintén használja az „Észak uralkodója” kifejezést (ed. Ezeanc', 132 : արքայն Հիւսիսոյ). Nála azonban „Észak uralkodója” már a kazár kagánnal azonos. Ez a szóhasználat Levond korában teljesen indokolt volt. 760 táján ugyanis végleg összeomlott a nyugati türk birodalom, s így a kazár kagán akkor már joggal kaphatta az „Észak uralkodója” nevet. Ugyancsak előfordul az „Észak királya, a kagán” kifejezés Moses Khorenac'i, Sebēos és a régibb örmény források alapján Michael Syrus örmény fordítójánál is (ed. Jerusalem, 1870, 315₁₀ : Թագաւորն Հիւսիսոյ իւրքան). „Észak királya” és a kazár uralkodó között azonban már nála sincs különbség : Herakleios szerinte „Észak királya”-nak ajánlja fel lányát, Eudokia kezét.

⁶ Vö. MARKWART, Streifzüge 58.

forrásban az Irán keleti szomszédságában lakó nagy nomád népek egyikét is jelöli.

A keleti *t'etal*ok nevéhez fűződő problémák látszólag nagyobb nehézségek nélkül megfejthetők. Ilyen nevű nagy nomád népről más forrásainkban ugyan nem történik említés, de az Irán keleti szomszédságában élő nomád népek közé tartoztak a *heftaliták* is, a *t'etal* név pedig erősen emlékeztet a *heftal*-ra: az eddigi szakirodalomban tehát általánosan elfogadott nézet az, hogy a *t'etal* név valamilyen módon a *heftal*-al függ össze.⁷ E szerint a magyarázat szerint is kivételnek tekinthető azonban az a néhány eset, amikor a *t'etal* világosan Kazáriából támadó nomádokat jelöl, tehát semmiképp nem vonatkoztatható az Irántól keletre élő *heftaliták*ra.

Ezek a magyarázatok azonban nemcsak a *t'etal* szókezdő *t*-jének kérdését hagyják nyitva, de a *t'etal* név állítólagos kettős használatát⁸ ('*heftalita* ~ *kazár*') sem magyarázzák meg kielégítő módon. Fokozza a zavarokat az is, hogy J. MARKWART, az örmény források s egyben a kazár történelem egyik legkiválóbb képviselőjét — bár Sebēos adatainak kivételes jelentőségét már pályája kezdetén felismerte — korai halála megakadályozta a nyugati türk és a régi kazár történelemre vonatkozó forrásadatok rendszeres feldolgozásában. Egy sokat idézett régibb értekezésében⁹ MARKWART Sebēos tudósításait is vizsgálat tárgyává tette ugyan, ennek a kísérletnek az idején azonban egyrészt a forrásanyag jelentékeny része még nem állt rendelkezésére, másrészt, amint majd látni fogjuk, az itt közölt magyarázatok alapötletei is elhibáztak voltak.

Az alábbiakban annak a kimutatását kíséreljük meg, hogy az örmény *t'etal*-vonatkozású adatok filológiai és történeti magyarázata nem ütközik leküzdhetetlen akadályokba, s hogy helyes felhasználásuk nagy mértékben viszi előre a nyugati türk, továbbá a *heftalita* és *kazár* történelemre vonatkozó ismereteinket.

•

I. A *t'etal* név etimológiai magyarázatára eddig kevés kísérlet történt. Az idevonatkozó megjegyzések főleg a név használatára vonatkoznak. MARKWART véleménye szerint a *t'etal* a *heftal* népnévnek a „kaukázusi *t*- praefixummal ellátott alakja” volna.¹⁰ Ennek az etimológiának az alapmotívuma, a *t*-

⁷ NOLDEKE, Tabari, 115. 2. jegyz.; K. B. Тревер: Советская Археология XXI, 1954, 140.

⁸ R. GHIRSHMAN (Les Chionites-Heptalites. Le Caire 1948, 125—128) MARKWART nyomán arra hivatkozik, hogy a kazároknál ugyanúgy megvolt a polyandria szokása, mint a *heftalitáknál*. Nem tekintve azonban, hogy MARKWART másodkézből és nem teljesen pontosan idézte Moses Kalankatvac'i megfelelő tudósítását (ed. Tiflis, 274), a kérdéses szövegrész ott félreérthetetlenül a kaukázusi hunokra, nem pedig a kazároknak vonatkozik.

⁹ WZKM XII (1898), 191—195, 198—200.

¹⁰ Erānsahr, 59.

„kaukázusi” praefixumként való magyarázata, MARKWART más írásaiiban is előfordul. A „magyar” értelemben használt bizánci *Τούγκοι* név ugyanis MARKWART szerint szintén nem a türköknek a magyarokra átvitt neve, hanem a herodotosi *Ίούγκαι* népnévnek a kaukázusi (alán) közvetítéssel Bizáncha eljutott alakja, amelyben a *t-* praefixum „valamelyik” kaukázusi vagy finn-ugor nyelvből származik.¹¹ Felesleges volna ezekkel a szokatlanul merész és erőltetett magyarázatokkal behatóan foglalkoznunk. Csak annyit jegyziünk meg, hogy a *t'etal*-névnek ez az etimológiája O. WESENDONK egy értékezésén¹² kívül úgy látszik sehol sem talált visszhangra.

2. Ami a *t'etal* névnek az örmény forrásokban való használatát illeti, valóban nem kétes, hogy a *t'etal* az esetek egy részében az Irán keleti szomszédságában lakó heftalitákat jelöli. Az utóbbiak két nagy törzsesoportja közül az egyik, a *xyōn* 350 táján vonult Délnyugat-Szibériából Hyrkániába, a Kaspi-tó délkeleti kiszögellésének vidékére, a másik, az *uar*, pedig 450 táján az Altájból Észak-Afganisztánba. Amint számos keleti és nyugati forrásból tudjuk, az *uar-xyōn*ok a heftalita nemzetség vezetése alatt 450 és 558 között hatalmas birodalmat alapítottak, amely Irán egész keleti szomszédságát és Belső-Ázsia nagy területeit megszállva tartotta. A heftaliták birodalmának keleti központja Baktriában volt, ahol az *uaro*ok a kúsánok leverése után vetették meg lábukat. 558-ban a perzsák és Belső-Ázsia új urai, a türkök szövetkeztek a heftaliták ellen. A keletről és nyugatról jövő támadásnak a heftaliták nem tudtak ellenállni. Egy részük, a nyugaton *avar* (*uarchonita*) néven ismert töredék Európába menekült, más részük Irán keleti szomszédságában maradt, és türk fennhatóság alá került. A türkök fennhatósága alatt tehát továbbra is megmaradtak a régi kúsán területeken uralkodó heftalita fejedelemségek, amelyekről 630 táján a szemtanú Hiüan Tsang kínai buddhista zarándok is beszámol, s amelyekkel néhány évtizeddel később még a Tokharisztánba törő arab csapatok is harcoltak.¹³

Ha ezeket a történeti adatokat figyelembe vesszük, a legvalószínűbbnek azt kell tartanunk, hogy a *t'etal* név 'heftalita' értelemben való használata a heftaliták tokharisztáni uralmának az idejéből, tehát az 558. évet megelőző korokból származik. Ez tűnik ki azokból a legendákkal átszótt elbeszélésekből is, amelyek Világosító Gergelynek, Örményország apostolának az életét mondják el, s amelyeknek egyes változatai a *t'etal* nevet a *heftal* szinonimájaként használják. Ezek az elbeszélések Világosító Gergely családját a párthus

¹¹ Streifzüge, 56.

¹² *Caucasia* I (1924), 72.

¹³ A heftalita birodalom kialakulásáról vö. a Magyar Nyelv L (1954), 142–151 lapjain közölt értékesítést. Az ott elmondottakhoz csak annyit fűzök hozzá, hogy a GHIRSHMAN fent idézett művében közölt érmefeliratok tanúsága szerint a heftalita nemzetség már az *uar* vándorlást (kb. 450) megelőzőleg is szerepelt s így a *xyōn*ok közül kellett kikerülnie.

aršakida (pahlavi) dinasztia tokharisztáni ágával hozzák kapcsolatba, amely szerintük „Balkhban, kúsán földön” (Agathangelos, ed. Tiflis, 1914 : 23₆) uralkodott. A kúsán földön uralkodó nomádokat a legenda Zenobnál és Vardannál megőrzött változata *heftal*-nak nevezi.¹⁴ Más forrásaink viszont, így elsősorban Pseudo-Sebēos, *t’ētal*-okról beszélnek ugyanebben az összefüggésben. Ezek a tudósítások az aršakida dinasztia trónrajutását írják le, valamint azt, hogy miként oszlott meg a hatalom a dinasztia egyes ágai között a párthus fennhatóság alatt álló területeken. Pseudo-Sebēos egyenesen a *t’ētal* király fiának nevezi a dinasztiaalapító Aršakot (ed. MALKHASYANČ 8₃ : *արդի արքայի թէտալացոյ*), aki szerinte „Bahl Šahastanban, a kúsának földjén” (8₄ : *ի Բաշի Շահաստանի յերկիրն քուշանայ*) alapította meg a tokharisztáni párthus dinasztiát. Négy fia, ugyancsak Pseudo-Sebēos (10₆₋₁₁) szerint úgy osztotta meg a hatalmat, hogy közülük az első a *t’ētalok* földjén, a második Kilikiában, a harmadik a párthusok felett és a negyedik Örményországban uralkodott.

Pseudo-Sebēos két idézett helye nem hagy kétséget afelől, hogy a *t’ētal* név nála Zenob *heftal*-ja helyett áll : Aršak, a *t’ētal* király fia Pseudo-Sebēosnál is a kúsán földön uralkodik. Aligha tévedünk tehát, ha feltesszük, hogy a heftalitákról már a Gergely-legenda régi változataiban, így az „Agathangelos” tudósításainak forrásául szolgáló hagyományban is szó volt.

A Gergely-legenda mindenesetre valamikor Gergely halála (kb. 320) után, de Agathangelos és Lazar Parpec’i kora előtt (kb. 500), tehát a heftalita birodalom fennállásának a korában keletkezett. Természetes tehát, ha Tokharisztán urai a *heftal* ~ *t’ētal* nevet viselik benne. Még mindig nem világos ezzel szemben az örmény *t’ētal* név *t’*-je. Ennek a magyarázata azonban, amint alább majd látni fogjuk (127-8), csak egészen más összefüggésben lehetséges.

Pseudo-Sebēos elbeszélése egyébként bizonyos részletekben egyezést mutat Pseudo-Moses Khorenac’i idevonatkozó tudósításaival is. Pseudo-Moses szintén beszél Nagy Aršak balkhi dinasztiaalapításáról (II, 2), és tudósít arról is, hogy Örményországban hogyan jutott uralomra az aršakida dinasztia (I, 8). Annak ellenére azonban, hogy a két szerző idevonatkozó tudósításai szemmel láthatólag közös végső forrásra mennek vissza,¹⁵ éppen a *t’ētal* név használatát

¹⁴ Zenob és Vardan tudósításainak örmény szövegét egy magyarországi örmény tudós, LUKÁCSY KRISTÓF közölte „A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei” című művének (I, II, Kolozsvár 1870) örmény függelékében (II. lap, 7. és 8. alatt). Zenob idézett helyéről vö. még Г. Халатянц, Армянские Аршакиды (Москва 1903), 146-147.

¹⁵ Pseudo-Sebēos és Pseudo-Moses tudósításainak egyezése S. S. MALKHASYANČ (Византийский Временник XXVII, 1949, 94—105 : MALKHASYANČ először ötven évvel korábban, 1899-ben fejtette ki ezt a véleményét : vö. még А. Адонц : Визант. Временник VIII, 1901, 64—69) szerint azt jelenti, hogy Sebēos 661-ben már ismerte Moses Khorenac’i művét. Egészen másképp látja a kérdést G. KHALATYANČ (Армянский Эпос I, Москва 1896, 69—74), aki Pseudo-Sebēos munkáját 750. és 900. évek között keletkezett bagratida pártállású írásnak tartja, amelyet szerinte Pseudo-Sebēos is használt. — A balkhi aršakidákra vonatkozó értesülések néhány közös vonásáról, továbbá a földrajzi terminológiában mutatkozó egyezésekre, főként pedig a *Bahl* ~ *Pahl*(ar-) népetimológiára A. JA. MANANDJAN (Визант. Временник XXV, 1948, 133) annak bizo-

illetőleg sajátosságos különbség mutatkozik közöttük. Pseudo-Moses ugyanis nem a tokharisztáni aršakidákkal kapcsolatban, hanem az örményországi aršakidák trónrajutásával kapcsolatban említi a t'etalok országának (nála : *T'italia*) nevét. Szó van nála arról is, hogy Nagy Aršak testvérét, Valaršakot ültette Örményország trónjára, akinek birodalmához Örményországon kívül Nyugat-Szíria egy része is hozzátartozott, továbbá Palesztína, Asia tartomány, a Pontus és a Mare Ionicum közötti területek, valamint T'italia és a Pontus vidéke, egészen a Kaukázusig s végül Azerbejdzsán is. Ebben az összefüggésben pedig a T'italia név nyilvánvalóan nem Baktriára, hanem valamilyen Örményországtól nyugatra levő területre vonatkozik.

Bár Pseudo-Moses nem tesz világos célzást arra, hogy miért használja a T'italia nevet más értelemben, mint Pseudo-Sebēos, aligha kétséges, hogy Pseudo-Moses szándékosan kerülte el a t'etal névnek az aršakidákkal kapcsolatban való használatát. Az aršakidák ugyanis Világosító Gergely rokonai is voltak a legenda szerint, s így az aršakida—t'etal rokonság egyúttal Világosító Gergely és a barbárok rokonságát is jelentette volna.

A legendában megőrzött adatok történeti hitelét nagymértékben lerontja a balkhi pahlavi dinasztia és Balkh város örmény nevének (*Pahlav- ~ Bahl*) népetimológias összekapcsolása. Juanšēr heftalita királyról más forrásaink természetesen szintén nem tudnak : a heftalita történelem fenti vázlatából világosan kitűnik, hogy a heftalitáknak III. századi események során való szerepeltetése súlyos anakronizmus. — Pseudo-Moses T'italia-járól a legendából nem tudunk meg többet. Bizonyos más vonatkozású adatok azonban (vö. alább 127) lehetségessé teszik ennek az adatnak a pontosabb értelmezését is.

3. A szakirodalomban eddig általánosan elfogadott nézet szerint Sebēos tudósításait a t'etal név használatában megnyilvánuló ingadozás jellemzi.

a) A t'etalok Sebēosnál először a mű bevezetésében, egy tartalomjegyzékszerű felsorolásban szerepelnek. Sebēos itt egyebek között Herakleios barbár szövetségének a történetét is felsorolja (ed. MALKHASYANČ, 1939, 24.) : „*զորհելն Հերակղի ի կողմսն Հիւսիսոյ առ արքայն Թեոալացոյ* : miként fordult Herakleios északra, a t'etalok királyához.” Minthogy a szöveg megfelelő helyén, a hadjárat részletes leírásában nincsen szó arról, hogy Herakleios a t'etalok királyához fordult volna segítségért, aligha kétséges, hogy Sebēos műve csonka formában maradt ránk. Azt, hogy a mű eredeti szövegéből mennyi vészett el, sajnos nem tudjuk. A barbár segítség azonban

---

nyitékául hivatkozik, hogy a Pseudo-Moses féle „Földrajz” ugyanattól a szerzőtől származik, mint a Pseudo-Moses féle „Örmény történelem”. — A Gergely-legenda néhány más motívumának középpontja eredetét illetőleg vö. A. ADONČ : *Revue des Études Arméniennes* VIII (1928), 233—245.

bizonyára az eredeti Sebēos szerint is fontos mozzanata lehetett Herakleios hadjáratának. A tartalomjegyzékből idézett részletet ugyanis a „népek megszállhatóan sokaságának elküldése” szavak követik, a *t'etal* király tehát feltehetőleg Sebēos szerint is igen jelentékeny segítséget nyújtott a császárnak. A kihagyás okáról biztosat nem tudunk, azonban aligha járunk messze az igazságtól, ha feltesszük, hogy a törlés egy olyan másoló műve volt, akit túlságosan megbotrántkoztatott a császár és a barbárok szövetsége, s hogy a császár, a keresztyén világ feje, szorultságában a kazárok pogány fejedelmének ajánlotta fel leánya kezét. Bizonyára sokan voltak Örményországban olyanok is, akik visszaemlékeztek arra a hatalmas katasztrófára, amelyet a kazárok több esztendőre elhúzódo újabb, 629. évi hadjárata okozott az örmény területeken.¹⁶

Ha azonban Sebēos mai szövegéből eltűntek is a császár és a barbárok kapcsolataira vonatkozó, kompromittáló mondatok, a *t'etal* királynak Herakleios részére nyújtott segítségéről magáról — egészen más összefüggésben — nála is szó van.

Sebēos ugyanis részletesen beszámol azokról a harcokról, amelyeket II. Khosrav (589—629) perzsa király, Herakleios ellenfele folytatott az Irán keleti határain át betörő barbárokkal. Ezekben a harcokban Khosrav fővezére egy örmény főúr, Smbat Bagratuni volt, akit Khosrav a Kaspi-tó délkeleti kiszögellésénél levő Hyrkánia marzbánjává nevezett ki (ed. MALKHASYAN^c, 61₅₋₆). Ezek az események a VI. század végén, tehát abban a korban játszódtak le, amikor az örmény nakhararok (hűbéres főurak) egy része a bizánciakhoz, a másik része pedig a perzsákhoz csatlakozott. Ugyanabban az időpontban harcoltak ekkor örmény csapatok Bizánc thrákiai határán, az Al-Duna vidékén és Perzsia keleti határán, a tokharisztáni végeken a betörő barbárok ellen. Mikor Smbat Hyrkániába érkezett, ott — bizonyára váratlanul — örményeket is talált, akiket egy korábbi lázadás során telepítettek a perzsák Hyrkánia északkeleti határára, T^curk^castank^c és Dehistan vidékére, a mai türkmén steppe délkeleti peremére. Sebēos szerint a hyrkániai örmények Smbat odaérkezése idejére már elfelejtették anyanyelvüket és írásukat, keresztyén papjaik sem voltak, életmódjuk pedig teljesen hasonlóná vált a steppei nomádokéhoz (61₁₈₋₂₄).

Smbat nyolc évig (598—605) viselte a hyrkániai marzbáni tisztséget, s ez alatt sok harcot vívott Vstahm (Bistām) lázadó híveivel és lázadó örményekkel is (62₆—63₁₁).¹⁷ Ezután az udvarba ment, majd Khosrav parancsára számos örmény hűbéres úr társaságában nagy sereggel, közöttük a hyrkániai örmény származású nomád határvédőkkel megtámadta a Kelet-Iránban portyázó kúsánokat és visszavonulásra kényszerítette őket (66₉₋₂₈). Ekkor a kúsánok

¹⁶ Moses Kulankat vac'i, ed. Tiflis, 34—37; vö. I. OK. XIII/1—4, 1958, 18.

¹⁷ A dátumokat és Bistām lázadását illetőleg vö. M. J. HIGGINS, Chronology of Theophyl. Sim. 8. 1. 1—8: Orient. Christ. Period. XIII (1947), 225—232.

királyai Észak Királyától, a Nagy Kagántól kértek segítséget. A Kagán 30 000 főnyi sereget küldött, amely átkelt a Vehrot (Oxus) folyón. Smbat visszavonult a nomádok elől és a khorászáni Khrkhot várába zárkózott 300 főnyi seregével (66₃₀). A perzsa csapatok másik parancsnoka, Datoyean nem fogadta meg Smbat utasítását és megütközött a kagán csapataival. A csatát a nomádok nyerték, akik Datoyean seregének szétverése után pusztítva és fosztogatva messze nyugatra, egészen Ispahanig és Raiyig elkalandoztak (67₂₃). Ez volt a legnagyobb nomád betörés, amely a VI. és VII. században keletről érte Perzsiát. A sikeres portya után a kagán parancsot küldött Čembukhnak, a portyázó csapatok vezérének, mire a nomádok kivonultak Perzsiából. Smbat ekkor újra megszervezte seregét s most már ő vonult a „kúsánok népe és a heftalita király ellen” (ed. **MALKHASYANC'**, 106₁₇₋₁₈ : *Ի վերայ ազգին քուշանաց և արքայն Հեփթաղեայ*). Csapatai győzelmesen hatoltak be Tokharisztánba, a kúsánok heftalita, illetőleg nyugati türk uralom alatt álló területére, majd sikeres portyázó hadjáratok után visszavonulva Marvban és Marv-i Rőđban táboroztak (68₁₈₋₂₃). Sebēos ezután a visszatérő Smbat fényes udvari fogadtatásáról, 617-ben bekövetkezett haláláról (69₁₇₋₁₈), valamint temetésének körülményeiről számol be.

Ezután a szövegben minden átmenet nélkül bizonyos csapatok fellázadásáról van szó és arról, hogy ezek a csapatok a Nagy Kagán szolgálatába mentek át, majd az ő parancsára az északi vidékeken keletről nyugatra vonulva csatlakoztak a Čenastan Čepetukh (Kínai Čepetukh) seregéhez és a kaukázusi Čor szorosán át a bizánci császár segítségére siettek (69₂₃₋₂₉).

Sebēos e több szempontból is nagy jelentőségű tudósításainak magyarázatában a más forrásokból is ismert s így biztosan értelmezhető adatokból kell kiindulnunk. Ilyen elsősorban a „kúsánok népe és a heftalita király” kifejezés, amely a Pseudo-Sebēos tudósításáival kapcsolatban mondottak szerint helyesen tükrözi a VI. századi tokharisztáni viszonyokat. A kúsánok Tokharisztánban, amint fentebb már láttuk, 450 óta valóban heftalita fennhatóság alatt álltak. Az 558-ban bekövetkezett türk hódítás ténye szintén világosan kifejezésre jut Sebēos elbeszélésében. Nem kétes ugyanis, hogy Észak Királya, a Nagy Kagán, akihez a heftalita vezetés alatt portyázó kúsánok Smbattól elszenvedett vereségük után segítségért fordultak, a nyugati türk kagánnal azonos. Ez nemcsak az Észak Királyáról fent (108) mondottakból, hanem Sebēos elbeszélésének földrajzi körülményeiből is szükségszerűen következik : Észak Királya, a Nagy Kagán az Oxuson túlról érkezik a kúsánok, illetőleg a heftaliták segítségére, az Oxuson túli területek pedig a források egész sora szerint 558 óta a nyugati türkök fennhatósága alá tartoztak.

Teljesen világosak Smbat történetének befejező sorai is, ahol arról van szó, hogy bizonyos lázadó csapatok miként vonulnak a Nagy Kagán parancsára a Čenastan Čepetukh-hoz, majd annak csapataival együtt Herakleios segítségére. Míg azonban Moses Kalankatvac'i és a bizánci források csak arról

tudnak, hogy a türk uralkodó a kazár kagánt küldte a bizánciak segítségére, Sebēos arról is tud, hogy a segédesapatok egy része, az örmény származású hyrkániai határőrök, a perzsáktól álltak át a nyugati türk kagán szolgálatába.¹⁸

A t'etal-kérdés szempontjából azonban a legfontosabb, hogy míg Smbat története szerint Észak Királya küldi az átállt csapatokat nyugatra, ugyancsak Sebēos a bevezető fejezetben azt mondja, hogy a bizánci császár nomád szövetségese a t'etalok királyá volt. A két hely összehasonlításából tehát teljes világossággal kiderül, hogy a t'etal király Észak Királyával, a Nagy Kagánnal, vagyis a nyugati türk uralkodóval azonos. Ugyanilyen fontos azonban a t'etal-kérdés szempontjából az is, hogy Sebēos világosan megkülönbözteti Észak, vagyis a t'etalok királyát a kúsánokon uralkodó heftalita királytól. Ezek az adatok félreérthetetlenül bizonyítják, hogy a *t'etal* és a *heftal* neveknek a szakirodalomban általánosan elfogadott jelentésbeli azonosítása ebben az esetben nyilvánvalóan helytelen.

A türk, a heftalita és a kazár történelem szempontjából egyaránt nagyon sajnálatos, hogy Sebēos nagy jelentőségű adatai körül mindeztideig teljes volt a bizonytalanság. Ebben kétségtelenül nagy szerepet játszott MARKWART állásfoglalása is. MARKWART ugyanis már 1898-ban kifejtette véleményét Sebēos tudósításával kapcsolatban, amely szerint Sebēos a *t'etal* névvel Smbat történetében a heftalitákat, a tartalomjegyzékben pedig a kazárokat jelöli, a nyugati türköket azonban soha.¹⁹ MARKWART kategorikus állásfoglalásának oka egyrészt az volt, hogy cikke megírásakor még nem állt rendelkezésére a 627. évi események szempontjából olyan fontos Moses Kalankatvac'i-féle tudósítás eredeti örmény szövege és Pseudo-Moses Földrajzának hosszabb változata sem, másrészt az, hogy a *t'etal* és *heftal* nevek hasonlósága miatt MARKWART előtt evidensnek tűnt, hogy a *t'etal*-nak Sebēosnál is a heftalitákat kell jelölnie. Pedig Világosító Gergely legendájának a létrejötte óta nagy változások mentek végbe a steppén: 558 óta a heftaliták már az új nomád hatalomnak, a nyugati türk birodalomnak az alattvalói. Nincs tehát semmi meglepő abban, hogy Sebēos a *heftal* nevet eredeti jelentésében meghagyva a *t'etal*-t Tokharisztán új uraira, a nyugati türkökre vitte át.

¹⁸ Sebēos művének ma ismert szövegében az örmény származású határőrök lázadása némileg váratlanul következik Smbat Bagratuni temetésének történetére. MARKWART (WZKM. XII, 191) éppen ezért egy igen lényeges változtatást javasol a szövegen: *ի ծառայութիւն* helyett *ի ծառայութիւնէ*-t, amivel teljesen megváltoztatja az értelmet: a lázadók az ő olvasata szerint a nyugati türk kagán ellen lázadtak fel, nem pedig a nyugati türk kagán oldalára álltak át. Ez a változtatás azonban teljesen önkényes, s csak annak köszönheti létrejöttét, hogy MARKWART, cikke megírásakor nem ismerte Johannes Katholikos (ed. Tiflis, 69–70) azonos tartalmú tudósítását, amely mutatja, hogy Sebēos szövege lényegében helyes, s hogy a szövegjavítás teljesen felesleges. MARKWART (Südarmenien und die Tigris-quellen. Wien 1930, 383–385) később ezt a tudósítást is megismerte, s most már — anélkül, hogy utalt volna előző tévedésére — elejtette a javasolt szövegváltoztatást. Sebēos tudósításának újraértékelését azonban MARKWART sem itt, sem egyebütt nem végezte el.

¹⁹ WZKM. XII, 200.

Smbat története azonban Sebēosnál még további értékes adatokat is tartalmaz. Ezek közé tartozik a Khorászánba betörő türk csapatok parancsnokának *Čembukh*-nak a neve, amelyet a nyugati türk történelem más forrásaiból is ismerünk, s amely a nyugati türk *ĵebgu* méltóságnév megfelelője.²⁰ Minthogy a türk támadás Tokharisztán felől érte Perzsiát, nem lehetetlen, hogy e méltóságnév viselője éppen a Tokharisztán felett uralkodó nyugati türk *ĵebgu* volt.²¹

Ugyancsak a *ĵebgu* méltóságnévet viselte Theophanes és Moses Kalankatvac'i szerint a kazárai nyugati türk kagán is, aki — amint fent láttuk²² — a második legfontosabb tisztséget töltötte be a nyugati türk birodalomban. Minthogy Sebēos szerint Herakleios megsegítője a *Čepetukh* nevet viselte, fel kell tennünk, hogy ez a névalak szintén a nyugati türk *ĵebgu* megfelelője. A *Čepetukh* név az első tekintetre aligha hozható kapcsolatba a többi források alapján kikövetkeztethető *Ĵebgu* változattal. Azonban már MARKWART rámutatott arra,²³ hogy a *Ĵebgu* és a *Čepetukh* változatokat összekapcsolja az előbb említett *Čembukh* névalak. Más kérdés, hogy a *Čembukh* és a *Čepetukh* mennyiben adnak vissza nyugati örmény formákat a keleti örmény feljegyzésű *Ĵebgu*-val szemben.²⁴ Akárhogyan álljon is azonban a dolog, nem kétséges, hogy Čenastan Čepetukh, aki Sebēos szerint a nyugati türk kagán parancsára Čot szorosán át sietett Herakleios segítségére, azonos Ĵebgu kazár kagánnal, aki Moses Kalankatvac'i szerint ugyanezt tette.

A *Čepetukh*-al összekapcsolt *Čenastan* szó jelentése „Kína földjéről való”. Tekintettel arra, hogy a nyugati türk birodalom keleti felét olyan területek alkották, amelyek a történelem folyamán gyakran tartoztak kínai fennhatóság alá, továbbá, hogy a türkök maguk is gyakran ismerték el a kínai fennhatóságot, s uralkodóházukat is erős szálak fűzték a kínai császár családjához, a *Čenastan* jelző, amely Sebēosnál 'nyugati türk' értelemben áll, teljesen indokolt. Egy ilyen magyarázat lehetőségére Sebēos tudósításával kapcsolatban már E. CHAVANNES rámutatott,²⁵ noha ő előtte a legfontosabb bizonyíték még nem volt ismeretes. Ez pedig az, hogy a *Čin* ('Kína') névnek a 'nyugati türk' érte-

²⁰ Vö. Magyar Nyelv XLIX, 319–320.

²¹ Tokharisztán nyugati türk uralkodói a VII. században a *ĵebgu* méltóságnévet viselték (CHAVANNES, Documents, 171, 255: CHAVANNES igen hiányosan tárgyalja Sebēos fontos tudósítását; még kevésbé kielégítőek DUNLOP, i. m. 35 idevonatkozó megjegyzései).

²² Vö. fent 108.

²³ MARKWART: WZKM. XII, 192; uő., Südarmenien 385.

²⁴ A *Čembukh* forma *-mb-*je itt *b* vagy *β* hangértékben szerepel, ami emlékeztet a bizánci *mb* hasonló hangértékben való használatára. Az *-ukh* a nominatívusi forma végződése. Ha valóban igazolódna MARKWART feltevése, hogy itt nyugati örmény formákkal állunk szemben — ami a zöngétlen szókezdetet is megmagyarázná —, akkor ezek egyben talán a legkorábbi nyugat-örmény formák volnának. A *Čepetukh* alakban azonban nyilvánvalóan íráshiba is van, s bár MARKWART szellemes emendációja (*Čēpēturhūn*) talán ezen is segít, e pillanatban aligha volna lehetséges teljes határozottsággal állást foglalni ezekben a kérdésekben.

²⁵ Documents, 255, 3. jegyz.

lemben való használatát éppen a kazár történelemnek a mohamedán forrásaiból is ki tudjuk mutatni (vö. alább 123).

Ezek az örmény és bizánci adatok igen értékes kiegészítői a nyugati türkökre vonatkozó kínai forrásadatoknak. A kínai források ugyanis — bár szintén megemlítik a „türk” kazároknak a Perzsiától, Khvárezmtől és Bizánc-tól északra levő országát²⁶ — részletes tudósításokat nem közölnek erről a távoli területről, s főképpen arról nem, hogy a kazár kagán milyen szerepet játszott a nyugati türk birodalomban.

b) A *t'etal*-nevet Sebēos korábbi események elmondása során említi, másodszor, amikor futólag megemlékezik IV. Hormizd (579—590) perzsa király török rokonságáról és megjegyzi, hogy Hormizd anyja, tehát Khosrav Anōšarvān felesége, a *t'etal* király lánya volt: *որոյ մայր իւր զուտոր էր խաքանայ մեծի արքային թետայազուց, կին խոսրովայ* (ed. MALKHASYANC', 33₉₋₁₀). A Khvatāy-nāmakot átdolgozó mohamedán források²⁷ egybehangzóan tanúsítják, hogy Hormizd anyja Sinjibu nyugati türk kagán lánya volt, ebben az esetben tehát nem kétes, hogy a *t'etal*-név a nyugati türköket jelöli. Ugyancsak a források azt is elmondják, hogy a perzsa—türk dinasztikus házasság egy katonai szövetséget pecsételt meg, amely a heftaliták ellen irányult s 558-ban a heftalita birodalom teljes megsemmisítéséhez vezetett.

Ezzel a kézenfekvő magyarázattal szemben MARKWART egy késői, Mas'ūdínál megőrzött²⁸ hagyománynak ad hitelt, amely szerint Khosrav felesége nem a türk, hanem a kazár kagán lánya volt.²⁹ Szerinte tehát a *t'etal*-név ebben az esetben sem vonatkoztatható a nyugati türkökre. Nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy ez a hagyomány — ha valóban hiteles volna — egyenesen alapvető jelentőségű lehetne a korai kazár történelem szempontjából, hiszen Khosrav és a török uralkodó 558 előtt kötöttek házassági szerződést, ilyen korai időkből pedig szinte alig rendelkezünk hiteles kazár adatokkal. Bizonyos körülmények azonban óvatosságra intenek mind ezzel az adattal, mind MARKWART magyarázatával szemben. Először is szembeötlő, hogy aligha volna helyes egy ilyen kétes eredetű késői hagyományt a középperzsa eredetiből fordított mohamedán tudósításokkal szembeállítanunk. Azután kérdéses az is, hogy szabad-e egyáltalán bármilyen fontosságot tulajdonítanunk a Mas'ūdínál megőrzött hagyomány szóhasználatának, minthogy az arab történeti irodalom legkorábbi termékei is a IX. századból, tehát egy olyan korból származnak, amikor a türkök belsőázsiai birodalmai már régen felbomlottak. A türkök és kazárok megkülönböztetése pedig ekkor már minden értelmét elvesztette, úgyhogy semmi meglepőt nem találhatunk abban, ha egy ilyen késői hagyományban a *kazár* nevet találjuk a várt *türk* helyett. A *kazár* név

²⁶ Vö. G. HALOUN megjegyzéseit az idevonatkozó kínai adatokról (DUNLOP idézett művében, XII, 34—35).

²⁷ Vö. G. WIDENGREN: *Orientalia Suecana* I (1952), 83—84, 93—94.

²⁸ *Murāj al-gahab*, II, 211.

²⁹ WZKM. XII, 199—200.

használatában megnyilvánuló bizonytalanságra egyébként maga Mas'ūdī is rámutat, amikor megjegyzi, hogy más források szerint Hormizd anyja a türk kagán lánya volt.

Van ezen kívül még egy, eddig kellően figyelembe nem vett mozzanat, amely itt is döntően a *t'etal*-névnek a nyugati türkökre való vonatkoztatása mellett szól. Ez pedig az, hogy Sebēos tudósítása nemcsak tartalmában, hanem megszövegezésében is szoros egyezést mutat a Khvatāy-nāmak idézett fordításaival, így Ṭabarival is.³⁰ Nem kétes tehát, hogy Sebēos ezeknek a régi, saját korát mintegy száz évvel megelőző események elmondásában a Khvatāy-nāmakot használta forrásul. Tekintettel arra, hogy az utóbbi, a mohamedán fordításokból ítélve, Sinjibu nyugati türk kagánt névszerint is megemlítette, Sebēos *t'etal*-ját, MARKWART kategorikus megállapításával ellentétben itt is szükségszerűen a nyugati türkökre kell vonatkoztatnunk.

A *t'etal*-név „kazár” értelmezése mellett szól MARKWART szerint egy másik, Balādurínál megőrzött arab hagyomány is, amelyben arról van szó, hogy a dinasztikus házasság megkötése alkalmával Khosrav a Kaukázus vidékén, tehát a későbbi Kazária területén személyesen is találkozott a török uralkodóval. Nem tekintve azonban, hogy a találkozó állítólagos eseményei nyilvánvalóan a stratagema- és novella-irodalom motívumai közé tartoznak és így történeti hitelük nincs, nem szabad elfelejtenünk, hogy Balādurī (ed. DE GOEJE, 196) itt világosan a türkökről, nem pedig a kazárokról beszél.³¹

c) Sebēos harmadik *t'etal*-vonatkozású tudósításában Vahram Mehrevendaknak (Bahrām Čöbinnak), a keleti perzsa tartományok legendás hírű kormányzójának, a későbbi trónbitorlónak a tokharisztáni harcairól van szó. Az elbeszélés szerint Vahram Hormizd II. évében, tehát 588/9-ben a kúsánok országába nyomult, vitézül megverte a *t'etalok* seregét, erővel eloglalta egészen Balkhig a kúsánok területeit: *Հարկաներ քաջութեամբ իւրով զգաւրս թիտաւազեց և րոնութեամբ ունէր զԲաշլ և զամենայն երկիրն քուշանաց* (ed. MALKHASYANČ 33₂₉₋₃₀), majd átkelve a Vehrot folyón, legyőzte és egy nyíllövessel megölte a mazk'ut'ok nagy királyát.

Ennek a tudósításnak a földrajzi adatai sem hagynak kétséget afelől, hogy Vahram a heftalita, illetőleg a nyugati türk fennhatóság alatt álló kúsán földet foglalta el. Az sem kétes, hogy az Oxuson túl Vahram Ču-lo-hou keleti türk kagánnal ütközött meg, aki a kínai források szerint is egy nyugati hadjárat alkalmával halt meg egy nyíllövés következtében 588-ban.³² A „keleti türk”

³⁰ Vö. Acta Orient. Hung. VIII/1 (1958), 23.

³¹ Igen érdekes Moses Kalankatvac'i tudósítása, aki a kazárok 627. évi betörésének elbeszélésében közli Khosrav perzsa királynak Jebu kazár kagánhoz küldött üzenetét is (ed. Tiflis, 162₂₂–163₃), amelyben Khosrav azokra a dinasztikus házasságokra is hivatkozik, amelyeket a perzsák és a türkök korábban kötöttek. — A Balādurínál található novella-motívumot illetőleg vö. BENEDICTY RÓBERT: Antik Tanulm. V (1958), 75–78, ahol (14. jegyz.) azonban a *kūsān* és a *haytāl* nevekről mondtak a fentiek értelmében módosítandók.

³² Vö. Acta Orient. Hung. VIII/1 (1958), 21–22.

értelemben használt *mazk'ut'* név kétségtelenül ptolemaiوسي elem Sebēosnál. Világosan kitűnik ez Pseudo-Mosesnek a Ptolemaios-, illetőleg Pappos-átdolgozásából, amely a mazk'ut'okat (régi masszagetákat) szintén a Vehrot (Oxus) folyó közelében említi.³³

Ami a *t'etal* név jelentését illeti, tekintettel arra, hogy ez a tudósítás olyan eseményeket ír le, amelyek időben és térben egyaránt közel állnak a Smbat történetében foglaltakhoz, abban pedig Sebēos világosan megkülönbözteti a heftalitákat a *t'etal*-nak nevezett nyugati türköktől, a legtermészetesebb itt is a *t'etal*-nak a nyugati türkökre való vonatkoztatása. A *t'etal* hadsereget az elbeszélés szerint Vahram kúsán területen verte meg. Ez nemcsak azért érdekes és fontos, mert — ha a *t'etal* itt valóban a nyugati türköket jelöli — a nyugati türkök tokharisztáni uralmát bizonyítja, hanem azért is, mert megmagyarázza, hogy miként juthatott Ču-lo-hou keleti türk kagán az egész nyugati türk területen áthatolva Tokharisztán határára. Sebēos elbeszéléséből ugyanis kitűnik, hogy a kérdéses időpontban a *t'etal* hadsereg Tokharisztánban harcolt Bahrām perzsa seregeivel. Ču-lo-hou tehát akár mint szövetséges, akár mint ellenség akadálytalanul vonulhatott át a nyugati türk területen.

A többi rendelkezésünkre álló forrásadat közül nem használhatjuk fel ebben az esetben a Khvatāy-nāmak mohamedán átdolgozóinak idevonatkozó megjegyzéseit, minthogy ők szintén a türkökről beszélnek ugyan, azonban Vahramnak a türkökkel vívott harcáról szóló elbeszéléseikbe, valószínűleg a Bahrām Čobīn-regény nyomán, Bistām heftalitákon aratott későbbi győzelmének egyes mozzanatait is belevegyülnék.³⁴ A mohamedán források heftalitadatainak felhasználását egyébként más esetekben is megnehezíti, hogy ők a heftalitákat anakronisztikus módon már türkök fellépését és baktriai uralmát megelőző eseményekkel kapcsolatban is *türk*-nek nevezik.³⁵

A többi idevonatkozó forrás nem tesz ugyan különbséget a nyugati és keleti türkök között, azonban egybehangzóan Vahramnak a türkökkel vívott harcairól tudósít. Így Theophylaktos Simokattes, aki Vahram és az „északkeleti türkök” harcairól (ed. DE BOOR 121: τῶν Ὀρνων τοιγαροῦν τῶν πρὸς τῇ βορρᾷ τῆς ἑω, οὗς Τοῦρκους ἔθος Πέρσαις ἀποκαλεῖν καταπολεμηθέντων) és sikereiről (ibid. 122: περίδοξος τοίνυν ὁ Βαρὰμ κατὰ τὸν Τουρκικὸν γενόμενος πόλεμον) beszél. Igen fontos a Grúz Krónika tudósítása is, amely Vahram türk harcaival kapcsolatban egyenesen a Perzsa Történelemre hivatkozik, amelyen aligha érthetünk mást, mint a Khvatāy-nāmakot.³⁶ MARKWART előbb említett kategorikus megállapítása tehát ebben az esetben sincsen összhangban a forrásadatokkal.

d) A *t'etal*ok negyedik említése Sebēosnál a III. Yazdgerd perzsa király haláláról szóló elbeszélésben szerepel. Sebēos szerint Yazdgerd az araboktól

³³ Uo. 23.

³⁴ Uo. 22.

³⁵ NÖLDEKE: Tabari, 99, 1. jegyz.

³⁶ Acta Orient. Hung. VIII, 24.

elszenvedett vereség után birodalma keleti határai felé menekült. Az arabok azonban a kúsán határon utolérték, s lemeszárolták a kíséretében levő csapatokat. Ekkor Yazdgerd a t'etal csapatokhoz menekült, amelyek országukból az ő segítségére siettek: *և փախուցեալ անկաւ ի զաւրս Թէտալաց որ էին ի կողմանցն եկեալ նմա յաւաքնականութիւն* (ed. MALEKHASYANC', 140₁₀₋₁₁). A t'etalok azonban csak színlelték a jóindulatot, mert foglyul ejtették Yazdgerdet, majd meg is ölték őt, uralma 20. évében (140₁₀₋₁₁).

Az itt leírt földrajzi helyzet nyilvánvalóan azonos a *b*) alatt tárgyalttal. A perzsa birodalom szomszédságában itt is a kúsán föld van, azon túl pedig a t'etaloké. A *b*) alatti leírásból tudjuk, hogy a kúsán földön, Balkhban volt a heftalita király rezidenciája (Bahl Šahastan), továbbá, hogy a t'etalok, vagyis nyugati türkök, az Oxuson túlról érkeztek a kúsán földön lakó alattvalóik megsegítésére. Hasonló földrajzi elemeket tartalmaz az a hagyomány is, amelyet Dīnawarī őrzött meg Yazdgerd haláláról.³⁷ E szerint Yazdgerd a marvi perzsa helytartóhoz, Māhōē-hez menekült. Māhōē sógori viszonyban volt a türkök Oxuson túli fejedelmével, a türk kagánnal. Mikor a menekülő király jelenléte Māhōē számára terheessé vált, titokban értesítette a türk kagánt, aki az Oxuson át segítségére is sietett. Ekkor Yazdgerd tovább menekült Marvból, de csak egy közeli malomig jutott el, ahol meggyilkolták.

Hasonlóan mondja el Yazdgerd meggyilkolásának történetét egy egész sor más muszlim forrás is. Ezek azonban nem említik a türk kagánt, hanem arról tudósítanak, hogy Māhōē Nēzak tarkhānt, tehát a türkök egyik heftalita földön uralkodó hűbéresét hívta segítségül.³⁸ De csak látszólagos az az egyezés is, amely a *türk* név említésében mutatkozik, a két hagyomány között. Nēzak tarkhān ugyanis nem az Oxuson túl, hanem az Oxuson innen uralkodott, s Hamza Isfahāni nem is a kétes értelmű *türk* nevet, hanem a *heftalitā*-t használja vele kapcsolatban.³⁹

Más lapra tartozik, hogy a Sebēosnál és Dīnawarīnál, illetőleg a többi muszlim forrásban megőrzött hagyományok közül melyik áll közelebb a történeti valósághoz. Számunkra azonban ez most másodrendű kérdés. A fontos az, hogy Sebēos *t'etal*-ja, amint az a kúsának, a heftaliták és a t'etalok megkülönböztetéséből, valamint a tudósítás földrajzi adataiból szükségszerűen adódik, ebben az esetben is az Oxuson túli nyugati türköket jelöli.⁴⁰

³⁷ Ed. GUIRGASS, 148₁—149₁.

³⁸ Balāduri, ed. DE GOEJE, 315—316; Tabarī I, 2879—2881; al-Ta'libī, 746—748; Ibn A'tam al-Kufī (OUSELEY, Orient. Coll. I, 161—165; Michael SYRUS 421—422; MARKWART, Wehrot 39—43; CHAVANNES, Documents, 257; BARTHOLD: ZDMG XCVIII (1944), 145; CHRISTENSEN, L'Iran sous les Sassanides², 507; SPULER, Iran in früh-islamischer Zeit 20; GHIRSHMAN i. m. 97—98; С. П. Толстов, По следам древне-хорезмской цивилизации, 222. — Yazdgerd halálát és a perzsa birodalom végső felbomlását Moses Kalankatvac'i (ed. Tiflis 206₁₀) is Yazdgerd uralmának 20. éveére teszi.

³⁹ Ed. GOTTWALDT, 63.

⁴⁰ Minthogy Nēzak tarkhān tokharisztáni heftalitái Yazdgerd halála idején a türk kagán fennhatósága alatt állottak, Dīnawarī és Sebēos elbeszélése, valamint a mohamedán tudósítások nem zárják ki szükségszerűen egymást. Lehetséges, hogy Yazdgerd megölésének előkészítésében nemcsak Nēzak tarkhān, hanem maga a türk uralkodó is részt vett.

e) Sebēos művének utolsó előtti fejezetében az arabok és a kazárok első, Derbend környékén lezajlott harcaival kapcsolatban van szó a t'etalokról. Az események dátumát Sebēos pontosan nem adja meg, az előző fejezetekben megadott dátumokból ítélve azonban az itt leírt eseményeket a 652. és az utána következő évekre kell helyeznünk.⁴¹ Az arabok Sebēos szerint Azerbeidzsán meghódítása és a bevehetetlen mēd hegyvidék megkerülése után küldték el csapataikat északra, Derbend irányába „az ellen a nép ellen, amely a Káspi Kapu vidékén” élt. Az arab csapatok el is érték és el is foglalták Čor szorosát (Derbend vidéke), majd leverve a Hun Kapuból⁴² ellenük vonuló csapatokat, a Čortól északra levő vidéken fosztogattak. Ekkor újabb sereg érkezett az események színhelyére, — ez alkalommal a t'etalok országából. Ezek a csapatok súlyos vereséget mértek az arabokra (ed. **MALKHASYANC'**, 151₁₉₋₂₁: *Եկն այլ զաւր ի կողմանցն Թետաւաց, և բաղխեցին զմիմեանս զաւրու թեաւք սաստիկ, և ի պարտութիւն մատնեցաւ զաւրն իսմայէլի առաջի զաւրացն Թետաւաց*). A menekülő arabok nagy része elpusztult s csak egy töredék érte el a Kaukázus hegyláncaát. Minthogy a derbendi átjárót az ellenség közben az arabok háta mögött megszállotta, az araboknak a szinte teljesen járhatatlan hágókon kellett a legnagyobb nehézségek árán átkelniök. A menekülők kis csoportja így jutott haza nagy szenvedések árán Ktesiphonba, otthonába.

Ennek a tudósításnak földrajzi körülményei teljesen világosak. Az arabok először azt a népet támadták meg, amely Čor vidékén lakott, a t'etalok beavatkozására csak ezután került sor. Örmény történeti és földrajzi forrásokból tudjuk, hogy az arab betörés idején Čortól északra, egészen Tarkuig⁴³ a kaukázusi hunok országa terült el.⁴⁴ A t'etal ellentámadás, amint az összefüggésből világosan kiderül, északi irányból érte az arabokat, tehát arról a területről, amelyen a IX. és X. századi muszlim földrajzi források szerint Kazáriával volt azonos. Különösen ez az utóbbi körülmény tette világossá **MARKWART** és sok más kutató előtt, hogy a *t'etal* név ebben az esetben a kazárookra vonatkozik. Amint azonban Herakleios türk szövetségéről szólva már jeleztük, a Volgától nyugatra, 630 táján, a kazárokon uralkodó nyugati türkök tartották kezükben az uralmat. Sebēos *t'etal*-ja tehát itt is következetes szóhasználaton alapul és semmiféle történeti kifogás alá nem eshet.

⁴¹ Az előző fejezetben Sebēos Konstantin császár 11. és 13. évről (651, 653), valamint Mu'āwīya tengeri hadműveleteiről tudósít.

⁴² Sebēos a derbendi (Čor-i) erőd vidékét a Čor néven kívül a bizánci szerzőknél használatos „Káspi kapuk” kifejezéssel is megjelöli. Érdekes, hogy a „Káspi kapuk” nevet a bizánci szerzők is csak Herakleios korától kezdve vonatkoztatják a derbendi átjáróra. Korábbi időkben ez a név a bizánciaknál mindig a Kaukázus középső nagy átjáróját, a Darielt jelölte. Pár sorral alább Sebēos a derbendi szorosnak még egy harmadik nevét, az örmény forrásokban gyakori „Hun kapuk” kifejezést (az utóbbi előfordulásait felsorolja **HÜBSCHMANN**, *Armenische Grammatik*, 218) is alkalmazza.

⁴³ A modern **Mahacsкала** közelében, a Káspi-tó nyugati partján.

⁴⁴ Vö. **Antik Tanulmányok II** (1954), 124—126.

Azok az arab tudósítások, amelyek a Sebēosnál leírt események meglehetősen részletes leírását adják, szintén bizonyítják, hogy Kazária 650 táján, ugyanúgy, mint Herakleios idején, két évtizeddel korábban, nyugati türk fennhatóság alá tartozott.

Az arab szerzők közül Tabarī két hagyományt is közöl erről az arab betörésről.⁴⁵ Az egyik, Saiftól közvetített hagyomány szerint az arabok már a Hifra 22. évében (i. u. 642/3) elfoglalták a derbendi szorost. Erről azonban nemcsak az örmény források — így Sebēos — nem tudnak, hanem a mohamedán történetírók közül Balāḍuri sem. Örményország meghódításáról ekkor még szó sem lehetett.⁴⁶ Ezért nem meglepő, hogy Tabarī a H. 22. éve alatt elmondottak egy részét a H. 32 (652/3) alatt megismétli.

Sebēos elbeszélését, a tartalmi egyezésekből ítélve, nyilvánvalóan az arab források 32. év alatt közölt tudósításaival kell kapcsolatba hoznunk. Az utóbbiak⁴⁷ szerint a H. 32. évében az arabok — az örményországi és azerbeidzsáni hódítások megszilárdulása után — elfoglalták al-Bāb-ot (a derbendi erőd arab neve), majd tovább haladva az erődtől északra levő vidéken portyáztak. Egészen Balangarig jutottak, amely a korai arab—kazár harcokról szóló mohamedán tudósítások szerint a legfontosabb kazár város — Mas'ūdi szerint⁴⁸ a régi kazár főváros — volt. Ekkor azonban türk csapatok érkeztek a Balangarban bezárt kazár sereg segítségére. Hatalmas ütközetre került sor, amelyben Salmān ibn Rabi'a al-Bāhili, az arab vezér is elesett. Az arab sereg legnagyobb része elpusztult, a megmaradtak pedig csak a legnagyobb nehézségek árán tudtak al-Bāb irányába elmenekülni.

Bár ezek az arab hagyományok sok legendás elemet is tartalmaznak, lényegükben pontos egyezést mutatnak Sebēos elbeszélésével. Eltérés csak annyi van közöttük, hogy bizonyos pontokon Sebēos, bizonyos pontokon pedig az arab tudósítások bővebbek. Így az arab források nem említik meg külön név szerint a Kaukázus vidékén, Derbendtől északra lakó kaukázusi hunokat.

⁴⁵ Tabarī I, 2889—2894₁₁; I, 2667—2668.

⁴⁶ Vö. A MANANDJAN: Byzantion XVII (1948), 187—225. DUNLOP (i. m. 50—51, 56—57) érthetetlen módon nem utal arra a közismert kritikára, amelyet J. WELLHAUSEN (Skizzen und Vorarbeiten VI, 74, 101, 105, 110) adott Tabarínak a Saiftól vett haditáiról, s amelyben WELLHAUSEN világosan igazolta, hogy Saif haditái tendenciózusak, belső ellentmondások vannak bennük s kronológiai szempontból is elfogadhatatlanok. Nem foglal állást DUNLOP Kmoskónak (KCaA. I, 1921—1923, 280—292) a figyelemre méltó kritikai szempontokat érvényesítő és DUNLOP-tól is ismételtlen idézett értekezésével kapcsolatban sem. Ennek a következménye, hogy DUNLOP fejtegetései lényegesen visszaesést jelentenek az eddigi eredményekkel szemben.

⁴⁷ A legfontosabb idevonatkozó forrás Tabarín és Ibn al-Aṭīron kívül Balāḍuri tudósítása (ed. DE GOEJE, 204).

⁴⁸ Mas'ūdi először *Samandar*-ban jelölte meg e régi kazár fővárost (Murūj, II, 7). Később kijavította tévedését és *Balangar*-t nevezte meg mint régi kazár fővárost (Kitāb al-tanbih 62₁₄). Az arab—kazár harcok története azt mutatja, hogy valóban az utóbbi a helyes adat, s hogy Balangar ura (*Šāhibu Balangar*), aki e harcok történetében mint Kazáriának a Volga mellett székelő nyugati türk uralkodó mellett legfontosabb méltóságviselője szerepel, valójában nem más, mint a kazár kagán. — Mindenesetre akár Balangarban, akár Samandarban volt a kazár kagáni székhely, nem kétes, hogy a kazár főváros a VIII. század első felében még délen, valahol a Kuma torkolatának vidékén volt.

Sebēos viszont nem említi, hogy a hun terület elhagyása után az arabok a kazár földre érkeztek, amely Tarkutól északra kezdődött, s hogy a türk ellentámadás itt kazár területen, a Sulak folyó vidékén, Balangar kazár város ostroma közben érte őket.

Az arab források számos más részletet is közölnek a balangari eseményekről. Ibn al-Aṭīr szerint⁴⁹ a türk csapatok szabadították fel az ostromlott Balangart és egyesültek utána a város kazár védőivel. Ez az adat azért rendkívül fontos, mert különösen világosan juttatja kifejezésre, hogy a kazárok és a türkök nem azonosak. Ugyanilyen fontos a Derbend-nāme-nak az az adata is,⁵⁰ amely szerint a segítségül érkező türk csapatok vezére a „Kínai Kagán” volt. Nem kétes ugyanis, hogy a Sebēosnál szereplő t’etalok és a „Kínai Kagán” türkjei ugyanazt a szerepet játsszák a balangari események során. Ebből szintén szükségszerűen adódik, hogy a *t’etal* név itt is, mint az előbb tárgyalt szövegrészekben, a nyugati türkök megjelölése.

Felmerül azonban természetesen az a kérdés is, hogy az itt szereplő türkök, illetőleg t’etalok honnan érkeztek a balangari kazárok segítségére. Ebből a szempontból a legfontosabb az idevonatkozó arab forrásoknak a közlése, amely szerint a felszabadító csapatokat maga a kagán vezette. Az arabok és a kazárok harcairól szóló arab tudósításokból ugyanis kitűnik, hogy a kazárok uralkodó nyugati türk kagán rezidenciája az Atil (Volga) folyónál volt,⁵¹ abban a városban, amelyet az arab források egy része később a *‘fehēr*’ jelentésű arab *al-Baidā’*, Ĵailhān pedig a török *Sāriğđin* (‘sárgás’) névvel illet.⁵² A nyugati türkök kazáriai fővárosa feltehetőleg már 652/3-ban, sőt 627-ben is itt volt. Azt ugyanis, hogy a Herakleioszt 627-ben megsegítő kazáriai nyugati türk uralkodó, Ĵebgu kagán a későbbi, nyugati türköktől független Kazária területén, tehát a Volgától nyugatra székelt, az önálló Kazária fénykorában író Theophanes és más források úgy juttatják világosan kifejezésre, hogy a türk Ĵebgu kagánt egyszerűen a kazárok kagánjának nevezik.

A Volga torkolatánál levő kazáriai türk főváros, al-Baidā’ első név szerinti említésével a Marwān ibn Muḥammad 737/8. évi nagy kazáriai betörésének történetében találkozunk, ahol arról van szó, hogy Marwān nemcsak Balangarig jutott el hadjárata során, mint elődei, hanem Balangar elfoglalása után északra vonult, egészen al-Baidā’-ig, úgyhogy a kagánnak északra kellett menekülnie fővárosából.⁵³ A nyugati türkök birodalmának 766 táján bekövetkezett felbomlása után a türkök Kazária felett gyakorolt fennhatósága is megszűnt. Ekkor történhetett meg a régi, tulajdonképpeni kazár rezidencia

⁴⁹ A II. 32. éve alatt.

⁵⁰ Ed. KAZEM BEG, 39–40; a dátum itt II. 41 a II. 32 helyett. A „Kínai Kagán fia” szerepe a 722–723. évi események során (a csapatát Derbend-nāmeben, ed. KAZEM BEG, 63).

⁵¹ Ezt Balāmi (ed. DORN 531) mondja ki a legvilágosabban.

⁵² NÉMETH GYULA: A honfoglaló magyarság kialakulása, 208.

⁵³ Ibn al-Aṭīr a II. 119. éve alatt: vo. Ibn Aṭam al-Kūfi tudósítását (ZEKI VALIDI TOGAN, Ibn Faḡlān’s Reisebericht, 296).

átvitele Balangarhól al-Baidā'-ba. A IX. és X. századi muszlim történeti és földrajzi források már kivétel nélkül megegyeznek abban, hogy a kazár rezidencia al-Baidā'-ban van.

Al-Baidā' megalapításának pontos idejét nem ismerjük. A nyugati törkök Volgán inneni hódításainak időpontját azonban tudjuk: a törkök 569-ben éreztetik először a Volgától nyugatra hatalmukat.⁵⁴ A kazárok eredetének kérdése szempontjából igen fontos, hogy a törkök megérkezésének időpontjában a későbbi kazár területen, pontosabban a kaukázusi hunok és a Volga torkolatvidéke között, a savirok népe helyezkedett el. A savirok — az onogurok, ogurok és saragurok 463 táján bekövetkezett európai vándorlása után — 515 táján érkeztek Európába és foglalták el a Volga és a kaukázusi hunok közötti hazájukat. 515-ben már nagy betörést intéztek a Dariel szoroson át Kis-Ázsiába.⁵⁵ Ettől kezdve egészen 576-ig *savir* és *hun* néven gyakran szerepelnek a perzsák és a bizánciak harcairól szóló bizánci tudósításokban. A középperzsa Khvatāy-nāmak arab és új-perzsa fordításaiiban azonban a *savir* név ugyanennek a kornak az eseményeivel kapcsolatban sohasem szerepel.⁵⁶ Ezek a források mind úgy tudják, hogy a Kaukázustól északra a kazárok tartották kezükben a hatalmat. Feltűnő, hogy Moses Kalankatvac'i örményül írt Albán Történetében igen jól tájékozott egyházi források alapján szintén arról tudósít,⁵⁷ hogy 552 táján a kazárok törtek be ismételten a Derbendi szoroson át, úgyhogy a Čor-i keresztyén missziói püspökség székhelyét Barda'-ba, a Kur folyótól délre kellett áttenni.

A kazárok és a savirok földrajzi és történeti azonosságát bizonyító adatok különös jelentőséget nyernek Mas'ūdi egyik tudósításának fényében, amely szerint a *khazar* név a kazároknak csak perzsa neve, törökül *savir*-nak hívják őket.⁵⁸ Mas'ūdi szavaiból e legtermészetesebb következtetés ugyanis mindenestre az, hogy a kazárok esetében is olyan kettős névvel van dolgunk, mint amilyennel lépten-nyomon találkozunk a nomád népek történetében. Kérdés azonban, hogy a kettős elnevezésnek itt mi az oka. Gyakori jelenség a nomádoknál, hogy egy általános népnéven kívül az egész törzsszövetség szerepel a vezértörzs nevén is. Ugyancsak igen gyakori jelenség az is, hogy egy nomád törzs-csoport az őt meghódító másik nomád nép nevét is felveszi. A végső

⁵⁴ Menandros, Exc. de leg., ed. de Boor, 453.

⁵⁵ E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II, 105; az ott idézett forrásokon kívül vö. még Edessai Pál idevonatkozó tudósítását (Patrol. Orient. VII, 712) és az itt következő jegyzetet.

⁵⁶ A savirok az 515. évi betörés örmény forrásaiban a *hun* nevet viselik. Kiverésükben az örmény források szerint fontos szerepet játszott az örmény marzbān, Mžež Gnumi is. Kavād (488—531) perzsa király uralkodása alatt a savirok (kazárok) még egy alkalommal betörték Örményországba (531) és egészen Észak-Mezopotámiáig kalandoztak. Ennek a nagy betörésnek a középperzsa Khvatāy-nāmukból fordított mohamedán említéseiben azonban a *savir* név helyett a *kazár* nevet találjuk. A *kazár*, *savir* és *hun* nevek párhuzamos használatának kérdésével egy kéziratban levő értekezésemben foglalkozom részletesen.

⁵⁷ Ed. Tiflis, 133₁₄ 19.

⁵⁸ Kitāb al-tanbīh, 83₁₄.

eredet kérdése, tekintettel a nomád törzsi alakulatok állandóan megismétlődő gyors átesoportosulásaira, a legtöbb esetben igen nehéz kérdés, amelynek megoldásában nyelvi szempontok (eredeti és átvett nyelv, kétnyelvűség) is igen nagy szerepet játszanak. Minthogy egyfelől a *khazar* és a *savir* nevek hozzátvetőleg ugyanabban az időben (VI. sz.) tűnnek fel a forrásokban,⁵⁹ másfelől a korai kazár terület a Volga és a kaukázusi hunok között ugyanott van, ahol a Ps. Moses Khorenac'i-féle földrajz szerint a savirok laktak,⁶⁰ mindenesetre joggal következtethetünk arra, hogy legalábbis a VI. századtól kezdve a kazárok és a savirok azonosak voltak.

A savirok hatalmát 558-ban rövid időre a türkök elől nyugatra menekülő heftalita avarok törték meg.⁶¹ Kevéssel később, 569 után már maguk a türkök is hódítottak nyugaton, akik hódításaikat 576-ban egészen a Taman félszigetig és a Kaukázusig terjesztették ki.⁶² Ekkor kerültek nyugati türk uralom alá a savir-kazárok is. 570-ben a türkök bizánci források szerint Médiába (Azerbejdzsánba) is betörték.⁶³ A Kaukázustól délre letelepült savirok (kazárok) hatalmát a bizánciak törték meg 576-ban, akik a legyőzött savirok egy részét a Kur folyótól délre telepítették le, a Tiflisz és Barda'a közötti területre.⁶⁴ A türk fennhatóság alatt a savir, illetőleg kazár önállóság megszűnt. Ez magyarázza meg, hogy miért sietett 653-ban a kazáriai nyugati türk kagán a Balan garban ostrom alá fogott kazárok segítségére. Hasonló eseményről értesülünk a 722/3. évi arab betöréssel kapcsolatban is. Ekkor azonban Ibn al-Atír, illetőleg forrása Wāqidi, azt is megmondja, hogy a kazárokat megsegítő különböző türk csapatok között kipc sakok is voltak.⁶⁵

A nyugati türk fennhatóság idején Kazária a nyugati türk birodalom legértékesebb területei közé tartozott. Erre mutat, hogy 627-ben a Kazárián uralkodó nyugati türk kagán a *Ĵebgu kagán* méltóságnévet viselte, amely azonos volt magának a nyugati türk uralkodónak a címével, továbbá, hogy *Ĵebgu kagán* az akkori nyugati türk uralkodó, *Ton Ĵebgu kagán* testvére volt.⁶⁶

Sebēos t'etal-ját tehát ebben az esetben sem a tulajdonképpeni kazárokra, hanem a kazáriai nyugati türkökre kell vonatkoztatnunk. A türk és a kazár nevek szinonimává csak a nyugati türk birodalomnak a 766 táján bekövetkezett felhomlása után váltak. A Sebēos után két évszázaddal író mohamedán és bizánci források már nem tudnak az egykori kettősségről és ezért beszélnek a 766 előtti időkre vonatkoztatva is önálló Kazáriáról.

⁵⁹ A legkorábbi savir adataink az 515. év eseményeire vonatkoznak, a legkorábbi kazár adatnak pedig Moses Kulankatvac'i 552. évi tudósítását tekinthetjük.

⁶⁰ Ed. SOUKRY, 27; vö. MARKWART, STREIFZÜGE 58.

⁶¹ Menandros, Exc. de leg., ed. DE BOOR 443.

⁶² Uo. 206, 208.

⁶³ Uo. 444. Ezt a fontos adatot az eddigi kutatás teljesen elhanyagolta.

⁶⁴ Menandros, Exc. de leg. 201.

⁶⁵ A H. 104. éve alatt.

⁶⁶ Vö. MNY. XLIX, 322. 2. jegyz.

f) Igen érdekes Sebēos utolsó tudósítása a t'etalokról. Műve végén Sebēos az arab birodalomban kitört polgárháborúról számol be, amely 656-ban 'Utmān kalifa meggyilkolásához, 'Alī rövid uralmához, a khārijita mozgalom létrejöttéhez, a szíriai és egyiptomi szakadár mozgalmakhoz, végül pedig Mu'āwiya és az 'Umaiya család uralmához vezetett. Sebēos művének utolsó mondatában Mu'āwiya trónrajutásáról számol be.

A t'etalokat Sebēos (ed. MALKHASYANC', 155₃₀—156₁) a polgárháború pártjainak felsorolásában említi: „*Խասն մի այն՝ որ Հնդկաց կողմս էին: եւ ժասն մի այն՝ որ ունին զԱսորեստանն եւ զկողմանս Հիւսիսոյ: եւ ժասն մի այն՝ որ յԵգիպտոս՝ եւ ի կողմանս Թետալացոց: եւ ժասն մի ի կողմանս Տաճկաց եւ յԱսկարան կռեցեալ տեղոշ: az egyik az a rész, amely az indiai vidékeken volt; a másik rész, amely Szíriát és Észak orszá- gait foglalta el; a (harmadik) rész, amely Egyiptomban és a t'etalok vidékén volt, a (negyedik) rész pedig az arabok vidékein és egy Aska- rōn nevű helyen.*” Ebben a világos fogalmazású, tárgyilag azonban annál nehezebb szövegrészletben a *t'etal* név földrajzi okokból nem vonatkoztatható az Irán keleti szomszédságában élő nyugati türkökre. Sebēos keleti t'etaljai ugyanis, amint az előbbieken láttuk, az Oxuson túli vidékek lakói, az Oxuson túli nyugati türk területek pedig ekkor még nem kerültek arab fennhatóság alá. Ebben az esetben is tehát csak Kazáriára, közelebről a Kazárián uralkodó nyugati türkökre vonatkoztatható a *t'etal* név. Ez a következtetés teljes össz- hangban van Sebēosnak az arab polgárháborúval kapcsolatban tett többi meg- jegyzéseivel is. Sebēos szerint ugyanis a t'etalok földjén levő arabok és az egyiptomiak ugyanahhoz a párthoz tartoztak. Ilyen helyzet pedig valóban létrejött, mégpedig éppen a 656. évet megelőzőleg. A polgárháborúnak ezekben az éveiben ugyanis a forradalmi párt egyik gócpontja Egyiptom volt. 'Amr ibn al-Āsnak Egyiptom mellőzött meghódítójának az 'Utmān ellen folytatott mesterkedései, majd később a Mu'āwiya uralomrajuttatásában játszott szerepe a polgárháború legjobban ismert fejezetei közé tartoznak. Ugyanakkor azon- ban a forradalmi párt másik központja Irakban, a kufai és basrai garnizonok- ban volt, tehát éppen ott, ahonnan az arab csapatok nagy része északra indult Derbend és Kazária meghódítására. Bár Saif erős torzításokkal adja elő a derbendi csapatok körében mutatkozó forradalmi jelenségeket, annyi még az ő előadásából is világos, hogy a kazáriai garnizon csapatainak legnagyobb része szintén a forradalmi mozgalmak hatása alá került. Valóban nem indokolatlan tehát, hogy Sebēos a t'etal földön állomásozó iraki származású csapatokat ugyanahhoz a forradalmi párthoz sorolja, mint az egyiptomiakat.⁶⁷

†:

⁶⁷ Dunlop (i. m. 54--55), aki nem ismeri Sebēos adatát, az arab polgárháborúnak a kazáriai harcokra gyakorolt hatásáról szólva ismét elmulasztja a Saif-féle hadítok hamis pragmatizmusára való utalást: hogy Saif itt is a kalifa iránti loyális érzések tolmácsolója, nem pedig megbízható történész, hogy a bajok gyökerét itt is sematikusán a kalifa iránti engedetlenségben látja, s hogy elfoglalt az iraki garnizonok javára.

Összefoglalásképpen tehát megjegyezhetjük, hogy a *t'etal* név a régibb örmény irodalomban a heftalitákat jelölte. Miután a VI. század közepén a türkök meghódították a heftalita területeket, az örmények a heftalita terület új uraira, a nyugati türkökre vitték át a *t'etal* nevet. Sebēos *t'etal* vonatkozású tudósításainak behatóbb elemzése azt mutatja, hogy Sebēos mind tokharisztáni, mind pedig kazárai tárggyú tudósításaiban a nyugati türköket jelöli a *t'etal* névvel. Azt az általánosan elfogadott nézetet tehát, amely MARKWART kategorikus állásfoglalásán alapul, s amely szerint Sebēos *t'etal*-ja részben a heftalitákat, részben pedig a kazárokat jelöli, elhibázottnak kell tartanunk.

4. A *t'etal* név azonban nemcsak 'heftalita, nyugati türk' értelemben használatos a Sebēos korabeli örmény irodalomban. Hippolytos krónikájának 685 táján készült örmény átdolgozásában (ed. Venetik 1904, 5₁₀) szintén megtaláljuk ezt a nevet, mégpedig a *թետալ* formában. Itt a Genesis 10 alapján készített népleszármazási listában fordul elő a név, mégpedig az ionok, thrákok és illyrek neve mellett, a görög eredeti *Θετταλοι*-jának megfelelőjeként. Ugyancz a név számos változatban fennmaradt Eusebius krónikájának nyelvi és stiláris szempontból nem egységes örmény fordításában,⁶⁸ továbbá Pseudo-Methodios jövődölésének a Stephanos Orbeleannál megőrzött örmény változatában is.⁶⁹

A thessaliaiak neve és történeti szereplése már igen régen foglalkoztatta a hellenisztikus világ népeinek képzeletét. A görög hősmondában számos utalás történik a Pontus Euxinus déli és keleti partvidékére, így Pontus tartományra és különösen Kolchisra. Mikor Nagy Sándor keleti hadjáratai alkalmával a görögök közelebről megismerkedtek Kis-Ázsia, Irán és a környező területek földrajzi viszonyaival, különböző, jórészt népetimológiákon alapuló hiedelmek és magyarázatok keletkeztek a görög hősmonda állítólagos kisázsiai és transzkaukáziai kapcsolatairól.⁷⁰ Ezek a hiedelmek bizonyos adatok tanúsága szerint megvoltak maguknál a transzkaukáziai népeknél is. Igen tanulságos ebből a szempontból Tacitus egyik helye (Ann. 6, 34): „feruntque Hiberi Albanique se Thessalis ortos, qua tempestate Iaso post auctam Medeam genitosque ex ea liberos inanem mox regiam Aeetae vacuosque Colchos repetivit.” Ez a tacitusi hely és az argonauták útjának a Pontus tartományhoz kapcsolódó bizonyos vonatkozásai azért is fontosak, mert talán közelebb visznek bennünket Pseudo-Moses Khorenac'i fent (112) idézett helyének magyarázatához. Ezeknek az adatoknak a fényében ugyanis nem látszik lehetetlennek, hogy a *T'italia* nevet, amely Pseudo-Moses szerint a Pontus déli vagy keleti partvidékét jelöli, a Fekete-tenger délkeleti partvidékére, esetleg Kolchisra vonatkoztassuk.

Felmerül végül az a kérdés is, hogy a *t'etal* nevet, amely az elmondottak értelmében a belsőázsiai heftaliták nevével semmiféle etimológiai kapcsolatban

⁶⁸ Ed. Venetik, 1904. 5₁₀.

⁶⁹ Ed. Tiflis, 269.

⁷⁰ Vö. MARKWART: *Revue des Études Arméniennes* VIII/1. 1928. 211–232.

nincsen, miért vitték át az örmények előbb a heftalitákra, azután pedig a nyugati türkökre. A magyarázatot ebben az esetben megkönnyíti az, hogy a két név, a *heftal* és a *t'etal* között valóban feltűnő hangzásbeli hasonlóság van. Aligha lehet tehát kétséges, hogy itt ugyanolyan névátvitel történt, mint a Maurikiosnál és Agathiasnál található⁷¹ *Νεφθαλίται* esetében, ahol nyilvánvalóan a bibliai נַפְתָּלִי: *Naftalī*, LXX: *Νεφταλείμ* törzsnévnek a heftalitákra való átviteléről van szó.

⁷¹ MORAVCSIK, *Byzantinoturcica* II², 211.

A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál)

1. A szakrális királyság kérdéskörének kutatását nagy mértékben vitte előre a Nemzetközi Vallástörténeti Társaság 1955. évi római kongresszusa, amelynek előadói több mint száz előadásban foglalkoztak a királyság szakrális jellegének kérdésével. A haladást egyfelől a kongresszuson bemutatott gazdag új forrásanyag, másfelől a sok értékes összehasonlító vallástörténeti megfigyelés tette lehetővé. Aligha kétes tehát, hogy ez a kongresszus, illetőleg az ott elhangzott előadásokat tartalmazó kötet (*La régalité sacra: Contributi al tema dell'VIII Congresso Internazionale di Storia delle Religioni*. Roma, 1955.; *The Sacral Kingship: Studies in the History of Religions. Supplement to „Numen”, n° 4*. Leiden, 1959.) nevezetes eseménye a szakrális királyság kutatásának. Ugyanakkor azonban már a kongresszuson magán is jelentkeztek bizonyos terminológiai nehézségek. Kítűnt ugyanis, hogy a királyság, illetőleg fejedelemség intézménye, mind vallási tartalmát, mind pedig szertartásait tekintve, mindenütt és mindig nagyszámú szakrális vonást tartalmazott. E különböző eredetű és különböző korokból származó vonások együttes tárgyalása azonban óhatatlanul káoszt eredményez. Éppen ezért

célszerű a királyság szakrális jellegének olyan tanulmányozása, amikor a királyság szakrális vonásainak csak bizonyos tartalmilag és történetileg összefüggő csoportja kerül megtagyálásra.

2. Ebből a szempontból különösen két holland vallástörténésznek a kongresszus után tett javaslatai járultak hozzá jelentős mértékben a helyzet tisztázásához. Egyikőjük, TH. P. VAN BAAREN (Nederlands Theol. Tijdschr. X, 204—5) meggyőzően mutatott rá, hogy a leghelyesebb, ha visszatérünk J. G. FRAZER eredeti terminológiájához, és a „szakrális királyság” kifejezést kizárólag a királyságnak azokra a példáira vonatkoztatjuk, ahol együtt megvannak a következő vonások: 1. a király trónralépése után földönjáró istenségnek számít; 2. népét isteni hatalommal kormányozza; 3. ahol a király felelős a kozmikus rendért; 4. ahol éppen ezért a király életének és halálának kozmikus jelentősége is van. A király halála, mint az ősidők dema-istenségeinek esetében, új élet forrásává válik népe számára, tehát helyettesítő jellegű. — Olyan példa azonban — érthetően — kevés van, amelyben a királyság a felsorolt vonások mindegyikét tartalmazza. VAN BAAREN véleménye szerint az általánosan „szakrális”-ként jellemzett esetek közül egyedül az afrikaiak esetében beszélhetünk tulajdonképpen szakrális királyságról.

Az afrikai példákat újabban többször is feldolgozták monografikusan, így elsősorban TOR IRSTAM (*The King of Ganda: The Ethnographical Museum of Sweden. New Ser., n° 8. Stockholm, 1944.*) és P. HADFIELD (*Traits of Divine Kingship in Africa. London, 1949.*). E két tanulmány, mely főbb mondanivalóiban elég messzemenően egyezik, az Afrika-kutatók (köztük C. G. SELIGMAN, C. K. MEEK, P. A. TALBOT, E. E. EVANS PRITCHARD és mások) vizsgálatainak kritikai feldolgozását is tartalmazza. Újabban ismertté váltak egy afrikai (a ruandai) szakrális királyság rituális szövegei is (fordításban: M. D'HERTEFELT—A. COUPEZ, *La royauté sacrée de l'ancien Rwanda: Koninklijk Museum voor Midden-Afrika. Tervuren, Belgie. Annalen, Reeks in 8. Wetenschappen van de Mens, n° 52. 1964.*). Ugyanebben a belga sorozatban (n° 63. 1969.) jelent meg az afrikai szakrális királyság legújabb monografikus feldolgozása is (E. D. HECHT, *Der Herrscher und seine Ratgeber im afrikanischen Sakralen Königtum*).

Ami a szakrális királyság társadalomtörténeti vonatkozásait illeti, a római kongresszus óta a legfontosabb megfigyelést — nézetem szerint — a másik holland vallástörténész, F. SIERKSMA tette, amikor „Religie en primitieve culturen” című értekezésében (Ned. Th. Tijdschr. X, 209—36) rámutatott arra, hogy szakrális királyság minden eddig ismert esetben ott fejlődött ki, ahol előzőleg felülrétegezett társadalom jött létre, vagyis: egy törzscsoport hódítással és erőszakkal kényszerítette uralmát egy vagy több másikra. Ezekben az esetekben tehát mindig egyfajta nagyfejedelemségről, vagy mondhatjuk úgy is, barbár „császárság”-ról van szó.

3. Az elmondottak azonban legalábbis egy ponton lényeges kiegészítésre szorulnak. Ez pedig az, hogy a királyságnak az afrikai példákon kívül is vannak olyan esetei, amelyek nemcsak idetartoznak, hanem egyenesen klasszikus példái a szakrális királyságnak. A kazár, illetőleg nyugati türk, valamint a honfoglalás előtti magyar királyságra gondolunk, melyeket a steppei és a magyar történelemmel foglalkozó szakirodalom már sokszor vizsgált. Ez az intézmény a három említett népnél közös történeti gyökerekre megy vissza. A kazárok ugyanis a nyugati türkök egyik önálló ágát alkották, s a magyar

szakrális királyság, amely az egykorú leírás szerint pontos mása volt a kazárnak, tekintettel a magyarok és kazárok IX. századi szoros kapcsolataira, valamint más, alább tárgyalandó körülményekre, szintén a kazárra, illetőleg végső fokon a türk szakrális királyságra vezethető vissza. Ugor vagy finn-ugor eredetének mindenesetre eddig semmilyen bizonyítéka nem került elő.

A türk szakrális királyságról a kínai dinasztikus történetírók szórványos megjegyzéseiből tudunk (Čou-šu, 50. cap.; LIU MAU-TSAI, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken [T'u-küe]: Göttinger Asiatische Forschungen, Bd. 10. Wiesbaden, 1958. 8, 459, 496 46. jegy.; vö.: P. BOODBERG: Harvard Journal of Asiatic Studies IV, 245; K. A. WITTFOGEL—FENG CHIA-SHENG, History of Chinese Society. Liao. New York, 1949. 274 189. jegyz.; C. MACKERRAS, The Uighur Empire.² Canberra, 1972. 28). A kazár és a magyar szakrális királyságról arab földrajz- és történetírók tudósítanak. Mind a kínai, mind pedig az arab feljegyzések feltétlenül hitelt érdemlők. A kínaiak ugyanis szoros kapcsolatban voltak a türkökkel, s a császár családját kínai hercegnők révén családi kötelékek is összefűzték a türk Asina uralkodói családdal. Az arabok pedig gyakran küldtek népes kereskedő karavánokat Horezmen keresztül a steppe népeihez, közöttük a volgai bolgárokhoz és a kazárokhoz, s bár ezt a források külön nem említik, a magyarokhoz is. A karavánok útjelentései, tekintettel az északi, steppei népekhez szállított és onnan visszahozott óriási értékű szállítmányokra, mindig fontos dokumentumok voltak a következő karavánok számára. Feljegyzőik éppen ezért megbízható és pontos értesüléseket kívántak szolgáltatni. Mindaz, amit közölnek, alapvetően fontos a délkelet-európai steppe története szempontjából.

A szakrális királyság steppei példáira RÓHEIM GÉZA először 1915-ben (Man XV, 25—8) hívta fel egy Angliában kiadott rövid cikkében a figyelmet. Két évvel később itthon (Ethnographia XXVIII, 58—99) tette közzé nagy értekezését, amelyben az összehasonlító néprajztudomány módszereit mestersen alkalmazva először tárgyalta meg behatóan a steppei, főleg a kazár és magyar szakrális királyság intézményét. RÓHEIM sok tekintetben J. G. FRAZER nagy művének akkoriban új, harmadik kiadásához (1907—1913.), különösen annak a mágiáról és a királyság kialakulásáról, valamint a „meghaló” istenekről szóló részeihez igazodva vizsgálta a kérdéseket. Eredményei a legújabb nemzetközi szakirodalom fényében is időtállóak, legfeljebb módszerét tekintetjük bizonyos mértékben túlhaladottnak. RÓHEIM ugyanis egészen élete végéig a freudi pszichoanalízis elvi alapján állt, és azt alkalmazta következetesen minden munkájában (vö. Psychoanalysis and Culture: Essays in Honour of Géza Róheim ed. G. B. WILBUR—W. MUENSTERBERGER. New York, 1951. 456).

A szakrális királyság tárgyalásában is sorra megtaláljuk FREUD legfőbb módszertani elveit (az Oedipus-komplexum, az álom- és szexuális pszichológia, a serdülőkor pszichológiája, az ambivalencia pszichológiai törvényének alkalmazása a jelenségek magyarázatában stb.), amelyek RÓHEIM szemében a sikeres interpretáció biztos zálogai voltak. Bár FREUDOT, mint kitűnő gyakorlati pszichoanalitikust legújabbban a haladó pszichológia képviselői is pozitívan értékelik, a szakrális királyság freudista magyarázata, pontosabban a szakrális királyság jelenségeit végső okaira visszavezető pszichológiai módszer egyre inkább veszít hiteléből (vö. P. RADIN megjegyzései is: The World of the Primitive Man. New York, 1953. 308—10). FRAZER maga, akinek a kazár királyválasra vonatkozó adatok a „Golden Bough” megírásakor még nem álltak rendelkezé-

sére, RÓHEIM Man-beli cikkét olvasva elég fontosnak találta ezeket az adatokat arra, hogy — mintegy kiegészítésként nagy művéhez — közzétgye a legfontosabb arab adatok számára hozzáférhető angol fordítását (Folk-lore XXVIII [1917.], 382—407). Később, az „Aftermath”-ban FRAZER még egyszer érintette a kérdést. Mindenesetre ezzel a steppei adatok a holland vallástörténet-szek számára is hozzáférhetővé váltak, s így még inkább sajnálatos, hogy nem voltak tekintettel rájuk. Az azonban így is világos, hogy a szakrális királyságnak a FRAZERTől és VAN BAARENTól megállapított fő vonásai hiánytalanul megvannak a kazár nagyfejedelemség esetében is, továbbá, hogy a SIERKSMATól megállapított társadalomtörténeti vonás, a felülrétegezettség ugyanúgy megvolt a magyaroknál, mint a kazároknál. Különösen a kazár nagyfejedelem állt a meghódított népek és törzscsoportok valóságos piramisának tetején, de a magyarokról is feljegyezte Dzsajhání, hogy a szlávok felett (bizonyos szláv törzsekről van szó, amelyek a steppei végek közelében laktak) kenyűk-kedvűk szerint uralkodva súlyos adókat vetettek ki rájuk, sőt rabszolgákat ejtve közöttük, azokat a krími bizánci városok piacain adták el. Mind a hatalmas birodalom felett uralkodó kazár kagán, mind pedig az Al-Duna és a Don között szintén nagy területeket birtokló magyar szakrális nagyfejedelem 870 táján Kelet-Európa leghatalmasabb uralkodói közé tartozott.

4. Azzal, hogy a szakrális királyság legrégebbi gyökerei a varázsló-királyság korába mennek vissza, a nagy összehasonlító anyag alapján a legújabb kutatás is egyetért. Amint az afrikai példák világosan mutatják, a király mágikus varázsereje, uralma a kozmosz felett s képessége, hogy egész országa életerejét magában megtöstesse, alapja a steppei szakrális nagyfejedelem uralmának is. Ugyanakkor ma már alig követhetjük FRAZERT abban, hogy a király mágikus hatalmának a kozmikus erők — különösen az eső — felett mindennel nagyobb jelentőséget tulajdonítsunk, és azt tartsuk, hogy a legrégebbi vallás éppen a király istenségébe vetett hit volt. A magam részéről teljes mértékben osztom G. WIDENGREN (Hochgottglaube im alten Iran. Uppsala, 1938. 352—4) véleményét, aki szerint a király nem azért király, mert hatalma van az eső felett, hanem azért van hatalma az eső felett, mert király. Ugyancsak nehézségek állnak — véleményem szerint — GYÖRFFY György magyarázatának útjában is (Tanulmányok a magyar állam eredetéről 135), amelynek értelmében a szakrális uralom kialakulásában el nem hanyagolható szerepe volt a materiális érdek szempontjának is, amennyiben a főnök arra szokott törekedni, hogy vagyonát és hatalmát nemzetsége számára biztosítsa. Ennek érdekében nemzetségének uralmát kiszolgálói örökösnek nyilvánítják, őt magát és környezetet pedig szentnek ismerik el. A materiális és politikai hatalom azonban még nem jelent egyben szakrális uralmat is, s a király nemzetségének anyagi és dinasztikus érdekeit kiszolgáló emberek mágikus hatalmat nem biztosíthatnak számára. Viszont egyet kell értenünk GYÖRFFYvel (134—5), mikor meggyőzően bizonyítja, hogy a szakrális királyság nem vezethető le az úgynevezett duális rendszerekből, így például a törzs ALFÖLDITől idevont exogám frátriákra való felosztásának rendszeréből. Magam is (A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. 119) ALFÖLDI és Z. V. TOGAN elméleteire gondoltam, amikor egy régebbi fejtegetésemben a szakrális királyság intézményének helytelen eredeztetéséről szóltam.

5. A kazár és a magyar szakrális királyság arab leírásainak egyik legfontosabb tanulsága, s ebben az újabb szakirodalom teljesen egyetért, hogy e két

népnél a királyt mágikus varázserejének megóvása végett annyi tabu-előírással vették körül, hogy uralma végül is teljes mértékben szakrálissá vált, s így a király mindennapi teendőivel egy ügyvezető királynak kellett foglalkoznia. Létrejött tehát a szakrális kettős királyság intézménye. Az arab források az ügyvezető királyt is „király”-nak (*malik*) nevezik ugyan, de nem szabad szem elől tévesztenuünk azt a tényt, hogy a szakrális kettős királyságban voltaképpen csak egy király van: maga a földönjáró isten, a dinasztia. Az ügyvezető viszont, bármekkora is hatalma a törzsszövetség ügyeiben, teljes mértékben ember. Vonatkozik ez a magyar szakrális kettős királyságra is, amennyiben Ibn Ruszta, illetőleg Dzsajhání leírása szerint a magyar ügyvezető király, a *gyula* intézi a törzsek összes ügyét: „A főnököt *kündé*-nek nevezik. Ez a név királyuk megkülönböztető címe, mert annak az embernek neve, aki királyként uralkodik rajtuk, *dzsula*. Minden magyar a dzsulának nevezett főnökük parancsait követi a háború dolgában, védelemben és egyéb ügyekben.” (Vö. fordításomat: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. 52.) A „megkülönböztető cím” jelentésű arab *šī‘ār* szó további főbb jelentései, a ’jelszó, jelvény, mottó, megkülönböztető ruha’ alapján lehetséges és értelemszerűen pontos fordítás volna a következő is: „Főnöküket *kündé*-nek nevezik. Ez a név azonban csak címe királyuknak.” Dzsajhání szerint tehát a magyar nagyfejedelem ugyanolyan szakrális király volt 870–880 táján, mint a kazár kagán. Némileg ellentétben van e felfogással GYÖRFFY (Tanulmányok 141–2) magyarázata, aki általános megfontolások alapján úgy véli, hogy a nomadizáló és még nemzeti szervezetben élő magyaroknál a két uralkodó, a künde és a gyula hatalma között csak mérsékelt volt az eltérés.

A sok tabu-előírás, amellyel a kazár és magyar nagyfejedelmet körülvevtek, gyakorlatilag teljesen elkülönítette az uralkodót népétől. A kazár kagán állandóan palotájában, háremében tartózkodott (Masz’údi: A Magyar Honfoglalás Küttői, arab szöveg 254, fordítás 259; Isztahri: MHK. 232, 237–8; Ibn Fadlán: MHK 216, 219). Senki sem láthatta őt, és amikor négyhavasoként elhagyta a palotát, egy mérfölddel a kísérő csapatok előtt lovagolt, ha útjába került valaki, annak arccal a földre kellett borulnia (Ibn Fadlán. MHK. 214, 217; 216, 219). Hasonló előírások voltak érvényben az afrikai szakrális uralkodók esetében is (TOR INSTAM i. m. 23–5, 77–8; HADFIELD i. m. 33–40). A kazárok a szakrális királyt tekintették felelősnek az esőért és a szárazságért, általában a kozmikus jelenségekért és a hadiszerencsékért (Masz’údi: MHK. 254, 259). Szárazság vagy vesztett háború esetén, tehát ha a kazár kagán nem teljesítette hivatását, megölték (Masz’údi: i. h.). Megölése, illetőleg feláldozása akkor is bekövetkezett, ha egy meghatározott ideig már uralkodott, minthogy értelme ekkor már — alattvalói felfogása szerint — meggyengült (Ibn Fadlán: MHK. 216, 219). A király feláldozása, amint az afrikai párhuzamok mutatják, azt célozta, hogy varázsereje még idejében átszármazzék utódjára. Ugyanezzel a szemlélettel találkozunk az Afrika-kutatók leírásaiban is, akik arról tudósítanak, hogy a szakrális király megöszülése, megöregedése és impotenciája alattvalói szemében veszélyt jelent egész országa számára.

A kazár uralkodó uralmának éveit előre meghatározták, mégpedig Ibn Fadlan (MHK. 216, 219) szerint negyven esztendőben. Ez a király beiktatásakor történt, mégpedig egy igen furcsa szertartás keretében. A türk uralkodónak ugyanis (a kínai dinasztikus történetírók feljegyzése szerint), ugyanúgy, mint a kazár uralkodónak (Isztahri 231, 237) egy zsineget vagy kendőt dobtak a nya-

kára, s azt szorosra húzva addig fojtogatták vele, amíg végső kínjában és halálfélelmében ki nem nyögött egy szót, mégpedig egy számot, amely jövőendő uralmának esztendeit jelölte. Ennek a steppei szertartásnak szinte tökéletes párhuzamát CH. MONTEIL egyik művében (*Les Bambara de Ségou et du Kaarta*. Paris, 1924. 305) találtam meg, ahol arról van szó, hogy a szegu-i bambarák szakrális királyuk beiktatásakor szintén fojtogatják királyukat, aki elé egy baobab-fa leveleivel megtöltött edényt helyeznek. A jövőendő uralkodó azután kínjában belemarkol a levelekbe, és ahány a kezében marad, annyi évig fog tartani uralma. Erről a valóban megkapó vallástörténeti párhuzamról a strasbourgi vallástörténeti konferencián (1964.) azt mondtam, hogy itt is feltehetőleg konvergens néprajzi fejlődésről van szó, s hogy a steppei és az afrikai egyező szertartások nincsenek genetikusan kapcsolatosak. A jelenlevő KERÉNYI KÁROLY professzor hozzászólásában ellenkező véleményének adott kifejezést. Szerinte ugyanis fel lehet tenni olyan régi kontinensek közötti kapcsolatot, amely megmagyarázná az afrikai és az eurázsiai steppei szertartás között mutatkozó meglepő egyezést. Más összefüggésben hasonló véleményének adott ismételt kifejezést a királyság intézményének ismert kutatója, A. M. HOCARTH is, aki a királyságot szintén mindenütt közös történeti előzményre akarta visszavezetni. A magam részéről nem kívánok és nem is tudok e feltett, igen régi kontinensek közötti kapcsolatokról nyilatkozni, azt azonban még mindig lehetségesnek tartom, hogy itt párhuzamos fejlődésről, nem pedig közös eredetről van szó. Ha ugyanis meggondoljuk azt, amit a fenomenológiai iskola képviselői (G. VAN DER LEEUW és mások) a „szent szó” kérdéskörében megállapítottak, vagyis figyelembe vesszük a halál árnyékában tett eskü, fogadalom, áldás és átok mágikus erejét, akkor nem lesz talán helytelen, ha a következők magyarázatra gondolunk: az afrikai és a steppei szakrális király alattvalói félték attól, hogy a király majd hanyatló testi erővel is uralkodni kíván felettük. Ezért feltétlen érvényű, a mágikus „szent szó” erejét hordozó ígéretet akartak tőle venni, hogy uralmát meghatározott idő után abbahagyja. Ennek kínálkozó módja az volt, hogy a királyt valamilyen módon a halál küszöbére juttassák, és olyan ígéretet vegyenek ki tőle, amelyet soha sem merészel megszegni. A szakrális királyság tartalmi egyezése arra mutat, hogy mind Afrikában, mind a steppén azonosak voltak az előzmények. Nem lehetséges-e tehát, hogy ugyanazokból az előzményekből ugyanazok a gondolatmenetek és ezzel együtt szertartások születtek?

6. A kazár és magyar szakrális királyság közötti történeti összefüggés kérdését némileg elhomályosította, hogy egészen a legutóbbi időkig nem láttunk világosan a *künde* méltóságnév eredetének kérdésében. A bizonytalanságot az okozta, hogy a kazárok harmadik főméltósága egy hasonló hangalakú méltóságnévet viselt ugyan (*k.n.d.r*), ennek szövege azonban nem látszott egyeztethetőnek a *künde* méltóságnévvel. Sokan tehát önálló létet tulajdonítottak a *k.n.d.r* formának, és elutasították azt a javaslatot, hogy e név arab írásformáját alig megváltoztatva *k.n.d.w*-t olvassunk helyette (az arab *r* és a *w* betűk egyes írásfajtákban teljesen egybeesnek). Bizonytalan volt ezenkívül az is, hogy milyen viszonyban vannak egymással a magyar hagyományból ismert *kündü* (Anonymus: *Cundu*) és a magyar régiségből is jól ismert *kende* változatok, továbbá, hogy mi volt az átvett török név eredeti hangalakja.

E kérdésekre, amint azt már 1966-ban jeleztem (Numen VIII, 25–8), az arab források adják meg a választ, amelyek a IX. század második felének történetéről szólva szinte kivétel nélkül részletesen tárgyalják a Kalifátus egyik

leghíresebb hadvezérének, Ishāq ibn Kundāḡīqnak jelentős szerepét a kor mozgalmas eseményeiben. E név viselője gyakran szerepel az *al-Ḥazari* jelzővel is az arab krónikákban. Viselője tehát kazár zsoldos volt. Erre mutat egyébként apjának török neve, a *Kundāḡiq* is. Világos ugyanis, hogy itt a kazár *kündü* méltóságnévről van szó, amely a török *-čik* kicsinyítő képzővel van ellátva. A krónikákban használt névalak, a *Kundāḡiq* a *Kündāčik* török névnek az araboknál használatos formáját tükrözi, amely pontosan megfelel az arab hangtörténet tanulságainak. Az arab *Kundāḡiq*-ban ugyanis a török *k* megmaradt a rákövetkező *ü* palatalizáló hatása miatt. Az *ā* az arabban jól ismert helyettesítése a török *ā*-nek. Ugyancsak közönséges a török *č*-nek az itt található arab képviselője, a *ğ* is. Szabályos a szóvégi *q* is a török eredeti *k*-jának helyén, minthogy az arabok az örmény és a bizánci *k*-t is *q*-val helyettesítették, tekintve hogy saját *k*-juk aspirált hang volt. Természetes végül az *u* is a török eredeti *ü*-jének helyén. Az arabban ugyanis minden korban *u* helyettesítette az idegen nyelvi *ü*-t.

A magyar *kende* és *kündü* formák mögött tehát végső fokon egy eredeti *kündü* forma áll. Vokalizmusa előre, illetőleg hátra ható hasonulással jól magyarázható. Talán ugyanezt mondhatjuk el azonban a kazár *kündü*-ről is, amennyiben — s ezt én is így vélem — *kündü*-t kell olvasnunk a kézirati *k.n.d.r* helyett.

Érdekes, hogy a *kündü* méltóságnév kicsinyítő képzős formában maradt fenn a *Kündāčik* névben. Hasonló példát a magyar régiségből is ismerünk: *Gyeücsu* nevét, amelyben a török *yabyu* méltóságnév kazár *dzsevu* ~ *dzsevü* formájához járult a magyar *-csa* kicsinyítő képző. Feltehető, hogy ebben az esetben a jövődő méltóságviselő, az örökös nevének gyermekkori kicsinyítéséről van szó. Egészen más lapra tartoznak a „kis” jelzővel összetett török méltóságnevek, amelyekről (pl. a *kis kagán*-ról) kimutatható, hogy nem fiatal vagy gyermekkorú méltóságviselőket jelöltek, hanem — mint meghatározott családokban öröklődő címek — felnőtt és idősebb embereket is.

A kunok eredetéről.

Egy emberöltő óta folyik a vita a kunok eredetének nehéz kérdéséről, de csak a most elmúlt háború alatt került elő néhány olyan adat, amely ezen a téren fordulóponthoz juttatta a kutatást.

A modern filológia eszközeivel először J. MARQUART vizsgálta a kérdést híres „Über das Volkstum der Komanen” című munkájában. Az ő főtörekvése az volt, hogy a nyugati forrásokban *qipčaq*, *qoman* vagy *sárgás (fakó)*, a keleti forrásokban *qipčaq*, *qangli* vagy *fakó*, a magyar forrásokban pedig *kun* néven is emlegetett nagy délnyugatsibériai törzsszövetségnek összetételét tisztázza. Első sorban megállapította, hogy e különböző nevek a bonyolult összetételű qipčaq törzsszövetség különböző összetevőire vonatkoznak, amint a steppe-övvel szomszédos kultúrnépek sok esetben hívják különböző összetevőikről különböző neveken ugyanazt a nomád törzsszövetséget. Második feladatának azt tekintette, hogy a qipčaq törzsszövetség különböző összetevőinek történeti és földrajzi viszonyait külön-külön alapos vizsgálatnak vesse alá. Harmad sorban e különböző összetevők egyesülésének történeti hátterét kutatta. Negyed sorban pedig a már kialakult qipčaq törzsszövetség összetételének változásait vizsgálta a későbbi történelem folyamán.

MARQUART egy XIII. századi perzsa szerzőnek abból a pársoros tudósításából indult ki, amelyet 1942 óta arab eredetiben is ismerünk. Az arab eredetinek a szerzője, Marwazi, mervi származású polihisztor orvos volt, aki a szeldzsuk szultán udvarában működött és művét 1120 körül írta. Ebben az időben a mohamedán világ északkeleti határa a Szir-darja és a Szir-darja középső folyásától az Iezig-köl irányába, keletre húzódó hatalmas hegylánc volt. A Szir-darján jöttek út a mohamedán vallásra tért szeldzsuk törökök is az iszlám területére. Marwazit tehát azoknak a törököknek a sorsa érdekelte, akik a Szir-darját a szeldzsukok után lépték át. Ilyen gondolatokkal foglalkozva egy helyen a törökökről a következőket mondja: „Van egy fajtájuk, amelyet *qun*-nak hívnak. Ők Qitay [Észak-Kína] orszagából jöttek [t. i. az iszlám területére], mert féltek a qitay khántól. Nesztorianus keresztyének [voltak?]. Legelőik szűkössége miatt hagyták el régi központjaikat [ez nem egyezik az előbb mondottakkal]. Közülük való volt Ikinji ibn Qoçyar a khwárizmi [mohamedán terület az Amu-darja

torkolatának vidékén] uralkodó [meghalt 1097-ben]. A qunokat a qāyok követték, akik számosabbak és erősebbek voltak és kiűzték őket ezekről [melyik?] a legelőkről. Erre ők [t. i. a qunok] a *sārī*-k [olv. *sārī*-k, mint a perzsa fordítás] területére mentek. A *šārik* népe tovább vonult a türkmének [mohamedán qarluqok és *oγuzok*] területére, akik pedig a *γuzzok* [a. m. török *oγuz*, magyar *úz*] területének keleti részeit foglalták el. A *γuzzok* a besenyők területére vonultak az Örmény-tenger [Fekete-tenger] mellé* (vö. MINORSKY szövegkiadásának *18. lapján a 3. §-t).

MARQUART e szövegnek még csak a hibás perzsa fordítását ismerte. S ez igen sok zavart okozott munkájában. Talált azonban egy másik, örmény tudósítást is, amelyet igen helyesen a perzsa szövegben leírt eseménysorozatra vonatkoztatott. Edesszai Máté krónikájának egy helyén, az 1050—1051. évvel kapcsolatban ezt írja: „A kígyók népe felvonult és megverte a fakókat, a fakók felvonultak és megverték az úzokat és a besenyőket . . .” (Komanen 54—5). MARQUART e két keleti forrást a nyugatiakkal vetette egybe. A nyugatiak szerint az úzok és besenyők megverői *qīpcaqok* (illetőleg sárgák, kunok), a keletiek szerint szintén a sárgák vagy fakók. A keletiek tehát ugyanarról a vonulásról beszélnek, de annak távolkeleti mozzanatait is leírják. Azonban sem MARQUART, sem az utána következő kutatók nem hangsúlyozták elég világosan azt, hogy a Marwazitól említett népek nem lehettek egyedüli szereplői egy olyan roppant népmozgalomnak, amely Kínától a Kárpátokig terjedt és azt sem, hogy ez a vonulás nem játszódhatott le néhány esztendő alatt, hanem minden bizonytalansággal évtizedeket vett igénybe (MARQUART, Komanen 57 szerint 1030 és 1050 között ment végbe).

A legnagyobb zavart azonban az okozta, hogy MARQUART a *sārī*-t a perzsa fordítás alapján országnévnek tekintette, ilyen nevű országot pedig hiába keresett. Felállított ugyan egy kombinációt a *sārī*-t illetőleg, amelyet igen bonyolult és terjedelmes érveléssel igyekezett igazolni, könyve legvégén azonban (Komanen 202) bevallotta, hogy a *sārī*-ről semmit sem tud. Ilyenformán hiányzik fejtegetéseiben az összekötő kapocs a keletázsiai qunok és a Szir-darja vidéki türkmének között.

BARTHOLD, erősen negatív bírálatában (vö. német fordítását MARQUARTnak SCHAEDELTől kiadott poszthumusz munkája, a „Wehrot und Arang” előszavában, *31—*51) csak egy-két új adatot szolgáltatott MARQUART hatalmas anyagához. Ő már a perzsa szöveg *qūn* olvasatát is megbízhatatlannak vélte (i. h. *33), következésképpen a qunok távolkeleti eredetében sem hihetett. BARTHOLD szerint a *sārī* népnév, azonos eredetű a török 'sárga' jelentésű *sarī*(γ) közszóval, s ilyenformán a *sārī* a *qīpcaqok* 'sárga' jelentésű nevei közé tartozik. Minthogy pedig az úzokat és a besenyőket a nyugati források szerint a *qīpcaqok*, Edesszai Máté és a perzsa szöveg szerint pedig a sárgák

űzik nyugatra, BARTHOLD szerint önként adódik a qipčaqok és a 'sárgák' azonossága (i. h. 33—4).

BARTHOLD ötleteit az idő részben igazolta. A *sārī* névre vonatkozó magyarázata valóban meggyőző. A perzsa szöveg *qūn* olvasatát azonban az 1942-ben kiadott arab eredeti is perdöntő módon megerősítette. Ami pedig a qipčaqok és sárgák azonosítását illeti, az látszólag egészen meggyőző, lényegében azonban hibás.

MARQUART hatalmas, de rendezetlen anyagát PELLIOU sem kísérelte meg egy határozott gondolatmenet szerint áttekinthető földrajzi és történeti képbe tömöríteni a könyvről írt bírálatában (Journal Asiatique 1920.). Nem sikerülhetett az a másodkézből dolgozó RASOVSKIJ-nak (Seminarium Kondakovianum. 1935—1939.) és MINORSKYNak sem (Hudud al-'Alam. 1937. 284—5, 315—7), minthogy mindkettőjüket BARTHOLD-nak a perzsa szöveg *qūn* olvasatával szemben mutatott bizalmatlansága befolyásolta.

Igen kevés volt tehát az új anyag, amelyet a kutatók 1914 és 1940 között MARQUART adataihoz csatolni tudtak, s MARQUART problémáinak megoldása is alig jutott valamivel előbbre. Annál fontosabb volt NÉMETH GYULA hozzászólása, aki meggyőzően bizonyította, hogy a qipčaqoknak nyugaton használt egyik neve, a *qoman* is 'sárgá'-t jelent a törökben (Századok 1942: 168—71). Magyarázata a *qoman* nevet illetőleg (*qu* 'sárgás' + *man* képző) kifogástalan. Kérdés azonban, hogy jogosultak vagyunk-e a *qūn* nevet is a *qū*-gyökből magyarázni. Marwazi ugyanis a *qonok*at megkülönbözteti a 'sárgák'-tól (erre a nehézségre egyébként NÉMETH maga is rámutat). Helyesebb tehát, ha a *qūn* szó etimológiáját egyelőre a kérdésből kirekesztjük. Alapvető fontosságú megállapítása NÉMETH-nek az is, hogy a *qoman* és a többi 'sárgás' jelentésű név a kunok külsejére, bőrük vagy hajuk színére vonatkozik.

1942-ben tette közzé MINORSKY Marwazi nemrég megtalált arab eredeti szövegét kommentárral (James G. Forlong Fond. Vol. XXII). MINORSKY most már (i. m. 95—104) elismeri a *qūn* olvasat helyességét. A qipčaqoknak a sárgákkal való azonosítása mellett azonban továbbra is kitart.

*

Ilyen előzmények után az 1946. és 1947. év folyamán a Kőrösi Csoma-Társaságban, 1948. január 15-én pedig a Magyar Történelmi Társulat ülésén három alkalommal foglalkoztam a kunok eredetének kérdésével. Ezeknek az értekezéseknek anyagát itt kivonatossan sem ismertethetem. A közlési nehézségekre való tekintettel azonban úgy gondolom, hogy nem lesz felesleges, ha értekezéseim lényegéről addig is röviden számot adok, amíg teljes közlésükre sor kerülhet.

Első előadásomban az a felismerés vezetett, hogy a *qan* vonulás megértésének nélkülözhetetlen előfeltétele az eurázsiai

steppe X. és XI. századi földrajzának és történetének rendszeres feldolgozása. Ebben az értekezésemben kimutattam azt, hogy a X. században (tehát a qnn vándorlást közvetlenül megelőző időkben) Nyugat-Szibéria legfontosabb törzsszövetségei az oꝛuz, a kimäk és a qĩpcaq. Az oꝛuz törzsek ebben az időben hatalmas területet foglaltak el, amely a besenyőknek a Fekete-tenger melletti vidékétől, a Volga és a déli Urál szomszédságától az Aral-tóig, onnan a Szir-darja középső folyásáig, onnan pedig messze északkeletre az Irtis középső folyásáig terjedt. Ezt a hatalmas szabálytalan négyszöget észak felől a középső Irtis — déli Urál vonal határolja. A vonaltól északra, a Tobol és Isim vidékén a qĩpcaqok laktak. Északkeletre pedig: az Altaj nyugati szomszédságában, az Irtis vidékén a kimäk törzsszövetség tanyái voltak. A X. század utolsó nevezetes arab földrajzírójának tanúsága szerint azonban a kimäkek és a hozzájuk tartozó qĩpcaqok területét délen — az oꝛuzok keleti szomszédosaként — a Szir-darja középső folyása határolta.

A legmostohábban a türkmän terület történeti földrajzával bántak el a kutatók. Amint értekezésemben kimutattam, a türkmän (a. m. mohamedán oꝛuz és qarluq; vö. al-Kāšari arab szövegének konstantinápolyi kiadását, I, 393) terület a X. század végén a Szir-darja középső folyásától a steppe déli szegélyén, a hegyek lábainál húzódott keletre, az Iszig-köl és a Csu-folyó irányába. A Szir-darja középső folyása tehát északnyugatról az oꝛuz, északkeletről a kimäk-qĩpcaq, keletről pedig a türkmän területet határolta.

A türkmänektől keletre, a Csu-folyót és az Iszig-költ a Tarim-medencében levő Kasgárral összekötő vonal mentén pedig az ezredforduló táján a legkeletibb mohamedán dinasztia, a karakhánida birodalma feküdt. Hangsúlyoztam értekezésemben, hogy a karakhánida terület kulcspontra volt az eurázsiai steppén. Ha ugyanis a qnnok Kelet-Ázsiából nyugatra vonultak, akkor Belső-Ázsia sajátos földrajzi adottságai miatt (vö. LIGETI, Az ismeretlen Belső Ázsia 11) vagy a karakhánida területen át vagy annak közvetlen szomszédságában kellett elvonulniuk. Ennek a szempontnak figyelembe vétele nélkül a qnn vándorlás érthetatlenné válik.

A karakhánidák keleti szomszédjai a Tarim-medence északi peremén az ujugrok voltak. Az ujugur terület kelet felé a Tarim-medence keleti végpontjáig nyúlt. Onnan tovább keletre, a Nansan hegység vidékén a 'sárga' ujugrok laktak. Még tovább keletre pedig, a Huang-ho keleti kanyarjától a Peking felé mutató vonalon nesztoriánus keresztyén nomád népek éltek, mint pl. az öngütök. Ebből a környezetből szakadtak nyugatra a qnnok is.

Második értekezésemben jeleztem azt a fontos eseményt, amelyet a kunok eredetének kutatásában Marwazi arab szövegének 1942-i kiadása jelent. Ebben a szövegben nem kisebb fontosságú

adatot találunk, mint a 'sárgák' területének pontos földrajzi meghatározását. Marwazi Belső-Ázsia legfontosabb útvonalairól szólva a Sa-csouból (a Tarim-medence keleti végénél) elágazó utakat ismerteti. Egyebek között ezt mondja: „Aki pedig Qitayba megy [Észak-Kínába], az félhónapi távolságra Sānju-tól [olv. Ša-čou] egy olyan csoporthoz jut, amely a sárikhoz [olv. sárikhoz] tartozik. Vezérük nevéről ismerik őket, ami Basmil. Az iszlám elől menekültek oda a körülméltételtől való féltükben.” (MINORSKY kiad. arab szöveg. *8.) Nyilvánvaló, hogy itt a 'sárga' ujugurokról van szó, akik 850 óta laknak ezen a vidéken. Kőrösi Csoma Sándor ezekben az ujugurokban (modern nevükön „sarö jögurok“-ban) kereste a magyarok őseit (vö. LIGETI: MNy. XXVII, 300—14). Marwazi *sāri*-ja tehát valóban egy török *sari* megfelelője! A basmiloc biztos tudomásunk szerint 744 óta tartoztak az ujugur törzsszövetségbe. Persze nem a törzset nevezték így a vezérről, hanem megfordítva. Eredeti lakhelyük a karakhánidákkal volt határos. Ezeken a részeken, amint Kāšgariból tudjuk, szüntelen folyt a harc a mohamedán karakhánidák és az ujugurok között. Ez lehetett az oka annak is, hogy a basmiloc a Nan-san vidékére vonultak.

A Marwazi-féle sáriknak és a sárga ujuguroknak az azonosítása döntő jellegű felismerés az egész qun-kérdés szempontjából. Nem válik MINORSKY egyébként rendkívül értékes és fontos könyvének előnyére, hogy e nyilvánvaló azonosítás helyett még mindig megkísérli menteni a Tobol-vidéki qipčaqok és a sárik azonosságának BARTHOLD-féle elméletét (Marwazi 100—2).

A 'sárga' ujugurok a 'sárga' jelzöt antropológiai okokból kapták. Világosan látszik ez abból, hogy a kínaiak a XI. század óta „szöke ujugur“-nak hívják őket. Másik nevük a kínaiaknál *Sa-li wei-wu-rh*, ami egy török *Sari uiyur* pontos átírása. Hangsúlyoztam előadásomban, hogy az ujugurok e nem-belsőázsiai rassz-vonásokat a keleti T'ien-sanban (régii basmil terület) lakó, indoeurópai tochárokka való keveredés után vették fel. Régebbi időkben a kínaiak átlagos töröknek írják le az ujugurok külsejét.

Harmadik előadásomban a qun vándorlás történeti hátterét és kronológiáját igyekeztem felderíteni. Kínai forrásokból tudjuk, hogy a qitayok 986 táján hódították meg a Pekingtől északnyugatra levő vidékeket (vö. LIGETI: MNy. XXIII, 298), tehát feltehetőleg a qunok és az öngütök területeit is. A qunok ekkor indulhattak el nyugatra, a qayok (akikről egyebet nem tudunk) nyomásának engedve vagy a qitayoktól való félelmükben. 1008-ban a qitayok is nyugatra indultak (vö.: BRETSCHNEIDER, *Mediaeval Researches* I, 242—3; ČOU LI-YANG: *Harvard Journal of Asiatic Studies* 1945: 20) és vonulásukban először a 'sárga' ujugurokat győzték le. A 'sárga' ujugurok, úgy látszik, vereségük után később visszatértek eredeti lakóhelyeikre. Egyik részük Marwazi szavaiból ítélve a qunokkal együtt tovább vonult nyugatra, a türkmän terület irányába. Ez a vonulás bizonyára a nomádok

főútvonalán játszódott le, amely a T'ien-san északi peremén, a dzsungáriai kapun át karakhánida területhez vezetett. Valóban, a karakhánida történelem forrásai jelzik is ezt a vonulást. Ibn al-Atir krónikája szerint: a „törökök kivonulása Činből [Észak-Kína]“ az 1017—1018. évben (más hagyomány szerint 1012—1013.) történt; Tozan khán, Balasarun (a Csu-folyó közelében) uralkodója megverte őket (a történet egyéb részletei legenda-szerűek).

Itt el is vesztenők a fonalat, ha Marwazi nem mondaná meg, hogy a sárik elérték a türkmének területét. A türkmének tovább szorították az oꝛuzokat a Szir-darja alsó folyásától. Azután 1020 körül átkeltek a Szir-darja déli partjára. A volt türkmán és oꝛuz területet most egy új törzsszövetség vette birtokába, amely 1043-ra már teljes nagyságában kibontakozott. Nyugati törzsei az Urál európai oldalán tanyáztak, keleti törzsei pedig, a qanglik, a régi türkmán területet vették birtokukba. Ez az egyesült qipčaq—'sárga'—qun törzsszövetség; 1048 táján az oꝛuzok, a qipčaqok nyomásának engedve, továbbszorították a besenyőket nyugatra. Nyomukban 1054-ben feltűntek a qipčaqok Európában, az orosz fejedelemségek határán. A qipčaqok 1070 után már az egész steppét birtokolták, az Al-Dunáig.

Hasonló, az egész eurázsiai steppére kiterjedő vándorlásról a qipčaqokkal kapcsolatban még egyszer hallunk. A Yüan-dinasztia évkönyveinek egyik részlete ugyanis (BRETSCHNEIDER i. m. II. 72) elmondja, hogy a XII. századi qipčaq uralkodó-család Peking északnyugati szomszédságából vándorolt a későbbi qipčaq területre (vö. PELLiot i. h. 162—72). Minthogy a XI. századi qun vándorlás ugyaninnen indult ki, a két vonulás között alighanem volt valami kapcsolat.

A sārī—qun—qipčaq érintkezés a Szir-darjától északra, Belső-Ázsiának „néma“ zónájában játszódott le. E területről forrásaink néhány földrajzi adatot még feljegyeznek ugyan, de történeti eseményt a qipčaq időkig szinte semmit nem közölnek. Velük kapcsolatban tűnik fel a *qoman* név a XI. században. A 'sárgák' régi török neve *sarī* volt. Úgy gondolom, hogy a 'sárga' jelentésű *qoman* nevet a qipčaq szövetség valamelyik török népe adhatta a hozzájuk érkezett és velük kapcsolatba lépett 'sárgák'-nak.

A qipčaq—'sárga'—qun egyesülés első közvetett bizonyítéka az, hogy ez a három elem a XI. század második felétől kezdve egyetlen törzsszövetséget alkot. Másod sorban: a régi türkmán területen a qun vonulás után a qanglik törzsét találjuk. A Yüan-dinasztiának a qipčaq történetben rendkívüli módon járatos szerzője megjegyzi, hogy a qanglik a kao-c'ö néptől származnak. A kao-c'ö pedig a kínaiaknál a T'ang-dinasztia óta az ujugrok archaizáló neve.

A qunok nesztoriánus keresztyénségének később nem találjuk nyomát. Ibn al-Atir egyik helyéből következtethetőleg azonban

a qipcaqok 1043-ban az iszlámot fogadták el. A teljes megtérés története persze, mint a legtöbb esetben, itt is túlzás. A qnók azonban ilyen eseményekkel kapcsolatban veszthették el nesztorianus hitüket.

Előadásomban rámutattam arra is, hogy a magyar krónikák ugyan több ízben *kun*-nak nevezik a qnoktól megvert és jórészt beolvasztott úzokat és besenyőket a qnók megjelenése előtti eseményekkel kapcsolatban is, ez a szóhasználat azonban — még ha az Ős-Gesta írójától származnék is — nem jelenthet mást, mint hogy a szerző az úzokat és besenyőket is korának nagy nomád népéhez: a qnhoz számította. Hasonló anticipációkat a modern kutatás már több ízben kimutatott krónikáinkkal kapcsolatban, s így helyesebb és óvatosabb eljárás, ha ezeket az állítólagos qn előtti kunokat kirekesztjük a kunok eredetének kérdéséből és átutaljuk őket krónikáink szóhasználatának problematikájába.

*

Az elmondottak egyben jelzik állásfoglalásomat GyÖRFFY GyÖRGYnek „A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez” című nemrég megjelent értekezésével szemben (kny. az Antiquitas Hungarica 1948. évi kötetéből). GyÖRFFY a magyar krónikák szóhasználatára alapján azt állítja, hogy a magyarok már a qn vándorlás előtt is egy régi népnévből közszóvá homályosodott 'nomád' jelentésű *kun* szóval illették a besenyőket, úzokat és kavaroikat, s a később megmagyarosodott qipcaqok (qomanok) ezt a magyar *kun* szót alkalmazták magukra, és így jutottak a maguktól is használt *kun* névhez (i. h. 174—6). A magyar kunoknak tehát szerinte semmi közük sincs a távolkeleti qnokhoz.

GyÖRFFY elfogadja BARTHOLD elméletét, amely szerint a sárik a qipcaqokkal azonosak. Szerinte azonban a keletázsiai qn nép nemcsak hogy Magyarországra nem jutott el, de a nyugatszibériai qipcaqokkal való érintkezése sem bizonyítható. Ha azonban a qipcaq meg sári egy, — amint azt GyÖRFFY gondolja, — akkor előbbi kijelentése szöges ellentétben van Marwazi-nak azzal a tőle is elfogadott (i. h. 168) tudósításával, hogy a qnók a sárik területére vonultak. Harmadik feltevése szerint (i. h. 168) a keletázsiai qnoknak (akiket MARQUART a 'sárgák'-kal hoz kapcsolatba) a qipcaq-kérdésbe való bevonása azért is felesleges, mert a qipcaqokat szerinte már a IX. század után a különböző források hol *qipcaq*, hol *jakó* vagy *halvány* néven sorozatosan említik Nyugat-Szibériában. Nem tudom, GyÖRFFY milyen forrásokra gondol, az eddigi kutatás azonban a 'sárgák'-nak és qnoknak Marwazitól említett XI. századi vonulásánál korábbi időkből egyetlen forrást sem tud, amelyik a qipcaqokat 'sárga' néven említené. Éppen ez a qn-kérdés egyik alapvető problémája.

Összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a qunok és 'sárgák' 1012 táján vonultak Belső-Ázsiából a nyugat-szibériai steppére. Itt a kimäk—qipeaq törzsekkel 1020 táján egy nagy törzsszövetséget alkottak, amelyben qun, ujugur és nyugatszibériai elemek egyesültek. A politikai egyesülés bizonyára faji és nyelvi kiegyenlítődéssel járt együtt. Ez a nagy törzsszövetség keleten és nyugaton a különböző forrásokban összetevőinek, alkotó elemeinek nevén jelentkezik.

A karluk törzsek nevei.

1. Hazai irodalmunkban sok szó esett már arról, hogy a török törzsneveknek van egy olyan csoportjuk, amely méltóságnévből fejlődött törzsnévvé és egy olyan csoportjuk is, amely színnevekből vagy lószínnevekből áll.

Közismert például a magyar *Gyula* törzs nevének méltóságnévi eredete. A *yabyu* méltóságnév is szerepelt törzsnévként a török régiségben. Egy kínai forrás szerint a nyugati-türköket „a *yabyu* türkjei”-nek, „a *yabyu* törzsei”-nek vagy egyszerűen „*yabyu*”-nak hívják (vö. NÉMETH, HonfKial. 44—8). Az ilyen-fajta esetekben a méltóságnévet eleinte csak átvitt értelemben használták törzsnévként, ez a használat azonban sok esetben állandósult.

A törzsnévként használt színnevek első csoportja ma már nehezen értelmezhető színjelölő szavakból áll. Az orkhoni törökök egyik neve a *kök türk* 'kék türk', a nyugati-türkök bizonyos csoportjai pedig a kínaiak szerint a *sárga türgiş*, illetőleg a *fekete türgiş* neveket viselték (CHAVANNES, Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux 46, 85). Az arab forrásokban *fekete kazár*-okról hallunk (MHK. 216, 235). Ma is vannak *qara noyay*-ok, *qara qırız*-ek, *qara qıtay*-ok, *sarı qıtay*-ok, *qara qıpçaq*-ok és *sarı qıpçaq*-ok stb. Ennek a törzsnévadási szokásnak eredetén még vitáznak, de valószínű, hogy társadalmi okokra vezethető vissza. — A törzsjelölő színneveknek második csoportja lószínnév. Erre a csoportra NÉMETH GYULA hívta fel a figyelmet. Ő meggyőzően mutatott rá arra, hogy a Konstantinos császárnál megőrzött besenyő törzsnevek mindegyike összetett szó: első elemük lószínnév, a második pedig méltóságnév (MNY. XVIII, 2—7; az újabb irodalom MORAVCSIK GYULA „Byzantinoturcica”-jának megfelelő címszavai alatt). Hasonló alakulat PAIS DEZSŐ megfejtése szerint a magyar régiségben szereplő *kékkend* néprész neve is (K(’sA. I, 270—6;

vö. NÉMETH i. m. 48). NÉMETH szerint ezek a nevek az illető törzs lovainak színére utalnak. GYÖRFFY GYÖRGY cáfolja NÉMETH magyarázatát, s a színneveket az egyes törzsek különböző színű lófarkas zászlóira vonatkoztatja (KCsA. I. kieg. köt. 449—53). HARMATTA JÁNOS NÉMETH véleményéhez csatlakozik, és rámutat arra, hogy a nomádoknál szokásos az egyszínű lovak tenyésztése, s ennek taktikai okai is lehetnek (MNY. XLII, 27). — A törzsnévként használt színneveknek van egy harmadik csoportjuk is, amelyre azonban ez idő szerint csak egy biztos példát tudunk felhozni. A kunokkal együtt Európába jött *sárgák* (törökül *sarı*, illetőleg *guman*, szláv nyelvekben *polovcy*, a szlávból vett magyar szóval *palóc*) neve az, amely ennek a népnek embertani vonásaira: bőre vagy haja (vagy mindkettő) színére vonatkozik (vö. MNY. XLV, 43—50).¹

A törzsnévadás fenti módjaival az eddig figyelembe nem vett karluk törzsnevek között is találkozunk. A karlukoknál is vannak méltóságnévi és színnévi eredetű törzsnevek, ha nem tekinthetők is az említett besenyő színnevek pontos megfelelőinek. A karluk törzsnevek másik része azonban csak a karluk történelem egyes mozzanataiból érthető meg.

2. Nem lesz talán felesleges, ha a dolgok könnyebb megértése céljából előbb összefoglaljuk a karluk történelem főbb eseményeit. Annál is inkább indokolt ez, mert a karlukok történeti és földrajzi viszonyairól pillanatnyilag csak elavult összefoglalások állanak rendelkezésre.

A karlukok eredetileg a türk törzsek közé tartoztak (CHAVANNES i. m. 86, 4. j.). Amikor a VI. század közepén megalakult türk birodalom 581-ben keleti és nyugati részre bomlott, a karlukok területe a két türk birodalom között, az Altaj délnyugati szomszédságában, a Fekete-Irtis és a Dzaiszan-nor vidékén foglalt helyet, az arabok szerint a *T.w.l.s* hegynél, a kínaiak szerint a *To-lo-se* völgyben. A karlukok résztvettek — ujjur szövetségben — előbb a keleti (745-ben) azután a nyugati türk birodalom megdöntésében (766-ban). E harcok

¹ Krónikáink a *Cumanus* névvel, amely voltaképpen csak a *sárgák*-at illeti meg, egy-két esetet leszámítva a kunokat jelölik. A *Cumani*-val kapesolt *Albi* és *Nigri* a színnevek előbb említett első csoportjába tartoznak, s a „komán”-ok egy-egy nagy törzscsoportját jelölik. Az *Albi*-nak természetesen itt is 'fehér' a jelentése, nem pedig 'sárga', mint azt egyes történészeink gondolják (vö. *Antiquitas Hungarica* II, 163—4). Téves a kunoknak a *polovcy*kkal való azonosítása is, — amit VÁMBÉRY védelmezett —, bár az a nálunk egészen a legutóbbi időkig általánosan elfogadott *kun* ~ *guman* azonosításból szükségszerűen következik. A *palócok* nemcsak nyelvtanilag, de embertanilag is a magyarság egyik legkülönösebb eleme (BARTUCZ 20—25%-ra becsüli közöttük a „mongolid” rassz-vonásokat magukon hordozók számát, s ez érthető is, ha figyelembe vesszük belsőázsiai eredetüket), szlávból vett nevük és magyarországi megtelepülésük problémája mégis alig foglalkoztatta történészeinket. A kérdésre alkalomadtán visszatérek.

után a karlukok egy része Irtis-menti északi hazájában maradt, és ott fontos szerepet játszott egészen a mongol időkig. Másik részük 766 után délre, a volt nyugati türk területre terjeszkedett, az Ili- és Csu-folyó, valamint az Iszik-köl vidékére. Itt a karlukok a Szir-darján túra is portyázó mohamedánok szomszédaivá lettek és erősen keveredtek a türkökkel, valamint a városlakó iráni szogdokkal. Megszállták a Szir-darja középső folyása és a Csu között húzódó szogd város-sort (ezeket Kāšyarī *Arġu*-nak hívja), köztük a nyugati-türkök két fővárosát és a nyugati-türk Barszgan (Kāšyarī: *Barsġan*) törzsnek az Iszik-köl keleti végénél levő, szorosan egymás mellett fekvő négy nagyobb és öt kisebb városból álló (így Tamīm ibn Baġr IX. századi arab utazó), *Barsġan* nevű hatalmas településcsoportját. Mind *Argu*, mind pedig Barszgan fontossága nagyszabású szovjet régészeti expedíciók kutatásainak nyomán az utóbbi évek folyamán egyre jobban kezd kidomborodni.

Itt nem térhetünk ki azokra az egész Belső-Ázsiát megmozgató állandó harcokra, amelyeket a karlukok, a tibetiek, az ujgúrok, a mohamedánok és a kínaiak a VIII. és IX. század folyamán a Tarim medence gazdag tokhár (északon) és sáka (délen) városállamaiért vívtak egymással. Az azonban már itt is lényeges, hogy e harcok folyamányaként a karlukok területe egészen a XI. századig változatlan maradt. Ez a terület Ĵaiġāni, a kínai források és Kāšyarī adatai szerint északon az Ili irányában, az Altaj felé, délkeleten pedig a T'ien-sanig húzódott.¹

A T'ien-sanban és Kasgária vidékén a karlukok keleti szomszédai a nyugati-türk² eredetű jagmák és a szintén nyugati-türk eredetű kűngütök (ennek a Kāšyarīnál található névnek kell rejtőznie nézetem szerint, — amelyet félreérthetetlen földrajzi adatokra alapítok, — a kínai források *kung-yűe*-jében).³

A jagmák ujgur származású dinasztíája 940 után Kasgárt és a karluk területeket a karakhánida birodalomban egyesítette, amely az ezredforduló után már mint a legkeletibb mohamedán ország szerepelt. Ez a birodalom, amint másutt részletesen ki

¹ BARTHOLDnak az az elmélete, mely szerint a karlukok egy része már 766 előtt messze délre, Észak-Afganisztánban vándorolt, az adatok téves értelmezésén alapul, és szöges ellentétben áll több kínai forrás ellenkező értelmű tanúságával. Észak-Afganisztánban valóban élnek karlukok — LIGETI LAJOS találkozott is velük és tanulmányozta is nyelvüket —, azok azonban más török és mongol néptörzsekkel együtt kimutathatólag a mongol korban sodródtak oda. Az az „északi irányú” (az Iszik-költől az Ili-folyóhoz vezető) karluk, jagma és csigil népvándorlás sem történt meg, amelyről BARTHOLD beszél a „12 Vorlesungen” egyik helyén (76).

² Nem toquz-öyüz, mint azt Ibn al-Muqaffa' egy népetimológiai meséje nyomán BARTHOLD és MINORSKY gondolja.

³ A *kűngüt* és a *barsġan* egyszerre törzsnév és városnév is. Vö. az anatóliai oguz törzsnévi eredetű és a magyarországi törzsnévi eredetű helyneveket.

fogom fejteni, etnikai összetételében és nyelvében teljesen türk jellegű. A csimilek, jagmák, küngütök, barszganok, csigilek, a türgis töredékek, sőt velük együtt az egykor türk törzsek közül kivált karlukok is a türk elemet képviselték benne. Etnikailag csak az iráni maradványok, a türk-iráni keveredésből származó mohamedán türkmének és a kencsekek (Kāšfari: *kāntāk*) különültek el a birodalom türk népeitől.

Eddig nem sok figyelmet fordítottak rá, de a perzsa „Ṭabaqāt-i Nāširi“ című forrásból megállapítható, hogy a XI. században a karlukok nomád törzsei az afganisztáni mohamedán ghaznevida dinasztia szolgálatában állottak, és résztvettek Észak-India meghódításában. Ez az a része a karlukoknak, akiket Kāšfari „ahl al-wabar“-nak, vagyis 'sátor-lakó'-nak nevez. Soraikból támadtak később Észak-India önálló karluk dinasztiái. Így érthetjük meg azt is, hogy a tibetiek a *gar-log* névvel (vö. LIGETI: KCsA. I. kieg. köt. 102) általában az (észak-indiai) mohamedánokat jelölik. A karlukok a karakhánidáknak és a szeldzsüköknek a XI. századi harcai után, a mongol hódítás idején csaknem teljesen eltűnnek szemeink elől.

3. A karlukok törzsszövetségéről az ujjúr feliratokból csak annyit tudunk meg, hogy három törzsből állt: *uḏ-qarluq*. A kínaiak a három törzs nevét is felsorolják: 1. *mou-lo*, 2. *ḏ'i-si* (*p'o-fu*), 3. *t'a-ši-li* (CHAVANNES i. m. 85, 4. j.). E nevek közül az utóbbi kettő mindeztideig megfejtetlen, a *mou-lo*-ra alább visszatérek. Az ujjúr és a kínai adatok a karluk történelem régi, északi korszakára vonatkoznak.

A délen újjáalakult karluk törzsszövetségéről az arabok tudósítanak részletesen. Idevonatkozó főforrásunk, Marwazinak a Jaihanira (IX. század) visszamenő tudósítása, a IX. századi állapotokat tükrözteti vissza. A karlukoknak ebben az időben kilenc törzsük volt. Az első három a *ḏigil* nevet viselte. Ezek a törzsek nyilvánvalóan nem tartoztak az eredeti karluk törzsek közé, hanem a karlukokhoz csatlakozott, türk eredetű csigilek leszármazottaival azonosak.¹

A negyedik, ötödik és hatodik törzs a *h.s.k.i* nevet viseli. Ennek a névnek pontos értelmezése egyelőre ismeretlen. Egy másik forrásban azonban (vö. Kmoskó: MNY. XXIII. 288—93) méltóságnévként szerepel. Minthogy a név ott *h-s* szókezdettel jelentkezik, szókezdő *h*-ját kétségbe nem vonhatjuk. A szókezdő *h-* (*ḥ-*) pedig a törzsnév nem-török, minden bizonnyal iráni eredetére mutat.

¹ A perzsa Gardīzi a csigilek uralkodóját a *ḏigil-tüksin*-t is említi. Kāšfariéból tudjuk, hogy a *tüksin* a karakhánida birodalomban az uralkodó után a harmadik rang neve. MINORSKY nem veszi észre, hogy itt a Kāšfarinál említett *tüksin*-ről van szó, és azt *taksin*-nak olvassa (Z. V. TOGAN, Ibn Faḏlān 261 is), az egész kifejezést pedig *ḏigil-i taksin*-nak („a taksin csigiljei“) értelmezi, azaz perzsa jelzős szerkezetnek tekinti, holott a *ḏigil-tüksin* épp olyan összetétel, mint a *ḥazar-ḥāqān*, *ḏigil-arslan* vagy *ḏigil-tutuq* a mohamedán és ujjúr szövegekben.

A hetedik törzs nevének olvasatát — a nélkül, hogy jelentését ismerte volna — Kmoskó állapította meg (TörtSz. XIV, 178). Ez a törzsnév a *bulaq*. MINORSKY nem ismeri Kmoskó (magyar nyelvű) cikkét, de nem veszi figyelembe a besenyő törzsnevek tanulságát sem, s így nem biztos a *bulaq* olvasatban (Marwazi 106). NÉMETH GYULA említett értekezésében kimutatta, hogy a *bulaq* a jellegzetes lószínevek közé tartozik, jelentése pedig 'tarka, foltos'. Világosan ide sorolandó a karluk *bulaq* is. Úgy gondolom, hogy ennek a *bulaq*-nak az átírása a kínai *mou-lo*.

A nyolcadik törzs a *kül-irkin* nevet viseli. MINORSKY ebben az olvasatban sem egészen bizonyos. Az olvasat felől azonban kétségünk nem lehet, mert Kāšgarī világosan megmondja, hogy a *kül-irkin* a karlukok legfontosabb méltóságnévei közül való (BROCKELMANN 68 tévesen: *köl-irkin*). Ezt a nevet egyébként más belsőázsiai forrásokból is jól ismerjük (vö. Z. V. TOGAN, Ibn Fadlan 141).

A kilencedik törzs nevét több forrás egybehangzóan a *tuhs* formában közli (az eddig ismert adatokhoz még Tabarīnak egy helye csatlakozik). Gardizī szerint (BARTHOLD, Otčet 102) a *tuhs* a türgisek egyik altörzse. Hangalakjából ítélve nem török, hanem iráni szó. Mikor eredetét kerestem, HARMATTA JÁNOS volt szíves figyelmemet felhívni arra, hogy a *tuhs* a kaukázusi ászok *duhs* törzsének nevével egyeztethető.

Áttekintve tehát a legbővebb, IX. századi listát, megállapíthatjuk, hogy a karluk törzsek nevei közül méltóságnévi eredetű a *kül-irkin* és a *h. s. k. i.* színnévi eredetű pedig a *bulaq*. Ebből a törzsjegyzékből egyébként a karluk történelem 766 utáni eseményei is világosan tükröződnek: ez a magyarázata a karluk törzsnevek között feltűnő türk törzsneveknek. Meglepő, hogy a karluk törzsek között milyen sok az iráni elem, azonban ez is érthető, ha meggondoljuk, hogy a belsőázsiai törökségnek az irániakkal való keveredése még a XI. században sem zárult le, amint arról Kāšgarī részletesen tanúskodik.

Új adat a besenyők történetéhez. A besenyőkre vonatkozó, eddig ismert legrégibb adatot egy 850–870 tájáról származó mohamedán forrásban találjuk. Ebben az időben a besenyők még az Urál folyó vidékén levő hazájukban éltek (elhelyezkedésükre vonatkozólag MNy. XLV. 292. térkép). Egy részük innen a kazárok és az oguzok együttes támadása elől 889-ben nyugatra menekült. Ez a besenyő csoport űzte el a magyarságot levediai hazájából. A többi törzs (a „szegény” besenyők) az Urál folyó vidékén maradt. Itt találkozott velük Ibn Fadlân, 922 tavaszán, amint úti jelentésének nemrég ismertté lett hosszabb változatából kitűnik.

Sokkal korábbi időbe visz vissza bennünket az az adat, amelyre N. PIGULEVSKAJÁNAK, a szír források kitűnő szovjet szakértőjének egyik újabb értekezése nyomán lettem figyelmessé (Mar Aba I: Szovjetszkoje Vosztokovedenie V. 1948.). Ebben az értekezésében PIGULEVSKAJA Mara Aba alakját rajzolja meg, aki a VI. század előázsiai (perzsa-szír-görög) szinkretizmusának egyik jellegzetes képviselője. Mara Aba perzsa származású és eredetileg zoroasztriánus. A középperzsa irodalomban való jártassága közismert volt. Kereszténnyé létele után kiváló görög műveltségre tett szert. Munkáit azonban az akkori kereszténység másik nagy irodalmi nyelvén: szíriul írta. Kevéssel halála (552. február 29.) után készült, szír nyelvű életrajza eddig is ismert volt (Histoire de Mar Jabalaha, de trois autres patriarches. Textes syriaques, ed. Bedjan. Paris, 1905.). Ez a kortárs tollal megírt, naplószerűen pontos feljegyzés. A benne foglalt és csak részben felhasznált adatok PIGULEVSKAJA szerint

(i. h. 73) mind történeti, mind pedig műveltségtörténeti szempontból nagy jelentőségűek. Írója egy helyütt (i. h. 77) futólag megemlékezik arról, hogy a perzsa seregek I K̄hoszrou Anószarván uralkodásának tizedik évében (vagyis 541-ben) Irán északi területein egy *Kangarāyē* nevű törzsszel hadakoztak. PIGULEVSKAJA nem tér ki ennek az ő tárgya szempontjából kevésbé fontos adatnak bővebb magyarázatára. Világos azonban, hogy a szírben népnév-többséket képző *-āyē* végződést elhagyva, a besenyők vezértörzsének, a *Kangar*-nak nevét kapjuk.

Eddig is tudtuk, hogy az 500 és 552 közötti időben, tehát a türkök hatalomra jutása előtt, különböző nomád törzsek (köztük a szabírok, arab források szerint kazárok is) több alkalommal támadták Észak-Iránt a Kaukázuson keresztül. A portyázásokban résztvevő törzs-csoportok névszerinti meghatározása azonban igen nagy nehézségekbe ütközik. Az új szír adat erre a homályos kérdésre legalább egy ponton világosságot derít. De világos az új adatból az is, hogy a besenyők megjelenése megelőzte a türkök nyugati terjeszkedését. Hasonló, Délnyugat-Szibériából kiinduló és a Volgán, valamint a Kaukázuson keresztül Észak-Irán felé irányuló portyázásról legközelebb a hidzsra 104. évében, vagyis 722–723-ban olvasunk újra Ibn al-Atir krónikájában, mégpedig a kipc sakokkal kapcsolatban. (Ez egyszersmind a kipc sakok első szereplése is a történelemben.)

Új adatok az onogurok történetéhez. A steppe népvándorláskori történetének egyik alapvetően fontos, de mindezekig megoldatlan kérdése a bizánciaknál emlegetett *ogur*-oknak, valamint a kínai forrásokban sokszor leírt hatalmas *t'ie-lö* törzsszövetségnek egymáshoz való viszonya (vö. MNy. XLV, 296). Az *ogur* törzsek, közöttük az *on-ogur*-ok s ez utóbbiak kötelékeiben talán a magyarok is, a bizánciak szerint 463 táján érkeztek a Volga és a Kaukázus vidékére, az alánok szomszédságába. Ezeket a területeket az ogurok birtokolták még száz év múlva is, amikor a *türk* birodalom első csapatai 570–571 táján (amint ezt mohamedán és kínai források egyező adatai alapján más alkalommal szeretném kimutatni) a Volgához érkeztek és alattvalóikká tették őket. Itt találták az *ogur*-okat azok a bizánci követek is, akik a VI. század vége felé a nyugati türk kagán udvarába mentükben vagy onnan érkezünkben megfordultak a Volga vidékén.

Hogyan egyeztethető azonban mindez össze azokkal a kínai adatokkal, amelyeknek értelmében ugyanebben a korban, ugyanezen a terület (a Volga és az alánok vidéke) a *t'ie-lö*-k birtokában volt? A legtermészetesebb válasz az volna erre a kérdésre, hogy az *ogur*-ok valamiképpen a *t'ie-lö* törzsszövetséghez tartoztak. Ez ugyan az általánosan elfogadott *t'ie-lö* = *töläs* (= *türk*) azonosítás miatt eddig lehetetlennek látszott, azonban már 1949-ben volt alkalmam rámutatni arra, hogy a *t'ie-lö* = *töläs* azonosítás teljesen elhibázott. Egy újabban előkerült IX. századi sáka nyelvű forrásból világosan kitűnik, hogy a *töläs* (P. PELLiot kimutatta, hogy ez a feliratokban szereplő *töl.s(š)* helyes olvasata, nem pedig *tölös*, *tölis*, *töles* stb.) nem népnév, hanem törzscsoportokat jelölő, ismeretlen eredetű köznév, amelynek jelentése talán 'jobb', 'bal', 'első', 'hátsó' vagy esetleg 'keleti', 'nyugati'. Mindebből következik, hogy az *ogur*-okat a bizánci és kínai adatok egybevetése alapján szükségszerűen a *t'ie-lö* törzsekhez kell számítanunk. Ha pedig a T'ang-dinasztia évkönyve azt is megmondja, hogy a *t'ie-lö*-k vezértörzse, az *uigur*, egyéb nevek (*kao-cs'ö*, *juan-ho*) mellett az *u-ho* (**ogur*) nevet is viseli, akkor ebben a névben kell megtalálnunk a görögöktől emlegetett *ogur* név kínai átírását.

Így lesz előttünk világos a türk birodalom megalapításáról szóló bizánci és kínai adatok egyezése is. Míg ugyanis Theophylaktos Simokattes szerint a *türk* birodalom megalapítását a *türk*-öknek és

az *ogor*-oknak harcui követték, addig a kínai források a *türk*-öknek és a *t'ie-lö*-knek harcairól beszélnek. E harcok után a *t'ie-lö*-k a kínaiak szerint továbbra is egységes törzsszövetséget alkottak, de *türk* fennhatóság alá tartoztak. Tehát azok az *ogur*-ok is, akik a bizánci követjárások idején a Volga és a Kaukázus vidékén laktak. A *t'ie-lö* törzsszövetségén belül *türk* fennhatóság alá tartoztak (a *u1-xu1n* néven említett uarkhonitákkal együtt).

Egyelőre még nem teljesen tisztázott a *t'ie-lö*, *oγur* és *uiγur* törzsek egymáshoz való viszonya. A *t'ie-lö*-k a kínaiaknál a IV. században kezdenek szerepelni, bár a Wei-dinasztia évkönyvének egy újabbban sokat magyarázott helye a *ting-ling*-ekkel azonosítja őket, akik Nyugat-Szibériában már az i. e. III. évszázad végétől kezdve szerepelnek. A *t'ie-lö*, valamint a vele kapcsolatos *jüan-ho* név török eredetije még mindig nem került elő. Az azonban bizonyos, hogy a *t'ie-lö*-k törzsei közül nyugaton az V. és VI. század folyamán egy *oγur* nevet viselő csoport, keleten pedig a VII. század folyamán egy *uiγur* nevű ág lép az előtérbe.

E két nevet, hasonló végződésükre való tekintettel (*-γur*), már sokszor megpróbálták azonosítani. Az azonosítás azonban, úgy látom, az eddig ismert régi török nyelvi anyag alapján nem lehetséges. Ezzel szemben a fentiek igen erősen a mellett a THOMSENTŐL és NÉMETH GYULÁTLÓL hangoztatott magyarázat mellett szólnak, amely szerint az *oγur*, nyelvi szempontból, az *oγuz* egyik alakváltozata. A *t'ie-lö* (*uiγur*) törzsszövetséget ugyanis egy *uiγur* és kilenc *oγuz* törzs alkotta. Ennek a tíz törzsből álló alakulatnak (*on-oγuz) lehetett nyugaton az *on-oγur* a neve, mégpedig abban az időben, amikor az *oγuz* törzsek közül az *uiγur* még nem jutott uralomra. Ennek megtörténte után, amint a feliratokból tudjuk, az *on-oγuz nevet az *on-uiγur* váltotta fel. De még ha ez ellen a magyarázat ellen valamilyen okból kifogást emelnénk is, annyit akkor is el kell ismerünk, hogy a 463 után a Volgához érkező *ogur* népek a *t'ie-lö* törzsszövetség keretein belül kerültek nyugatra. A *t'ie-lö*-k zömét pedig vitathatatlanul *oγuz*-ok alkották.

Ami az *uiγur* név végződését illeti, talán ez a név is a többi *-γur* végű nevek csoportjába tartozik. Tehát (ha egyáltalán helyes török népr nevekből török törzsek nyelvére következtetni), az *oγuz* *oγur* névpárból ítélve, eredetileg az *uiγur*-ok is ahhoz a törzscsoport-hoz tartozhattak, amelynek nyelvében a *-γuz* végződés *-γur* formában jelenik meg. Az ujugurok azonban, uralomra jutásuk után, legálább is írott nyelvként az „*oguz*“ nyelvet használták, s az ujugurok kétnyelvűségének későbbi időkben már semmi nyoma nincsen. Mindenesetre nem látszik lehetetlennek, hogy az ujugurok altörzseinek nevei (*yaylaqar*, *yabutqar*, *eyebir* stb.) ezeknek a megfontolásoknak alapján lesznek megmagyarázhatók. Ugyanezt mondhatjuk el a Kāšgaritól kétnyelvűnek mondott *basmīl*-ok és *čimīl*-ek nevének esetében is. Ez utóbbiakkal kapcsolatban ugyan PELLIOT a *-mīl* végződés alapján (a köztörök *-mīš*-sel szemben: vö. még LIGETI: MNy. XXII. 8) a mongol eredet lehetőségére mutat rá, de nézete szerint esetleg számolnunk kell azzal is, hogy ezek a nevek (mint a fentiek szerint az *oγur* és *uiγur* törzsek nevei) egy a köztöröktől eltérő török nyelvből valók.

Beg. A magyar régiségben is szereplő *bäg* török méltóság-név (vö. PAIS DEZSŐ: MNy. XXIII, 502—3; uő.: KCsA. II, 324—6) eredetére vonatkozólag érdekes adat fordul elő az egyik fontos belsőázsiai nomád nép, a *kao-cs'ö* (vö. MNy. XLV, 296) történetében. Ez utóbbiakról azt olvassuk, hogy mikor a zsu-an-zsu-anok ellen 487-ben fellázadtak, vezetőik az uralkodónak a *hou-lou p'o-lö* nevet adták, „amelynek a t'o-pák nyelvében 'nagy császár' a jelentése“. Más, jól ismert átiratok alapján megállapítható, hogy ennek a névnek t'o-pa eredetije *ulu bāgrāk*-nek hangzott. A 'nagy' jelentésű t'o-pa *ulu* nyilván a török *uluy* megfelelője, a *bāgrāk* pedig a *bäg* szónak a törökben másutt is előforduló, -*rāk* fokozó képzővel (vö. A. GABAIN, *AlttürkGramm.*² 154) ellátott alakja. Az Észak-Kínát a IV—VI. század folyamán hatalmukban tartó, később pedig fanatikus buddhistává és kínaivá vált t'o-pák („török” nevük: *tabyač*) nyelvének ez az egyik legérdekesebb, eddig fel nem ismert szórványa.

Itt emlitem meg, hogy egykori t'o-pa területen tűnik fel a későbbi altaji törökök legfőbb istenének, *Ülgön*-nek a neve is, mégpedig szabályos t'o-pa *Fülgön* (vagy *Pülgön*) alakban.

Az ujugrok szintén a t'o-páktól vehették át a *Pusar* (a buddhista ujugur szövegekben a. m. 'Boddhisattva') nevet, amely nézetem szerint a VII. század elején uralkodó *Pu-sa* ujugur kagán nevében rejtőzik. Ugyanilyen, valószínűleg t'o-pa eredetű buddhista név a türk feliratokban *Maqarač* pecsétőr neve (< ind *Mahārāja* 'nagy király') és kétségtelenül t'o-pa eredetű a 754-ben szereplő tokuzoguz *Pürtükči tegin* eddig még fel nem ismert neve is.

Heftaliták, hunok, avarok, onogurok.*

1. A heftaliták mint hódító hatalom Irán északi és keleti peremén a mai türkmén területen (a Kaspi-tenger délkeleti kiszögélése és Afganisztán között), valamint Afganisztán területén 460 táján (a pontos dátumról vö. alább 9) léptek fel a történelemben. (Н. Пигулевская, Сирийские источники по истории народов СССР. Изв. Ак. Наук СССР: Труды Инст. Востоковед. XLI. М.—Д., 1941. 47—79). A következő évtizedek során kiterjesztették hatalmukat délen Északnyugat-Indiára (vö.: L. RENOU—J. FILLIOZAT, *L'Inde classique*. Paris, 1947. 183, 253—6; R. GHIRSHMAN, *Les Chionites-Hephthalites*. Le Caire, 1948. 104—14), keleten a Tarim-medence északi és déli peremén lévő városállamokra (vö. W. M. McGOVERN, *The Early Empires of Central Asia*. Chapel Hill, 1939. 408, 455 16. jegyz.), északon pedig az Amu-darja és Szir-darja közötti szogd területre, valamint a T'ien-san vidékére (Menandros, Exc. de leg. ed. DE BOOR 450₅; Theophanes Byz. ed. DINDORF 447₁₈ 23; vö.: E. STEIN, *Histoire du Bas-Empire* II, 773; E. CHAVANNES, *Documents* 224—5). — Keleten a zsuan-zsuanokkal voltak határosak, északon pedig, Dzsungáriában, a későbbi ujgurokat is magába foglaló t'ie-lő, más néven kao-cs'ö (vö. MNY. XLV, 295) törzsszövetséggel (CHAVANNES: BEFEO. III [1903.], 404). — A középperzsa krónikák mohamedán fordításai, valamint a szír, bizánci és örmény források sokat beszélnek nyugati szomszédaikkal, a perzsákkal és a perzsa zászlók alatt harcoló örményekkel folytatott háborúskodásaikról (vö.: A. CHRISTENSEN, *L'Iran sous les Sassanides*². Copenhagen, 1944. 293—7, 348—51, 373; R. GROUSSET, *Histoire de l'Arménie*. Paris, 1947. 189—90). Északon a kao-cs'ökkal vívott harcaikról hallunk (McGOVERN i. m. 485). Keleten jó viszonyban voltak a zsuan-zsuanokkal, akikkel a kínai források szerint (CHAVANNES, Doc. 221) dinasztikus házassági kötelék is egybefűzte őket, s követeik gyakran megfordultak a kínai fővárosban is (E. SPECHT: *JournAsiat.* 1883/II, 342—5). — A zsuan-zsuanok végleges leverése (555-ben)

* Megjelent: MNY. L (1954. július), 142—51. Az ott közölt szöveghez az alábbiakban néhány szögletes zárójelek közé helyezett pótjegyzetet csatoltam. — A kiadványom megszerkesztésében való közreműködéséért PAIS DEZSŐ akadémikusnak tartozom köszönettel.

után a türkök, Belső-Ázsia új urai összefogtak a perzsákkal. A szövetségesek együttes csapásai alatt 560 táján (a pontos dátumról vö. alább 11) összeomlott az akkor éppen száz esztendőös heftalita birodalom (vö. G. WIDENGREN: *Orientalia Suecana* I [1952.], 69—94). A heftaliták egy része türk fennhatóság alatt Afganisztánban maradt és újabb száz esztendő múlva harcolt a Perzsia megsemmisítése után Afganisztánba nyomuló arabokkal (vö. Balādun ed. DE GOEJE 403₁₃). Az afganisztáni heftaliták követségei még a VIII. században is felkeresték a kínai udvart (CHAVANNES, Doc. 158—9), s ezekről a heftalitákról még évszázadokkal később is hallunk az arab forrásokban.

2. A heftalitákra vonatkozó igen nagyszámú forrásadat egységes képbe való tömörítését mindeztideig két körülmény tette lehetetlenné: egyrészt forrásaink a heftalitákat is több néven emlegetik, mint legtöbb nomád népet, másrészt a heftaliták antropológiai vonásairól, művelődéséről és földrajzi viszonyairól szóló leírásaikban összeegyeztethetetlennek látszó ellentétek mutatkoznak. Így a jól tájékozott Prokopios (ed. HAURY I, 11₃₋₁₆) szerint a heftaliták nem formátlan arcúak, hanem a többi „hun“-októl eltérőleg fehér testűek és nem „vad“ életet élnek, hanem rendezett monarchikus államuk van. Azt is hangsúlyozza Prokopios, hogy a heftaliták nem nomádok: *οὐ γὰρ νομάδες εἰσὶν ὥσπερ τὰ ἄλλα Οὐννικὰ ἔθνη* (i. h. 10₂₁). A Bizáncban járt türk követek, Justinos császár egyik kérdésére válaszolva szintén világosan megmondják, hogy a heftaliták városlakók (Menandros: Exc. de leg. 452₂₋₄). Szung-jün (CHAVANNES: BEFEO. i. h. 403—4) kínai buddhista zarándok viszont, aki maga is megfordult a heftalita vezér sátrában, vérszomjas, vad nomád harcosoknak írja le őket, és említi évszakonkénti nomád vándorlásait is. — Egy eddig ide nem vont, Ptolemaiosból készített régi szír nyelvű kivonatos átdolgozás: *σκάριφος τῆς οἰκουμένης* (vö. J. P. N. LAND: Versl. en Meded. der. Akad. van Wetensch. Amsterdam. Afd. Letterk. III/3, 172) szerint a heftaliták a lovat részesítik kultikus tiszteletben, egy kínai forrás pedig úgy tudja, hogy az ég és a tűz szellemét imádják (SPECHT: i. h. 338). Más kínai források viszont arról tudósítanak, hogy a heftaliták buddhisták voltak, s a késői heftalita buddhizmusnak közvetlen bizonyítékai is maradtak (vö.: GHIRSHMAN i. m. 120; A. HERRMANN: *Asia Major* II [1925.], 577—80). Mindez nyilvánvaló ellentétben van egyrészt azzal, amit Kosmas Indikopleustes (ed. WINSTEDT 119₁₅) mond a heftalita keresztyénségről s azzal a ténnyel, hogy a heftalita uralkodó és nagyszámú heftalita keresztyén 550-ben követiséget küldött Mar Abához, a perzsiai nesztorianus egyház vezetőjéhez (Mar Aba Vitéja, vö. alább 30), másrészt pedig Szung-jün (i. h. 405) állításával, amely szerint a heftaliták nem buddhisták. — A heftalita érméken használt írásból, valamint néhány ugyanazzal az írással írt kéziratból (GHIRSHMAN i. m. 61—7; vö. azonban P. PELLLOT: *T'oung Pao* XXXII [1936.], 260—1) arra következtethetünk, hogy a heftalitáknak volt írásuk, s ez — bizonyos

mértékig — a buddhizmus és a keresztyénség ismeretéből is következik. Szung-jün (i. h. 404) viszont világosan megmondja, hogy a heftaliták írástudatlanok.

Ezeknek az ellentéteknek a tisztázása kielégítő módon mindezekig nem történt meg. Így a kutatás holtpontra jutott a heftaliták történetének, történeti földrajzának és eredetének legfontosabb kérdéseiben. Egy fontos tanulság azonban az eddigi kutatásokból is adódik: minthogy főbb adataink egy igen rövid időszakra, az 520 és 560 közötti időre vonatkoznak, elhibázott volna olyan egyeztető magyarázatuk, amely a közöttük mutatkozó ellentéteket kronológiai sorrendbe való elrendezésük révén kívánja megszüntetni. — Van azonban nézetem szerint még két igen fontos, egymással szintén ellentétes adatpár, amelyet eddig nem vettek kellőképpen figyelembe, s amelyek fényt deríthetnek a többi adatokban mutatkozó ellentétekre is. Ezek közül az egyik a heftaliták történeti földrajzára vonatkozik. Prokopios szerint ugyanis a heftaliták Perzsiától északra: *πρὸς βορρᾶν ἄνεμον* (i. h. 17—8. sor) laknak, s Prokopios ezt az állítást a Kaspi-tenger délkeleti kiszögelésénél levő Gurgán város említésével is megerősíti. A kínaiak viszont — így a szemtanú Szung-jün is (i. h. 405) — egyhangúlag Tokharisztánban, vagyis a mai Északkelet-Afganisztánban jelölik meg a heftaliták országának a helyét. A másik adatpár a heftalita törzsszövetség etnikai összetételére vonatkozik. A *heftalita* név ugyanis a következő kapcsolatban fordul elő a heftalita érmék legendáiban: „H(A)Π(A)T(A)Λ(A) ŠAHO OIONO (o: *xyono*): Heftal, (a) *xyon(o)*-k király(a)“ (az olvasatról vö. utoljára E. HERZFELD, *Zoroaster II.* Princeton, 1947. 772; az érméket GHIRSHMAN i. m. 9—21 közli). Ezek a feliratok tehát mutatják, hogy a *Heftal* nevet a *xyon(o)*-k királya viselte. Annál különösebb a kínai források állítása, amely szerint a *Heftal* a *hua* nevű nép uralkodó nemzetségének a neve (a *hua* és a *xyon(o)* nevek azonosságáról, amint majd látni fogjuk, nem lehet szó). Mármost nézetem szerint döntő jelentőségű az egész heftalita-kérdés szempontjából, hogy a fenti ellentétes adatok természetesen csoportosulnak az említett két földrajzi egység köré. Prokopios, Mar Aba, Kosmas és a heftalita érmék részben városlakó, fehér habitusú és keresztyén heftalitái ugyanis a Kaspi-tenger és Afganisztán között ősi iráni területen laktak, ahol az iráni lakossággal való keveredés során antropológiai vonásaik ugyanúgy megváltozhattak, mint később a türkménekéi ugyanezen a területen. Igen tanulságos ebből a szempontból Prokopios egyik megjegyzése, amely szerint a Perzsiától északra lakó heftaliták nem keverednek a többi „hun“-okkal és nem is érintkeznek velük: *οὐ μέντοι ἀναμίχνυνται ἢ ἐπιχωριάζουσιν Οὐρραν τισίν* (i. h. 10₁₄₋₅). Az irániakkal való érintkezés során ismerkedhettek meg a *xyon(o)* heftaliták a keresztyénséggel is. A *xyon(o)*—iráni érintkezés színterén ugyanis már a heftalita korban keresztyén püspökségek alakultak. A szír zsinati iratok (J.-B. CHABOT, *Synodicon Orientale* 285, 310) 424-ben említik ezen a területen a mervi és heráti, 497-ben pedig a gurgáni-

püspökségeket. A keleti, „hua“ heftaliták viszont Tokharisztánban ősi budhista földön éltek.

A heftalita törzsszövetség két nagy művelődési egységének földrajzi és etnikai elhatárolása, valamint a két néprész névszerinti meghatározása lehetővé teszi a steppei történelem több fontos, eddig nem tisztázott kérdésének megoldását is. Ezek a kérdések a két heftalita néprészt összefűző *heftalita*, valamint a *xyon(o)* és a *hua* nevekhez kapcsolódnak.

3. A *heftalita* név vándorlásának eddig alig tárgyalt kérdését itt csak röviden érinthetjük. A heftaliták középperzsa neve először Mar Aba Vítájában (i. h.) fordul elő. Itt a szír feljegyzésű *heftar/lān* perzsa többes számú alakot találjuk. Ez az adat évszázadokkal megelőzi a késői pehlevi *heftālān* névalakot (Bundahišn: vö. H. W. BAILEY: BSOS. VI/4 [1932.], 946–7, BSOAS. XI/1 [1943.], 1).¹ A középperzsa *heftal szabályos (vö. H. HÜBSCHMANN, ArmGramm. I, 14) hanghelyettesítésen alapuló átvétele az örmény *hep'tat* (először az V. század végén író Łazar P'arpec'inél, ed. Velence, 1933. 474₁₃), valamint a Van környéki örmény nyelvjárási *xeptat* (a X. századi Thomas Arcruninál; vö. MARQUART, Die Entstehung der armenischen Bistümer. Roma, 1932. 205–6) névalak. Az örmény *t'etal* (először Sebeosnál, cap. 37) ezzel szemben nem a perzsa névalak „kaukázusi“ *t-* praefixummal ellátott alakja (így MARQUART, Ērānšahr 59), hanem a Διαμερισμός τῆς γῆς-nek (vö. A. GUTSCHMID. Kleine Schriften V. Leipzig, 1894. 613–9) a bibliai népszármazási táblázatba betoldott Θερταλοί nevével (vö. Hippolytus Werke IV. Ed. A. BAUER, 54.) azonos, amelyet az örmények hasonló hangzása miatt használtak néha a *hep'tat* szinonimájaként is. — A középperzsa *heftal-t a bizánciak *Eqθαλῖται* alakban vették át. A *h-* elveszése szabályos a közép-görögben (E. SCHWYZER, Griechische Grammatik I. München, 1939. 220–2). Az eponim *Eqθαλῶς* (MORAVCSIK, ByzTurc. II, 118) neve a középperzsa *heftalan* többes -o; görögösítő végződéssel ellátott alakja. A *Νεφθαλῖται* változat a Josephusnál használt *Νεφθαλῖται* népnévre (vö. MORAVCSIK, ByzTurc. II, 118), végső fokon a bibliai נַפְתָּלִי: *Naftālī* törzsnévre megy vissza. — A középperzsa Xvaďāynāma arab fordításaiban és a futuh-irodalom legrégebbi hagyományaiiban is már feltűnő egyöntetűséggel használt arab *haiṭal* (plur. *hayāṭila*; újperzsa *haitāl*) talán megarabosított forma (vö. a *haṭala* 'lente progressus est' [FREYTAG] igével összefüggő *haiṭal*, plur. *hayāṭila* 'vulpes, exiguum hominum agmen, cum quo praedatum. excurritur in hostem' főnevet; ez a közszó alakban pontosan egyezik a *haiṭal* népnévvel, kérdéses azonban, hogy *haiṭal* közszó már a VII. században is volt-e az arabban). A tokharisztáni *Haftal*,

¹ A Se'erti Krónika (PatrolOrient. VII/2, 124; IV/3, 224) arab *haftarāntiyānu*, illetőleg *kaftarāntiyānu* változatainak névalakja (a kettős: perzsa és arab többes) világosan középperzsa eredetre és szír közvetítésre mutat (a pehlevi írásban a *h* és a *z* jele azonos; a *z*-t a szír *k* betűvel [z : k] jelölte; a *h* - *k* váltakozást tehát nem nyelvi [így MARQUART, Wehrot 176–7], hanem írástörténeti okok magyarázzák).

valamint a régi, már Yāqutnál (IV, 1023₂₀) is említett *Yaftal* helynevek MARQUART (Erānšahr 239; UJb. IX, 101) szerint szintén összefüggének a *heftal* névvel. — A heftaliták türk nevét Theophylaktos Simokattes (ed. DE BOOR 257₇₋₈) 'Αρδελαι alakban idézi a türk kagánnak Maurikios császárhoz küldött leveléből. Ennek az adatnak helyességét más forrásból nincs módunkban ellenőrizni. Ps. Zacharias Rhetor (ed. BROOKS II, 214₂₄₋₅) művének földrাজji függelékében előfordul ugyan egy szír אַבְדֵּל: *abdel* névalak, ez azonban a rákövetkező 'f.t.lit: < 'Εφθαλιται névalakkal együtt — amely mind a szókezdő *h-* hiányával, mind pedig végződésével elárulja bizánci eredetét — Theophylaktos művéből származik, nem pedig 555-ből való eredeti szír feljegyzés, amint azt MARQUART (Streifz. 366) nyomán gyakran hangoztatják. Egy nem teljesen meggyőző magyarázat (STEN KONOW: Festschrift til Professor Olaf Broch. Oslo, 1947. 77) szerint az *Abdel* névvel függene össze az afgán Durrāni törzs régi *Abdel* neve. További vizsgálatokat igényel még a tibetieknél (vö. F. W. THOMAS, Literary Texts and Documents concerning Chinese Turkistan I. London, 1935. 273 6. jegyz.) említett *hab-dgal* név, amely THOMAS szerint a *heftal* név, vagy esetleg a mohamedán 'Abd-allāh megfelelője. Bizonyosan nem tartozik ide a Lop-nor környéki *Abdal* település-név, amely A. HERRMANN (Southern Tibet VIII, 338) szerint az *abdal* 'Derwisch; besonderer Volksstamm in Ostturkistan' szóval függ össze. — A heftaliták kínai neve, a *je-ta* (vö.: CHAVANNES: i. h. 402—5; O. FRANKE, Gesch. des Chinesischen Reiches III, 311) talán a középperzsa *heftal-hoz hasonló hangalakú eredetűt rögzít, az egykorú szókezdő pontosabb meghatározása azonban még nem történt meg. Nem tudjuk, hogy a *je-ta* névalak összefügg-e az 516-ban uralkodó heftalita király, *Je-tai-ji-li-t'o* nevével. Ennek a névnek a heftalita eredetijét szintén nem ismerjük (az átiratról vö. O. MAENCHEN-HELFEN: Byzantion XVII [1944—1945.], 231 60. jegyz.), csak annyit tudunk, hogy egy *heftalita* követség révén vált ismertté Kínában (CHAVANNES, Doc. 223).

A bizánci 'Εφθαλιται és a kínai feljegyzésű *Je-tai-ji-li-t'o* nevekkal kapcsolatban W. HENNING (ZDMG. XC [1936.], 17 2. jegyz.) az iráni szogdok közvetítésének a lehetőségére mutatott rá: szerinte ugyanis a bizánci és kínai névalak egyaránt egy szogd *heftalit többesszámú alakot ad vissza. Ennek a magyarázatnak azonban itt nem részletezhető nyelvi és történeti nehézségei vannak. Ami a görög névalakot illeti, figyelembe kell vennünk, hogy az -ιται végződés azzal a görögösítő -ιται végződéssel (vö. MORAVCSIK, ByzTure. II, 47) is azonos lehet, amelyet a bizánciak más, nem szogd közvetítésű népnemek esetében is gyakran alkalmaztak (vö. például a Πατριάρχαι ~ Πατριάρχαιται alakpárt: MORAVCSIK i. m. II, 213). A heftalita uralkodó nevének többes számú népnévi magyarázata pedig csak valamilyen félreértés feltevése esetén volna elfogadható. A szogd közvetítés feltevésének legfőbb történeti nehézsége az, hogy a bizánciak már sokkal a bizánci—szogd kapcsolatok kiépülése előtt, Prokopios korában, sőt azt megelőzőleg is tudtak a heftalitákról.

4. A nyppgati heftalitákat Prokopios nagyjelentőségű tudósítása szerint nemcsak általában kell a „hun” népek közé sorolnunk, hanem igazi nevük is a *hun*, közelebbről a *fehér hun*: *Ἐφθαλίται δὲ Οὐννικὸν μὲν ἔθνος εἰσὶ τε καὶ ὀνομάζονται* (ed. HAURY I, 10₁₃₋₄; vö. MORAVCSIK, ByzTurc. II, 200—1); *τὸ Οὐννων τῶν Ἐφθαλιτῶν ἔθνος οὕτως λευκοὺς ὀνομάζουσι* (uo. 10—1). Ez a megállapítás teljes összhangban van a heftalita érmék fent idézett felirataival, amelyek szerint a *heftal* a *χyon(o)*-k uralkodó nemzetsége. — Az *Οὐννοι* és a *χyon-* névalakok más forrásokban is szerepelnek a nyugati heftaliták nevéként. Így a középpperzsa szövegekben, ahol mind a *χyon(o)* névalakhoz közel álló *χyōn* változatot, mind pedig a *λευκοὶ Οὐννοι*-nak megfelelő *spēt χyōn*: *fehér χyōn* összetett névalakot megtaláljuk (Bahman Yašt: BAILEY: BSOS. VI/4 [1932.], 945—6; ugyanott szerepel a *karmir χyōn*: *vörös χyōn* név is, amelyet BAILEY meggyőzően azonosít a bizánci *Κερμυχλωες* változattal; vö. MORAVCSIK, ByzTurc. II, 142). A középpperzsa *χyōn*, amely Xosrav Anōšarvān heftalita ellenségeinek nevéként is előfordul (vö. WIDENGREN: i. h. 94), a pehlevi kommentár-irodalomban általában mint az Aveszta késői fejezeteiben említett *hyaona* (*ḡhyaona-*) név (vö. H. S. NYBERG, Die Religionen des alten Iran. Leipzig, 1938. 295—6) megfelelője szerepel. Minthogy a *hyaona* és a *χyōn* nevek feltétlenül (vö. HERZFELD i. m. 771—9) összetartoznak, az avesztai *hyaona*-t is csatolnunk kell eddigi adatainkhoz. Az indiai feliratos és irodalmi források szintén gyakran említik a heftalitákat, mégpedig általában *hūna* (~ tibeti *hūna*: THOMAS i. m. 154—8) névcn, de ismerik a *śvēta hūna*: *fehér hun* nevet is (L. LA VALLÉE—POUSSIN, Dynasties et histoire de l'Inde [Cavaignac] II. Paris, 1935. 10—20; vö. MARQUART: UJb. IX, 101). A szír források közül is több beszél a *χyōn*okról. Különösen fontos Ps. Josua Stylites (ed. WRIGHT 9₁₆) tudósítása, aki Pērōz perzsa király heftalita ellenfeleit jelöli meg a *χ(i)yōn* névvel: „*יְהוֹנָתָן הַיְּהוּדִי* : *χyōn*-ok vagyis *hūn*-ok“ (vö. MARQUART, Erānsahr 58). Amint a *χyōn*ok megjelenésének történeti körülményei bizonyítják, idetartozik az Ammianus Marcellinusnál (XVI, 9, 4 stb.) szereplő *Chionitae* névalak is.²

A *χyōn*oknak az Irán keleti határain való megjelenéséről egy kínai feljegyzésű, de szogd kereskedőktől származó tudósítás tájékoztat (vö.: LIGETI, Attila és hunjai. Szerk. NÉMETH GYULA. Bp., 1940. 16—21; O. MAENCHEN—HELFEN: Byzantion XVII [1944—1945.], 224—31; vö. még F. ALTHEIM, Attila und die Hunnen. Baden-Baden, 1951. 56 és F. ALTHEIM—R. STIEHL: La Nouvelle Clio V/5—6 [1953.], 295), amely szerint a délnyugatszibériai (vö. McGOVERN i. m. 364—5) hiung-nuk 350 táján délre vonultak és elfoglalták Irán keleti peremterületén Sogdianát. Minthogy Ammianus Marcellinus szerint ugyanebben az időben (először 356-ban) a chioniták jelennek meg Irán keleti határain, a hiung-nuk és chioniták történeti azonosságához nem fér

² Egyelőre kérdéses, hogy ide tartoznak-e a *saka huna* és a khvárezmi *hūn* névalakok (vö.: HENNING: i. h. 610; BAILEY: Asia Major I [1949.], 29., 34. 48).

kétely. Ez egyrészt azért igen fontos, mert a *xyōn* név avesztai előfordulásai (*hyaona* formában) feltétlenül a 350 előtti időkből származnak. Így azonban nincs akadályja annak, hogy az avesztai *hyaona*-t a *hiung-nu*-kra, a pehlevi *xyōn*-t pedig a *hiung-nukk*al végeredményben azonos *chionitá*-kra vonatkoztassuk. Fontos azonban a *hiung-nu* név idevonása azért is, mert a heftalita *xyōn*-ok nevei között szerepel az ind *hūna* is, amely teljes egyezést mutat a szintén 350 után és ugyanerről a területről, Délnyugat-Szibériából a Volga irányába útnak induló európai hunok nevével. Ez az utóbbi egyezés különösen feltűnő és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a *hiung-nu* ~ heftalita *hūna* ~ európai *hun* nevek azonosságát általában igazoltak tekintették (PELLIOT: JournAsiat. 1920: 141; LIGETI: i. h.). Az európai hunok *hun*- nevével bővült adatsor tehát most így alakul: *hiung-nu* ~ *xyon(o)* ~ *xyōn* ~ *Chionitae* ~ *hūna* ~ *λευκοὶ Ὀῤνοι* egyfelől és *hiung-nu* ~ *Οῤνοι* ~ *Hunni* másfelől. Ezt az adatsort W. B. HENNING (BSOAS. XII [1948.], 615) újabban egy szogd névalakkal is kiegészítette: a REICHELTFÉLE régi szogd levelekben ugyanis Lo-jang kínai fővárosnak 311-ben a *hiung-nuktól* történt elfoglalása történetében a párhuzamos kínai tudósítások *hiung-nu*-jának megfelelőjeként a *χwn* név szerepel. HENNING szerint minthogy a szogdban nem volt *h*, a szogd *χwn* egy idegen nyelvi *hun*, *hūn* vagy *χun*, *χūn* eredetűt adhat vissza. HENNING hangsúlyozza az adat régiségét, és arra az eredményre jut, hogy a *hiung-nu* ~ *χwn* megfelelés döntően bizonyítja a *hiung-nu* ~ *hun* azonosság eddig is szilárdan hitt, de valójában talán naiv feltevését. HENNING fejtegetéseéhez a magam részéről csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a *hiung-nu* ~ *hun* azonosság ellenzői a két névalak közötti különbségre, valamint a *hiung-nukat* és a *hunokat* elválasztó idő- és térbeli távolságra szoktak hivatkozni. Ezzel a kétellyel szemben nem döntő a szogd *χwn*-ra való hivatkozás, hiszen a szogdok a közel lakó *hun* ~ *χwn*-ok nevét átvitel útján is alkalmazhatták a távolkeleti *hiung-nukra* (vö. még HARMATTA: Acta. Archaeol. II, 283). Többet mondanak ezzel szemben a *hiung-nu*—*chionita*—*xyonok*-ra vonatkozó fent idézett, részben szintén szogd eredetű adatok, amelyekből nemcsak a *hiung-nu* ~ *Chionitae* ~ *xyōn* ~ *hūna* ~ *Hunni* történeti azonosságra, de nézetem szerint az egyes névalakok egymáshoz való viszonyának kérdésére is fény derül.

Egy eredeti *xyōn(o)* (*χōno) alakkal ugyanis szorosan összefüggenek az archaikus kínai *χjung-nuo (B. KARLGREN rekonstrukciója. idézi MAENCHEN-HELFEN: i. h. 249; más, ősi etimológiai összefüggésre épített rekonstrukciót javasolt korábban G. HALOON: ZDMG. XCI [1937.], 306 l. jegyz.), a heftalita érméken használt *xyon(o)*, az avesztai *hyaona* és a középperzsa *xyōn* névalakok. A középperzsa *xyōn*-t vették át a szírek a *xyōn* és a bizánciak a (Κερμι)χίων(ες), valamint a latin *Chionitae* alapjául szolgáló *Χιονίται alakban. Az európai hunok nevét a bizánciak nem perzsa közvetítéssel ismerték meg. Ebben az esetben a *xy*- szókezdő helyén *h*-t (később > *ø*) találunk:

Oṛvvoi (*Oṛvvoi > latin *Hunni*).³ Ezt az *Oṛvvoi* alakot használta azután a *λευκοὶ Oṛvvoi*-ban Prokopios a középperzsa *spēt xyōn* és Kosmas Indikopleustes az indiai *śveta hūna* megfelelőjeként. A bizánci *hun-alak átvétele a szír *hūn* (Ps. Josua Styl. i. h.), a *λευκοὶ *Oṛvvoi*-é pedig a szír *הַנִּינָא הַיְהוּדָיָה*: *fehér hūn* (Ibériai Péter Vitéjában, ed. RAABE 5₁₈) névalak. Az indiai *hūna* szintén hanghelyettesítésen alapuló alak, közvetlen eredete azonban nem világos. Lehet, hogy a szogd *χōn* régi átvétele, de lehet a heftaliták indiai hódításainak a korából való közvetlen [*< xyon(o)*] átvétel is. Hanghelyettesítésen alapulnak még a szogd *χōn* (vö. alább) és a Kaukázuson át közvetített örmény *hon* névalakok is.

A *xyōn* törzsek nevei közül forrásaink a Gurgán környéki *čol* (szír, arab és indiai források: vö. MARQUART: UJb. IX, 101), valamint a Herát környéki *qadiš* (bizánci, szír, arab és örmény források) törzs nevét jegyezték fel. A *qadiš* törzsnevet egy Irán nyugati határán, Moszul közelében élő nomád nép is viselte, amely a perzsák szolgálatában a mezopotámiai bizánci limes környékén végzett határőri szolgálatot (vö. E. HONIGMANN, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches. Bruxelles, 1935. 17). TH. NÖLDEKE (ZDMG. XXXIII [1879.], 157–63), aki először foglalkozott a két *qadiš* törzssre vonatkozó adatokkal, nem tartotta valószínűnek, hogy a két népet a név hasonlóságon kívül más kapcsolat is összefűzte volna. MARQUART (Ērānšahr 77–8) viszont ugyanazoknak az adatoknak az alapján határozottan azonos eredetűnek jelentette ki a két *qadiš* törzset. A kérdéssel kapcsolatban itt röviden csak annyit jegyezhetek meg, hogy mindkettőjük figyelmét elkerülte Barhebraeus szír egyháztörténetének (ed. LAMY III, 159⁹, 17, 175¹², 15, 18) egyik adata, amelyből kiderül, hogy a Moszul környéki *qadišok* *xyōnok* voltak. Ez az adat különösen tanulságos, ha meggondoljuk, hogy a chioniták Ammianus Marcellinus (cap. 18–9) szerint is résztvettek a perzsáknak a bizánciak mezopotámiai limesén folytatott harcaiban.

5. A keleti heftaliták kínai *hua* nevét régebben a *hun* név megfelelőjének tartották (ezt a ma már elfogadhatatlan magyarázatot teszi meg GHIRSHMAN i. m. 115 is heftalita-monográfiájának az egyik alaptételévé). MARQUART (Komanen 70–6) vetette fel először azt a gondolatot, hogy a *hua* az avarok *uar* nevével azonos. A „Komanen“ bírálatában (JournAsiat. 1920: 141) PELLIOU *γuað formában rekonstruálta a *hua* egykorú hangalakját, a *hua uar* kérdésben azonban nem foglalt határozottan állást. MARQUART magyarázatát később G. WESENDONK (Klio XXVI [1933.], 341–6) és FRANKE (i. m. III, 290, 312) is megismételte. A kérdéssel a M. Tud. Akadémián 1945. október 13-án tartott előadásában („Egy ismeretlen altaji nyelv ismeretlen írása“) LIGETI LAJOS foglalkozott újra, aki rámutatott arra, hogy a *γuað szabályosan adhat vissza egy idegen nyelvi *uar* alakot is.

³ A helyesen ékeztett *Oṛvvoi* alak mellett az *Oṛvvoi* gyakori kézirati olvasat (MORAVCSIK GYULA szíves szóbeli közlése).

Hézagos forrásaink nem beszélnek arról, hogy a keleti *uar és a nyugati *xyōn* törzscsoportok miként egyesültek. Minthogy azonban 460 után mindkét törzscsoport vezértörzse a *heftal* lett, ezt az egységet igen szorosnak kell képelnünk. Magát a *heftal* törzset (nemzetiséget) GHIRSHMAN (i. m. 64) *xyōn* eredetűnek tartja. Amint azonban MARQUART (i. h.) is hangsúlyozza, a *heftal* név első hiteles említésének ideje az *uar vándorlás időpontjával (460 körül, vö. alább 11) esik egybe.

6. Tekintettel arra, hogy a keleti heftalita törzscsoport *uar és *xyōn* elemei ugyanúgy egyetlen egységet alkottak, mint a pannóniai avarok hasonló nevű *Ovāq* és *Xovvri* csoportjai, önmagától kínálkozik az a gondolat, hogy a pannóniai avarok heftalita eredetűek. Ez a feltevés ugyan abban a formában, ahogyan MARQUARTnál, WESENDONKNál és FRANKENál (i. h.) merült fel, ellentétben van a bizánci forrásokkal, ha azonban kritikai vizsgálatnak vetjük alá a bizánci forrásokat, és figyelembe vesszük a heftalita birodalom kettős tagozódásáról a fentiekben előadottakat, az ellentétesnek látszó bizánci adatok az *uar—*xyōn* (keleti heftalita) ~ avar azonosítás fontos bizonyítékaivá válnak.

Theophylaktos Simokattes (VII. 7—9) szerint a türkök, mielőtt uralomra jutottak volna, először a heftalitákat, azután az avarokat és végül az ogorokat győzték le. A vereség után az avarok egy része Észak-Kína vidékére menekült, az ogorok néhány törzse pedig, amely az *Ovāq* és a *Xovvri* neveket viselte, Európa felé vette útját. Ezek az ogor törzsek az onogurok és a szavirok volgai területén is áthaladtak, akik tévedésből a félelmes avaroknak tartották őket. Az uar—*xunni*-k meghagyták őket tévedésükben, és csaló módon később is „avar”-nak nevezték magukat. Az ogorok közül később még néhány más törzs is Európába jött, és csatlakozott az „ál”-avarokhoz. A menekülés előtt az ogorok keleten, a Til folyó vidékén laktak. — Theophylaktos tudósításának egy részét a kínai források (CHAVANNES, Doc. 222) segítségével ellenőrizhetjük. A kínaiak szerint a türkök először a t'ie-löket, azután a zsuan-zsuanokat,⁴ végül a heftalitákat győzték le. Észak-Kínába szerintük a zsuan-zsuanok egy része menekült. A bizánci szerző tehát, aki helytelen sorrendben mondja el az eseményeket, az avar nevet a zsuan-zsuanoknak, az ogor-t pedig a t'ie-löknél juttatja. A t'ie-lök és az ogurok közötti kapcsolatot más történeti vonatkozású adatok is valószínűsítik (MNY. XLVII, 266—7), ami azonban az „ál”-avarok névváltoztatását illeti. E. NORDEN (Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania. Leipzig—Berlin, 1920. 422—3; vö. Eurasia Septentrionalis Antiqua IX [1934.], 289—90) vizsgálataiból kiderült, hogy Theophylaktos itt egy minden motivumában, sőt fogalmazásában is ismert antik közhelyet utánoz, amelyet Tacitus is felhasznált a „Germania” elején.

⁴ [A kínaiaktól *zsuan-zsuan*-nak nevezett belsőázsiai nép maga használta nevét még nem ismerjük (vö. FRANKE i. m. III. 208.)]

Világos az is, hogy Theophylaktost az avarok iránt érzett mélységes gyűlölete vitte arra a gondolatra, hogy ily módon még nevüket is elvitassa. Nem hiteles Theophylaktosnak az az állítása sem, amely szerint a pannóniai avarok a Til folyó menti ogoroktól származnak. Theophylaktos Til menti *ogor*-jai ugyanis nyilvánvalóan azonosak Menandros (Exc. de leg. 453₁₁) Atil (Volga) menti *ogur*-jaival, az onogur-bolgárok szomszédaival. Mármost nem valószínű, hogy az onogur-bolgárok a szomszédos ogurok uaryön törzseit akármilyen távolkeleti néppel összetévesztették volna. Theophylaktos tévedésének alighanem az volt az oka, hogy tudott bizonyos bolgár törzsek nyugati vándorlásáról, s arról is, hogy ezek a törzsek később Pannóniában az avarokhoz csatlakoztak (vö. MORAVOSIK: MNy. XXVI, 95–100, Szent-István Emlék 189 2. jegyz.). Minthogy Theophylaktosnak a pannóniai avarok névváltoztatásáról szóló elbeszélése toposznak bizonyult, nem kételkedhetünk tovább abban, hogy a pannóniai avarok joggal viselték az *avar* nevet.⁵ Ami a két névadó őst (*Ovág* és *Xovvi*), valamint az *uar* és *xunni* neveket illeti, az eponim hóstól való származtatás elbeszélése szintén történelmi érték nélküli közhely. Maguk a nevek azonban valóban az avarokat jelölték. Ezt Menandros (Exc. de leg. 205₂₅₋₆) egyik helyéből tudjuk, ahol arról van szó, hogy a türk kagán, illetőleg minden valószínűség szerint szogd tolmácsa, *uaryön*-nak nevezi azt a népet, amelyet Bizáncban *avar*-nak hívnak. Ezek szerint, bár az *avar* és az *uar* nevek közötti esetleges összefüggést pontosabban nem tudjuk meghatározni, nem vonhatjuk kétségbe azt a tényt, hogy az európai avarok türk, illetőleg szogd neve az *uaryön* volt.

Az *uaryön* ~ *uar—*xyön* azonosítás ellenérve lehetne, hogy a türk kagán különbséget tesz a heftaliták és az avarok között (Exc. de sent. Ed. BOISSEvain 18; Exc. de leg. 452₂₋₁₀). Ez az érv azonban elveszti erejét, ha meggondoljuk, hogy a türkök világosan megmondják, hogy ők a városlakó heftalitákra gondolnak, akiket — az értekezésünk elején elmondottak értelmében — teljes joggal különböztetnek meg a keleti, nomád *uar—*xyön*-októl.

⁵ Ez azonban nem jelenti egyszersmind azt is, hogy a kínai források zsuán-zsuanjaiban is avarokat (*uar-okat) kell látnunk [hiszen a kínaiak világosan megkülönböztetik a *hua*-kat (*uar-okat) a zsuán-zsuanoktól]. Theophylaktos tudott ugyan egyet-mást a belsőázsiai eseményekről, az egyes népek neveit azonban, amint az „ái”-avarok történetéből látjuk, önkényesen felcserélte. — Az avarok és zsuán-zsuanok megkülönböztetése nyelvi szempontból is igen fontos. Az európai avarokat, névanyaguk alapján, NÉMETI Gyula (HonfKial. 103) köztörök nyelvűnek mondotta. PELLiot, aki szintén elfogadta az avar ~ zsuán-zsuan azonosítást, ismételtelen annak a nézetének adott kifejezést, hogy az avarok mongol nyelvűek voltak (utoljára: Notes sur l'histoire de la Horde d'Or 232 l. jegyz.; vö. azonban LIETI: Acta Orient. Hung. I, 149). — A kínaiak szerint a kao-cs'ök közül kiváló *uarok nyelve sem a kao-cs'ökével, sem pedig a zsuán-zsuanokéval nem egyezett. — A *xyönök* nyelvéből eddig csak iráni eredetű tulajdonneveket ismerünk (vö. GHIRSHMAN i. m. 66–7; vö. még a moszuli qadiš *G.d.r* személy- és *T.š.m.q.t* csillagneveket). Elhamarkodott volna azonban ezeknek a tulajdonneveknek az alapján a *xyönök*ban GHIRSHMANnal irániakat keresnünk. A „heftalita” iratok megfejtése után talán majd világosabban látunk ezekben a kérdésekben. [A heftaliták nyelvének kérdéséről vö. még STEN KONOW: i. h. 77–82; А. Фрейман: Ученые Записки Ленинградского Университета. Серия Востоковедческих наук. Вып. 3. Лгрд., 1952. 123–35.] — A hiung-nuk nyelvét illetőleg vö. LIETI: i. h. 142–5.

A pannóniai uarχōnok és a keleti heftalita uar-χyonok azonosságából először is fény derül a hiung-nu—χyōnok szögđ nevének kérdésére. HENNING szerint, amint láttuk, ez a név a bizonytalan hangértékű χwn. Az *uar—χyōn ~ uarχōn névazonosság alapján magától adódik ennek a betűcsoportnak a teljes olvasata, ami csak χōn lehet. Nem lényegtelen azonban a két név, illetőleg népazonosítása a nyugati forrásoknak a megítélése szempontjából sem, amelyek — úgy látszik — nem ok nélkül használják a „Huni qui et Avarcs” kifejezést.

Van azonban az uarχōn ~ *uar—χyōn azonosításnak még két ragyogó bizonyítéka. Mindkettő kronológiai természetű. A heftalita birodalom felbomlásának időpontját ugyanis régebben CHAVANNES (Doc. 232—3) nyomán általában az 563. és 568. évek közötti időszakban szokták megjelölni. Amint azonban E. STEIN (i. m. II, 518; de vö. már korábban: TH. NÜLDEKE, Aufsätze zur persischen Gesch. 117) rámutatott, CHAVANNES nem vette figyelembe Menandros egyik töredékét, amelyből kitűnik, hogy a heftalita birodalom felbomlása már 561 ősze előtt megtörtént. Minthogy az utolsó heftalita követség 558-ban érkezett Kínába (FRANKE i. m. II, 234), STEIN úgy gondolja, hogy a heftalita birodalom 558 után bomolhatott fel. Tekintettel arra, hogy a kínaiak (SPECHT: i. h. 345) szerint az utolsó követség után a türkök megsemmisítették a heftalitákat, ez az okfejtés helytálló. Az 558-ban Kínába érkező heftalita követség 557-ben indulhatott távoli útjára. Pontosan 557. azonban az avar-uarok menekülésének esztendeje is, akik 558. elején (STEIN i. m. II, 542) küldték el követeiket a Kaukázus vidékéről Bizáncba!

Még súlyosabban esik latba a másik bizonyíték: a kínaiak szerint (vö.: CHAVANNES: BEFEO. i. h. 402 3. jegyz.; SPECHT: i. h. 340, 342; MARQUART, Ērānšahr 59 3. jegyz.) a kao-cs'ö törzsszövetségből kiváló hua-*uarok⁶ 460 táján vonultak le az Altajból déli irányba, kelet-tokharisztáni hazájukba.⁷ Mármost ha a hua-*uarok valóban azonosak a pannóniai avarokkal, akkor ennek a dátumnak egyeznie kell Priskos dátumával, aki az avarok vándorlásáról szintén beszámol (vö.: MORAVCSIK: MNy. XXVI, 4—10; LIGETI: A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. Bp., 1943. 66—7).⁸ Nos, ez az adat is pontosan egyezik: az avar, szabir és ogur vándorlást Priskos a 461 és 465 közötti események során említi. Quod erat demonstrandum!

A heftalitákkal kapcsolatban folytatott vizsgálódásaink tehát olyan kérdés megoldásához juttattak bennünket közelebb, amely már évtizedek óta foglalkoztatja a magyar őstörténet kutatóit. Egyelőre azonban egy föld-

⁶ Az altaji kao-cs'öök (t'ie-löök) közül váltak ki (vö. fent 9) az ogurok is.]

⁷ A kao-cs'öök farkocsot viseltek (vö. K. SHIMARU: Memoirs of the Toyo Bunko IV, 26). A hua-*uarok Tokharisztánban a helyi iráni lakossággal keveredtek (CHAVANNES, Doc. 155). Az együttélés során egy részük bizonyára antropológiai vonásaiban és viseletében is iránnivá lett, ugyanúgy, mint a nyugati heftaliták Irán északi végén. Farkocsot viseltek a zsuán-zsuának és — úgy látszik — az európai avarok is.

⁸ Priskos elbeszélésében a herodotosi kereten kívül topos az avarokra vonatkoztatott *μεταβάσαι* kifejezés is (vö. K. TRI DINGER, Stud. zur Gesch. der griechisch-röm. Ethnogr. 131: a parthuss őstörténetben Strabonnál és Justinusnál *μεταβάσαι* = *exulatio*).

A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban.*

Konstantinos Porphyrogenetos bizánci császárnak (De administrando imperio. Ed. MORAVCSIK, 170) a honfoglaló magyarokra és a besenyőkre vonatkozó tudósításaiiban szó van arról, hogy az első három besenyő törzs (*Ἰαβ-διερτίμ. Κοναρτζιτζούρ. Χαβουξεγγυλλά*) törzsi nevén és a *besenyő* népnéven kívül a 'nemes származású, vitéz' értelemben használt *kangar* nevet is viselte.

A *besenyő* név eddig ismert¹ legkorábbi említésével Ibn Rustának a (Bibl. GeogrArab. VII, 139₅, 140₂₀, 143₇) Jaihāni 920 körül készített földrajzi munkájából származó tudósításában találkozunk. Ez a 870 körüli időkre vonatkozik. Konstantinos császárnak a X. század közepén feljegyzett tudósítását időben megelőzik Ibn Fadlānnak (922-ben írt) és Balzīnnek (934 előtt írt) a besenyőkről szóló leírásai is.² Ezek azonban, valamint az eddig ismert többi mohamedán és örmény források is csak a *besenyő* nevet említik,³ a kangarok neve nem szerepel bennük.

* Megjelent: A M. Tud. Akad. I. Oszt. Közl. V, 1-4 (1954.), 243-76.

¹ Köszönettel tartozom LIGETI LAJOS akadémikusnak, aki volt szíves felhívni figyelmemet arra, hogy a *besenyő* népnév az eddig ismert forrásokon kívül egy Tunhuangból származó IX. századi tibeti kéziratban is előfordul, ahol a *peŋenag* alakot találjuk.

² Vö. Acta Orient. Hung. I (1951.), 223-5.

³ A *besenyő* név az eddig idevont orientális, bizánci, magyar, szláv és latin forrásokon (vö.: GOMBOCZ ZOLTÁN: Turán 1918: 209-15; MORAVCSIK GYULA: ByzTure. II. 213-4; GYÓNI MÁTYÁS, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei 109) kívül a Kaukázus környéki népek irodalmában is szerepel. Edesszai Máté krónikájának örmény *pacinnak* névalakjára már J. MARQUART (Komanen 54-5) is utalt. A besenyők azonban gyakran szerepelnek *paŋ'anig* néven a grúzok legendás őstörténetében is (a Grúz Krónika grúz és örmény változatában: M. BROSET, Histoire de la Géorgie I. St.-Pbg., 1849. 66; II. uo., 1851. 14), az oszét Nart-hősi énekekben pedig *bedzanag* formában (vö. V. I. АБАЕВ: Язык и мышление I [1935] 66-7, 17-2) tűnik fel nevük. A Yosifonnál (X. század) található héber *קנר* (*p. q. n. k.*) névalak egy bizánci *κατάρμα*-változat pontos héber átírása.

A *besenyő* név GOMBOCZ ZOLTÁN és W. BANG szerint török eredetű.⁴ A törökből származik egy gyakran hangoztatott magyarázat szerint a *besenyő* népnévvel és az egyes *besenyő* törzsek nevével⁵ együtt a *kangar* név is, amennyiben a *kangar* nemcsak 'nemes születésű, vitéz' értelemben használt tulajdonnév volna, hanem eredetileg is ezzel a jelentéssel bíró *besenyő* köznév.⁶

Értekezésem célja annak kimutatása, hogy ezek a megállapítások több tekintetben is revízióra szorulnak. A *kangar* nevet ugyanis az alábbiakban ismertetett VI. századi szír források már 541-i eseményekkel kapcsolatban említik, s úgy látszik, hogy egy mohamedán forrás is használja ugyanezekről az eseményekről szólva a *kangar* nevet.

Konstantinos császár *besenyő*kre vonatkozó tudósításainak nagy jelentőségük van a *besenyő* történelem szempontjából. A császár szavaiból ugyanis, különösen a törzsfői tisztnek a *besenyő*knél szokásos öröklésére vonatkozó megjegyzéseiből (cap. 37_{24–32}), világosan kitűnik, hogy a *besenyő* társadalom a X. század táján a fejlődésnek azon a fokán volt, amelyet Engels a „katonai demokrácia” szavakkal jelöl.⁷ A steppei pásztortársadalmak történetében az

⁴ VÁMBÉRY ÁRMÁN (Ursprung der Magyaren. Leipzig, 1882. 112) szerint a *besenyő* név etimológiáját a 'Schwager' jelentésű oszín *bajinaq* szóban kell keresnünk. GOMBOCZ (i. h.) úgy gondolja, hogy a *besenyők* török nevének (*bečenek*) alapszava a török *Beče* személynév, amelyhez a -n + -ek összetett kicsinyítőképző járult. BANG (Turán 1918: 436–7) szintén a *bajinaq*-ban találja meg a *besenyők* török nevének etimónját. Ez szerinte a kettős hangalakú *baja ~ *beje alapszónak a GOMBOCZNÁL is szereplő -n + -aq képzős alakja. BANG szerint a *besenyő* név különböző keleti és nyugati feljegyzésű, magas és mélyhangú és az egyes szótagok vokalizmusában is különböző névalakjai a *bucanaq ~ *bečenek alakpárra vezethetők vissza.

A magyar *besenyő* névalak -s-e, amint LIGETI LAJOS fejtegetéseiből (NyK. XLIX, 216) tudjuk, a korábban általánosan elfogadott nézettel ellentétben nem feltétlenül a csuvasos eredet bizonyítéka. — A magyar *besenyő* névalakról vö. még: PATK: Scripta Hung. I, 66; BÁRCZI GÉZA, SzófSz.; ÜÖ., A magyar szókinés eredete: Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Bp., 1951. 49.

⁵ A *besenyő* törzsnéveket és a *besenyő* törzsnévadási rendszerét NÉMETH GYULA (Ujb. X, 27–34) kutatásai tisztázták; vö. még GYÖRFFY: KCSA. I. kötet. k. 439–53.

⁶ Vö. utoljára: RÁSONYI NAGY LÁSZLO: NyK. LI, 287; GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar ostörténet 65, 67. Más török magyarázatot ad VÁMBÉRY i. m. 142.

A *kangar* nevet a XVIII. és XIX. századi szerzők (ismerteti őket: PODHRADZKY JÓZSEF, Béla király névtelen jegyzőjének idejekora és hitelessége. Buda, 1861. 104–5) a némileg hasonló hangzású *qangli* népnévvel szokták összekapcsolni (így utoljára A. ZEKI VALIDI TOGAN, Ibn Fadlan 225). MARQUART (Chronologie 5 5. jegyz., 10–1: Komanen 35, 78, 168) szintén a hasonló hangzás alapján azonosította a *kangar* nevet a Szír-darja középső folyásának régi nevével a *Kankar*-al (hasonlóan: F. HIRTH, Nachworte 83–4 és K. SHIRATORI: Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko II, [1928.], 85–7), továbbá a türk feliratokban szereplő ismeretlen jelentésű *Kängürüs* névvel, valamint a mai délnyugati török népeknél előforduló *kenger(lu)* törzsnévvel. Fontosabbnak látszik MARQUARTNAK (Komanen 168) az a megjegyzése, hogy I. J. SCHMIDT szerint a *kanggar* ~ *qanggar* nevet Belső-Ázsia török és mongol népei az újabb időkben 'oszmánli' értelemben használták. Végeredményben azonban ez a megállapítás is téves: W. BARTHOOLD (vö.: MARQUART, Wehret und Arang. Leiden, 1938. 47*), ugyanis rámutatott arra, hogy a kérdéses török-mongol szó helyes alakja *qunkar*, s ez a török szultán perzsa nevéből (*qutāvanqār*) keletkezett. — A *qan* méltóságnévvel köti össze a *kangar* nevet K. H. MENGES (Byzantion XVII [1944–1945.], 269–71). — F. ALTHEIM „Geschichte der lateinischen Sprache” című munkájának egyik társszerzője (76–8., jegyz.) iráni származtatást (— középiráni *kāmkār* 'nach seinem Wunsch zu tun, souverän') javasol. — Vö. alább (39).

⁷ ENGELS, A család, a magántulajdon és az állam eredete: Marx–Engels, Válogatott művek II. Szikra kiad. Bp., 1949. 309.

örökletes nemesség kezdődő kialakulásának a korszaka volt ez, amikor a nemzeti szervezeti már mindinkább a nép elleni elnyomás eszközévé vált. A katonai demokráciák törzsi arisztokráciájának a legfőbb igyekezete arra irányult, hogy megszüntesse az egyre növekvő belső feszültséget. „Ezt — amint S. V. KISELEV akadémikus írja,⁸ a besenyőktől keletre lakó türk törzsszövetséggel kapcsolatban — el is érte, mégpedig úgy, hogy hadjáratokat szervezett közeli és távoli szomszédai ellen, amelyek siker esetén egy időre elcsendesítették a belső harcot, minthogy gazdag zsákmányhoz juttatták mind a törzsi arisztokráciát, mind az egyszerű harcosokat.“ Ilyen rablóhadjáratokat Konstantinos (cap. 3.) szerint a besenyők is gyakran vezettek a szomszédos magyarok ellen.

Ebben a vonatkozásban fontosnak látszanak Konstantinos császárnak a *kangar* név használatáról mondott szavai is. A *kangar* név 'nemes születésű, vitéz' értelemben való alkalmazása ugyanis látszólag szintén világos bizonyítéka a besenyő örökletes nemesség meglétének. Konstantinos szavainak hitelességét eddig nem volt módunkban más forrás alapján ellenőrizni. Az új források lehetővé teszik a császár magyarázatának az eddiginél pontosabb értelmezését és értékelését. — A szír adatok alapján azonban új vizsgálatnak vethetjük alá *kangar* név besenyő köznévi eredetére vonatkozó modern feltevéseket is. Ezeknek szintén fontos történeti vonatkozásaik vannak. Ha ugyanis a *kangar* eredetileg valóban 'nemes születésű, vitéz' jelentésű besenyő köznév, akkor a VI. századi szír forrásokban való előfordulása egyben annak a bizonyítéka is lehet, hogy a besenyőknél már a VI. században megvolt az örökletes nemesség intézménye. A szír források azonban, amint majd alább látni fogjuk, a *kangar* név etimológiája tekintetében óvatosságra intenek.

Az új szír adatok azonban nemcsak a besenyő, hanem a magyar történelem szempontjából is rendkívüli jelentőségűek. A magyar honfoglalást 889-ben egy *kangar* (besenyő) támadás előzte meg, amelyről több forrás is megemlékezik. A 889-et követő események egyes részletei azonban, így a magyarság etelközi és levediai tartózkodásának történeti és földrajzi vonatkozásai is, mindez ideig tisztázatlanok. A szír adatok, amint az alábbiakból kitűnik, a magyar őstörténetnek ezekben az alapvető kérdéseiben is jelentékenyen előbbre vihetik a kutatást.

Mielőtt azonban hozzáfoghatnánk a felvetett kérdések tisztázásához, célszerűnek látszik a két új forrás beható ismertetése, ami egyben lehetővé teszi a hitelükhöz, szerzési idejükhöz és eredeti nyelvük kérdéséhez fűződő filológiai problémák összefoglaló kritikai áttekintését is.

1. A *kangar* vonatkozású szír adatok voltaképpen már több mint fél évszázada ismeretesek, s csak sorozatos véletlenek következtében nem irányult rájuk a figyelem. Az első szír forrást, amely a kangarokat említi, 1880-ban tette közzé G. HOFFMANN nesztóriánus martirológiumokból készített kivonat-

⁸ С. В. Киселев. Древняя история южной Сибири*. Москва, 1951. 505.

gyűjteményében.⁹ A kangarok neve itt *Mar Grigor*¹⁰ Martirológiumában (81—3) fordul elő, mégpedig *hangār* formában. HOFFMANN azonban csak a szövegkritikai jegyzetekben (81 737. jegyz., 82 742. jegyz., 83 754. jegyz.) közölte a kéziratnak megfelelő *hangār* névalakot, szerinte ugyanis a helyes olvasat *h. y. gār*.¹¹ Ennek az önkényes szövegváltoztatásnak bizonyára döntő szerepe volt abban, hogy a Mar Grigor Martirológiuma fontos *kangar* adatáról mindjárt első közzététele után elterelődött a figyelem.

Mar Grigor Martirológiumának teljes szír szövegét, más nesztoriánus martirológiumokkal és vitákkal együtt, kevéssel utóbb (1888.) P. BEDJAN adta ki.¹² aki pontosan közölte a kézirati *hangār* névalakot (367₁₄). Ugyanebben a kötetben (206—87) tette közzé BEDJAN *Mar Aba*¹³ addig ismeretlen Vitáját is. A kangarok a Vita szövegében is szerepelnek, itt (227₁₅) azonban, amint már említettük, a *kangār* névalakot találjuk.

A két szír adat BEDJAN kiadványának megjelenése után sem került bele a steppe történetével foglalkozó művekbe, így MARQUART „*Ērānšahr*“-jába (Berlin, 1901.)¹⁴ sem. Ennek, úgy látszik, legalábbis részben az volt az oka, hogy BEDJAN nem csatolt fordítást szöveggyűjteményéhez. Egy évtizeddel később tette közzé O. BRAUN a nesztoriánus zsinatokról szóló, sokat olvasott és idézett munkáját.¹⁵ BRAUN mindkét iratot felhasználta ugyan és felismerte a két iratban említett események közötti történeti kapcsolatot is, de szintén nem tudott mit kezdeni a kéziratok *hangār*, illetőleg *kangār* névalakjaival, melyeket végül is minden közelebbi indokolás nélkül az általánosabban ismert *chazar* névvel helyettesített. BRAUN szövegjavítása még annyira sem bizonyult meggyőzőnek, mint HOFFMANNÉ, amely legalább paleográfiai szempontból kifogástalan. Így J. LABOURT a szír hagigográfiai irodalom felhasználásával készített történeti feldolgozásában¹⁶ már csak általánosságban beszél a lazikéi

⁹ Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes VII/3. Leipzig, 1880.; Mar Grigor Martirológiuma: 78—86.

¹⁰ A szír írott alak: *Mār Grigor*, egykorú szír kiejtése: *Mār Grīyōr*. — A szír szavak átírásában az á, í, ú „plena scriptio“-val, az á, i, ű magánhangzójellel feltüntetett hosszúságot ad vissza. — A szír *nār* 'dominus' szó a nesztoriánizmusmal együtt egészen a belső-ázsiai országokig és Kínáig mindenhova eljutott (vö. H. H. SCHAEFER, *Iranica*. Berlin, 1934. 71 3. jegyz.).

¹¹ A *h. y. gar-t* HOFFMANN *hēgar*-nak olvassa és *Eger*-rel, Kolchis grúz és örmény nevével azonosítja. Az *Eger* névnek azonban ilyen vagy ehhez hasonló változata egyetlen más forrásból sem ismeretes.

¹² *Histoire de Mar-Jabalaha, de trois autres patriarches, d'un prêtre et de deux laïques, nestoriens*. Paris, 1895.; Mar Grigor Martirológiuma: 347—97. Ez a kiadvány a korai és a mongol kori nesztoriánizmus több igen fontos forrását tartalmazza.

¹³ Szír írással: *Mār Abā* (α: *Mār Aβā*).

¹⁴ BEDJAN kiadványát MARQUART a „*Streifzüge*“-ben (1903.), „*Wehrot*“-ban (1907.) és a „*Komanen*“-ben (1914.) sem idézte; 1915-ben hivatkozott először Mar Aba Vitájának egyik helyére (*Festschrift Eduard Sachau gewidmet*. Berlin, 1915. 257 2. jegyz.). A *kangar* vonatkozású adatokkal MARQUART később sem foglalkozott.

¹⁵ *Das Buch der Synhados*. Stuttgart—Wien, 1900. 94; vö. még Uő., *Ausgewählte Akten persischer Märtyrer*: Bibliothek der Kirchenväter. München, 1915. 197.

¹⁶ *Le christianisme dans l'empire perse sous la dynastie sassanide*. Paris. 1904. 177—8.

háborúról és említést sem tesz a kangarokról, valamint elődeinek a *kangar* névvel kapcsolatos szövegjavítási kísérleteiről. Ezzel a két szír adat hosszú időre feledésbe merült, sőt amikor P. PEETERS 1946-ban egy terjedelmes értekezésben¹⁷ új vizsgálatnak vetette alá Mar Aba Vitéjét, nála is újra feltűntek BRAUN hibás olvasatai. Egyéb vonatkozásban azonban PEETERS igen hasznos munkát végzett. Az ő közelebbi célja a Vité történeti értékének megállapítása volt. Ezt a célt irodalom-, illetőleg műfajkritikai és filológiai eszközökkel kívánta elérni. Értekezése számos filológiai részletkérdés meggyőző megoldását tartalmazza, s különösen a Vité hitelességének kérdésében lényegesen előbbre vitte a kutatást.

A Vité *kangar* adatát helyes névalakban N. PIGULEVSKAJA szovjet szírológus 1948-ban közölte újra Mar Abáról szóló értekezésében („Map A6a I“: Советское Востоковедение V [1948.], 73—84; vö. MNY. XLVI, 361—2). PIGULEVSKAJA a Vité művelődéstörténeti kérdéseinek szentelte értekezését, s így a *kangar* vonatkozású hellyel nem foglalkozott részletesen. Fejtegetéseinek azonban közvetve nagy fontossága van a *kangar* adatok megítélése szempontjából is.

A két *kangar* vonatkozású szír adattal a legbehatóbban eddig egy magyar szírológus, Kmoskó Mihály foglalkozott. Kmoskó, akit a sémi filológia művelői mint szír szövegek kiadóját és szakértőjét tartják számon, elsőnek vállalkozott arra, hogy rendszeresen összegyűjtse, fordításban közölje és magyarázó jegyzetekkel lássa el a steppe népeire vonatkozó szír és mohamedán forrásadatokat. Ezt a hatalmas munkát Kmoskó 1931. április 8-án bekövetkezett haláláig el is végezte. Kiadásra kész kéziratban hátrahagyott,¹⁸ körülbelül negyvenöt nyomtatott ívet kitevő kétkötetes munkája,¹⁹ a „Mohamedán és a szír írók Góg és Mágóg népeiről“ a steppei népek történetére és földrajzára vonatkozó szír és mohamedán forrásoknak eddig sok tekintetben a leghasználhatóbb feldolgozása.²⁰ Anyaggyűjtése bő,²¹ fordításai általában megbízhatók, magyarázatai pedig, ha részben már elavultak is, még mindig figyelmet érdemelnek. Keleti filológiánk szempontjából sajnálatos, hogy Kmoskó munkájának leg-

¹⁷ „Observations sur la Vie syriaque de Mar Aba“: Recherches d'histoire et de philologie orientales II. Bruxelles, 1951. = Studi e testi CXXV (1946.), 69—112.

¹⁸ A kézirat egyik részét a Nemzeti Múzeumban (kézirattár 1746) Fol. Hung. (I—II), a másikat a M. Tud. Akadémián (kézirattár Törtlm. ívrét 242/I—IV) őrzik.

¹⁹ Amint a kézirat egyes utalásaiból világosan kitűnik, a szír rész a múzeumi lap-számozás során tévesen került a munka elejére. A szír vonatkozású anyag az első fogalmazványban még a mohamedán adatokat tárgyaló kötet függeléke, a végleges fogalmazványban azonban már körülbelül 15 nyomtatott ívet kitevő, önálló monográfia. A mohamedán rész fontosságára NÉMETH GYULA (HonfKial. 210 7. jegyz.; vö. még Gyóni MÁTYÁS: MNY. XXXIV. 96 51. jegyz.) utalt először.

²⁰ Kmoskó munkáját az Acta Orientalia egyik közeli számában szándékozom részletesen ismertetni.

²¹ Kmoskó négy csoportban tárgyalja a szír forrásokat: 1. A Nagy Sándor-legenda. 2. Zacharias rhetor szír átdolgozásának földrajzi függeléke. 3. Történeti források. 4. Hagiógráfiai iratok.

alább második, szír kötete nem jelenhetett meg nyomtatásban.²² Ennek okát elsősorban az akkori tudományos könyvkiadási viszonyokban kell keresnünk.

Kmoskó szír szövegei között a Mar Grigor-martirológiumból²³ és Mar Aba Vítájából²⁴ is találunk szemelvényeket. A két irathoz fűződő nyelvi és irodalomtörténeti kérdésekkel Kmoskó csak néhány sorban foglalkozik, a *hangār* és *kangār* nevekre azonban részletesebben is kitér.²⁵ Rámutat arra, hogy a két név ugyanazokkal a történeti eseményekkel kapcsolatban szerepel. „Miféle népről lehet itt szó, — írja — nem merem eldönteni.“ . . . „A *kangārājē*²⁶ név erősen emlékeztet a besenyők Konstantinos Porphyrogennetos közölte régi *χαγγα* nevére; a *hangārājē* viszont a *hungari* névhez hasonlít. Lehet-e a név-hasonlóságból messzemenő következtetéseket levonni, nem tudom.“ A két névalak között szerintem olyan viszony lehet, mint a *hun* (Ammianus Marcellinusnál *chunni*) és a *kun* nevek között. Másfelől, minthogy mohamedán források ugyanezekről az eseményekről szólva a kazárokat is említik, nem tartja lehetetlennek, hogy végső fokon BRAUNNAK van igaza, aki „e népnévben a kazárokat gyanította“.

Kmoskó tehát pontosan közli a két szír adatot és világosan látja a közöttük lévő történeti összefüggést, sőt elsőnek utal a párhuzamos mohamedán adatokra is. A *hangār* és *kangār* névalakok eredetének kérdésében azonban, a közölt idézetek tanúsága szerint, ő sem tud határozottan állást foglalni, s úgy látszik, hogy csak annyit tart valószínűnek, hogy a szókezdőikben mutatkozó különbség hangtörténeti okokra vezethető vissza.

Ez az a pont, ahol nézetem eltér Kmoskóétól. Azt gondolom ugyanis, hogy a két névalak szókezdőiben mutatkozó eltérés nem hangtörténeti, hanem írástörténeti eredetű, s ha sikerül megállapítanunk, hogy milyen tással jegyezték fel a két irat eredeti szövegét, önmaguktól szűnnek meg azok a nehézségek is, amelyek a *hangār* és *kangār* névalakok eredetének és egymáshoz való viszonyának kérdésével kapcsolatban merültek fel.

2. A Martirológium elbeszélése szerint (ed. BEDJAN 350₁₁) Mar Grigor eredeti perzsa neve *Pīrāngušnasp*²⁷ volt. A Mihrānok családjából származott

²² A régebbi irodalom főleg TH. NÖLDEKE nevezetes Tabari-feldolgozása (Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden. Leyden, 1879.), valamint MARQUART művei nyomán idézte a steppére vonatkozó szír forrásadatokat. Az újabb szakirodalomban egyre gyakrabban történik utalás PIGULEVSKAJA ide vonatkozó munkáira (vö. például R. GHIRSEMAM, Les chionites-hephtalites. Le Caire, 1948. passim, továbbá az Enzyklopädie des Islam jelenleg kiadás alatt álló török átdolgozásának egyes címszavait). PIGULEVSKAJA egy monográfiában és több részlettanulmányban dolgozta fel a szír forrásoknak a steppe története szempontjából értékesíthető anyagát. Ide vonatkozó, nálunk sajnos csak részben hozzáférhető munkáit PIGULEVSKAJA a (Grekov-Emlékkönyvben sorolja fel részletesen (Академику Б.Д. Грекову. Сборник статей. Москва, 1952. 42—8).

²³ I, 60, 237—9 (Nemz. Múz.).

²⁴ I, 61, 240—1; vö. még II, 143 5. jegyz. és III, 73, 167 (Akad.).

²⁵ I, 241 1. jegyz. (Nemz. Múz.).

²⁶ Kmoskó a *kangar* névnek a szövegben levő szír többesét (*kangār-āyē*) idézi.

²⁷ Vö. F. JASTRI, Iranisches Namenbuch. Marburg, 1895. 252, 344—5.

(350₁₀), tehát Perzsia hét főnemesi nemzetségének (Theophylaktos Simokattes ed. DE BOOR 147₂₈₋₉, 148₁₀₋₁₁) egyikéből. A Mihrānok²⁸ arszakida eredetűnek mondott²⁹ hűbérúri dinasztiáját³⁰ gyakran említik a források. Északi, legfontosabb águk központja Rai városa volt. Ehhez az ághoz tartozott a *raziq* ('Rai városából való', vö. HÜBSCHMANN, PersStud. 226) jelzőből (350₁₀) ítélve Pirāngušnasp is (vö. CHRISTENSEN i. m. 104, 1. jegyz.). A rai-i Mihrānok a perzsa birodalom északi negyedében, az egész északi kormányzási kerületben

²⁸ A család neve több egymással etimológiailag összefüggő változatban szerepel: *Mihr*, *Mihrān* (*Mihrdāt*), örmény feljegyzésű *Mihrakan*, *Mehrevandak* (mindegyik név *mihr*-eleme < *miθra-, vö. H. HÜBSCHMANN, Armenische Grammatik I/1. Leipzig, 1895. 13, 52-4, 194; Uő. Persische Studien. Strassburg, 1895. 204-7). A *Mihrān* név NÖLDEKE (Das iranische Nationalepos³ 7 6. jegyz.) szerint a *Mihrdāt* név rövid alakja (vö. HÜBSCHMANN, ArmGramm. I/2. 1897. 507; vö. még MARQUART: ZDMG. XLIX [1895.], 634).

²⁹ Vö. azonban A. CHRISTENSEN, L'Iran sous les Sassanides³. Copenhague, 1944. 104 1. jegyz.

³⁰ A szír szövegben: ܡܝܗܪܐܢ ܕܢܝܢܐ. A szír *tēhmā* 'stirps, familia, gens' (BROCKELMANN, LexSyr.) perzsa eredetű (< pehl. *toxm* 'semen'; vö. H. S. NYBERG, Hilfsbuch des Pehlewi II. Uppsala, 1931. 226-7) jövevényező, amely a perzsa uralommal együtt jutott el az örményekhez is (örm. *tohm* 'Familie, Geschlecht', vö. HÜBSCHMANN, ArmGramm. I/1, 253, 53).

A *Mihrān háza* (nemzetsége) kifejezésben a szír *baitā* ('ház, család') a középperzsa *vis* (< óiráni *vis- 'Herrenhaus, königliche Residenz', cf. AirWb. 1455-7; ld. még a vele összefüggő *vas*-t) 'nemzetség, fejedelmi nemzetség' (vö.: CHRISTENSEN i. m. 100, 1. jegyz.; H. H. SCHAEDEER: BSOS. VIII [1935-1937.], 737-49) szó megfelelője, amelyet a perzsa szó következő eddig ismert fordításaihoz kell sorolnunk: arám *baitā* 'ua.' (*vāspuhr* = ܒܝܬܐ ܕܥܡܐ [ideogr.] NÖLDEKE, Tabari 501; a legrégebb, achaimenida kori példa az elefantinei papirusok szövegében) | akkádi *bitum* 'ua.' (vö. W. FILERS, Iranische Beamtennamen in der keilschriftlichen Überlieferung I: Abh. f. d. Kunde des Morgenl. XXV/5. Leipzig, 1940. 12) | arab *bait* 'ua.' (az *ahl al-buyūtā* kifejezésben, a középperzsa hivatalos évkönyvek arab fordítóinál: NÖLDEKE: i. h.; *ahl al-bait* 'a próféta családja') | örmény *tanu-ler* ('Hausherr, Oberhaupt eines Adelsgeschlechtes'; CHRISTENSEN-től származó vitatott magyarázat, vö. SCHAEDEER: i. h. 747 4. jegyz.) vö. még grúz *mana-sachlisi*, TOUMANOFF: Traditio I [1943.], 167 12. jegyz.

Az asszír szövegekben az iráni *vispatā*-t az *EN. ER* ideogramma adja vissza. Ebben az *ER* az asszír *ālum*, bab. *bitum*, az *EN* pedig a *bēlum* megfelelője (vö. E. HERZFELD, Zoroaster I. Princeton, 1947. 116). I. Šāhpuhr egyik feliratában a *bar baitā* fordításaként *ō ēy βασιλείων* szerepel, amely HERZFELD (i. m. 103) szerint a m. újperzsa *āhšādah*, középperzsa *vāspuhr*; vö. még M. SPRENGLING: AJSL. LVII (1940.), 208 9. 391.

A *vis* fordításainak sorát nézetem szerint még egy bizánci adattal is szaporíthatjuk: Theophylaktos Simokattes (i. h.) *oixagía*-jának *oixos*-a ugyanis szintén a hét perzsa főnemesi dinasztiára vonatkozik s jelentésben is pontosan megfelel a középperzsa *vis* fordításaként szereplő fent idézett sémi 'ház' jelentésű szavaknak. Az *oixagía* összetétel az elmondottak értelmében egy középperzsa *vispatih 'főnemesi nemzetség feletti uralom, dinasztia' elvont főnév megfelelője (< *oixagios: *oixodeσπότης) lehetne. Az *oixagía* fordításai ('domus princeps' BEKKER és VAN HERWERDEN, Gloss.; ezt a latin jelentést fordítja E. A. SOPHOCLES 'first house'-val angolra szótárában; 'stirps' DE BOOR) közül tehát a 'domus princeps' közelíti meg legjobban értelmét.

A „Mihran háza“ kifejezés mellett a „Hörmezd háza“ is előfordul a Marcirológiumban (362_{1,3}). Az iráni társadalmi berendezkedések az „égi lények“-re való átvitelével a turfáni manicheus szövegekben is találkozunk (vö.: MÜLLER: i. h., CHRISTENSEN i. m. 17; E. WALDSCHMIDT-W. LENTZ, Manichäische Dogmatik. Berlin, 1933. 31; HERZFELD i. m. 118).

A régi iráni társadalmi berendezkedésre vonatkozó perzsa műszavak az arab hódítás idején jelentésváltozáson mentek át. Egy részük azonban, így a *vis* is, az újperzsa irodalmi nyelvben változott jelentésben sincsen meg (vö. P. HORN, Grundriss der neu-persischen Etymologie. Strassb., 1893. 210).

nevezetes szerepet játszottak. Ehhez a területhez tartozott Örményországnak a perzsa fennhatóság alatt álló része, valamint a Kaukázus déli oldalánál, a Káspi-tenger és a Fekete-tenger között kelet-nyugati irányban elhelyezkedő Sirván, Albánia (a mai Észak-Azerbejdzsán), Grúzia és a lázok területe (ma Abkházia a Fekete-tenger mellett) is. A család legnevezetesebb tagja³¹ az 590 körül szereplő legendás hírfő hadvezér, a későbbi trónbitorló, Vahrām Čoben volt, akitől Muhammad ibn Yazid, Sirván X. századi uralkodója származtatta családfáját (vö. MARQUART, Ēranšahr 119). A VI—X. századi albán uralkodók, amint a legfontosabb albán történeti forrásból, Moses Kalankatvac'i művéből tudjuk, szintén Mihránok voltak.³² A Mihránok egyik ágával azonos újabb kutatások szerint a grúz khoszroidák dinasztíája és Mihránok uralkodtak az Albánia és Grúzia között elterülő Gogarénében is.³³ Lazikében Prokopios (ed. HAURY I, 296_{ult}) szerint az egyik katonai parancsnok *Μιχαήλ* viselte a család nevét, aki Pirangušnasp kortársa és közeli rokona (vö. alább 22, 39) is volt. Mindezek a területek már igen korán keresztyén befolyás alá kerültek (vö.: MORAVCSIK: Szent-István Emlékkönyv 178—82; E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II. Paris—Bruxelles—Amsterdam, 1949. 270). A bizánci orthodoxia mellett hódított itt az örmény monofizita egyház s Mar Grigor történetéből ítélve³⁴ a perzsa nesztoriánusok is.

³¹ A Mihrán család ismert tagjainak névsorát K. PATKANJAN, NÖLDEKE, JUSTI és CHRISTENSEN (i. m. 105 4. jegyz.) állították össze. Ez a névsor újabban további adatokkal bővült (vö. a következő két jegyzetet). A perzsa összetett nevekben igen gyakori *mihr-* elem természetesen önmagában még nem lehet a *Mihrán*-eredet bizonyítéka (vö. NÖLDEKE i. m. 139 3. jegyz.); a *Mihrán*, *Mihrdāt* stb. neveknek az albán, grúz és gogarénei dinasztiáknál megfigyelhető rendkívüli gyakorisága azonban világosan a Mihránokkal való kapcsolatra mutat (vö. C. TOUMANOFF: Le Muséon LXV [1952.], 17 2. jegyz., 244).

³² Az albán Mihránok *Mihrakan* neve M.-F. BROSETNEK (Histoire de la Géorgie. Additions et éclaircissements. St. Pétersb., 1851. 471—80) és PATKANJANNAK (Journal Asiat. 1866/I, 131—2) Moses Kalankatvac'i szövegére alapozott fejtegetései nyomán terjedt el a szakirodalomban. Moses (II, 17) szerint a Vahrām Čoben történetében szereplő Vindōs és Vistahm, valamint *Mihr* (másik neve *Mihran*), a Mihrakanok őse, rokonok voltak. Minthogy MARQUART (Ēranšahr 71—2, 119; vö. még CHRISTENSEN i. m. 104 1. jegyz.) meggyőző érvei szerint Vindōs és Vistahm családja Mihrán eredetű volt, Moses elbeszélése is amellet szól, hogy a Mihrakanok a perzsa Mihrán-ház rokonságához tartoztak. — A *mihr*-nek a Mosesnél szereplő származékai: *mihrakan* (ed. ŠAHNAZAREAN II, 67.), *mihrean* (II, 67.), *mihran* (I, 286.). BROSET (i. m. 475) és PATKANJAN (История Арван. Ст.-Пбг. 1861. 341) már rámutattak arra a kronológiai nehézségre, amely Mihr(an) történetéhez fűződik. Az albániai mihránok őse — amint PATKANJAN (i. m. 339—43) meggyőzően kifejti — nem Vahrām Čoben kortársa volt, hanem Vahrām Čoben előtt száz évvel került Albániába.

³³ A gogarénei Mihránok a IV. században léptek az újabban felfedezett armazi-i görög és arám nyelvű feliratokban említett korábbi gogarénei dinasztia örökeibe; Mihran-eredetüket elsősorban onomasztikonjuk bizonyítja (TOUMANOFF i. h. 234).

³⁴ A. MINGANA (The early spread of Christianity in Central Asia. Manchester, 1925. 9 4. jegyz.) szerint az albániai püspökség a perzsi nesztoriánus egyházfő alá tartozott. Ps. Zachariasnak az albánok hunniai missziójáról (vö. MORAVCSIK: Szent-István Emlékkönyv 188) szóló tudósítása azonban igen szoros örmény monofizita és albán egyházi kapcsolatokról tanúskodik (vö. H. GELZER megjegyzését: Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, in deutscher Übersetzung herausgegeben von K. ARRENS-G. KRÜGER. Leipzig, 1899. 383).

Pirāngušnaspot Xosrav Anōšarvān (531—579.) elődje Kavād (485—531.) nevezte ki az északi területek egyik katonai parancsnokává. A mondat, amelyben a kinevezésről van szó, szíriul meglehetősen furcsán hangzik (351₁₋₂):

וּמִן מַלְכָּא מִשְׁלֵם הוּא בְּתוּחַמָּא וּבְעֵבְרָא דְגִבְרִיָּא וּבְאַתְרָא דְטִרְזוּנִיא וְאַרְנִיא מִקֶּדֶד
 וּמִן מַלְכָּא דְנִמְרִי. A *garbāyā* ('észak') itt nyilvánvalóan (vö. már HOFFMANN i. m. 78 717. jegyz.) a középperzsa *Apāxtar* ('Észak, Perzsia északi negyede') kormányzási műszó fordítása.³⁵ Különleges értelme ('közigazgatási kerület') van itt az *ēpaδā* szónak (egyébként 'opus, fictio') is, amelyet HOFFMANN határozott meg. HOFFMANN (i. h.) rámutatott arra, hogy a 'facere' jelentésű perzsa *kar-*, szír *ēpaδ* és arab 'amila' gyökök 'Administration' mellékjelentései között feltűnő párhuzam mutatkozik: nem kétséges, hogy a szír és az arab szavak ebben a jelentésben a perzsa *kar-* tükörszavai. HOFFMANN rövid fejtegetéseihez hozzátehetjük még azt is, hogy a szír *teḥūmā* itt szintén nem a szokásos egyszerű 'határ' értelemben szerepel (vö. HOFFMANN fordítási kísérletét: „die Grenze und Mark [?] des Nordens“), hanem a perzsa *Marz* 'a Határ' közigazgatási és katonai műszó megfelelője és a mondat végén álló *neṣtar* (a középperzsa *pātan* 'örizni' szokásos ideogramma) igével együtt a perzsa *marz-bān* 'határ-őr, őrgrof' tisztség funkcióját írja körül. Az egész mondat fordítása tehát a következő lehetne: „A király pedig marzbánná nevezte ki őt. És Észak kerületébe (és), Grúziába és Albániába rendelte őt a király.“ Mindez egyrészt arra mutat, hogy szír mondat középperzsából készített fordítás, másrészt CHRISTENSEN³⁶ igazolja, aki a marzbáni tisztség ismertetése során (i. m. 139 2. jegyz.) Pirāngušnaspot is a marzbánok között említi.³⁷

Pirāngušnasp parancsnoksága alá a Martirológium elbeszélése szerint igen nagyszámú lovasság tartozott (351₃). A lovasságnak bizonyára azokban a harcokban jutott fontos szerep, amelyeket Apāxtar marzbánjai a kaukázusi kapukon át betörő nomádok ellen folytattak. Prokopios részletes beszámolóiból tudjuk, hogy a VI. század folyamán egymást érték Transzkaukáziában a steppei népek támadásai. A nomádok (a század első felében a szabirok, a másodikban pedig a kazárok), nem egyszer bizánci vagy perzsa szövetségben, Derbendből kiindulva elsősorban Sirvánt és Albániát pusztították, de ugyancsak Prokopios elbeszéléséből tudjuk, hogy gyakran eljutottak Grúziáig, sőt Lazikéig is. Portyázásaiknak a Kaukázuson túl sem voltak természeti akadályai. A Kur folyó hosszú völgyének kiterjedt síkságai a VI. század folyamán szervesen hozzátartoztak a szabirok és kazárok steppei birodalmához (vö. A. E. Крымский: С. Ф. Ольденбург. Сборник статей. 1934. 295—7).

Mint az északra került Mihrānok legtöbbje, Pirāngušnasp is keresztyén befolyás alá került és Kavād uralmának harmincadik esztendejében (518-ban),

³⁵ A szír *garbāyā* szó, amint Kmoskó (237) is jelzi, az arab földrajzi irodalomban (Ibn Ḥurraǧī ed. DE GÖEJE 118₁₂: *al-jarbiya, bilād as-simāl*) is előfordul.

³⁶ [Vö. már korábban MARQUART Streifzüge 431.]

³⁷ Lényegében ugyanez NÖLDEKE (i. m. 439 1. jegyz.) véleménye is, aki HOFFMANN nyomán a „Statthalter und Feldherr“ szavakkal jellemzi Pirāngušnasp tisztségét.

a perzsák *Farvardigān* (középperzsa *Fravardiyān*) ünnepén³⁸ nesztoriánussá lett (351₄). A mágusok (zoroasztrianus klérus) erre Kavaðhoz fordultak aki elkoboztatta Pirāngušnasp vagyonát, őt magát pedig állásától megfosztotta és börtönbe vettette. Fogsága három évig tartott, majd — úgy látszik — katonai érdemeire való tekintettel szabadon bocsátották és visszahelyezték előbbi magas tisztségébe (359₁). Huzamosabb idő eltelte után (359₂) háború tört ki (359₃) Perzsia és Bizánc között. Úgy látszik, a szerző azokra a harcokra gondol, amelyek 526 táján, Gurgen grúziai király lázadása után játszódtak le a perzsák és görögök között Grúziában és Lazikében (vö. STEIN i. m. 269—71).³⁹ A bizánci hadsereg Grúzia és Albánia vidékére vonult (359₁₂). Perzsa részről Mar Grigor vezette a hadműveleteket. A győzelmet a nagy számbeli fölényben lévő bizánciak szerezték meg. Maga Mar Grigor is fogságba került (359₁₇); a császár (*q̄sār*: I. Justinianos 527—565.) azonban keresztyén voltára és magas rangjára való tekintettel nem kezelte őt közönséges fogolyként, sőt, amikor az „örök“ béke (532.) megkötése után, Xosrav uralmának harmadik évében (533-ban) a perzsák követséget küldtek Bizáncba (360₁₂), a követség vezetőjének, Zabargān-nak⁴⁰ kérésére beleegyezett abba, hogy a követséggel együtt Mar Grigor is visszatérjen Perzsiába. Előbb azonban Zabargān esküvel fogadta meg, hogy Mar Grigort nem fogja újabb bántalom érni nesztoriánus hite miatt. Mar Grigor maga is szívesen hagyta el Bizáncot, minthogy nem érezte jól magát a krisztológiai kérdésekben tévelygő (361₃) (a „Chalcedonense“-t valló) görögök között (361₃). Xosrav örömmel fogadta a hazatérő Mar Grigort és visszahelyezte Albániában és Grúziában viselt marzbáni tisztségébe (362₄₋₅). A mágusok azonban nem nyugodtak bele Xosrav döntésébe.

³⁸ A szövegnek ezzel a helyével és a *Farvardigān* ünnepel B. VANDENHOFF (Sachau Festschrift 208—14) foglalkozik behatóan.

³⁹ Kmoszó (237) LABOURT nyomán az 522-ben Lazikeben kitört bizánci-perzsa harcokra gondol, azonban nem veszi figyelembe, hogy Mar Grigor három éves fogsága (518—521.) után a Martirológium szerint huzamosabb idő telt el.

⁴⁰ Zabargān követségéről Prokopios (ed. HAURY III, 19₁₋₂₀) is tudósít. — A szír *Zabargān* névalak a Prokopiosnál megőrzött *Zaβeryāvny* változat (vö. MORAVCSIK, ByzTurc. II, 119) helyessége mellett szól. NÖLDEKE (i. m. 251 l. jegyz.) rámutat arra, hogy Prokopios Zaberganját (ed. HAURY I, 122₁₁) Firdausi *Zaurān* néven említi és egy másik, szintén szír forrásból említett *Zabargān*-ra is felhívja a figyelmet, aki körülbelül ugyanebben az időben marzbáni tisztséget viselt. NÖLDEKE nem tartja lehetetlennek, hogy ez az utóbbi Zabargān azonos volt Prokopios Zaberganjával.

A *Zabergan* névhez igen érdekes probléma fűződik. Agathiasnál (ed. DINDORF 366₃) és Menandrosnál (Exc. leg. ed. DE BOOR 170_{14, 20, 24}) ugyanis egy másik *Zuβeryāvny*-ról is hallunk, aki ugyanebben az időben (550 táján) az aldunai kutrigurok fejedelme volt. P. MUTARČIEV (Bulgares et roumains. Sofia, 1932. 167. idézi MORAVCSIK: i. h.) úgy gondolja, hogy mind a perzsa király mellett magas rangban szolgáló, szerinte heftalita Zabergan, mind pedig a kutrigur Zabergan hun volt, minthogy a heftalita és kutrigur nevek szerint egyaránt hun néprészeket jelölnek. Kérdés azonban, hogy a *Zabergan* név a perzsában egyáltalán idegen eredetű-e. NÖLDEKE (i. h.) szerint ugyanis ez a név az araboknál is előfordul, mégpedig a *Zibriqān* alakban. Ezt a nevet viselte Mohamed korának egyik nevezetes arab törzsfőnöke is (további *Zibriqān*-okat említ Tabari, ed. DE GÖRJE, Indices 202). A *Zibriqān* név az arabban nyilvánvalóan idegen eredetű és valóban feltűnő hasonlatosságot mutat a perzsa *Zabergan*-al. Feltehetjük tehát azt is, hogy a *Zabergan* név iráni eredetű, és Iránból jutott el mind az északi (kutrigur), mind pedig a déli (arab) nomádokhoz.

Vádaskodásaik következtében Mar Grigor újra börtönbe került (363₁). Közben Xosrav uralmának kilencedik évében (540 tavaszán, vö. alább 37) újabb háború kezdődött Perzsia és Bizánc között. A következő évben (541 őszen) Xosrav északra indult, a *hangār*-ok földje ellen (367₁₄: אַתְתִּיזִי דְנִיל לִקְרִבָּא לְאַתְרָא דְהַגְגָרִיא). Útközben, mikor ahhoz a helységhez ért, ahol Mar Grigort tartották fogva (367₁₃), Mihrān, Mar Grigor unokatestvére járult a király színe elé. Mihrān elpanaszolta, hogy a család zoroasztriánus tagjait nagyon bántja Mar Grigor szégyenteljes árulása (367_{ult}). Xosrav és a főmágus erre megkísérelték Mar Grigor visszatérítését. Mikor azonban látták, hogy Mar Grigor hajthatatlan, újra börtönbe vették (370₃). A *hangār*-októl visszajövet (369₁₂) Xosrav öt hónapon át, 541 novemberétől (370₄) a következő év tavaszáig Ktesiphon közelében őriztette Mar Grigort. Mikor 542 tavaszán a király újra hadba indult a bizánciak ellen (375₉₋₁₀), a mágusok és Mihrān, aki közben a *hangār*-ok földjének (375₁₆: אַתְרָא דְהַגְגָרִיא) őrizetével volt megbízva, azzal a kéréssel fordultak hozzá, hogy végeztesse ki Mar Grigort. A király engedett a kérésnek, úgyhogy Mar Grigort, Mihrān és a mágusok újabb sikertelen térítési kísérlete után, 542 nagypéntekén (387₁₅₋₆) lefejezték.

3. Mar Grigor Martirológiumának szerzőjét nem ismerjük. Keletkezése idejének és helyének, valamint eredeti nyelvének kérdésével az eddigi szakirodalom nem foglalkozott, csak A. BAUMSTARK jegyez meg annyit irodalomtörténetében,⁴¹ hogy Mar Grigor Martirológiuma történeti értékű irat, amely — ha nem is közvetlen kortárs tollából származik — mindenesetre az arab hódítás, tehát körülbelül 650 előtt keletkezett. Az előbb elmondottak igazolják ennek a nézetnek a helyességét. A Martirológiumban foglalt, helyiel-közzel igen részletes és a bizánci forrásokból is ellenőrizhető adatokat Mar Grigor halála után huzamos idővel aligha jegyezheték volna fel. A perzsa birodalom összeomlása előtti időkre mutat az is, hogy a szerző léptér-nyomon fejtűnő módon ad kifejezést a perzsa király iránti tiszteletének, s nesztoriánus hite ellenére is perzsa szempontból nézi a bizánci-perzsa háború eseményeit. Közvetlen kortárs azonban aligha követte volna el azokat a kisebb kronológiai tévedéseket,⁴² amelyeket a Martirológiumban találunk, és a csodás elbeszélések (Mar Grigor megtérésének csodás körülményei, börtönében művelt csodái és

⁴¹ Geschichte der syrischen Literatur. Bonn, 1922. 143—7.

⁴² A szerző pontosan számol a perzsa királyok uralkodási éve szerint, az így nyert dátumokat azonban három éves tévedéssel számítja át a görög (szeleukida) éra esztendeire. A Xosrav alatti vallásüldözés szerinte (348_{paenult.}) a király uralkodásának tizedik évében (tehát amint más forrásokból tudjuk, 540/1-ben) kezdődött. Ez az év azonban szerinte (347₁) a szeleukida éra 850. (= 538. i. u.) évének felel meg. Ugyancsak három évet téved Xosrav uralomrajutásának dátumában is: szerinte Xosrav a 40. (= 840. szel., amint Kmoszó helyesen megjegyzi, a százások szokásos elhagyásával) évben jutott uralomra. Amint azonban más forrásokból tudjuk, Xosrav nem 528-ban (= 840. szel.), hanem 531-ben (= 843. szel.) kezdte uralkodását. Kmoszó (238) nem vette észre, hogy a két kronológiai hiba között összefüggés van, s hogy a szerző a perzsa hivatalos kronológiát követi.

a halála körüli csodás események — a hagiográfiai irodalom tipikus csoda-történetei) sem kortárs tollára vallanak. — A Farvardigān-ünnep pontos leírása és a zoroasztriánus klérus államjogi helyzetének alapos ismerete arról tanúskodik, hogy a szerző Perzsiában élt. Erre mutat a szír szövegben előforduló számos perzsa szó és az is, hogy a szerző az egyes események dátumait a perzsa hivatalos kronológiának megfelelő módon közli (vö. fent 42. jegyz.).

A Martirológium eredeti nyelve a középperzsa volt. Ennek két fontos bizonyítéka is van: az egyik az a középperzsából fordított mondat, amelyet fentebb (20) tárgyaltunk, a másik maga a *hangār* név, amellyel alább (33-4) foglalkozunk részletesen.

HOFFMANN a Martirológium szövegének a Brit. Mus. Rich. 7200. számú gyűjtélékes kéziratban megőrzött szövegét használta. Ez a kézirat a XIII. századból származik (vö. BAUMSTARK i. m. 55 5. jegyz.). BEDJANNak már a diyarbekiri 96. számú gyűjtélékes kézirat, illetőleg annak több másolata is rendelkezésére állott. A diyarbekiri kézirat BEDJAN (i. kiad. XV) becslése szerint a VII—VIII. századból való. BAUMSTARK (i. h.) sokkal későbbi időre, a XI—XII. századra gondol.

4. Mar Aba a nesztorianizmus történetének egyik kimagasló alakja, akinek életéről és munkásságáról nagyszámú szír és arab nyelvű forrás tudósít. Ezek a források három csoportra oszlanak: 1. Mar Aba katolikoszi tevékenységére vonatkozó feljegyzések és zsinati iratok; 2. irodalmi munkásságának jegyzékei; 3. életrajzi feljegyzések. A második csoporthoz tartozó források közül a legfontosabb 'Abdīkō' bar Bērikā szír nyelvű verses író-jegyzéke, amely a két szír maronitától, A. ECHELLENSISTÓL (Róma, 1658.) és J. S. ASSEMANITÓL (Róma, 1725.) származó kiadások révén már több, mint két évszázada ismeretes. Mar Aba életrajzi adatait és zsinati iratait csak a századforduló táján tették közzé. Az új források sorában az egyik legfontosabb Mar Aba szír nyelvű Vítája volt.

Mar Aba Vítája műfaját tekintve, jelenlegi formájában homília. Ha azonban az építő jellegű keretet (a Vita elején és végén: ed. BEDJAN 206—210₄ és 273₅—274₅) figyelmen kívül hagyjuk, egyszerű „vita“ áll előttünk. A nesztorianusok, akik „vértelen martír“-nak tekintik „Nagy“ Mar Abát, ezt az életrajzot a martirológiumok közé sorolják (vö. ASSEMANI, Bibliotheca Orientalis III/1. Roma, 1725. 75 l. jegyz.).

A Vítának egy rövid arab nyelvű kivonata is fennmaradt Mārī ibn Sulaimān tollából,⁴⁵ aki a XII. század közepén arabul írta meg a nesztorianizmus tanairól és történetéről szóló nevezetes munkáját, a „Kitāb al-miǧdal“-t. Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy Mārī művét a XIV. században 'Amr ibn

⁴⁵ H. GISMONDI, Maris, Amri et Slibae de patriarchis nestorianorum commentaria Pars prior. Roma, 1899. 49—53.

Mattā is átdolgozta,⁴⁴ továbbá, hogy a Vítának egy részletes, helyenként máshonnan vett adatokat is feldolgozó arab nyelvű kivonata az egyik legfontosabb arab nyelvű nesztoriánus műben, az 1036 után készült Se'erti Krónikában is fennmaradt.⁴⁵ A késői, arabul író nesztoriánus szerzőkkel körülbelül egy időben a jakobita Barhebraeus (megh. 1286.)⁴⁶ is foglalkozott Mar Aba életrajzi adataival.⁴⁷

A Vítá Mar Aba ifjúságának elbeszélésével kezdődik. Mar Aba zoroasztriánus szülők gyermeke volt. A Bagdadtól északra lévő (vö. PIGULEVSKAJA: i. h. 71, 1. jegyz.; BRAUN, Synhados 93; HERZFELD, Geschichte der Stadt Samarra. Hamburg, 1948. 45) Rādān körzetéből származott (215₁₄). Kitűnő szellemi képességei és a pehlevi irodalomban való nagy jártassága (210₆) miatt már korán ráterelődött a környékbeli hivatalos személyek figyelme. Állami szolgálatba lépve *arzbed*-i⁴⁸ rangot kapott (210₁₃), és Rādān körzetében az ottani *hamārgerd*⁴⁹ (215₁₃), Kodāibūd⁵⁰ titkárának az írnoka lett (215₁₁). Ugyanerről a Kodāibúdról, amint PIGULEVSKAJA (i. h. 74; vö. még CHRISTENSEN i. m. 56—7) kimutatja, a szászánida jogszolgáltatásra vonatkozó legfontosabb középperzsa forrás, a „Mādiyān ī hazār dāštār” is megemlékezik. Közben Mar Aba megismerkedett a nesztoriánizmussal, majd Kodāibúddal együtt Ktesiphonba került, ahol végleg a nesztoriánusokhoz csatlakozott. Ekkor elhagyta az állami szolgálatot és a híres nisibisi nesztoriánus főiskolába⁵¹ ment. Nisibisben kapcsolatba jutott néhány kimagasló nesztoriánus személyiséggel (Ma'nā-val és minden valószínűség szerint Abraham d^e-Bēt Rabban-nal⁵² vö. alább 25) és vezetésük mellett alaposan megismerte a nesztoriánus tanokat. Megtanult szírul is és hamarosan elérkezettnek látta az időt arra, hogy felkeresse korának híres görög szellemi központjait, s hogy vitába szálljon az „arianus” Sergiusszal (218_{2—3}).⁵³

⁴⁴ GISMONDI i. m. Pars altera. Roma, 1896. 39—41.

⁴⁵ Ed. ADDAI SCHER: Patrologia Orientalis VII/2. Paris, 1911. 63—78.

⁴⁶ Chronicon ecclesiasticum III. Ed. J. B. ABBELOOS és T. J. LAMY. Parisiis—Lovanii, 1877. 89—96.

⁴⁷ Mindezekről a forrásokról vö.: LABOURT i. m. 162 1. jegyz.; BAUMSTARK i. m. 5—6; 119 1. jegyz.; PIGULEVSKAJA: i. h. 73; PEETERS i. m. 118 3. jegyz.

⁴⁸ Más martirológiumokban is előforduló középperzsa méltoságnév. NÖLDEKE (i. m. 451 3. jegyz.) szerint jelentése 'Würdenträger' (*arz-bed*). Vö. még HOFFMANN i. m. 50 437. jegyz.

⁴⁹ Minden valószínűség szerint azonos a *hamārkār* ~ *amārkār* 'percepteur ou préposé comptable' (CHRISTENSEN i. m. 123) pénzügyi méltoságnévvel. A szírben az alak is előfordul (BRAUN, Synhados 109; J. B. CHABOT, Synodicon Orientale. Paris, 1902. 77₁₄). — [A helyes olvasat HARMATTA JÁNOS szóbeli közlése szerint *hamārgār*. A Vítá középperzsa elemeivel HARMATTA JÁNOS rövidesen megjelenő tanulmányában foglalkozik. Néhány szíves szóbeli közlését lásd alább 45].

⁵⁰ Írott alak: *Kudybūd* vö. *ḫodāibū/o/δ*. BRAUN (Synhados 93 2. jegyz.) idézi JUSTI (i. m. 177) etimológiáját: 'Gott im Bewusstsein habend'.

⁵¹ Vö. LABOURT i. m. 293—301; BAUMSTARK i. m. 113.

⁵² Vö. BAUMSTARK i. m. 115.

⁵³ Vö. BRAUN, Akten 192 1. jegyz. PIGULEVSKAJA (i. h. 75 és az ott idézett külön tanulmányában) behatóan foglalkozott Reš'ainai Sergius személyével és munkásságának művelődéstörténeti jelentőségével.

Bizánci területen először Edesszában telepedett meg (218₅), s ott tartós barátságot kötött egy Tamás nevű szerzetessel. Tamás megtanította őt görögül,⁵⁴ majd elkísérte távoli útjára, amely először Egyiptomba vezetett (218₁₁). Egyiptomi tartózkodásuk alatt egy ideig Alexandriában is működtek. Barhebraeus (i. h. 91₅₋₈) — nesztoriánus forrásokra hivatkozva — azt mondja, hogy Mar Aba Joannes Grammatikosszal is kapcsolatban volt. Az utóbbi, akit Philoponos néven is ismerünk, az alexandriai szellemi élet egyik kiválósága volt.⁵⁵ Találkozásukra Mar Aba alexandriai tartózkodása alatt kerülhetett sor.⁵⁶

Alexandriából Tamással együtt Athénbe keltek át, ahol utolsó éveit élte a híres filozófiai iskola, a régi görög szellemiség végső mentsvára (vö. FIGULEVSKAJA: i. h. 75; Justinianos 529-ben záratta be az iskolát). Innen Korinthoszbá kerültek. Korinthoszban mint eddigi útján mindenütt, Mar Aba nagy sikerrel hirdette a nisibisi tanokat, úgyhogy híre egész Achájában elterjedt (221₁₃). Ez felkeltette ellenfelei féltékenységét és gyűlöletét. Gyilkos terveik elől ekkor Tamással együtt hajón Bizáncba menekült (221_{ult}). Bizáncban körülbelül egy esztendő telt el.⁵⁷ Ottani tartózkodásának legnevezetesebb mozzanata Kosmas Indikopleustesszel való találkozása volt. A találkozásról, amely 525 és 530 között történt (vö. BAUMSTARK i. m. 119; FIGULEVSKAJA: i. h. 76) Kosmas az 547 és 549 között írt „Χριστιανική τοπογραφία”-ban (MORAVCSIK, ByzTurc. I, 229–30) emlékezik meg (ed. WINSTEDT 52₁₀₋₈). Elmondja, hogy a „nagy tanító”-tól, Patrikiostól (Mar Aba görög neve)⁵⁸ szóbelileg vette át „Abraham” tanait (Abraham d'-Bét Rabbanról van szó, vö. FIGULEVSKAJA: i. h. 76). Elmondja azt is, hogy Tamás Bizáncban meghalt, s hogy Mar Aba azóta „egész Perzsia katolikosza” lett. Kosmas és Mar Aba kapcsolatának nagy művelődéstörténeti jelentősége van. Kosmas földrajzi nézetei ugyanis a Mar Abától vett tanokkal együtt nagy befolyást gyakoroltak az egész középkori keresztyén földrajzi irodalomra (FIGULEVSKAJA: i. h. 76). Kosmas, akit keleti útjain a nesztoriánus kereskedők révén bizonyára más nesztoriánus

⁵⁴ A Se'erti Krónika szerint Mar Aba görög területen szírül beszélt és Tamás tolmácsolta (i. h. 64₁).

⁵⁵ Vö. CHRIST-SCHMID-STÄHLIN, *Gesch. d. griechischen Lit.* München, 1924. 1067–8; BAUMSTARK i. m. 176 9. jegyz., 162–3; E. STEIN i. m. 627, 701.

⁵⁶ Alexandriában Mar Aba és Tamás „a z exegeta” (*al-mufasssir*) Mopsuestai Theodor műveit is összegyűjtötték (Se'erti Krónika 64₁₋₃).

⁵⁷ Itteni tartózkodása alatt ismerkedett meg a bizánci liturgiával, amelynek legrégebbi változata az ő szír fordításában maradt fenn (BAUMSTARK i. m. 119–20; BRAUN, *Synhados* 97; Uő., *Akten* 194 1. jegyz.). Ekkor készített állítólag egy Bizáncról szóló leírást is (vö. azonban BRAUN, *uo.*).

⁵⁸ A Πατρις; az eddigi magyarázatok (vö. BRAUN, *Synhados* 383–4; SCHER, i. kiad. 62 1. jegyz.; FIGULEVSKAJA: i. h. 75–6) szerint a szír-arám *Abā* ('atya') név fordítása. PNEZES (i. m. 119–20) azonban rámutatott arra, hogy Mar Aba eredeti iráni neve minden valószínűség szerint *Pāpa* ('atya') vagy szerinte még inkább az abból származó *Pāpak* kicsinyítő képzős, illetőleg *Pāpakān*, kicsinyítő képzővel és *-ān* patronimikon-képzővel ellátott névalak lehetett. Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy a *Pāpa* (~ arab írással *Bābā*) igen gyakori perzsa név volt (vö. JUSTI i. m. 54b, 241–2; NÖLDEKE i. m. 22 2. jegyz.).

hatások is értek (vö. Н. Пигулевская, Византия на путях в Индию Москва—Ленинград, 1951. 133—5, 153). Mar Abától különösen kozmográfiai kérdésekben tanult sokat. Az antiochiai és nisibisi nesztoriánus főiskolák tanárai, közöttük Abraham d^e-Bêt Rabban is, Mopsuestai Theodor hatása alatt elutasították a föld gömbölyűségének ptolemaiوسي tanát. Azt a nesztoriánus tételt, amely szerint a kozmosz alakja Mózes sátráéval azonos, Kosmas, akinek elméleti földrajzi kérdések iránt kevés érzéke volt, Mar Aba révén a nesztoriánusoktól vette át.⁶⁰

Mar Aba híre magához Justinianos⁶⁰ császárhoz is eljutott. Mikor azonban Mar Aba megtudta, hogy a császár látni kívánja őt (223₇₋₈), késedelem nélkül elhagyta Bizáncot és Antiochián át visszatért Nisibisbe. Távozásának oka kétségtelenül az volt, hogy a császárral való találkozás gyanússá tette volna a perzsa udvar előtt (PIGULEVSKAJA: i. h. 76).⁶¹ Nisibisben huzamosabb ideig (530 és 540 között) tanári állást töltött be. Ebből az állásból hívták el a perzsa nesztoriánus egyházfők 540 januárjában vagy februárjában⁶² a katolikoszi székbe (224₉₋₁₀).

Életének következő szakaszáról a Vítán kívül a nesztoriánus zsinatok okmánygyűjteményei is sokszor igen részletes adatokat tartalmaznak. Megválasztását a Víta szerint Xosrav is jóváhagyta, és a választás után követeket is küldött Mar Abához (224₁₂₋₁₃). BEDJAN szövegében itt a ܡܪܝܢܐ olvasat szerepel. PEETERS (i. m. 136.) a ܡܪܝܢܐ (vö. örmény *despan* 'Bote, Gesandter', arab *dusfān* 'nuntius', mindkét szó bizonyára egy középperzsa *dēspān átvétele: HÜBSCHMANN, ArmGramm. I/1, 140) olvasat lehetőségére mutatott rá (vö. még alább 45). Közvetlen megválasztása után, 540 februárja és október között Mar Aba „canonica visitatio“-t tartott a régi Elam és Persis területén (225₃₋₄) levő nesztoriánus gyülekezetekben. Útjának célja a masfél évtizede tartó skhizma megszüntetése és fegyelmi ügyek rendezése volt. Az út eseményeiről, különösen Abraham bêt-lāpati püspök fegyelmi ügyéről, Mar Aba zsinati iratai közül az első⁶³ számol be részletesen. Ktesiphonba való

⁶⁰ A nesztoriánusok nagy ellenfele Joannes Philoponos volt ebben a kérdésben, aki Mopsuestai Theodorról szemben a föld gömbölyűségének tételét védelmezte (vö. E. O. WINSTEDT i. kiad. 6 5. jegyz.; STEIN i. m. 702).

⁶¹ A Se'erti Krónikában (i. h. 64₄) a császár neve is szerepel: *Yūstānūs* (Justinianos).

⁶² A Se'erti Krónika és nyomában Mari másképpen mondják el a menekülés történetét: a császár azt kívánta tőlük, hogy átkozzák meg a „három atyát“-t, Diodorost Mopsuestai Theodort és Nestoriot (vö. BRAUN, Akten 194 2. jegyz.; vö. azonban PEETERS i. m. 128 1. jegyz.).

⁶³ Ennek az eseménynek a dátumát a források különbözőképpen határozzák: meg (Xosrav hatodik vagy kilencedik éve). Az eltérés oka, úgy látszik, az, hogy a választás időpontját már az Ösvíta sem jelölte meg Xosrav uralkodási éveit vagy a szeleukida éra esztendei szerint. A bizonytalanság csak Mar Aba zsinati iratainak közzétételekor szűnt meg: az első zsinati iratban ugyanis arról van szó, hogy Mar Aba katolikoszságának ötödik éve Xosrav uralma tizenharmadik (544.) évének felel meg (vö. BRAUN, Synhados 93—4; СЧАВОТ i. m. 318, 320, 326; LABOURT i. m. 170; SCHER i. kiad. 60 1. jegyz.).

⁶⁴ СЧАВОТ i. m. 69—80.

visszatérése után Xosrav is fogadta Mar Abát (225₈₋₉). PIGULEVSKAJA (i. h. 77) hangsúlyozza ennek az eseménynek a fontosságát: Xosrav bizonyára súlyt helyezett arra, hogy jó viszonyban legyen a perzsa városok nesztóriánus kereskedőinek, iparosainak és pénzembereinek⁶⁴ legfőbb hivatalos képviselőjével. Mint katolikosz Mar Aba igen sokoldalú tevékenységet fejtett ki: este a tartományoknak szánt püspöki leveleit írta, nappal pedig exegetikai munkákat készített és jogi vonatkozású ügyeket intézett (226₁₋₆).⁶⁵

Mar Aba sikerei feltámasztották a zoroasztrianus klérus féltékenységét (226₁₂₋₁₄). Megrágalmazták Xosrav előtt, s bár a „kegyes és békeszerető” király először nem hitt a mágusoknak, később mégis engedett nekik és a kezükbe adta az ügyet (227₈₋₁₁), úgyhogy amikor a király uralkodásának tizedik évében (540–541).⁶⁶ *Óstān(á)*-ból⁶⁷ elindult Örményországba és Grúziába, hogy hadat viseljen a kangarok ellen, a mágusok maguk elé idézték Mar Abát: **מִהְרָא דְאַשְׁקֵל מֶלֶךְ מְלִכָא מִן אִשְׁתָּנָא בִּשְׁנַת עֶסְר דְּמַלְכוּתָהּ דְּנֶאֱחָל לְפָנֵיהָּא גִּבְרִיתָהּ דְּאַרְמֵנִיָּא וְיִזְוִנִיָּא דִּנְעֻבְדָּ קֶרְבָּא עִם בְּנֵיָּא** (227₁₂₋₁₃).

Fővádlói Dādhōrmezd, a *mōbadān mōbad* ('főmágus': 226₁₂), Adōr-fareh, a *šahrdāvar*⁶⁸ (228₁₄₋₁₅) és Fars tartomány *rad*-ja⁶⁹ (228₁₅) voltak. A Vita részletesen ismerteti a vizsgálat lefolyását (227_{paenult.}–242₁₀). Ez a beszámoló a szászánida jogszolgáltatásra vonatkozó legértékesebb forrásaink közé tartozik (vö. PIGULEVSKAJA: i. h. 77–9) és nyelvi szempontból is igen értékes, mert számos középperzsa nevet, méltóságnévet és jogi műszót tart al

⁶⁴ Az 544-ben tartott nesztóriánus zsinat jegyzőkönyvének aláírói között, amint PIGULEVSKAJA (i. h. 79–80) rámutat, igen magasrangú állami hivatalnokok és katonai személyiségek is szerepelnek (az *artēštūrānsān*, vö. CHRISTENSEN i. m. 131–2 és a *karrōkbad*, az utóbbiról vö.: NÖLDEKE i. m. 502; BAILEY: JRAS. 1934: 512–3, 518; SCHAEFER: UJb. XV [1935.], 585; Uö., Iranica 6).

⁶⁵ Iratait, leveleit és kánonjait BRAUN és CHABOT csaknem kivétel nélkül zsinati irataival együtt tették közze.

⁶⁶ PEETERS (i. m. 138) tévesen „tizenkötödik év”-ről beszél. Ez az elírás BRAUN-tól (Akten 197: a „Synhalos”-ban [94] BRAUN még helyesen „tíz”-et mond) származik. Míg azonban BRAUN (Akten 220) egyébként LABOURT kronológiáját fogadja el, PEETERS ezt a téves számot fogadja el kronológiai magyarázatainak alapjául, ami nemcsak kronológiai, de tárgyi zavarokat is okoz fejtegetéseiben (vö. alább 29. 78. jegyz.).

⁶⁷ A szövegben *Óstān(á)*; PIGULEVSKAJA (i. h. 77): *Arctan(a)*. A helyes alak az *Ostān*, amely az örményben mint perzsa jövevényszó ismeretes (*ostan* 'der Krone angehöriges Land oder Stadt'; vö.: TELEGDI: i. h. 227–8; BRAUN, *Synhados* 109 3. jegyz.; CHRISTENSEN i. m. 139; W. HENNING: Zeitschr. f. Indolog. u. Iran. IX [1932.], 224). — KMOŠKÓ (240 5. jegyz.) az „újperzsa *āsūtāneh* 'kapu'” szóra gondol, amely szerinte ugyanolyan neve a perzsa fővárosnak, mint a „Fényes Kapu” a török fővárosnak. Ez azonban téves megállapítás: a kérdéses perzsa szó nem az *āsūtāneh*, hanem a *dar* 'kapu'. A *dar* nevet viselte a perzsa rezidencia a szászánida érméken is (vö. CHRISTENSEN i. m. 384; vö. még HERZFELD, Samarra 246). A *dar*-nak a Vita szír változatában (252₄) a **ܕܪܐ** 'Király Kapuja', az arab változatban pedig (Se'erti Krónika i. h. 68₂) a *Bābu l-malik* 'Király Kapuja' kifejezés felel meg.

⁶⁸ Ez a szó a középperzsa *šahr-dāvar*-t ('le grand juge de l'empire' CHRISTENSEN, i. m. 300, 312; MARQUART: Sachau Festschrift 280) írja át; egy arám átvételről vö.: TELEGDI: i. h. 238–9., PEETERS (i. m. 139) a *šahrdāvar* második elemében tévesen a *dīštr* (vö. SCHAEFER, Iranica 19 2. jegyz.) 'írnok' szót keresi.

⁶⁹ Középperzsa: *rad* 'chef ecclésiastique' (CHRISTENSEN i. m. 140, 312; LABOURT i. m. 4).

maz. A méltóságnevek közül különösen fontos a király egyik tisztviselőjének a neve, amely a *pasāniq*(*d*) formában fordul elő (230₁₂). Amint PEETERS (i. m. 140) rámutatott, ez a szó az egyik turfáni töredékben (F. W. K. MÜLLER, Handschriftenreste in Estrangelo-Schrift aus Turfan II: Abh. d. Preuss. Ak. d. W. 1904. 80) is előfordul ܡܢܢܕܐ alakban, és mint jövevényszó a grúzban (*pasanigi*) is megvan (a grúz adatra már C. SALEMANN: Зап. Акад. Hayk VIII/10. 1908. 4, 113 is utalt). A Víta szövegében a *pasāniq* az egyelőre nem tisztázott olvasatú (*d*)*ruspn* szóval [vö. azonban alább 45] szerepel együtt.

Mar Aba peréből fény derül Xosrav vallási kérdésekben folytatott politikájára is. A zoroasztrianus klérus, amely elsősorban anyagi érdekeit és politikai befolyását féltette, mindent elkövetett, hogy a királyt Mar Aba ellen hangolja. A helyzet a klérus szempontjából kedvező volt: az 540-ben kitört bizánci-perzsa háború miatt Perzsiában mindenütt újra fellángolt a nesztorianusok elleni gyűlölet, és — amint Mar Grigor martirológiumából is láttuk — ismét nagyobb arányokban indult meg a nesztorianusok nyílt üldözése is. Xosrav azonban még ezekben az esztendőekben sem kísérelte meg a nesztorianizmus teljes elpusztítását.⁷⁰ A Mar Aba ellen felhozott vádak közül csak négyet tartott lényegesnek: a nesztorianus propagandát, a világi jogszolgáltatás semmibe vételét, Mar Aba házasságjogi⁷¹ intézkedéseit, legfőképpen pedig azt, hogy Mar Aba személyében olyan ember fordult az államvallással szembe, aki egykor maga is zoroasztrianus volt (253_{ult} — 254₁₄). A vizsgálat alatt Mar Abának egy magas állam: tisztséget betöltő nesztorianus, Abródaq⁷² személyében pártfogója is akadt (232₁₀).

⁷⁰ Mar Grigor Martirológiumának (348₁₄₋₃) szerzője elmondja, hogy a perzsa nesztorianusok Perőz (459 — 485.) uralkodásától kezdve egészen Xosrav tizedik évéig (540.) békében éltek. Kavađ sem üldözte a nesztorianizmust, sőt bizonyos jelek szerint 517-ben megengedte alattvalóinak, hogy nesztorianussá legyenek (vö. E. SACHAU: Mitteil. d. Seminars für orient. Sprachen; Westasiatische Studien X [1907.], 71). A perzsák általában csak azokat üldözték, akik az államvallás hívei között fejtettek ki nesztorianus propagandát. A főnemesi családok tagjainak a nesztorianusokhoz való csatlakozása azonban halálbüntetést vont maga után (i. h. 74). Ez történt Mar Grigor esetében, akinek a mágusok kétszer (362₁₂, 381₁) is a szemére vetették, hogy Mihrān létre lett nesztorianus. A bizánci — perzsa háború kitörésekor Xosrav a közhangulatra való tekintettel nem fordult szembe az egyre jobban fellángoló üldözéssel (vö.: LABOURT i. m. 178; NÖLDEKE, Tabari 160 3. jegyz.; CHRISTENSEN i. m. 428; Xosrav valláspolitikájáról vö. még: PIGULEV-SKAJA: i. h. 79 — 80; NÖLDEKE Aufsätze 114, 117; PEETERS i. m. 144; STEIN i. m. 519).

⁷¹ A nesztorianus házassági jogot Mar Aba alapozta meg (vö. BRAUN, Akten 200 1. jegyz.). Zsinati iratai, levelei és kánonjai közül többen is foglalkozik házasságjogi kérdésekkel. A perzsáknál szokásos közeli rokonok közötti házasságot Mar Aba a nesztorianusok számára megtiltotta, a klérustól pedig coelibatust követelt (vö. BRAUN, Synhados 130 — 3, 143 — 5; LABOURT i. m. 175; SACHAU: i. h. 84 — 5; BAUMSTARK i. m. 120; CHRISTENSEN i. m. 324).

⁷² Abródaqról egy másik martirológiumban (HOFFMANN i. m. 89 — 90) is történiik említés; vö. még az *Ab(i)ródaq* nevet a Mar Aba zsinati iratán szereplő aláírások között (BRAUN, Synhados 113 1. jegyz.). — JUSTI (i. m. 99 — 100) szerint az *Abródaq* és *Ferúdeh* ugyanannak a névnek két változata; vö. az *Abrúdsih* ~ *Ferúdsäh* alakpárt.

A per első szakasza azzal zárult le, hogy a mágusok *purkššnāmag*-ot⁷³ (פּוּרְקִשְׁנָמַג: 'accusatio scripta' BROCKELMANN) adtak ki Mar Aba ellen (238₃), és rávették a királyt, hogy száműzze őt Azerbeidzsánba (239₉). Ott először könnyebben elviselhető viszonyok közé került, majd a mágusok az *āyēnbed*-el⁷⁴ és katonáival (242_{paenult.}) a zoroasztrianus klérus szellemi központjába, egy *Frāhrāwar* (פְּרַהֲרַוַּר) nevű *rustāq* (középperzsa *rōstay* 'kerület': ugyanez a középperzsa szó azonos jelentéssel az arabba is átment) *S. r. 8* (= ? középperzsa *Srōš*, NYBERG, Hilfsb. II, 206) nevű helységébe vitették (240₂ 4). Az utóbbi nevek nem teljesen világosak,⁷⁵ de minden valószínűség szerint a híres azerbeidzsáni zoroasztrianus szellemi központ, a gandzaki szentély körzetéről van szó (vö. FIGULEVSKAJA: i. h. 79). Mar Aba mozgási szabadságát itt erősen korlátozták, egyébként azonban szabadon folytatta katolikoszi tevékenységét, sőt a nesztorianus propagandát is. Zsinati irataiból ítélve az 544-i zsinatot száműzetésében tartotta.⁷⁶

Mar Aba száműzetése hét esztendeig (541–548.) tartott, és azzal végződött, hogy Mar Aba az életét fenyegető zoroasztrianus papok⁷⁷ elől a királyi udvarba menekült (252₆),⁷⁸ és megragadta a *harpedq(á)*-t (= ?).⁷⁹ A mágusok

⁷³ Középperzsa: *purkššn nāmag*: 'Untersuchungs (oder Verhör) Protokoll' (vö. BARTHOLOMAE, Zum sassanidischen Recht IV, 12–3). Ugyanennek a szónak számos arám feljegyzése is van (vö.: TELEGI: i. h. 233, 252; BRAUN, Akten 203 l. jegyz.; HENNING: ZDMG. XC [1936.], 124; EILERS i. m. 17–9, 118).

A Vita szövegében (234.) egy másik középperzsa jogi műszo, a *būktnāmag* is szerepel. Ezt a szót azonban más forrásból egyelőre nem ismerjük. PEETERS (i. m. 142) a *bōxtan* 'erlősen' (NYBERG, Hilfsb. II, 37) igéből származtatja első elemét. A Se'erti Krónikában (i. kiad. 87.) a „széttépte a *būktnāmag*-ot“ kifejezésnek a „*li-tayyfrili ahkama qudātihin*: mert megváltoztatta bírái ítéleteit“ fordítás felel meg.

⁷⁴ Középperzsa: *āyēnbad*. Jelentése hozzávetőleg 'conservateur en chef des us et coutumes' (CHRISTENSEN i. m. 300). vö. még JUSTI i. m. 484: 'Ceremonienmeister'; BRAUN, Akten 205: 'Rittmeister'; HOFFMANN i. m. 64).

⁷⁵ Vö. BRAUN, Akten 204 l. és 2. jegyz.; vö. még PEETERS (i. m. 146) megfigyelési kísérleteit.

⁷⁶ Vö. CHABOT i. m. 344–5; A. MINGANA, Sources syriaques I. Leipzig, 1907, 73₃₆ 7; vö. még BRAUN, Synhados 95.

⁷⁷ Mar Aba ellen a száműzetésben egy Patros Gūrganarā nevű volt nesztorianus pap is fellépett, akit a szerző „ragadozó farkas“-nak is nevez. PEETERS (i. m. 149) rámutat arra, hogy ez szójáték, mert a „farkas“ név a Gūrganarā név első felére (középperzsa *gurg* 'farkas') utal. Amint PEETERS megjegyzi, az örmény történelemben szereplő Petros Gail ('Péter, a Farkas') neve és szerepe emlékeztet Petros Gūrganarāra. PEETERS szerint Petros Gail aligha volt valóságos történeti alak. — A *Gūrganarā* nevet PEETERS (uo.) szerint a *Gurgān* földrajzi névvel is kapcsolatba lehetne hozni. *Gurgān* azonban nem Grúzia neve, mint PEETERS mondja, hanem *Hyrcania* (vö. HÜBSCHMANN, PersStud. 163; CHABOT, SynodOrient. 672).

⁷⁸ Mar Aba száműzetése 541 nyaratól 548-ig tartott. A menekülés az 548. év legelején történt. Mar Aba ezután három évig volt az udvar foglya, majd kilenc éves száműzetés és fogság után 550 nyarán szabadon bocsátották. 552 elején bekövetkezett haláláig még hosszabb utazást tett Nuzisztánba és bizonyos időt Ktesiphonban is töltött. LABOURT (i. m. 190) szerint Mar Aba menekülése 548–549 telén, szabadon bocsátatása pedig 551 nyarán történt. Ebben az esetben azonban a száműzetés és fogság együttes ideje a szövegben megadott (267_{ult}) k i l e n c e szemből t i z esztendőt tenne ki. — Teljesen elhibázott PEETERS (i. m. 148, 155) kronológiája, aki Mar Aba száműzetésének kezdetét 543-ra, hároméves fogságát pedig 550–551 telére teszi.

⁷⁹ Vagy „a *harpedq(á)*-ba ment“. PEETERS (i. m. 151) nem teljesen meggyőző magyarázata szerint ez az egyébként ismeretlen szó a középperzsa *herbad* 'tűz-pap'

itt is meg akarták ölni, a király azonban ezt ismét megakadályozta (257₃). Ekkor a *malbed*⁸⁰ őrizetére bízta és az udvar börtönébe zárták (257₁₀₋₁₁), majd amikor a király a következő nyáron a perzsa uralkodók azerbeidsáni nyári szállására ment, Mar Abát is magával vitte (258₇₋₉). Az útról visszatérve Mar Aba végül is szabadlábba került (263₁₂₋₁₃).

Ekkor azonban lázadás tört ki,⁸¹ amelyet Xosrav keresztyén nőtől származó fia vezetett (264₁₋₂). A lázadásban a nesztoriánusok is résztvettek (264₁₁₋₁₂). A vád most az volt Mar Aba ellen, hogy fogságában is ordinál püspököket, akik azután a tartományokba szétmenve szítják a lázadást (264₁₆—265₂).⁸² Xosrav tehát megparancsolta Mar Abának, hogy püspöki levélben intse nyugalomra a lázadókat, majd amikor ez megtörtént, megszabadította öt bilincseiből és magával vitte a fővárosba (266₁₃₋₁₄).

Kévéssel később a heftaliták királya (vö. alább 33) egy papot küldött Xosravhoz, aki Mar Abának is levelet hozott a heftalita nesztoriánusoktól.⁸³ A levélben sok heftalita nesztoriánus arra kérte Mar Abát, hogy ordinálja püspökké a levelet átadó papot a heftaliták egész országa részére (266₁₅—267₄). Xosrav, bizonyára az ügy politikai jelentőségére való tekintettel (vö. ПИГУЛЕВСКАЯ: i. h. 83) hozzájárult az ordinációhoz s egyben szabadon bocsátotta Mar Abát, aki másnap nagy pompával elvégezte az ordinációt.

származéka és jelentése hozzávetőleg 'monument, temple ou palais, affecté au service des herbad's' lehet. — Mar Aba visszaérkezésekor a király Farrúkdád Hórmezd(da)d Zádagó-t küldte hozzá (253₁). A szövegben tévesen *Hórmezd D. zádagó* áll, a helyes olvasat PEETERS-től (i. m. 151) származik; a *zādagō* alak patronimikon (vö. NÖLDEKE, Tabari 291 2. jegyz.).

⁸⁰ PEETERS (i. m. 154) szerint ez a szó a középperzsa *mardbad 'chef des eunuques' szó népies szír kiejtését adja vissza. A középperzsa *mardbad szót csak az örményből (*mardpet*) ismerjük. — A *mart* 'ember' szóban az óperzsa -*rt* szabályos középperzsa folytatása -*rd*, az újperzsa folytatás -*rd* (vö. HIRSCHMANN, PersStud. 194). A szír *mal-* alak tehát feltűnő és valószínűleg azzal magyarázható, hogy az -*rd* fonetikailag igen közel állt az *l*-hez (vö. H. JUNKER: Ujb. V [1925.], 52—3; Uo.: Caucasia III [1926.], 137). — Az örmény *mardpet*-ről vö. még MARQUART: Caucasia VI/2 [1930.], 32—8 és CHRISTENSEN i. m. 396).

⁸¹ Anōšayzā lázadásáról van szó. Az utóbbiról vö.: NÖLDEKE, Tabari 467—74; CHRISTENSEN i. m. 383, 426. A lázadás, amint STEIN (i. m. 510) fejtegetéseiből tudjuk, valószínűleg 550 nyarán ért véget. Ezzel teljes összhangban van a Vítának fent (260 78. jegyz.) tárgyalt kronológiája. — A Se'erti Krónika (i. kiad. 70_{ult}—72₁) és Māri (i. kiad. 44) bővebben mondják el a lázadás történetét (vö.: BRAUN, Akten 216. jegyz.; Uo., Synhados 95; LABOURT i. m. 190; PEETERS i. m. 157—9). — ПИГУЛЕВСКАЯ (i. h. 82) szerint Anōšayzā lázadásában a mazdakita mozgalom utórezgését kell látnunk. E mellett a magyarázat mellett szól, hogy a mazdakita mozgalom alapjaiban ráta meg a perzsa társadalmat és még évszázadok múlva is éreztette hatását (А. Ю. ЯКУБОВСКИЙ: Советское Востоковедение V, 34—54). — A lázadás kitörésekor a Vítá (262₁₀) szerint a király Fasāy-ban (helység Fars tartományban: MINORSKY, Hudud 128) tartózkodott. Xosravnak erről az úttjáról a források közül csak a Vítá emlékezik meg.

⁸² Firdausinak a lázadásról szóló regényes elbeszélésében (vö. NÖLDEKE i. m. 470) a „bizánci katholikosok és patriciusok” is szerepelnek. ПИГУЛЕВСКАЯ (i. h. 82) szerint ezek a szavak helyesen (egyes számban) olvasva a „Katholikos Patrikios”-ra, vagyis Mar Abára vonatkoznak.

⁸³ A Vítának erről a helyéről és a heftalita nesztoriánizmusról vö.: MINGANA, Early spread of Christianity 7—11; Б. Г. Гафуров, История Таджикского народа. Москва, 1952. 94; a heftalita nesztoriánizmusról vö. még MORAVCSIK: Szent István Emlék. 184, 189.

Ezután Xosrav az előbbi lázadás színhelyére küldte őt. Mar Aba útja teljes sikerrel járt, úgyhogy a lázadás utolsó hullámai is elcsendesedtek (269_{9–10}). Kevéssel utóbb Mar Aba még a Xosravhoz érkező lakhmida arab küldöttség monofizita⁸⁴ tagjai között végzett sikeres nesztorianus propagandát (269_{ult.} – 270₂), de rövidesen beteg lett és a hőjt második hetének péntekén⁸⁵ (552. február 29.) meghalt (270_{2–4}). Vitéje a temetés körüli bonyodalmak elbeszélésével végződik. Itt (272_{11–2}) van szó arról is, hogy Mar Aba hétéves száműzetése után összesen három évig (548–551.) volt az udvar foglya.

A temetés elbeszélésében (270_{ult.}) szerepel a *béspaq(á)* 'gyászkocsi' szó is. A nyomtatott szöveg olvasata helyett PEETERS (i. m. 161) *déspaq(á)* olvasatot javasolja. A középperzsa *dēspak szó más forrásokban ugyan nem szerepel, az arám ܕܝܣܦܩ és szír *dēspaq*, valamint az örmény *despak* 'königlicher Wagen' (vö. HÜBSCHMANN, ArmGramm. I/1, 140) azonban aligha lehet más, mint egy középperzsa *dēspak átvétele (vö. PEETERS: uo.; vö. még alább 45).

5. A VÍTA PIGULEVSKAJA (i. h. 73) rövid megjegyzése szerint közvetlenül Mar Aba halála után készült. Hasonló véleményen van BAUMSTARK (i. m. 136–7) is. A mohamedán hódítás előtti időre mutat, hogy a szerző, mint a Mar Grigor-martiriológium esetében is, perzsa, nem pedig arab alattvaló. Az ő szemében Xosrav törvényes és kegyes király,⁸⁶ akit csak a mágusok ingerelnek fel Mar Aba ellen (227_{9–11}). Kortárs kezére vallanak a szövegben lépten-nyomon előforduló aprólékos, naplószerű feljegyzések, valamint az a hely is (217₄), ahol Ma'nának, Mar Aba nisibisi tanárának neve után a „megboldogult” jelző olvasható (vö. LABOURT i. m. 164 4. jegyz.). A szerző, aki pontosan ismeri Perzsia belső állapotait, minden bizonnyal perzsa területen élt. A Vítában előforduló perzsa szavak (például a *nāmag*) hangalakja a középperzsa korra mutat. A bevezető homiliából úgy látszik, hogy a Vítát Mar Aba egyik tanítványa írta. Ebben az elmondottak után, nincs okunk kételkedni (vö. LABOURT: i. h.). A Vita eredeti nyelve, amint majd alább (33–5) látni fogjuk, a középperzsa volt.

Figyelemreméltó új megállapításokat tesz PEETERS a Vita szerzőjével és szerzési körülményeivel kapcsolatban. A Vita egyes helyeinek megfogalmazásából, még inkább egyes dolgok elhallgatásából PEETERS arra a következtetésre jut, hogy a Vítát Xosrav egyik kortársa írta (i. m. 138), akinek állandóan figyelemmel kellett lennie önmaga és nesztorianus társainak biztonságára. Mar Aba külföldi útjának a célja PEETERS (i. m. 129) szerint nem a Sergiusszal

⁸⁴ Vö. BRAUN, Akten 218 1. jegyz.

⁸⁵ A Se'erti Krónika (i. kiad. 77₁–78₁) szerint Mar Aba a farvardigan ünnepen halt meg. Lehet, hogy ez az adat megfelel a valóságnak. Feltűnő mindenesetre, hogy zoroasztrianus hit szerint ezen az ünnepen csak jó emberek halnak meg (vö. VANDENHOFF: i. h.).

⁸⁶ Az uralkodó nevének tiszteletteljes említése a nesztorianus zsinati jegyzőkönyvek állandó formáságai közé is odatarozik (vö. PEETERS i. m. 137–8).

való vita, hanem a menekülés volt. Azok a történetek (csodatételek, térítések, viták elbeszélései), amelyeket a szerző Mar Aba külföldi útjával kapcsolatban mond el, jórészt kitalálások (uo.). Mar Abának a bizánci klérussal való kapcsolatairól a szerző PEETERS (i. m. 130) szerint szándékosan hallgat. Anószayzād-nak, Xosrav fiának történetében a szerző nagy tapintatról és óvatosságról tesz tanúbizonyságot (i. m. 157). A szerző olyan kitűnő helyi ismeretekkel rendelkezik (a város utcáinak, a palota egyes részeinek, a királyi kerteknek stb. névszerinti említése), hogy csak ktesiphoni lakos lehet.⁸⁷ Erre mutat egyes jele-
neteknek (például a heftalita püspök ordinálása) a szemtanú tollára valló élénk és színes leírása is. Mindezek alapján PEETERS (i. m. 162) is arra a végső következtetésre jut, hogy a Vita szemtanú tollából származó, nagyvértékű forrás, amelynek lényeges részai szerinte hitelesség dolgában Prokopios és Agathias legjobb lapjaival versenyeznek (vö. még alább 38). — PEETERS általában meggyőzően érzékelteti azokat a körülményeket, amelyek között Mar Aba Vitája megszületett. Van azonban fejtegetéseinek egy lényeges hiányossága: mint elődei, PEETERS sem veti fel a Vita eredeti nyelvének kérdését.

Ami az idézett Vita-kivonatok egymással való összefüggésének eddig nem tárgyalt kérdését illeti, a következőket jegyezhetjük meg. Mari szavai teljes egyezést mutatnak a Se'erti Krónika Vita-kivonatával. Māri tehát nem az Ősvítából, hanem a Se'erti Krónikából merített. 'Amr ugyan általában Mārit dolgozta át (vö. BAUMSTARK i. m. 6), ebben az esetben azonban maga is használta a Se'erti Krónikát, ami kitűnik abból, hogy ő idézi Mar Aba tanítványainak a Se'erti Krónikában (i. h. 79) közölt, de Marinál hiányzó névsorát is. Ezt a névsort a Se'erti Krónika szerzője saját állítása szerint (79^{ult.}: „*qad šaraha Bar Sahdē dālika fī aḥbārihi*“) Bar Sahdē „*Eqlēsyaštqē*“⁸⁸ jéből (ἐκ κλησιαστικῆς ιστορίας)⁸⁹ idézi. Másik forrása, amelyet Mar Aba életével kapcsolatban idéz (78₃), Īšō' bar Nūn katholikosz (823—828.)⁹⁰ Mar Aba-megemlékezése. A két idézett munka közül egyik sem maradt ránk. Bár a belőlük idézett adatok a szír Vítában nincsenek meg, számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a Se'erti Krónika írója és az ő krónikáján keresztül a későbbi nesztorianus szerzők Bar Sahdē vagy Īšō' bar Nūn művéből vették a Mar Abára vonatkozó kivonatuknak a szír Vítával egyező bizonyos szövegrészeit is.

A Vita arab változataival kapcsolatban PEETERS (i. m. 162—3) elsőnek mutat rá arra, hogy Mar Aba élete egyes eseményeinek Hírához, tehát az arab világhoz való kapcsolása világosan azokra az időkre utal, amikor az arab fennhatóság alá került perzsiai keresztyénség körében az arab lakhmida egyház vezető szerephez jutott, s magának igényelte a perzsa nesztorianus egyház történetének egyes kiemelkedő perzsa személyiségeit is.

⁸⁷ Vö. PEETERS i. m. 123, 152—3.

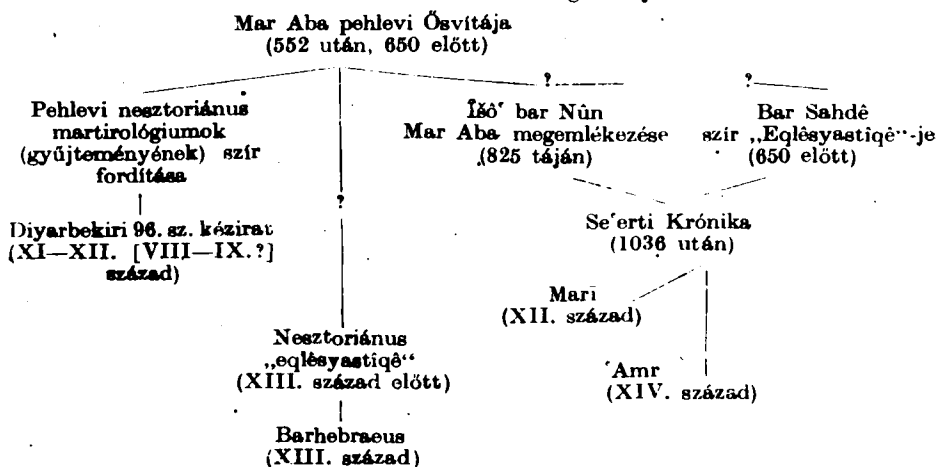
⁸⁸ Az első nesztorianus egyháztörténelem (vö. BAUMSTARK i. m. 134—5).

⁸⁹ Vö. BAUMSTARK i. m. 219—20.

Barhebraeus (i. h. 89₉) szintén egy „nesztoriánus *eqlésyastiqé*“-re hivatkozik Mar Abával kapcsolatban. Minthogy azonban forrása olyan tévedést⁹⁰ is tartalmaz, amelyet a kortárs Bar Sahdê nem követhetett el, fel kell tennünk, hogy Barhebraeus nem Bar Sahdê munkájából és nem is a Se'erti Krónikából, hanem egy kevésbé jól értesült késői nesztoriánus iratból merített.

A középpperzsa Ősvíta teljes szövegének szír fordítása csak a BEDJANTól is felhasználott, nesztoriánus martirológiumokat tartalmazó 96. számú diyarbekiri kéziratban maradt fenn (vö. fent 23). — BEDJAN kiadásának magánhangzó anyaga az előszóból (XV) ítélve jórészt a kiadótól származik.

Az elmondottakat a következő táblázatban foglalhatjuk össze:

6. A Vita (266₁₅) szerzője a heftalita uralkodót *heftarān kōdāi*-nak nevezi. Ez az összetett név a heftalita uralkodó középpperzsa névének (*heftalan xwādāy* 'a heftalok uralkodója') szír átírata (vö. alább 30). A szír *kōdāi* *k*-ja szabályosan írja át a perzsa *xwādāy* *x*-ját. A szír *k* ugyanis ebben a korban már spiranszá vált, s hangértéke az igen nagyszámú bizánci

⁹⁰ Barhebraeus (i. h. 89₁₅) forrása jakobitának nevezi Tamást, Mar Aba edesszai társát. Úgy látszik tehát, hogy Edesszai Tamást az egy évszázaddal később élt Thomas Heracleensiszel tévesztette össze. A kronológiai nehézségekre maga Barhebraeus (i. h. 90–1) is rámutat. Minthogy Mar Aba irodalmi tevékenységének egy részét Tamással együtt végezte, a két Tamás összetévesztésének következményeként egyes források Thomas Heracleensis munkáit is Mar Abának tulajdonítják (vö. BRAUN, Synhados 96; vö. még SCHER, i. kiad. 63 4. jegyz.). — Barhebraeus (i. h. 95_{12–20}) szerint Mar Aba börtönben fejezte be életét. Ez az állítás ellentétben van a Vita és a Vita-kivonatok egybehangzó tudósításaival, bár lehet, hogy a tévedés csak felületes kivonatolás következménye, s hogy Barhebraeus vagy forrása végeredményben szintén valamelyik Vita-változatból merített. Mindenesetre aligha jogosult J. B. ЧАВОТ (SynodOrient. 318 1. jegyz.) állásfoglalása, aki a késői jakobita Barhebraeust részesíti előnyben a nesztoriánus kortárs tollából származó Vitával szemben. — Barhebraeus (i. h. 91_{5–4}) nesztoriánus forrásokra hivatkozva emlékezik meg Mar Aba és az alexandriai grammatikus Johannes Philoponos (vö. fent 25) állítólagos kapcsolatáról is.

és arab megfelelésekből ítélve kizárólag χ (vö. TELEGD1: i. h. 197—200). Bizánci χ -t ír át a szír k a Vítában előforduló *'eskēmd*: $\sigma\chi\eta\mu\alpha$ és *kristēyānd*: $\chi\rho\iota\sigma\tau\iota\alpha\nu\acute{o}\varsigma$ szavakban is. A Vítá *kangār* névelakjának egykorú hangértéke tehát *hangār*.

Feltűnő a szír *heftarān* r -je. Erre vonatkozólag azonban NÖLDEKE fejtegetéseire⁹¹ utalhatunk. NÖLDEKE szerint olyan forrásokban, amelyeket középperzsából fordítottak, az $r \sim l$ váltakozás mögött nem nyelvi jelenséget kell keresnünk. A váltakozás oka az, hogy a pehlevi írásban az r és az l jele azonos. Ha tehát a fordító egy ritkább, neki ismeretlen nevet írt át pehlevi írásos eredetiből, taláломra kellett választania a két lehetséges olvasat között. A szír szövegekben mutatkozó hasonló hibák a legbiztosabb jelei annak, hogy a fordító pehlevi eredetiből dolgozott.

Az elmondottak magyarázzák meg a Vítá *kangār* ($\circ$: *hangār*) és a Martirológium *hangār* névelakjai között mutatkozó eltérést is. A pehleviben ugyanis a χ -nek és a h -nak szintén közös írásjele van. Mikor tehát a két szír fordító a pehlevi eredetiben a $[\chi/hangār]$ névhez ért, választania kellett a két lehetséges olvasat között. A Vítá fordítója volt a szerencsésebb: ő a *hangār* olvasat mellett döntött.

A bizánci $\kappa\alpha\gamma\gamma\alpha\sigma$ és a szír *hangār* szókezdői között mutatkozó eltérés más esetekben is gyakran jelentkezik. A középperzsa és a középgörög (hasonlóan az óorosz és az örmény) ugyanis a postpalatalis k fonémmal nem rendelkezett, úgyhogy az idegen k (q)-t más hanggal kellett helyettesítenie. Erre a célra a legjobban a χ és a k feleltek meg. A helyettesítés azonban nem minden esetben volt következetes. Ugyanabban a korban és ugyanabban a nyelvben is gyakran mindkét hanghelyettesítéssel találkozunk.⁹²

Minthogy a perzsiai középperzsa nyelvű nesztoriánus irodalom a mohamedán hódítás idején teljesen megsemmisült, annak, hogy a perzsa nesztoriánusok a szír mellett egykor a középperzsát is használták irodalmi nyelvül, csak közvetett bizonyítékai vannak. BAUMSTARK azonban már régebben annak a nézetének adott kifejezést,⁹³ hogy a perzsa nesztoriánus katolikoszok egészen a IX. századig sokkal többet írtak perzsául, mint azt jelenlegi gyér forrásaink alapján gondolhatnók. Mar Aba a Vítá szerint maga is kitűnően ismerte a pehlevi irodalmat, és feltehető, hogy hatalmas irodalmi munkásságának legalább is egy része perzsául készült.⁹⁴ Vitéja, amelyet egyik tanítványa az elmondottak értelmében középperzsa nyelven írt, mutatja, hogy környezete

⁹¹ A Nagy Sándor-legenda középperzsából fordított szír változatáról: Denkschriften der k. Akad. d. Wiss. Wien. Phil.-hist. Kl. XXXVIII/5 (1890.), 12—6; vö. még Kmoszko I, 16.

⁹² A kérdéssel a kazárok perzsa, örmény s bizánci *hazar* nevének tárgyalása során részletesen foglalkozom a kazárokról szóló kézíratos értekezésemben.

⁹³ Die christlichen Literaturen des Orients I: Sammlung (Göschel, N. 527. Leipzig, 1911. 8.

⁹⁴ A. LE COQ expedíciója Bulayiqban talált egy „kánon“-okat is tartalmazó pehlevi psalteriumot (vö. F. C. ANDREAS: Sitz. Ber. d. Preuss. Ak. d. W. Phil.-hist. Kl. 1910/II, 869—71). A szír nyelvű nesztoriánus zsoltár-kánonokat a források tanúsága

használta a perzsát irodalmi nyelvül. Mar Aba Vítája és Mar Grigor Martirológiuma, mint a középperzsa nyelvű hagiográfiai irodalom egykori meglétének bizonyítékai a perzsa irodalomtörténet szempontjából is fontosak.

7. A bizánci és szír kangar vonatkozású adatokhoz talán még egy másik középperzsa forrásból származó adatot is csatolhatunk. A középperzsa hivatalos évkönyv (Xvaðäynāmay)⁹⁵ mohamedán fordítóinál, Tabarinál, Ibn Miskawaihnál, Ibn al-Atirnál és a Nihāyat al-İrabban fennmaradt egy tudósítás Xosravnak az északi nomádok ellen viselt hadjáratairól. Ezek a források középperzsa eredetijük nyomán elmondják, hogy Xosrav birodalmát északon a ? . n . j . r (az első betű diakritikus pont nélküli, sokféleképpen olvasható, határozatlan alakú írásjel; az arab j a perzsából készült korai átíratok legnagyobb részében régi *g*, *γ* hangértékben szerepel), *balanjar* (𐭠𐭡𐭣𐭥: *balangar*), *hazar*, *allān* (alán) és *abħaz* népek betörései fenyegették. Ezek a népek egy alkalommal Xosrav uralma alatt egészen Örményországig hatoltak, később pedig Štāmi (Sil Jebyu) nyugati türk kagánnal szöveterkeztek Xosrav ellen. Az állandó betörések súlyos veszélyt jelentettek Perzsia számára, úgyhogy Xosrav, a „*κρίσις*“ kénytelen volt hatalmas építményekkel megerősíteni ellenük az északi limest (vö. WIDENGREN: i. h. 91).⁹⁶ Az első nép neve, a ? . n . j . r sokat foglalkoztatta MARQUARTOT és másokat is. NÖLDEKE (i. m. 157, 159) a *bangar* olvasatot közli, olvasásmódját azonban nem okolja meg. A kutatók többsége MARQUART magyarázatát fogadta el, aki *bulgar*-nak olvasta ezt a nevet.⁹⁷ Egyedül KMOŠKÓ (I, 141) utalt a ? . n . j . r-rel kapcsolatban a szír *kangar* adatokra is, bár a helyes olvasat szerinte is *bangar*, s így nem gondolhatunk a két szír és a mohamedán névalak azonosságára.

Tekintettel azonban arra, hogy a szír források szerint ebben az időben az északon betörő nomádok között a *hangār*-ok játszottak nevezetes szerepet, számolnunk kell a ? . n . j . r ~ *hangār* azonossággal is. A ? . n . j . r írásmódnak a magyarázata ebben az esetben hasonló a szír *hangār*-éhoz: a Xvaðäynāmay pehlevi *χ/h/angar*-ját a mohamedán fordítók sem tudták teljes biztonsággal átírni, ezért első betűjét egy bizonytalan hangértékű jellel adták vissza.

8. LUKÁCSY KRISTÓF, az örmény történeti források jeles ismerője „A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei“ című munkájában (II. Kolozsvár, 1870. 171—2)⁹⁸ azt írja, hogy a *kangar* név az örmény forrásokban is előfordul, mégpedig mint népnév, azonkívül mint egy gogarénéi város.

szerint (vö. BAUMSTARK i. m. 119—20) Mar Aba készítette. A bulayiqi pehlevi psalterium K. BARR (Sitz. Ber. 1933: 94) szerint hibás perzsa szövege azonban feltehetőleg nem Mar Abától származó eredeti perzsa fogalmazás.

⁹⁵ Vö. CHRISTENSEN i. m. 59—62; G. WIDENGREN: *Orientalia Suecana* I (1952.), 72.

⁹⁶ Xosrav nagy ellenfele, Justinianos is nevezetes *κρίσις* volt: építkezéseiről Prokopios „*Περί κτισμάτων*“ címen monográfiát készített.

⁹⁷ Streifzüge 16, 490—1; WIDENGREN: i. h. 74 l. jegyz.

⁹⁸ Erről a munkáról vö. MORAVCSIK, *MTörtBizForr.* 30.

kerület és hegy neve. LUKÁCSY nehezen ellenőrizhető adatairól a szakirodalom eddig nem vett tudomást. Úgy gondolom, hogy időszerű lesz, ha néhány szóban ezekről az adatokról is megemlékezünk.

Az örmény *kangar* név mint népnév LUKÁCSY szerint Łazar P'arpec'i (V. század vége) történeti munkájában fordul elő. A LUKÁCSYTÓL idézett helyen Vahan Mamikonean 482. évi hadjáratáról van szó.⁹⁹ A *kangar* név itt a *gavairn kangarac'* kifejezésben szerepel.¹⁰⁰ Ezt a kifejezést kétféleképpen lehet magyarra fordítani: vagy 'a kangarok földje' — így fordít LUKÁCSY — vagy pedig 'Kangark' földje' — így fordít HÜBSCHMANN az örmény helynevekről írt munkájában.¹⁰¹ A szövegbeli összefüggés mind a két fordítást lehetővé teszi. Łazar elbeszélésében arról van szó, hogy Kangark' (vagy a kangarok) földje hegyes vidéken volt, ahova a szövetséges hun csapatok nem akartak felvonulni. LUKÁCSY másik adata is helynévi vonatkozású: Ps. Moses azt mondja történeti munkájában, hogy *Kangark'* a *Learn M'in* ('Sötét-hegység')¹⁰² másik neve (II,8: „*Learn M'in or ē Kangark'*: a Sötét-hegység, vagyis Kangark'."). LUKÁCSY (i. h.) hivatkozik még Mechitar „Névszótára”-ra is, amelyben egy *Kangar* nevű városról is szó van.

A *kangar* név a LUKÁCSYNÁL idézett adatokon kívül előfordul a Ps. Moses-féle földrajzi munkában is (ed. SOUKRY, szöveg: 28^{aa}, 34^{paenult}, fordítás: 39, 46). Ps. Moses *Kangark'* földrajzi helyzetét is meghatározza: a Sevan-tótól északnyugatra, a mai Lori steppe szomszédságában, nem messze a Borčalo-menti Sevordik' (szavárdok) egykori lakhelyétől,¹⁰³ a 41° északi szélesség és a 44° keleti hosszúság alatt levő hegyvidéken (vö. HÜBSCHMANN: i. h. és a mellékelt térképet).

Ezeknek az adatoknak egy része valóban az örmény és a besenyő *kangar* nevek azonossága mellett szól. A két névalak hangtani azonossága teljes.¹⁰⁴ HÜBSCHMANN (i. h.) szerint a *kangar* név nem örmény és nem is grúz eredetű. Elvileg tehát nyelvi szempontból sincsen akadálya az azonosításnak. Kronológiai nehézségről szintén nem beszélhetünk, hiszen a legkorábbi örmény adatot, Łazarét csak fél évszázaddal előzik meg a szír adatok. Az sem jelent nehézséget, hogy a *kangar* nevet egy város is viseli. Törzsnév → városnév fejlődéssel gyakran találkozunk a steppei népek történetében. A két név azonosságát

⁹⁹ Vö. V. LANGLOIS, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie II Paris, 1869. 336; vö. még R. GROUSET, Histoire de l'Arménie, Paris, 1947. 221.

¹⁰⁰ Vö. HÜBSCHMANN: Indogermanische Forschungen XVI (1904.), 354.

¹⁰¹ I. h. — A *kangarac'* (nom.: *kangark'*) lehet egy *kangar* népnév többes genitívusa vagy egy -k'-val képzett népnévi eredetű helynév (vö. például *Albank'*).

¹⁰² A *Sötét-hegység* (*Árnyékos-hegység*) Örményország északi határhegye volt. Hasonló nevet viselt Kina északi határhegye, a *Jin-san* ('Árnyék-hegység') is (J. SAINT MARTIN, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie II. Paris, 1819. 176; vö. még MNY. XLVII, 67).

¹⁰³ A szavárdok földrajzával a kazárokról szóló kéziratosszerű értekezésemben foglalkozom.

¹⁰⁴ Az örmény név helyes örmény alakja, amint HÜBSCHMANN (i. h.) a különböző források alapján megállapítja, *Kangark'*.

mégis valószínűtlenné teszi az, hogy a *kangar* név ebben az esetben hegységet is jelöl. A törzsnév → hegynév jelentésfejlődés ugyanis a nomádoknál ismeretlen, de ha még a *Kangark'* környéki örményeknél és grúzoknál megvolt is, nem valószínű, hogy a nomád kangarokról éppen hegyi területet neveztek volna el. Utalhatunk ezzel kapcsolatban arra is, hogy a *Kangark'* kerületét is magába foglaló *Gogarene* (örményül *Gugar-k'*) tartomány igen régi neve (vö. MARQUART, Ērānšahr 168) szintén *-gar*-ra végződik.

9. A két szír adat új fényt vet Xosrav 541. évi lazikéi hadjáratára is. Prokopios, aki a perzsa-görög háború eseményeinek egy részét mint szemtanú (vö. MORAVCSIK, ByzTurc. I, 302) írja le, az 540–541. év eseményeiről is elsőrendű források alapján számol be. Tudósítása a lazikéi eseményekre vonatkozólag is főforrásunk, amelyet néhány más bizánci és szír forrás is mindenben megerősít.¹⁰⁵ Az események időrendje Prokopiosból és a többi forrásokból világos: a háború 540 márciusában délen tört ki, amikor Xosrav átlépte a bizánci határt. Antiochia elestéről szinte minden keleti és nyugati forrásunk megemlékezik, amely ezzel a korról foglalkozik (STEIN i. m. 489 l. jegyz.). A nyár végén Xosrav perzsa területre vonult vissza (STEIN i. m. 492). 541 tavaszán a lázok hívására váratlanul Lazikébe tört, hogy elűzze a petrai bizánci helyőrséget. A sikeres rajtütés után Xosrav perzsa helyőrséget hagyott Petrában és 541 őszén ismét visszavonult Perzsiába (STEIN i. m. 492–4). Prokopios később (ed. HAURY I, 296^{ult.}–297.) a petrai helyőrség perzsa parancsnokának, Mirranesnek a nevét is közli (vö. fenn 19). Lazikéi útja előtt Xosrav Prokopios szerint az ellenség kémeinek megtévesztésére azt az álhírt terjesztette, hogy a Grúziában portyázó hunok ellen szándékozik vonulni (ed. HAURY I, 221^{19–20}: „ἔθνος γὰρ Οὐννικὸν ἐνταῦθ' ἡ ἐπισκῆψαι τῇ Πελοσῶν ἀρχῇ ἐπεφύμιζεν.“ Ezzel sikerül is megtévesztenie a bizánciakat.

A két szír forrás értékes kiegészítéseket szolgáltat Prokopios elbeszéléséhez. A király a szírek szerint is 541-ben (uralkodásának tizedik évében)¹⁰⁶ „az esztendő fordulta után“, tehát tavasszal) indul északra és szerintük is ugyanannak az évnek az őszén tér vissza. Útjának közvetlen célja a szíreknél is Grúzia.¹⁰⁷ Prokopios azt mondja, hogy az álhírek szerint a király a „hun“-ok ellen készül. A szírek pontosabbak: ők a *hangār* névvel közelebből is meghatározzák a betörő nomádokat. A párhuzam kiterjed Mirranes, illetőleg Mihrān szerepére is. Mirranes Prokopiosnál a petrai *φυλακτήριον* parancsnoka: Mihrān is „őrség“-ül (375¹⁶: מִיְרָאן) marad hátra a győzelemi színhelyén. —

¹⁰⁵ A lazikéi háború legújabb és legrészletesebb leírása: E. STEIN i. m. 486–94.

¹⁰⁶ Xosrav első uralkodási éve 531. július 12-től számít (vö. NOLDEKE i. m. 428–30, 1652. jegyz. 435). Ezen az sem változat, ha S. H. TAQIZADEHnek (BSOS. IX [1937–1939.], 128–30) Xosrav trónralépése napjáról megadott új dátumát (531. aug. 18) fogadjuk el.

¹⁰⁷ A Víta szavaiból ítélve a felvonulás Örményországon át történt. BRAUN (Akten 1972. jegyz.) szerint azonban lehet, hogy az 'armanāy' helyett 'arvanāy'-t ('albánok') kell olvasnunk, minthogy Mar Grigor martirológiumában egy alkalommal Grúzia nevével Albániáé szerepel együtt.

Mindez világosan mutatja, hogy Prokopios és a két szír irat ugyanazokat az eseményeket írja le. A különbség csak az, hogy a szír források középperzsa eredetije a hivatalosan terjesztett álhíreknek megfelelően mondja el az eseményeket.

Prokopios és a két szír forrás elbeszélésének értékelésekor természetesen figyelembe kell vennünk, hogy a szír iratok nem történeti, hanem hagiográfiai célokból készültek. Prokopios Belizár fővezér közvetlen környezetéhez tartozott és az avatott történetíró szemével nézte a háború eseményeit. A két szír irat nesztóriánus szerzője viszont hivatalos adatokat nem használhatott, és a pragmatikus történetírás módszereit sem ismerte. A „kangar” háborúval kapcsolatban tett megjegyzéseik így is igen értékesek,¹⁰⁸ mert világosan mutatják, hogy Prokopios a lazikéi eseményeket megelőző híresztelésekről is kitűnő értesülésekkel rendelkezett.

10. Az elmondottak után visszatérhetünk Konstantinos császár *kangar* névre vonatkozó értelmezésének, valamint a *kangar* név bevezetőben már említett (13—1) etimológiájának kérdéséhez.

Konstantinos három alkalommal beszél a *kangar* név használatáról. — Első tudósítása így hangzik (ed. MORAVCSIK cap. 37_{66—71}): „Ιστέον, ὅτι καὶ Κάγγαρ ὀνομάζονται οἱ Πατζινακῖται, ἀλλ’ οὐχὶ πάντες, πλὴν ὁ τῶν τριῶν θεμάτων λαός... ὡς ἀνδρεῖότεροι καὶ εὐγενέστεροι τῶν λοιπῶν τοῦτο γὰρ δηλοῖ ἡ τοῦ Κάγγαρ προσηγορία: Tudnivaló, hogy a besenyőket kangarnak is nevezik, de nem mindet, hanem csak három törzs területének népét... mint akik a többieknél vitézebbek és nemesebbek: erre mutat¹⁰⁹ ugyanis a kangar elnevezés.” Itt tehát arról van szó, hogy a besenyő törzsek közül három az előkelő származásra és vitézségre mutató: δηλοῖ kangar elnevezést: προσηγορία (‘denomination, title’ MORAVCSIK—JENKINS) is viselte, mégpedig azért, mert előkelőbb és vitézebb volt a többinél. — A második helyen a császár más forrás alapján a magyarok történetéről szól. Itt a régi kangar—magyar háború elbeszélése során egy közbevetett mondatban ezt mondja (cap. 38_{19—23}): „Οἱ δὲ Πατζινακῖται, οἱ πρότερον Κάγγαρ ἐπικνομαζόμενοι (τοῦτο γὰρ τὸ Κάγγαρ ὄνομα ἐπ’ εὐγενείᾳ καὶ ἀνδρείᾳ ἐλέγετο παρ’ αὐτοῖς)... τὴν οἰκίαν γῆν καταλείψαι... κατηγαγκάσθησαν: A besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek (ugyanis ez a kangar név náluk a nemes származás és vitézség értelmében volt használatos), ... kénytelenek voltak... saját földjüket elhagyni” (MORAVCSIK fordítása, i. kiad.). — A harmadik helyen, a „Ἀναμεταξὺ δὲ τῶν Τούρκων συναφθέντος πολέμου καὶ τῶν Πατζινακῖτων: következő mondatban a császár megismétli ezt az állítást (cap. 38_{24 6}),

¹⁰⁸ A szír hagiográfiai iratok alkalmi történeti vonatkozású megjegyzéseinek értékéről vö.: NOLDEKE, Die aramäischen Literaturen: Die Kultur der Gegenwart. Berlin—Leipzig, 1906. 110; LABOURT i. m. 55; CHRISTENSEN i. m. 81—2; BAUMSTARK i. m. 136—7; ПIGУЛЕВСКАЯ: i. h. 74.

¹⁰⁹ MORAVCSIK fordításában (i. kiad.): „ezt jelenti”.

τῶν τῆνικαὐτα Κάγγαρ ἐπωνυμαζομένων τὸ τῶν Τούρκων φοσσᾶτον ἡττήθη: Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők között háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett . . .“ (MORAVCSIK fordítása, i. kiad.). — A második és harmadik helyen tehát a császár ismét a besenyők kettős nevét magyarázza, amikor azt mondja, hogy a besenyőket régebben — így a kangar—szavárd háború idején is — *kangar*-nak nevezték, minthogy ez a név a besenyőknél maguknál a vitézség és nemesség jelölésére szolgált.

Arról, hogy a *kangar* név: *προσηγορία*, *ὄνομα* 'vitéz, nemes' jelentésű közszó volna, egyik helyen sincsen szó. Hogy miért használták a besenyők a *kangar* nevet a nemesség és vitézség jelölésére, a császár nem tudja, a besenyőkről szóló tudósításának bevezetése (cap. 37₁₅ a) alapján azonban megállapíthatjuk: azért, mert az a három törzs, amely a *kangar* nevet viselte, a besenyő törzsszövetség három első törzse, vagyis vezértörzse volt.

Konstantinos tudósítása ellen, amely szerint a besenyők a kangar vezértörzsek nevét 'nemes születésű, vitéz' értelemben használták, hitelesség szempontjából tehát nem emelhetünk kifogást. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a császár fogalmazása határozottan közhelyszerű. A császár ugyanis a kangarok nemességéről és vitézségéről ugyanazokkal az *ἀνδρεία* és *εὐγένεια* szavakkal emlékezik meg, mint amilyenekkel: *ἀνδρεία, τὸ τοῦ γένους περιφανές* (cap. 38_{17-8, 37}) Levedias előkelő származásáról. Hasonló „topos“-okkal léptenyomon találkozunk a barbár vonatkozású bizánci leírásokban (vö. MORAVCSIK, ByzTurc. I, 72—3). Elég utalnunk Konstantinos atyjának, Bölcs Leónak a „Taktiká“-jára (vö. MORAVCSIK: Századok 1951: 334—53).^{109b} Ami a *kangar* névvel kapcsolatban előadott konstantinosi topos eredetét illeti, nem lehetetlen, hogy a császár magyar tudósítók más összefüggésben mondott szavaif idézi. Annak a szemléletnek ugyanis, amely szerint a n e m e s ember egyben v i t é z is, a magyar krónikák a császáréval szóról-szóra egyező fogalmazásban adnak kifejezést (vö. Anonymus Álmossal kapcsolatban mondott szavait:¹¹⁰ „clariores genere et potentiores in bello“, valamint a Zágrábi és Váradi Krónika szintén Álmossal kapcsolatban használt kifejezését: „propter suam nobilitatem et virtutem electus“). — Az *ἀνδρείος* szót Konstantinos (cap. 39₁₁) a kavarokkal kapcsolatban is használja, itt azonban üres toposként. Arról ugyanis, hogy a magyarokhoz csatlakozott kavarok az előőrsöt alkották a magyarok hadi felvonulásaiban, Konstantinos hiteles forrásból értesülhetett. Az a magyarázat ezzel szemben, amely szerint a kavarok vitézségük révén jutottak ehhez a hálátlan szerephez, tárgyi szempontból helytelen (vö. NÉMETH, HonfKial. 234—5), és már fogalmazásával is elárulja az előbb tárgyalt toposokkal való kapcsolatát.

Mindez azonban azt jelenti, hogy a *kangar* név esetleges eredeti köznévi jelentéséről a császár szavaiból semmit sem tudhatunk meg, s hogy emiatt a

^{109b} [Vö. még fent 9, 11 7 jegyz.]

¹¹⁰ Vö. Századok 1945 1946: 16.

kangar névnek a császár szavaira alapozott modern etimológiái is helytelenek, és sem Konstantinos, sem pedig a szír források korára vonatkozólag nem bizonyíthatják a besenyő örökletes nemesség meglétét. A legfontosabb bizonyítéknak tehát ebben a vonatkozásban továbbra is Konstantinosnak a törzsfői tiszt besenyőknél szokásos örökléséről mondott szavait kell tekintenünk.

Az örökletes nemesség intézménye a besenyőknél a császár korában szokásjog alapján már régen fennállott: νόμος γὰρ ἐν αὐτοῖς καὶ τύπος ἐκράτησεν παλαιός... (cap. 37₂₅₋₆). A méltóságok: ἀξιώματα a besenyőknél unokatestvéri ágon öröklődtek tovább, a császár szerint azért, hogy a méltóságok viselésében az uralkodó nemzetség minden ága részesüljön. Idegen nemzetségbeli nem viselhetett méltóságot (cap. 37₃₁₋₂). A besenyő törzsek egy-egy törzsfő: ἄρχων uralma alatt állottak. Az altörzseket kisebb méltóságviselők vezették (cap. 37₃₃). Mindezek az adatok a besenyő nemzetségi társadalom meglehetősen nagyfokú bomlásáról tanúskodnak. Monarchikus szervezetről a besenyőknél — ugyanúgy, mint a magyaroknál a Levedit megelőző időkben — nincsen szó.

Az új adatok alapján a besenyő törzsszövetség kialakulásával kapcsolatban is tehetünk bizonyos következtetéseket. A kettős név a nomádoknál annak a következménye szokott lenni, hogy a hódító nép átviszi a nevét a meghódítottra (NÉMETH, HonfKial. 78). Joggal feltehetjük tehát, hogy a császár korabeli besenyő törzsszövetség is két¹¹¹ népelemből állott: három kangar és öt besenyő törzsből, továbbá azt is, hogy a kangarok eredetileg mint hódítók szervezték meg az új kangar-besenyő törzsszövetséget. A császár korában azonban már a besenyő törzsek nevét viselte az egész törzsszövetség, úgyhogy a három első törzs *kangar* neve ekkor már magyarázatra szorult.

Azt, hogy a kangarok eredetileg milyen nyelvet beszéltek, és melyik nagy nomád nép kötelékei közül váltak ki, nem tudjuk. Minthogy már 541-ben szerepelnek, aligha tartoztak a köztörök népek sorába, akik közül a legkorábban fellépő törkök ekkor még Belső-Ázsiában a zsuan-zsuanok uralma alatt éltek. A Xvadašnāmay előbb idézett mohamedán fordításában (vö. Tabarī, ed. DE GOEJE I, 895_{1, 16}, 896₄) a valószínűleg bolgár nyelvű kazárokkal, az iráni alánokkal és a mongol nevűnek mondott¹¹² balangarokkal szerepelnek együtt. Ugyanekkor, a VI. század első felében, amint Prokopios és más bizánci szerzők beszámolóiból tudjuk (vö. MORAVCSIK, ByzTurc. I. 40: II, 224—5), a Kaukázustól északra és délre levő steppéken a szabir törzsszövetség játszotta a vezető szerepet.

¹¹¹ A besenyőket és kangarokat korábban magam (MNy. XLVI, 361—2) is azonosnak tekintettem.

¹¹² Vö. Z. V. TOGAN, Ibn Fadlan's Reisebericht: Abh. f. d. Kunde des Morgenlandes XXIV/3, Leipzig, 1939. 191.

11. A magyar törzsszövetséget nyugatra szorító 889-i besenyő támadásról Konstantinos besenyő (cap. 37.) és magyar (cap. 38., 40.) tudósítóktól egyaránt értesült. Ugyanerről a besenyő támadásról egy nyugati szerző, Regino (MHK. 320—3) is megemlékezik. A támadás történetének elmondásában azonban Konstantinosnál zavaró kettősség mutatkozik. A császár szerint a támadás idején a besenyőket — előtte nem világos okokból (vö. fenn 39) — nem *besenyő*-nek, hanem *kangar*-nak hívták. Feltűnő, hogy a császár (cap. 38₉₋₁₀) szerint ugyanakkor a magyarokat sem *magyar*-nak, hanem „valamilyen okból“ (*ἐκ τινος αἰτίας*) *szavárd*-nak (*σάβαρτοι ἄσφαλοι*) nevezték. Konstantinos (cap. 38₃₋₇) szerint a szavárdok egy része a besenyőktől elszenvedett vereség, tehát 889 után költözött „Perzsia vidékére“. A *s z a v á r d o k* másik része a vereség után a császár szerint Etelközbe (*Ἐτελκούζου*), majd rövid etelközi tartózkodás után a mai Magyarország területére vonult.

Mindhárom állítás szemben áll a mohamedán és más források tanúságtételével. Jaihānī fent (12) idézett tudósításából kitűnik, hogy a besenyők már Volgán túli, tehát 889 előtti hazájukban is a *besenyő*, a magyarok pedig ugyanakkor a *magyar* nevet viselték (BiblGeogrArab. VII, 142₇).¹¹³ A honfoglaló magyarság állítólagos *szavárd* nevéről egyetlen más keleti, nyugati vagy hazai forrás sem tud. A keletre vonuló szavárdok szintén nem 889 után, hanem örmény és mohamedán források szerint sokkal korábban kerültek Persarmenia északi határára.¹¹⁴ Vándorlásuk időpontját őstörténeti irodalmunkban Balā_uuri (ed. DE GOEJE 203₁₃) arab történetíró szavaira való hivat-

¹¹³ Vö. PAULER (GYULA, A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp., 1900. 142 51. jegyz.

¹¹⁴ A konstantinosi *szavart*- és az örmény *sevardi* nevek azonosságának a szempontjából nagy jelentőségű örmény történeti adatokat a szakirodalomban először J. SAINT MARTIN (1818.) gyűjtötte össze. D'OHSSON (1828.) idevonatkozó mohamedán adatokra utalt. A szavárd vonatkozású örmény és más adatokat nálunk nem THURY JÓZSEF újította fel, amint azt a hazai és külföldi szakirodalomban MARQUART (Streifzüge 36 4. jegyz.) nyomán gyakran megjegyzik, hanem LUKÁCSY KRISTÓF (i. m. II, 157—8; egy részletkérdésben maga THURY [Századok 1897: 323 2. jegyz.] is hivatkozik LUKÁCSY fejtegetéseire). Viszont THURY érdeme, hogy elsőnek mutatott rá a De adm. imp. cap. 38.-ban megnyilvánuló kronológiai zavarra.

THURY (i. h. 393) szerint, minthogy a magyarok egyik csoportja 839-ben az Al-Dunánál, másik csoportjuk pedig 854-ben a Kur vidékén harcol, az elválásnak 830 táján kellett végbemennie. — MARQUART (Streifzüge 36, 45, XXIII) egy mohamedán forrás (vö. itt a következő jegyzetet) alapján 750 tájára teszi az elszakadást. A szavárdok szerinte onogur kötelékből váltak ki. — FEHÉR GÉZA (KSz. XIX/2 [1921.], 46—57) szintén tévesnek mondja Konstantinos kronológiáját, ő azonban szabir néptörédeket lát a magyarokkal azonosított szavárdokban. — Konstantinos kronológiája NÉMETH GYULA (Honfoglal. 317) szerint is határozottan téves: a szavárdok sokkal a Konstantinostól megadott idő előtt kerültek a Kur vidékére. — C. A. MACARTNEY (The Magyars in the ninth century. Cambridge, 1930. 98) rámutat arra, hogy a császár elbeszélésében (cap. 38.) két esemény emléke keveredik: egy régi cserkesz támadásé (i. m. 107), amely a magyarokat 830 táján a Kubán és Don közötti hazájukból Etelközbe, a Don nyugati partjára vetette és a besenyő támadásról, amely a honfoglalásra indította a magyarokat. MACARTNEY magyarázatainak legnagyobb része elhibázott. Téves cserkesz elmélete és a mohamedán forrásokhoz fűzött fejtegetése, valamint tévesek általában a császár szövegéhez fűzött megjegyzései is. A De adm. imp. 38. fejezetével kapcsolatban tett megállapí-

kozással MARQUART nyomán 750—760-ban szokták megjelölni. Ez a dátum azonban téves: Balāduri szavai ennél is régebbi időre mutatnak.¹¹⁵

Konstantinos és Jaihānī tudósításai földrajzi szempontból is összeegyeztethetetlenek (vö. MNy. XLI, 33—5). A császár szerint mind Levedia, mind Etelköz azon a területen volt, amelyet műve megírásakor (cap. 42.) a besenyők birtokoltak, tehát a Don és az Al-Duna között. A császár szerint Etelközbe 889-ben, Levediából nyugatra ment Levedi népe. Jaihānī viszont, aki szintén a 889 előtti időkről beszél, az *Atil* ~ *Etel*-ben a levediai magyarok keleti határfolyóját jelöli meg. Ellentét mutatkozik végül Konstantinosnak és Jaihānīnak a magyar törzsszövetség politikai szervezetéről szóló tudósításaiban is. A császár (cap. 38.) szerint a magyaroknak 889 előtt sohasem voltak fejedelmek, csak egyenrangú törzsfőik. Jaihānī viszont szintén a 889 előtti időkről szólva, kazár típusú kettős királyságról beszél a magyarokkal kapcsolatban (vö. MNy. XLI, 54). — Minthogy az arab és örmény források szavárd vonatkozású tudósításainak hitelét kétségbevonunk nem lehet, a hibát, illetőleg hibákat Konstantinos tudósításaiban kell keresnünk.

A magyarok politikai szervezetéről szóló közlések közötti ellentétet minden bizonnyal a magyar tudósítók rovására kell írunk. Ha ugyanis a császár értesült volna a magyar kettős királyságról, bizonyára nem állítaná határozottan, hogy a magyaroknak Levedi előtt nem volt fejedelmük. Érthető ezzel szemben, hogy az Árpád-nemzetségből magyar tudósítók nem akartak tudni a monarchikus Árpád-dinasztiát megelőző szakrális jellegű kettős fejedelemségről.

Nehezebb magyarázatot találni Konstantinosnak azokra a tévedéseire, amelyeket a szavárd vándorlás történetével kapcsolatban követett el. A császárt magát ebben az esetben sem vádolhatjuk szándékos ferdítéssel. Konstantinos néha kritikátlan gyűjtő volt (vö. MORAVCSIK, A magyar történelem bizánci forrásai 153—4), de anyagát nem hamisította meg. A magyar tudósítókat azonban szintén nem tehetjük felelőssé ezekért a hibákért. Azok az előkelő magyarok ugyanis, akiktől a 38. és 40. fejezet anyaga származik, még személyesen ismerhették Levedit és rokonukat. Árpádot: tehát nem követhettek el

társaiknak egy része azonban, így az elbeszélés kettősségét, továbbá Levedia és Etelköz azonosságát érintő fejtegetései, hibáik ellenére is, néhány ponton párhuzamosak azokkal az eredményekkel, amelyek az új kanizsai vonatkozású adatokból a fentiekben szükség-szerűen adódtak (vö. még MORAVCSIK: Byzantinische Zeitschrift XXXIII [1933.], 384). — THURY alapgondolatától csak MOHR ELEMÉR (Acta Ethnographica II [1951.], 125—8) távolodik el lényegesen, aki úgy gondolja, hogy a 889-ben elszakított magyar töredék északkelet felé menekült s így nem lehet azonos a szavárdokkal, akik valószínűleg nem is magyarok közül váltak ki. A császár szavainak ezt az értelmezését azonban a jelenleg ismert adatok nem támogatják.

¹¹⁵ Baladuri (ed. DE GOEJE 203.) a Kur folyó közelében lévő Šamkor város történetéről szólva egy hagyományt közöl, amely szerint Šamkort a szavárdok (*šavardi*) pusztították el, akik Yazid ibn Usaid örményországi arab helytartó távozásakor, 757 táján „verődtek össze“ (*tajamma'ū*). Itt tehát nem a szavárdok megérkezéséről van szó: Balāduri szavaiból az következik, hogy a szavárdok már előbb is Šamkor körül éltek. MARQUART (Streifzüge 38) előbb helyesen „sich zusammenrotteten“ -nel fordítja a *tajamma'ū*-t, a következő lapon azonban már „erschienen sind“-et mond.

kétszáz éves tévedéseket velük kapcsolatban.¹¹⁶ — A földrajzi ellentétekért szintén nem tehetjük felelőssé sem Konstantinost, sem magyar informátorait. A császár (cap. 37_{1—14}) csak annyit mond, hogy a magyarok, így Levedi is, a 889-i besenyő támadás idején a besenyők későbbi hazájában laktak. Ezt pedig bizvást mondhatta, hiszen azt, hogy a besenyők a magyaroktól foglalták el későbbi, 889 utáni hazájukat, a 38. és 40. fejezet magyar tudósítóin kívül a 37. fejezet besenyő informátorai is állították. Nem kételkedhetünk azonban Jaihānī szavainak hitelében sem, aki a helyszínen járt kereskedők beszámolói alapján mondja, hogy a magyarok keleti határfolyója már 889 előtt az Atil volt.

A IX. századi magyar történelem két főforrása: Jaihānī és Konstantinos császár közlései között mutatkozó zavaró ellentétek az utóbbi ötven esztendő magyar őstörténeti irodalmában egyre világosabban rajzolódtak ki. Meggyőző magyarázatokra azonban mindez ideig nem látszott lehetőség. — Az új *kangar* vonatkozású szír adatok rendkívüli jelentősége a magyar őstörténetkutatás szempontjából abban van, hogy a besenyők és kangarok közötti viszony egyes vonatkozásainak tisztázása egyben lehetővé teszi a Jaihānī és Konstantinos magyar vonatkozású tudósításai között mutatkozó megfejthetetlennek vélt ellentétek feloldását is.

A helyes nyomra egyrészt az a bizonytalanság vezet rá bennünket, melyet a császár a *kangar*—*besenyő* kettős név magyarázgatásával árul el. másképp a 38. „magyar“ fejezet elején használt, szintén nagyfokú bizonytalanságról tanúskodó „valamilyen okból“ kifejezés. Ez a tájékozatlanság ugyanis világosan bizonyítja, hogy a császárnak, — illetőleg inkább a forrásként használt *feljegyzések szerzőjének*¹¹⁷ — munkája megszerkesztésekor sem magyar, sem pedig besenyő informátoroktól nem volt alkalma érdeklődni a rendelkezésre álló magyar és besenyő vonatkozású kancelláriai adatok néhány előtte nem világos helyéről. Mikor tehát a magyarokról szóló egyik tudósítás arról beszélt, hogy a magyarokat régen: *τὸ παλαιὸν szavárd*-nak hívták, s hogy a szavárdokat a kangarok támadása szakította ketté, a *feljegyzőnek*, aki a besenyő vonatkozású közlésekből úgy tudta, hogy a *kangar* név a besenyők vezértörzscsoportját jelöli, szinte szükségszerűen arra a gondolatra kellett jutnia, hogy a régi kangar—szavárd háború a többi informátorok beszámolóiból is jól ismert 889-i besenyő—magyar háborúval azonos. E tévedésében az is megerősítette, hogy mind a régi kangar—szavárd, mind pedig a 889-i besenyő—magyar harcokat a megvert népnek, illetőleg egyik részének a nyugatra való vándorlása követte. Így az Etelközbe költözött

¹¹⁶ Egy újabb magyarázat (Századok 1945—1946: 1—33) szerint a De adm. imp. 38. fejezete eredetileg a honfoglaló Árpád személye köré fonódó mithikus elbeszélés, amelyben korábbi és későbbi események a mithosban szokásos módon szabadon keveredtek össze. E szerint a magyarázat szerint Levedi a VIII. század második felének szereplője. A mithikus elemek a császár racionalizáló eljárása folytán maradtak ki volna az elbeszélésből. — Ezzel a magyarázattal szemben súlyosan csak latba, hogy a mithikus elemnek a legcsekélyebb maradványa sem figyelhető meg a császár elbeszélésében.

¹¹⁷ MORAVCSIK GYULA szóban közölt véleménye.

szavárd néprész vezérében a feljegyzőnek szükségszerűen a besenyőktől 889-ben megvert magyar vezért, Levedit kellett látnia. Ezért látszik úgy Konstantinos szövegéből, mintha a Dontól nyugatra élő Levedi 889 után szorult volna még nyugatabbra, Etelközbe, holott maga a császár ugyanabban a fejezetben világosan megmondja, hogy Etelközbe a szavárdok mentek, mégpedig a kangar—szavárd háború idején.

Ha a császárnak a korabeli besenyők és a régi kangarok azonosításával elkövetett egyetlen tévedését helyreigazítjuk, szavaiból minden változtatás nélkül magától adódik az események valódi sorrendje.

A magyarokat régen valamilyen okból *szavárd*-nak hívták. A szavárdok népe egy kangar támadás után kettészakadt. Az egyik szavárd rész Etelközbe költözött, a másik keletre Persarmenia északi határára. 889-ben a besenyők megtámadták a levediai magyarokat. A magyarok nyugatra vonultak, majd Árpád fejedelemmé választása és egy újabb besenyő támadás után Nagy Moráviába költöztek.

A kangar—szavárd háború színhelyéről és időpontjáról a császár semmit sem mond. Tekintettel azonban arra, hogy a kangarok 541-ben szerepelnek a Kaukázustól délre, a kazár birodalom kialakulása, tehát 550—600 után viszont a Volgától nyugatra egyetlen forrás sem tesz említést róluk, továbbá arra, hogy a *szavárd* név a magyarok esetében is igen régi időpontra mutat, valószínű, hogy a kangar—szavárd háború a VI. vagy VII. században, de mindenesetre 750 előtt jóval, valahol a Volgától nyugatra és a Dontól keletre játszódott le. A szavárdok egy része ekkor költözött Etelközbe, a Don ~ Eteltől (vö. MELICH JÁNOS: KCsA. II. 237—8; LIGETI: MNy. XXXII, 184) nyugatra levő vidékre. Ez a néprész később a törzsnévi eredetű *magyar* nevet vette fel. Történetéről a bizánci forrásokban a VI. és VIII. századok között mutatkozó hézag miatt részletes ismereteink nincsenek. A IX. században, Jaiháni korában keleti határfolyójuk még mindig az Etel volt. Az Etel táján emelték ellenük 833 táján a kazárok Sarkel várát. Nyugaton, az Al-Dunánál ekkor a bolgárokkal voltak határosak. Itt, az Etel és az Al-Duna között, a *Χιθμάς* és *Χιγγιλούς* mellett volt 889 táján Levedi szállása.

Azokról a körülményekről, amelyek között a *mogyéri* vagy *mugyeri*, esetleg *mégyéri* törzs neve a magyarságot alkotó eredeti népelemek összeolvadása során, előbb talán a *türk* és *szavárd* mellett az egész törzsszövetség nevévé válhatott, PAIS DEZSŐ (MNy. XLIX, 291) fejtegetései tájékoztatnak.

A magyarság honfoglalás előtti hazája tehát hosszú időn át Etelköz volt. A *Levedia* ezzel szemben rövid életű földrajzi elnevezés, amely Etelköz területének csak egy részét, Levedi törzsének 889 körüli szállásterületeit jelöli. Amikor tehát a 40. fejezet más magyar tudósítói arról beszéltek, hogy a magyarok a honfoglalás előtt az Etel folyó közelében (*Ἐτὲλ καὶ Κοῦζου*)

laktak, tudósításuk teljes összhangban van azzal, amit Jaihānī mond a magyarok *Atil* nevű keleti határfolyójáról.¹¹⁸

A kangar—szavárd és a besenyő—magyar háborúk történetének összekapcsolása miatt a császárt esetleg az a vád érhetné, hogy ebben az esetben egyeztetett és változtatások árán összetákolt különböző feljegyzéseket. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a császár, illetőleg forrása a régi kangarok és a korabeli besenyők azonosításával egyetlen, nehezen elkerülhető tévedést követett el, s hogy a császár feljegyzései szövegét itt is teljesen változtatlanul hagyta. A Konstantinos-kritikának azt a tételét tehát, amely szerint a császár forrásait még ellentmondások esetén sem egyeztetette s rajtuk tudatosan nem változtatott (vö. MORAVCSIK, A magyar történet bizánci forrásai 154), továbbra is érvényesnek kell tekintenünk.

¹¹⁸ Az itt előadottak kiegészítik korábban (MNY. XLI, 33–55) közölt idevonatkozó fejtegetéseimet. Néhány kérdésben az új kangar vonatkozású adatok alapján megváltoztattam ott nyilvánított véleményemet.

Pótjegyzetek:

[A 26. laphoz: A szír *bēspān* olvasat HARMATTA JÁNOS (vö. alább 24. 49. jegyz.) szíves szóbeli közlése szerint bizonyára helyes. A középperzsaiban a szóra a következő adataink vannak: turk. *by'sp'n* 'Postbote'; *bayaspān*, kvpehl. *bayaspān* 'Ross des Postboten'. A szír alak egyaránt tükrözhet egy középperzsa **bayaspān*-t vagy annak egy későbbi **bēspān* fejleményét. Az örmény *despan*, arab *dusfān* egy eddig ki nem mutatott középperzsa **dēspān* alaknak az átvétele. A középperzsa **bayaspān* **bēspān* és *dēspān* egy óiráni **dwayaspāna*-alaknak a különböző nyelvjárási fejleménye: **bēspān* az északnyugati, **dēspān* a délnyugati alak. — (Amint utólag látom, a **dēspān* a grúzban is megvan: *despani* 'ambassadeur', illetőleg *despanoba* 'ambassade' (ČUBINOV) tovább képzett alakban; vö. még: M. BROSET jeune, *Éléments de la langue géorgienne*. Paris, 1837. 32. Cz. K.)

A 31. laphoz: A szövegben szereplő *bēspaq* szó HARMATTA JÁNOS szíves szóbeli közlése szerint az arám *dēspaq*, és az örmény *despak* által tükrözött délnyugatiráni **dēspak* < **dwayaspak*-, északnyugatiráni **bēspak* megfelelőjének az átvétele.

A 28. laphoz: A szír *ruwpn* egy középperzsa **rospān* 'kerítés' átvétele (HARMATTA JÁNOS szíves szóbeli közlése).]

KAUKÁZUSI HUNOK, KAUKÁZUSI AVAROK

A Kaukázus völgyeit a steppe történetének kutatói általában nomád néptörödékek nagy gyűjtőhelyének tekintik. Közkeletű nézet szerint az eurázsiai népvándorlások során szinte minden nomád népből törzscsoportok váltak le, amelyek még a nyugatra vándorolt eredeti törzsszövetség szétesése után évszázadokkal is fel-feltűntek a Kaukázus környékén. A részletek tekintetében azonban erősen eltérnek a vélemények. A kaukázusi nomád törödékek eredetét és földrajzi helyzetét ugyanis szinte egyetlen esetben sem sikerült megnyugtató módon tisztázni. Főképpen ennek következménye azután a sajátságos zavar, amely a «kaukázusi hun» és «kaukázusi avar» nevek használata terén a legújabb szakirodalomban is megmutatkozik.

I

A bizánci források kutatói elsősorban «kaukázusi hun»-okról beszélnek.¹ Szóhasználatuk kétségtelenül jogosult is, hiszen olyan kitűnő szerző tudósításain nyugszik, mint Prokopios, aki kortársa volt a hunok kaukázusi szereplésének.² Az *Οὐννοι* névnek a bizánciaknál szokásos topikus használata miatt azonban természetesen ezeknek a kaukázusi hunoknak az esetében is kétes, hogy valódi hunokról vagy pedig valamilyen más nomád népről van-e szó. Kétes a hun eredet akkor is, ha a kérdéses nomád nép a hun néven kívül még egy második nevet is visel a forrásokban.

Az idetartozó adatok hosszú listájában — amelynek történet-, szöveg- és irodalomkritikai alapon készített összeállításával Moravcsik Gyula nagy mértékben vitte előre a kutatást³ —, az akatzirok is szerepelnek, akik 466-ban a saragurokkal együtt a Kaukázuson át törtek perzsa területre. A Priskosnál (Exc. de leg. Ed. De Boor, 586₁₁) említett *Ἀκατιροὶ Οὐννοι* név alapján újabban ismételten megkísérelték annak kimutatását, hogy az itt használt *Οὐννοι* a valódi hun eredet bizonyítéka. Ezzel kapcsolatban arra hivatkoztak, hogy Priskos rövid idővel a hunok feltűnése után írt, tehát

¹ Moravcsik Gyula: Szent István-Emlékkönyv. Bp., 1938. 186; *Uő.*: Byzantino-turcica I. Bp., 1942. 306—7; II. Bp., 1943. 200; E. Stein: Histoire du Bas-Empire II. Paris, 1949. 507, 541.

² Prokopios, ed. Hauriy I, 216.: *Οὐννοι πολέμιοι ἐξ ὅρου τοῦ Καυκάσου* és a Kaukázus leírásában, II, 497₁: *Οὐννοι δὲ, οἱ Σάβειροι ἐπικαλούμενοι, ἐνταῦθα ὤκηται καὶ ἄλλα ἄλλα Οὐννικὰ ἔθνη.*

³ ByzTure. II, 199—204; vö. még az egyes szerzőkre és az egyes nomád népekre tett megjegyzéseit.

még nem használhatta általánosító értelemben a *hun* nevet.⁴ Ez az érvelés azonban csak látszólag meggyőző. Ha ugyanis figyelembe vesszük egyrészt, hogy Priskos stílusában archaizáló és topizáló elemek figyelhetők meg,⁵ másrészt, hogy az akatzirok Attila életében egész sor más nomád néppel együtt hun fennhatóság alá tartoztak, s így a nomád névadási szokásoknak megfelelően a *hun* nevet is viselték, s végül, hogy Priskos «hun»-nak nevezi a kínaiaknál is leírt, nem hun eredetű⁶ baktriai kusán kudaritákat is, akkor az akatzirok eredetét továbbra is nyílt kérdésnek kell tekintenünk. Ami egyébként a kidaríták földrajzi helyzetét illeti, ennek a népnek a Kaukázus környéki hunok közé való sorolására Priskos töredékei nem szolgáltatnak alapot.⁷ — Általánosító értelmű lehet az onogurok nevével⁸ együtt használt *Οὐννοι* is, minthogy az onogurok bizonyos jelek szerint a hunokkal nem azonos *t'ie-lö* nevű nagy Altaj vidéki törzsszövetség soraiból váltak ki.⁹ Feltehetőleg hasonló eredetűek a többi *-gur*-ra végződő nevű (utigur, kutrigur, vö. ByzTure. II. 152, 205) «hun», valódi nevükön bolgár törzsek is.¹⁰ — A «hun» név általánosító lehet a szabi-rok esetében is, akik a VI. századi események során különösen gyakran szerepelnek a Kaukázus vidékén.¹¹ Minthogy a szabi-rok földrajzi szempontból — a VI. század harmadik negyedére vonatkoztatva — valóban joggal viselhetik a «kaukázusi» jelzőt, egyes kutatók szabi-rokat akarnak látni a többi eddig meg nem határozott Kaukázus vidéki «hun»-ban is. Így E. Stein a szabi-rok közé sorolja¹² Zilgibis «hun»-jait,¹³ noha a forrásokban erről nincs szó, s idevonatkozó közvetett bizonyítékokkal sem rendelkezünk. Másképp áll a helyzet az Euagriosnál (ed. Bidez — Parmentier 145₃₈) említett «hun»-ok esetében. Itt ugyanis a párhuzamos forrásokból — amelyek szintén a Vitalinos-féle lázadás (514/5) után, az 510. év eseményei között emlékeznek meg a szabi-roknak, illetőleg a hunoknak erről a kaukázusi betöréséről —, kétségtelenül megállapítható, hogy a szabi-rokról van szó.¹⁴ A szabi-rok eredetét egyébként nem ismerjük.

⁴ E. A. Thompson: A History of Attila and the Huns, Oxford, 1948, 10 - 1 és W. B. Henning: BSÖAS 14 (1952) 502; vö. azonban Harmatta János: Acta Archaeol. 1 (1951) 137-8.

⁵ Moravcsik: ByzTure. I, 297.

⁶ Moravcsik: ByzTure. II, 142-3; P. Pelliot: Journ. Asiat. 1934: 41-5.

⁷ J. Marquart: *Eränkahr* 56 4 jegyz.; Moravcsik: ByzTure. II, 301.

⁸ Moravcsik: ByzTure. II, 201; vö. még Agathias, ed. Dinldorf 365₁ 10.

⁹ Magyar Nyelv (= MNy) 50 (1954) 149.

¹⁰ Azt, hogy az *onogur* (*onogundur*, *w.n.n.d.r*) név a bolgárok egyik törzsét jelöli, a bizánciakon kívül örmény, arab és héber források is mutatják (vö. MNy 41 [1945] 44-7). — Egy K. Zeus (Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. München, 1837. 710) óta gyakran hangoztatott elmélet (vö. utoljára Stein: i. m. II, 61) szerint a bolgárok a Fekete-tenger vidékére visszahúzódtak hunokkal azonosak. Nem vonhatjuk ugyan kétségbe, hogy azok a hun kötelékek, amelyeket a források utoljára a Fekete-tengertől északra említenek, a szabi-rok elől ugyanakkor odaérkezett bolgár törzsekkel egyesülhettek (vö. *Németh Gyula*, A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930. 127-9), továbbá azt sem, hogy a bolgárokat és hunokat nyugaton sokszor azonosnak tekintették. Ez azonban önmagában nem bizonyíthatja a hunok és bolgárok azonos eredetét. Maga a *bolgár* név nemcsak a pontusi «hun» ~ bolgár törzsek neve, hanem — amint az előbb említett keleti források mutatják —, a Kaukázus előterében lakó onogunduroké is.

¹¹ Prokopios, ed. Haury II, 538₁₅₋₂: *Οἱ Σάβαιοι ἔθνος· μέν ἐστιν Οὐννοῖον, ἄλλοι δὲ ἀπὸ τῆς Κανδάριας ὄρη* vö. még Moravcsik, ByzTure. II, 224-5.

¹² I. m. II, 268; vö. már H. H. Howorth: JRAS 1892: 616 és újabban *Serif Bastav*: Belleten 5 (Ankara, 1941) 61.

¹³ Vö. Moravcsik: ByzTure. II, 121.

¹⁴ Vö. Moravcsik: ByzTure. I. 303; az Onomasztikonban (ByzTure. II, 201) ez az adat a 8. szám alá tartozik.

vándorlásuk körülményeiből¹⁵ azonban arra következtethetünk, hogy nyugatra való vándorlásuk előtt nem a hunok kötelékeiben éltek Belső-Ázsiában (a hun ~ szabir azonosításról vö. még alább 121, 138).

Az 558 táján a Kaukázusban is szereplő uarxónita avarokkal kapcsolatban használt «hun» név esetében figyelembe kell vennünk, hogy itt a topizáló hajlamon kívül annak a ténynek is szerepe lehet, hogy az uarxóniták egyik törzscsoportja, a *xōn* valóban *hun* eredetű.¹⁶ Az avarok kaukázusi tartózkodására vonatkozó bizánci adatoknak alapvető fontosságuk van a «kaukázusi avar»-ok alább (138—40) részletesen tárgyalt kérdésében is. Ezzel kapcsolatban azonban már most rá kell mutatnunk egy gyakran elfelejtett fontos mozzanatra. Az avarok 558-ban jelennek meg a kaukázusi alánok határain (Menandros, Exc. de leg. 442), 576-ban azonban már messze nyugaton, a Duna vidékén tanyáznak. Kaukázusi avarokról tehát ekkor és ezután bizánci források alapján már nem beszélhetünk. Világosan kitűnik ez Turxathos nyugati türk fejedelemtől a Valentinus bizánci követhoz 576-ban intézett szavaiból (Menandros, Exc. de leg. 208). A kagán kérkedik a bizánciak előtt a kaukázusi alánokon és onogurokon aratott győzelmével és a legcsekélyebb célzást sem teszi arra, hogy a Kaukázus környékén avarokkal is harcolt volna, ugyanakkor azonban szemére veti a bizánciaknak, hogy szövetségtek az avarokkal, akik a türk hatalom elől menekültek a Dnyeper, Hebrós és Duna irányában bizánci területre. Arról pedig, hogy a bizánci területre menekült avarok a kaukázusi türk vagy kazár uralom idején visszamentek volna a Kaukázus vidékére és ott megtelepedtek volna, egyetlen bizánci vagy más forrásunk sem tud. — A bizánci forrásokban kettős néven szereplő «hun»-ok közül a *Καθισηνοὶ λεγόμενοι Οὐννοι* esetében is igazolni tudjuk a chionita ~ hun eredetet.¹⁷ A nyugati *kadišok* azonban nem a Kaukázus vidékén, hanem Észak-Mezopotámiában éltek. Egyesek ugyan a Kaspi-tenger vidékén szereplő *Καδούσιοι*-al is azonosítják őket, ez az azonosítás azonban nemcsak földrajzi okokból, de azért is feltétlenül helytelen, mert a *k'adušk'* néven említett *Καδούσιοι*-t az örmények is világosan megkülönböztetik a *katišk'*-nak nevezett chionita ~ heftalita kadišoktól.¹⁸ — Az Iohannes Antiochenusnál előforduló «hun» név¹⁹ a Kaspi-tengeren túli heftalita k'akra vonatkozik. — Kiemelkedő jelentőségű lehetne végül a bizánci forrásokban szereplő «kaukázusi hun» adatok közül a VIII. századi bizánci püspökségi jegyzékek²⁰ egyik hun vonatkozású feljegyzése, tekintve, hogy topikus szóhasználatról itt aligha beszélhetünk.²¹ Ebben az esetben azonban szintén földrajzi nehézségek mutatkoznak, amennyiben mindezideig nem sikerült határozott választ találni arra a kérdésre, hogy az említett hunok a Kaukázusnak, illetőleg a Kaukázus tágabb értelemben vett környékének melyik pontján laktak.

A bizánci forrásokban szereplő, eddig közelebbről meg nem határozott «kaukázusi hun»-ok közé tartoznak azok a hunok is, akikről Theophanes

¹⁵ MNy 50 (1954) 131.

¹⁶ MNy 50 (1954) 149—51, vö. még alább 136.

¹⁷ MNy 50 (1954) 148.

¹⁸ Vö. Marquart: Streifzüge 279 2. jegyz.: Moravcsik: ByzTurc. II, 133.

¹⁹ Ed. De Boor 139; vö. Moravcsik, ByzTurc. II, 200 az A. alatt, az adat a 6. szám alá tartozik.

²⁰ Moravcsik: Szent István-Emlékkönyv 197; vö. még ugyanott a 207. lapon közölt térképet.

²¹ Moravcsik: i. h. 203—5.

(ed. De Boor 310₁₉) emlékezik meg Herakleios császár második, 624. évi perzsa hadjáratával kapcsolatban. Ez az adat egészen a legutóbbi időkig sok fejtörést okozott,²² amint azonban J. A. Manandjan rámutatott,²³ a De Boor szövegébe felvett kézirati *Öörron* olvasat téves, és az emendáció útján könnyen helyreállítható *Σόρρον* helyett áll. Az utóbbi Siunik örmény provincia neve. A hibás változat régiségét mindenestre mutatja, hogy ugyanez a változat átment Georgios Kedrenos szövegébe is (ed. Bonn I, 723₁₇).²⁴ — A «kaukázusi hun»-ok között Prokopios (ed. Haury I, 46₂—47₁₂) Ambazuk «hun» fejedelem névéről is említést tesz. Howorth szerint Ambazuk kétségtelenül szabir fejedelem volt.²⁵ Marquart (Erānsāhr 106—7) a forrás szóhasználatát követve egyszerűen «hun»-nak nevezi Ambazuk népét.²⁶ Mint-hogy azonban Ambazuk területéhez tartozott a Kaspi-kapu is, vagyis a Kaukázus középső vidékének legfontosabb átjárója, amely latin, bizánci, örmény, középperzsa és mohamedán források tanúsága szerint az i. u. I. századtól kezdve az egész középkori történelem folyamán az alánok és a velük rokon ászok (Konstantinos Porphyrogennetos, De cerim. Ed. Bonn 688) kezén volt, fel kell tennünk, hogy Ambazuk nem valódi hun és nem is szabir, hanem alán vagy ász uralkodó volt. Ez a feltevés bizonyossággá válik, ha figyelembe vesszük egyrészt, hogy az *Ἀμβαζούνης* névnek²⁷ nyilvánvalóan helyes iráni etimológiája van,²⁸ másrészt — és ez még fontosabb —, hogy Ambazuk ász király emlékét a kaukázusi grúz és örmény hagyomány még évszázadok múlva is őrizte.²⁹ — Szír forrásokból tudjuk végül, hogy azok a «hunok», akiket az 541. év kaukázusi eseményeivel kapcsolatban Prokopios említ, k a n g a r o k voltak.³⁰ Itt is felmerülhet természetesen az a feltevés, hogy a bizánci «hun» a kangarok valódi hun eredetének bizonyítéka, olyan adatokkal azonban, amelyek alkalmasak volnának ennek a feltevésnek az alátámasztására, e pillanatban nem rendelkezünk.

Összefoglalásképpen tehát megjegyezhetjük, hogy olyan bizánci forrás-adat, amely kétségtelenül valódi hunok vagy avarok kaukázusi töredékeit jelölne, mindezeideig nem került elő.

II

A hun-kérdés szakirodalmában — a legújabb idevonatkozó munkákban is — gyakran találunk rövid utalásokat az örmény források «kaukázusi hun» adataira. Ezek a hivatkozások csaknem minden esetben J. Marquartnak más témákhoz fűződő, alkalmi örmény forrásidézeteire mennek vissza, s így szükségszerűen határozatlanok, és nem adnak felvilágosítást egy alapvetően

²² Vö. *Moravcsik*: Szent István-Emlékkönyv 204; ByzTurc. I. 335; II, 200. A.

²³ Византийский Временник 28 (1950) 141.

²⁴ Vö. *Moravcsik*: ByzTurc. II, 200, az A. alatt.

²⁵ I. h. 614; ugyanígy *Serif Bastar*: i. h. 60, 73.

²⁶ *Marquart*: Erānsāhr 106—7.

²⁷ Vö. *Moravcsik*: ByzTurc. II, 70.

²⁸ Vö. V. I. *Abaev*: Осетинский язык и фольклор I. М., Л., 1949. 160.

²⁹ Vö. M.-F. *Brosset*: Histoire de la Géorgie I. S.-Pbg., 1849. 67; I/2. S.-Pbg., 1851. 14; vö. Juanĕr, ed. Velence, 1884. 32, 33; Ugyanez a hagyomány, valamint Mozes Kalankatvaci örményül író albán szerző (I, 15), az Ambazuk névvel etimológiailag összetartozó Bazuk nevet is említik; *Marquart* figyelmét elkerülték ezek az adatok.

³⁰ Ed. *Haury* I, 221₁₁; vö. M. Tud. Akad. I. Oszt. Közl. 5 (1954) 268.

fontos tényre.³¹ Ez pedig az, hogy az örmény források nemcsak azt bizonyítják félreérthetetlenül, hogy a Kaukázusban valóban élt egy hun töredék, de erre a hun töredékre vonatkozólag nagyszámú földrajzi és történeti adatot is közölnek. A legfontosabb idevonatkozó tudósításokat Ps. Moses Xorenac'i 680 után készült Ptolemaios-átldolgozásában,³² Levond örmény történetírónak a Kalifátus és Örményország kapcsolatairól szóló művében és Moses Kalankatvac'i X. században készült «Albánia története» című munkájában találjuk.

Ps. Moses Ázsiai Sarmatiára (a Don és a Volga között) vonatkozó, J. Saint-Martin (1819) óta sokat idézett leírásában a kaukázusi hunok területét is meghatározza. Az ő leírása szerint a Kaukázus délkeleti végeinél, Baku és Derbend között, a tengerparti lapályon a massageták laknak (ed. Soukry 27₁₀₋₁₄). Derbendtől, tehát a massageta földtől is északra, szintén a tengerparton van a hunok országa, s a Kaukázus irányában pedig Varač'an a hunok fővárosa (ed. Soukry 27₁₄₋₁₉).³³ Ps. Moses leírásával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a *hun* név általánosító használatáról itt nem lehet szó. Ps. Moses igen nagyszámú nomád népet említ a két Sarmatiában és Skythiában, a *hun* nevet azonban egyetlen más esetben sem említi. Nála a *hun* név egyedül a mai Dagesztán tengerparti lapályain lakó hunok neve.

Ps. Moses szóhasználatát és a mögötte meghúzódó földrajzi képet találjuk meg Levond történeti munkájában is. A kaukázusi hunok Levondnál is a *hun* (*honk'*: plur. nom.) nevet viselik és Derbendtől északra laknak. A *hun* nevet Levondnál sem viseli más nép. A hunok Levondnál a VIII. század folyamán lezajlott arab–kazár harcok során szerepelnek, így Maalama ibn 'Abd-al-Malik 716. évi hadjáratának történetében (Levond, ed. Šahnazarean 64,–65), amikor az arabok Derbendnél hun területre lépve északon Targu-ig (65₁; a modern *Tarki* ~ *Tarku* Mahacskala közelében, a Kaspi-tenger partján) nyomultak elő, s Targu lakói a kazár kagánt hívták segítségül (ugyanazt a hadjáratot két szír író, Micheal Syrus és Barhebraeus is leírja a szeleukida éra 1026. [i. u. 715.] évének eseményei között). Nem változott meg ez a földrajzi helyzet azoknak a harcoknak³⁴ idején sem, amelyeket az arabok és a kazárok Hešm (Hišām, 724–743) kalifa idején vívtak. A kazárok déli hadjárataikon hun területen át mentek Derbendbe, majd onnan massageta földön át Persarmeniába, az arabok pedig fordított irányban massageta földön át érkeztek Derbendbe, onnét pedig a kazároktól délre levő hunok országába. A hun terület északon még Targut is magába zárta, nyugaton pedig a hegyekig terjedt. A kaukázusi hun-kérdés szempontjából igen fontos tény, hogy ugyanez

³¹ Nem tűnik ki ez *K. Inostrancevnek* a hun-kérdés történetéről írt fejtegetéseiből sem (Хунну и Гунны. Leningrad, 1926. 73–80. Ezzel szemben figyelemreméltó megjegyzéseket fűz a hunokra vonatkozó örmény források egy részéhez már Jakub-Bek Lazarev: О Гуннах Дарестана. Tiflis, 1859. 17–28.

³² Vö. erről a munkáról utoljára: J. A. Manandjan: Виз. Врем. 26 (1947), 127–43 és A. Maricq (E. Honigmann–A. Maricq): Recherches sur les *Res Gestae Divi Saporis*; Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres. Mémoires XLVII/4. Bruxelles, 1953. 84.

³³ Vö. Marquart: Streifzüge 58; K. Patkanean fordítása más szövegváltozat alapján: Minorsky: Hudūd al-'Alam. Gibb. Mem. Ser. NS. XI. London, 1937. 401.

³⁴ Levond, ed. Šahnazarean 131, 132; 144₁₇–145_{passim}; Vardan. ed. Muylde-mans, 105; vö. még S. T. Eremjan (Записки Института Востоковедения 7 (1939) 129–55. — Az arabok és kazárok harcaival egy kéziratban levő értekezésemben foglalkozom részletesen.

a terület az arab források párhuzamos tudósításaiban³⁵ is szerepel, mégpedig mint a qaitaqok³⁶ földje.

Különösen részletes adatokat közöl a hunokról Moses Kalankatvac'i. Israel albán *χαρκενισσακος*-nak³⁷ a hunoknál 682-ben tett térítői útjáról szóló részletes elbeszélésében (2, 39–45; vö. még 3, 3, az albán püspökök listájában). A hunok a Mosesnél közölt pontos itinerárium szerint is Derbend-től északra laknak. Fejedelmük Alp-*ilut'ver*³⁸ itt is a kazár kagán alattvalója. Ez a függőviszony jut kifejezésre abban is, hogy az egyik főméltóságuk a *šač' xazr*: kazár *sad*³⁹ volt. Bizonyára kazár eredetű a két másik kaukázusi hun vezér, *Avči tarxan* (Mos. Kal., ed. Šahnazarean I, 394₁₅) és *Xursan irt'gin* (**ertegin*; I, 396₂₀)⁴⁰ méltóságneve is. Moses Kalankatvac'i részletesen leírja a hunok vallását is. Az a nagyszámú adat, amelyet Moses a szent berkek kultuszáról, *T'angri-xan* tiszteletéről, a sámánokról, áldozatokról és különböző vallásos hiedelmekről közöl,⁴¹ rendkívüli jelentőségű a nomád samанизmus megértésének szempontjából.⁴² Marquart ismételten⁴³ utalt Moses Kalankatvac'i hun vonatkozású adataira. Ezeket — és bizonyára Levondnak az arab–kazár harcokra vonatkozó fent idézett tudósításait is egy — témájából és Marquart alapos forrásismeretéből ítélve — nagyjelentőségű műben. a «Historische Ethnologie des Daghestan»-ban akarta feldolgozni,⁴⁴ amelyet már pályája elején bejelentett, de sajnos soha sem készített el. Így mindazok az adatok, amelyeket Marquart a könyvre tartogatott, ismeretlenek maradtak a steppei történelem kutatói számára. Ezért történhetett meg, hogy W. Barthold említi ugyan K. Patkanean nyomán a kaukázusi hunokat,⁴⁵ de a rájuk vonatkozó adatok felsorolása helyett megelégszik a Marquart készülő munkájára való bibliográfiai utalással, s minden közelebbi bizonyítás nélkül egyszerűen «kazár»-nak nevezi őket. Ugyanez a hiányosság jellemzi Minorsky⁴⁶ és Eremjan⁴⁷ munkáit is.

Nem lehet szó általánosító örmény névhasználatról a *massayeta* név esetében sem. Erre vonatkozólag a döntő bizonyíték az, hogy az örmény

³⁵ Vö. *Minorsky*: i. m. 448–9, vö. még ugyanott a 339. lapon közölt térképet *M. I. Artamonov*: *Очерки древнейшей истории хазар*. Leningrad, 1936. 90; *Eremjan*: i. h. 144.

³⁶ A qaitaqok mongolságának kérdése kívül esik témánk körén (vö. *P. Pelliot*: *Journ. Asiat.* 1927: 279–294).

³⁷ Missziói püspök: vö. *Moravcsik*: Szent István-Emlékkönyv 206; *Marquart*: *Die Entstehung der armenischen Bistümer*. Roma, 1932. 188.

³⁸ MNy. 40 (1944) 179–86; *Rásonyi Nagy László*: *Acta Linguistica* 3 (1953) 332–37.

³⁹ MNy. 49 (1953) 320.

⁴⁰ A *xursan* nevet egy Derbend környékén a hegyekben lakó kaukázusi nép viselte, amely a IX. században kazár fennhatóság alatt állt; IX. századi földrajzi helyzetükről vö. *Minorsky*: i. m. 411, 455.

⁴¹ Moses Kalankatvac'i szövege ezekben a fejezetekben több homályos kifejezést és nehezen érthető fordulatot tartalmaz. Ebből a szempontból is nagy érdeklődésre tarthat számot az az új szövegkiadás, amelyet *C. F. J. Dousett* készít elő (vö. *Marieq*: i. m. 87 4. jegyz.).

⁴² Ugyanilyen fontos a kazár-kérdés és a kazár történelem szempontjából Mosesnek (2, 41) a hun fejedelem és a kazár uralkodó családja között létrejött dinasztikus házasságról szóló tudósítása is.

⁴³ *Streifzüge* 302; *Die Entstehung d. arm. Bist.*, 216 s.

⁴⁴ Vö. *Fränkahr* 95 1. jegyz.

⁴⁵ *Enzyklopaedie des Islam*, s. v. «Daghestan».

⁴⁶ *Hirtüd* 447–860.

⁴⁷ I. h.

forrásokban a massageták földjének mondott területen az egykorú mohamedán források is jelzik a *M.s.q.t.* helynevet.⁴⁸

Egészen más megítélés alá esnek azok az örmény források, amelyek Örményország keresztyénségre való térését, illetőleg az azt megelőző és követő III. és IV. századi eseményeket mondják el. Ezeknek a forrásoknak értékelésekor két fontos mozzanatot kell szem előtt tartanunk. Az egyik az, hogy a kérdéses művek szinte kivétel nélkül átdolgozott szövegben vagy fordításban maradtak ránk, a másik pedig az, hogy az örmény irodalom kifejlődése és az egyes művek szövegének rögzítése abban a korban (a VI. század és azután) történt, amikor Dagesztánban és a Kaukázus vidékén már az alánokon kívül a kazárok és a Levond tudósításaiiban szereplő dagesztáni hunok játszották a vezető szerepet. Ennek a következménye az, hogy az örmény történetírók és hagiográfusok szinte kivétel nélkül anticipáló módon már a II. és III. század eseményeivel kapcsolatban beszélnek kazárokról, hunokról és barszillokról, noha más forrásokban ezek a népek csak a népvándorlás idején vagy azután tűnnek fel. Az örmény források ellenőrzésében tehát fontos szerep jut azoknak a keleti és nyugati forrásoknak is, amelyek a Kaukázustól északra levő steppe sorsáról a kérdéses időszakban tájékoztatnak.

⁴⁸ Az örmény forrásokban ez a név a *mazk'i'ac'* (gen.; **mazk'ut'k'* : nom.) és *mask'i'ac'* (gen.) formában fordul elő. Marquart (Eränsähr 168—9) egy ideig lehetségesnek tartotta, hogy a név a massagetákon kívül a *Mósoxi* név megfelelőjeként (nom. **mask'ut'k'*) is szerepel (vö. azonban: *Caucasica* 6 [1930] 33; 7 [1931] 131). Újabbban P. Peeters (Analecta Bollandiana 50 [1932] 18—25) a *Mósoxi*-ra (*Meszet'i* ibériai tartomány görög neve) vonatkoztatja az összes örmény adatot, nem véve figyelembe, hogy elmélete nyilvánvaló ellentétben van Ps. Moses és Levond tudósításaival. A kérdést A. Maricq (vö. i. m. 85. l. jegyz.) szándékozik újra megvizsgálni, aki azonban már előre jelzi, hogy nézete szerint a **mask'ut'k'* név, legalább is részben, a *Mósoxi* megfelelője.

Az arab szerzők (Ibn Xurradäzbih 124₁₁; Mas'üdi, Murüj II, 74₁₁; Baläduri 194₁₅; vö. még Marquart, Die Entstehung der armenischen Bistümer. Roma, 1932. 117 7. jegyz.) a *M.s.q.t.* alakot használják. Ugyanez a név *Muskur* formában még ma is él (vö. *Minoraky*, Hüdüd 455—6). Hogy az örmény **mask'ut'k'* alak valóban a régi massageták nevével azonos, Moses Xorenac'inak abból az elbeszéléséből tűnik ki, ahol Dariusz perzsa királynak a massageták (**mask'ut'k'*) ellen viselt hadjáratáról van szó.

Marquart (Ostasiatische Zeitschr. 8 [1920] 292, 3. jegy.; Die Entst. d. arm. Bist., 215—9) ismételten hangsúlyozta, hogy a kaukázusi massageták és az alánok azonosságát olyan feltétlenül hiteles szerző bizonyítja, mint Arrianus (vö. alább 131, 58. jegyz.), Cassius Dio és Ammianus Marcellinus forrása. A két utóbbi író idevonatkozó forráshelyei azonban nem alkalmasak ennek a tételnek a bizonyítására. Cassius Dio megjegyzése (65, 15, 1: ἐξ Ἀλανῶν εἰσι δὲ Μασσαγῆται) túlságosan szűkszavú. Ammianus Marcellinus első helye (31, 2, 12: ... ad usque Halanos pervenit, veteres Massagetas ...) nem a kaukázusi, hanem a régi massagetákra vonatkozik. Ammianus második helye (22, 8, 38: iuxtaque Massagetae, Halani et Sargetae, alique plures obscuri...) szintén nem igazolja azt, hogy Ammianusnak alapos ismeretei lettek volna a kaukázusi alánok és a régi massageták közötti viszonyról. Minden bizonnyal a kaukázusi massagetákról beszélt Pompeius hadjáratával kapcsolatban Ammianus harmadik helyének forrása (23, 5, 16: ... namque ut Lucillum transeam vel Pompeium, qui per Albanos et Massagetas, quos Alanos nunc appellamus, hac quoque natione perrupta vidit Caspius lacus ...), Amianus közbevetett megjegyzése (Massagetas, quos Alanos nunc appellamus) azonban nyilvánvalóan nem több általánosító névmagyarázatnál. Ammianusnál tehát nem a kaukázusi massageták és a kaukázusi alánok azonosságáról van szó, hanem arról, hogy a régi massageták újabb neve az *alán*. Ez pedig csak részben magyarázza meg a kaukázusi massageták és alánok közötti viszonyt, hiszen a két népcsoport maradéktalan azonosságáról különböző nevük miatt sem lehet szó.

Keleti források arról tudósítanak, hogy az Aral-tótól északra az I. század táján egy Jen-c'ai nevű nomád birodalom volt, amely a késői Han-dinasztia (24—220) korában *A-lan-na-ra* változtatta a nevét.⁴⁹ Egy 260 táján, valamivel régebbi források alapján készült tudósítás megismétli ezeket az adatokat és megjegyzi, hogy az alánok nyugaton a római birodalommal voltak határosak. Ugyanerről a területről a görög források is számos tudósítást közölnek. Ezek szerint a steppe iráni korszakának korábbi periódusában a Kaukázustól a Volgáig és azon túl az Aral-tótól északra, valamint a Kaspi-tenger-től keletre szarmata törzsek, közöttük az aorsok, illetőleg daha-massageta törzsek helyezkedtek el.⁵⁰ A nyugati források is tudnak arról, hogy egy bizonyos időpontban a steppe középső szakaszának az összes törzsei az alán nevet vették fel (vö. Ammianus Marcellinus, 31, 2, 17). Az *alán* név Rómában i. u. 64-ben lett ismeretes.⁵¹ Ezt megelőzőleg az örmény háború alatt (54—59) Corbulo felderítői térképeket készítettek a Kaukázusról (Plinius, Hist. nat. 6, 40). A hírek, amelyek az alánokról érkeztek Rómába, félelmesek voltak, úgyhogy Nero egy kaukázusi hadjárat tervével⁵² kezdett foglalkozni, amelynek

⁴⁹ Vö. Ligeti Lajos: Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula; Bp., 1940. 18—20; Franke: Gesch. des chinesischen Reiches III, 299—300; G. Haloun: J. Jungnau: Saka-Studien [Klio Beiheft. XLI]. Leipzig. 1939. 76—80; O. Maerchen-Helfen: Byzantion 17 [1944—1945] 226—31.

⁵⁰ Junge: i. m. 60—82.

⁵¹ Vö. Täubler: Klio 9 (1909) 16. Az alánokat Iosephus (Antiquitates 18, 4, 4) Niese-féle kiadása az i. u. 35. év eseményeivel kapcsolatban említi először, amikor III. Artabanos uralkodása idején Örményország trónjának betöltéséért folyt a harc a párthus és a római párt között, s Pharasmanes ibériai király, a római párt jelöltjének, Mithridatesnek a testvére, a Kaukázustól északra lakó nomádok előtt kinyitotta a Kaspi-kaput (Tacitus: Caspia Via, Iosephus: *ai tōrai ai Káspiai*; az eseményekről vö. R. Grousset: Histoire de l'Arménie. Paris, 1947. 105—6). Iosephusnak a mai görög szöveg kéziratánál régebbi latin fordításában azonban az alánok neve helyett az általánosító «Cythas» áll, úgy, mint Iosephus másik művében (De bello Iudaico 7, 7, 4), ahol a *τὸ δὲ τῶν Ἀλάνων ἔθνος ὅτι μὲν εἴσι Σκύθαι* kifejezést találjuk. Ezért Marquart (Untersuchungen zur Geschichte von Iran II. Leipzig, 1905. 83) és nyomában sokan mások, a görög kézirat «alán» olvasatában későbbi változtatást látnak. Emellett a magyarázat mellett nagy súllyal esik latba az a tény, hogy Tacitus (Annales 6, 33) sem alánokról, hanem szarmatákról beszél párhuzamos tudósításában. Täubler (i. h.) ellenérve, amely szerint a korrekciónak nem volt oka arra, hogy a szöveg «kytháit» az ebben az összefüggésben sehol sem említett alánokkal azonosítsa, nem meggyőző, és nem világosak a sirakok, aorsok és alánok földrajzi helyzetére tett megjegyzései sem.

⁵² Nero tervezett kaukázusi hadjáratának céljával és földrajzi körülményeivel már évtizedek óta igen nagy irodalom foglalkozik, a vélemények azonban még mindig erősen ellentétesek. Minthogy steppei népről, az alánról van szó, talán nem lesz teljesen érdektelen a klasszikus források magyarázóinak számára sem egy olyan magyarázati kísérlet, amely a steppei népek történetének bizonyos tanulságaira támaszkodik.

Suetonius (Nero 19, 2), Cassius Dio (83, 8, 1) és Plinius (Hist. nat. 6, 40) megjegyznek egymással abban, hogy a hadjárat célja a Caspiae Portae (*πόρται αἱ Κασπιαί*) volt, mégpedig Plinius félreérthetetlen magyarázata szerint az Ibériából a szarmaták földjére vezető kapu, tehát a Kaukázus középső vidékének egyetlen nevezetes átjárója, a Dariel szoros. Tacitus (Historiae 1, 6) ezt kiegészíti azzal a megjegyzéssel, hogy a hadjárat célja a Claustra Caspiarum mellett az albán háború is (et bellum quod in Albanos parabat) volt. A hadjáratot különleges gonddal készítették elő. A kaukázusi harcokban a legjobb légiókat akarták bevetni. Ezek a légiók már gyülekeztek is Egyiptomban és a Dunánál. A hadjárat azonban végül mégis elmaradt, mert — amint Cassius Dio (i. h.) mondja —, Nero tudta, hogy ez a háború sok időt és erőfeszítést igényel, s inkább abban reménykedett, hogy más úton sikerül majd ezeket a népeket engedelmességre bírni. Ennek a politikának a jegyében küldött felderítőket a Kaukázus vidékére.

A hadjárat célja tehát ezek szerint a források szerint egyrészt egy támpont: a Kaspi- (Ibériai-) kapu, másrészt pedig az albánok elleni háború lett volna. Ez a magyarázat azonban joggal nem elégitette ki a modern kommentátorokat. Th. Mommsen (Röm. Gesch. V, 394, 1. jegyz.) szerint a hadjárat ~~voltaképpen~~ az alánok ellen irányult, akik ~~pár év múlva, 72-ben (vagy 73-ban)~~ ezen a szoroson át hajtották végre félelmes betörésüket. Az albánok neve tehát itt ~~alán~~ helyett áll a szövegben. Mommsen idézéséhez ~~csatlakozott~~ sokak után újabban J. G. C. Anderson (Cambridge Anc. History X². Cambridge. 1952. 77. 883—4) is, aki hangsúlyozta, hogy a kicsiny Albánia nyilván-

célja a két nagy kaukázusi átjáró, az Ibériai- és az Albán-kapu (Derbend) megszállása és elzárása lett volna. A rettegett alán betörés 73-ban (vagy 73-ban) be is következett,

valóan nem lehetett célja egy ilyen hatalmas arányú római hadjáratnak, s latolgatta az Ibériai-kaput át a steppére irányuló római hadjárat esélyeit is. *D. Magie* (Roman Rule in Asia Minor I. Princeton, 1950. 562) viszont arra gondol, hogy az Ibériai-kapu említése csak hangzatos kifejezése annak, hogy Nero a szövetséges Ibériát teljesen be akarta kebelezni a birodalomba. *W. Schur* (utoljára: RE XVII [1949], 2018 s. v. «Parthia»; vö. *A. Piganiol*: Histoire de Rome. «Clio». Paris, 1949. 255, 267) egész sor munkában fejtette ki *E. Kornemann* (utoljára: Weltgeschichte des Mittelmeer-Raumes II. München, 1949. 92—3) egy gondolatát, amely szerint Tacitus «Albanos»-a helyes, s a nagy hadjárat, Plinius állításával szemben, nem az Ibériai, hanem az Albániai-kapu (Derbend) ellen irányult, távolabbi célja pedig részben Örményország bekerítése, részben pedig egy Albánián és Hyrcanián át vezető kereskedelmi út megeremlése volt, amely a Kaspi-tengeren és Hyrcanián keresztül az Oxushoz és onnan Indiába vezetett volna.

Mindezek a magyarázatok azonban több ponton is kifogásolhatók. Ibéria az örmény háború (54—59) idején részleges függőségi viszonyban a rómaiak oldalán volt, Albánia azonban nem. Ibéria annektálása (*Magie*) tehát nem volt különösen időszerű, s főképp egy ilyen óriási hadjárat árán nem. Az «Albanos» olvasat «Alanos»-ra való javítása (*Mommesen*) és egy alánok ellen irányuló hadjárat feltevése (*Anderson*) csak akkor volna teljesen meggyőző, ha ezzel minden nehézség megoldódna. Viszont a római hadvezérek aligha nyugodhattak volna meg az Ibériai-kapu megszállása után, hiszen bármely pillanatban nomád támadás érhetne volna az Albán-kaput át Róma transz-kaukáziai birtokait. Ami egyébként az Ibériai-kaput át a steppére irányuló hadjáratot illeti, ilyenre csak a Han-kori Kína mert gondolni, de az is csak hosszas stratégiai előkészítés után akkor, amikor ugyanolyan lovas alakulatokkal rendelkezett, mint maguk a nomádok. A rómaiak keserves anabasis után átmehettek volna ugyan a hosszú és nem könnyen járható (vö. Plinius i. h.) Ibériai-kaput, odaát azonban a nomádok minden bizonnyal a nomád taktikának megfelelően a nyílt steppére csalogatták volna őket, ahol a rómaiak nem kerülhették volna el a teljes pusztulást. A steppei hadjárat feltevését még némileg valószínűsíthetné, ha a források bosporusi előkészületekről is említést tennének a tervekkel kapcsolatban, erről azonban nincsen szó. A *Claustra Caspiarum*-nak a Derbendi szorosra való vonatkoztatása (*Schur*) Plinius világos magyarázatával és a *Corbulo* felderítő útján készített térképekre való hivatkozással szemben legalább is merészség. Ami az indiai kereskedelmi út meglétét illeti, *W. W. Tarn*, *The Greeks in Bactria and India*. Cambridge, 1951. 488—90: függelék a feltett Oxus—Kaspi kereskedelmi útról), tagadja ugyan ennek az útnak meglétét, de amint *Harmatta János* barátom figyelmeztet, ez az érvelés szemben áll azzal a ténnyel, hogy Transzkaukáziában indóskythá és más keleti eredetű leletek kerültek elő (vö. még *Harmatta*: *Studies in the History of the Sarmatians*. Bp., 1950: Magyar-Görög Tanulmányok, N° 30. p. 34. Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy az Indiából az Euxinushoz vezető utat régebben *Eratosthenes* (Strabon II, 7, 3) is leírta. Ennek ellenére sem valószínű, hogy a rómaiak egy olyan kereskedelmi út kedvéért szervezték volna a hatalmas hadjáratot, amelynek keleti, Kaspi-tengeren túli szakasza semmiképpen sem kerülhetett volna ellenőrzésük alá. Zavarok mutatkoznak a római—hyrcan együttműködésnek a forrásokból alig támogatható feltevése körül is (vö. *Magie*; i. m. II, 1418).

Mindezek a nehézségek megszűnnek, ha figyelembe vesszük, hogy 64-ben, feltehetőleg Nero felderítői révén, egy új, félelmes kaukázusi nomád népnek, az alánnak terjedt el a híre Rómában. Ezt megelőzőleg, amint a fent idézett keleti források is mutatják, nagy változások mentek végbe a steppe népeinél: az Aral-tótól a Kaukázusig az alán nevet vették fel a steppe népei. Az, hogy egy adott időpontban a steppe népei egyetlen nevet vesznek fel, a steppei történelem folyamán mindig új, nagy törzsszövetség létrejöttét s ezzel együtt hatalmas támadó erők összpontosítását jelentette. A felderítők jelentései ebben a vonatkozásban bizonyára semmi kétséget nem hagytak hátra. Nero tehát tisztában volt azzal, hogy egy új, hatalmas nomád nép betörése küszöbön áll, s hogy a betörés megakadályozása csak úgy lehetséges, ha Róma szilárdan kezében tartja nemcsak az Ibériai-, de az Albán-kaput is. Ugyanez a helyzet ismétlődött meg később az arab—kazár harcok idején is: a kazárok hosszú időn át (a VII. és VIII. században) szinte évről-évre felváltva támadtak az Albán- és az Ibériai-kaput át. Béke csak akkor volt az arab fennhatóság alatt álló Grúziában, Örményországban és Albániában, ha az arabok mindkét kaukázusi átjáró birtokában voltak. Az Albán-kapu megszállására

134-ben pedig félelmes arányokban ismétlődött meg. Az alánok központja, amint Harmatta János kutatásaiból tudjuk,⁵³ ezután is, az egész II. század folyamán, a Dontól keletre és a Kaukázus vidékének az előterében maradt. A nyugati források tehát meg-egyeznek a keletiekkel abban, hogy az alánok nyugaton a rómaiakkal voltak határosak. Ezt a közös határt a nyugati források pontosabban a Kaukázusban jelölik meg. Az alánok keleti, délnyugatszibériai határa a nyugatiak látókörén kívül esett, azonban Ammianus Marcellinus hangsúlyozza, hogy az alánok a 375. évi eseményeket megelőző időkben is óriási területet birtokoltak, amely messze Ázsiába kiterjedt, ha nem érte is el a Gangeszt, mint azt Ammianus számára ellenőrizhetetlen híresztelésekre hivatkozva mondja. Mindebből arra következtethetünk, hogy az alán terület három évszázadon (64 előtt – 375) át az Aral-tótól északra levő steppéktől a Kaukázusig ért. Ammianus (31, 2, 12; 3, 1) előadása szerint a hunok európai szereplése s vele együtt a népvándorlás azzal kezdődött, hogy a hunok 375 táján — pontos dátumot Ammianus sem közöl — szomszédaikon keresztülágazva alán területre törtek.⁵⁴

A 72. (73.) évi betörésről Iosephus (7, 7, 4) beszél a legrészletesebben.⁵⁵ Az ő elbeszélése szerint I. Tiridates örmény királyt harc közben egy alán lasszójával csaknem

irányuló minden kísérlet azonban — és ez alapvetően fontos az egész kérdés megítélésében — már eleve magával hozta azt a veszélyt, hogy az alánok kinyitják az Albánkaput és félelmes új szomszédaiak segítségét veszik igénybe. A rómaiak tehát tartós sikert csak akkor érthettek volna el Transzkaukáziában, ha nagy erőket vittek volna oda, s ezeket az erőket huzamosan ott is tartották volna. Végül is, minthogy az alánok támadása csak fenyegető lehetőség volt, a költséges hadjárat előkészítése nem folyt kellő eréllyel, s a rómaiak — amint a 75-ből való harmozicai feliratok mutatják — megelégedtek azzal, hogy Tiflisz környékét megerősítették. A nomád betörés azonban Statiusnak (Silvae 4, 4, 63–4: metuenda portae limina Caspiae) a Kaspi-kapura tett megjegyzéséből ítélve meg 95-ben is (*Magie*: i. m. II, 1438) félelmes lehetőség volt. Az ibérek és alánok Traianus nagy párthus hadjárata idején siettek hűbéri viszonyba kerülni Rómával.

⁵³ I. m. 26, 46.

⁵⁴ MNy. 50 (1954) 147.

⁵⁵ Iosephus (7, 7, 4) szerint az alánoknak szövetségesük, Hyrkania királya nyitotta ki azt a szorosot, amelyet Nagy Sándor vaskapukkal (πύλαις σιδηραῖς) erősített meg. Az alán betörés Media és Örményország ellen irányult. Mediában a betörés idején I. Volagases párthus király testvére Pakoros (vö. J. Miller: RE XVIII [1942], 2438) uralkodott. Miután az alánok Örményországban Volagases másik testvérét, I. Tiridates örmény királyt majdnem foglyul ejtették, zsákmányukkal a Kaukázustól északra levő hazájukba vonultak vissza.

Iosephus elbeszélése azonban jelenlegi formájában aligha lehet helyes. A hyrkánok említése miatt látszólag csak a Rhagaetól (Rai, Teherán körzetében) délkeletre levő Kaspi-kapuról lehet szó, amelyen Nagy Sándor is áthaladt keleti hadjárata alkalmával (Arrianus 3, 19, 2; 20, 2, 4), annál is inkább, mert a klasszikus szerzőknél Nero koráig egyedül ez a szoros viselte a Kaspi-kapu nevet (vö. A. R. Anderson: Transactions and Proceedings of the American Philological Society 59 [1928] 131–4).

Taubler (i. h. 18–21) valóban erre a szorosra vonatkoztatja Iosephus szavait, és felteszi, hogy az alán támadás a Kaspi-tengertől keletre levő részekről irányult Media ellen. Ez azonban csak akkor lehetne elfogadható magyarázat. Ha Iosephus (uo.) világosan meg nem mondaná, hogy a támadó alánok szállásai a Don és a Maeotis mellett voltak (περὶ τὸν Τάραν καὶ τὴν Μακώτιν λίμνην κατοικοῦντες). Nem fogadható el Marquart (ZDMG 49 [1895] 622–3) magyarázata sem, amely szerint a Hyrkania név itt nem szokásos értelmében szerepel, hanem az örmény Vürk' = Iberia megfelelője. Marquart magyarázatához később Anderson (i. h. 147–8) is csatlakozott, Marquart (Caucasica 8 [1931] 78–113) maga azonban ugyanakkor egy új, szintén nem meggyőző magyarázatot talált. E szerint az Iosephusnál említett szoros a hyrkánokhoz közelebb levő Derbendi-kapu volna (i. h. 84–5; vö. már A. Gutschmid: Geschichte Irans. Tübingen, 1888. 133–4). Ennek a magyarázatnak gyengéje az, hogy a Derbendi-kapu az eddig ismert források szerint a kérdéses időpontban nem volt a hyrkánok kezén.

Még ma is a legmegalapozottabb nézetünk szerint Mommsen (i. m. V, 394, 1. jegyz.) véleménye, amely szerint a hyrkánok úgy kerültek Iosephus szövegébe, hogy a szerző az ibériai Kaspi-kaput (Dariel) összetévesztette a Rhagae környékével. Ez a magyarázat szilárdan nyugszik Pliniusnak (Nat. hist. 6, 40) a Kaspi-kapura vonatkozó fejtegetésén. Plinius ugyanis megőröja azokat, akik a Kaspi-kapu nevet, amely voltaképpen csak

elfogta. Ps. Moses Xorenac'i (2, 85) Nagy Trdat örmény király korába, két évszázaddal későbbi időkre viszi át ezt az eseményt, azonban *alán* helyett *barszil*-t mond, s a *hun*-ok országát is említi. Az anticipációt ebben az esetben nemcsak az Iosephusszal való összehasonlítás mutatja, hanem az is, hogy a barszilokról az V. század előtt egyetlen más forrásunk sem tud.⁵⁴ A Sat'nik legendához (vö. Johannes Katholikos ed. Tiflisz, 35—37₁₁; Thomas Ardzruni I, 7; Moses Xorenac'i 2, 58) fűződő örmény népdalokban (Mos. Xor., 2, 50) Iosephus változatának megfelelően az alánokhoz kapcsolódik a lasszós epizód, és alánok szerepelnek ugyanennek az epizódnak a harmadik, Artasēs (I Tiridates legendai mellékalakja) király elbeszélés-ciklusából (Mos. Xor., 2, 50) ismert változatában is.⁵⁷ Megőrizte az örmény hagyomány a 134. (135.) évi nagy alán betörés emlékét is.⁵⁸

a Rhagae környéki szorost illeti meg, az Ibériai-kapura is átviszik. Ezt a tévedést Plinius szerint Corbulo felderítői is elkövették Rómába küldött térképeiken (Corrigendus est in hoc loco error multorum etiam qui in Armenia res proxime cum Corbulone gesere, namque hi Caspias appellavere portas Iberias quas Caucasias diximus vocari, situsque depicti et inde missi hoc nomen inscriptum habent).

Suetonius (Domitianus 2, 2) egyik tudósítása szerint Volagases egy alkalommal Vespasianustól kért segítséget az alánok ellen. Minthogy Cassius Dio (66, 15, 3) a 75. év eseményei között bizonyos népeknek (πρός τινας) a párthusokkal való harcáról és a Vespasianushoz intézett segítségkérésről szintén tudósít, *Gutschmid* (i. m. 133) felteszi, hogy az alánok 75-ben megismételték betörésüket, amely ez alkalommal a párthus terület ellen irányult. *Gutschmid* magyarázata ellen szól azonban, hogy Media (Atropatene is) 72-ben párthus terület volt, s hogy Cassius Dio nem tudósít külön a 72. évi alán támadásról. Így a második alán betörés feltevése aligha jogosult. — *Piganiol* (i. m. 267) szerint Róma és a párthusok együttműködtek Vespasianus alatt a nomádok ellen a Kaukázus védelmében, amit római erőknek 75-ben Tiflisz környékén való jelenléte igazolna. Ennek ellentmondanak azonban Cassius Dio (i. h.) világosan megfogalmazott szavai arról, hogy Vespasianus Volagases segélykérését elutasította.

⁵⁴ A barszilokat Ps. Moses Xorenac'i Ptolemaios átdolgozása (ed. Soukry 26₁₃) említi először, a Kaukázus előterében, a bolgárok és kazárok szomszédságában. Később volgai bolgár törzsként történik róluk említés (Ibn Rusta 141₁₁). *Marquart* (Ujb 4 [1924] 328) bizonyítás nélkül a bolgár törzsek közé sorolja a régi barszilokat is. Ez azonban nem következik szükségszerűen a rájuk vonatkozó adatokból. Ibn Rusta is külön említi a volgai bolgárok *bolgár* és *barszil* (*barsūla*) törzsét.

⁵⁷ Vö. *Marquart*: *Caucasica* 6 [1930] 42; *Uő.*: *ZDMG* 49 [1895] 654. *Marquart* nem utal arra, hogy Iosephus «De bello Iudaico»-járól az örmények is igen korán fordítást készítettek. Moses Xorenac'i elbeszélése azonban egyrészt az örmény népdalok és történeti énekek hagyományaiból merít, másrészt az események elbeszélésében mutatkozó különbségek miatt is csak igen laza, közvetett kapcsolatban lehet Iosephus elbeszéléseivel. — A hellenisztikus műveltség beáramlása idején Transzkaukázia is erős görög irodalmi hatásnak volt kitéve. Ebben a korban vált ismertté Transzkaukáziában a *thesszáliai* ~ *l'etal* név is, mint az ibérek és az albánok neve, akik a thesszálók leszármazottainak tekintették magukat (Tacitus, *Annales* 6, 34) abból az időből, amikor Jason Medeával visszatért Kolchisba. *Marquart* figyelmét elkerülte ez a hely. A *l'etal* név Tacitus idézett tudósításának megfelelően szerepel a bibliai népszármazási táblázat örmény változatában (vö. *MNy.* 50 [1954] 145).

⁵⁸ A 134. (vagy 135.) évben, Hadrianus alatt lejátszódott nagy alán betörést Cassius Dio (69, 5, 11) írja le. Az alánok Pharasmanes ibériai fejedelem ösztönzésére támadtak, és elsősorban Mediát pusztították, de később Örményország is szenvedett a betörés miatt, sőt Cappadocia is veszélyben forgott. Végül is Volagases ajándékai és az Alexander-életrajzíró Arrianus, akkori cappadociai kormányzó katonai előkészületei visszatérésre bírták a nomádokat (vö. Ю. Кулаковский: *Аланы. Киев.* 1899. 12—3). Az itt említett Volagases aligha lehet más, mint Cassius Dio (68, 30) másik Volagases-e. Sanatruk fia, aki még Traianus alatt betört Örményországba és kényszerítette Severus Catilius kormányzót, hogy átengedje neki az ország egy részét. Erről a Volagasesről van szó Hadrianus életrajzában (Vit. Hadr. 21, 11) és Suidasnál (s. v. *Σαυαργώνης*) is (vö. *R. P. Longden*: *JRS* 21 [1931] 16—8; *Schur* i. h. 2023). Mindezeknek az adatoknak a megítélésében erősen eltérnek a vélemények. *Magie* (i. m. II, 1528, 2. jegyz.) legutóbb annak a nézetnek adott kifejezést, hogy mivel a Hadrianustól megerősített örmény király nevét nem ismerjük, természetesebb a kérdéses Volagasesben II. Volagases (130—148) párthus-uralkodót látni. Ezzel szemben áll azonban az a tény, hogy az örmény hagyomány (Mos. Xor. 2, 65) szintén egy bizonyos Valars (Volagases) király korából őrizte meg egy nagy alán betörés emlékét (vö. *Marquart*: *Unters. z. Gesch. v. Iran* II,

Moses Xorenac'inál (2, 65) azonban ismét nem az alánok nevéhez fűződnek a betörés eseményei, hanem a kazárokhöz és a barszilokéhoz.⁵⁹

Nagy Trdat korában, sőt már a Szászánida dinasztia megalapítójának, I. Artasirnak (224—241) az idején szerepelnek a hunok Agathangelosnak (11, 55 ; 1, 10) az örmények és a perzsák háborúiról szóló elbeszéléseiben is. Minthogy azonban a hunok, a fent elmondottak értelmében csak 375 után érték el a Kaukázust, Agathangelos adatait nem fogadhatjuk el hitelesnek. Nem hiteles a hunok említése Világosító Gergely görög aktáinak Agathangelos alapján készült két tudósításában sem, ahol Nagy Trdat téritői munkájának összegezésében a «massageta hun»-okról is szó van (77⁶⁰; *Μαζαγοιτάρ Οὐρραν*, holott Agathangelos párhuzamos örmény szövegében csak a massageták szerepelnek. Ugyanebből az okból nem hiteles a görög változat «hun»-ja (83⁶¹) Nagy Trdatnak Nagy Konstantinnál tett látogatása történetében sem. A görög átdolgozó (116⁶²) Világosító Gergely téritői munkájának összegezésében is használja a «hun» nevet, amely tárgyilag a Nagy Trdat alatt végzett téritői munkák összegezésében említett «hun»-nal azonos, helyette tehát szintén *massageta* értendő. Világos ez abból is, hogy Moses Xorenac'i (2, 86) Szent Nune történetében felhasználja Agathangelosnak ezt a helyét, de a «hun» helyett nála is csak *massageta* áll. Egyébként Agathangelos mai, görögből fordított örmény szövege és a hozzákapcsolódó Gergely-akták már olyan messze vannak az eredetitől, hogy pusztán az átdolgozások következtében hozzájuk fűződő bizonytalanság miatt sem tekinthetjük hun vonatkozású adataikat teljesen hitelesnek. A görög átdolgozó «hun»-ja a *massageta* név mellett természetes, hiszen Prokopios és Euagrius is a régi, herodotosi massagetákkal azonosította a hunokat.⁶⁰

A IV. század közepének történetéről szóló munkájában Buzandai Faustos (P'awstos Buzandac'i) is említi a hunokat. Sajnos azonban Faustos szövegét sem ismerjük eredeti formájában, sőt kétes e pillanatban az is, hogy az elveszett eredetit a mai örmény szövegben található sziricizmusokra⁶¹ való tekintettel szírnek, vagy Prokopios Faustos-idezeté⁶² (Bell. Pers. 1,5) alapján görögnek kell-e gondolnunk. Egy igen korai és hiteles forrás, Lazar P'arpec'i (cap. 3) szerint Faustos mai szövege interpolált, meg-hamisított és nyilvánvaló lehetetlenségeket is tartalmazó szöveg. Ebben nincs is okunk kételkedni, s ha Faustos az örményi hérosznak, Vahan Mamikoneannak II. Sápür (310–379) idején a perzsákon aratott nem kevesebb, mint harminc nagy győzelmes ütközetéről

216—28). Sanatruk uralkodásának kronológiája azonban még mindig nem világos (vö. Marquart-tal szemben G. Roos, *Studia Arrianea*, Lipsiae, 1912, 55; vö. még: К. В. Тревер. Очерки по истории культуры древней Армении. М.—Л., 1953, 262). A Volagasesre vonatkozó idézett ursinusi töredékét sokáig Dio Cassius 75. könyvének fejezetei közé sorolták (a 68. helyett). A tévedést U. Boissacvain (Hermes 25 [1890] 329–39) már több, mint 60 év-kijavította ugyan, R. Grousset (Hist. de l'Arménie 112) kompilációjában azonban még mindig a téves kronológia szerepel. Az örmény történelemnek a Volagases korát követő esztendőkből kevés pontosan meghatározható adatát ismerjük. A legfontosabb közülük minden-esetre egy örmény király kinevezése 140 és 144 között (vö. Gutschmid: i. m. 147: Antoninus Pius egyik érméjének felirata ezekből az esztendőkből a következőképpen hangzik: Rex Armeniis datus; vö. H. Mattingly: Brit. Mus. Cat. IV, London, 1940, 204, N° 1272; Sydenham—Mattingly 110, N° 619).

⁵⁹ Ezekre az anticipált adatokra időnkint még a legújabb irodalomban is mint hiteles adatokra történik utalás. Így W. M. McGovern (The Early Empires of Central Asia. Chapel Hill, 1939, 363), aki a nomád történelemről írt művében kritika nélkül használ fel örmény forrásokat, az I. Tiridates és Sat'ínik történetében szereplő alánokat Moses előadásának megfelelően a IV. század első negyedébe utalja. Az alánok és ászok a Grúz Krónikában is a valóságos történeti szereplésüket megelőző időkben szerepelnek, a kazárokkal és más VI. század után a Kaukázus vidékére költözött népekkel együtt. Legutóbb U. Widengren (Orientalia Suecana 1 [1952] 93 l. jegyz.) a Grúz Krónikát idézte annak bizonyítására, hogy a kazárok már a bibliai időkben későbbi hazájukban éltek. Moses (2, 65) idézett fejezetének kronológiailag hibás magyarázatát lásd Marquart-nál: Éranšahr 102, 4. jegyz.; vö. azonban Uö.: Caucasia 8 [1931] 102–3; Marquart korábbi munkái megírása idején még nem ismerte Boissacvain-nak az előbbi jegyzetben idézett cikkét az ursinusi Dio-fragmentumról. Ezért tévesek kronológiai szempontból a «Chronologie» 91–3. lapjain közölt fejtegetései is.

⁶⁰ Moravcsik: ByzTurc. II, 161.

⁶¹ Vö. P. Peeters: Revue des Études Arméniennes 1 (1920) 21–2.

⁶² Vö. E. Stein: i. m. II, 835–6.

készített részletes beszámolójában egy alkalommal (4,25) «hun»-okról is beszél, akkor mind az epikus stílus, mind a túlzó és valószínűtlen fordulatok tömkelege világosan mutatja, hogy elbeszélése nem a történeti valóság talaján nyugszik. Megemlékezik Faustos (3, 6—7) a «hun»-okról Grigornak, Világosító Gergely unokájának a kaukázusi massagetáknál tett tértitői útjával kapcsolatban is.⁶³ Ez az esemény is II. Šāpūr idején játszódott le, és későbbi örmény kompilációk is megemlékeznek róla.⁶⁴ A hun név azonban Faustosnak csak egyes késői, interpolált kézírataiban⁶⁵ van meg, amelyekben Sanesan massageta király mint a «hunok csapatai tömegének parancsnoka» szerepel. Hasonlóan kapcsolódik a «hun» név Agathangelosnál is a «massagetá»-hoz, s történetileg Faustos adata épp oly kevésbé értékesíthető, mint Agathangelosé.

Azoknak az örmény forráshelyeknek a kritikáját, amelyek a kaukázusi hunoknak a 375. évet megelőző említéseit tartalmazzák, Marquart bizonyára dagesztáni vonatkozású munkája számára tartogatta. Egy fontosnak látszó idevonatkozó gondolatát azonban ismerjük.⁶⁷ Szerinte a massageták már II. Šāpūr előtt megtelepedtek Derbendről délre, ahonnan hun zsoldosok segítségével fenyegették Albániát. Ami a massagetákat illeti, az előbb idézett örmény források igazolják Marquart állítását. A «hun» zsoldosokkal kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy Marquart elképzelése aligha lehet helyes, amennyiben az idézett és a fentiekben bírált örmény forráshelyeken, illetőleg kéziratokon alapul, amelyek a massagetákat és hunokat együtt említik.

Az örmény forrásoknak a 375 utáni időkre vonatkozó hun adatai, így azok is, amelyek Lazar P'arpec'inek és Elišē Vardapetnek az V. század nagy örmény nemzeti megmozdulásáról szóló tudósításaiban fordulnak elő, elvileg hiteles bizonyítékai lehetnek annak, hogy a hunok, 395. évi első nagy kaukázusi betörésük (vö. alább 135) után is részben a Kaukázus környékén maradtak. Lazar (capp. 30, 42, 52—60, 62, 64) az örmények siuniai harcainak elbeszélésében az albánok szomszédaiként említi a hunokat, s adatai ellen hitelesség szempontjából nem is emelhetünk kifogást. Elisevel szemben viszont, akit Marquart még teljes hitelű írónak tekintett,⁶⁸ P. N. Akinean kutatásai óta megingott a bizalom.⁶⁹ Akinean szerint Elišē nem volt kortársa a 449—451. évi örmény lázadásnak, hanem több mint egy évszázaddal később írt, és voltaképpen Lazar P'arpec'i adatait keverte össze az 570. év táján lezajlott események egyes epizódjainak elbeszélésével. Tekintettel azonban arra, hogy a kaukázusi hunokról az V. század közepén Lazar is tud, nem vonhatjuk kétségbe, hogy ebben a korban hunok éltek Albánia szomszédságában, a Kaukázus környékén, akik időnkint az örményországi eseményekbe is beavatóztak.

A «Kaukázus hegyes vidékein lakó hunok népe» egy rövid, nem sokat mondó megjegyzésben Sebeosnak (cap. 2) a Herakleios császárról szóló munkájában is szerepel. A hunok időrendben következő örmény említéseit már Levondnak, Ps. Mosesnak és Moses Kalankatvac'nak fent idézett tudósításaiban találjuk.

Az örmény források hun adatairól szóló fejtegetéseinket azzal zárhatjuk le, hogy ezek a források nézetünk szerint világosan bizonyítják egyrészt

⁶³ Vö. *Moravcsik*: Szent István-Emlékkönyv. 186 5 jegyz.

⁶⁴ *Marquart*: Die Entst. d. arm. Bist., 212 2 jegyz.

⁶⁵ *Marquart*: i. m. 211.

⁶⁶ *P. Peeters* (i. h. 20—3) a Faustonál és a görög Agathangelos egyes kézírataiban található hun nevet a *heniochoi* névvel azonosítja. Ez ellen az erőltetett magyarázat ellen lásd *Moravcsik*: i. h.

⁶⁷ Die Entst. d. arm. Bist., 216.

⁶⁸ *Erānšahr* 96.

⁶⁹ Vö. *Mariq*: i. m. 86.

egy hun nevű kaukázusi néptörzsek meglétét, másrészt kielégítő felvilágosítást szolgáltatnak arra vonatkozólag is, hogy ez a hun törzsek Derbend és Tarku között a tengerparton helyezkedett el. A kaukázusi hunok első hiteles örményemléke Lazár P'arpec'inél található. A hun törzsek derbendi megtelepülésének körülményeit nem ismerjük. Azt azonban, hogy valamikor 375 és 449 között a Derbendi-szoros hun kézen volt, kitűnő forrásból, Priskos rhetor elbeszéléséből (Exc. de leg., 141, — 141_{ult}) tudjuk, aki Attila udvarában, 449-ben, Romulus nyugatrómai követőtől szerezte értesüléseit. A követ jelezte, hogy Attilának nem okozna különös nehézséget egy perzsiai betörés, mert a hunok elmondták neki, hogy egy régi betörésük alkalmával, amikor Vasich és Kursich voltak a portyázó csapatok vezérei, már megismerték a Médiába vezető utat. Ebből a portyából a hunok a «tengerből kiálló szikláról fellobogó láng», tehát a bakui naftaforrások mellett érkeztek haza. Romulus szavaiból ítélve ez a lehetőség Attila számára még 449-ben is megvolt. A derbendi hun törzsek tehát minden bizonnyal 453., vagyis Attila halála és a hun birodalom felbomlása után kezdte önálló életét.⁷⁰

A görög forrásokból (vö. fent 123) leszűrte tanulságok alapján felmerülhetne az a feltevés, hogy a bizánci püspökségi jegyzékek *hun* neve a derbendi hun töredékre vonatkozik. Ez ellen a feltevés ellen szól azonban az, hogy a kaukázusi hunok misszionáriusa, Israel nem Bizáncból, hanem Albániából érkezett a hun fővárosba. Mikor Alp-ilut' ver hun fejedelem Avci tarxan és Xazar sat' révén kérte Israelt, hogy legyen Varačan állandó püspöke, Israel Eliazar albán katolikoszhoz irányította kérésükkel a hunokat. A fejedelem ekkor a kazár sadot és Xursan Irt'giut küldte Eliazarhoz, ugyanakkor azonban Sahak örmény katolikosznak is írt. Végül is Eliazar csak rövidebb tartózkodást engedélyezett Israelnek a hunoknál. Ez azt jelenti, hogy a hun föld továbbra is missziói terület maradt (Moses Kalankatvac'i 2, 42—5). Mind-ebből azonban kétségbevonhatatlanul kitűnik, hogy a hun keresztyénség az örmény monofizita egyház missziói területe volt. Arról, hogy az örményországi arab hódítás változást hozott volna a hunok egyházi viszonyaiban, forrásaink nem beszélnek.

III

A hun kérdés történetében bizonyos szír adatokra is ismételten hivatkozás történt. Ezek közül az egyik csoport más forrásokból is ismert kaukázusi hun vonatkozású eseményekről tudósít, a másik egyébként ismeretlen adatokat tartalmaz.

⁷⁰ Marquart (Eränasahr 56. 96 és 3. jegyzet. 98) szerint a *Xailëndurk'* (plur.) név, amely Elišénél a 450 körüli persarméniai perzsa-örményi harcok elbeszélésében valószínűleg a hunok vezértörzsét jelöli, a nagy nyugati hun törzsszövetséget *βασιλειαι Σαυδα*-aival azonos. Ez ellen szól azonban egyrészt az, hogy Priskos (Exc. de leg. 141) szavaiból a nyugati hunoknak csak egyetlen, régi (*αἰλιά*) perzsiai betöréséről értesülünk, Eliš hunjai viszont igen gyakran beavatkoztak a perzsa-örményi háborúba. Másrészt pedig az, hogy Eliš és folytatója a kaukázusi népek között ismeri a hunokat, a kaukázusi maazeitákkal együtt. Az ő szavaiból tehát sokkal inkább gondolhatnánk arra, hogy a *Xailëndurk'* név a kaukázusi hunok vezértörzsének a neve.

Az idevonatkozó adatok közül látszólag a legrégebb Ephraem Syrusnak a «De fine extremo» című beszédében maradt fenn.⁷¹ Ennek az adatnak egyrészt az a körülmény kölcsönöz különös fontosságot, hogy Ephraem a szír irodalom egyik legnagyobb – vagy talán a legnagyobb – alakja, másrészt pedig az, hogy Ephraem 373. június 9-én halt meg, tehát ez a beszéde, ha hiteles, egyben azt is bizonyíthatná, hogy a hunok már 375 előtt is szerepeltek, nemcsak Transzkaukáziában, de óriási távolságra onnan Észak-Mezopotámiában is. Ephraem beszédeinek kiadója, Lamy⁷² hitelesnek tartotta ezt a beszédet és utalt arra, hogy Ephraem mind a szír,⁷³ mind pedig az örmény⁷⁴ Ephraem-vita tanúsága szerint beszédet mondott a hunokról. Lamy érvelését ennek ellenére sem fogadta el Th. Nöldeke, a szír források kiváló ismerője, Lamy művéről írt ismertetésében.⁷⁵ Nöldeke hangsúlyozta, hogy a beszédben ismételt utalás történik Mohamedre, az arab hódításokra és a *jizya*-ra (fejadó) is. Szerinte tehát miut sok más pszeudepigráf Ephraem-beszéd ez sem Ephraem műve, hanem 640 táján készült apokaliptikus irat, amelynek hitelességéről szó sem lehet. Nöldeke véleménye nyilvánvalóan helyes, mégis egyesek újabban visszatértek Lamy felfogásához. Így A. R. Anderson, W. Boussetnek a hasonló véleményére⁷⁶ való hivatkozással megkísérelte annak bizonyítását, hogy a beszéd egyes részei hitelesek lehetnek.⁷⁷ Ezt elsősorban az Ephraem-vita bizonyítaná. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy a vita legendákkal át- és átszőtt, nyilvánvalóan késői tákolmány, s hogy párizsi, valamint az abból készített örmény változatának az az állítása, amely szerint Ephraem a hunokról beszédet mondott, csak annyit bizonyíthat, hogy a vita még a beszédnél is később készült. Különösen fontosnak tartja Anderson az örmény Nerses-vita⁷⁸ egyik adatát, amely azt látszik igazolni, hogy a hunok már II. Sápür korában szerepeltek a Kaukázuson túl. Ha azonban Anderson, aki egyébiránt a középkori apokaliptikus irodalom kitűnő ismeretéről tesz tanúságot munkájában, alaposabban ismerte volna a steppei népek történetét, bizonyára óvakodott volna attól, hogy olyan forrásra hivatkozzék IV. századi eseményekkel kapcsolatban, amely nemcsak a hunokról, de (uo.) az úzokról és az íjjasok népéről (szeldzsukok) is beszél. Egyébként, amint az örmény adatokról szóló fejezetben láttuk, Anderson egész sor más, hasonlóan «hiteles» örmény adata is hivatkozhatott volna.

Az Ephraemnek tulajdonított beszédben említett edesszai hun betörés a valóságban húsz évvel Ephraem halála után, 395-ben játszódott le, annak a hatalmas hun portyázásnak a során, amelyről sok nyugati és keleti forrás és természetesen az edesszai helyi krónika is megemlékezik.⁷⁹ Ehhez a betöréshez kapcsolódott Marquart szerint⁸⁰ Ibériai Péter szír vitájának egyik helye (ed. Raabe 5₁₀–80), ahol arról van szó, hogy Arkadios császár korában a fehér hunokat, Ibéria szomszédaiktól Pharasmanes ibériai fejedelem

⁷¹ Szövege: Th. J. Lamy: Sancti Ephraem Syri Hymni et Sermones III. Mechliniae, 1889. 188–212; vö. A. Baumstark: Geschichte der syrischen Literatur. Bonn, 1922. 50; Eckhardt Sándor: Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula. 144–5.

⁷² I. m. 194–200.

⁷³ Ed. Lamy: i. m. II, 74.

⁷⁴ P. Martin: Les origines de l'Eglise d'Édesse 128.

⁷⁵ WZKM 4 (1890) 245–6.

⁷⁶ Zeitschr. f. Kirchengesch. 20 (1900) 118, de vö. Marquart: Die Entst. d. arm. Bist., 153.

⁷⁷ A. R. Anderson, Alexander's Gate, Gog and Magog, and the inclosed Nations: Monographs of the Mediaeval Academy of America. Cambridge Mass., 1932. 16–7; vö. Váczy Péter: Attila és hunjai 64, 284; Kmoskó Mihály (kézirat: Nemzeti Múzeum, Fol Hung. 1746. 58, 71, 231), aki nem ismeri Nöldeke fejtegetéseit, szintén nem tekinti hitelesnek az Ephraem-vita és a beszéd hun adatait, de önmagában nem tartja lehetetlennek, hogy a hunok Ephraem élete vége felé valóban betörték Edesszába. Teljesen elutasító álláspontra helyezkedik R. Duval (La Littérature Syriaque³ 333). Nem veszi figyelembe ezeket az adatokat Honigmann sem Edessa történetéről írt cikkében (Enz. Isl. III, 1073–8), s nem használja fel őket Marquart sem különböző munkáiban.

⁷⁸ Vö. Langlois: Collection II, 34a; vö. még Váczy: i. m. 289.

⁷⁹ Hieronymus, Ep. 60, 16; 78, 8; Socrates, Hist. Eccl. 6, 1; Philostorgios, Hist. Eccl. II, 8; Sozomenos, Hist. Eccl. 8, 1; Claudianus in Rufinum II, 28–35; — Chron. Edessenum ed. Guidi 5, s. XL; Josua Stylites § 10; a 724-ig terjedő szír krónika, ed. Brooks 136. — Vö. még E. Stein: Geschichte des spätrömischen Reiches. Wien, 1928. 349; Nöldeke, Tabari 72 l. jegyz.; Elszusi János tudósításáról vö. Marquart, utoljára: Caucasia 7 (1931) 125.

⁸⁰ I. h.; Éranšahr 55 8. jegyz.

szabadította rá a rómaiak alattvalóira.⁸¹ Marquart szerint ez az adat hiteles, és kifogástalanul bizonyítja, hogy a Kaukázus vidékén a fehér hunok is megfordultak; jelentősége tehát rendkívüli a steppei történelem szempontjából. A magunk részéről nem tudunk csatlakozni Marquart felfogásához és úgy látjuk, hogy Ibériai Péter vitájának ez az adata történetileg alig értékesíthető. Ezzel kapcsolatban először is meg kell jegyeznünk, hogy a vita mai alakjában csak fordítás egy elveszett görög eredetiről. Bár Raabénak, kiadójának, sok helyen sikerült a szolgai módon fordított szír szövegből rekonstruálni az eredeti görög kifejezéseket,⁸² e pillanatban nincsen semmi bizonyítékunk arra, hogy a fordító a *fehér hun* név esetében is ragaszkodott az eredetihez. Kevésbé lényeges, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a vita nem beszél az edesszai betörésről, s időmeghatározása sem pontos. Lényeges ezzel szemben, hogy a vita állítása, amely szerint a fehér hunok Ibéria szomszédai, szemben áll összes más forrásaink tanúságtételével, különösen Prokopios tudósításával, aki világosan megmondja, hogy a fehér hunok a Kaspi-tenger délkeleti szögletének szomszédságában éltek, s a többi hunokkal nem voltak kapcsolatban.⁸³ Minthogy Prokopios szerint a fehér hunok város lakó, nem pedig nomád népek voltak, merészség volna feltenni, hogy a Kaspi-tenger teljes megkerülésével Transzkaukáziaiba, sőt Észak-Mezopotámiába törtek volna be. Még súlyosabban esik latba, hogy a 395. évi betörés fent idézett nyugati és keleti forrásai közül egy sem tud arról, hogy a támadó hunok külseje eltért volna az átlagos nomádokétól, holott Prokopios félreérthetetlen szavai szerint a fehér hunok külseje minden más hun néptől különbözik, s a *fehér* jelző éppen a hunok antropológiai vonásaira utal. Egyébként maga a vita nem sokban különbözik az átlagos monofizita vitáktól. Meglehetősen izléstelen csodatörténetei nem vallanak kortárs tollára. Történeti adatait más források nem erősítik meg, s ha nem tagadhatjuk is eleve helyességüket, értékük legalább is kétes. Ez volt Nöldeke véleménye,⁸⁴ s bár Peeters⁸⁵ — amint Honigmann meggyőzően kimutatja⁸⁶ —, jórészt téves érvek alapján támadta a vita hitelességét, arra sincesn okunk, hogy egy csodatörténetekkel teletűzdelt, az események után mintegy másfél évszázaddal, de mindenesetre 528 után,⁸⁷ az eseményektől óriási távolságra, Palesztinában készült hagiográfiát iratolt előnyben részesítsünk a 395. évi hun betörés összes többi forrásaival szemben. Természetesen, amennyiben a vita «fehér hun» adatát nem tekintjük hitelesnek, magyarázatot kell adnunk arra a kérdésre is, hogy milyen módon került ez a név a vita szövegébe. Ez azonban nem ütközik különös nehézségbe. A vita szerzésének idején, a VI. század közepe táján ugyanis az európai hun birodalom már régén felbomlott, az Irán keleti határán levő chionita—fehér hun (heftalita)⁸⁸ birodalom azonban még félelmes erőt képviselt, s mint Perzsiának Bizánc mellett legfontosabb ellensége a bizánciak érdeklődésének központjában állt. Ez az érdeklődés világosan tükröződik a VI. századi bizánci (Prokopios) és szír (Ps. Josua Stylites) irodalomban. Különösen tanulságos Josua Stylites (ed. Wright 6—8) krónikájának bevezető része (§ 9), ahol szó van Péroz (459—485) perzsa király «chionita vagyis hun» ellenségeiről, majd néhány sorral később a hunok 395. évi nagy kaukázusi betöréséről. Ez a hely világosan mutatja, hogy a VI. századi szír szerző számára már csak egyféle hun létezett, a chionita (heftalita) hun, s hogy az ő számára a 395-ben betörő hunok is a chionitákkal voltak azonosak.

⁸¹ Ez a harmadik eset, hogy egy Pharasmanes nevű ibériai fejedelem az Ibériai- kapun át bebocsátja Transzkaukáziaiba a nomádokat (vö. fenn az 51. és 58. jegyz.). A két korábbi Pharasmanesre vonatkozó adatokat az RE hiánvos «Pharasmanes»-cikkére való tekintettel a *G. Tscherhelitől* közzétett kétnyelvű armeniai feliratok tárgyalása során M. N. Todd (JRS 32 [1943] 82—6) állította össze.

⁸² Ibériai Péter vitájának egyik helyén (ed. Raabe 5₃₋₄) arról van szó, hogy Pharasmanes eredetileg Arkadios császár udvarában teljesített szolgálatot, Eudokia császárnő fondorlatai miatt azonban hazájába, Ibériába kellett menekülnie. Raabe (i. kiad. 15) «fondorlat» helyett «Ehebruch»-al értelmezi az eredetit, s bár Nöldeke (i. h.) már ismertetésében kijavította Raabe hibáját (a szír egy eredeti *ἐπιπολέῃ*-nak felel meg), többen, így Marquart (i. h.), W. Eusslin (RE XIX (1938), 1814) és Váczay (i. m. 286) Raabe téves értelmezését idézik.

⁸³ MNy. 50 (1954) 142—5.

⁸⁴ Literarisches Centralblatt 1894: 484. 6.

⁸⁵ Anal. Roll. 50 (1932) 54—8.

⁸⁶ Acad. R. de Belgique. Mémoires XLVII/3. Bruxelles. (1952) 52. 7: vö. még Uő.: La Nouvelle Clio 4 (1952), 308—13.

⁸⁷ Honigmann: i. h. 52.

⁸⁸ MNy. 50 (1954) 145—9.

Ez magyarázza meg a vita szerzőjének, tehát egy másik VI. századi szír szerzőnek, illetőleg fordítónak a névhasználatát is.⁸⁹

Az Ibériai Pétervita fehér hun adatának hitelességét Marquart⁹⁰ szerint az igazolja, hogy a 395. évi hun betörést az edesszai szentek életrajza⁹¹ is a heftalitáknak (tehát a fehér hunoknak) tulajdonítja. Ez a hivatkozás azonban több szempontból is pontatlan.

Az említett szentek régi aktái Diocletianus és Licinius korára vonatkoznak,⁹² s csak később kapcsolták hozzájuk edesszai Eufémia legendáját.⁹³ Ezt a legendát szír és görög változatokban ismerjük. A heftalita név csak a legkésőbbi, Symeon Metaphrastes (X. sz.) nagy hagiográfiai gyűjteményébe beillesztett görög változatban (ed. Gebhardt 151.) szerepel, de ott is csak a legenda bevezetésében, ahol az események kronológiai vonatkozásairól esik néhány szó. Pár sorral később (151₁₃₋₁₅) már csak a »hun« név fordul elő, és a későbbiek folyamán is csak »hun«-okról történik említés. A bevezetésben egyébként Symeon változatában a szerző Krisztusnak Abgár edesszai királyhoz intézett állítólagos üzenetét is idézi, amely szerint a várost sohasem fogják bevenni a barbárok. A továbbiakban arról van szó, hogy a legenda eseményei kevéssel a Diocletianus alatt kivégzett edesszai martírok halála után játszódtak le, amikor a perzsákkal határos, keleten lakó heftalita hunok római területre törtek és egészen Edesszáig hatoltak (ed. Gebhardt 151₁₋₅): *Ὀνόμοι μὲν οἱ Ἑφθαλίται, Περσῶν ὁμοιοὶ καὶ πρὸς ἀνίσχοντα ἤλιον οἰκοῦντες, τὸ σκαῖον ἔθνος τοῦτ' ἐκ βαρβάρων, χρόνοις οὐκ ὀλίγοις ὕστερον μετὰ τὴν τῶν μαρτύρων τελεῖσθαι εἰς τοσοῦτον ἐπέθεντο Ῥωμαίοις, ὥς καὶ μέχρις αὐτῆς Ἑδέσης ἐλίσσαι καὶ τὰ περὶ ἐλπίσασθαι. A másik görög verzió csak »hun«-okról tud és Abgárt sem említi, az események dátumát azonban a szeleukida-éra 707., tehát az i. u. 395. évi nagy hun betörésre való utalással pontosan meghatározza (ed. Gebhardt 150₁). Mindkét verzió megegyezik abban, hogy a történetben szereplő gót vitéz kétszer is megfordult Edesszában, s hogy ezeknek az eseményeknek az idején Eulogios volt Edessza püspöke, akinek tudomására is hozták Eufémia esetét (ed. Gebhardt 192₃₀₋₁; 193₁₄₋₅).*

Maga a legenda nyilvánvalóan hagiográfiai mese: Eufémia egy gót vitézzel gót földre kerül, majd mikor gót földön egy kriptába bezárva várja a halált, segítségül hívja az edesszai martírokat és az ő segítségükkel egy szempillantás alatt, csoda révén Edesszába jut. Jellemző az a bizonytalanság, amely a két görög verzió között a számunkra legfontosabb kérdésben, a legendának a történelemhez való kapcsolásában mutatkozik meg. Mindkét verzió Eulogios püspökségének idejére, tehát, amint az Edesszai Krónikából (cap. 34, 36) tudjuk, a 378. és 387. évek közötti időre teszi a legenda eseményeit. Ezzel a két évszámmal természetesen kiáltó ellentétben van a hun betörésre való hivatkozás az egyik görög változatban.⁹⁴ Symeon bevezetésének a heftalitákra vonatkozó megjegyzései viszont földrajzi szempontból nem egyeztethetők Ibériai Péter szír vitéjének a fehér hunokról szóló tudósításával, hiszen a Symeon heftalitái Perzsiától keletre laktak, a szír vita fehér hunjai pedig Ibéria szomszédságában. Az Abgárra való utalást a Symeon-féle változat szerzője az edesszai helyi hagyományokból vette, ugyanúgy, mint Josua Sylites, aki krónikája elején, néhány sorral Abgár említése után szintén a chionita-hunokról (tehát a heftalitákról) beszél.⁹⁵ A heftalitákra való utalás tehát itt is irodalmi eredetű, és nem valóságos történeti hagyományt tükröz. Ebből természetesen az is következik, hogy Marquart magyarázata, amely szerint az Ibériai Péter-vita hiteles-

⁸⁹ A helyi hagyományból az Edesszai Krónika (i. h.) egy másik adatot is megőrzött: »Absanyé Ephraem unokaöccse, a 404. évben beszédeket és verses beszédeket szerzett a hunoknak a római területre való betöréséről. A jobb források egy része (vö. Baumstark: i. m. 67-8) azonban a 396/7. év alatt említi ugyanezt az adatot, úgyhogy nem látszik eléggé indokoltnak Váczy Péter (i. m. 286) feltevése, aki ennek az adatnak az alapján nyilvánvalónak tartja, hogy a hunok 403-ban megismételték betörésüket. Sokkal természetesebb ezt az adatot a 395. évi betörésre vonatkoztatni. Egy újabb hun betörés feltevése egyébként azért sem látszik indokoltnak, mert az V. században már teljesen kifejtett bizánci egyháztörténeti irodalomban, valamint a hozzá kapcsolódó szír és örmény egyháztörténeti munkákban egy ilyen hun betörés aligha maradhatott volna említés nélkül.

⁹⁰ Caucasica 8 (1931) 126.

⁹¹ Vita Guriae, Samonae et Abibi, vö. Moravcsik, ByzTure I, 335; Váczy: i. m. 285.

⁹² Vö. O. Gebhardt, szövegkiadásának előszavában XLIV-L.

⁹³ Gebhardt L-LVI; vö. Baumstark: i. m. 96.

⁹⁴ Gebhardt LIV 3. jegyz.

⁹⁵ Vö. Baumstark: i. m. 96; Váczy: i. m. 285.

ségét az edesszai szentek életrajza bizonyítja, mind földrajzi, mind pedig történeti szempontból leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik.

A szír források közül még Zacharias Rhetor szír átdolgozásában (ed. Brooks 214₁₁—215₁₁) van szó a «Kaukázuson túl» lakó hunokról, akiknél Qardüst albán püspök járt térítői úton a VI. század elején. A szír szöveg azonban nem nyújt közelebbi támpontot sem a kérdéses hunok valódi nevét, sem földrajzi helyzetét illetőleg. Prokopios (ed. Haury I, 12) szintén említi ugyan ezeket a hunokat és mint a szír szerző, beszámol Probos útjáról is, akit Anastasios küldött Bosporosba, hogy a hunokat megnyerje szövetségesül. Közelebbi adatokat azonban ő sem közöl nevükről és földrajzi helyzetükről. H. Gelzer nézete szerint⁹⁶ Prokopiosnak a Kaukázus vidékéről szóló tudósításaiból ítélve a legvalószínűbb, hogy Qardüst és Probos hunjai szabirok voltak, s hogy szabirol készültek azok a hun iratok is, amelyekről Ps. Zacharias Rhetor (215₁₁₋₂) tesz említést. Hasonló véleményen vannak mások is.⁹⁷ Teljes biztonsággal azonban eldönteni a kérdést mai adataink alapján nem lehet. — Általában tehát a szír forrásokot is — szemben az örményekkel — ugyanaz a bizonytalanság jellemzi kaukázusi hun vonatkozásban, mint a bizánciakat.

IV

A mohamedán források egyáltalán nem ismerik a *hun* nevet, s így nem tudósítanak kaukázusi hunokról sem, hanem — amint láttuk (126) —, *qaitaq* néven írják le azokat a hunokat, akik Derbendtől északra Tarkuig a tengerparti steppén laktak.⁹⁸ A kettős név okát nem tudjuk, feltehetjük azonban, hogy a *qaitaq* név törzsnévi eredetű.

A qaitaqoktól nyugatra, a hegyek között, az Andi- és Avar-qoisu folyók vidékén a mohamedán hódítás korában és később egészen a X. századig egy *Sarir* nevű ország volt. Ennek a névnek az arabban 'trón' a közszói jelentése, s az arab szerzők a *gāhīb as-sarir* 'akinek trónja van' kifejezés rövidítéseként használják. Természetesen kinálkozik az a gondolat, hogy az arab szerzőknek ez a magyarázata csak népetimológia.⁹⁹ Ez ellen szól azonban az, hogy az idevonatkozó források egy része középperzsa forrásokra megy vissza. Ezekből a forrásokból kitűnik, hogy a Szászánida időkben Dagesztán perzsa marzbánátus volt az öt perzsa marzbán egyikének fennhatósága alatt. Mas'ūdī (Murūj II, 40.) kaukázusi tudósításában még évszázadokkal a mohamedán hódítás után is szerepel egy helyi fejedelem Sarir határán, aki a *Barzbān* nevet viseli. A dagesztáni perzsa uralomra vonatkozó mohamedán és más forrásokat Marquart szándékozott összegyűjteni a «Historische Ethnologie»-ban. Sajnos azonban ezt a munkát sem ő, sem pedig mások nem végezték el, úgyhogy Minorskynek¹⁰⁰ a sarirokra vonatkozó fejtegetéseiből a legfontosabb adatok egy része is hiányzik. A középperzsa forrásokra megy vissza «Tansar levelé»-nek¹⁰¹ és a Nihāyat al-irabnak¹⁰² a tudósítása arról, hogy az alán vidékek marzbánja, akinek Derbend volt a székhelye, egyedül volt jogosult arra, hogy mint a perzsa uralkodó, arany trónt készíttessen magának. Ugyanezt a hagyományt erősíti meg Balāduri (ed. De Goeje 196₁₇₋₁₈): Hamza Isfahānī (ed. Gottwaldt 57₁₄—58₄) és Abū-l-Fidā' (ed. Reinaud 204, 405 : vö. még Derbend-nāme 32). Amint örmény forrásokból¹⁰³ tudjuk, az Arsakida uralkodóház egyik ága is a kaukázusi massagetáknál uralkodott.¹⁰⁴ Az arany trónusnak igen nagy jelentősége volt mind az Arsakida, mind pedig a Szászánida időkben. Az Arsakida arany trónt érméken is gyakran ábrázolták.¹⁰⁵ 116-ban Traianus

⁹⁶ Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor 383.

⁹⁷ Moravcsik: Szent István-Emlékkönyv 188; Н. Пигулевская: Сирийские источники по истории народов СССР. М.—Л., 1941. 87; Z. V. Togan: Islam Ans. 44. Cüz, s. v. «Hazarlar» (1950).

⁹⁸ Vö. Artamonov: i. m. 90—1; Minorsky: Hudūd 448—50; A. Kazem-beg: Derbend-nāme 35.

⁹⁹ Így Eremjan: i. h. 144: egy iráni *sar* 'hegy' szóból, szerinte ~Mf'ialet'i 'a hegyek országa' a grúzban, ~Dagestan 'ua.' a törökben.

¹⁰⁰ Hudūd 447—50, vö. még Uő: BSOAS 14 (1952) 233.

¹⁰¹ Vö. A. Christensen: L'Iran sous les Sassanides². Copenhagen, 1944. 65, 139.

¹⁰² A kérdéses szövegrész fényképmásolata Widengrennél: i. h. 79; vö. még Nöldeke: Tabari 102.

¹⁰³ Agathangelos, Faustos: K. Patkanean: Journ. Asiat. 1866: 124.

¹⁰⁴ Vö. Gutschmid: i. m. 129.

¹⁰⁵ M. Streck: Seleukia und Ktesiphon: Der Alte Orient XVI/3-4. Leipzig, 1917. 25.

zsákmányul ejtette s magával vitte Rómába. Később Hadrianus visszaigérte a pártusoknak, de még Antoninus Pius sem adta vissza.¹⁰⁶ — Egy keresztény arab író, Eutyochius (ed. Cheikho II, 208) Herakleios császárnak tulajdonította a trón-adományozást, ez a hagyomány azonban a középpertsa eredetű tudósításokkal szemben nem tekinthető hitelesnek. Az arab forrásokból az arany trón urának székhelyét is pontosan ismerjük: Ibn al-Atīr a 121/738. év alatt megjegyzi krónikájában, hogy az arany trón خنز -ban van. Ez az eddig fel nem ismert névalak helyes formában خنز -nak hangzik, s azonos a mai kaukázusi avarok fővárosának Hunzah-nak a nevével.

A mohamedán források több változatban megőrizték Sarir uralkodójának a nevét is. Ibn Rusta (ed. De Goeje 147) és Gardizī (ed. Barthold 101) szerint ez a név az *avar, illetőleg *awāz alakot mutatja. Erre az adatra építette fel Marquart nevezetes elméletét¹⁰⁷ arról, hogy a mai kaukázusi avarok egy régi kaukázusi népnek és a Mongóliából érkezett avaroknak a keverékei. A nomádok felszívódtak volna az eredeti kaukázusi nyelvű lakosságban. Marquart elméletéhez az utóbbi évtizedek során többen, így Barthold,¹⁰⁸ és Minorsky¹⁰⁹ is csatlakoztak. Nálunk Vikár Béla fejtette ki több alkalommal¹¹⁰ a mai kaukázusi avarok és a régi nomád avarok közötti nyelvi kapcsolatokra vonatkozó feltevéseit.¹¹¹

A magunk részéről azonban úgy látjuk, hogy néhány igen fontos, döntőnek látszó érv Marquart magyarázata ellen szól. Először is nem szabad figyelmen kívül hagynunk a bizánci források tanulságát (vö. fenn 123), amely szerint nomád avarok aligha maradtak a Kaukázus vidékén. Másodszor, nem fogadhatjuk el a nomád avarok és a kaukázusi avarok *avar* nevének egyezéseire vonatkozó megjegyzéseket sem. Ez az egyezés ugyanis csak látszólagos, amennyiben nem a régi nomád avarok és a régi kaukázusi avarok, hanem a régi nomád avarok és a mai kaukázusi avarok nevei között mutatkozik. A kaukázusi avarok ugyanis régebben nem az *avar* nevet, hanem az *auhar*-t viselték. Egy idegennyelvi *avar* alaknak az arabban szabályosan *abar* felel meg, s ezt az alakot, mint az európai avarok nevét meg is találjuk Ibn Hurradābihnél (ed. De Goeje 92₄, 119₆). Az *auhar* név viszont a kaukázusi avarok nevéként szerepel a Zafar-nāma-ban, ahol Timur kaukázusi hódításairól van szó, Thomas Ardžruni X. századi örmény írónál, sőt még korábban Balāduri krónikájában is.¹¹² Nézetünk szerint igaz ugyan, hogy az *avar* és az *auhar* nevek elég közel állanak egymáshoz, ez a hasonlóság azonban korántsem elegendő arra, hogy teljes azonosságukról beszéljünk.

Mivel Marquart a nomád avarokat helyesen¹¹³ a heftalitákkal (uargonitákkal), illetőleg fehér hunokkal hozta kapcsolatba, megkísérelte annak bizonyítását is, hogy a régi kaukázusi «avarok» bizonyos kaukázusi fehér hunokkal is azonosak. Ezek a hivatkozások azonban szintén tévesek. Ibériai Péter vitájára, amint fent már láttuk, tévesen hivatkozik Marquart, s téves az edesszai szentek életrajzára való utalása is (137). Marquart szerint a fehér hun *čol* törzs neve is kimutatható a Kaukázusban, mégpedig Derbend erődjének nevéként, továbbá Micheal Syrus szír krónikájában.¹¹⁴ Ez a magyarázat

¹⁰⁶ J. Dierauer: Geschichte Trajans I. 173.

¹⁰⁷ Komanen 74—6.

¹⁰⁸ Enz. Isl. s. v. «Daghestan».

¹⁰⁹ I. hh.

¹¹⁰ MNy. 12 (1900) 96, 207—10.

¹¹¹ Korábban Hunzah nevét a kunokkal és a hunokkal szokták kapcsolatba hozni (vö. Kuun Géza: Ethnogr. 9 [1898] 472—3).

¹¹² Vö. Minorsky: Hudūd 447 és 1. jegyz.; Komanen 74 4. jegyz.

¹¹³ Vö. MNy. 50 (1954) 142—51.

¹¹⁴ Streifzüge 485; vö. még Uő.: Keleti Szemle 11 (1910) 20; Ujb 9 (1929) 101—3.

is téves: a *Čol* erődnév ugyanis az albán Moses Kalankatvac'i (I, 274₁₀) kivételével minden örmény íronál¹¹⁵ *Čor* formában van meg, s ugyanezt az alakot találjuk Prokopiosnál (ed. Haury II, 496₁₈) is. Michael Syrus *tör-* alakja szintén nem erősíti meg a *čol* olvasatot, azonban ebben az esetben nem is *tör-*ről, hanem, amint Barhebraeus párhuzamos szövegéből kitűnik,¹¹⁶ *törq-*ről (török) van szó. Látszólag sokat mond Moses Kalankatvac'i egyik helye (1, 27), ahol a Kaukázussal kapcsolatban a heftaliták neve szerepel az összetett *Kamičik Hep'talk'* formában. A név első fele hapax legomenon, amelyet Marquart (UJb. IX, 98) afganisztáni nevekké próbál kapcsolatba hozni,¹¹⁷ a második elem azonban Marquart szerint világosan bizonyítja, hogy a Kaukázusban heftalitákkal is kell számolnunk. Egy másik alkalommal¹¹⁸ (Wehrot 93–4) Marquart az örmény kutatók figyelmét hívja fel arra, hogy milyen fontos volna Moses adatának eredetét tisztázni. Ezzel kapcsolatban a magunk részéről csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy az adat eredetére vonatkozólag maga Moses is elég pontos felvilágosítást ad. Az idézett fejezetben ugyanis arról van szó, hogy Szent Mesrob (361–441) Albániában is térített volna s azoknál a népeknél, akiket Nagy Sándor rekesztett be a Kaukázus hegyei közé, így a gargaroknál (a legfontosabb albán törzs) és a *kamičik hep'ta'k'*-nál. Ez a közlés semmi kétséget nem hagy afelől, hogy a X. századi Moses a Nagy Sándor-regény valamelyik örmény változatából vette adatát. Ez természetesen döntő körülmény az egész kérdés megítélése szempontjából, hiszen tudjuk, hogy a Nagy Sándor-regény különböző változatai szinte minden nomád népet kapcsolatba hoznak a kaukázusi kapukkal és Nagy Sándornak a Kaukázust elzáró falával. A heftaliták esetében ebbe talán az a körülmény is belejátszhatott, hogy a heftaliták a valóságban az indiai Kaukázus (a Parapamisos ~ Caucasus Indicus) vidékén laktak. Elfogadhatatlan végül Marquart magyarázata földrajzi szempontból is. A kaukázusi auharok egykori fővárosa, Hunzah ma is megvan, azonban földrajzi helyzetére semmiképp nem alkalmazható Ps. Moses Ptolemaios átdolgozásának fent (125) tárgyalt leírása, amely szerint a hunok fővárosa (a *Varač'an* nevet viseli) a tengerparti lapályon a Kaukázus irányában fekszik.

Fejtegetéseinket azzal zárhatjuk le, hogy a bizánci, örmény, szír és mohamedán források együttes szemléletéből világosan kibontakoznak Dagesztán történeti földrajzának körvonalai. Az V. század után Derbendtől délre egy massageta, északra pedig egy hun töredék élt a tengerparti lapályon, a kazárok déli szomszédságában. A hunoktól nyugatra, a mai avar földön éltek a dagesztáni avarok ősei, az auharok. Az auhar uralkodó, az «aranytrón ura» Hunzahban székelt. Az auharok nyugati szomszédságában, az Ibériai-kapu közelében volt az alánok földje.

¹¹⁵ Vö. H. Hübschmann: Arm. Gramm. I, 218–9.

¹¹⁶ Streifzüge 485 3. jegyz.; Marquartot követi E. Herzfeld: Zoroaster I. Princeton, 1947. 16.

¹¹⁷ UJb 9 (1929) 98.

¹¹⁸ Wehrot 93–4.

¹¹⁹ Még kevésbé meggyőző Marquart (Komanen 74) magyarázata a *Varač'an* név és az *uar*-ok nevének összefüggéséről. Marquart hibás magyarázatait tovább fejleszti J. Hausig: Byzantion 23 (1954) 275–462. Ennek az októberben megjelent értekezésnek az eredményeivel a magunk részéről éppen azért általában nem tudunk egyet érteni. Az avar vándorlás helyes dátumát és a heftaliták, valamint avarok viszonyát illetőleg vö. a Magyar Nyelvben 1954 júliusában megjelent, fent (123. jegyz.) idézett értekezést.

Kangarok és zavarok*

I.

1. A besenyő történelem legrégebb adatai közül különösen Konstantin császár „De administrando imperio”-jának a 37. („besenyő”) és 38. („magyar”) fejezetében előadott besenyő vonatkozású tudósítások tisztázása okozott sok fejtörést őstörténészeinknek. E két fejezet magyarázatában az utóbbi évtizedek szinte egész idevonatkozó szakirodalma THURY Józsefnek hatvan évvel ezelőtt előadott fejtegetéseiből indul ki. Ezeknek egy-két mozzanatára, minthogy újabban külföldön, de itthon is gyakran megfelelnek róluk, talán nem lesz felesleges újólág felhívnom a figyelmet.

2. A császár szerint (38. fej.) a türkök [magyarok] „régén” Levediában laktak, s „valamilyen okból” *Σάβαροι ἀσφαλοι*-nak hívták őket. „Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők között háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szávartú ászfalúnak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelközű névezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik” (MORAVCSIK GYULA ford., saját kiadásában, 171–2). A besenyők leírásában (37. fej.) a kangarok nevét így magyarázza a császár: „Tudnivaló, hogy a besenyőket kangarnak is nevezik, de nem mindet, hanem csak három törzs területének népét... mint akik a többieknél vitézbbek és nemesebbek; erre mutat ugyanis a kangar elnevezés.”

THURY már korábbi cikkében (Száz. 1896: 798–9) arra a meggyőződésre jutott, hogy a levediai kangar—besenyő támadásnak 830 táján kellett történnie, nem pedig — mint a császár mondja — kevéssel Etelköz (889–895.) és a honfoglalás előtt. Erre mutat az, hogy a magyarok már 839-ben az Aldunánál, 862-ben pedig nyugaton tűnnek fel, továbbá az a szerinte biztosnak vehető tény, hogy Sarkel várát a kazárok 835-ben a már nyugatra vándorolt besenyők ellen építették: „a besenyők tehát mindenesetre még 835 előtt kiűzték a magyarokat Lebédiából, honnan egy részük... Atelkuzuba... költözött, a másik pedig visszament keletre Perszisz felé.” Második cikkében (Száz. 1897: 393) THURY újonnan felfedezett, szerinte döntő bizonyítéokra hivatkozik: az őrmény források sem a magyar honfoglalással egy időben beszélnek először a Kur vidéki szavárdokról, hanem már 854-ben. „Azt hiszem tehát, kétségbe vonhatatlanul kitűnik a történelemből 1. az, hogy a magyarság a 835 év előtt szakadt két részre Lebédiában a besenyők támadása következtében, 2. az, hogy a keleten maradt töredék már 854 előtt a Kur folyó mentén lakott.”

3. Bár THURY magyarázata a legmeggyőzőbb az addigiak közül, több ponton is támadható. — Először is: a magyarok 839. és 862. évi nyugati harcai mint egy állandó keleti hazából nyugatra irányuló portyázások is értelmezhetők. — Másodsorban a szavárdok Kaukázuson túli vándorlása úgy is elképzelhető, hogy a császár szerint 889-ben Levediából kivonuló szavárdok nem véletlenül mentek Transzkaukáziába, hanem már korábban odatelepedett szavárd néprészekhez csatlakoztak. A kazárok, szavírok és más nomád népek ugyanis szinte esztendőnként törtek be a Kaukázusi kapukon keresztül Persarmeniába a VI–IX. század folyamán, s számos töredékük

* A címet én ajánlottam, mivel úgy éreztem, hogy a közlemény II. részében CZEGLÉDY KÁROLYtól szóvá tett bizonyos mozzanatok körül valóban zavarok forognak fenn a tudományos eljárás szempontjából. — PAIS DEZSŐ.

meg is telepedett ezeken a részeken. Nem lehetetlen tehát, hogy kazár vagy szavír kötelékben a magyarok is gyakran megfordultak Transzkaukáziában. Talán az sem jelentéktelen körülmény ebben a vonatkozásban, hogy Menandros (Exc. de leg. 201) szerint a bizánciak már 576-ban szavírokat telepítettek meg a Kur folyó vidékén, s hogy a *szavír* nevet — igaz, hogy csak további feltevések árán — a *szavárd*-dal is etimológiai kapcsolatba szoktuk hozni (vö.: NÉMETH, HonfKial. 317; PAIS: ScriptRerHung. I, 93). Mindez esetleg szintén megmagyarázhatná azt, hogy szavárdok már 889 előtt szerepelnek a Kur folyó vidékén (vö. a THÚRY magyarázatával kapcsolatban tett idevonatkozó megjegyzésemet: A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. 173–5). — Különösen szembeötlő harmadsorban, hogy olyan forrásunk, amely a besenyőknek (kangaroknak) 889 előtti Volgán inneni szereplésével volna összekapcsolható, egészen a legutóbbi időkig egyetlen egy sem volt. A besenyők mind a császár, mind pedig a mohamedán szerzők tanúsága szerint 889 előtt a Volgától keletre, Ázsiában laktak. A kazár területen át a Kaukázuson túla irányuló 830 körüli korábbi kangar (besenyő) támadás feltevést tehát THÚRY idejében adatokkal megtámogatni nem lehetett. Ez lett a legfőbb oka annak, hogy THÚRY magyarázatából csak a fő gondolat vált általánosan elfogadottá, vagyis az, hogy Konstantin tudósításában korábbi és későbbi események emléke keveredik.

4. Ezt az alapgondolatot, THÚRY érdemeinek hangsúlyozása mellett J. MARQUART (Streifzüge 36–40) is magáévá tette, s egyben rámutatott arra, hogy a szavárdok arab források szerint már 750 táján a Kur folyó vidékén laktak. Természetesen, ha továbbra is kitartunk THÚRY alapgondolata mellett, ez azt is jelentené, hogy Levedi alakját és a levediai eseményeket most már nem néhány évtizeddel 889 elé, 830-ba, hanem 750 tájára kellene képzelnünk. Ilyen feltevésre azonban aligha gondolhatunk: Levedi szerepe a császár elbeszélésében nemcsak Levediával, de Etelközzel is szorosan összefonódik. Ha tehát a császár szavait csak nagyjában is hitelesnek tartjuk, Levedi alakját nem választhatjuk el a honfoglalás előzményeitől, s tartózkodnunk kell a Levedia-fogalomnak időben túlságosan tág értelmezésétől is (vö. idevonatkozó megjegyzéseimet: MNy. XLI [1945.], 51).

THÚRY alapgondolatát elfogadta NÉMETH GYULA (HonfKial. 317) és MORAVCSIK GYULA (ByzZschr. 1933: 384) is. MORAVCSIK (i. h.) fontos új gondolattal gyarapított a idevonatkozó ismereteinket, amikor Konstantin írói egyéniségének és compilálási módszerének minden eddiginél behatóbb tanulmányozása alapján rámutatott arra, hogy a szavárdok szétválását valószínűleg a császár forrása kapcsolta össze tévesen a 889. évi besenyő támadással. — Amint az elmondottakból kitűnik, THÚRY magyarázatának legfőbb elemei térnek vissza DEÉR JÓZSEF (Száz. 1945–1946: 14–5) fejtegetéseiben is, aki 750 tájára teszi a szavárdok szétválását, és hangsúlyozni igyekszik, hogy Levedi nem a honfoglalás korának, hanem a 750 körüli időknek a szereplője. A korábbi kangar (besenyő) támadók kérdésében DEÉR sem foglal határozottan állást: a szavárdok szétválását szerinte egy számunkra „egyelőre meg nem határozható népmozgalom” okozta.

THÚRY magyarázatának legfőbb gyengéjéből, a besenyők túlságosan korai szerepeltetéséből indultak ki újabban C. A. MACARTNEY és H. GRÉGOIRE is, akik a szavárdok szétválását okozó támadók eredetét igyekeztek megállapítani. Magyarázataik alapvetését MACARTNEY (The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930. 103) fogalmazta meg: „... A szavárdok szétválása, azé a népé, amely két részre vált, egy kaukázusira és egy Don mentire, földrajzi okokból aligha történhetett bárhol másutt, mint a Kubán vidékén, de ezt a szétválást kronológiai és földrajzi okokból nem okozhatták a besenyők.” — Ez természetesen lényeges továbbfejlesztési kísérlet THÚRY alapgondolatával szemben, kiindulópont azonban ebben az esetben is vitathatatlanul THÚRY ötlete. Ezért helytelen GRÉGOIRE (ZDMG. XCI [1937.], 630. 642–2) eljárása, aki hangsúlyozza, hogy Konstantin besenyő és magyar fejezeteinek szövegkritikai vizsgálatában

J. BURY, G. MANOJLOVIĆ és MACARTNEY, tehát „három nem magyarországi” kutató jelölte ki a helyes utat, s nem említi THÚRY nevét, holott mind MANOJLOVIĆ (Rad Jugosl. Akad. 187. Knj. Zagreb, 1911. 88–106), mind pedig MACARTNEY (i. m. 88–112) éppen a 38. fejezet forrásokra való bontásában THÚRY alapgondolatára, illetőleg annak MARQUART-féle kiegészített változatára épít.

MACARTNEY javaslata a feltett korábbi támadásban résztvevő népnek a besenyőktől való elválasztására egészen a legutóbbi időkig elfogadhatatlannak látszott. A császár ugyanis egyrészt maga megmondja azt, hogy a feltett korábbi támadás résztvevői a kangarok voltak, másrészt a 37. fejezetből fent idézett mondatokban látszólag azt is világosan megmondja (legalább is ekként értelmezte a császár szavait a teljes idevonatkozó szakirodalom, így GYÖRFFY GYÖRGY is: KCsA. I. kieg. k., 436; Krónikáink és a magyar őstörténet 65, 67), hogy a régibb támadásban résztvevő kangarok neve besenyő község, amelynek a kangarok saját besenyő nyelvében 'előkelő születésű, vitéz' a jelentése. — Ezért nem keltett visszhangot MACARTNEY (i. m. 104–8) több tárgyi tévedést is tartalmazó merész kombináció-sorozata, amely szerint az első támadást a cserkeszek hajtották volna végre, s ezért nem voltak bizalmat gerjesztőek GRÉGOIRENAK a MACARTNEY alaptételére épített furcsa fejtegetései sem, amelyekben GRÉGOIRE még a *kangar* név meglétét is kétségbe vonta. Mindez azonban természetesen nem változtat azon a tényen, hogy MACARTNEY, amikor a császár elbeszélésének kettősségére besenyő vonatkozásban is rámutatott, valóban létező nehézségekből indult ki, s hogy 1930-ban valóban nem volt semmi olyan adat, amellyel a kangarok (besenyők) 750 körüli szerepeltetését valószínűsíteni lehetett volna.

5. Lényeges változást hozott a tárgyalt kérdésekben az a szír adat, amelyre 1950-ben lettem figyelmes. Mar Aba nesztorianus püspök életrajzának egy helyéről van szó, ahol az 541. év eseményei során említés történik a kangarok transzkaukáziai betöréséről is. Ezt az adatot előzetes közlésül szánt sorok kíséretében azonnal közlöttem (MNY. XLVI [1950.], 360–1), s egyben hozzáfogtam a szír adattal, valamint Konstantin besenyő tudósításaival kapcsolatos filológiai kérdések tisztázásához. E munkámról az 1950 és 1954 között tartott egyetemi előadásaimon kívül 1954-ben egy összefoglaló cikkben („A kangarok [besenyők] a VI. századi szír forrásokban”: I. OK. V, 243–76 = „IV–IX. századi népmozgalmak a steppén”: MNYTK. 84. sz. 12–45) számoltam be.

Bár 1950-ben írt előzetes beszámolómban még nem tárgyaltam részletesen az új kangar adat magyar őstörténeti vonatkozásait, néhány kétszer pontra az 541-ből származó szír adat pusztá megléte is világos fényt derített. Így először: most már bebizonyosodott, hogy a korábbi feltett támadást a császár szavainak megfelelően akkor is a kangaroknak tulajdoníthatjuk, ha ennek a támadásnak az időpontját 750-be vagy akár annál korábbi időkbe képzeljük. Választ nyert továbbá GRÉGOIRE (i. h.) kérdése, aki orientalisták közreműködését kérte a *kangar* név meg nem voltához fűződő feltevései végső igazolásának ügyében. — Kezdetről fogva nagy nehézséget jelentett az a tény, hogy az új szír adat 541-ből való, vagyis négy évvel megelőzi a törökök belső-ázsiai fellépését és nyugati hódításait. Ebből látszólag vagy az következik, hogy a kangarok 541-ben még nem voltak törökök, vagy pedig az, hogy a kangarok a törökségnek nem a türk ágához tartoztak. Előzetes beszámolómban (i. h. 362) az utóbbi lehetőségre mutattam rá.

A kangarok és besenyők eredetének és egymáshoz való viszonyának megítélése végső fokon természetesen attól függ, hogy hogyan értelmezzük a császárnak a *kangar* névről adott magyarázatát. Ezzel a kérdéssel behatóan foglalkozva, a magam részéről arra a meggyőződésre jutottam (I. OK. V, 269–71), hogy a császár — az eddigi irodalomban begyökeresedett nézettel szemben — sehol sem mondja, hogy a *kangar* besenyő

közzszo, csak azt, hogy a besenyő vezértörzsek neve volt, és 'vitéz, előkelő születésű' értelemben használták. Ez a felismerés most már lehetővé tette MACARTNEY magyarázatának utólagos megalapozását: besenyőket kronológiai és földrajzi okokból valóban nem kereshetünk a korábbi támadás kangarjaiban, de erre a császár szavai nem is kényszerítenek bennünket, s nincs többé akadálya annak, hogy a korai kangarokat elválaszszuk a későbbi besenyőktől. Ebben a felfogásomban azután végleg megerősített az az ellentét, amely nézetem szerint a magyar és besenyő vonatkozású mohamedán források, valamint Konstantin tudósításai között mutatkozik (I. OK. V, 272).

II.

1. Cikkemnek a besenyő támadásra vonatkozó részletével kapcsolatban legutóbb GYÖRFFY GYÖRGY (Budapest régiségei XVI [1955.], 31, 2. jegyz.) tett néhány megjegyzést. GYÖRFFY úgy gondolja, hogy ezt a részletet 1954-ben én lényegében az ő 1952-ben kifejtett idevonatkozó álláspontját követve dolgoztam ki. Ezt a nyomtatásban meg nem jelent álláspontot GYÖRFFY abban a referátumban, amelyet a MOLNÁR ERIK akadémikus őstörténeti tankönyvével kapcsolatos, 1952-ben tartott előkészítő értekezletek egyikére NÉMETH GYULÁVAL közösen dolgozott ki, Konstantinnak a levediái besenyő támadásról szóló szavait idézve így fogalmazta meg [1]: „Az a kangar – besenyő¹ támadás, amelyről itt szó van, igen régen kellett, hogy történjék, mert a szavárdok már 740 és 750 között szerepelnek a Kur folyó völgyében; egy nyugatázsiai kangar nép Transkaukáziaiba való betöréséről pedig Mar Aba VI. századi szír krónikája tudósít. (Ez utóbbi adatot közölte CZEGLÉDY KÁROLY: Magyar Nyelv XLVI. 361.) A szóbanforgó kangar támadást több évezézáddal a honfoglalás előtti időbe helyezve és a fejedelemválasztással kapcsolatos részt elválasztva tőle, Levediát a Kaukázus melletti hazával, Etelköz a Volga és Duna között elterülő délorosz szteppével azonosíthatjuk.” A referátum másik idevonatkozó helyét GYÖRFFY a következőkben közli [2]: „A szavárdok leköltözése kapcsolatba hozható Mar Aba szír író VI. századi munkájának azon adatával, mely szerint a délszibériai kangar nép betört Transzkaukáziaiba. Ezen az alapon Konstantinos adata felfogható úgy, mint egy korai esemény téves összekapcsolása közvetlenül a honfoglalás előtt lezajlott eseményekkel.”

Mínhogy GYÖRFFY nem jelöli meg szabatosan, hogy mi az, amit az idézetekből én „kidolgoztam”, legyen szabad megjegyeznem a következőket: GYÖRFFY itt idézett álláspontja nem más, mint THÚRY eredeti elmélete egy korábbi besenyő (kangar) támadásról. Én viszont, bár THÚRY úttörő cikkére mind 1943-ban (Őstört. Szerk. LIGETI 173–5, 177), mind pedig 1954-ben (I. OK. V, 172, 114. jegyz.) megfelelő módon utaltam, THÚRYval ellentétben határozottan elválasztottam a besenyőket a kangaroktól (I. OK. V, 269–72). – THÚRY feltevését GYÖRFFY az én utánam idézett szír adat alapján még egy másikkal is megtoldja: szerinte a kangar–szavárd háború 541-ben játszódott le. Félreértések elkerülése végett meg kell jegyezmem, hogy én ezt merész, légből kapott kombinációnak tartottam 1952-ben és tartom ma is. A kérléses szír forrásban egy szó sem esik a szavárdokról, ott csak a kangarok egy közelebbiről meg nem határozott betöréséről van szó. Én tehát csak annyit mondok (I. OK. V, 275), hogy a kangar–szavárd háború valamikor a VI. vagy VII. században játszódott le. Azt sem szükséges talán hangsúlyoznom, hogy GYÖRFFYnek a Levediával és Etelközzel kapcsolatos fenti nézetei számomra szintén elfogadhatatlanok (vö. idevonatkozó magyarázatomat: I. OK. V, 275).

2. GYÖRFFY ötleteiről alkotott negatív véleményemet a referátum vitáján, egy 1952. március 14-én tartott értekezleten adtam elő, amelyről MOLNÁR ERIK számára

¹ Én ritkítottam.

— bizonyára emlékeztetőül — titkárnői jegyzetek is készültek. Györffy (i. h.) ezeket a közreműködésem nélkül készült feljegyzéseket sajátos módon „kivonatos jegyzőkönyv”-nek minősítve, a következőkben idézi — illetőleg nem idézi — bírálatomat: „CZEGLÉDY: ... Tudományos munkához igen, de tankönyvhöz túl merésznek találja a besenyő támadással kapcsolatban Györffy szír forrásinterpretációját. Csatlakozik MORAVCSIK véleményéhez, nem lehet lezárni az őstörténetet biztos tényekkel, rá kell bízni a szerkesztőre, hogy véglegesen leszűrje az esetleg ellentmondó előtanulmányokból, amit helyesnek tart. Persze óvatosan kezelendő, mert a laikus rosszul bírja a kétségeket.” Természetesen felesleges volna hangsúlyoznom, hogy ez nem az én bírálatom, hanem az, amit belőle a feljegyzések készítője lényegesnek tartott vagy egyáltalán fel tudott jegyezni. Bár az ellen, ami e kipontozással kezdődő és gyászosan is végződő néhány mondatfoszlány közé egyáltalán bekerült, semmi kifogásom nincsen, nem tudok egyet érteni azzal a szemlélettel, amely éppen egyes ötletek eredetiségének megvitatásakor elegendőnek tartja mások véleményének ilyen idegen kéztől származó, „kivonatos” fogalmazásból történő „idézés”-ét.

Még rosszabbul járt azonban Györffy (i. h.) 1955-ben írt cikkében egy másik bírálat, NÉMETH GYULÁÉ, aki mint társszerző már magában a közösen készített, nyomtatásban közzé nem tett referátumban (25. lap, 1. jegyz.) kifejtette Györffynek az állítólagos 541. évi besenyő—szavárd háborúval kapcsolatos, fent idézett ötletére vonatkozó elutasító véleményét: „Nem lehet még ekkor itt besenyőket felvenni. És egy magában álló kétes adat¹ nem alkalmas arra, hogy egy ismertebb kor adataival épített elgondolást megdöntsön.” Érthetetlen, hogy Györffy NÉMETHnek éppen a saját véleményéhez lapalji jegyzetben csatolt bírálatáról hogyan feledkezhetett meg.

Pedig a csonkán közölt, illetőleg teljesen elhallgatott bírálatok után Györffy álláspontja feltűnő változáson ment át: most már ő sem „vett fel” besenyőket 541-ben. Erről ő maga (i. h. 31) most így ír: „Az előtanulmány 1952. március 14 én került megvitatás alá, amelyen CZEGLÉDY bírálta felfogásomat. Ugyanakkor véleményemet némileg módosítottam.” Ezt a „módosított” véleményt az értekezletről készített feljegyzésekből Györffy a következőképpen idézi [3]: „Györffy: Mar Aba szír adatával kapcsolatban megjegyzi, hogy a dolgozat megírása óta rájött a kérdés jobb interpretálására. Az a *kangarije* nép, amely Turkesztánból Transzkaukáziaiba betört, egy besenyőktől *f ü g g e t l e n*² *kangar* nép lehet, s ezek támadásához kapcsolhatjuk a szavárdok átköltözését. A kangar népet később meghódították a besenyők s azért szerepelnek Konstantinosznál mint a besenyők első három, előlharcoló, csatlakozott törzse.” Ehhez az indokok és kifejtés nélküli, de Györffytől, úgy látszik, eredetinek tartott „módosított” ötlethez — most már függetlenül attól, hogy Györffy milyen bírálatok után vetette fel — egyrészt csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a szavárd szétválást, amint már előbb is jeleztem, a magam részéről nem kapcsolom össze az 541. évi kangar betöréssel, másrészt pedig azt, hogy Györffy újabb ötlete nem más, mint MACARTNEY fent idézett alaptételének kevésbé szerencsés megfogalmazású változata. A „független” ugyanis ebben az összefüggésben túlságosan rugalmasan értelmezhető szó. Jelentheti például azt, hogy a kangarok függetlenek voltak ugyan a besenyőktől, de maguk is besenyők lévén, nevük a besenyőből *magyarázandó*; vagy: a kangarok függetlenek a besenyőktől, de maguk is törökök és nevük is az; vagy: a kangarok függetlenek a törököktől és nem is törökök stb. stb. Azt sem kell talán hangsúlyoznom, hogy egy olyan dodonai stílusban

¹ A szír adatot én 1950-ben részletes bizonyítás nélkül neveztem hitelesnek. A „kétes” jelző tehát 1952-ben teljesen indokolt volt. Azokat a további érveket, amelyek az új adat hitelességét, úgy vélem, meggyőzőbben bizonyítják, csak 1954. évi cikkemben (I. OK. V, 248—66) fejtettem ki.

² Én ritkítottam.

megfogalmazott mondatba, mint ez: „az a *kangarije* nép, amely Turkesztánból Transz-kaukáziaiba betört, egy besenyőktől független *kangar* nép lehet” –, nemcsak az én magyarázatom, de a még ezután közzeendő, azzal részben vagy homlokegyenest ellenkező magyarázatok is fáradság nélkül beleérthetők. — Egyébként GYÖRFFY, úgy látszik, kerülte az ismétléseket: itt idézett három nyilatkozatában a kangar egyszer nyugatázsiai nép, egyszer délszibériai, egyszer pedig turkesztáni. — A magam részéről THURYnak és MACARTNEYnek a GYÖRFFYtől említésre sem méltatott Konstantin-magyarázatait, ezekben a vonatkozásaikban, hibáik ellenére is, mint 1943-ban (Östört. Szerk. LIGETI 122) és 1954-ben (I. OK. V, 272, 114. jegyz.), ma is alapvető jelentőségűnek tartom.

Ami mármost a besenyőktől elválasztott régi kangarok és a besenyők egyesülését illeti, GYÖRFFY (i. h.) úgy gondolja, hogy itt az ő „módosított” magyarázatából meríték, bár sajátságos módon éppen megfordítva gondolom az eseményeket, mint ő. Én ugyanis (I. OK. V, 271 és előadásaimban) GYÖRFFYnek az imént idézett nézetével ellentétben, sejtésképpen — hiszen a kangarok történetéről 541 előtt és 541–889-ig semmit sem tudunk — azt az ötletet vetettem fel, hogy a kangarok lehetnek azok, akik meghódították a besenyőket, mert ők lépnek fel később a besenyők vezértörzseiként, s a kettős (*besenyő*–*kangar*) nevet is, más példákhoz hasonlóan (vö. NÉMETH, HonfKial. 78) kangar hódítással magyarázhatjuk a legegyszerűbben. GYÖRFFY (i. h.) szerint, „ismerve a besenyő törzsszövetségben a kangaroknak a kabarokéhoz hasonlítható helyzetét”, ez „eleve valószínűtlen”. Nem vagyok ugyan szakértő az „eleve valószínű” és „eleve valószínűtlen” feltevésekben, de úgy tudom, hogy Konstantin (39. fej.) tanúsága szerint a kavarok csak a magyarok hadifelvonulásaiban jártak elől, az elővéd sok véráldozatot kívánó, igen hátrányos szerepében. A kangarok viszont, ugyancsak a császár szavai szerint, a besenyők állandó vezértörzseit alkották, úgyhogy már maga a kangar eredet is előkelőséget jelentett a besenyőknél. A magam részéről nem ismerek olyan adatot, amely arra mutatna, hogy a kavar származás az előkelőség jele lett volna a magyaroknál.

Mint 1952-ben, úgy most is szívesen napirendre térnék végül a felett a nem éppen mérsékelt gondatlanság felett, amellyel GYÖRFFY a „Budapest régiségei”-ben, tehát egy történeti kiadványban, 1950-ben írt cikkemet (MNY. XLVI, 361–2) idézi. Én ott Mar Aba perzsa nesztorianus püspöknek a halála után készült életrajzáról beszélek. GYÖRFFY (i. h.) maga is jelzi, hogy az új adatra vonatkozó ismereteit ebből az egyetlen nyomtatott lapot sem kitevő, félreérthetetlenül megfogalmazott cikkből meríti, de mégis, amint a fent idézettekből kiderül, háromszor is Mar Aba nem létező szír író nem létező krónikájáról, illetőleg adatáról beszél. A kangarokról ugyanott azt írom, hogy nevük *kangarūyē* alakban fordul elő a szír szövegben, s hogy ebben az *-āyē* szír népnév-többesszám-képző. GYÖRFFY azonban megint csak rám hivatkozva a tréfának is beillő *kangarije* (kontaminált szír „nyelvújítási” alak a *modzagharije* formában közismert arab adatból és a *kangarūyē* szír névalakból) nem létező formát használja. Elismerem, hogy GYÖRFFY fenti „módosított” és nem módosított ötleteinek a szempontjából nem túlságosan fontos, hogy Mar Aba perzsa püspök volt-e vagy szír krónikás, s az sem, hogy ő maga vagy pedig életrajzának írója említi-e a kangarokat a *kangarūyē* vagy akár-milyen más névalakban. Mégis ezeknek a valóban nem tőlem származó „adat”-oknak a tulajdonjogáról, tekintve, hogy GYÖRFFY most már nyomtatásban is a számba adja őket, kénytelen vagyok lemondani.

Ez a THURY alapötletének a történetéből kiragadott néhány mozzanat is, úgy gondolom, tanulságosan mutatja, hogy őstörténetünk kevés adat alapján sokat tárgyalt kérdéseiről nehéz igazán újat mondani, de itt még az új is csak akkor igazán új, ha részletes megokolással, a korábbi véleményektől pontosan elkülönítve, szabatos formában jelenik meg.

A török népek és nyelvek tagolódásának kérdéséhez.¹

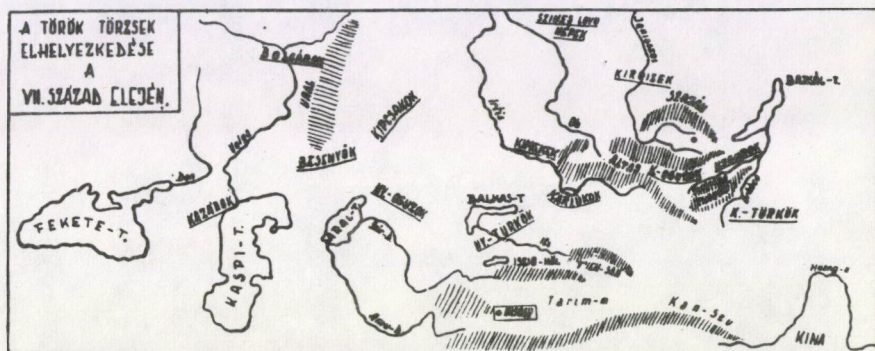
Sokat foglalkoztak újabban a türk-ogúz-ujgúr etnogenezissel (P. A. BOODBERG és MAENCHEN—HELFEN 1936 óta; LÁSZLÓ FERENC: *BiblOrientHung.* V, 103—9; W. EBERHARD 1942 óta; A. BERNSTAM 1946.; V. MINORSKY 1948.; BAHAEDDIN ÖGEL az utóbbi két év folyamán). Az utóbbi két év folyamán egy nagyobb értekezésben magam is vizsgálatnak vetettem alá a számomra hozzáférhető mohamedán, török, kínai, ujgúr és iráni források idevonatkozó adatait, és úgy találtam, hogy a belsőázsiai történelemnek ez a sarkalatos és eddig rejtélyes kérdése nagyobb nehézségek nélkül megoldódik, ha a forrásokat egyidejűleg tesszük vizsgálat tárgyává. Tekintettel arra, hogy a kérdés még mindig a nemzetközi szakirodalom napirendjén szerepel, indokoltnak látom, hogy eredményeimet addig is röviden összefoglaljam, amíg az orientalisztika öt éves tervének

¹ Ez a dolgozat részben kiegészítés a MNy. utolsó füzetében (XLV, 164—8) közzétett értekezésemhez. -- Az ott elmondottakhoz pótlólag ezt jegyzem meg: A jagmák keleti határa a Juldüz-völgye volt (i. h. 166). Ott találjuk ugyanis azt a jagma várost, amelyet CHAVANNES három néven is említ: *Heng-tu*, *Tan-tu*, *Tu-tu*. A helyes olvasat a *Ta-tu*, amelynek ó-kínai alakja a Kászarinál található *Tartuq* jagma városnév pontos megfelelője.

keretében módomban lesz értekezésemet teljes egészében nyilvánosságra hozni.¹

A török törzsek a VII. század táján a következő földrajzi helyzetet foglalták el: 1. a türkök keleti ága: az Orkhon-folyó vidékén, a Bajkál-tótól délre; a türkök középső ága (a karlukok): az Altaj délnyugati szomszédságában; a türkök nyugati ága: az Ili és az Iszig-köl vidékén;² 2. az ogúzok keleti ága: az Altaj és a Changai vidékén; az ogúzok nyugati ága: a Szir-darja vidékén; 3. az ujúrok: a Szelenga vidékén, a keleti türköktől északra; 4. a kipszakok (kimekek és talán a „színes lovú népek“): Dél-nyugat-Szibériában; 5. a kipszak eredetű besenyők: az Aral—Kaspi vidéken; 6. a kazárok és a bolgárok: a Volga és a Fekete-tenger vidékén.

A különböző török törzsek nagyobb kulturájú szomszédai (nemcsak a görögök, hanem a mohamedánok, kínaiak, tibetiek és Belső-Ázsia régi iráni lakói is) általánosító és archaizáló nevekkal („szkíta“, „hun“, „hiung-nu“, „türk“ stb.) jelölik az egyes török törzseket. Így adódnak elő a következő problémák:

1. Egyes mohamedán források (a görög, örmény és nyugati forrásokhoz hasonlóan) az ogúzokat is *türk*-nek hívják. Ilyen mohamedán adatokra építette fel BARTHOLD a türk-ogúz azonosságra vonatkozó nevezetes elméletét, amely egészen a legutóbbi időkig sok zavart okozott Belső-Ázsia történetének vizsgálatában. BARTHOLD elméletével szemben LÁSZLÓ FERENC helyesen mutatott rá arra, hogy a türk-ogúz azonosság feltevése

¹ Cikkem kéziratát LIGETI LAJOS professzor úr szíves volt megtekinteni s több sinológiai és belsőázsiai vonatkozású kérdésben segítségemre lenni. Közreműködéséért ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

² Egyik Ili menti fővárosuk a kínaiaknál *Šuang-ho* 'a két folyó' néven szerepel. Ez az utóbbi, úgy látom, megfelel a Kāšgarinál említett *Iki-ögüz* 'a két folyó' névnek. Amint földrajzi adatokból megállapítható, mindkét név arra a városra vonatkozik, amelyet Rubruck *Equius* néven említ.

ellentétben áll a türk feliratok tanúságával, amelyek szerint az ogúzok a türkök ellenségei. MINORSKY is joggal hangsúlyozta azokat a mohamedán adatokat, amelyek különbséget tesznek a türkök és az ogúzok között (ennyiben érték egyet LÁSZLÓ és MINORSKY értekezésével). Valóban, ha az ogúzokra szomszédaik és a távolabbi népek alkalmazták is időnként a *türk* nevet, ezt csak azért tették, mivel a türk hatalom fénykorában az ogúzok is a türk törzsek közé tartoztak. Elhibázott volna azonban ebből az általánosító névhasználatból az ogúzok és a türkök azonosságára következtetni.

2. Nehezebb válaszolni az ogúzok és az ujúrok egymáshoz való viszonyának kérdésére. A nehézséget itt az okozza, hogy míg a türk feliratok külön említik a türköktől északra lakó ujúrokat és az Altaj vidéki ogúzokat (*toquz-oʻuz* a. m. 'kilenc ogúz'), addig a kínai források csak az ujúrokat említik, az *ogúz* név pedig, különös módon, eddig még nem került elő a kötetekre menő kínai forrásokban. A nehézség azonban csak látszólagos. A kínaiak ugyanis nemcsak az ujúr törzsről tudnak, hanem egy kilences Altaj vidéki törzscsoportról is (*kiu sing* a. m. 'kilenc törzs'). Ez a kilences csoport szerintük az ujúr névadó törzs vezetése alatt a VII. század elején egyetlen tíz törzsből álló „*ujgúr*” nevű törzsszövetségbe tömörült. A kínaiak az ujúrokkal társult kilenc törzs nevét egyenként is felsorolják (*Tongra, Bayirqu* stb.). Ezek a nevek pedig a türk feliratokban említett néhány tokuz-ogúz törzs nevével egyeznek, vagyis: a kínai források szerint a ujúr törzsszel társult másik kilenc törzs a türk feliratok tokuz-ogúzaival azonos. Így lesz világos az ujúrok saját maguktól használt régi nevének az *on uyʻur-toquz oʻuz*-nak 'tíz ujúr-kilenc ogúz' értelme is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az *on-uyʻur* név a névadó e g y ujúr és a k i l e n c ogúz törzs együttesének a megjelölése. Az *on uyʻur-toquz oʻuz* név második felében a *toquz-oʻuz* voltaképpen ismétlés, valószínűleg azért, hogy a vezető ujúr törzs neve mellett a törzsszövetség zömét alkotó ogúzok neve is szerepeljen.

Az *on uyʻur-toquz oʻuz* név körüli félreértéseket az okozta, hogy a kínaiak szerint az ujúroknak, akik az *on-uyʻur* törzsszövetségben csak egyetlen törzsként szerepelnek, kilenc altörzsük volt. Ez kitűnik az ujúroknak a kínaiaktól használt nevéből is (*kiu sing hui-ho*), amelynek jelentése 'kilenc (al)törzsű ujúr törzsszövetség'. Itt azonban természetesen nem a kilenc ogúz törzsről van szó, hanem az ujúr törzs önmagán belüli kilences felosztásáról. A tokuz-oguz törzseknek és az ujúr altörzseknek kilences száma véletlenül egyezik, s ez egy félévszázad óta a félreértések hosszú sorozatát szülte. A kínaiak a kilenc ujúr altörzs nevét egyenként is felsorolják. Ezek a nevek: *yaʻlaqar, yabutqar, eyehir (ayabir)* stb. persze nem egyeznek meg a kilenc ogúz törzs neveivel. Nem lehet tehát helyes az az általánosan elfogadott elmélet sem, amely szerint a kínaiak „kilenc altörzsű

ujgúr“ népe és a türk feliratok tokuz-ogúzaí azonosak. Az is világos, hogy egy tízes, c s a k ujgúr törzsekből álló szövetséget (amelynek egyébként szintén *on-uygur* lehetne a neve) MINORSKY hiába keres Belső-Ázsiában. Végül azt is megállapíthatjuk, hogy a türk és kínai források ilyen értelmezése esetén a két forráscsoport egyezése is tökéletessé válik.

3. A régi török nyelvek eddigi ismereteink szerint két nagy csoportot alkottak. Az egyik a bolgárok (és kazárok?) nyelve, amelyet tekintélyes hangtani különbségek választottak el a többi török nyelvektől. A másik csoportot a többi török nyelvek három alcsoportja képezte: a türk, az ogúz és a szibériai nyelvek.

A) A türkök eredetét homály fedi. Az egyébként igen jól értesült kínaiak a türk birodalom létrejöttét (VI. század) megelőző időkből ilyen nevű népet nem ismernek, s így a türköknek a régebbi nomád népekkel (hiung-nu, t'ie-lő) való esetleges nyelvi kapcsolatairól is inkább csak sejtéseink vannak. Nyelvük talán már a türk birodalom létrejöttekor sem volt egységes. A VI. század közepe után, amikor a türk törzsek a hódítások következtében óriási területen szóródtak szét, megkezdődött az egyes törzscsoportok nyelvének külön fejlődése. A keleti türkök nyelvét VIII. századi felirataikból jól ismerjük. A messze nyugatra került nyugati türk törzsek nyelvét alig ismerjük; úgy látszik azonban, hogy a nyugati türkök több nyelvjárást is beszéltek. Az egyikben a szókezdő *j*-ből *j*- fejlődött. (Vö. LIGETI: MNy. XLII, 1—17; hasonló jelenséggel a szibériai kipszak-típusú nyelveknél szintén találkozunk.) Kāšyari, igaz, hogy évszázadok múlva, sok kisebb nyelvjárási eltérést mutat ki az akkor még meglevő nyugati türk törzsmaradványok nyelvéből. Ezekben nem következett be a *j*- > *j*- változás. A maradék türk törzsek (jagmák, tukhszok, csigilek, csimilek, barszganok, küngütök és a délre vándorolt karlukok) nyelvéből fejlődött ki a VIII. és IX. század folyamán Belső-Ázsia első nagy irodalmi nyelve, amelyet Kāšyari „khákáni török“-nek nevez. Ennek az irodalomnak központjai a „khákánok khákánjának városa“: Balaszagun és Kasgar voltak, alkotásait pedig az iráni nemzeti eposz és a mohamedán kultúra ihlette. Bár e nyelv feljegyzésére időnként az ujgúr írást is használták, voltaképpen helytelenül nevezik „ujgúr“-nak.

B) Az ogúz nyelvjárások két régi csoportja a keleti ogúz (ujgúr-tokuzogúz) és a nyugati ogúz. Az ujgúrok eredetileg aligha voltak török népek, minthogy kilenc altörzsük nem-török nevet visel. Régi nyelvüket, amely talán a kirgizek régi nyelvével volt azonos, nem ismerjük. Az ujgúr és tokuz-ogúz törzsek 840 után a Tarim-medence keleti részébe és Nyugat-Kanszuba vándoroltak. Itt alakult ki a IX—X. század folyamán a második nagy belsőázsiai török irodalmi nyelv, amelyet már joggal nevezünk „ujgúr“-nak. Ez a nyelv a manicheus és buddhista kultúrák hordozójává lett, és Kāšyari szerint nyelvjárásilag

is élesen elütött a „khákáni török“-től. — A nyugati ogúz nyelvjárás fontos leszármazottai a szeldzsük-oszmánli, azerbejdzsáni és türkmán nyelvjárások. — A kirgizek nyelve egy kínai forrás szerint eltörökösödésük után megegyezett volna az ujúrok nyelvével.

(¹) Az előbbiekkal szemben erősebb nyelvjárási különbségeket mutatnak a régi szibériai nyelvjárások (a későbbi kipcak típusú nyelvek). Ide tartoztak régen a kipcak, kimek és LIGETI LAJOS megállapítása szerint a besenyő is (vö. BÁRCZI, SzófSz. XV. l.). Nem lehetetlen, hogy ezek a nyelvjárások egy a perifériákra szorult nyugati türk nyelvjárás folytatásai.¹

4. Sok szó esik újabban az ujúroknak a régi *t'ie-lö* és a még régebbi *kao-cs'ö* törzsszövetséghez való viszonyáról. A *t'ie-lö*-kkel kapcsolatban az egész belsőázsiai filológiai irodalom elfogadta azt a THOMSENTől felvetett (későbbi munkáiban THOMSEN nem újítja fel ezt az ötletét) magyarázatot, hogy nevük a türk feliratokban a keleti türkök egyik törzscsoportját jelölő *tölis* névvel egyezik. Ez a magyarázat nézetem szerint ellentétben áll az adatokkal. Kitűnik ez a belsőázsiai törzsszövetségek szervezetének vizsgálatából. A keleti türkök szervezetét a kínaiak részletesen, sajnos, nem írják le. A tíz nyugati türk törzs azonban szerintük két ötös csoportot alkotott. A csoportokat öt *čur*, illetőleg öt *erkin* vezette. A keleti türkök felirataiból tudjuk, hogy az ő törzseik is két csoportot alkottak: *tölis* és *tarduš*, de ugyanezek az egyébként ismeretlen eredetű és jelentésű szavak jelölték az *on-uyur* és a kirgiz törzsszövetség két-két csoportját is.² A *tölis* név tehát ekkor még nem népnév. Nem azonos a *t'ie-lö*-vel azért sem, mert az utóbbinak kikövetkeztethető ó-kínai alakja **tiglig (tigrig) > *illig* stb. lehetett, de mindenestre szóvégi *-g*-vel (*-k*-val hangzott). A *tölis*=*t'ie-lö* azonosítás legfőbb nehézsége azonban történeti természetű és kitűnik a következő megfontolásokból. A kínaiak a IV. század táján a nomádok egy nagy csoportját a *kao-cs'ö* a. m. 'magas kerekű (nomád kocsi)' névvel illették. A *kao-cs'ö*-k közé tartozott a *t'ie-lö* törzsszövetség is. A *t'ie-lö* név főleg a VII. század elejéig lehetett használatban, amikor az *uyur* törzs a régi *t'ie-lö* törzsekből megszervezte az *on uyur-toquz oyuz* törzsszövetséget. A kínaiak azonban még a VIII. század eleji eseményekkel kapcsolatban is használják a *t'ie-lö* nevet, mégpedig következetesen *on uyur-toquz oyuz* értelemben. Mármost Qapγan kagán 715 körül vívott harcaiban a feliratok szerint a *tölis* és *tarduš* törzscsoportok népe harcolt az ujúrokkal és a tokuz-ogúzokkal. A tokuz-ogúzok

¹ A „színes lovú népek“ nyelvéből csak néhány szót ismerünk (ha ugyan az ő nyelvükből valók e szavak): *älkä*, *bulaq* (Käšγari), *alač* (kínai adat értelmezése). Nyelvjárásukat egyelőre nem tudjuk meghatározni.

² Szintén vannak adatok arra vonatkozólag is, hogy a kirgizek ujúrok és karlukok törzseit is *čur*-ok, illetőleg *erkin*-ek vezették.

törzsei között a feliratok a Tongrát és a Bajirkut is említik. A kínaiak ugyanezeknek az eseményeknek leírásában ujjúrok és tokuz-ogúrok helyett összefoglalólag *t'ie-lö*-kről beszélnek és a Tongra, valamint Bajirku törzseket is megemlítik. Nézetem szerint ez és a forrásokból kimutatható több hasonló példa kizárja a *t'ie-lö*-k és a *tölis* törzscsoport azonosságát. Hasonló nyomós okokból nem tudom elfogadni azt a HIRTHTől származó további feltevést sem, amely szerint a feliratok (*sir-*)*tarduš* „népe“¹ és a kínai források Altaj vidéki *sie-yen-t'o* nevű népe azonosak volnának. A türk és kínai források összehasonlító elemzése MARQUART óta éppen a *tölis*=*t'ie-lö*, valamint (*sir-*)*tarduš*=*sie-yen-t'o* azonosítások, továbbá az ogúrok és ujjúrok viszonyának helytelen felfogása miatt nem juthatott előbbre.

A *kao-cs'ö*-k egyik törzséről, a *yüan-ho*-ról a kínaiak azt mondják, hogy ők voltak az ujjúrok elődei. A többi *kao-cs'ö* törzset is megkísérelték újabban különbözőféleképpen azonosítani. Ezekkel a magyarázatokkal (beleértve BAHÄDDIN ÖGELÉT is, aki szerint szintén *t'ie-lö* a. m. *tölis*) nyelvi és történeti okokból nem érthetők egyet. A *yüan-ho* név és az ugyancsak az ujjúrok nevéként említett *o-hu* lehetséges rekonstruált alakjai: **ongur*, **ogur*, **ogu* (?) emlékeztetnek a nyugaton ismert *ogur* stb. nevekre. Ha e hasonlóan hangzó nevek azonos népeket is jelöltek, akkor a *t'ie-lö*-k (vagyis ujjúrok, illetőleg ogúrok) nyugati hódításai az ogúroknak a nyugati forrásokból ismert kelet-nyugati vándorlásával volnának összekapcsolhatók. E kérdések eldöntéséhez azonban még új nyelvi és történeti adatokra volna szükségünk. Ilyen adatokat első sorban a kínai források nyelvész szakértőitől kell várunk.

Új adatok a steppe-népek és északi szomszédaik történetéhez.

1. A mohamedán forrásoknak a tajga és tundra népeiről szóló tudósításai között az Urál vidéki Jugriára vonatkozó feljegyzéseket is találunk. Jugria kérdése az utóbbi időkben mind a magyar (ZSIRAI: NyK. XLVII. 1930.), mind pedig a szovjet tudományt ismételtelen foglalkoztatta (Sz. V. BAHRUSIN, *Osztjackie i vogulszkie knyazsesztva v XVI—XVII. vekah*; V. N. CSERNYECOV, *Ocserk etnogeneza obszkih jugrov*; *Kratk. Szooob. Inszt. Mat. Kult. IX. 1941.*). Érdekes idevonatkozó új adatokat találunk az 1120 körül író Marwazīnak 1942-ben kiadott munkájában (vö. MNy. XLV, 43), aki a finnugor vepzeikről, Jugriáról, továbbá egy tenger melletti népről és a Sötétség Országáról is tudósításokat közöl (MINORSKY kiadása 34—5).

2. A nyugatszibériai tajga és tundra vidékén, az Obnál, a mohamedán források korában (IX—X. sz.) a szamojédek népe és egy *alačī* nevű török nép lakott. Távolabb keleten, a Jenisszejnél a törökök kirgiz ága, a Szaján vidékén az alább tárgyalandó új mohamedán adat értelmében jenisszeji-osztják törzsek éltek. A kirgizek keleti végeinél levő területeket egy szintén alább ismertetendő mohamedán adat tanúsága szerint mongolok birtokolták.

A tajga déli szomszédságából, az Irtis, Isim és Tobol vidékének ligetes steppéiről a szabírok és (vö. Mar Aba adatát: MNy. XLVI, 361) a besenyők — az ogurok és az onogurok nyomában — ekkor már régen délre, a füves steppére vonultak, bár úgy látszik, hogy a szabírok nevét az Irtis vidékén egy *sibir* nevű népelem még a mongol korig fenntartotta. A mongol kori *sibir*-nek erre a magyarázatára hajlott PELLIS is. Ő azt is hangsúlyozta, hogy a *sibir* ekkor még nem földrajzi fogalom. Az Irtis és az Urál közötti ligetes steppét a szabírok és a besenyők után (VI. sz.) a kimekek és a kipc sakok foglalták el (vö. a MNy. XLV, 292 közölt térképet).

3. Az északi öv népeire vonatkozó újabb kutatások igen jelentős haladást mutatnak a régebbiekkel szemben. Még csak néhány évtizeddel ezelőtt is általános szokás volt a szamojédeket, jenisszeji-osztjakokat, ogurokat és ugorokat minden komoly nyelvi bizonyíték nélkül a kínai forrásokban a hiung-nu idők táján emlegetett, ismeretlen nyelvű ting-lingekkel azonosítani, s csak szórványos kísérletek történtek arra, hogy ezeknek az elméleteknek szilárd nyelvészeti alapot is teremtsenek. Ebben az irányban KAI DONNER és NÉMETH GYULA tették meg az első lépéseket. Míg RÄSÄNENNEK a Toivonen-Emlékkönyvben. 1950-ben felvetett idevonatkozó ötleteit jórészt már ZSIRAI és NÉMETH munkáiból is ismerjük, A. JOKI 1946-ban (FUF. XXIX) a jenisszeji-osztjakok és szamojédek igen régi nyelvi érintkezésének több fontos bizonyítékára mutatott rá. HAJDÚ PÉTER nemrég a szamojéd törzsneveket tárgyalta (JSFOu. LIV. 1950.), LIGETI LAJOS pedig a nyelvészeti paleontológia minden eszközét felhasználva megvizsgálta a jenisszeji-osztjakok és szamojédek egymás közötti kapcsolatának, illetőleg a régi kirgizekkel való érintkezésének körülményeit, s ő is ezeknek az érintkezéseknek igen régi volta mellett tört lándzsát (Acta Orient. Hung. I, 141—88).

Néhány új adata azonban az említett értekezések után sem lesz felesleges felhívnom a figyelmet.

A kirgizek országa a türk és ujjur feliratok korában (VIII. sz.) az erdő borította *Kögmän* ('Kékes') hegységen túl, a *Käm* folyó (= Jenisszej) vidékén volt. A kirgiz kagan a kínaiak szerint is a Ts'ing-san ('Kékes-hegység') vidékén táborozott (THOMSEN, Inscr. 149; SCHOTT: AbhBerlAkad. 1864: 481). A körül azonban, hogy a *Kékes* nevet a türk korban az Altáj—Tannu-ola—Szaján hegyvidéknek melyik vonulata viselte, mind máig folyik a vita. Sokan a legészakibb hegyláncra, a Szajánra gondolnak. Mások, élükön THOMSEN-nel, a Tannu-olában találták meg a *Kögmünt*. — A régi vitát végleg eldönti Jaihäniának egy eddig tévesen olvasott adata, amely szerint a kirgizekhez a *Kögmän* hegységen keresztül lehet eljuni, mégpedig az attól négy napi járóföldre levő *Tanqlu* (ez a helyes olvasat, nem pedig az általánosan használt *Mätiklu*, amely téves kézirati alak) hegység irányából. A *Tanqlu* név más forrásokban is megtalálható, mint a Tannu (Tangnu) hegység neve. A régi *Kögmän* tehát szükség-szerűen a Szaján neve.

A kirgizek törzsei közül Jaihäni egyedül a kestimeket említi névszerint. Ez arra mutat, hogy a kestimek valaha igen nevezetes szerepet játszhattak a kirgiz törzsszövetségben. A mint tudjuk, késői leszármazottaik még a XVIII. században is jenisszeji-osztjukul beszéltek. Jaihäni is megemlíti, hogy a kestimek nyelve különbözött a kirgizekétől. Az ő adata, valamint PELLJOTNAK az a fontos közlése, hogy a kínaiak a *kästim* nevet már 652 óta ismerik, mutatja, hogy a *kästim* valóságos népnév, s hogy a szajáni tatár nyelvekben újabban kimutatható köznévi 'szolga' jelentése csak másodlagos fejlődés eredménye. Az a főleg KLAPROTH nyomán általánosan elfogadott elmélet tehát, amely a *kästim* szóban tatár köznevet lát (vö. erről utoljára HAJDÚ: i. h. 90), elvetendő.

A kestimeknek a kirgizség török elemeibe való beolvadása nyilván igen régi keletű. Más részük azonban, amint az az orosz oklevelekből és újabbkori utazók tudósításaiból kiderül, a szamojédek, illetőleg a tatárok nyelvét vette fel. Minthogy a Szaján északi lejtőinek lakói már Jaihäni szerint is a kestimek voltak, igen valószínű, hogy a Tuba menti törzseknek a kínai forrásokban már korán említett népe is közéjük tartozott. A tubák (a mongol korban *tubas*) szamojédé válása ugyanolyan körülmények között mehetett végbe, mint a többi kestimeké.

A kirgizek nyugati szomszédságában lakó a nyugati türkök fennhatósága alá tartozó „színes lovú nép”-ről a kínaiak szintén 650 körül vettek tudomást. DE GUIGNES már a XVIII. században észrevette, hogy ugyanez a nép a mongol korban a hasonló jelentésű *alaqčın* néven szerepel (LIGETI: i. h. 160); ARISZTOV orosz tudós pedig 1896-ban már a középkori orosz okmányok *pegaja* (*pesztraja*) *orda*-ját ('színes horda') is, igen helyesen, ugyanerre a népre vonatkoztatta, s mindezeket az adatokat behatóan tárgyalta (Zsivaja Sztarina 1896). Minthogy azonban CHAVANNESNAK (1903.) és hírlójának PELLJOTNAK (1904.) figyelmét ezek az adatok elkerülték, a „Documents”-ba hibás névalakok kerültek. Ennek pedig az lett a következménye, hogy az *alači* (másik változata *alu*, mindkettő a m. 'színes') nép nevével együtt csaknem ötven esztendőre a feledés homályába merült. Pedig egy kínai glossza alapján, amely a szó török jelentését is megadja, már DE GUIGNES (újabban, kínai hang-

történeti alapon P. A. BOODBERG is) rekonstruálta az eredeti török névalakot. NÉMETH GYULA érdeme, hogy a régebbi adatokat felújította, KÄSȚARI *alkä-bulaq*-jával kiegészítette, legfőképpen pedig az, hogy ezeket a neveket is besorolta a többi lószínt jelölő török törzsnev töle megállapított kategóriájába.

A színnevi eredetű törzsnevek körül nálunk kialakult vitával (vö. MNy. XLV. 165) kapcsolatban egyébként megjegyzem, hogy az arab forrásoknak a tibetiekre vonatkozó adatait vizsgálva, F. W. THOMASnak egy fordításban közölt régi tibeti szövegére lettem figyelmes (Lit. Texts and Doc. 264 kk.), amely Tibet törzsi és katonai szervezetét írja le. Szerzője felsorolja a törzseket és katonai alakulataikat is. Mindegyik alakulatnál közli a vezér nevét, az alakulat zászlójának leírását, az alakulatnál használt tinta színét (tudjuk, hogy ez milyen fontos szerepet játszott a régi Belső-Ázsia történetében), és azt is megmondja, hogy milyen színű volt az illető „alakulat lova”. Ez az utóbbi mindenesetre igen meglepő. THOMAS nézete szerint azonban aligha valószínű, hogy egy-egy alakulatnak kizárólag egyszínű lovai lettek volna. A közölt színnevek sem mind közönséges lószínek. Van közöttük szerinte nem valószínűs lóra vonatkozó különleges színnev is. Így THOMAS azt a gondolatot veti fel, hogy itt voltaképpen csak lófigurákról van szó, amelyeket a zászlók mellett használhattak. Minthogy mindezek a motívumok a lószínnévi eredetű törzsnevek vitájában nálunk is szerepeltek, úgy látom, a tibeti adat ebből a szempontból is szakértői vizsgálatot érdemelne.

Újabban többször felmerült az a kérdés, hogy vajon az alacsik és a kirgizek soraiban szamojéd eredetű törzsek is voltak-e. Határozott választ erre a kérdésre a mohamedán források alapján sem tudunk adni. Az első kétségtelenül a szamojédekre vonatkozó adatokat mongol kori forrásokban találjuk, amelyekben a *baj* (többesben: *bajid*) törzsről, mint a kirgizek nyugati szomszédairól esik szó. Ez a *bajid* szerintem egyezik a Jermák előtti orosz tudósítások *baid*-jával és nyilvánvalóan a szamojédek fontos *baj* törzsét (vö. HAJDÚ: i. h. 74) jelöli. A mongol korban *tas* néven emlegetett népben is valószínűleg szamojédeket, mégpedig azoknak a Tas folyó menti törzseit kell látnunk.

A kirgizek keleti szomszédságában Jaihäni szerint a mongol *quri* (mongolul '20') nevet viselő nép lakott. Ez a név, amelyet eddig BARTHOLD nyomán tévesen *furi*-nak szoktak olvasni, és amelynek helyes olvasata MINORSKYTÓL származik, nézetem szerint egyezik a kínai forrásokban a régi kirgizek keleti szomszédságában említett *Ku-lie* nép nevével.

4. Mongol törzseknek ilyen korai nyugati fellépésére egyébként nem ez az egyetlen példa. Már PELLIOU rámutatott arra, hogy a tatárok mongol kor előtti történetének vizsgálatában tekintettel kell lennünk a régi mohamedán forrásokra is. S valóban Jaihäni már a IX. század közepén említ tatárokat az Irtsi vidékén, másik csoportjukat pedig a Huang-ho nagy kanyarjának nyugati szomszédságában jelzi. Ez utóbbi csoportról egyébként újabban igen érdekes sáka nyelvű adatok kerültek elő. Sáka forrásban találjuk a *qūsa-tatar*-ok nevét is. A sáka szövegek kiadójának, H. W. BAILEYnek véleménye szerint ebben a névben az a *quz* szó rejtőzik, amelyet később, KÄSȚARINÁL és kínai forrásokban Balaszagun (vö. MNy. XLV, 48) török neveként találjuk. Úgy látom azonban, hogy BAILEY figyelmét

elkerülte az a körülmény, hogy PELLIOI már régebben idézett kínai adatokat egy tatár népről, amelynek *hu-su* (*husu) volt a mellékneve. Minthogy a kínai forrás szerint a tatár *husu* szó jelentése 'víz', PELLIOI ennek az adatnak az alapján a mongol *usu(n)* szót a régi *h*-val kezdődő szavak közé sorolta. A sáka feljegyzésű *qūsa* szó, úgy vélem, ezzel a kínai adattal és a más forrásokban is előforduló „vízi” névvel egyeztetendő. Ezekben a kérdésekben azonban meg kell várnunk a hozzáértők véleményét.

5. A török *quz* név szerintem a J. DENY egyik értekezésében tárgyalt *quz* 'északi, árnvékos oldal' szóval azonos. Ugyanez a szó van meg a türk feliratok *Coyai-quzi*-jában is. A feliratok szerint a *Coyai-quzi* vidékén volt a *Qaru-qum*, a türköknek és az ujuguroknak a kínai limes és az Orkhon folyó vidéke között levő átmeneti hazája. A *Coyai-quzi* név etimológiájával és magyarázatával sokan eredménytelenül foglalkoztak (THOMSEN, PELLIOI, DENY és mások). A *Qara-qum* nevet ('fekete-homok') ugyan már HIRTH (újabbán A. GABAIN is) párhuzamba állította a kínai források *Hei-sa*-jával ('fekete-homok'), azonban továbbra is kérdéses maradt, hogy a *Coyai-quzi* és a *Qara-qum* a Góbi-sivatagtól északra vagy délre levő vidéket jelöl-e. Nézetem szerint a kérdést végleg eldönti az a tény, hogy a *Coyai-quzi*-ban levő *coyai*-nak MENINSKI szótára szerint 'árnyék' a jelentése. Ez pedig nyilvánvalóan egyezik a kínai limesen a Huang-ho északi kanyarulatánál húzódó hegység kínai nevével, a *Jin-san*-nal, amelynek szintén 'árnyék-hegység' a jelentése. A *Coyai-quzi* fordítása tehát 'az Árnyék hegység északi oldala'. A türkök és ujugurok átmeneti hazája ezek szerint a Góbi-sivatag déli szegélyén, *Jin-san* északi oldalánál volt, annál is inkább, mert a *Hei-sa* (= *Qara-qum*) a kínaiak szerint is a *Jin-san* szomszédságában volt.

Kāšgarī földrajzi neveihez

A modern turkológia az utolsó három évtized során teljes mértékben felismerte Mahmūd al-Kāšgarī 1072 és 1083 között Bagdadban készített „*Diwān luġat al-turk*” című munkájának nyelvészeti jelentőségét. A Kāšgarī szótárában található közszavak, tulajdonnevek és mondatok azonban nemcsak nyelvi, hanem igen gyakran történeti szempontból is rendkívül fontos tanulságokat tartalmaznak. Ez alkalommal Kāšgarī néhány olyan adatára óhajtom felhívni a figyelmet, amelyek lehetővé teszik az első török mohamedán dinasztia, a kāšgarī Qarakhánida uralkodóház eredetének pontosabb meghatározását.

A Qarakhánidák eredetének kérdése közel egy évszázada foglalkoztatja az Iszlám történészeit. A kérdés legkiválóbb ismerői közül többen a legvalószínűbbnek azt tartották, hogy a Qarakhánidák a *yagma* nevű török törzs soraiból kerültek ki (J. MARQUART, *Guwainī's Bericht über die Bekehrung der Uiguren* 491–6; V. MINORSKY, *Hudūd al-'ālam* 278–80; vö. O. PRITSAK: *Der Islam* XXXI, 17–68; az utóbbi értekezés eredményei filológiai hiányosság miatt nem meggyőzőek). A legfontosabb bizonyíték a *yagma*-feltevés mellett az, hogy a 982–983-ban készített *Hudūd al-'ālam* (MINORSKY i. m. 96) szerint Kāšgarban „régén” a qarluqok és a yagmák voltak váltokozva uralmon. Nagy súllyal esik latba e nézet mellett az is, hogy az 1126-ból való *Muġmal al-tawāriġ* (BARTHOLD, *Typkecran* I, 20) szerint a yagmák uralkodói a *Buġraġhān* ('hímteve-kán') nevet viselték. Ez a név pedig, a *Qara Buġra* összetett formában is, a Qarakhánidák legkedveltebb uralkodói neve volt.

Ez a két adat azonban, bármennyire meggyőzőnek látszik is az első pillanatra, nézetem szerint aligha alkalmas a Qarakhánidák *yagma* eredetének bizonyítására. Ami az elsőt illeti: a *Hudūd* szerint a régi időkben nemcsak a yagmák, hanem időnként a qarluqok is uralmon voltak Kāšgarban. Ebből az adatból tehát nemcsak a Qarakhánidák *yagma* eredetére következtethetünk, hanem ugyanolyan joggal arra is, hogy a Qarakhánidák ősei a qarluqok közül kerültek ki. Ami pedig a *Buġra* névnek a Qarakhánidáknál való gyakori előfordulását illeti, három eddig fel nem ismert adatra hívom fel a figyelmet, amelyek azt mutatják, hogy a *Buyra* (*Pu-lo*: ókínai *b'uok-lá*) és a *Qara Buyra* (*Ko-lo Pu-lo*: ókínai *kā-lā b'uok-lā*) nevek már a nyugati türk időkben is használatosak voltak a türk uralkodó családban és annak a tokhár és szogd területek felett uralkodó tagjainál (CHAVANNES, *Documents* 316, 340, 355). Minthogy ezek az adatok több mint kétszáz évvel megelőzik az első Qarakhánidák (X. század közepe) korát, azt kell gondolnunk, hogy a *Buyra* és a *Qara Buyra* nevek alkalmazása a legrégebb türk totemisztikus névadási szokásokra vezethető vissza, és nem tekinthető a Qarakhánida névadási rendszerre jellemző különlegességeknek.

Küngüt környéke a VI. században szerepel először forrásainkban. Egy kínai forrás (CHAVANNES i. m. 47) ugyanis elmondja, hogy Tardu nyugati türk kagánnak (575/6—603) két rezidenciája volt: az egyik a Fehér (Arany)-hegynél a mai Yulduz-völgy nyugati végénél, Kucsától északra. A másik innét egyenesen északra, nyolc napi járóföldre volt. Az irányból és a megadott távolságból ítélve ennek a másik rezidenciának Küngüt környékén kellett lennie, ahol a későbbiek során is az egyik nyugati türk rezidencia volt (CHAVANNES i. m. 79). Küngüt, Iki-ögüzzel, a „Két folyó városá”-val (vö. MNy. XLV, 292, 2. jegyz.) együtt az Ili völgyének a legnevezetesebb települése volt. A „Két folyó városa” távolabb nyugaton feküdt, a Yäfinč (mai Arkarli) folyó és az Ili mellett, a mai Ilijszk városától északra a folyó túlsó partján, ott, ahol Rubruk, a mongol kori utazó még egy szép várost („bonam villam qui dicitur Equius [Iki-ögüz]”) látott (vö. MINORSKY, *Hudūd* 277 és LIGETI: AOr. I, 183). Küngüt városa ezután még többször szerepel VII. és VIII. századi események során, és egészen a nyugati türk történelem végéig fontos szerepet játszik.

A Küngüt törzsre vonatkozó adatokból kitűnik, hogy Küngüt városa a Küngüt törzs területének északi részén feküdt. A Küngüt törzs területéhez tartozott ugyanis a T'ien-šan központi és időnként a nyugati része is, tehát pontosan az a terület, amelyen a mohamedán források szerint a yagmák éltek. A küngütök északi szomszédja Dzsungária déli részén a kínai források szerint a t'ie-lökhöz (oguzok, uygurok) tartozó *Yen-mie* törzs volt (CHAVANNES i. m. 123, jegyz.). Nyugati szomszédjuk az Ili vidékén és attól délre előbb a nyugati türkök *Türgiș* nevű törzse volt, amely a Csü folyótól keletre levő vidéket és az Ili völgyét tartotta birtokában. CHAVANNES (i. m. 34) nem határozta meg pontosan a *türgiș* terület határait. Egy igen fontos ide vonható adatot azonban találunk a *Hudūd al-'ālam*-ban (MINORSKY 98), amely szerint *Ulug*, a régi türkiș központ a Csü folyótól keletre levő hegyek lejtőjén volt. Ugyanezt a helyet említik nézetem szerint a kínaiak *U-lu* (ókínai *ust-luk*) formában (CHAVANNES i. m. 67, 271). Más adatok (CHAVANNES i. m. 65, 79) arról tanúskodnak, hogy a türkiș terület északon magába zárta az Ili völgyét és Küngüt vidékét is.

Ugyanitt, Quyaș területén.¹ Kászgari korában a türkișek egykori alattvalói, egyes čigil és tukhsai törzstörödékek éltek (Diwān I, 330). Délebbre, az Iszig-köl délkeleti partjánál a nyugati türkök *Barsgan* nevű törzse (vö. MNy. XLV, 166), a Pamír vidékén pedig a nyugati türkök **Asqil* nevű törzse élt a küngütök szomszédságában.

Az **Asqil* törzsnév bizánci ᾿Ασκήλ (α: *Askil*) alakja Theophanesnél (ed. DE BOOR, 239) 563-ban a hermichionok királyának neveként jelenik meg. MARQUART (*Ērānsahr* 50) mutatott rá először arra, hogy a *hermichion* név itt

¹ *Quyaș* földrajzi helyzete nézetem szerint kifogástalanul meghatározható egy eddig fel nem használt adat alapján. Kászgari (III, 132, 3—5) szerint ugyanis a *Koŷkān* (α: *Kikān*, *Kigān*, *Keikān*, *Keigān*) folyó, illetőleg annak két ága, Quyaș területéről folyik az Ili völgye felé, Quyaș területe pedig Kászgari szerint Barsgan mögött volt (III, 129; I, 330, 354). BROCKELMANN és utána sokan mások (BARTHOLD; MINORSKY; PELLLOT, *Hist. de la Horde d'Or* 185; BOYLE, *Juvayni* I, 29) nem kísérelték meg a *Kigān* folyó azonosítását, pedig a mai *Kegen* folyó az Iszig-köl közvetlen keleti szomszédságából, tehát pontosan az egykori Barsgan „mögül” (nyugatról nézve) folyik az Ili völgye felé. Itt kellett tehát lennie Quyaș-nak, és következésképpen itt volt Csagatáj orduja is. A *Quyaș* név a források egy részében a *Qoŷaș* ~ *Qoŷas* formát mutatja. Ebben az esetben azonban nem feltétlenül grafikus variánsról van szó, hanem számolnunk kell a *quyaș* más török nyelvi megfelelőivel is (vö.: RÄSÄNEN, *Lautg.* 209; II. EREN: *NyK.* LI, 372).

valójában már a törköket jelöli, akikre a perzsák chionita szomszédaik nevét átvitték (vö. még megjegyzéseimet: AOr. XIII, 246, 5. jegyz.). A kínai forrásokban (CHAVANNES i. m. 34) felsorolt tíz nyugati türk törzsnév közül azután TOGAN (Ibn Fadlān 194—5, 223) a *Čigil* törzs nevével, valamint a magyar *székely* népnévvel kapcsolta össze az *Ἀσκήλ* nevet. Ennek a magyarázatnak azonban leküzdhetetlen hangtani akadályai vannak, s nem kétes, hogy a tízes listából egyedül az *A-si-kie* név alkalmas az *Askil*-lel való azonosításra. Az *A-si-kie* ókínai hangalakja azonban *ḏ-siāt-kīet* volt, ami figyelembe véve a -t további fejlődéséből adódó értelmezési lehetőségeket (ezekről vö. LIGETI: MNy. XLV, 170), egy eredeti **Asirkir*, **Asilkil* stb. alakot adhatott vissza. Tekintettel arra tehát, hogy az *Ἀσκήλ* név csak itt fordul elő, és más formáját nem ismerjük, a görög névalakot és az **Asirkir* stb. formákat csak akkor azonosíthatnók, ha feltesszük, hogy a kínai forma szabálytalan átírása egy görög hapax legomenonnak. Ezen az alapon azonban természetesen nem lehet szó meggyőző egyeztetésről. HARMATTA JÁNOS (AAnt. X, 141), aki ezt az azonosítást felvetette, nem beszél erről az alapvető nehézségről. A magam részéről kéziratos munkámban mégis, már évekkel ezelőtt felvettem az *Askil* ~ *A-si-kie* azonosítást, amelyet azonban csak azért tartok lehetségesnek, mert a kínai névalak egy másik változatát is ismerjük (*A*)-*si-kie Tu-man* nevében (CHAVANNES i. m. 72, 308). Ebben az alakban ugyanis a második szó ókínai alakja *si*, -t finalis nélkül, és így nincs akadály annak, hogy ebben az *ḏ-si-kīet* formában egy eredeti **Askil*, illetőleg pontosabban **Asqil* átírását lássuk.¹

A Türgiś, Yen-mie, Barsqan és **Asqil* törzsek szerepeltek részben a küngütök szövetségeseként azokban a harcokban, amelyekről a küngüt történet forrásai tudósítanak. A küngüt terület déli határát a nyugati türk időkben a Tarim-medencei kínai birtokok, Kucsa, Karasár és Kásgar alkották.

2. A küngüt-yagma területnek a T'ien-šan középső vidékén levő részére vonatkozik Kāšgari második adata, *Tartuq* yagma városának említése (Diwān I, 389, 10). Minthogy Kāšgari semmit sem mond *Tartuq* földrajzi helyzetéről, a szakirodalom alig foglalkozott *Tartuq* városával. Amint azonban más helyen (MNy. XLV, 291, 1. jegyz.) már rámutattam, *Tartuq*-ot szintén említik a nyugati türk történelem kínai forrásai (CHAVANNES i. m. 36), mégpedig *Ta-tu* alakban (ókínai *tāt tuok*; a *Tan-tu* és a *Heng-tu* formák elírásán alapulnak). A kínai források alapján *Tartuq* földrajzi helyzetének pontosabb meghatározása is lehetséges, minthogy e források szerint *Tartuq* szintén a Yulduz völgyében feküdt.

3. A Küngüt és Yagma törzsek egymáshoz való viszonyát, valamint földrajzi körülményeiket megvilágítják a *Ba(γ)laq* yagma törzsrre vonatkozó adatok is. Ezt a fontos törzset a Hūdūd egyedül említi a yagmák 1700 törzse

¹ A nyugati törkök nyugati ötös csoportjához tartozott még a *Qašu* (*Ko-šu*: ókínai *kā-šjo*) nevű törzs, amelynek — a többi törzsekre vonatkozó földrajzi adatokból ítélve — a nyugati türk országrész legfontosabb területén, a Szir-darja középső folyása és az Iszig-köl közötti *Argu*-ban kellett laknia. Erre vonatkozólag érdekes bizonyítékot tartalmaz a T. II. D. 171 sz. uigur irat (Le Coq, Türkische Manichaica aus Chotscho I, 26, 30), amelyben Argu legfontosabb helységei között *Qašu* nevét is megtaláljuk (egy hasonlóan hangzó *qašu* 'vas' jelentésű belső-ázsiai szóról és a *Ko-šu* törzsnévvel való esetleges kapcsolatról vö. LIGETI: AOr. I, 150—68).

közül név szerint, megjegyezve, hogy a *Balaq* törzsben a yagmák toquz-oguzokkal keveredtek. Ugyanezt a nevet *Po-lo* (ókinai *b'ák-lák*) formában találjuk meg a t'ie-lö (oguz, uygur) törzseknek a VII. század elejéről származó régi felsorolásában (LIV MAU-TSAI, Die chinesischen Quellen zur Geschichte der Ost-Türken [T'u-küe] 567: *Po-lo*: a következő *či* szótag már nem tartozik ehhez a névhez). A kérdéses lista a t'ie-lö törzseknek azt a csoportját tartalmazza, amely Karasártól északra a Fehér-hegy vidékén élt. A *Baylaq törzs nevet itt a K'i-pi törzs után a második helyen találjuk. A K'i-pi törzs, amint számos forrásunk mutatja, a Yulduz völgyében élt, és az Altajtól a Szelengáig elhelyezkedő toquz-oguz törzsek legdélibb, némileg különvált törzse volt. A Yagma törzs Gardizi szerint (vö. Hüdüd 277) szintén toquz-oguz eredetű törzs volt. A keleti és nyugati türkök között tehát már a legrégebb türk időkben is egy oguz csoport, a K'i-pi, a Küngüt—Yagma és a Yen-mie törzsek helyezkedtek el. Ezek a törzsek azonban a türk birodalom megalapítása után többnyire türk fennhatóság alá tartoztak. A Yulduz termékeny völgye különösen szoros türk—oguz együttélés színtere volt ezekben az időkben. Az oguz K'i-pi és Küngüt törzsek mellett itt nomadizált a nyugati türkök *Su-ni-šö* nevű törzse is (CHAVANNES i. m. 271, 5. jegyz.), és itt volt, a Fehér- (Arany) hegynél (Ektag) Tardu nyugati türk kagán egyik székhelye is.

Mindenesetre igen fontos, hogy a Küngüt—Yagma törzs a törökségnek nem a türk ágához, hanem az oguzokat és uygurokat magába foglaló másik nagy ágához tartozott. Ez természetesen alapvetően fontos a Qarakhánidák eredetének szempontjából, de nem érdektelen a kásgari irodalmi nyelv megítélése szempontjából sem.

4. A Qarakhánidák és a yagmák nyelvéről Kāšgari több fontos megjegyzést is tesz. Ezekből kiderül, hogy a legszebb (*aḡaḡu*) török nyelv szerinte a Qarakhánidák udvari nyelve, a „kagáni török nyelv”. Minthogy a leghelyesebben beszélt (*aḡaḡu*) török nyelvek sorában Kāšgari ugyanott (I, 30) első helyen a yagmákét említi, a legtermészetesebb arra gondolnunk, hogy Kāšgari számára a nomád yagmák nyelve állt a legközelebb a nyelvi normát képviselő kásgari Qarakhánida nyelvhez. Természetesen hivatkozhatnánk ezzel az érveléssel szemben arra, hogy egy-két általános megjegyzés alapján aligha lehetséges egy nyelv vagy nyelvjárás közelebbi meghatározása, és hivatkozhatnánk arra is, hogy Kāšgari nem egyszer téved egy-egy túle távolabbi török nyelv tulajdonságainak meghatározásában. Meg kell azonban ugyanakkor gondolnunk azt is, hogy Kāšgari saját állítása (I, 126, 13) szerint személyesen megfordult a yagmáknál Küngüt városában, s hogy a kásgari helyi nyelvi viszonyokra tett megjegyzéseinek szintén vitathatatlan hitele van. Fontos még Kāšgari közlése (I, 31), amely szerint a „kagáni” törököt nemcsak Kásgarban, hanem környékén („*ḡaḡa l-balad*: az ország belsejében”) is beszélték. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a helyesírás és irodalmi stílus hatása alatt álló kásgari irodalmi nyelvet maradéktalanul azonosíthatnánk a nomád yagmák nyelvével. Erre mutat Kāšgari néhány yagma nyelvi feljegyzése is.

Nem lényegtelen a „kagáni” török megítélése szempontjából végezni az sem, hogy a qarluq törzs Kāšgari szemében egy nem túlságosan jelentős nomád törzs volt, amelynek egyes kötelékei felvették az iszlámot és ezzel együtt a *türkmán* nevet (I, 80, 12; 393, 10). Kāšgarinak ez a nagy jelentőségű adata mutatja, hogy a türkmán nép kialakulásában nemcsak a Szir-darja alsó folyásánál élő oguzok, hanem az Arguban (a Szir-darja középső folyása és az Iszig-

köl között) élő qarluqok is részt vettek. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Kāšgari egész művében a legcsekélyebb utalást sem találjuk arra vonatkozólag, hogy a Qarakhánidák a türkmänekkel genetikus kapcsolatban lettek volna.

5. A Kásгар környéki török lakosság küngüt-yagma eredetére vonatkozólag azonban egy fontos közvetlen bizonyítékkal is rendelkezünk. Azt ugyanis, hogy Kásgar a „régí” időkben a yagmák kezén volt, nemcsak a Ĥudūd mondja, hanem a kínai források is bizonyítják. Az utóbbiak ugyanis megemlékeznek arról, hogy a küngütök 673-ban, a yen-miek és a tibetiek segítségével elfoglalták Kásgart, bár a küngütök közvetlenül ezután, a kínai büntető expedíciótól való félelmükben a kásgari uralkodóval együtt alávetették magukat a kínai fennhatóságnak (CHAVANNES i. m. 122, jegyz.). Aligha kétes, hogy ennek a hódításnak a során kerültek Kásgarba és környékére azok a küngüt-yagma elemek, amelyeknek ottlétéről később a Ĥudūd és Kāšgari tudósítanak.

Az elmondottak mutatják, hogy a régi törökség problémáinak vizsgálatkor gyakran Kāšgari Dīwānja szolgáltatja a legértékesebb és legmegbízhatóbb adatokat. Nem kétes, hogy a XI. századi bagdadi tudományosság e ragyogó terméke még sok további adattal fog hozzájárulni a régi törökség és ezzel együtt az iszlám történeti kérdéseinek tisztázásához.

A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez*

Általánosan elfogadott nézet szerint a keleti türk törzsek számáról nem rendelkezünk pontos adatokkal. Ennek a véleménynek a megalkotásakor azonban figyelmen kívül szokták hagyni azt a feliratot, amely Qapgan keleti türk kagán (691—716.) lányának sírkövén maradt fenn, s amellyel CHAVANNES (Thomsen-Festschrift 82—7) és PELLLOT (T'oung Pao XIII, 301—6) foglalkoztak részletesen. Ebben a feliratban ugyanis arról van szó, hogy miként örvendezett az összes türk törzs 691-ben, Qapgan uralomra jutásakor. Az örvendezésnek ez a feliratokból (II. E. 2) is jól ismert, protokolláris kifejezésekkel való leírása azt jelenti, hogy minden törzs lázadás nélkül fogadta Qapgan kagán uralmát. A sírkőfelirat pontosan megadja Qapgan törzseinek számát is, mégpedig úgy, hogy Qapgant a „Harminc törzs kagánja”-nak nevezi (vö. CHAVANNES i. m. 82. 7. jegyz.).

* Cikkem szövege, a jegyzetek nélkül, elhangzott előadásként a Magyar Nyelv-tudományi Társaság 1962. december 21-i felolvasó ülésén „A régi török (türk, uigur, oguz) törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez (10+2+9+9 = 30; Ki volt Abuz kagán?)” címen.

A türk feliratok világos tanúsága szerint Qapgan kagán törzsszövetsége türk és oguz törzsekből állt. Ugyanez kitűnik a kagán-lány sírkőfeliratából is, amelyben — kevéssel az idézett hely után — mintegy a „harminc törzs kagánja” kifejezés részletezéseként arról van szó, hogy előbb a *Kilenc törzs* hódolt Qapgannak, majd a *Tizenkét törzs* fogadta örömmel áldásos uralmát. A *Kilenc törzs* név — amint tudjuk — gyakran szerepel 'toquz-oguz' értelemben a kínai forrásokban. A *Tizenkét törzs* névnek tehát Qapgan másik törzscsoportját, a türköket kell jelölnie. Abból azonban, hogy a törzsek egész létszáma harminc volt, szükségszerűen következik, hogy a *Kilenc törzs* (*Toquz-oyuz*) névnek valamilyen módon tizennyolc oguz törzsrre kell vonatkoznia, mert csak így tesz ki a türk (12) és az oguz (18) törzsek száma összesen harmincat.

Mindkét következtetést kényszerítő erejű bizonyítékokkal lehet megtagadni. Először is utalnunk kell a 1283. sz. tun-huangi eredetű tibeti iratra, amelyet PELLiot hagyatékából BACOT (Journ. Asiat. 1956: 141—53; a magyar orientalistákkal LIGETI LAJOS már korábban megismertette a kézirat egyes adatait, vö. MNyTK. 84. sz. 12. l. jegyz.) tett közzé fordítással. Ez az irat felderítők jelentései alapján rövid leírást tartalmaz Belső-Ázsia országairól, és világosan megmondja, hogy a keleti türköknek tizenkét törzsük van, s fel is sorolja a tizenkét törzs nevét. A tárgyalt tibeti iratot az ujjur birodalom korában, de mindenesetre 750 után állították össze. Ugyanebből a korból kínai adatok is vannak arra, hogy a keleti türköknek tizenkét törzsük volt: 742-ben, majd később, An Lu-šan lázadásának történetében — 750—760 táján — a keleti türkök szintén ismételték a *Tizenkét törzs* néven szerepelnek. A kínai adatokat PULLEYBLANK tette hozzáférhetővé a történeti kutatás számára (T'oung Pao XLI, 339, 2. jegyz.; vö. még PULLEYBLANK közléseit G. CLAUSON cikkében: Journ. Asiat. 1957: 18). PULLEYBLANK figyelmét azonban elkerülte Qapgan lányának sírkőfelirata, úgyhogy az ő nézete szerint a *Tizenkét törzs* név nem mutatható ki a VIII. század közepe előtt. A sírkőfelirat azonban világosan mutatja, hogy a *Tizenkét törzs* név nemcsak a keleti türk birodalom felbomlásakor, 750 táján jelölte a keleti türköket, hanem már sokkal korábban, Bilgä és Qapgan kagánok idején, sőt már Qapgan trónralépésének időpontjában is (691-ben). Amint majd alább látni fogjuk, a tizenkettes felosztás még ennél is sokkal régiebb, és valószínűleg 557 után keletkezett.

Ugyanilyen világos bizonyítékaink vannak arra is, hogy a *Kilenc törzs*: *Toquz-oyuz* törzsszövetség valójában egy tizennyolc törzsből álló alakulat neve. A toquz-oguz törzsszövetség felépítésével egy korábbi cikkemben (MNy. XLV, 293—6) foglalkoztam. Ott rámutattam arra, hogy a toquz-oguz törzsek nevei (*Uyyur*, *Buqu*, *Tongra*, *Bayıru*, *Sikär*, *K'i-pi* stb., összesen kilenc törzs) a türk feliratok, a kínai források, valamint ujjur és más nyelvű források egyeztetése alapján állapítható meg. Ugyanott azonban rámutattam arra is, hogy a vezértörzs, az *Uyyur* egymaga is kilenc altörzsszel rendelkezett, amelyeknek neveit kínai, sáka és részben más források szintén felsorolják (*Yaylaqar*, *Yabutqar*, *Kürebir* stb. összesen kilenc altörzs).

A toquz-oguzok kilenc törzse azonban egy tizedik törzsszel kiegészülve csak az első, tízes csoportját alkotta annak a hatalmas törzsszövetségnek, amely a türkök északi szomszédságában a mongóliai Khingan hegységtől a Szelenga folyóig és az Altajig, onnét pedig tovább délnyugatra Dzsungárián és a T'ien-šan vidékén át a délnyugat-szibériai steppéig és a Kaukázusig

terjesztette ki hatalmát. Ez az óriási törzsszövetség a VII. század elején a kínaiaknál még a *t'ie-lö* nevet viselte. Egyik forrásunk (CHAVANNES i. m. 89) azonban világosan megmondja, hogy később az *Uyjur* törzs vette át benne a vezető szerepet, s azt is, hogy ez a törzs lett a névadó az egész tízes törzscsoport számára. Ebből az adatból tehát akkor is egy *On-uyjur* ('Tíz uygur') név egykori meglétére kellene következtetnünk, ha az nem fordulna elő a sine-uszui ujgur feliratban (ed. RAMSTEDT, N, 7), ahol a kagán *On-uyjur* — *Toquz-oguz*-nak nevezi népét.

Az *On-uyjur* — *Toquz-oguz* kettős törzsnév tehát, amint már 1948-ban is hangsúlyoztam, egy kilences és egy tízes felosztás szerint — egyetlen törzs különbséggel — ugyanazt a törzsszövetséget jelöli. A toquz-oguzok teljesebb, tízes felosztásában (*On-uyjur*) a vezértörzson, a kilenc altörzsu *Uyjur*-on kívül nyolc másik oguz törzset és egy tizedik, nem toquz-oguz törzset találunk, vagyis számszerűen $9+8+1 = 18$ törzset.¹

A kettős felosztásnak talán történeti okai vannak: elképzelhető, hogy az igen régi toquz-oguz törzsszövetséget a türkök fennhatóságuk elején, 546 után, egy mesterséges újrendezés során egészítették ki egy tizedik törzsszel. A keleti türköknek ugyanis — amint alább majd látni fogjuk — eredetileg szintén tíz törzsük volt, s tíz törzse volt a nyugati türk törzsszövetségnek is, amely ekkor még a keleti türk tíz törzsszel egyetlen egységet alkotott. A kilences felosztás mindenestre még évszázadokkal később is megvolt, hiszen az oguz-uyjur törzseket nemcsak a türk feliratok, hanem a mohamedán források is *Toquz-oguz*-nak nevezik. Ugyanilyen tartósnak bizonyult azonban az oguz-uyjurok tízes felosztása is, amely az említett sáka (W. B. HENNING: BSOS. IX, 553—8) és egy újabban kiadott turfáni türk szöveg (A. VON GABAIN, Türkische Turfan-Texte IX, 90. sor) tanúsága szerint még az ujgur birodalom felbomlása után is megvolt, s csak annyiban változott, hogy az ujgur birodalom felbomlása után az *On-uyjur* törzsek két ötös csoportja, a *Töleš* és a *Tarduš* újra rendeződtek. A tízes felosztáson belül ugyanis az *oguz-uyjur* törzsek ugyanúgy két-két ötös csoportot alkottak, mint a keleti türkök, akiknél szintén *Töleš* és *Tarduš* volt a törzscsoportok neve. Ugyancsak két ötös csoportba voltak beosztva a nyugati türkök törzsei is. Az *uyjur*-ok újrendeződése során a régi toquz-oguz törzsek közül néhánynak a neve eltűnt a jegyzékből, viszont az *uyjur* altörzsek közül egyik-másik önálló törzsként szerepel. Számos adatunk van arra, hogy az *uyjur*-oknál, ugyanúgy, mint a keleti és a nyugati türköknél, a két ötös törzscsoport törzseinek élén a katonai parancsnokok (*šad*-ok) mellett öt-öt *irkin*² és öt-öt *čor* állt.

¹ 1948-ban írt cikkemnek — a sine-uszui felirat *Sákiz-oguz* kifejezése alapján — tehát csak azt a mondatát tartom megváltoztatandónak, amely szerint a tíz törzs elosztása 1 *uyjur* (9 altörzs) + 9 *oguz* törzs volt. Nem tudok egyetérteni PULLEYBLANK magyarázatával (UngJb. XXVIII, 35—42), aki a toquz-oguzokról írt értekezésében úgy gondolja, hogy a T'ang-kori és későbbi kínai szerzők a „csiriz és olló” módszerét alkalmazva nemcsak összetévesztették a kilenc oguz törzset az *uyjur*-ok kilenc altörzsével, hanem a tíz altörzsből egyet önkényesen el is hagytak. PULLEYBLANK szerint ugyanis az *uyjur*-oknak nem kilenc, hanem tíz altörzsük volt. Erre vonatkozólag azonban egyetlen forrásadattal sem rendelkezünk. Ugyanakkor forrásaink (CHAVANNES i. m. 89; vö. MARQUART, Komanen 200) világosan megmondják, hogy miképpen vált az *uyjur* törzs a tíz törzsből álló oguz törzsszövetség névadó törzsev.

² A türk feliratokban és ujgur kéziratokban említett *irkin* méltóságnév kínai átírásai a *si-kin* (*k'i-kin*) és a *hie-kin* formák voltak (PELLIOT: TP. XXVI, 225—9; LIGETI: AOr. I, 171, 11. jegyz.). HARMATTA JÁNOS (AAnt. X, 140—1) e magyarázattal szemben, amely egy régi kínai magyarázó glosszán alapul, legutóbb egy **jikin* vagy

Az *oguz-uygur* törzsek tizenhatalas számának 1948-ban világos új bizonyítéka került elő. Ibn al-Faqīh arab földrajzíró meshedi kéziratának egyik helyén (ed. MINORSKY: BSOAS. XI, 281) ugyanis egy arab utazó, aki az ujuguroknál is megfordult, elmondja, hogy a toquz-oguzoknak a kagánon kívül még tizenhét törzsfőnökük volt (vö. PULLEYBLANK: UngJb. XXVIII, 40—1). Ugyanilyen fontos az arab utazónak az a megjegyzése is, hogy a toquz-oguzok tizenhatal törzse külön-külön körülbelül egyenlő katonai erőt képvisel. Ez azt jelenti, hogy a kilenc *uygur* altörzs egymagában körülbelül ugyanolyan erős volt, mint a többi nyolc *oguz* törzs együttvéve. Ez magyarázza meg azt is, hogy mikor a sine-uszui ujugur feliratok (E. 1—7) szerint az ujugur, tehát toquz-oguz kagán ellen saját népe, a *Säkiz oyuz* ('nyolc-oguz'), tehát az *uygur* vezértörzson kívül az összes többi törzs fellázadt, s a lázadók még a toquz-tatórokkal is szövetségkötöttek, a kagán egyedül a vezértörzs élén, tehát a kilenc *uygur* altörzs erejére támaszkodva képes volt szembe szállni a lázadókkal, sőt a győzelmet is megszerezni felettük.

Az *oguz-uygur* törzsek tizenhatalas számának közvetlen bizonyítékát egy tibeti szövegben (R. STEIN, Les tribus anciennes des marches sino-tibétaines 3—5, 8 és T'oung Pao XXXV, 36 2. jegyz.) is megtaláljuk. Itt, a Tibet északi határán túl élő törzsek leírásában szó van a „Tizenhatal *Dru-gu* 'Bug-chor: Tizenhatal Türk 'Bug-chol' törzsről, illetőleg országról is. Ez az első pillantásra furcsa név a tun-huangi tibeti szövegekben (F. W. THOMAS, Literary Texts II, 268) a *Dru-gu* 'Bug-chor formát mutatja. Értelmét és használatát mind ez ideig csak részben sikerült felderíteni, s csak annyi látszott világosnak, hogy a 'Bug-chor név Qapgan kagán korábbi méltóságnevével, a *Bäg-chor*-ral, illetőleg annak a kínai szájból hallott *Mo-č'o* (ókinai *Mak-čor*) változatával azonos (vö. CLAUSSON: JRAS. 1956: 73; a *Bügu* kagánra való utalás azonban téves, a türk feliratok *Bügü* je [kínai *Fu-kü*] kis-kagán és *Bäg-chor* fia volt, vö. THOMSEN, Turcica 97—8).

Mindehhez most még három megjegyzést tehetünk: 1. Az előbbieket értelmében Qapgan—*Bäg-chor*-nak harminc törzse, közöttük tizenhatal *oguz-uygur* törzse volt. Erről a tizenhatal *oguz-uygur* törzsről van itt is szó. — 2. A *Dru-gu* 'Bug-chor ~ *Bäg-chor* Türk ugyanolyan név, mint a nyugati türkök *Yabgu Türk* (NÉMETH, HonfKial. 46) neve. A török néprészeknek és ezzel együtt bizonyos területi egységeknek a vezér méltóságnevről való elnevezése jól ismert szokás a besenyőknél és más török népeknél is. Bármilyen kételeyt, amely ezzel a magyarázattal szemben még megmaradhatna, eloszlat az a tény, hogy a *Bäg-chor* Türk kifejezést ugyanígy használták a kínaiak is (LIU MAU-TSAI i. m. 388, 733). — 3. A *dru-gu* ~ türk név átvitele az oguzokra és az ujugurokra nem azon alapszik, hogy a tibetiek felismerték volna a türkök és oguzok nyelvi azonosságát, hanem e két törzscsoport politikai összetartozásán, vagyis azon, hogy *Bäg-chor* Qapgan türk törzsszövetségébe az oguzok is beletartoztak.

*figin eredetire vezette vissza a *si-kin* (*k'i-kin*) formát. E magyarázattal azonban szemben áll egyebek között az a tény, hogy a *Bayirqu* törzs a kínaiak szerint *si-kin*-ek, a türk feliratok egy helye (I. E. 34) szerint viszont nem egy *figin* (vagy *figin*), hanem egy *uluy irkin* urulma alatt állott. — *Irkin* volt a qarluqok legfőbb méltóságneve is (MNy. LXV, 168), a feliratokban (II. S, 14) említett *Säbäg kül irkin* (THOMSEN és ORKUN helytelenül olvasott itt *irkiz*-t: a *z* és az *n* jele igen hasonló egymáshoz az írásban) névről azonban nem feltétlenül igazolható, hogy a qarluqok *Säbäg* (a *P'o-fu* forma máshol is *So-fu*: *Säbäg helyett áll; vö. PELLIO: TP. XXVI, 243 jegyz.) nevű törzsének *irkin*-jét jelölte volna. *Säbäg* ugyanis egyben közönséges török személynév is.

A keleti türkök és az *oguz-uygur* törzsek numerikus viszonyai, valamint a régi török nyelvű népek egysége érdekesen tükröződik a keleti türkök igen régi leszármazási legendájában, amelyet két változatban is megőriztek a kínaiak (LIU MAU-TSAI i. m. 5—6, 40). A keleti türkök mindkét változat szerint totemállattuktól, a farkasanyától származtak. A monda egyik változata szerint az őshorda vezére és testvérei összesen tizennyolcan voltak. A tizennyolc testvér egyikének leszármazottja volt a kirgizek ősapja, egy másiké pedig a keleti türköké. A keleti türkök ősapjának mindkét változat szerint tíz felesége, illetőleg fia volt, akiktől a tíz törzs neve származott.

Nem kétes, hogy itt valójában a keleti türk, oguz-uygur és kirgiz népek leszármazási mondájával állunk szemben (vö.: PELLIOU: T'oung Pao XXVI, 214 2. jegyz.; MARQUART, Komanen 71 4. jegyz.), ahol a tizennyolcas szám világosan az *oguz-uygur* törzsek számára utal. Meglepő azonban, hogy a monda szerint a keleti türköknek tíz, nem pedig tizenkét törzsük volt. Ez is érthetővé válik azonban, ha meggondoljuk, hogy a keleti türk törzsek tibeti jegyzékében a 11. törzs a *He-bdal* (*Heftal) nevet viseli. A heftalitákról ugyanis tudjuk, hogy csak 557-ben, a türköktől elszenvedett vereségük után lettek a türkök alattvalóivá. Igen valószínű tehát, hogy a keleti türköknek 557 előtt még csak tíz törzsük volt, s hogy a tizenegyedik törzs, a *Heftal*, valamint a tizenkettedik törzs, a *Gar-qa-pur* csak 557 után csatlakozott a keleti türkökhöz. Az eredeti türk törzsszövetség ezek szerint két szimmetrikusan felosztott tíz-tíz törzsből álló csoportra oszlott. Míg azonban a keleti türk törzsek eredeti törzsszáma már a türk történelem elején megváltozott, a nyugati türköké a későbbiekben is változatlan maradt. Ezért szerepelnek a nyugati türkök az *On-oq: Tíz nyíl (törzs)* néven a türk feliratokban.

Az a felismerés, hogy Bäg-dor-Qapgan kagán türk és oguz törzsszövetsége tizenkét türk és tizennyolc oguz-uygur törzsből, tehát összesen harminc törzsből áll, valamint az *On-uygur—Toquz-oyuz* kettős név értelmének meghatározása lehetővé teszi a türk feliratok egy töredékes helyének pontosabb értelmezését. Kül tegin feliratának első sorában ugyanis, a Bilgä kagán szájába adott „trónbeszéd”-ben, a kagán egész népéhez fordul, és megszólítja a legfőbb méltóságviselőket is. Egész népét, a sine-uszui uigur kagán *On-uygur—Toquz-oyuz*-ához hasonló kettős névvel jelöli, amelyből azonban néhány betű letöredezett: *Otuz... Toquz-oyuz* ('Harminc... Kilenc-oguz'). Tekintettel arra, hogy itt Qapgan egész népéről, tehát a tizenkét türk és tizennyolc oguz-uygur törzsről van szó, az *otuz* utáni néhány betűs lacunát nem nehéz kiegészíteni. A szükségeszerű kiegészítés: **Otuz-türk—Toquz-oyuz*. THOMSEN annak idején — kérdőjellel — az *Otuz-tatar* kiegészítést javasolta, tekintettel arra, hogy a feliratokban az *Otuz-tatar* törzsszövetség is szerepel (a *Toquz-tatar* mellett, ugyanúgy, mint a türk és az oguz törzsek harminc, illetőleg kilenc törzse). Az *Otuz-tatar*-nak azonban csak a meghódított népek felsorolásában volna helye, nem pedig itt, ahol a kagán saját törzsszövetségéhez szól. Ezenkívül — amint láttuk — Qapgan kagán, „a harminc törzs ura”, lányának felirata szerint is a tizenkét türk és tizennyolc oguz-uygur törzs vezére volt. Az **Otuz-türk—Toquz-oyuz* névben egyébként a *Toquz-oyuz* ugyanúgy ismétlés, mint a sine-uszui *On-uygur—Toquz-oyuz*-ban, hiszen a türkök törzseinek száma a toquz-oguzokéval együtt volt összesen harminc, az ujugroké pedig szintén a toquz-oguzokéval együtt volt tíz. A *Toquz-oyuz* név megismétlése mindkét esetben arra a fontos szerepre utal, amelyet a toquz-oguzok játszottak ezekben a törzsszövetségekben.

Az oguz-ujgur törzsszervezet tanulmányozása során HANEDA TÔRU és PULLEYBLANK (The Background of the Rebellion of An Lu-shan 167—8) munkássága nyomán kiderült, hogy a régi oguz *Sikâr* törzsnek, amely a sâka törzsjegyzék szerint a *Tarduš* törzscsoport vezértörzse volt, egy *A-pu-si* nevű altörzse is volt. Ez az altörzs az eddigi kutatások szerint 715 és 752 között lépett az előtérbe, amikor több ujgur főmértőségviselő, így *A-pu-si yabyu* és *A-pu-si il(t)bâr* nevében is előfordul az *A-pu-si* név.

Az *A-pu-si* (ókinai *â-puo-si* és *â-b'pu-si*) név oguz eredetije, az átírásból ítélve **Abuz* volt. Tekintettel az oguz-ujgur törzsszövetségről fent mondotakra, valamint a *Sikâr-Abuz* törzs jelentőségére, a magam részéről *Abuz*-nak olvasom annak az oguz vezérnek a nevét is, akit a türk feliratok (I. E. 14, 16; vö. Ton Yuquq 9) *.b.z qayan* néven említene. THOMSEN és nyomában az egész szakirodalom **Baz qayan*-nak olvasta ezt a nevet. A **Baz* személy-név azonban egyébként ismeretlen a törököknél (az *abuz* köznévi, helynévi és törzsnévi használatáról — a Krímen és a kazakoknál ezzel szemben vö. W. ZAJĄCZKOWSKI, Togan Armağanı 232).

Ami végül az *Abuz il(t)bâr* névben előforduló *il(t)bâr*-t illeti ('kormányzó méltóságneve, aki egy törköknek alávetett törzs felett uralkodik'), ez a méltóságnév nem türk eredetű, hanem megvan már a žuan-žuanok vezéreinek nevében is (más, nem türk *-bâr* végződésű méltóságneveket [pl. *tudunbâr*] is ismerünk, vö. LIGETI: AOr. I, 149). Az *il(t)bâr* méltóságnév kínai átírásai a *si-li-fa* (*k'i-li-fa*) és a *hie-li-fa* formák voltak (PELLIOT: TP. XXVI, 225—9; LIGETI: i. h.). Ezek a formák nézetem szerint egy eredeti **il(t)bâr* alakot adnak vissza, amelyben a *t* implozív helyzetben áll. — Használatos volt azonban a törökségnél az *ilbâr* méltóságnévnek egy ejtéskönnyítésen alapuló *ilbâr* alakja is, amint az egy ujgur kéziratból látható (HANEDA TÔRU: Mem. of the Toyo Bunko VI, 14). Az *ilbâr* megfelelője itt is egy kínai *si-li-fa*. A másik, szintén ejtéskönnyítésen alapuló formája az *ilbâr* méltóságnévnek a kazároknál használatos **ilüvâr* volt, amelyet a kazárok fennhatósága alatt élő volgai bolgárok és kaukázusi hunok uralkodóinak méltóságneveiből ismerünk (vö. CZEGLÉDY: MNy. XL, 179—86). Az arab feljegyzésű *y.l.f. wâr* és az örmény feljegyzésű *ilutver* formák *u*-ja szabályosan helyettesíti a mindkét nyelvben hiányzó kazár *ü*-t. Az *u*-s ejtés következménye az arab forma velaris hangrendű *ŧ*-je, amely teljesen megmagyarázhatatlan, ha egy eredeti türk **iltäbâr* alakból indulunk ki. Az örmény *ilutver* forma egyébként, amely pontosan megegyezik az arab változattal, az *ilbâr* méltóságnév egyetlen magánhangzókkal teljesen ellátott formája. A türk és ujgur feljegyzésű *il.b.r* alakokat THOMSEN nyomán szokták (magam is korábban: MNy. XLI, 183) *iltäbir*-nek, *ältäbâr*-nek vagy *eltäbir*-nek olvasni. A türk *ilbâr* mellékforma és a kazár *ilutver* alak azonban egy türk **iltäbâr*-ból megmagyarázhatatlan. Az újabbban gyakran hangoztatott *il-täbir* ('nép-vas') etimológia a nézetem szerint téves *ilbâr* ~ *iltäbâr* kiegészítésen alapul. Az *ilbâr*-t egyelőre a törköknek a žuan-žuanoktól és más korábbi steppei népektől átvett, jórészt ismeretlen eredetű méltóságnevei közé kell sorolnunk.

A KÉSDŐKORI BELSŐ-ÁZSIA TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁHOZ

A türk rovásírásos feliratok egyik helye szerint a türkök a VIII. század első felében a távoli nyugatra, a Szir-darja vidékére is vezettek hadjáratot. Itt, a Szir-darja környékén a türk csapatok a feliratok szövege szerint egészen *K'ngü-Tarban* vidékéig jutottak el. Az utóbbi nevet, bár magánhangzói a szövegben hiányosan vannak jelölve, a feliratok hangjelölési szokásait figyelembe véve Thomsen és nyomában az egész szakirodalom *Kängü-Tarban* formában olvassa. Ehhez a névhez azonban még egész sor más filológiai és történeti földrajzi probléma tartozik, amelyek mind ez ideig tisztázatlanok. E kérdésekkel kívánok ma röviden foglalkozni előadásomban.

A *Kängü* név magyarázatára már a türk feliratok első kommentálói igen figyelemre méltó kísérleteket tettek. Így F. Hirth, ha kételkedve is, már 60 évvel ezelőtt felvetette azt a gondolatot, hogy ez a név a régi *K'ang-kü* országnévvel függ össze. *K'ang-kü* országa a kínai források tanúsága szerint a pártusok keleti szomszédságában volt, a Szir-darja vidékén, abban az időben, amikor Kínában a Han dinasztia. Iránban pedig a pártusok voltak uralmon. A legkorábbi kínai források¹ szerint *K'ang-kü* fővárosa körülbelül 300 km-re északnyugatra volt Cáo tartományától, tehát a modern Taskentől, a Szir-darja középső folyásánál, az északi part közelében. Déli irányban azonban *K'ang-kü* nemcsak Cáo tartományát foglalta magába, hanem Sogdianát is a Szir-darja és az Amu-darja között. Később — szintén a kínai források szerint² — a régi *K'ang-kü* név lerövidült és a *K'ang* formát vette fel. Mint önálló ország *K'ang-kü* i. u. 350 táján szűnt meg létezni, amikor egész területét elfoglalták a különböző forrásokban *hiung-nu*, *xyön*, *chionita*, *xyön* és *hon* néven említett hunok akiknek itteni ága később, az V. és a VI. században, a *heftaliták* nevű nemzetség uralma alatt állt.³ A heftaliták

* A New Delhiben megtartott, XXVI. Nemzetközi Orientalisztikai Kongresszuson. 1964. jan. 5-én elhangzott előadás szövege.

¹ A C'ien Han-szu 61. és 96/A. fejezetei, amelyek az i. e. 129/8., valamint az i. e. 36. évek állapotaira vonatkoznak; a Hou Han-szu 118. fejezete, i. u. 120 körül; a Wei-lío. i. u. 240 körül és a Cin-szu, i. u. 280 körül.

² Pei-ši (Wei-szu, i. u. 4—5. század).

³ [A heftaliták szogd neve, amint arra 1954-ben rámutattam (Magyar Nyelv L. 149—150) *xyön* volt. Amint akkor is hangsúlyoztam, ez a Menandrosnál fennmaradt névalak a türköknél járt bizánci követség szogd tolmácsának a szájából származik, s ezért mint szogd névalak értelmezendő. A szogd *xyön* névalak újabban, legalábbis egy esetben, vitathatatlanul mint népnév fordul elő a szovjet kutatóktól megtalált és kiadott szogd dokumentumokban, amelyek az i. u. 723 előtti időkből származnak. Az új szövegek kiadói először a nyugati 'hun'-éhoz hasonló általánosító névhasználatot, közelebb-ről pedig 'keleti türk' jelentést tulajdonítottak a *xywn* névnek Согдаиские документы с горы Мыр II [1962], 120—121, 201), újabb magyarázatukban (uo. III [1963], 94) azonban bizonyítás nélkül 'lehetőséges'-nek gondolják azt is, hogy a *xywn* nev a heftalitákat jelöli. A magam részéről a világos földrajzi és történeti körülményekre való tekintettel (vö. Magyar Nyelv, i. h.) ezt az utóbbi magyarázatot tekintem egyedül lehetségesnek. A szogd *xywn* névalak szerintem itt is *xyön*-nak olvasandó, azonos eredetű a kínai *hiung-nu*, középperzsa *xyön* (> szír *xyön*, bizánci [Kegui]xiwv[ε:]), valamint az örmény *hon* és a nem perzsa közvetítéssel, hanem nyugaton átvett *hun*-alakokkal (vö. Magyar Nyelv, i. h.). — Régen ismert tény, hogy a *xyön*ok (chioniták, *hiung-nuk* az eredeti Wei-szu szerint) a IV. század közepén szállták meg Sogdianát. Még 1954-ben megírt cikkem idején sem volt ismeretes ezzel szemben, hogy T'ung-tiennek a heftalitákról

uralmát K'ang felett a türköké követte, amit, — ha Hirth magyarázata helyes — a türk feliratok *Kängü* névalakja is bizonyít.

A *K'ang-kü* névre való utalás azonban olyan további következményeket is implicál, amelyekkel Hirth egyáltalán nem foglalkozott. A *K'ang-kü* név rövidebb *K'ang* változatával kapcsolatban ugyanis már jóval Hirth fejtegetései előtt két fontos megállapítás történt. Az egyik Reinaudtól származott, aki rámutatott arra, hogy a *K'ang* alak (amely a Wei-szu határozott állítása szerint a *K'ang-kü* név rövidebb alakja) teljes egyezést mutat Firdausi Sáh névéjének *Kang* nevével, amely a Sáh névéjében igen fontos helynek, Túrán fővárosának a neve. A másik megállapítás szerzője W. Tomaschek volt, aki pedig annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy Firdausi *Kang*-ja, tehát Túrán fővárosa a mai Taskenttől északra levő régi Ispéőb városának nyugati szomszédságában a Szir-darja északi partjának közelében lehetett, mert az arab és a perzsa földrajzi források szerinte ide lokalizálják a *Kang* nevet.

Ami Tomaschek utóbbi utalását illeti, ő itt, bár forrásait egyáltalán nem említi, kétségtelenül Ištakhri földrajzi művének arra a helyére utal, ahol Ištakhri az Ispéőb környékén levő városokat írja le. Ispéőbtől nyugatra volt ugyanis, Ispéőb és a Szir-darja között az a város, amelynek nevét Tomaschek a vokalizálatlan arab szöveg alapján *Kang-deh*-nek olvashatta. Ez a *Kang-deh név pedig (= perzsául 'Kang falva'), ha valóban így kell olvasnunk az arab szöveg e vokalizálatlan nevét, pontos megfelelője a Firdausinál és a középperzsa teológiai irodalomban is használatos, hasonló jelentésű *Kang-diz* és *Kang-diz* neveknél.

Amint azonban az arab földrajzi források nagy szakértője, V. Barthold és más kutatók is észrevették, a *Kang-deh* olvasat helyességéhez kétely fér, amennyiben Ištakhri kéziratának zöme nem a *Kang-deh* olvasatot, hanem a *Kangi-deh*-et adja, s ezen az sem változtat, hogy Ištakhri perzsa fordításainak teheráni, 1961. évi kiadása, valamint az Ištakhrit felhasználó Ibn Hauqal új, Kramers-féle leideni kiadása a *Kang-deh* olvasatot fogadják el, hiszen ezek a források másodlagosak Ištakhrihoz képest, s azonkívül ezeknek a forrásoknak a kéziratai is jórészt a *Kangi-deh* olvasatot adják. Így semmi okunk sincsen arra, hogy a de Goejetől és Bartholdtól elfogadott *Kangi-deh* olvasat i-jének helyességében kételkedjünk. Kétes csak a *Kangi-deh* forma a-já, amely jelöletlen volt az eredeti arab szövegben. Ha viszont a helyes olvasat *Kangi*, nem pedig *Kang*, akkor a *Kangi* helynév és Firdausi *Kang*-jának azonosítása legalábbis kétes értékűvé válik.

Súlyos nehézségei voltak azonban Hirth magyarázatának is, aki az arab perzsa névalakokra való utalás nélkül azonosította a *Kängü-Tarban* név *Kängü*-jét a kínai források *K'ang-kü*-jével. Ennek a magyarázatnak ugyanis egyrészt fonetikai nehézségei vannak, másrészt a *Kängü-Tarban* név földrajzi megjelölés a türk feliratokban, azonosításához tehát először pontos lokalizálásra lett volna szükség, ide vonatkozólag azonban Hirth nem tudott megfelelő érveket felsorakoztatni.

Ilyen előzmények után jelent meg 1937-ben V. Minorsky-nak a Hudüd al-'Álamhoz írt kommentárja, amelyben Minorsky sem a *Kang*, sem pedig a *Kangi* olvasatot nem fogadta el, hanem a *Kungü-deh* olvasat mellett döntött. A *Kungü-deh* olvasat pedig

szóló tudósítása, amely szinten az eredeti Wei-szúból származik, ugyanúgy írja le a heftalita birodalom megalapításának körülményeit, mint a Wei-szu a chionitákat Sogdianában. A japán kutatók, akik a Tung-tien tudósításához kapcsolódó filológiai és kronológiai problémákat tisztázták, nem vették észre, hogy az eredeti Wei-szunak a szogdiai chionitákra (hiung-nu) és a heftalitákra vonatkozó tudósításai térben és időben azonos eseményeket írnak le, azzal a különbséggel, hogy az előbbi tudósítás szogd kereskedőktől származik, akik Kínában elmondták hazájuknak a hiung-nuk (chioniták) részéről történt meghódítását, az utóbbi pedig a kínai fővárosban járt heftalita követektől, tehát Sogdiana chionita uraitól. Nézetem szerint ez az egyezés újabb, megcáfolatlan bizonyítéka a chioniták és a heftaliták azonosságának. A chionita—heftalita nép másik fő törzsnévé neve, amint azt a *war-γōn* névből és a kínai forrásokból tudjuk, a *war* volt (kisebbsz törzsek: *tol*, *qadiš* stb.). — Nem igazolódott ezzel szemben az újabb baktriai feliratos leletek közléte után sem Ghirshman olvasásmódja, aki 1948-ban egyes heftalita érméken a «heftal» nevet vélte megtalálni. Elessnek tehát azok a következtetések is, amelyek ezekre a pénz-legendákra («Heftal, a chioniták uralkodója») épültek. Továbbra is általánosan elfogadott ezzel szemben az érmék *hyono* olvasata. A tokharisztáni warok és a chioniták *Heftal* dinasztájának neve mai adataink szerint először a Xvatây-námakban fordul elő, a 457–459. évi eseményekkel kapcsolatban. — Pótlás, 1964. máj. 7.]

ketsegtelenül helyes, amennyiben a Hudüd al-'alam leningrádi fäcsimile-kiadásában a kérdéses helyen a világosan olvasható, vokalizált *Kungi-deh* alakot találjuk. Minthogy pedig a *Kungi-deh* névalak, valamint a *Kängü* és *Kang* nevek azonosítása leküzdhetetlen fonetikai nehézségekbe ütközne, az említett nevek körüli kutatás ismét holtpontra jutott.

Újabb tárgyalásra csak 1947-ben kerültek az itt vázolt problémák egyes vonatkozásai, amikor egy szovjet kutató, G. B. Pticy'n, az Ermitage egyik kiadványában rámutatott arra, hogy Firdausi adatai éppen *Kang*-nak, Túrán fővárosának esetében reálisak és pontosak, amennyiben Khosrav Afrasiyáb ellen viselt hadjáratának történetéből világosan kitűnik, hogy *Kangba Čäd*-ból, tehát a modern Taskend környékéről észak felé vezetett az út Ispéčábon keresztül, Afrásiyab országának határa pedig Ispéčäbtől nyugatra a Szir-darja irányában volt. A másik fontos eredmény S. G. Klastornyj, egy másik szovjet kutató nevéhez fűződik, aki 1951-ben, részben Pticy'n eredményeit tovább fejlesztve, meggyőződen bizonyította, hogy Firdausi *Kang*-jának az imént meghatározott területén volt a türk feliratok *Kängü-Tarban*-ja is. Ennek a kettős névnek a második tagja ugyanis, a *Tarban*, azt a várost jelöli, amely a korábbi arab forrásokban (Tabari és Azraqi) a *Tarband*, a későbbiekben pedig az *Oträr* nevet viseli. Mind a *Tarband*), mind pedig az *Oträr* név, amint azt már korábban is tudtuk, a szogd *trär* 'átkelő-hely' szó származéka. Pontosan ismerjük Oträr földrajzi helyzetét is: regibb és újabb szovjet stratigráfikus ásatásokból kiderült, hogy Oträr a Szir-darja közeleiben, az Arisz-folyó torkolatától nem messze, tehát éppen abban a körzetben volt, ahol a fentiekben Firdausi adatai alapján *Kang* városát lokalizáltuk. Klastornyj tehát jogosan kapcsolja össze a *Kängü* nevet Firdausi *Kang*-jával és — bár bizonyítás nélkül — jogosan utal arra a feltevésre is, amely szerint a türk *Kängü* név a régi kínai *K'ang-kü*-vel függ össze.

Az előbbieken vázolt problémákhoz a magam részéről a következőket jegyzem meg:

Az Ispéčäbből nyugatra *Kang*-ba, illetőleg *Kungi-deh*-be vezető útra vonatkozólag még egy eddig fel nem ismert olyan adatot is csatolhatunk, amely kulesként szolgálhat az egymással nehezen egyeztethető *K'ang-kü*, *Kängü*, *Kungi* és *Kang* nevek magyarázatához. A kérdéses útvonalon ugyanis végigment a híres kínai buddhista zarándok, Hiüan Cang is (i. u. 628-ban), s az ő nyugati útjáról készített leírás tartalmazza ezt az útvonalat és megnevezi azt a várost is, amely Ispéčäbtől nyugatra volt: *Kung-yü* városát. Ennek a névnek egykorú ókínai hangalakja a *Kj'ong-ngj'uo'* volt, amely az északnyugati ókínai nyelvjárásban szabályosan egy eredeti *Kängü* vagy *Küngi* nevet adott vissza.⁴ Az utóbbi pedig két névvel is meglepő hasonlóságot mutat fel a fent tárgyaltak közül: először is a nem-vokalizált türk *K. ngü* (*Kängü* vagy talán *Kängü'*) formával. De nem kétes másfelől az sem, hogy a Hudüd al-'alam és Istakhri *Kungi-deh* formája szintén a *Kängü* ~ *Küngi* változathoz tartozik, az irániak (a *Kängü* ~ *Küngi* környéken lakó szogdok, vagy pedig a perzsák, akiktől a *Kungi-deh* összetett forma származik) azonban szokásos módon, az eredeti névalak ü-jét, minthogy az nem volt nyelvükben, u-val helyettesítették.

Mindez azt jelenti, hogy a későbbi *K'ang* formához egyetlül Firdausi *Kang*-ja kapcsolódik, a 7., 8. és 9. századi kínai, türk és iráni formák (*Kängü*, *Kängü* ~ *Küngi*, *Kungi*) ezzel szemben a korábbi *K'ang-kü* változat átvételei. Mind a *Kängü*, mind pedig a *Kängü* a törökben szabályosan várható alakok a magánhangzó-illeszkedésre való tekintettel az eredeti *K'ang-kü* (*Kangkü) helyett.

Kängü, *Kängü* ~ *Küngi*, *Kang* nevének és földrajzi helyzetének pontos meghatározása nézetem szerint több fontos következtetést tesz lehetővé, amelyek közül ez alkalommal kettőt szeretnék hangsúlyozni:

1) Feltűnő, hogy a Han-kori kínai forrásoknak a *K'ang-küröl* adott földrajzi meghatározása pontosan egyezik azzal, amelyet a *Sahname* ad *Kang*-ról. A *Sahname* szerint ugyanis a tulajdonképpeni *Kang* ugyanúgy, mint a kínai forrásokban, Čäctől északnyugatra volt, de mint a kínai forrásokban, Firdausi szerint is hozzá tartozott *de-len Čäd* és Sogdiana is. Ez az állapot a kínai források szerint i. e. 128—9-től az i. u. 2. szá-

⁴ Vö. Ligeti Lajos fejtegetéseit: Magyar Nyelv LXV, 170.

⁵ A *K. ngü* forma, tekintettel a türk feliratok vokalizálási szokásaira, O. Pritsak-nak az előadást követő vita során kifejtett nézete szerint feltétlenül egy eredeti *Kängü*-t ad vissza. Ez a jól ismert szabály azonban elsősorban az eredeti türk szavak főszótagjára vonatkozik. A nem török nevek helyesírására vonatkozólag nem rendelkezünk nagy számú példával.

zadig, rövidebb megszakítással i. e. 36 táján, tehát a párthus korban állt fenn. Firdausi tehát itt jól tájékozott párthus kori forrásból merít. Más lapra tartozik, hogy Firdausi Kanggal kapcsolatban néhány eltérő hagyományt is közöl. Ezek a hagyományok ugyanis azokkal a vallásos hiedelmekkel függenek össze, amelyeket a 9. századi középperzsa teológiai irodalomból ismerünk Kanggal kapcsolatban. Nem kétes azonban, hogy a teológiai irodalomnak ezek az adatai kevésbé hitelesek, mint a Šahnameban megőrzött epikus hagyomány.

2) Kang hatalmát, amint arról a fentiekben már szó volt, i. u. 350 táján a *xyón* (heftalita) törzsek uralma követte, az utóbbi pedig 567 után a türk uralomnak adta át helyét. Ezeket a változásokat azok a középperzsa források tükrözik, amelyekben a túráni ellenség többé már nem Kang, hanem a *xyónok*. A középperzsa apokalyptikus irodalom szintén a *xyónok*at mondja az utolsó idők ellenségeinek, a rendelkezésünkre álló késői középperzsa apokalyptikus szövegek azonban már a türkőket említik a *xyónok* helyett.

Mindez szintén amellett szól, hogy Firdausi még a régi, párthus kori hagyományt követi. Nem lényegtelen ezzel kapcsolatban rámutatnunk arra sem, hogy Firdausi többször említi a kusánokat is, mint az irániak (tehát a párthusok) keleti szomszédait.

Az elmondottak teljes összhangban vannak a Šahnáme-kutatás szórványos idevonatkozó eddigi eredményeivel is. Csak röviden mutathatunk itt rá J. Markwart és Th. Nöldeke megfigyeléseire, akik egészen más előzményekből kiindulva meggyőzően mutattak rá arra, hogy III. Artabanos (i. u. 12—38 körül), Vardanes és Gotarzes (i. u. 38—51) párthus királyok uralmának számos eseménye tűnik fel Kay Khosrav legendájában, a perzsa eposzban. Kay Khosrav túráni hadjáratainak egy másik fontos adata Firdausinál, amely szintén III. Artabanos korára vagy az azt megelőző évtizedekre vonatkozik, hogy az irániak kusánokat találnak Sogdianában. Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnunk arra, hogy a Ši-ki interpolált 123. fejezete szerint K'ang-kü déli része, Ferganától nyugatra az i. e. 36. évek táján *ta yüe-csi* (a kusánok archaizáló neve) uralom alatt állott. Ez a tudósítás, valamint a *kusán* névvel összefüggő, mohamedán forrásokból kimutatható sogdianai helynevek világosan mutatják, hogy az i. e. 36. körüli időkben valóban sor került Sogdiana kusán törzsek részéről történt megszállására. Néhány évtized múlva azonban Sogdiana és a sogdianai kusán törzsek ismét K'ang-kü fennhatósága alá kerültek.

Markwart egy másik fontos megfigyelése szerint Guštasp alakja az eposzban a történeti I. Vologesesnek (i. u. 51—80 körül), Isfandiyar alakja pedig Vologeses testvérének, Tiridatesnek felel meg, aki legendás harcokat folytatott az alánok ellen. Markwartnak ez a megfigyelése az előbb tárgyalt adatok szélesebb összefüggésébe helyezve szintén világosan bizonyítja a perzsa eposz egyes részeinek párthus-kori eredetét.

Az elmondottak értelmében — és ez mai előadásunk legfontosabb tanulsága — nemcsak a perzsa eposz Iránja azonos a párthusok országával, hanem az epikus ellenség is azonos a párthusok nagy ellenségével, K'ang-kü ~ Kang országával. E pillanatban a perzsa eposz eddig felismert párthus-kori részletein kívül nem rendelkezünk olyan történeti forrásokkal, amelyek a párthusok és K'ang-kü harcairól tudósítanak. Nem alaptalan azonban az a remény, hogy új belső-ázsiai források, feliratok és más leletek alapján a nem túl távoli jövőben meg fogjuk ismerni azokat a valóságos történeti eseményeket, amelyek a túráni Afrasiyabnak és párthus ellenfeleinek eposzbeli harcai mögött rejlenek.

BAHRĀM-ČÖBĪN

A szászánida történelem elveszett középperzsa forrása, a Xvatāynāmak, illetőleg annak átdolgozott kiadásai, amint a ráánkmaradt arab és perzsa változatokból látjuk, nagy terjedelemben foglalkoztak Bahrām Čöbīn szereplésével, aki 588-ban mint Perzsia megmentője lépett fel, s rövid idő alatt legendás hőssé, sőt a szent könyvekben megígért messiássá nőtt kortársai szemében.

Már Th. Nöldeke rámutatott arra, hogy a Bahrām alakja körül kialakult regény egyes motívumai a legendás vonásoktól egyébként sem mentes Xvatāynāmak szövegébe is behatoltak. Ez a tétel ma is, többek hozzászólása után is, változatlanul érvényes¹. Úgy gondoljuk azonban, hogy Bahrām történetének hatása a perzsa irodalomban ezen túlménőleg is kimutatható.

1. A Bahrām koráról eddig alkotott történeti képünk Bahrām keleti harcainak kérdésében kiigazításra szorul. A Xvatāynāmak szerint Bahrām fellépése idején Iránt egyszerre érték támadások Bizánc, az arabok és a törökök részéről. Bahrām — s ez még Marquart előtt sem volt teljesen világos — keleten mint Irán északkeleti tartományainak kormányzója a törkökkel harcolt. A Xvatāynāmak tudósítása arról, hogy Bahrām ellenfele 588-ban a türk kagán volt, akit Bahrām a Vehröt (Oxus) folyón túl egy nyíllövessel ölt meg, valamint a kínai források feljegyzése, amely szerint Cs'u-lo-hou keleti türk kagán 588-ban távoli nyugati portyája során egy nyíllövés következtében halt meg, nyilvánvalóan teljes egyezést mutat. Az örmény Sebēos (cap. 2) idevonatkozó elbeszélése, amely szerint Bahrām először a balkhi heftalitákkal² harcolt s csak azután utköszött meg az Oxuson túli mazk'ut'okkal s ölte meg királyukat, további igen értékes kiegészítéseket tartalmaz. Az archaizáló mazk'ut' név, amely annyi hiábavaló fejtörést okozott Sebēos magyarázóinak, Ptolemaios örmény átdolgozásaiból (vö. Ps. Moses földrajzát, ed. Soukry, 43), közelebről az Oxus vidéki messzageták régi leírásából származik. Utalnunk kell arra a másik eddig meg nem figyelt tényre is, hogy Sebēos egy helyen (cap. 3 eleje) — bár maga ezt nem mondja — a Xvatāynāmak szövegéből idéz. Ő azonban örmény forrás nyomán azt is elmondja, hogy a későbbiek során Vstam, Khosrav lázadó nagybátyja is a heftalitákhoz menekül és sikerül Šauk, valamint Pariovk heftalita fejedelmeket uralma alá hajtania. Már Marquart rámutatott arra, hogy a Šauk név benyomult a Bahrām-regénybe is, ahol a Vstam- és Bahrām-történet motívumai egyetlen egységbe olvadtak össze. Ennek a körülménynek, valamint a *l'etal* és *mazk'ut'* neveknek a tisztázása teljessé teszi az egyezést a Bahrām-történet középperzsa eredetű, örmény, szír és kínai forrásai között³.

2. Bahrāmnak a törökök ellen vívott diadalmas csatája az Oxusnál játszódott le, tehát ott, ahol az Aveszta késői fejezetei, valamint a „pehlevi Šahnāma”, a Yātkār-i Zarērān szerint Arjasp turáni chionitai vívták harcukat a vallás fejedelme. Vištāsp

¹ Vö. Nöldeke: Tabari 287 skk.; Marquart: WZKM XII, 188–189; később Marquart, kétségtelenül E. Chavannes, egyébként téves bírálatának (Documents 243, 3. jegyz.) a hatása alatt, egy teljesen elhibázott magyarázatot adott elő.

² A szövegben: *l'etal*, amely Sebēosnál a nyugati törökök, valamint az uralmuk alá tartozó kazárok és heftaliták neve. Marquart téves magyarázatai a *l'etal*-név helytelen felfogásán alapulnak.

³ Ez nem volt még ismeretes Chavannes előtt. Annál nehezebben érhető Marquart megingása, aki a WZKM-ben adott korai magyarázatában már jó úton volt a helyes megoldás felé.

ellen.⁴ A helyszín Firdausinál is ugyanez, a chioniták helyét azonban nála már a türkök foglalják el. Ennek a „szent” háborúnak egy-egy fontos epizódja volt Ariš nyíllövése, továbbá Spandiyát győzelme és a türkök fővárosának, a „Réz-vár”-nak a bevétele. Minthogy Vištāsp szent háborújának és Bahrām valóságos török hadjáratának a története igen sok rokon vonást mutat, nem meglepő, hogy a Bahrámról szóló perzsa és örmény tudósításokban mind Ariš, mind pedig Spandiyát történetére utalás történik a szó van a „Réz-vár” elfoglalásáról is. A hatás azonban fordított irányban is kimutatható: Ariš és Spandiyát történetének egyes motívumai a szent háborúnak a szászánida kor végén készült feljegyzéseiben nyilvánvalóan Bahrām történetéből származnak. A késői pehlevi Bundahišn egyik helyén ugyanis, a teremtett világ leírásában szerepel egy *B. k. y. I(r)* nevű hegy is mint a turáni uralkodó hegyének a neve, amelyen várat is épített magának. R. Stackelberg már 1904-ben észrevette, hogy ezt a nevet *Baqir*-nak olvasva a perzsa és arab források „Réz-város”-ában szereplő „réz” szó török eredetijét kapjuk.⁵ A *baqir* szó jelentése ugyanis a törökben „réz”. Stackelberg olvasata később feledésbe ment, pedig a helyette ajánlott⁶ *Baggēr* („Isten-hegy”) több szempontból is súlyosan kifogásolható. A kérdés nézetünk szerint végleg eldőlt egy új adat, amelyet nemrég tettek közzé P. Pelliot tunhuangi kéziratgyűjteményéből.⁷ Ez az irat valamikor 745 után készült és ujjur felderítők jelentését tartalmazza Észak országairól. Most kiadott tibeti szövege Ligeti Lajos másolata révén eddig sem volt teljesen ismeretlen a magyar orientalisztika számára.⁸ Szó van benne egyebek között a szöveg-összefüggésből ítélve az ujjurok országaról is, amelynek török neve a kézirat szerint *Ba-ker pa-lig*. Minthogy ennek az összetett névnek a jelentése „Réz-város”, aligha lehet kétséges, hogy a Bahrām történetben említett „Réz-város” eredetileg ennek a török városnak a neve volt.

3. A Bahrām történetére vonatkozó forrásaink közé tartozik nézetünk szerint a perzsa apokalyptikus irodalom néhány eddig ide nem vont fejezete is.⁹ Ezek Zaratustra és Husēdār milléniumának történetében elmondják a szászánida kor eseményeit is. I. Xusrō uralma után (tehát az arisztokrata- és klérus-ellenes IV. Hormizd, majd II. Xusrō idején) a források szerint nagy zavarok fognak kitörni, amelyek során Iránt egyszerre fogja támadás érni a bizánciak, az arabok és a türkök részéről. Ekkor fog feltűnni keletről Vahrām Varjēvand, a messiás, aki legyőzi az ellenségeket. Nem kétes, hogy ezeknek az ex eventu jóvendöléseknek egyes elemei még az avesztai korba mennek vissza. Már E. Benveniste rámutatott arra,¹⁰ hogy a Zāmaspnāmak jóvendölései Manōšēhr és a turáni Frāšyāp régi történetének felhasználásával készültek. Régi az itt említett messias, Vahrām Varjēvand neve is, amelyet a szászánida érmékről is ismerünk. Nem vitás azonban, sőt inkább az sem, hogy Patašxvārgar királyának szerepe, aki keletről meggy seregét, az ott meglátja Frāšyāp kincseit, a Raiy-ból keletrre vonuló és ott a turk kagán kincseit megszerző, utána pedig nagy sereggel messiásként nyugatra vonuló Bahrām-éval nemcsak általánosságban, de amennyire azt az apokalyptikus műfaj egyáltalán megengedi, részleteiben is azonos. A hármas támadás motívuma, valamint a keletről érkező messiás Vahrām neve különösen világos utalás az apokalyptikákban Bahrām történetére. Bahrām alakja tehát nemcsak regény-témává vált a perzsaaknál, hanem vallásos spekulációikat is nagy mértékben befolyásolta.

⁴ H. W. Bailey (Asiatica, Festschrift F. Weller, 20–21) bizonyos nehézséget lát abban, hogy a chioniták már az Avestában mint turáni nép tűnnek fel. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a hiung-nuk (vagyis szerintünk a chioniták) már az asakida korban, az Avesta késői fejezeteinek feljegyzése idején Sogdiané, tehát a tágabb értelemben vett Irán keleti szomszédai lettek délnyugatsibériai hazájukban.

⁵ ZDMG. 58, 858.

⁶ A. Christensen: Les Kayanides, 87–89.

⁷ J. Bacot: Journ. Asiat. 1956: 137–153.

⁸ Ebből a másolatból volt szíves közölni velem Ligeti Lajos professzor úr 1954-ben a kézirat besenyő vonatkozású adatát (vö. MNyTK. 84. sz., 12. l. jegyz.), s ugyancsak ő volt szíves megadni számomra a Bacotnál szereplő Baker palig adat pontos kézirati alakját.

⁹ Ezek: Bundahišn ed. Ank'evaria 216 skk.; Zāmaspnāmak (ed. Bailey) 58–106; Abiyātkār-i Zāmaspik (ed. Messina), cap. 15–16; Zaratūšnāma (ed. Rosenbergh), 73–79.

¹⁰ Revue de l'hist. des religions 1932. 368.

KÖZÉPPERZSA EREDETŰ SZÍR TUDÓSÍTÁSOK

A Zacharias vagy Pseudo-Zacharias néven idézett szír *Historia miscella* újabban ismét a történeti kutatás érdeklődésének középpontjába került. Ez az érdeklődés elsősorban a mű földrajzi függelékeinek (XII, 7) szól, amelyeket a szerző — a függelékek vagy talán az egész, sok történeti és legendás forrásból, valamint egyházi vonatkozású okmányból kompilált mű szerzője — saját állítása szerint 555-ben állított össze. A függelékek három részt alkotnak: 1. egy rövid kivonat Ptolemaios Földrajzából (ed. Brooks, 202—213), 2. néhány további adat Örményországról, Grúziáról és Tanszkaukázjáról (ed. Brooks 214—215), 3. beszámoló a hunok között 530 táján végzett monofizita keresztyén misszió sikereiről (ed. Brooks 215—217).¹

A Ptolemaios-kivonat nem-ptolemaiosi elemei közül, amint legutóbb kiderült, különös jelentősége van a heftalita eredetű északkezeppozáimiai qadišokra vonatkozó adatnak.² — A második függelék egész sor nomád nép nevét tartalmazza, így a burgarokét, alánokét és 13 sátorlakó népét: 'WNGWR, 'WGR, SBR, BWRGR, KWRTRGR, 'BR, KSR, DYMR, SRWRGWR, B'GRSYQ, KWLS, 'BDL, 'FTLYT.³ Majd mesebeli népek jönnek: a hüvelyk- és kutya-emberek, továbbá az amazonok, akiknél férfiak egyáltalán nincsenek, s akik évente egy hónapot töltenek szomszédaiknál, a HRWS-oknál. Az utóbbiakat a szerző épp úgy írja le, mint a későbbi mohamedán források az orosz *rös*-okat: hatalmas, tagbaszakadt emberek ezek, akiknek fegyverük nincsenek, s gyalog harcolnak, mert a lovuk nem bírja el őket végtagjaik nagysága miatt. Ugyancsak északon, mégpedig annak a keletre eső részénél még három fele népek lakik. A második függelék történeti jelentőségét már a *Historia miscella* teljes szövegének első kritikai kiadója, J. P. N. Land felismerte, s Landnak az egyes népevekhez fűzött megjegyzései erősen beteljesítették Marquartot is, a későbbi kutatás számára alapvetőnek bizonyult fejtegetéseiben. A legújabb időkben rendkívüli jelentőséget tulajdonított e népnév-listának P. Pelliot is, aki az itt említett KSR adatban Landhoz hasonlóan a kazár népnév legrégibb hiteles feljegyzését vélte megtalálni. Hasonló véleményének adott kifejezést W. B. Henning is, aki azonban idevonja az 'Akát'igot népnévben található *yacir elemet is. N. Pigulevskaya szovjet szírológus a HRWS adat jelentőségére mutatott rá, amelyben ő az orosz népnév első hiteles előfordulását látja.⁴ — A függelék harmadik darabjának missziótörténeti jelentőségét a kutatás szintén hamar felismerte.

¹ Az első és a harmadik függelék feljegyzésének a szövegben megadott azonos dátuma közös szerzőre mutat. A második függelék szerzője ugyanúgy összegezően beszél az alán terület öt városáról, mint a Ptolemaios-kivonat készítője az első függelékben. Ezek a jelek arra mutatnak, hogy mindhárom függelék ugyanannak a szerzőnek a kezéből származik.

² Vö. az északkezeppotámiai chionitákról és qadišokról szóló fejtegetéseimet: Magyar Nyelv 1954: 143, 148.

³ A szír népnévlista egyes népeire vonatkozó eddigi irodalmat illetően vö. *Moravcsik Gyula*: Byzantinoturcica, svv. 'Ονόματα, Οἰσμοί, Σάβροι, Βούλγαροι, Κοιτοόνομα, Ἀβάραι, Χάζαροι, Ἰτίμαροι, Σαργαυνοί, Βασιλίται, Χονάλη, Ἀρβέλαι, Ἐφθαλίται.

⁴ Vö. J. P. N. Land: Versl. en. Mededeel. der Kon. Akad. van Wetensch. III 3, 164—193; J. Marquart: Streifzüge, 355—361; P. Pelliot: Notes sur l'histoire de la Horde d'Or (Paris 1950), 207—224; N. V. Pigulevskaya: Сборник статей Ак. Б. Д. Грекову (Москва 1952), 42—48; W. B. Henning: BSOAS XIV, 3, 501—507.

Ezt a részt legutóbb Moravcsik Gyula vonta be a Kaukázus környéki keresztvén misz-szióra vonatkozó adatok tárgyalásába.⁵ Mindhárom függelék feldolgozói hangsúlyozták, hogy ezeknek az adatoknak már csak régiségük miatt is nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk. Igen fontosnak bizonyult a szír kéziratok kiváló szakértőjének, Wrightnak az a megállapítása is, hogy a mű londoni kéziratát pleográfiai kritériumok alapján a 7. század elejéről kell származtatnunk.⁶

A Historia miscella második függelékének értékelésekor azonban az eddigi kutatás nézetünk szerint túlságosan is Marquart, illetőleg Land hatása alatt áll. Land ugyanis úgy vélte, hogy a nomád népek neveit a második függelékben a szerző azoktól az Amida környéki perzsa és hun hadifogságban megfordult szírektől hallotta, akiktől a harmadik függeléknek a hun-misszióra vonatkozó elbeszélései is származnak, amit Marquart később még azzal is megtoldott, hogy az itt felsorolt nomád népek a Kaukázustól északra laktak. Ezzel szemben rá kell mutatnunk arra, hogy nomád népek listájában előforduló népneveket nyilvánvalóan nem az 530 körüli valóságos földrajzi helyzet alapján jegyezték fel, hanem azok, amint a névalakok is világosan mutatják, bizánci forrásokból származnak, amelyek közül néhányat a szerző az egész mű összeállításának során egyébként is lépten-nyomon használt. Arról sem lehet szó, hogy a heftalitákat vagy az avarokat 555-ben a Kaukázustól északra élő népek közé sorozzuk, hiszen jól tudjuk, hogy az avarok, illetőleg heftaliták nyugati, a Kaukázus környékét is érintő vándorlására csak 558-ban került sor.

Más kérdés annak a meghatározása, hogy a második függelék egyes népnevei milyen bizánci forrásból származnak. Ebből a szempontból a legkönnyebb a helyzetünk a mesebeli népek, a *HRWS*-ok és az amazonok esetében, ezeket ugyanis a szerző a Nagy Sándor-regény valamelyik szír változatából vette.⁷ Itt azonban mindjárt meg kell jegyeznünk valamit, ami a kérdés nem-szírológus kutatói előtt eddig sohasem volt világos, mégpedig azt, hogy a szír *HRWS* névalak egy bizánci *Ῥῶς* közvetlen átvétele semmiesetre sem lehet. A szókezdő aspirált *ῥ*-val kezdődő görög neveket a szírek vagy *r*-el, vagy *rh*-val írják át, de sohasem *hr*-rel. Ez az átírásmód érvényesül például a Ptolemaios-kivonat *Ῥόσος* adata esetében, ahol a szír szerző *RWSWS*-t ír át. Pigulevskaya tehát nézetünk szerint igen helyesen járt el, amikor az egész eddigi kutatással szemben valamilyen közvetítést tett fel a *HRWS* esetében. Legfeljebb csak abban nem érthetünk vele egyet, hogy ezek a nevek órmény közvetítéssel jutottak volna el a szír szerzőhöz. A lista egyes népnevei ugyanis a bizánci eredetivel szemben sajátságot íráshibákat mutatnak, amelyek órmény közvetítéssel semmiképp nem magyarázhatók. Így, bár Pigulevskaya magyarázata mellett hivatkozhatnánk arra, hogy a Historia miscella szerzője Amida környékén, tehát az órmény határvidéken élt, mégis, ebben a kérdésben más magyarázat után kell néznünk.⁸ Ez azonban magától kínálkozik, ha középperzsa közvetítést teszünk fel. Ebben az esetben ugyanis azonnal nyilvánvaló lesz, hogy a pehlevi *W—R* betű kettős hangértéke kifogástalanul megmagyarázza a szír *KWRTR*(*R*) formában a bizáncival szemben mutatkozó felesleges *r*-et. Nyilvánvalóan ugyanez a magyarázat a *SRWGW* név második — felesleges — *r*-jének az esetében is. Jellegetes középperzsa alaknak magyarázható a *BWRGR* névalak is, bár hasonló névalakkal a bizánci forrásokban is találkozunk. Különösen világos azonban a pehlevi közvetítés a *HRWS* esetében: tekintettel arra, hogy a görög átírására a pehleviben is a *hr*- szókezdő volt használatos. A középperzsa közvetítés mellett igen nagy súllyal esik latba továbbá, hogy az órmény és szomszédos területek leírásában a szerző nem az órmény, hanem a perzsa alakokat (Gurzán, Sisakán, Arrán) használja. Ugyancsak világosak az átvétel földrajzi körülményei is: a szerző Amida (a modern Diyarbakir Északmezopotámiában) környékén élt, tehát a perzsa határon, a nisibisi perzsa nesztoriánus szellemi központtól nem messze. Hivatkozhatunk végül arra is, hogy ugyanezen a vidéken készült a Nagy Sándor regénynek az

⁵ Vö. Moravcsik: Szent István Emlékkönyv I, 188.

⁶ Wright állításait most könnyen ellenőrizhetjük W. H. P. Hatch nagy paleográfiai gyűjteménye alapján (An Album of Dated Syriac Manuscripts, Boston 1946), amelynek régi esztrangeló írással írt specimenjei közül különösen a XXVI. táblán közölt, 564-ből datált szinte teljes egyezést mutat a Historia Miscella londoni kéziratával.

⁷ Vö. Marquart: Streifzüge, 357.

⁸ A *HRWS* alak pontosabban nem a pycs népnév, hanem az ezékieli (a LXX-ban) *Ῥῶς* megfelelője. A Nagy Sándor regénynek a görög eredeti alapján készült, Dinawarinál megőrzött arab változatában a *Ῥῶς*-ok helyét a „vörös”-ök foglalják el. „Vörös”-nek, vagyis *ῥοῦαί*-nak, vagy *ῥοῦαί*-nak nevezték a bizánciak a szlávokat hajsziúnak miatt már Prokopios korában is.

a szír fordítása, amelyről Nöldeke hasonló íráshibák tömeges előfordulása alapján már régen igazolta, hogy nem közvetlenül görög eredeti alapján, hanem egy pehlevi közvetítő fordítás nyomán készült.⁹

Világosnak látszik a pehlevi közvetítés a KSR névalak esetében is. Itt ugyanis számolunk kell azzal, hogy a szerző az örményországi 24 püspökre és az örmény katholicosra vonatkozó adatainak tanúsága szerint valamilyen bizánci püspökségi jegyzéket is használt. Egy ilyen görög Notitia Episcopatummal pedig valóban rendelkezünk, s ebben megtaláljuk a szír lista *KWLS* (hangértéke: *XWLS*) nevének megfelelő *Xováhn* népnévet.¹⁰ Nagyon valószínű tehát, hogy egy püspökségi jegyzékből származik a szír KSR (c: XSR) névalak is, amely ebben az esetben a püspökségi jegyzékek *Xōr̄zīgai*-jának pehlevi közvetítésű, a görög *τ̄ς*-t (c: c) *s*-el helyettesítő alakja lehet.

Minden valószínűség szerint ugyanez a magyarázat alkalmazható a bolgárok eredetmondájának Michael Syrusnál és Barhebraeusnál megőrzött szír változata esetében is.¹¹ Itt ugyanis azzal a furcsa, és eddig rejtélyesnek tartott jelenséggel találkozunk, hogy az eponim testvérpár egyikének, *Bulgarios*-nak a neve nyilvánvalóan görög eredetűre mutat, ugyanakkor azonban a másik testvér, *Kazarig* neve a *kazár* (melléknévi értelemben) népnév jellegzetesen középperzsa *Xazarīg alakjával azonos. Nem kétes, hogy egy korábbi szír szerző, a késői Michael Syrus forrása, ezt a legendát sem közvetlenül a görög eredetiből, hanem egy perzsa nesztoriánus szerző középperzsa fordításából vette.

⁹ Vö. az *Acta Orientalia* VII, 231–249. lapjain közölt fejtegetéseimet.

¹⁰ *Moraváik*: Szent István Emlékk. 197–206.

¹¹ Vö. *Marquart*: Streifzüge 484–485.

A SZÍR NAGY SÁNDOR-LEGENDA

Az utóbbi esztendőök során a Nagy Sándor-regényre vonatkozó ismereteinket számos új forrás¹ gazdagította, amelyekhez értékes filológiai és irodalomtörténeti tanulmányok² egész sora csatlakozik. Az új adatok majdnem minden lényeges kérdésben megerősítették az eddigi eredményeket. A regény keletkezését ma is úgy képzeljük el, mint régebben: az i. u. III. századi,³

¹ A hamburgi papiruszgyűjtemény 129. darabja (vö. *Griechische Papyri der Hamburger Staats- und Universitätsbibliothek* II (1954), 51—74 és a Società Italiana-nak a D. PIERACCIONITól közzétett 1285. sz. papirusa (*Papyri della Società Italiana* XII/2. Firenze 1951).

² Ezek közül különösen fontos R. MERKELBACH műve: *Die Quellen des griechischen Alexanderromans: Zetemata, Heft 9.* (München 1954), továbbá G. CARY „*The Medieval Alexander*” (Cambridge 1956) című terjedelmes monográfiája. CARY, aki ezzel a művével kivételes tehetségről tett tanúbizonyságot, éppen a regény keleti, különösen perzsa változataival foglalkozott, amikor nagyon fiatalon — 25 éves korában — meghalt. A feladat egy részét már korábban elvégezte E. BERTEL'S „*Роман об Александре*” című munkájában (Moszkva 1948).

³ Pseudo-Kallisthenes, amint már régen ismeretes, egy helyen (I, 13, 4) Favorinust (i. u. II. század) idézi. Ez a mű keletkezésének post quem-je. Az ante quem szempontjából elsősorban a regénynek a Iulius Valeriustól (270—330) származó fordítása fontos (vö. MERKELBACH, i. m. 59). Pontosabb meghatározás volna esetleg lehetséges J. MARKWARTnak egy megfigyelése (vö. *Hippolytus Werke* IV. *Die Chronik*, ed. A. BAUER [R. HELM]—J. MARKWART: *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, 411) alapján. MARKWART rámutat arra, hogy a 686/7-től származó örmény krónika kronológiai kivonatai között szerepel egy olyan töredék is, amelyben Nektanebo meneküléséről van szó. A Nagy Sándor-regénynek ugyanez a motívuma azonban megvan a Barbarus Scaligeri egyik helyén is (ed. FRICK 266—268): „capud suum radens et mutans uestimenta sua alio specie fugiit”. Itt azonban mint forrásra, világos utalás történik Iulius Africanus (160—240 után) krónikájára is. MARKWART szerint ez azt jelenti, hogy már Iulius Africanus is ismerte a Nagy Sándor regénynek ezt a motívumát. Egyik jegyzetében MARKWART megjegyezte, hogy a kérdésre később még részletesen visszatér, ebben azonban 1931-ben bekövetkezett halála megakadályozta. Az örmény krónika és a Barbarus Scaligerinél található idézet valóban messzemenő egyezést mutat fel a regény fogalmazásával. Aligha volna tehát helyes ebben az esetben a Nektanebo-epizód vándormotívum (vö. O. WEINREICH, *Der Trug des Nektanebos*. Berlin—Leipzig 1911) jellegére való hivatkozás (MERKELBACH, i. m. 58) s annak hangsúlyozása sem, hogy a Nektanebo történet régi egyiptomi elbeszélés, amellyel a görög undom alá került egyiptomiak vigasztalták magukat, Nagy Sándort Ammon fiának téve meg. — A regény egyiptomi eredetéről vö. F. PFISTER magyarázatát, aki „*Studien zum Alexanderroman*” című tanulmányában (Würzburger Jahrbücher 1946/1, 29—66) megkísérelte (50—60) annak az egyiptomi hellenisztikus, népies jellegű regénynek a körvonalazását, amely szerinte a Pseudo-Kallisthenes-fele elbeszélés elődje lett volna.

késői hellenisztikus szerző egy regénynek még alig nevezhető kompilációban egyesítette a kleitarchosi hagyományozási vonallal összefüggő, eredetileg is erősen legendás történeti elbeszéléseket, valamint a Nagy Sándornak és kortársainak tulajdonított leveleket (az ún. „levél-regény”-t). Két fő forrásának összeszerkesztésében⁴ a szerző igen ügyetlenül járt el, ami keveset pedig az átvett anyaghoz a magáéból fűzött, irodalmi szempontból is igen silány alkotás.

Arra a kérdésre, hogy miként válhatott ez a történeti és esztétikai szempontból egyaránt meglehetősen értéktelen mű a középkor egyik legelterjedtebb olvasmányává, az újabb kutatás⁵ szintén a korábbihoz hasonlóan válaszol: Nagy Sándornak a kortársai szemében is emberfelettivé nőtt alakja, amelyet már a görög világban is ál-történeti jövendölések vettek körül, behatolt az ószövetségi kánonba — Dániel könyvének apokaliptikus fejezeteibe —, sőt a zsidó és keresztyén szentírás és legendák után a Koránba (18. szúra) is. A középkori keresztyén és mohamedán világ számára tehát Nagy Sándor nemcsak nagy hódító vagy érdekes regényalak volt, hanem szentírásbeli szereplő is. Ez az, ami a Nagy Sándorról szóló történeti, moralisztikus vagy teológiai és mindenekfelett apokaliptikus vonatkozású⁶ olvasmányokat a keresztyén és mohamedán világban egyaránt olyan érdekessé tette.

I

A görög Nagy Sándor-regény szinte magától kínálkozott zsidó és keresztyén átdolgozásra. A regényben ugyanis Nagy Sándor eléri a világ térbeli végeit.⁷ Ott pedig az ószövetségi prófécia (Ezékiel XXXVIII. és XXXIX. fej.) szerint, az északi végeken (Ez. XXXIX, 2 : מִי־צֶרֶתִי צֶרֶתִי, LXX : ἐπ' ἄσχατον τοῦ βορρᾶ Vulg.: de lateribus Aquilonis), Góg lovas népe él. Mivel Góg és Mágóg alakja átkerült az újszövetségi Apokalypsisbe is (XX, 7–10), a keresztyén átdolgozók még további fontos motívumokkal bővíthették a regényt. Az Apokalypsis idézett helyén ugyanis arról van szó, hogy az első feltámadás ezer esztendeje után a Sátán magához fogja csábítani a föld négy sarkán levő népeket, Gógot és Mágógot, hogy harcra gyűjtse őket, „akiknek száma, mint a tenger füvenye”. Azok feljönnek a föld téereire, bekerítik a szen-

⁴ MERKELBACH, i. m. 5, 188.

⁵ Vö. F. PFISTER tanulmányát: Alexander der Grosse in den Offenbarungen der Griechen, Juden, Mohammedaner und Christen: Deutsche Ak. d. Wiss. Schriften der Sektion für Altertumswiss. 3 (Berlin 1956).

⁶ Legutóbb CARY (i. m. 133, 273–274) PFISTERREL szemben igyekezett hangsúlyozni, hogy a középkor Nagy Sándor-képét egyáltalán nem befolyásolták a népszerű könyvekben olvasható apokaliptikus Nagy Sándor-elbeszélések (Góg és Mágóg apokalipsze, valamint a tíz törzs elzárásának az epizódja). Ez a megállapítás talán túlzottan is csekély jelentőséget tulajdonít az egész középkorban rengeteget olvasott apokaliptikus jellegű Nagy Sándor-ábrázolásoknak a történeti irodalom, valamint a teológusok, moralisták és „exempla”-írók Nagy Sándor-képével szemben.

⁷ Erről a Makkabeusok könyve (I, 1, 3 : καὶ ἀνέλθῃς εἰς ἀκρον τῆς γῆς) is tud.

tek táborát és a kedvelt várost, de az égből alászálló tűz megemésztí őkét. Az ó- és újszövetségi helyek új, apokaliptikus színt adtak a regénynek s ezzel gyökeresen megváltoztatták irodalmi jellegét.

A Nagy Sándor-történet és a bibliai apokalipszisek összekapcsolt változatával részletesen kidolgozott formában a szír Nagy Sándor-legendában találkozunk először. Teljes azonban a bizonytalanság még mindig abban a tekintetben, hogy a két elem összekapcsolása nem történt-e meg már sokkal korábban, évszázadokkal a szír legenda keletkezése előtt. A következőkben ezekkel a kérdésekkel, valamint a szír legenda keletkezéséhez fűződő megoldatlan problémákkal kívánunk foglalkozni.

II

Az első szerző, akit a kutatók egy része az összekapcsolás szerzőjének tekint, az i. u. I. sz. második felében író zsidó Iosephus. Arról a szorosról ugyanis, amelyet Nagy Sándor rekesztett el vaskapukkal (*ὃν ὁ βασιλεὺς Ἀλέξανδρος πύλαις σιδηραῖς κλειστὴν ἐποίησε*) már Iosephus is említést tesz (Bell. Iud. VII, 7, 4). Ugyancsak beszél Iosephus (Ant. I, 6, 1) a skythákról is, akiket Mágóg leszármazottainak tart: *Μαγώγης δὲ τοὺς ὑπ' αὐτοῦ Μαγώγας ὀνομασθέντας ἦκισε, Σκύθας δὲ ὑπ' αὐτῶν προσαγορευομένους*. Iosephus rövid tudósításaiban két olyan elem is van, amelyet esetleg a palesztinai vagy alexandriai hellenisztikus zsidóságra s ezzel együtt az Iosephust megelőző korokba vezethetnénk vissza. Az egyik maga az a gondolat, hogy a civilizált világ szempontjából olyan fontos kaukázusi kapuk megépítője Nagy Sándor volt. Egy ilyen feltevés mellett hivatkozhatnánk arra, hogy Nagy Sándor a többi hellenisztikus legendában, így a Nagy Sándor jeruzsálemi látogatásáról,⁸ a polgárjogok megadásáról⁹, a zsidó vallás elfogadásáról és a Jeremiás próféta csontjainak átviteléről¹⁰ szóló elbeszélésekben is igen előnyös szerepet játszik. F. KAMPERS egy máig sem teljesen elavult munkában¹¹ egész sor olyan adatot állított össze, amelyek azt bizonyítják, hogy Nagy Sándor alakja a hellenisztikus zsidóság körében egyenesen messiánikus váradalmak hordozója volt. Ha KAMPERS bizonyítása több helyen hézagos is,¹² nem kétséges, hogy a zsidóság bizonyos formában szintén magának igényelte a hellenisztikus *οἰκουμένη* nagy megalapítóját, s hogy — legalábbis bizonyos

⁸ Vö. PFISTER, i. m. 25—26.

⁹ Vö. PFISTER, Eine jüdische Gründungsgeschichte Alexanders, mit einem Anhang über Alexanders Besuch in Jerusalem: Sitz. Ber. der Heidelberger Ak. 1914/11. A Iosephusnál leírt állítólagos látogatás egyes motívumait felhasználta később a római Attila-legendá szerzője is. Vö. FÖTI JÓZSEF LAJOS, Ak. Ért. 1910: 49—64; KIRÁLY GYÖRGY, ITK. 1918: 134.

¹⁰ CARY, i. m. 18, 132.

¹¹ Alexander der Große und die Idee des Weltimperiums in Prophetie und Sage: Studien und Darstellungen aus dem Gebiete der Geschichte I/3, Freiburg i. B. 1901.

¹² Vö. alább a 20. jegyzetet.

korszakokban — hajlandó volt benne egy a Kyroséhoz hasonló, a közönséges történeti kereteken túlnövő, üdvtörténeti szempontból is fontos alakot látni.¹³

A Nagy Sándor-történet Góg és Mágóg apokalipszisével összekapcsolt másik eleme a „vaskapu” motívuma lehetne. Iosephus idején ugyanis nemcsak az ezékieli Góg és Mágóg-prófécia volt közismert Keleten, hanem — amint az újszövetségi Apokalypsis idézett versei mutatják — Góg és Mágóg egykor bekövetkezendő feloldoztatásának hite is. Iosephus tehát az elzárás motívumát is vehette volna valamilyen ránk nem maradt keleti apokaliptikus hagyadából.¹⁴ Ebben az esetben pedig, bár Iosephus két idézett helye között nem mutatkozik semmiféle tartalmi kapcsolat sem, az a további feltevés is kínálkozik, hogy Nagy Sándor elrekesztelt apokaliptikus népei már Iosephus szemében is a skythák voltak. Az események földrajzi és történeti körülményei látszólag szintén ezt bizonyítják. Abban az időben ugyanis, amikor Iosephus műveit írta, a Kaukázustól északra egy új nagy „skytha” birodalom az alánoké alakult meg.¹⁵ Az idézett helyen Iosephus is éppen az alánoknak az i. u. 72-ben végrehajtott óriási betörésével kapcsolatban beszél Nagy Sándor kapuiról. Noha a többi idevonatkozó forrásaink szóhasználata esetleg vitatható abból

¹³ Ezen az sem változtat, hogy Nagy Sándor a Makkabeusok könyvének előbb említett bevezető sorai szerint egyben azoknak a szír diadóchusoknak az elődje is volt, akik közül később Antiochus Epiphanes a zsidóság szemében a korai antikrisztus-képzetek megtestesítőjévé vált. Hasonló gondolatoknak adott kifejezést a középkori szerzők egy része is, akikre elsősorban Orosius elítélő szavai voltak nagy hatással. Ezek a szerzők (így Sulpicius Severus nyomán Rhabanus Maurus is) Nagy Sándort, ha csodálták is tetteit sok tekintetben, legfeljebb Isten öntudatlan eszközeként voltak hajlandók elismerni, de ezt is csak Dániel próféciájára való tekintettel (vö. CARY, i. m. 17, 122, 141—142).

A három középkori Nagy Sándor-ábrázolás: a gesták Nagy Sándora, mint a kalokagathia kalandos utakon járó bajnoka, a teológusok kényszeredetten elismerő, többnyire ellenszenves Nagy Sándor-képe és az apokaliptikus könyvek messiánikus vonásokkal megrajzolt Nagy Sándora egyaránt nélkülözte az objektív tudományos szellemet. Ezen a téren csak akkor történt gyökeres változás, amikor a humanisták érdeklődése Arrhianosnak a tudományos szempontból is nagyértékű Nagy Sándor-életrajzára terelődött, nálunk P. P. Vergerio fordítása révén (vö. Huszti József, *Filológiai Közlöny* I/4 [1955] 527; KARDOS TIBOR, A magyarországi humanizmus kora 90, 344). Viasszaesést jelentett ezzel szemben már Ilosvai Péter Nagy Sándor-története is, bár az Curtius Rufus és Iustinus alapján, tehát Pseudo-Kallisthenesnél valamivel jobb források nyomán készült, még inkább azonban Heltainak majd Hallernek a *Historia de preliis*-ról készített fordításai (vö. HORVÁTH JÁNOS, A reformáció jegyében², 391, 457—461).

¹⁴ Ez volt HELLER BERNÁT véleménye (*Jewish Studies in Memory of George A. Kohut*, New York 1935, 351, vö. uő.: *Ethnographia* 1935: 23—28).

¹⁵ Az alán birodalom megalakulásáról és a 72. évi alánbetörésről vö. *Antik Tanulm.* II (1955), 128—131; ugyanott a kaukázusi átjárók kérdésével is behatóan foglalkozom. Iosephusnak a Hegesippustól származó latin fordítása, valamint Synkellos zsidó átdolgozása, a Yoszippon szintén beszámolnak az alán betörésről és Nagy Sándor kapuiról is (vö. KRAUSZ SÁMUEL, *Ethnogr.* 1896: 355—364, 1898: 348; L. WALLACH: *Jewish Quarterly Review* XXXVII [1947], 407—422). — A skytha: Mágóg azonosítás az *Exordia Scythica* és Regino közvetítésével jutott el Anonymus gestájába és a krónikákba (vö. GYÖRFFY GYÖRGY, *Krónikáink és a magyar őstörténet* 48—53, vö. még KRAUSZ, *Ethnogr.* 1898: 197—203, 293—305).

a szempontból, hogy melyik kaukázusi átjárón át történt a betörés, a „skytha” alánok említése miatt nem kétes, hogy Nagy Sándor itt említett kapuit a Kaukázusba kell képzelnünk.

Annak ellenére azonban, hogy Iosephus tudósításainak ezeket az elemeit a zsidó háttér is kielégítően megmagyarázná, minden okunk megvan arra, hogy eredetüket ne Keleten, hanem Iosephus római környezetében keressük. Először is figyelembe kell vennünk, hogy Corbulo felderítő hadjárata után Iosephus sok római kortársa képzelte azt, hogy az egykor Nagy Sándortól is érintett Rhagae (a mai Teherán közelében) környékén levő Káspi kapuk a Kaukázus közepén átvezető szűk átjáróval, a Dariel-szorossal azonosak. Plinius (Hist. nat. VI, 40) megróttá ugyan ezért mind a felderítő hadjárat térképeinek készítőit, mind pedig e tévhit többi képviselőit,¹⁶ tiltakozása azonban már nem tudott változtatni azon, hogy a régi Nagy Sándor-történetekben emlegetett kapuk már Iosephus római kortársainak képzeletében is a Kaukázusba kerültek. De nemcsak a kapu építőjének a személye, hanem maga a kapu-motívum is minden valószínűség szerint római eredetű. A felderítők ugyanis, Plinius (Hist. nat. VI, 30) szavaiból ítélve,¹⁷ a kaukázusi átjáró közelében erődítményeket is találtak. Ezeknek célja az átjáró elzárása (ad arcendas transitu generes innumeras) volt. Az építmények leírásában egyes elemek (ubi fores obditae ferratis trabibus) egyenesen szó szerinti egyezést mutatnak Iosephus fogalmazásával (πίλαις σιδηραῖς κλειστήν ἐπαίησε). A Iosephus korabeli Rómában tehát kimutathatóan megvolt Nagy Sándor kaukázusi kapuinak a képzete. Nagy Sándor itt is a hellenisztikus οἰκονομὴν génusza: a Kaukázushoz kapcsolódó új oltalmazó szerepe Corbulo kaukázusi felderítő útja és a nagy alán betörések után természetes módon alakult ki.

Hogy végül az archaizáló módon használt „skytha” nevet milyen görög vagy latin példa nyomán adta Iosephus az alánoknak, teljes határozottsággal nem tudjuk megállapítani. Mindenesetre számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy Herodotos egyetlen palesztinai szempontból is fontos skytha tudósítása (I, 103—106) lebegett előtte, amelyben a skytháknak egy hatalmas, délen Palesztinán túl Egyiptomot és Etiópiát is érintő, húsz évig tartó betöréséről van szó.¹⁸ De ha ezt teljes határozottsággal nem állíthatjuk is, annyit mindenképp megjegyezhetünk — és ez alapvetően fontos a iosephusi hely megítélése szempontjából —, hogy Iosephus szavai ránk maradt formájukban semmiféle apokaliptikus elemet nem tartalmaznak. Nem is meglepő ez, ha figyelembe vesszük, hogy Góg és Mágóg népe nemcsak Ezékiel próféciájá-

¹⁶ Vö. Ant. Tanulm. II, 130, 55. jegyz.

¹⁷ Az erődök meglétét már Strabon (XI, 500) is bizonyítja.

¹⁸ Vö. AARRE LAUHA, Der Norden und die Nordvölker im Alten Testament: Annales Acad. Sc. Fennicae. Ser. B. Tom. XLIX (Helsinki 1944), 8. — Iosephus máshol is idézi Herodotost: vö. G. HÖLSCHER, Pauly-Wiss. R. E. IX, 1964. — A legújabb

han, hanem a Genesis népszármazási táblázatában (X, 2) is szerepel, s hogy Iosephus az utóbbi összefüggésben, nem pedig az ezékieli prófécia kapcsán mondja, hogy a skythák Mágóg leszármazottai.¹⁹

Iosephus tudósításairól tehát összegezõleg csak annyit mondhatunk, hogy nála a késõbbi apokaliptikus színezetû Nagy Sándor-legenda egyes elemei (a kaukázusi „kapuk”, a skythák mint Mágóg leszármazottai) a római környezet hatására jelennek meg. A skytha : Mágóg azonosítás nála is csak annak a hellenisztikus zsidó és keresztyén irodalomban számtalanszor megfigyelhetõ törekvésnek az elsõ példája, amely arra irányul, hogy a Genesisben nem szereplõ népek is helyet kapjanak a bibliai leszármazási táblázatban. Az ezékieli prófécia Góg és Mágóg-apokalipszisének Iosephus Nagy Sándorra vonatkozó megjegyzéseiben semmi nyoma nincsen. Ez is könnyen érthetõ, ha tekintetbe vesszük az események történeti és földrajzi háttérét : az alánok még a 72. évi nagy betörésük alkalmával sem jutottak Palesztina közelébe, s vissza is vonultak anélkül, hogy bármilyen esemény történt volna, amelyet Iosephus a Góg és Mágóg-apokalipszis Izráelre vonatkozó eschatologikus jövendöléseivel hozhatott volna kapcsolatba.²⁰

Ezékiel-exegesisokról vö. C. KUHL, Zum Stand der Hesekiel-Forschung : Theol. Rundschau NF. XXIV (1957), 1—53, különösen 18—19, 28—31. — Egészen elhibázott A. R. ANDERSON (Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Inclosed Nations : Monographs of the Mediaeval Acad. of America 5. Cambr., Mass. 1932, 5—6) kísérlete, aki a transz-kaukáziai földrajzi nomenklaturában fedezi fel a Góg nevet, Gogarene és „Gogh” tartományok nevében. Az utóbbit ANDERSON P. A. Soukry Pseudo-Moses kiadása nyomán idézi. Amint azonban az örmény Gugark' névalak mutatja, a Gogarene névhez az örményben is hozzátartozik az -ar- elem. Ami a másik idézett szót illeti, ha Anderson tudtában lett volna annak, hogy Soukry modern nyugati örmény kiejtés szerint írja át az ö-örmény szavakat (Ps. Moses, ed. Soukry 35, 3: *Կող*), s így az egykori hangalak *Kot* nem pedig *Gogh* volt, bizonyára nem kockáztatta volna meg ezt a magyarázatot.

¹⁹ Vö. J. G. AALBERS, Gog en Magog in Ezechiël. Kampen 1951, 15.

²⁰ KAMPERS (különösen 51—4) egyik alaptétele az, hogy az apokaliptikus Nagy Sándor-legenda már Iosephus korában megvolt. Bizonyítása azonban éppen Iosephus szövegét illetõleg semmi olyan elemet nem tartalmaz, amely akár csak nagyobb mértékben valószínűsíthetné is ezt a tételt. Hasonló véleményének adott kifejezést elõbb idézett munkáiban F. PFISTER is. Lényeges haladást jelent velük szemben ANDERSON felfogása (i. m. 19—20), aki elképzelhetõnek tartja ugyan, hogy a skytha : Mágóg azonosítást és Nagy Sándor kaukázusi kapuinak képzetét már Iosephus korában összekapcsolták, de tagadja annak a lehetõségét, hogy a Nagy Sándor-legendának ez az új formája közismertté vált volna. Szerinte Iosephus korában még nem alakult ki a legendának az a változata, amely szerint Góg és Mágóg népét Nagy Sándor zárta el. Arra ANDERSON véleménye szerint csak a 395. évi nagy hun betörés után került sor. Az átdolgozás megletének elsõ bizonyítékát ANDERSON (i. m. 17, 1. jegyz.) Ephraem Syrus „De fine extremo” címû homíliájában látja, amely szerint 395 után kevéssel keletkezett. Nem tekintve azonban, hogy az utóbbi állítás tévedésen alapul (vö. alább 11), ANDERSON sok helyes elemet is tartalmazó fejtegetéseivel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy Iosephus tudósításainak helyes megítélése a római környezet figyelembevétele nélkül aligha lehetséges, továbbá, hogy egy önálló, az említett bibliai helyek közvetlen exegesisétõl független apokaliptikus Nagy Sándor-legenda meglétét még az is csak valószínűsíthetné, ha a skytha : Mágóg azonosítást Iosephus nem a Gen. X, 2, hanem az ezékieli prófécia alapján köznélne. Ezért nem fogadhatjuk el PFISTER (i. m. 30) legújabb véleményét sem, aki ANDERSON (i. m. 20, 1. jegyz.) — egyébként az elmondottak értelmében csakugyan nem teljesen meggyõzõ — bírálatát figyelmen kívül hagyva újra annak a véleményének ad kifejezést, hogy Iosephus már ismerte a Nagy Sándor-legenda apokaliptikus változatát.

III

Az átdolgozás még nem történt meg a 395/6-ban bekövetkezett félelmes hun betörés idején sem. Pedig ennek a betörésnek a hullámai délen Észak-Mezopotámiát és Szíriát is elérték, sőt hírek kaptak szárnyra, hogy a hunok Jeruzsálem kincseit is el akarják rabolni (Hieronymus, Ep. LX, 16 ; LXXVII, 8). Ekkor menekült a Bethlehembben tartózkodó Hieronymus is a tengerpartra Paula kolostorainak szűzeivel, hogy hajóra szállhasson velük, ha megérkezik a barbár áradat. Hieronymus szavai azonban sem itt, sem más írásaiban nem árulnak el többet, mint a Iosephus megjegyzéseivel való ismeretséget. A *Quaestiones in Genesin* (ad X, 2) egyik helyén, a népszármazási táblázattal kapcsolatban, ő is említi röviden a *Seythae*: Magog azonosságát, Ezékiel-kommentárjában pedig (ad XXXVIII, 2) Iosephusra is utal. Sokkal fontosabb Ésaías-kommentárjának egyik helye (ad XXX, 27—33), amelyből világosan kiderül, hogy nála a Iosephustól átvett *Seythae*: Magog azonosítás, csak mint Iosephus véleménye szerepel: „Iudaei de Gog et Magog gentibus, quas putant ab Aquilone venturas id est de Seythiae partibus haec intelligunt super quibus Ezechiel plenius loquitur.” Nyilvánvaló, hogy itt a Nagy Sándor-regény hatásának semmiféle nyoma nincs, s ezen az sem változtat, hogy Hieronymus ugyanerről a 395/6. évi betörésről szólva a kaukázusi kapukat is említi (Ep. LXXVII, 8): „Ecce subito discurrentibus nuntiis oriens totus intremuit, ab ultima Maecotide, inter glaciale Tanain et Massagetarum immanes populos, ubi Caucasi rupibus feras gentes Alexandri claustra cohibent, erupisse Hunorum examina, quae perniciousis equis huc, illucque uolitantia caedis pariter ac terroris cuncta complerent.” A legenda keletkezése szempontjából ez a hely semmivel sem mond többet, mint Iosephus idézett helyei, ahol Nagy Sándor kaukázusi kapuin keresztül ugyanúgy törnek be az alárok, mint itt a hunok. Idézett nyilatkozatában Hieronymus világosan a herodotosi (I, 103—106) skythákkal, tehát egy régi néppel hozza kapcsolatba a hunokat. Ebben ugyanúgy, mint Nagy Sándor kapuinak említésében, Iosephushoz hasonlóan klasszikus hatások alatt áll.²¹

²¹ Hieronymus fiatalabb kortársa, a szíriai származású Kyrrhosi Theodorosz egyenesen azt mondja Ezékiel-kommentárjában (Migne, PL. 81), hogy Góg és Mágóg betörése már megtörtént a babiloni fogságot követő időkben. — Az apokaliptikus spekulációktól később a honfoglaló magyarok esetében is őv egy névtelen barát, aki Hieronymust idézi, de a Iosephus-féle skytha: Mágóg azonosítást határozottan elutasítja: *Gog et Magog non gentes esse aliquae corporaliter intelligendae sunt* (vö. Magy. Honf. Kútfoi 332, vö. még Fóri, ITK. 1913: 46). A régi skytha betörésre való utalást Hieronymustól Isidorus, Rhabanus Maurus és Rubruk is átvették. Az utóbbi kettőnél azonban a „Hunnos” helyett részben a Hunni: Hungari azonosítás, részben francia- és spanyolországi kéziratok „Hugnos” változata alapján a Hungari: magyarok jelennek meg. Ezeket az adatokat behatóan tárgyaltam a M. Nyelvt. Társ. 1954. jún. 17-én tartott egyik ülésén.

IV

A szír Nagy Sándor-legenda keletkezési körülményeinek a szempontjából azonban a 395/6. évi nagy hun betörés bizonyos földrajzi vonatkozásai mégis igen fontosak. Amint ugyanis forrásainkból kitűnik,²² ez a betörés Észak-Mezopotámiát már 395-ben érintette, 396-ban pedig újra ezen a vidéken át vonultak a hunok, ez alkalommal a perzsa főváros felé. Nem lényegtelen

²² A 395. évi hun betörés eseményei több szempontból még mindig tisztázatlanok. Az alapvető hiányosság a hun betörés klasszikus-filológus feldolgozóinál, a legújabbaknál is (E. DEMOUGEOT, *De l'unité à la division de l'Empire romain* [395–410]. Paris 1951. 112–117, 147–149, 162–165; H. HOMER, *Attila*. Berlin 1951. 27, 114; F. ALTHEIM, *Attila und die Hunnen*. Baden-Baden 1951. 79, 98; vö. még E. A. THOMPSON, *A History of Attila and the Huns*. Oxford 1948. 31) abban mutatkozik meg, hogy ezek a szerzők nem ismerik a „*Liber Calipharum*” néven ismert szír krónikának a 395/6. évi hun betörésről szóló tudósítását. Ennek valószínűleg az az oka, hogy MARKWART, aki tévesen hitelesnek ismerte el az Ibériai Péter szír vitájában található idevonatkozó adatot (vö. erről az Ant. Tan. II, 134–138. lapján tett megjegyzésemet), tévedésével helytelen irányba terelte az egész kutatást. Bizonyos mértékig helyrehozta MARKWART tévedését O. WESENDONK (Klio XXVI [1933], 341; őt követi VÁCZY PÉTER: *Attila és hűnjai*, szerk. NÉMETH Gy., 64, 77–8, 108, 304), aki ugyan e cikkében általában MARKWART elméleteit ismétli meg, azonban rámutat arra is, hogy a 395/6. évi hun betörés leírásában a „*Liber Calipharum*” elbeszélése Priskoséval egyezik. WESENDONK nem foglalkozik részletesen ezzel az egyezéssel, pedig a szír adat jelentősége, különösen földrajzi és kronológiai szempontból igen nagy. A nagy betörés képe most már részleteiben is világosan áll előttünk. Philostorgiosból (XI, 8) tudjuk, hogy a betörő hunok kiindulópontja a Döntől nyugatra volt (VÁCZY, i. m. 75, MARKWART-hoz hasonlóan nem értékeli kellőképpen ezt a tudósítást). A „*Liber*” Calipharum, Pseudo-Dionysios szír krónikája és Priskos, valamint számos más görög és latin forrásból tudjuk, hogy a betörés még 395-ben elérte Észak-Mezopotámiát, Szíriát, de Kappadokiát és Galatiát is érintette. Kiszárából visszajövet, 396-ban, a hunok az észak-mezopotámiai Saphene tartományán át délre vonultak. A Liber Calipharum szerint a Tigris forrásvidékének és felső folyásának vidékén át haladtak délre egészen a perzsa főváros, Ktesiphon közelébe. Onnét, amint Priskosból tudjuk, vereségük után Azerbejdzsánon keresztül vonultak vissza. Pseudo-Dionysios Amidát (a modern Divarbakir), Ingilénét, az alább említett Efézusi János szülőföldjét, Arzon tartományt, Martyropolis, Hanzit, Ziyata és Arsamosata vidékét név szerint is említi. Mindezek a helyek Észak-Mezopotámiában a Tigris forrásvidékén, valamint attól délre vannak.

Kronológiai szempontból értékes Kyrillonos szír szerző egyik metrikus homiliája is, amely a 396. esztendő Mindszent ünnepére készült. Ebben utalás történik a hunok 396. évi észak-mezopotámiai átvonulására is. VÁCZY (i. m. 284–6), abból kiindulva, hogy a Mindszentek ünnepe 395-ben is nov. 1-re esett, a 395. évre datálja a homiliát és a benne leírt eseményeket. Amint azonban már LANDERSDONKER is rámutatott a Kyrillonos műveireh írt bevezetésében (7), a negyedik századból összesen csak három Mindszent-et ismerünk, amelyek kivétel nélkül mind tavaszra estek. — A *Kyrillonos* — *Absamya* kérdésben egyébként fontos változást hozott, hogy J. B. SEGAL közzétette a legrégibb ismert szír feliratokat. Ezekben az *Absamya* név mint pogány theofor név szerepel. Ez szinte bizonyossá teszi, hogy Absamvának egy második, keresztény neve is volt. A legfontosabb tanulsága azonban az a szír forrásoknak, hogy segítségükkel Eutropius ellentámadásának a Claudianus alapján csak hozzávetőleg megállapítható időpontját a 396. évre rögzíthetjük.

Hasonló hiányosság mutatkozik a 435. évi hun betörés klasszikus-filológusoktól származó feldolgozásaiban is. Ebben az esetben „Antiochiai” Izsák szír fró C. A. Mossól kiadott „*Királyi város*” című homiliájának a nem-ismeretéről van szó. Ez a homília ugyanis Proklos bizánci patriarcha elvesztett beszédével együtt az eziéki profécia alapján foglalkozik a hun betöréssel. Itt azonban a kiadó, Moss sem vette észre, hogy a homília milyen textus alapján készült és hogy milyen előzásokot tartalmaz a korabeli eseményekre. — Ezzel a homiliával egy kéziratban levő értekezésemben foglalkozom részletesen.

az sem, hogy ennek a vidéknek a lakossága szír, örmény és perzsa elemekből állt.²³ 363 óta a perzsa—római határ is ezen a vidéken vonult át, Nisibistől nyugatra.²⁴ észak—déli irányban. Ez a határ, amint tudjuk, majdnem a szászánida kor végéig megmaradt. Akkorra azonban már nemcsak a bizánciakat és a perzsákat választotta el, hanem a bizánci terület jakobita szírjeit is az északperzsa terület szír nesztorianusaitól, valamint az örmény monofizitáktól.

V

Igen fontos lehetne a szír Nagy Sándor-legenda keletkezése szempontjából, ha az Ephraem Syrusnak tulajdonított „De fine extremo” című homiliáról sikerülne bebizonyítani, hogy valóban Ephraemtől származik. Ez a homilia ugyanis, bár textusa nyilvánvalóan az ezékieli prófécia, több helyen is a Nagy Sándor-legenda elemeivel van átszőve.²⁵ Különösen szembe-tűnő ez a Nagy Sándor kapuin át betörő hunok leírásában. Az egyezés természetesen közös forrás feltevésével is magyarázható volna, esetleg azonban azzal is, hogy a homilia merít a legendából, nem pedig megfordítva. Az utóbbi feltevés mellett döntően esik latba az a tény, hogy a homiliában nemcsak Herakleios császár perzsa háborúira, tehát a 620-as évek eseményeire történik célzás, hanem a mohamedán hódításokra is.²⁶ A homilia keletkezési helyét nem tudjuk. Feltűnő azonban, hogy a hunok a homilia szerzője szerint varázslók, ez a hiedelem pedig, amint már W. Bousset rámutatott, a perzsáknál volt meg.²⁷ Ebből is arra következtethetünk, hogy a szerző az észak-mezopotámiai szír—perzsa területek lakói közül került ki.

VI

Olyan hatalmas nomád hadjárat, amely délen Észak-Mezopotámiáig terjedt, legközelebb 515-ben következett be, amikor a szabirok törtek be a Kaukázus középső átljáróján. Ennek a betörésnek a görög és latin forrásai csak Armeniát, Pontost, Galátiát, Lykaoniát és Kappadokiát említik ugyan mint olyan területeket, amelyeket a hun portya érintett,²⁸ egy kitűnő helyi ismeretekkel rendelkező szír szerző azonban, Efézusi János, az észak-mezopo-

²³ Észak-Mezopotámia művelődési szempontból történetének minden korszakában szinkretisztikus folyamatok otthona volt.

²⁴ Vö. E. HONIGMANN térképét, amelyet „Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches” című művéhez (Bruxelles 1935) csatolt.

²⁵ Vö. ECKHARDT SÁNDOR: Attila és hunjai, szerk. NÉMETH Gy. 144—5, 147.

²⁶ Vö. KMOŠKÓ idevonatkozó fejtegetéseit és a hozzájuk fűzött megjegyzéseimet: Acta. Orient. IV, 34—35, 52; vö. még Ant. Tan. II, 135.

²⁷ W. BOUSSET, Zeitsch. f. Kircheng. XX, 121—2. Bousset fejtegetéséhez hozzáfűzhetjük, hogy ehhez a visszataszító leíráshoz egészen közel áll az, amit Theophaanes (a. 6208) mond el Pergamum ostromával kapcsolatban.

²⁸ Vö. E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II (Paris 1949), 105.

támiai kolostorok életéről írt munkájában²⁹ elmondja, hogy a hunok, akik bizonyára Örményország és Kappadokia³⁰ felől vonultak délre, az Amida környékén levő kolostorokat is rettegésben tartották.³¹ Minthogy e vidéknek a szabir betörés idején maga Efézusi János is lakója volt, tudósításának különös értéket kell tulajdonítanunk. Az ő kolostori történeteinek egyik helyén (ed. BROOKS 78.) van szó egy „kijelentés”-ről is (𐌸𐌹𐌲𐌹𐌸), amely a szöveg szerint a hunok betörését jövendőli meg. Ez az eddig figyelembe nem vett fontos adat aligha jelenthet mást, mint azt, hogy Efézusi János korában, tehát a VI. század közepe előtt már megvolt a szír apokaliptikus Nagy Sándor-legenda. Addig azonban, amíg a szír Nagy Sándor-irodalom ránk maradt szövegei is létrejöttek, még jó néhány évtizednek kellett elteltie. Pseudo-Kallisthenes szír fordítása ugyanis legkorábban a VI. század végén készült. Még későbbi, amint majd alább látni fogjuk, a szír Nagy Sándor-legenda.

VII

A tulajdonképpeni szír Nagy Sándor-regény, tehát Pseudo-Kallisthenes szír fordítása, elsősorban a X. századi archipresbytertől, Leótól származó latin fordítással mutat fel egyezéseket, s azzal együtt az *A*-kódex (*α*-recenzió) szövegtípushoz tartozik.³² Amint NÖLDEKE világosan kimutatta,³³ a szír fordítás egy középperzsa nyelvű eredeti nyomán készült. Ezt az mutatja, hogy a tulajdonnevekben található íráshibák legnagyobb része csak egy pehlevi előzmény alapján magyarázható. A szír változat jelentősége elsősorban a szövegkritika terén mutatkozik meg, mégpedig MERKELBACH legutóbb tett idevonatkozó megjegyzései szerint³⁴ nem annyira az *A*-recenzió szempontjából, mint inkább abban, hogy a szír szöveg a különböző más nyelvű és típusú változatok egyébként bizonytalan értékű olvasatait számos esetben döntően erősíti meg. A pehlevi közvetítő szöveg keletkezési idejét megállapítani csak hozzávetőleg tudjuk. Az ante quem azonban mindenesetre a VII. század

²⁹ De beatis Orientalibus (ed. BROOKS: Patr. Or. XVII).

³⁰ Az események másik kortársa, Andreas, a kappadokiai Kaisarcia püspöke szintén Góg és Mágóg népét látta a hunokban (vö. MORAVCSIK GYULA, Byzantinoturica I, 107).

³¹ MARKWART, Südarmenien (Wien 1930), 103—4.

³² Vö. MERKELBACH, i. m. 62, 66. AUSFELD, PFISTER és CARY (i. m. 11) Leo fordítását és a szír változatot a *δ*-siglával jelölik és külön recensionaként sorolják fel. A Leo-fordításból készült fiatalabb recensionak, a Historia de preliisnek J³-al jelölt interpolált változata (vö. MERKELBACH, i. m. 163—171, CARY, i. m. 58) az alapja a magyar Nagy Sándor-históriáknak (vö. KIRÁLY GYÖRGY, ITK. 1918 : 132—33 ; F. P. MAGOUN, The Gestes of King Alexander of Macedonia, Cambr. Mass. 1929, 54). A szerb—horvát és szláv Nagy Sándor-regényről és annak forrásairól alapvető megállapításokat tett HADROVIC LÁSZLÓ a M. Tud. Akad. 1957. évi nagygyűlésén tartott, nyomtatásban még nem közölt, előadásában.

³³ Beiträge zur Gesch. des Alexanderromans 11—17.

³⁴ I. m. 66.

közepe,³⁵ tehát az arab hódítás kora. Keletkezési helyül NÖLDEKE igen alapos érvelés alapján a keleti szír. nesztoriánus területeket jelöli meg.³⁶

VIII

A Nagy Sándor-regény szír változatánál sokkal fontosabb mind a középkori apokaliptikus irodalom, mind a steppei népek története szempontjából a szír Nagy Sándor-legenda, amely nem más, mint a regénynek a Góg és Mágóg motívumaival bővített teljesen újjáalakított formája. A legenda a kéziratokban is, mintegy kiegészítésképpen mindig a regény szövegét követi.³⁷ Címe egyben rövid tartalomjegyzék is (ed. Budge 255): „Továbbá a Macedóniai Fülöp fiának, Alexandrosnak a diadalútja; hogy miként jutott el a világ végéig, és készített vaskaput, s hogy miként zárta el észak felé, hogy a hunok ki ne jöjjenek és le ne igázzák az országokat; az Alexandria királyainak levéltáraiban levő kéziratokból.”

Az elbeszélés Nagy Sándor tanácskozással kezdődik. Nagy Sándor, uralma „második vagy hetedik” évében összehívja országa előkelőit és előadja nekik, hogy szeretné tudni, milyen nagy a világ kiterjedése, mire támaszkodik az égbolt, s hogy mi veszi körül a világot. Tanácsosai óvják attól, hogy megkísérelje elérni a világ végét, mert — úgymond — ők a saját szemükkel látták, hogy a világot tizenkét hajózható világos tenger veszi körül, azokon túl pedig egy keskeny földsávot elválasztva a Búdös Óceán tengere következik, amelynek gőzétől minden élőlény elpusztul. Nagy Sándor azonban nem hallgat szavukra, s elhatározza, hogy elmegy a világ végeire. Egyben végrendelkezik is: úgy reméli, hogy Krisztus eljöveteletét talán még megéri, de ha nem érné is meg, ezüst trónját akkor is Krisztusnak ajánlja fel. Istenhez fohászkodik és egyebek között ezt mondja: „Tudom, hogy szarvakat növesztettél a fejemem.³⁸ hogy szétszórjam velük a világ birodalmait.” 320 000 emberrel Alexandriából a Sinai hegyhez, majd onnan a tengeren át Egyiptomba megy. Ott a király 7000 réz- és vaskovácsot ad neki. Ezután négy hónapig és tizenkét napig utazik a világos tengereken. Seregével előri a Búdös Óceánt határoló szárazföldet. Ott harminchét halálraítélt gonosztevőt megpróbál a Búdös Óceán partjára küldeni, de azok, mihelyt a partra érnek, meghalnak. Nagy Sándornak tehát vissza kell fordulnia. Ekkor a világos tengerek és a Búdös Óceán között addig vonul, amíg oda nem ér, ahol a nap az ég ablakába szokott lépni. Megszemléli a nap lenyugvásának helyét, majd a Nagy Musas³⁹

³⁵ I. m. 17.

³⁶ Uo.

³⁷ Vö. BUDGE, i. kind. XV—XXXIV.

³⁸ Nagy Sándor legendabeli szarvainak kérdéséről még mindig jó: ANDERSON Transactions of the Amer. Philol. Association LVIII (1927), 100—112.

³⁹ A Musas-hegy (a babiloni Gilgames-eposzban: *ša ša-di-i še-mu-šu Ma-šu*) említése után az egyik világos példa arra, hogy a szerző a Gilgames-eposzból is merített (vö. A. UNGNAD—H. GRESSMANN, Das Gilgamesch-Epos 39—52, 135—137, 152 skk, 183).

és a Klaudia hegyéhez megy. Onnan a Halorashoz, oda, ahol a Tigris malmot hajtó patak gyanánt ered, azután a Kallath nevű folyóhoz. Ezután Örményországon és Azerbejdzsánon át északra vonul, majd átkel a Musas hegyén és egy nagy hegység — amint a későbbiekből kiderül, a Kaukázus — kapujánál út tábort. Az ott lakók megnyugtatóására kihirdeti, hogy ő nem ellenségként érkezett, csak tájékozódni szeretne. A hozzáküldött háromszáz ottani öreg elmondja, hogy ez az ország Tubarlak⁴⁰ perzsa királyé, aki Ahasvérus nemzetségéből uralkodik. A nagy hegy Külső-Perzsiáig és azon át egészen Indiáig terjed.⁴¹ Csak egy keskeny ösvény vezet rajta keresztül a tenger és a hegyek között, amelyen csak lóval lehet járni, úgy hogy az ember a vadállatokat egy haranggal elzavarja. A hegy túlsó oldalán a hunok vad népe lakik. Felsorolja a szöveg a hun királyok nevét is, akik között Góg és Mágóg, valamint a bibliai Amrafel is szerepel. A hunok nyers húst esznek, de fogyasztják a dögök húsát és embervért is. Bőrbe öltöznek és nagyon gyorsak. Asszonyaiknak csak egy mellük van⁴² és férjeiknél is harciasabbak. Fegyvereiket azzal teszik legyőzhetetlenné, hogy emberi embriók vérével kenik be őket, amelyekhez borzasztó körülmények között jutnak.⁴³ A hunokat az Isten büntetéséből küldte. Római és perzsa területen már sok várat romboltak szét. Mögöttük a hüvelykemberek, kutyaemberek és a főregnépek (?) laknak. Azután már nincsenek emberek, hanem a kígyók pusztája⁴⁴ következik. Még távolabb a paradicsom van, amely az ég és a föld között lebeg és felhőktől van körülvéve. Ezután következik a paradicsomi folyók leírása, amelyeket Isten kitett a paradicsomból és úgy helyezett el, hogy az emberek rajtuk keresztül se juthassanak el a paradicsomba. Ezután Nagy Sándor hatalmas kaput épít a barbárok ellen. A nagy építményt az egyiptomi munkások készítik el, óriási tömeg vasat és ércet használva fel az építéshez. Mikor a kapu elkészül, Nagy Sándor felratot véset rá, amelynek szövege a következő (268, 12—269, 2) :

𐎧𐎠𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹
 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹
 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹
 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹
 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹 𐎧𐎡𐎹

⁴⁰ A Tubarlak név mindeztideig megfejtetlen.

⁴¹ A Kaukázus leírásába itt a Taurus-hegységnek valamilyen klasszikus forrásból vett leírása vegyül.

⁴² A Kaukázus környékére lokalizált amazonok már a legrégibb Nagy Sándor-történetekben is szerepeltek.

⁴³ Vö. fejn a 27. jegyzetet.

⁴⁴ Ez a hely magyarázza meg végső fokon Edessai Máté örmény krónikájának azt a tudósítását, amely szerint a kuman—üz—besenyő vándorlást a „kígyók népe” okozta.

Istenhez imádkozik. Onnét hajóra szállva Alexandriába tér vissza. Amikor meghal, ezüst trónját Jeruzsálembe küldi.⁴⁷

A legenda első részének földrajzi fogalmai éppen olyan zavarosak, mint a regényé. Nagy Sándor Alexandriából indul el, a Sinai hegyhez vonul, onnan pedig tengeren Egyiptomba folytatja útját: a szerző tehát aligha tudta, hogy Alexandria Egyiptomban van. Ez a földrajzi zavar azonban csak addig tart a szövegben, amíg a Gilgames-eposzról vett „Musas-hegy”-ről nincsen szó. Ott a legenda világából hirtelen a valóságos földrajz talajára érkezünk. A Taurus-hegységben levő Klaudia, majd Haloras⁴⁸ és a Kallath⁴⁹ folyó jól ismert földrajzi fogalmak. Különösen az utóbbi kettő fontos a szerző földrajzi látkörének a szempontjából: nem kétséges, hogy megint az Amidától északra levő kolostorok világában vagyunk, tehát ott, ahova már a legenda korábbi nyomai is vezettek.

Ugyanerről a vidékről beszél a legenda végén levő felirat is, amikor azt jósolja, hogy 826. esztendő elteltével a hunok ki fognak vonulni és népeket fognak leigázni. A legendának ezt a helyét kronológiai szempontból NÖLDEKE (i. m. 31) óta az egész kutatás alapvetőnek tartja. Ha ugyanis a 826. évet a Szeleukidák, tehát Nagy Sándor utódainak érája szerint számítjuk (i. e. 311-től), akkor 826-ból 311-et levonva 515-öt kapunk, tehát azt az évet, amely a hatalmas szabir betörés esztendeje volt! A magunk részéről ehhez egyrészt csak annyit fűzünk hozzá, hogy ez a betörés — amint a legenda fent idézett szövegéből kiderül — a szerző fogalmai szerint sem volt az első: a vének elmondják, hogy a hunok már a múltban is sok várat romboltak szét római és perzsa területen. Figyelembe véve a legenda szerzőjének földrajzi fogalmait, ezt a megjegyzést aligha vonatkoztathatjuk másra, mint a 395/6. évi nagy hun betörésre, amikor a portyázó csapatok az észak-mezopotámiai római és perzsa városokat egyaránt elpusztították. A szerző számára azonban ez már múlt. Az ő érdeklődését az 515. évi nagy szabir betörés köti le, amelyet a feliratban, vaticinatio ex eventu-ként Nagy Sándorral megjövendöltet. NÖLDEKE szerint a legenda, ebből a jövendölésből ítélve 515 után keletkezett. Efézusi János előbb említett adatára való tekintettel ebben egyet is érthetünk vele.

Más kérdés a felirat 940. évre⁵⁰ szóló, második jóslatának a dátuma. A görög érának ez az éve az i. u. 629. esztendőnek felel meg, s NÖLDEKE

⁴⁷ A trónátadás motívumáról vö. KAMPERS, i. m. 24, 144–145, a Pseudo-Methodios-féle jövendöléssel kapcsolatban.

⁴⁸ Vö. HÜBSCHMANN, Indog. Forsch. XVI, 310. Yāqut arab földrajzi lexikonában: هورمس. A görög névalak Ἰλλύσιος (vö. MARKWART, Südarmenien 58, 278). A Kallath név szír 'menyasszony' folyót párhuzamos névadás során Parthenos-nak és Nymphios-nak is nevezték. Az órmény névalak Գաղիթ: Galit (MARKWART, i. m. 282).

⁴⁹ Teljesen elhibázott tehát HELLER BERNÁT (Kohut-Mem. 354) magyarázata, aki a אֶלְיָאֵלֶּיךָ אֱלֹהֵינוּ kifejezést a II. Kir 17,6-al: אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל hozza kapcsolatba.

⁵⁰ A jövendölés évszámai a későbbi, mohamedán és etióp változatokban romlott formákat mutatnak (vö. ANDERSON, i. m. 32, 1. jegyz.). PEISTER (i. m. 38) nem teljesen meggyőző kísérletet tesz arra, hogy ezeket a számokat a világév-spekulációkkal kösse össze (vö. még ANDERSON, i. m. 23, 2. jegyz., 41. 1. jegyz.) Ez az összekapcsolás csak a metrikus feldolgozás esetében indokolt, ahol szó van a hét évezredről. A prózai változat minderről nem tud.

szerint ez már valódi jövendölés, NÖLDEKE ugyan elismeri, hogy a kazárok, mint Herakleios császár szövetségesei 627-ben a Kaukázuson át betörték Persarmeniába, ez a betörés azonban szerinte nem egy küzdelem kezdetét jelenti, mint a legendában, hanem a hosszúra nyúlt bizánci—perzsa háború befejezését. A 940 tehát NÖLDEKE szerint önkényes, találmányra odavetett szám.

Mindebben NÖLDEKÉT az is megerősíti, hogy a szír legendának egy metrikus feldolgozását is ismerjük, amely az egyik kézirat kolofonja szerint az 521-ben meghalt nevezetes szír író, Jacob Sarugensis kedvelt metrumában készült. Bár az 515 és 521 közötti idő elég kevésnek látszik az átvételre,⁵¹ mégis NÖLDEKE úgy gondolja, hogy a metrikus átdolgozás szerzőjének Jacobot kell tekintenünk. Minthogy NÖLDEKE tekintélye szinte megingathatatlan volt a szír filológia terén, nem találtak elfogadásra W. BOUSSETnek és C. HUNNIUSnak, a metrikus változat későbbi kiadójának fejtegetései sem,⁵² akik alapos érveket hoztak fel a mellett, hogy a legenda egyes részei mégis a 627. évi kazár betörésre látszanak utalni.⁵³ Legutóbb PFISTER is újra határozottan NÖLDEKE véleménye mellett foglalt állást.⁵⁴

Annál sajnálatosabb tehát, hogy KMOŠKÓ MIHÁLY fejtegetései,⁵⁵ amelyek valóban eldöntik a kérdést, csak néhány éve és még most is csak kivonatossan kerültek a nyilvánosság elé. KMOŠKÓ egész sor érveléssel bizonyítja, hogy mind a metrikus legendában, mind a prózai szövegben félreérthetetlen utalások vannak II. Khosrav és Herakleios háborújára. Mindkét változatról azt kell tehát mondanunk, hogy jelen formájukban a legendának a 628 után átdolgozott formáját tartalmazzák.⁵⁶ KMOŠKÓ érvelése minden bizonnyal helyes. Az apokaliptikus irodalomban az ilyen átdolgozás természetes jelenség: az utolsó jövendölésben megadott idő eltelte után a legenda későbbi használói új jövendöléseket toldanak be a szövegbe.

KMOŠKÓnak a 940. évre vonatkozó betöréshez fűződő fejtegetései azonban szintén fontos hiányosságokat tartalmaznak. Először is meg kell jegyeznünk

⁵¹ ANDERSON, i. m. 27, 1. jegyz.

⁵² C. HUNNIUS, *Das syrische Alexanderlied* (Göttingen 1904), 21—23.

⁵³ ANDERSONnak (i. m. 27, 1. jegyz.) az említett elbeszélésben szereplő kapukhoz fűződő magyarázatai nem meggyőzőek.

⁵⁴ I. m. 38; mind a prózai, mind a metrikus változat datálásában NÖLDEKÉhez csatlakoznak MAGOUN (i. m. 39) és CARY (i. m. 11) is.

⁵⁵ Vö. *Acta Orient.* IV, 35—36.

⁵⁶ Ebből a szempontból már BOUSSET (i. h. 115) és KAMPERS (i. m. 70—85) is tettek helyes megjegyzéseket. BOUSSET szerint a metrikus és a prózai változat közös forrásra megy vissza. Annak ellenére, hogy az élet forrásának keresése, valamint a világév-spekuláció valóban fontos és jellegzetes motívum-többség a metrikus változat szövegében, hasonlóképpen a hun jövendölés is fontos többlet a prózai változatban, ezt a véleményt helyesnek kell tartanunk. Megerősít bennünket ebben az is, hogy Pseudo-Dionysios Telmahrensis (IX. század) rövid összefoglalásában, ahol a szír Nagy Sándor-legenda tartalmát adja (vö. NÖLDEKE, i. m. 32, ANDERSON, i. m. 27—28), szorosan érintkezik hol a prózai változattal, hol pedig a metrikussal, néhány esetben azonban egyikkel sem. Feltehetjük tehát, hogy a szír Nagy Sándor-legendának volt olyan régi változata is, amely a későbbiek során elveszett, de Pseudo-Dionysiosnak még rendelkezésére állott

hogy a kazár beavatkozás Herakleios oldalán valóban a 627. év eseményei közé tartozik.⁵⁷ De volt egy hatalmas kazár betörés 629-ben is, amelyről Moses Kałankatvac'i (ed. Tiflis 34—57) örmény szerző elsőrendű szemtanú-jelentések alapján igen részletes tudósítást közöl. Moses szavaiból világosan kitűnik, hogy a 629. évi kazár betörés már nem a bizánciak ősztönzésére történt, hanem hatalmas önálló hadjárat volt, amely több esztendőig tartott és Örményország nagy részére rettenetes pusztulást, éhínséget és pestist hozott.⁵⁸ Azok az örmények tehát, akik a kazár pusztításoktól délre éltek. Észak-Mezopotámiában, a Haloras vidékén, a Nymphios folyónál és a Tigris forrásvidékén, a 626. évi háborús szenvedések után⁵⁹ újra az enyészet szélére jutottak. Ezekre a nagy eseményekre utal tehát a 940/629. évre vonatkozó jövendölés szerzője is, és az sem lehet kétes, hogy itt megint vaticinatio ex eventu-ról van szó. Rendkívül érdekes egyezés mutatkozik a szír legenda és az örmény elbeszélés között abban is, hogy mind a kettőben⁶⁰ Jeremiás prófétának ugyanazokra a szavaira (I, 13—16) történik hivatkozás. A szír legenda szerzője egyenesen Nagy Sándorral ismételgeti el a próféta szavait.⁶¹

Valódi jövendölést tartalmaz ezzel szemben a feliratnak az a része, ahol Tubarlak veresége után megígéri, hogy tizenöt év múlva Assziriát és Babilóniát is át fogja adni Nagy Sándornak. Ez a jóslat ugyanis, amint tudjuk, nem teljesedett be. II. Khosrav—Tubarlak veresége után 15 évvel, 643-ban a mohamedánok már végleg meglöntötték a szászánida Perzsiát. A be nem vált jóslat felhatalmaz bennünket arra, hogy a legendát mai formájában a 629. évet követő, de az arabok mezopotámiai győzelmét, vagyis 636-ot megelőző esztendőkhől származtassuk.

A második jóslatnak a 629. évi kazár betörésre való vonatkoztatása révén világosság derül a legenda szerzőjének a kazár szövetségről alkotott felfogására is. Herakleios és Nagy Sándor azonosítása ugyanis igen nehéz helyzet elé állította a szerzőt. A perzsa hadjárat során ugyanis Herakleios, amint összes forrásunk egybehangzóan bizonyítja, maga nyitotta ki a kaukázusi kapukat a kazárok előtt. A szerző ezekre az eseményekre csak a lehető legtapintatosabb formában, közvetve utal.⁶² Az ő Nagy Sándor—Herakleiosa

⁵⁷ Vö. MNy. XLIX (1953), 319—323.

⁵⁸ NÖLDEKE az örmény forrásokat csak K. PATKANIAN egyik cikkének rövid tájékoztatója alapján használta és erről a betörésről egyáltalán nem tesz említést.

⁵⁹ Vö. J. A. MANANDJAN, Vizant. Vremennik 1950 : 145.

⁶⁰ Mostest illetőleg vö. MNy. i. h. 321—322.

⁶¹ Az elmondottak alapján nem látszik elfogadhatónak Kmoskó (vö. Acta Orient. IV, 33—34) szokatlanul merész feltevése, aki 940. évre vonatkozó jövendölést Konstantinápoly 1453-ban történt elcsévével hozza kapcsolatba.

⁶² Kevésbé tapintatosak a nyugati források, amelyekhez Dagobert egyik bizánci követsége révén jutott el a kazárok segítségül hívásának híre. Ez a tudósítás, amelyből Fredegar, Aethicus, Ekkehard és Freisingi Otto is merítettek, egyáltalán nem előnyös Herakleios szempontjából. Fórti (ITK, 1913 : 37—41) egyébként igen értékes fejtegetéseiben Aethicus korát WÜTTKE naiv magyarázata alapján helytelenül határozza meg (vö. ECKHARDT, Kőrösi Csoma Arch. II, 422—433; Uő.: De Sicambria à Sans-Souci [Paris 1943], 13, 15—6).

a kegyes keresztyén uralkodó mintaképe, tehát semmiféle szerepet nem kaphat a kazárok garázdálkodásaiban : Nagy Sándor—Herakleios győzelmét Tubar-lak—II. Khosrav felett nem a kazárok, hanem az Isten segedelmével vívja ki. Ott azonban, ahol a szerző a kaukázusi kapu közös római—perzsa őrségéről beszél, világosan kifejezésre jutnak saját gondolatai is : helyes és megőrzendő a római és perzsa uralkodóknak az a régi szokása, hogy a barbárok ellen emelt kaukázusi erődöket közös költséggel tartották fenn.⁶³ Ezt a szokást a 629. évi betörés után is fel kellene újítani! Ez az óhaj azonban nemcsak a legenda szerzőjének lelkében élt. Az örmények még akkor is így gondolkoztak, amikor a perzsa hatalom helyébe már a mohamedánoké lépett. Rendkívül érdekes ebből a szempontból Levond VIII. századi örmény írónak egy tudósítása (ed. Šahnazarean 64), amely szerint, mikor az arabok 716-ban elpusztították a derbendi erődöket, a falak romjai között egy nagy feliratos követ találtak, amelyen az állt, hogy az erődöket Markianos (450—457) bizánci császár építette saját kincseiből ; egykor el fogják pusztítani őket Ismael gyermekei, de majd fel is építik a saját kincseikből! Ez Levond idejében már vaticinatio ex eventu volt. Amint azonban tudjuk, később is jó próféciónak bizonyult, mert az arabok még sok súlyos küzdelmet vívtak a kazárokkal Derbend környékén, s sokszor építették újjá a gyakran elpusztított régi erődöket.

Maga a felirat-motívum minden valószínűség szerint a görög Nagy Sándor-történetek valamelyikéből származik. Erre mutat az az eddig meg nem figyelt szoros egyezés, amely a szír legenda, Levond tudósítása és Plutarchos Nagy Sándor-életrajzának (cap. 17) a között a helye között mutatkozik, ahol Nagy Sándor perzsa hadjáratáról van szó. Azt olvassuk ugyanis Plutarchosnál, hogy Nagy Sándor Darius elleni felvonulásának idején a lykiai Xanthos városa mellett levő forrás hirtelen kiáradt. Ekkor egy régies írásjelekkel borított kő került elő, amelyen egy jóslat állt arról, hogy „a perzsa hatalomnak egykor vége fog szakadni és meg fogják dönteni a görögök”.

A szír Nagy Sándor-legenda az elmondottak értelmében az észak-mezopotámiai szinkretisztikus kultúra terméke. Alapját a hellenisztikus görög Nagy Sándor-regény képezte, amelyet azonban gyökeresen átdolgoztak az ezékieli próféciaival való összekapcsolás során. A helyi elemet a legendában az ősi Gilgames-eposz motívumai képviselik. Szerzője, illetőleg átdolgozója Észak-Mezopotámiában, a régi Amida környékén élt. Érdeklődésük közép-pontjában a 395/6. évi nagy hun, az 515. évi szabir és a 629. évi kazár betörés állott. Igen tanulságosak a legendának azok a motívumai, amelyek a későbbi

⁶³ Vö. E. STEIN, i. m. 62.

középkori Nagy Sándor-gestákban is visszatérnek : így Nagy Sándor kisebbségben levő csapatainak győzelme a barbárok tömegei felett,⁶⁴ s az a gondolat, hogy Nagy Sándor kaukázusi kapui a kultúr-világ védőbástyái a barbárok ellen.⁶⁵

⁶⁴ Vö. Anonymusnak (cap. 8) az Álmos szájába adott beszédét, amelyről már régen ismert, hogy a Nagy Sándor-regényből származik (Vö. KARDOS TIBOR, Középkori kultúra 94—95 ; Uő : I. Oszt. Közl. V, 1954 : 178 ; vö. még uő : Száz. 1939 : 306—7).

⁶⁵ Vö. IV. Bélának a IV. Incéhez intézett híres levelét (MARZALI, A magyar történet kútf. 161—166), ahol — mint a szír legendában — éppen Herakleios perzsa háborúira történik hivatkozás. Bár a szerző Herakleios „limes”-ét is az „Aqua contradictionis”-hoz, vagyis a Dunához képzei (vö. KARDOS, A magyarság antik hagyományai 17—8), a védőbástya-motívumot ugyanúgy használja, mint a szír legenda szerzője.

A RÉZVÁROS*

Az a határ, amely a civilizált világot a félvad nomádoktól és a távoli Keletegrotikus népeitől választotta el, a görögök, valamint az irániak és más keleti népek képzeletvilágában több szempontból ugyanolyan szerepet játszott, mint az Oikumenének, tehát a világ lakott negyedének vagy egyenesen magának a világnak mitikus szélső határa. A szír Nagy Sándor-legenda szerint Nagy Sándor legcsodálatosabb tette az volt, hogy a világ széléig, tehát addig a pontig nyomult, ahol az égbolt tartóoszlopai vannak, s ahonnan közvetlen közléről figyelhető meg a nap felkelése és lenyugvása. Ugyanilyen fontos azonban a Nagy Sándor-regény egyes változatai szerint, hogy Nagy Sándor keleten Indiáig vagy Kínáig jut, a regény egy zsidó eredetű interpolációja pedig azt mondja el, hogy Nagy Sándor északon zárja el a tisztátalan népeket, közöttük Góg és Mágóg népét a Kaukázusi kapuknál épített reteszével.

Mint Nagy Sándor a görögöknél, úgy nyomul Spandiyát is, a nagy iráni hős, az iráni eposz összes hőse közül a legmesszebb keletre. Az eposz késő szászánida-kori változatai szerint Spandiyát mélyen behatol Turán földjére, sőt Tabarí szerint Tibetbe, majd a Kaukázusba is eljut, ahol ő is várat emel. A keleti és az északi barbárok elleni határ tehát egyben a görögök és az irániak nagy hőseinek találkozóhelye is.

A világ és az Oikumené szélei, valamint a távol keleti és északi népek határai mitikus határok is egyben, ahol a mítosz és a valóság tényei egymással szoros kapcsolatban jelennek meg. Ebbe a világba tartoznak a Rézvároshoz fűződő sajtóságtörzsek is, amelyek igen fontos szerepet játszanak az arabok és perzsák vallásos és világi irodalmában, s amelyeknek összegyűjtése és magyarázata mind ez ideig csak igen ki nem elégitő módon történt meg.

1. A *Rézváros* név eredetileg valóságos földrajzi név, amely a VIII. században az ujjur törökök T'ien-san vidékén levő fővárosát jelölte. Az ujjur fővárost eddig csak az *Ötváros* (török *Beş-balıq*: 'Öt-város', kínai *Pei-t'ing*: 'Öt-város', keleti iráni *Panfikat*: 'Öt-város') néven ismertük. Aligha lehet kétes, hogy az új név: *Rézváros* ugyanennek az ötszörös településnek az egyik városát jelöli.¹ Ezt a nevet az új forrás a török *Bağır-balıy 'Rézváros' változatban közli, amint azonban már korábban rámutattam,² ismerjük e név újperzsa (*Diž-i rōyīn*, *Rōyīn-diž*: 'Rézvár', *Šahrastān-i rōyīn*: 'Rézváros') és arab (*Madīnatu-l-ğufr*: 'Vörösrézváros', *Madīnatu-l-nuhās*: 'Sárgaréztváros') meg-

* Előadás, amely elhangzott a hallei egyetemen, a Robertinumban, az Orientalisches Seminar és az Archäologisches Museum számára «Die Messingstadt in der arabischen und persischen Literatur» címen, 1960. június 30-án.

¹ Maga a *Rézváros* név feltehetőleg valamilyen messziről látható rézkupoláról vagy más építményről vette török nevét. Beş-balıq egyik városában volt a «Kagán stupa» néven ismert építmény (vö. Chavannes, *Documents*, 12, 305), amelynek a neve türk uralom idején egyben a város neve is volt.

² Acta Orient. Hung. VIII (1958), 29–30.

felelőit is. Mindezeket a Rézvárosra vonatkozó neveket eddig mitológiáik származású, nem valóságos földrajzi neveknak tekintették, csak az új adat vetett világos fényt valóságos földrajzi eredetükre. Más lapra tartozik, hogy a *Rézváros* névhez nem kevés mitológiai mozzanat is tapad. Ezeknek a mozzanatoknak a valóságos történelemtől és a valóságos földrajzi adatoktól való szétválasztása azonban általában nem ütközik különösebb nehézségbe.

2. Így Bahrām Čobīn történetében valóságos történeti tény az, hogy a legendás hős a sikertelen trónfosztási kísérlet után a Rézvárosba menekült.³ Másfelől azonban, amikor a Rézvároshól hiába visszavárt Bahrām alakja köré messiánikus váradalmak kezdtek fonódni, az irániak földrajzi horizontja legszélén levő, alig ismert Rézváros is mitológiai fogalommal vált. Ugyanezt a mitológiai Rézvár-képzetet a késői zoroasztriánusoktól azután a korai Iszlám siita ágának egyes propagandistái is átvették, akik szintén azt hirdették, hogy a messiás egy Rézvárból fog eljönni. A siita messiás-váradalmak egyébként abban is a perzsa hatás alatt álltak, hogy mint Bahrām a késői perzsa messiánikus váradalmakban, a siita messiás is isteni személyé lett, aki eljövetele előtt mint «elrejtett» messiás az emberek számára láthatatlanul egy távoli — többnyire keleti — helyen tartózkodik.⁴

Bahrām csodálatos tettei azonban, főképp hatalmas győzelme, amelyet pályája elején a türk kagán, a turáni ősellenség felett aratott, nemcsak a perzsa vallásos váradalmakat, hanem az epikus irodalmat is megihlették. A régi eposz Spandiyāt-ra vonatkozó elbeszélései, amint azt a késői közép-perzsa forrásokból tudjuk, ekkor bővültek a Rézváros bevételének motívumával.

3. Az elmondottak után nem meglepő, hogy a Rézvárosra vonatkozó képzeteket még egy egészen más helyen, az arab földrajzi irodalomban, az Oikumené széleinek leírásában is megtaláljuk. Ezek a képzetek azonban az arab földrajziróknál legtöbbször egy másik mitologumenonnai, Herakles oszlopainak képzetével is keverednek. Ezeket az oszlopokat az arabok, Herakles nevének említése nélkül szokták leírni. Tudomásom szerint egyetlen hely van az arab irodalomban, ahol ebben az összefüggésben Herakles neve is szerepel, mégpedig Mas'ūdī «Murūj al-dahab» című munkája. Mas'ūdī szerint ott, ahol az Okeanos és a Földközi tenger összeér, egy torony van, amelyet Herakles épített rézből és kőből. Ebben a toronyban ábrázolások (*tamūtil*) is találhatóak és egy felirat, amely megmondja, hogy ezen a ponton túl nincsenek utak a hajók számára. A szobrok szintén azt mutatják kezeikkel, hogy tovább nem szabad haladni a hajósoknak. Ezeket a szobrokat, Herakles nevének említése nélkül Tabarī, Idrīsi és Dimašqī is leírják. Érdekes azonban, hogy ezekben a leírásokban Herakles neve helyett néhol Nagy Sándorét találjuk. Ez a változtatás könnyen érthető, hiszen az arabok előtt is ismert volt, hogy a régi hősök közül Nagy Sándor jutott a legmesszebb a világ szélei felé.

Számunkra azonban a legfontosabb az, hogy míg ezeknek a hagyományoknak egy részében egy rézsoborról, mégpedig többnyire Nagy Sándor-soborról van szó, más esetekben, ugyanebben az összefüggésben, egy Sárga-

³ Ant. Tanulm. IV (1957). 301–302.

⁴ A késői zoroasztriánus messiás-váradalmaknak, közelebbről a Bahrām Čobīn alakjához fűződő képzeteknek a siita iszlámra és egyes misztikus tanokra tett hatását behatóan tárgyaltam abban az előadásban, amelyet a X. Nemzetközi Vallástörténeti Kongresszuson tartottam Marburgban, 1960. szeptember 12-én «Die spätsassanidischen und schiitischen Mahdi-Erwartungen» címen.

rézváros vagy egy Vörösrézváros szerepel. Ez a csodálatos város, amely szintén az Oikumené szélén van, már a IX. és X. századi arab földrajzi írók érdeklődésének is a központjában állt. Így Ibn al-Faḡih és Mas'ūdī szerint a Sárgaréztváros a legtávolabbi nyugaton van, Andalusban vagy Cadixban és szép ólomkupolái vannak, amelyeket már messziről látni lehet. A Sárgaréztváros egyben a drágakincsek városa, tele mindenféle drágakövel és arany tárgyakkal. Ugyanakkor azonban a Sárgaréztváros egyben egy megkövesedett, halotti város is, amelyben az emberek úgy haltak meg, ahogyan éppen csodálatos kincseik között utoljára voltak. Feliratok is vannak itt, amelyek az arab kaszídák versformájában az emberi élet mulandóságát hirdetik. Mas'ūdī leírása Ibn al-Faḡih leírásával lényegében azonos, Ibn al-Faḡih leírását pedig még számos késői kivonatból is ismerjük.

Itt tehát valójában két képzetről van szó: egyfelől rézszobrokról, amelyek, mint Herakles oszlopai, a világ járható területének végső határát mutatják, másfelől pedig az Oikumené szélén fekvő Sárgaréztvárosról. Felmerül természetesen a kérdés, hogy jogosultak vagyunk-e ebben a Sárgaréztvárosban a belsőázsiai Réztvárost látni. Mielőtt azonban erre a kérdésre felelhetnénk, az Ezeregyéjszaka idevonatkozó elbeszélésével kell foglalkoznunk röviden.

4. Mas'ūdī előbb idézett helyén, ahol a Sárgaréztvárosról van szó, hivatkozás történik «Egy általánosan ismert könyv»-re is, amelyben egy hosszú és csodálatos történet olvasható a Sárgaréztvárosról. Ez az «általánosan ismert» könyv nem más, mint az Ezeregyéjszaka, amelyben, az 537. és következő éjszakák elbeszélésében valóban található egy hosszú történet a Sárgaréztvárosról. Ez az elbeszélés két motívumból tevődik össze: az egyik azoknak a sárgarézt korszoknak a története, amelyekbe Salamon a lázadó dzsinneket zárta, a másik pedig a Sárgaréztváros története. A két motívumsort az elbeszélés szerkesztői egy útleírásban kapcsolták össze, amelyben arról van szó, hogy 'Abd al-Malik ibn Marwān kalifa szerezni akart magának egyet Salamon rézkorszói közül. A karaván Egyiptomból indult a rézkorszókért. Először Kairuánba jutott, Észak-Afrikába, majd a Fekete várhoz, majd a Sárgaréztvároshoz és a Homokfolyóhoz, s csak azután érte el a tengerpartot, ahol egy ősi nép él barlangokban, s ahol sikerült szerezni egyet a korszók közül.

Az Ezeregyéjszakanak ezt a történetét már többször is magyarázták, azonban nézetem szerint kevés sikerrel. Ennek az volt a főoka, hogy nem tisztázták az elbeszélés eredetét: a lázadó dzsinnekről szóló történet leválasztása után ugyanis a megmaradó elbeszélés a Sárgaréztvárról nem más, mint a görög Nagy Sándor-regény nysai epizódjának keleti ízléssel, bőbeszédűen előadott változata. A Sárgaréztvárhoz vezető út leírása pedig minden lényeges ponton egyezik azzal a leírással, amelyet a görög regény ad a Drágakövek városába vezető útról. A görög forrásra való utalás azonban nemcsak Enno Littmann szép Ezeregyéjszaka-fordításában, hanem a korábbi irodalomban is hiányzik. A hiányt Littmann legújabb idevonatkozó megjegyzéseiben, az *Encyclopedia of Islam* új kiadásában közölt tanulmányában sem pótolta. O. Rescher, aki szintén foglalkozott ennek az elbeszélésnek a motívumaival, úgy nyilatkozik, hogy az emberi élet és értékek mulandóságának tudata az egész arab irodalomban egyetlen más helyen sem jut olyan erővel kifejezésre, mint azokban a versekben és feliratokban, amelyek a Sárgaréztvárosban találtak az utazók az Ezeregyéjszaka elbeszélése szerint. Ezzel szemben rá kell mutatnunk arra, hogy ez az egész elbeszélés görög szellemi termék, s hogy itt végeredményben egy olyan kibővített idézetről van szó, amely a Nagy

Sándor-regényből származik, továbbá, hogy az emberi képességek végessége már a görög regénynek is kétségtelenül legfontosabb alapotívuma. Kevésbé kielégítő az is, amit P. Borchardt, az ismert német Atlantis-kutató adott elő az Ezeregyéjszaka ezel az elbeszélésével kapcsolatban a Petermann's Geographische Mitteilungen-jei számára írt értekezésében. Borchardt első-sorban a karaván útvonalának földrajzi magyarázatával foglalkozik és arra az eredményre jut, hogy amennyiben az elbeszélésben említett Kairuánt nem a jól ismert tunéziai Kairuánnal, hanem a középegyiptomi Kairuánnal azonosítjuk, az elbeszélés többi földrajzi adatait is minden további nélkül való-ságos földrajzi helyekkel azonosíthatjuk. Borchardt végül is arra az eredményre jut, hogy a Sárgarézváros motívuma valószínűleg Platón Atlantis-mondájából származik, amelyben, amint az közismert, a rézerödtmény motívuma szintén szerepel. Borchardt földrajzi magyarázata annál inkább is különös, mert az ő figyelmét sem kerülte el, hogy magában az Ezeregyéjszaka történetében is utalás történik a Nagy Sándor-regényre, amennyiben az egyik helyen arról van szó, hogy a Sárgarézvárosba vezető út «Nagy Sándor útja». Nem szükséges hangsúlyozni, hogy ez az utalás már magában is a való-ságos földrajzi helynevekkel való azonosítás ellen szól s a kutatást félreérthetetlenül a Nagy Sándor-regény felé irányítja. Borchardtnál mindenesetre már Ibn Khaldūn, a XIII. századi nagy nyugatafrikai kultúrtörténész is helyesebben ítélte, aki szintén foglalkozott a Sárgarézváros történetével, de arra az eredményre jutott, hogy a történet hihetetlen, mert Nyugat-Afrikában nincsen Sárgarézváros, s hogy eleve valószínűtlen, hogy az emberek rézből városokat építettek volna.

5. Ami a Nagy Sándor-regényt illeti, a Sárgarézváros történetének eredeti verziója itt a III. könyv 28. c.-ban, a fejezet közepébe interpolálva található meg, a regény B, C és L változataiban. Itt arról van szó, hogy Nagy Sándor, mint egykor Dionysos, távol keleti útján Nysáig jut, ahol egy magas hegyen a Drágakővárosban egy halott embert talál egy kereveten, aki nem más, mint maga Dionysos. Különböző epizódok következnek ezután: lakoma drágaköves edényekből, hirtelen mennydörgés, fuvola- és hárfahangok stb., mire a sereg rémülten továbbvonul. Az Ezeregyéjszaka elbeszélésének más motívumai is, mint pl. a Homokfolyó, előfordulnak a regény szövegében. Afelől tehát, hogy az arab elbeszélés végső fokon a görög regényből való kölcsönzés, a legcsekélyebb kétség sem lehet.

A legfeltűnőbb azonban az, hogy míg a regényben egy Drágakő- (Zafir-) városról van szó, addig az arab elbeszélés egy Sárgarézvárosról beszél. Fel-merül természetesen a kérdés, hogy mi lehet ennek a változtatásnak az oka. Ez már a második kérdés, mert az imént azt a kérdést hagytuk nyitva, hogy miért került az Oikumené széleinek arab leírásában Herakles oszlopainak helyére a Sárgarézváros. Mindkét kérdésre világos feleletet találunk a Nagy Sándor-regény régi szír változatában. Ebben ugyanis a Drágakőváros helyén meglepő módon azt a várat találjuk, amelyben egy a világ végét mutató ábra van. A két motívum kontaminációja tehát itt szinte szemünk előtt megy végbe. Ezek után természetesen már az sem meglepő, hogy a szír regényben az Oikumené szélén levő vár mellett, ugyanúgy, mint az Ezeregyéjszaka történetében egy különös ősnép lakik. A legfontosabb azonban az, hogy a szír regény földrajzi tekintetben sem hagy semmiféle kétséget sem: ez a város a regény szerint valahol a távoli keleten, a név szerint említett Szamarkandtól keletre fekszik, tehát pontosan ott, ahol az ujjurok fővárosa, a történeti Rézváros volt.

6. Az elmondottak alapján válik lehetségessé az arab Nagy Sándor-regényhez fűződő néhány eddeig tisztázatlan probléma magyarázata is. Az arab Nagy Sándor-regényben ugyanis, legalábbis egyes változatok szövegében, szintén szó van a Rézvárosról, mégpedig *Sárgarézvár* és *Vörösrézvár* néven, amely nevek itt is egy drágakővárosra, illetőleg a Halott városra vonatkoznak.

A Nagy Sándor-regény arab változatai tartalmilag két nagyobb csoportot alkotnak: az egyikben a kaukázusi retesz megépítése áll a központban. A másikban két vezető motívum fűződik össze: Nagy Sándor útja a Rézvárosra és további útja az örökélet forrásához. A szakirodalomban eddig feltűnően sokat foglalkoztak a kaukázusi retesz megépítésének történetével és hasonlóan sokat az örökélet forrásának motívumával is, a rézvároshoz vezető út azonban alig foglalkoztatta a kutatókat. A kaukázusi retesz motívumának esetében ez azért is nagyon érthető, mert hiszen ezekről a reteszekről maga Mohamed is beszélt a 18. szurában, s idevonatkozó szavait, a hétalvók legendájára való utalásával együtt mind a mohamedán, mind pedig a nyugati szakirodalom (utoljára L. Massignon) főleg apokaliptikus jelentőségük miatt gyakran tárgyalta. Ami az örökélet forrását illeti, T. Nüldeke egyik tanítványa, I. Friedländer volt az, aki ezt a vallástörténeti szempontból is fontos epizódot a legalaposabban megvizsgálta. Friedländer műve az egész Iszlám-kutatás szempontjából igen hasznosnak bizonyult és több tekintetben ma sem tekinthető elavultnak. Az azonban kétségtelenül gyengéje Friedländer módszerének, hogy témáját szigorúan az örökélet forrásának motívumára korlátozva, nem veszi tekintetbe, hogy az örökélet forrásához vezető út epizódjai az arab regényben is elválaszthatatlanul össze vannak kapcsolva a Rézvároshoz fűződőkkel. Friedländer eljárását csak bizonyos mértékig igazolja, hogy Mohamed nem vette fel prédikációjába a Drágakőváros epizódját, s hogy Mohamed az örökélet forrásáról szóló epizódot is teljesen elhibázott formában adja elő, úgyhogy nála Nagy Sándor szerepét Mózes veszi át, ami a Nagy Sándor-regénnyel való kapcsolatot teljesen megszünteti. A két epizód eredeti egysége azonban ennek ellenére világosan kitűnik a későbbi arab forrásokból, így a hadit-irodalomból is, annak ellenére, hogy a hagyományírók egyébként mindig igyekeztek magukat pontosan ahhoz tartani, amit Mohamed mondott a Koránban.

Az örökélet forrásáról és a Drágakő-, illetőleg Rézvárosról szóló epizódok ma csak rövidített változatban ismertek. Valószínű azonban, hogy korábban, a IX. sz. közepe előtt, voltak a Nagy Sándor-regénynek olyan arab fordításai vagy átdolgozásai is, amelyek még a teljesebb változatot tartalmazták. A ma ismert változatok eltérései azonban mindenesetre arra mutatnak, hogy nem egyetlen közös ősforrásról van szó. Ebből a szempontból sem látszik tehát ma sem indokolatlannak K. F. Weymann érvelése, aki szerint a Nagy Sándor-regénynek az araboknál soha sem volt egy általánosan elfogadott fordítása. Azonban mindez nem változtat azon a tényen, hogy az arab Nagy Sándor-regény változataiban az örökélet forrásának epizódja egyetlen egységet alkotott a Drágakővárosról szóló történettel, tehát pontosan úgy, mint az etióp Nagy Sándor-legendában, ahol a Drágakőváros-epizód egyenesen központi szerepet játszik. Egyáltalán nem túlzott tehát, ha azt mondjuk, hogy a Drágakő-, illetőleg Rézváros-epizód csak véletlenül maradt ki Mohamed prédikációjából.

⁵ Ez ellen legfeljebb csak arra hivatkozhatnánk, hogy P. G. Bulgakov szovjet kutató szerint legújabbban Ibn al-Faḡīh meshedi kéziratából került elő egy olyan részlet, amely a Nagy-Sándor-regény görög eredetije alapján készült fordításnak látszik.

Az arab Nagy Sándor-regény Rézvárának földrajzi helyzetét illetőleg kétféle meghatározást találunk forrásainkban: az egyik szerint a Rézvár a legtávolabbi keleten, a másik szerint a legtávolabbi nyugaton volt. Az elmondottak értelmében ez az ellentétes meghatározás semmiféle nehézséget nem okoz. A Rézvár ugyanis, amint láttuk, eredetileg a történeti és valóságos török Rézvár neve volt a T'ien-san vidékén, tehát a legtávolabbi keleten. Az arab változatokat megelőző régi szír Nagy Sándor-regényben már megtörtént a Nagy Sándor-regény Drágakő városának és a történeti Rézvárnak az azonosítása. A későbbiekben természetes folyamat volt, hogy az Oikumené nyugati peremén levő heraklesi oszlopok képzete szintén összekapcsolódott a Rézvár-motívummal. Így teljesen érthető, hogy a Rézvár az arab forrásokban hol az Oikumené nyugati, hol pedig keleti végein jelentkezik. A Rézvár-fogalom itt már teljesen a mitológia világába, a világvége-motívumok közé tartozik.

Az arab Nagy Sándor-hagyományok egy része azonban nemcsak a Rézvár nevet használja, hanem ugyanezt a várost még a *Jābalqā*, ill. *Jābarqā* (sok var. lect.-al) nevekkkel is megjelöli. Vannak olyan tudósítások is, amelyek szerint voltaképpen két városról van szó, amelyek közül az egyik a legtávolabbi keleten, a másik pedig a legtávolabbi nyugaton fekszik. A *Jābalqā*, illetőleg *Jābarqā* (vannak olyan variánsok is, amelyeknek végén egy *-l* is található, tehát *Jābarqāt*) névalakoknak eredete tudomásom szerint eddig teljesen tisztázatlan. Az elmondottakból azonban nyilvánvalóan adódik, hogy a kérdéses nevet minden emendáció nélkül *Jābarqāt*-nak olvashatjuk, amelyben az újperzsa *zabarjad* szabályos középperzsa előzményét láthatjuk. Mint-hogy a kérdéses újperzsa szó jelentése 'emerald, topáz', aligha kétes, hogy itt a görög regény *Drágakő- (Zafir-) város* nevének megfelelőjével állunk szemben.

Ennek az etimológiának a helyességétől függetlenül is fel kell azonban hívunk a figyelmet a *Jābalqāt* ~ *Jābarqāt* névben az *l* és az *r* váltakozására. Már Nöldeke is rámutatott ugyanis arra, hogy ugyanez a váltakozás a szír Nagy Sándor-regényben, sok más nyelvi és tárgyi mozzanattal együtt, azt bizonyítja, hogy a szír Nagy Sándor-regény nem közvetlenül a görög eredeti, hanem egy középperzsa verzió alapján készült fordítás. A középperzsa írásban, a pehleviben ugyanis az *r*-nek és az *l*-nek közös jele volt, s a fordítók éppen azért gyakran ingadoztak a pehlevi *l*—*r* átírásában. Ez az előbb előadott tárgyi motívumokkal együtt arra mutat, hogy a Rézvárra vonatkozó arab tudósítások szír eredetijeit szintén pehlevi közvetítéssel mennek vissza a görög ősforrásra.

Végül röviden meg kell még említenünk, hogy ez a téma valaha a mohamedán teológusokat is erősen foglalkoztatta. Az elmondottak alapján ugyanis aligha lehet kétes, hogy Khātīb al-Baghlādinak az ismert XI. századi mohamedán teológusnak, «Az ólomkupolás Sárgarézváros története» című műve, amelynek csak címét ismerjük, az itt tárgyalt Rézvárosra vonatkozik. Annál is inkább mondhatjuk ezt, mert az idézett cím Mas'ūdī fent (219) tárgyalt leírásával is pontosan megegyezik. A szerző, mint teológus, kétségtelenül a 18. szurához fűződő hadítokkal kapcsolatban foglalkozott a Rézváros kérdésével. Ugyancsak megemlíthetjük még azt is, hogy az örmény irodalomból szintén ismert a *Rézváros név*, amely a «Rézváros története» (*Patmuthivn pln'jē kalakīn*) című munka címében fordul elő. Ez az örmény munka az Ezeregyéjszaka meséjének örmény változata.

CZEGLÉDY KÁROLY
MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

1. A zöngés velaris spiráns az ugariti sémi feliratokban, doktori értekezés (Budapest, 1941).
2. A magyarság Dél-Oroszországban: „*A magyarság őstörténete*”, szerk. Ligeti Lajos (Budapest, 1943), 100–122.
3. Keleten maradt magyar töredékek: *ibid.*, 154–177.
4. A magyar őstörténet mohamedán forrásai: *ibid.*, 240–242.
5. Magna Hungaria: *Századok* LXXVII (1943), 277–306.
6. Krumppli: *Magyar Nyelv* XXXIX (1943), 229–230.
7. Egy bolgár-török *yiġtavār* méltóságnév (A volgai bolgárok és szlávok X. századi kapcsolatainak kérdéséhez): *Magyar Nyelv* XL (1944), 179–186.
8. Györffy György, A Codex Cumanicus keletkezésének kérdéseihez (Budapest, 1942): *Századok* LXXVIII (1944), 144–5. (ism.)
9. A IX. századi magyar történelem főbb kérdései: *Magyar Nyelv* XLI (1945), 33–55.
10. Egy kazár méltóságnév: *Magyar Nyelv* XLIII (1947), 290–291.
11. Ibn Faḍlān über die Bestattung bei den Wolga-Bulgaren: (Harmatta Jánossal): *Archeologiai Értesítő*, Ser. III, Vol. VII–IX (1948), 362–364.
12. Moravcsik Gyula, Byzantinoturcica I–II. (Budapest, 1942–1943): *Magyar Nyelv-őr* LXXII (1948), 136–138. (ism.)
13. Zeki Validi Togan, Ibn Faḍlāns Reisebericht (Leipzig, 1939): *Études Slaves et Roumaines* I (1948), 62–64. (ism.)
14. A kunok eredetéről: *Magyar Nyelv* XLV (1949), 43–50.
15. A karluk törzsek nevei: *Magyar Nyelv* XLV (1949), 164–168.
16. A török népek és nyelvek tagolódásának kérdéséhez: *Magyar Nyelv* XLV (1949), 291–296.
17. Új adat a besenyők történetéhez: *Magyar Nyelv* XLVI (1950), 361–362.
18. Volga bulgarlari ile Islavlarin X. asirdaki münasebeti meselesine dair: *Türkiyat Mecmuasi* IX (1951), 180–187.
19. Új adatok a steppe-népek és északi szomszédaik történetéhez: *Magyar Nyelv* XLVII (1951), 64–67.
20. Új adatok az onogurok történetéhez: *Magyar Nyelv* XLVII (1951), 266–267.
21. Beg: *Magyar Nyelv* XLVII (1951), 272.
22. Die Karte der Donaulandschaftgruppe nach al-Huwārizmī: *Acta Orient. Hung.* I (1950–1951), 46–79, + az elveszett térkép rekonstrukciója.
23. Zur Meschheder Handschrift von Ibn Faḍlāns Reisebericht: *Acta Orient. Hung.* I (1950–1951), 217–260.
24. Šarkel: *Magyar Nyelv* XLVIII (1952), 79–86.
25. A kazár *kil* ~ *kel* eredete: *Magyar Nyelv* XLIX (1953), 174–178.
26. Herakleios török szövetségesei: *Magyar Nyelv* XLIX (1953), 319–323.
27. Hozzászólás: Németh Gyula, A szovjet turkológia c. előadásához: *MTA I. Osztály Közleményei* IV (1953), 117–119.
28. Heftaliták, hunok, avarok, onogurok: *Magyar Nyelv* L (1954), 142–151.

29. A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban: *MTA I. Osztály Közleményei* V (1954), 243–276.
30. IV–IX. századi népmozgalmak a steppén: a *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 84. sz., 1954.
31. Hozzászólás: László Gyulának „A magyar őstörténet régészete” című előadásához: *MTA II. Osztály Közleményei* V (1954), 481–483.
32. Monographs on Syriac and Muhammedan Sources in the Literary Remains of M. Kmoskó: *Acta Orient. Hung.* IV (1954), 19–91.
33. Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok: *Antik Tanulmányok* II (1955), 121–140.
34. Szerkesztés, Hajdú Péterrel együtt: A magyar őstörténet kérdései: *Nyelvtudományi Értekezések*, 5. sz. (Budapest, 1955)
35. Hozzászólás a 34. tétel alatt idézett műben, 30–35.
36. J. N. Vinnikov, Novye finikijskie nadpisi iz Kilikii; Epitafija Akhirama; O jazyke pis'mennikh pamjatnikov iz Nisy: *Acta Orient. Hung.* V (1955), 324–327. (ism.)
37. Kangarok és zavarok: *Magyar Nyelv* LII (1956), 120–125.
38. A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban: *Pais Dezső Emlékkönyv* (Budapest, 1956), 268–275.
39. Géza nevünk eredete: *Magyar Nyelv* LII (1956), 325–333.
40. The Syriac Legend Concerning Alexander the Great: *Acta Orient. Hung.* VII (1957), 231–249.
41. Bahrām Čōbīn: *Antik Tanulmányok* IV (1957), 301–302.
42. J. Aistleitner, Untersuchungen zur Grammatik des Ugaritischen (Berlin, 1954): *Antik Tanulmányok* IV (1957), 310–311. (ism.)
43. Carl Brockelmann: *Acta Orient. Hung.* VII (1957), 105–107.
44. Középperzsa eredetű szír tudósítások: *Antik Tanulmányok* V (1958), 251–253.
45. Bahrām Čōbīn and the Persian Apocalyptic Literature: *Acta Orient. Hung.* VIII (1958), 21–43.
46. A szír Nagy Sándor-legenda: *MTA I. Osztály Közleményei* XIII (1958, Horváth János Emlékkönyv), 3–20.
47. Fordítások Ibn Ruszta, Balkhí, Ibn Fadlān és Masz'ūdī arab, valamint Gardízi perzsa munkáiból „A magyarok elődeiről és a honfoglalásról” c. kötetben (*Nemzeti Könyvtár*, szerk. Györffy György. Budapest, 1958), 51–67.
48. Opponensi vélemény Harmatta János doktori értekezéséről: *MTA I. Osztály Közleményei* XIV (1958), 422–423.
49. A szavárd-kérdés Thury József előtt és után: *Magyar Nyelv* LV (1959), 373–385.
50. A korai kazár történelem forrásainak kritikájához: *MTA I. Osztály Közleményei* XV (1959), 107–128.
51. Oszmán apja Anonymusnál?: *Magyar Nyelv* LV (1959), 519.
52. V. Minorsky, A History of Sharvān in the 10th-11th Centuries: *Acta Orient. Hung.* IX (1959), 329–333. (ism.)
53. Joseph Aistleitner (1883–1960): *Acta Orient. Hung.* X (1960), 299–300.
54. A Rézváros: *Antik Tanulmányok* VII (1960), 211–216.
55. Nyugati türk eredetű méltóságnevek (*Termaču, barsbēg, jebu, bağatur*): *Névtudományi vizsgálatok*, szerk. Mikesy Sándor (Budapest, 1960), 75–88.

56. Khazar Raids in Transcaucasia in A.D. 762–764: *Acta Orient. Hung.* XI (1960), 75–88.
57. Bemerkungen zur Geschichte der Chazaren: *Acta Orient. Hung.* XIII (1961), 239–251.
58. Die spätsassanidischen und schiitischen Mahdi-Erwartungen: *X. Internationaler Kongress für Religionsgeschichte* (Marburg, 1961), 147–148.
59. Az Iszlám: *Előadások a vallások és az ateizmus köréből* (ELTE, Felsőoktatási Jegyzetellátó, 1960), 63–89.
60. Prof. L. Fekete: *Acta Orient. Hung.* XIII (1961, Fekete Lajos Emlékkönyv), 3–8.
61. Bemerkungen zur Geschichte der Chazaren: *Acta Orient. Hung.* XIII (1961), 239–251.
62. J. Moravcsik, *Byzantinoturcica I–II*, 2. kiadás (Berlin, 1958): *Antik Tanulmányok* VIII (1961), 143–147. (ism.)
63. J. Aistleitner, Die mythologischen und kultischen Texte aus Ras Schamra (*Bibliotheca Orientalis Hungarica*, ed. L. Ligeti, Vol. VIII, 1959): *MTA I. Osztály Közleményei* XVII (1961), 374–378. (ism.)
64. Szerkesztés: *Acta Orient. Hung.* XV (1962, Ligeti Lajos Emlékkönyv).
65. *Cogay-quzi, Qara-qum, Kök-Öng*: *Acta Orient. Hung.* XV (1962), 55–69.
66. Termatzous: *Acta Antiqua Hung.* X (1962), 79–84.
67. Sarkel: An Ancient Word for „House”: *Aspects of Altaic Civilization*, ed. D. Sinor (Bloomington, 1963), 23–61.
68. Kāšgarī földrajzi neveihez: *Bárczi Géza Emlékkönyv*, szerk. Benkő Loránd (*Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből: Nyelvtudományi Értekezések* 40. sz., Budapest, 1963), 60–65.
69. A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez: *Magyar Nyelv* LIX (1963), 456–461.
70. Notes on Some Problems of the Early Khazar History: *Trudy Dvadcat' Pjatogo Mezsdunarodnogo Kongressa Vostokovedov*, Moskva, 1960, III (Moskva, 1963), 336–338.
71. A késő-ókori Belső-Ázsia történeti földrajzához: *Antik Tanulmányok* XI (1964), 123–126.
72. Old Turkish Historical Geography (Kängü Tarban and Firdausī's Kang): *Proceedings of the XXVIth International Congress of Orientalists* (New Delhi, 1964), II (1968), 83–85.
73. Oriental Studies: *Science in Hungary* (ed. T. Erdély-Grúz–I. Trencsényi-Waldapfel. Budapest, 1965), 287–305.
74. A kazár nyelv emlékei: *Altajisztikai Napok* az MTA Orientalisztikai Bizottságának konferenciája. Sokszorosítottvány. Budapest, 1965), 9–10.
75. Isaac Amidensis on the Wonderful Escape of Constantinople in the Year 434 A.D.: vö. *Magyar Tudomány* XI (1966), 321.
76. Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern: *Numen (International Review for the History of Religions)* XIII (1966), 14–26.
77. Sota Rustaveli: *MACNE* (a Grúz TA Társadalomtudományi Közleményei 1966/5 (grúzul)).

78. Megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királyság intézményéhez: *A magyar nyelv története és rendszere*, szerk. Imre Samu és Szathmári István (*Nyelvtudományi Értekezések*, 58. sz., 1967), 83–87.
79. Petre Iberis Siriulis cxovrebis gamo: *Agmosavluri philologia* I (Tiflis, 1969), 7–15 (grúzul).
80. Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig (*Kőrösi Csoma Kiskönyvtár*, 8. sz. Budapest, 1969. 160 lap + 15 ábra).
81. De la dissolution de l'empire Hiong-nou jusqu'à l'époque de la fondation de l'empire Turc (autour de 550 de notre ère): *Philologiae Turcicae Fundamenta*, vol. III. (Paris, sajtó alatt).
82. Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről: Névtudományi előadások a II. Névtudományi Konferencián (*Nyelvtudományi Értekezések*, 70. sz. Budapest, 1970), 254–259.
83. Gy. Moravcsik, *Studia Byzantina* (Budapest, 1967): *Antik Tanulmányok* XVII (1970), 74–75. (ism.)
84. Pseudo-Zacharias Phetor on the Nomads: *Studia Turcica*, ed. L. Ligeti (Budapest, 1971), 133–148.
85. Bevezetés Jerney János „A magyarországi izmaelitákról” c. munkájának új lenyomatához (Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 1971).
86. Emlékezés Goldziher Ignácra: *Világosság* XII (1971), 713–716.
87. Orientalisztika: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970* (szerk.: Balogh Sándor, Horváth Pál, Sinkovics István, Erdey-Grúz Tibor. Budapest, 1972), 554–569.
88. Gardízi „török” fejezetének magyarázatához (Álmos nevének származtatásaihoz): *Magyar Nyelv* LXVIII (1972), 138–145.
89. On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations: *Acta Orient. Hung.* XXV (1972), 275–281.
90. Egy tudomány az ősök nyomában: *Magyar Hírlap*, 1972. nov. 17.
91. D. Sinor, Inner Asia. Indiana University. Uralic and Altaic Series, Vol. 96 (1969): *Acta Linguistica Hung.* XXII (1972), 472–475. (ism.)
92. A bibliai nyelvészet útjain: *A Biblia világa*, szerk. Rapcsányi László (A Magyar Rádió Művelődéstörténeti Sorozata, 1972), 211–228.
93. History and the Turkic Inscriptions (előadás az UNESCO 1973. évi ulanbátori konferenciáján): *Role of the Nomadic Peoples in the Civilization of Central Asia* (Ulanbaatar, 1974), 303–305.
94. The Foundation of the Turfan Uygur Empire: *XXIXth International Congress of Orientalists* (Paris, 1973), 30.
95. Gardīzī on the History of Central Asia (145–780. A.D.): *Acta Orient. Hung.* XXVII (1973), 257–267.
96. Iz istoriko-geografičeskikh dannyh proizvedenij Al'-Biruni: (konferenciai előadás Biruni születésének 1000. évfordulója alkalmából. Taskent, 1973. Sajtó alatt.)
97. Östörténetünk filológiai problémái: (A Kőrösi Csoma Társaság Östörténeti Konferenciája, 1973. Sajtó alatt).
98. A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál): *Magyar Nyelv* LXX (1974), 11–17.

99. Hozzászólás Balassa Iván „Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához” című előadásához: *Ethnographia* LXXXV (1974), 585–586.
100. Árpád és Kurszán (az Árpád-ház megalapításához): (Pais Dezső-Emlékünnepség Zalaegerszeg, 1974): *Zalai Tükör* 1975/II, 43–58.
101. The XXIXth International Congress of Orientalists: *Acta Orient. Hung.* XXVIII (1974), 288–290.
102. Fordítások Ibn Ruszta, Gardízi, Balkhí, Ibn Faqlán, Maszúdí műveiből: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*: 2. bővített kiadás, sajtó alá rendezte: Györffy György. (Budapest, 1975), 84–102.
103. Etimológia és filológia (Bolgár-török jövevényszavaink átvételének történeti hátteréről): *Az etimológia elmélete és módszere*, szerk. Benkő Loránd és K. Sal Éva (*Nyelvtudományi Értekezések* 89. sz., Budapest, 1976), 82–89.
104. B.E. Kumekov, Gosudarstvo kimakov IX–XI vv. po arabskim istočnikam (Alma-Ata, 1972): *Acta Orient. Hung.* XXX (1976), 260–261. (ism.)
105. Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról: *Magyar Nyelv* LXXV (1979), 273–282.
106. Ogurok és türkök Kazáriában: *Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből* (Budapest, 1981), 53–57.
107. Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról: *Magyar Nyelv* LXXVII (1981), 419–423.
108. A Terhin-i ujjur rovásírásos felirat török és magyar történeti és nyelvészeti vonatkozásai: *Magyar Nyelv* LXXVII (1981), 461–462.
109. Megjegyzések a 942. évi magyar kalandozás forrásaihoz: *Magyar Nyelv* LXXVIII (1982), 456–457.
110. Zur Stammesorganisation der türkischen Völker: *Acta Orient. Hung.* XXXVI (1983), 89–93.
111. Zur Geschichte der Hephtaliten: *Acta Antiqua Hung.* XXVIII (1983), 214–217.
112. From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Eurasia: *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, vol. III (1983), 27–156. (a „Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig” (*Körösi Csoma Kiskönyvtár*, 8. sz. Budapest 1969.) c. mű egyes részeiben kiegészített, illetőleg átdolgozott angol nyelvű kiadása).
113. The Foundation of the Turfan Uyghur Kingdom: *Tibetan and Buddhist Studies Commemorating the 200th Anniversary of the Birth of Alexander Csoma de Kőrös*, ed. by Louis Ligeti, vol. I – *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, vol. XXIX/1 (Budapest 1984), 159–163.

Felelős kiadó: az MTA Könyvtárának főigazgatója
Alak: B/5 — Terjedelem: 32,7 (A/5) ív
Megjelenés: 1985 — Példányszám: 800
Készült az MTA Könyvtára házi sokszorosító
részlegében

114.— Ft